

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Marija Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XVIII, BROJ 70
LJETO 2017

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2017

7 fokus

7 O ustavnom identitetu Crne Gore
Predrag Zenović

35 Pravna priroda i aksiologija
ustanove vjernosti državi
crnogorskoj
Čedomir Bogićević

45 Crna Gora u Evropskoj uniji
Bojan Jovanović

59 prizma

59 Čija je Rumija?
František Šitek

101 O nerealnim etničkim diobama
na Balkanu
Danilo Radojević

117 pravo

117 Sudska praksa kao izvor prava
Milija Rašović

173 lingvistika

173 Govori crnogorskog primorja
Adnan Čirgić

191 Poimanje jezika kod Platona
Dragiša Damjanović

243 književnost

243 De(kon)strukcija mita u
Vremenu čuda Borislava
Pekića
Milan Marković

muzika 275

Orlando di Lasso i **275**
kompozicija soneta
Camilla Besalia
Savo Marković

istorija 289

Crna Gora i albanski prvaci **289**
(1910–1912)
Milan Šćekić

Društvene prilike u Zeti za **307**
vrijeme Knjaževine/Kraljevine
Crne Gore
Ivan Tepavčević

Uloga Petra Pešića u **333**
kapitulaciji crnogorske vojske
Slobodan Jovanović

godišnjice 347

Blažo Jovanović – ličnost koja **347**
je obilježila jedno vrijeme
Radoje Pajović

teatar 359

Čitaonička društva u **359**
kulturnome miljeu
Knjaževine Crne Gore
Luka I. Milunović

kinematografija 395

Psihopatski likovi na filmskom **395**
i televizijskom ekranu
Žarko Martinović

7
1
2
0
1
0
2
0
1
7

421 **geografija**

421 Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja
Marijan Premović

429 **turizam**

429 Avanturistički planinski turizam u Crnoj Gori
Milan Gašović

459 **etika**

459 Di Džordžov etički relativizam i poslovna etika
Esko Muratović

509 **drevne civilizacije**

509 Poeme o Jovu – Književnost drevnog Bliskog istoka
Marko Višić

543 **vojska**

543 Crnogorska vojna elita u JNA 1943–1992 (I dio)
Srđa Martinović

O USTAVNOM IDENTITETU CRNE GORE

Predrag Zenović

It has been more than a century since the establishment of the first Montenegrin Constitution and a decade since the adoption of the first Constitution in the newly independent Montenegro. In the past decade of independent political existence, foundational dilemmas and fears regarding the Constitution have become prominent rather than settled. The author offers three empirical models of constitutional identity: nationalism, multiculturalism, republicanism and constitutional patriotism as a normative constitutional model. The paper also examines the relation between constitutional identity and constitutional power, especially the one stemming from the nation. In the last part, the author analyses the Constitution of Montenegro as a source of the country's constitutional identity.

„Knjaževina Crna Gora našljedna je ustavna monarhija sa narodnijem predstavništvom.“

Član 1. Ustava Crne Gore, 1905.

„Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine. Crna Gora je građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava.“

Član 1. Ustava Crne Gore, 2007.

Dekada nakon prvog ustava od obnove nezavisnosti i više od vijeka prvog crnogorskog ustava (1905.) je vremenska distanca koja omogućava da pored nomotehničkih postavimo i suštinska

normativna pitanja crnogorskog ustavnog identiteta. Moderne nacionalne države konstituišu se kao vrhovne suverenosti na ograničenoj teritoriji. Uprkos eroziji vestfalijansko-bodenovskog koncepta suvereniteta, države i dalje kroz svoj ustavno-pravni poredak odlučujuće utiču na sveukupni politički, pravni i društveni život jedne zajednice.

Pravo sadržano u normama ustavnog karaktera ne normira život u pojedinostima, ali postavlja principe kojima se rukovode zakoni. Normativna snaga ustava je tako načelna, ali sveodređujuća. Kao najviša društvenougovorna tvorevina, ustav je, u svom idealnom obliku, rezultat političke deliberacije u kojoj akteri iznose svoja prava, interese i identitete. Moć ustava, proistekla iz moći donosilaca koji joj garantuju legitimnost, uobličava zatečene, ali formira i nove smjernice društvenopolitičkog života jedne zajednice. Riječju, stvara identitet političke zajednice: ustavni identitet. Društva koja prolaze kroz političku i ekonomsku tranziciju vide ustav kao kamen temeljac budućeg poretka kao najvišeg javnog dobra. U tom donošenju novih ustava, u odabiru nasljeđenih pravnih i političkih instituta, u primjeni uporedno-ustavnih rješenja, u ambicijama i vrjednosnim težnjama ocrtava se samospoznaja jedne političke zajednice.

Ustavnost u vidu najvišeg pravnog akta jasnog teritorijalnog važenja, kao koncept ograničenja vlasti kroz garantovanje prava i sloboda, organizaciju vlasti i poretka, u modernom smislu nastaje sa Francuskom građanskom revolucijom. Procvat ustavnosti u zapadnom svijetu sve do Velikog rata završiče se njenim sunovratom kroz lijeve i desne totalitarizme. Danas, uprkos vidnoj renesansi autoritarnih i populističkih modela vlasti, ustavnost ostaje temeljna tačka samorazumijevanja svih država svijeta. Modeli ustavnih identiteta, ipak, značajno se razlikuju. U radu će biti ponuđena jedna tipologija istorijskih i savremenih ustavnih modela balkanskih država među kojima

one danas, jednako kao i Crna Gora, biraju svoj ustavni identitet.

Ustavni identitet

Identiteti mogu biti individualni (lični) i kolektivni. Identitet je i psihološka i filozofska kategorija. Uključuje ontološki (pitanje bića), epistemološki (kako se spoznaje identitet, kako subjekat biva svjestan svog identiteta i razlike) ali i normativni element (šta znači biti drugačiji, da li je u različitim mogućnostima identiteta skrivena ispravnija verzija identiteta). Iako su različite koncepcije identiteta strukturno različite, pravljenje paralela između njih ponekad može biti korisno. Naravno, ovaj rad se bavi specifičnim formama kolektivnih identiteta. Temeljna je, svakako, razlika između nacionalnog i ustavnog identiteta. Iako se ovi identiteti često prepliću i međusobno dopunjuju, važno je analitički podijeliti ova dva pojma. Nacionalni identitet je širi pojam i odnosi se na ideju da je jedna zajednica (etnička ili politička) specifična jer njeni pripadnici dijele tradiciju, kulturu, teritoriju, jezik ili neku kombinaciju ovih kategorija. Nacionalni identitet može biti oblik političkog identiteta kada se taj osjećaj cjelovitosti odnosi na zajednicu koja dijeli jedinstveni politički prostor (nacionalna država). Ipak, nacionalni identitet može i često da predstavlja vanpolitičku kategoriju, suprotno ideji političkog.

Ustave treba shvatiti kao „zakone proizvedene političkom odlukom koji regulišu uspostavljanje i ostvarivanje političke vladavine u okviru jedne političke zajednice“. Kao što Diter Grimm (Grimm) objašnjava, danas govorimo o normativnim, a ne o empirijskim ustavima koji su postojali prije osamnaestog stoljeća¹.

¹ Grimm, D., „The constitution in the process of denationalization“, *Constellations*, Volume 12, Issue 4, December 2005, 447–463.

Građanske revolucije dovele su na svjetsku pozornicu građanina, koji je u duhu prosvjetiteljske misli i filozofije racionalizma vjerovao da se politička zajednica može stvoriti umno, nezavisno ili uprkos tradiciji u kojoj je ukorijenjena². Stoga se u savremenim ustavima treba prvenstveno usredsrediti na njihovu normativnu dimenziju i odrediti u kojoj se mjeri ta normativna dimenzija slijedi u političkom odlučivanju. Ustavi su najviši pravni akti, oni definišu članstvo u političkoj zajednici, prava i obaveze, cjelokupnu koncepciju politike i političke zajednice, ali i suverena: nosioca najviše političke moći.

Džekobson (Jacobsohn) je ukazao da pitanje identiteta ustavnog poretka ima duboke istorijske korijene. On citira treću knjigu Aristotelove *Politike* u kojoj stoji: „Na bazi kojeg principa možemo reći da je država zadržala svoj identitet ili, obrnuto, da je izgubila svoj identitet i postala drukčija država?“ i njegov odgovor da „Identitet polisa ne čine njegovi zidovi.“³ Dakle, nisu u pitanju zidovi, teritorija ili nužno etnicitet ili neko drugo svojstvo građana koji čine *polis*, već principi, norme, vrijednosti na koje se, dakle, ta politička zajednica oslanja. Prema Džekobsonu:

„Ustav stiče identitet kroz iskustvo. ... [...] taj identitet ne postoji ni kao isključivi plod izuma, niti kao teškom patinom

² No, nije otkrivanje prirodnih prava kao temelja slobode i jednakosti modernog građanina bilo zasnovano na istim pretpostavkama. Ako je za Francuze ovo otkrivanje prava bilo umno, kroz iskru prosvijećenosti, za građane sjevernoameričkih kolonija ustav je bio samo pozitivacija već osvojenih prava i sloboda. Habermas na ovu razliku upućuje u svom tekstu „Prirodno pravo i revolucija“ iz 1963. Već tu se vidi razlika u shvatanja etiologije ustava, odakle norme dolaze, koje ideja ustavnog identiteta pokušava dijalektički da miri: norme jesu proizvod tradicije, ali isto tako normiranjem novih principa stvaramo polja mogućnosti buduće tradicije.

³ Jacobsohn, G., *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010.

prekrivena srž ugrađena u kulturu društva, koja traži da bude otkrivena. Identitet nastaje dijaloški i predstavlja mješavinu političkih težnji i privrženosti koje izražavaju prošlost nacije, kao i odlučnost onih unutar društva koji traže ... da nadiđu tu prošlost.“⁴

Ustavni identitet prilično je nov koncept u političkoj i pravnoj teoriji. Rozenfeld identifikuje tri važna obilježja ustavnog identiteta: a) činjenica postojanja određenog ustava, b) sadržaj tog ustava, i c) kontekst u kojem taj ustav djeluje. Ustavi se, *ratione materiae*, odnose na institucionalnu organizaciju politike i zaštitu temeljnih prava. Ova dva segmenta su prisutna u gotovo svim savremenim ustavima. Ipak, ustavni identitet nadilazi ovu sadržajnu ravan. Kao što Rozenfeld objašnjava:

„Postavljene u svoje savremeno okruženje, koncepcije ustavnog identiteta kreću se od usredsređenja na stvarne značajke i odredbe ustava – na primjer, uspostavlja li predsjednički ili parlamentarni sistem, jedinstvenu ili saveznu državu – na odnos između ustava i kulture u kojoj djeluje te na odnos između identiteta ustava i drugih relevantnih identiteta, poput nacionalnog, vjerskog ili ideološkog identiteta.“⁵

Konstitucionalizam zahtijeva da ustav definiše i ograniči vlast, da prednost poštuovanju vladavine prava i zaštiti temeljnih prava, a upravo ta obilježja čine ustavni identitet različitim od drugih oblika kolektivnih identiteta. Ipak, upravo zbog sličnog deklarativnog karaktera, ali i različite ustavne kulture savremenih demokratija, ustavni identiteti se razlikuju od ustava u životu političke zajednice. Rozenfeld vidi ustavni identitet kao

⁴ Ibidem.

⁵ Rosenfeld, M, *Constitutional Identity*, Oxford Handbooks Online. 19 Jul. 2016.

<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-37>.

rezultat negiranja, preuređenja i ponovnog uključivanja određenih normativnih obilježja i kao čin raskidanja sa predustavnom prošlošću. Drugim riječima, to je rezultat političkog stvaranja i imaginacije koja oblikuje politički život zajednice.

Za Džejkobsona suštinska funkcija ustavnog identiteta je da se bavi ustavnim disharmonijama. Ustavna neusklađenost stvara potrebu za prilagođavanjem i suočavanjem sa sukobima i disonancama, a ustavni identitet mora biti dijaloški oblikovan s ciljem nadvladavanja uzroka takve neusklađenosti⁶. Rozenfled dodaje da se takav ustavni identitet mora istovremeno razlikovati od svih ostalih relevantnih ranijih i izvan – konstitutivnih identiteta, uz očuvanje ili reinkorporiranje dovoljno elementa potonjih kako bi se osiguralo neophodno prihvatanje ustavnog poretka od strane onih u čije ime se donosi.⁷ Ovdje bih zauzeo nešto drugačiju poziciju. S obzirom na inherentni karakter konstitucionalizma, ustavni identitet trebalo da bude diskursna kritička procjena drugih oblika identiteta, iako je očekivano da se na njihov sadržaj i formu oslanja u cilju ostvarenja svoje validnosti. Međutim, ako su drugi oblici identiteta suprotni suštini konstitucionalizma, njihovo uključivanje u ustavni identitet bilo bi normativno pogrešno i praktički kontraproduktivno. Ovaj argument razviću dalje u dijelu teksta koji se odnosi na odnos nacije i konstitucionalizma.

Modeli ustavnog identiteta

U skladu sa određenim karakteristikama koje proizvodi pisani ustav moguće je govoriti o različitim modelima ili oblicima

⁶ Jacobsohn, *ibid*, 23

⁷ Rosenfeld, M, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community* (2010) 10, 11.

ustavnih identiteta. Ustavni identiteti imaju svoj proces stvaranja, genealogiju, ali i odnose sa drugim ustavim porecima i identitetima, pojavu koju bismo mogli nazvati konstelacija identiteta. Zato će ovdje pored predložene tipologije, biti data i jedna kategorizacija ustavnih identiteta nekih država na Balkanu.⁸

Rozenfeld identifikuje četiri državna modela ustavnog identiteta: francuski, njemački, američki i španski. Glavna razlika između francuskog i njemačkog modela, objašnjava on, uočava se u različitim koncepcijama nacije. Citira Ulriha Projsa (Ulrich Preuss) i njegovu poznatu razliku dviju koncepcija nacije: „dok je u francuskome konceptu nacija cjelina demosa, u njemačkom i istočnoevropskom konceptu nacija je skupina definisana u smislu etničke pripadnosti – nacija je etnos“. U njemačkom modelu koji je teorijski elaborirao Karl Šmit (Karl Schmitt), univerzalna koncepcija demokratije tipična za francuski model zamijenjena je etnocentričnom demokratijom kao idealom samovlade.

Američki model ustavnog identiteta bliži je francuskom nego njemačkom. Ovdje Rozenfeld upućuje na važnu distinkciju između francuskog i američkog ustavotvornog iskustva, posebno kada je u pitanju konstrukt nacije. Za razliku od Francuske, gdje je nacija već postojala – ne još u obliku u potpunosti prilagođenom potrebama novog ustavnog poretka – u Sjedinjenim Državama, ustav je postavio okvir za državu i prethodio naciji. Politička francuska nacija, konstituisana od njenog građanstva u francuskom slučaju ima konstitutivnu moć

⁸ Tipologiju modela ustavnih identiteta balkanskig država, koju ovdje koristim, izložio sam u svom istraživačkom projektu „Citizenship and Otherness: Theorizing Constitutional Identity of Balkan States“ na New Europe College-u u Bukureštu.

i njena je volja tako ključna, ona prethodi ustavnom poretku.⁹ U američkom slučaju, ustav stvara naciju, pravni poredak prethodi političkom konceptu nacije.

Konačno, španski model se razlikuje od prethodna tri u dva glavna aspekta: on postavlja okvir za multietničku politiku i integriše transnacionalne norme u preskriptivni poredak multietničke države nacije.

Smatram da bi Rozenfeldov analitički aparat mogao biti koristan za moguću klasifikaciju balkanskih ustavnih tradicija i identiteta i konačno analizu elemenata ustavnog identiteta Crne Gore. Njegova kategorizacija sadrži glavne elemente potrebne za normativnu analizu: karakter i ulogu nacije, odnos između nacije i ustava, kao i međusobno povezivanje identiteta i razlike unutar nacionalne državne: koliko se glasovi drugih, koji ne pripadaju ili nisu integrisani u dominantnu kulturnu grupu, mogu čuti. Ipak, polazeći od ove analize predložio bih nešto drugačiju kategorizaciju, prema kojoj postoje četiri idealno-tipska modela, od kojih su tri empirijska i posljednji normativan.

Modeli se diferenciraju prema četiri kriterijuma: *konceptija nacije*, *konceptualizacija suvereniteta*, *određivanje drugosti* i *predmet patriotske lojalnosti*. Smatram da su ti kriterijumi presudni za konceptualizaciju političke zajednice, pripadnost i lojalnost kao važne denominatore ustavnog identiteta. Koncept drugosti je važan kao kriterijum jer su manjine upravo neuralgična normativna tačka postautoritarnih istočnoevropskih poredaka. Za Crnu Goru je to posebno važno upravo zbog kulturnog pluralizma njenog društva.

⁹ Sjejes je ovu političku koncepciju nacije i njen *pouvoir constituant* iskazao riječima „Nacija prethodi svemu. Ona je izvor svega. Ona je uvek pravna, ona je uvek sam zakon...način na koji izražava svoju volju nevažna je...svaka procedura je odgovarajuća, i njezina volja je najviši zakon“, navedeno prema Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol. 1, 2015.

Koncepcija nacije (etničko/političko). Koji su kvaliteti većinske skupine? Da li je to temeljeno na etničkom porijeklu – specifičnoj kulturnoj nacionalnoj skupini te njenoj historiji, jeziku, ili je li to politički kriterijum – državljanstvo? Ovo nam govori o uslovima za članstvo u jednom svijetu u kojem su nacionalne države glavni tip političkog poretka. Uopšteno, kako je već naznačeno, koncepcija nacije može biti ili etnička (temeljena na jeziku, kulturi, religiji ili drugim kriterijima) ili politička (temeljena na državljanstvu, političkom teritoriju).

Konceptualizacija suverenosti. Ko je suveren, ko je vlasnik da odlučuje o zajednici? Ko je nosilac najviših političkih moći: *etnos, demos*, građanin, narod, nacija? To nam omogućava da vidimo kako su odnosi moći distribuirani u društvu. Da li pojedinac ili manjinska skupina autonomno odlučuju o pitanjima koja ih se tiču? O odnosu konstitucionalne moći i ustavnog identiteta biće više riječi kasnije.

Određivanje drugosti. Određivanje forme ustavnog identiteta konstituiše nužno one druge, koji nisu dio te političke zajednice. U savremenom svijetu suverenih država prava građanstva nisu zagarantovana svima koji se nalaze na teritoriji neke zemlje: u prvom redu strancima. Međutim, isključivanje određenih kategorija ne zaustavlja se samo na onima koji nemaju pasoš ili ne plaćaju porez, već se odnosi i na one koji su arbitrarno i nepravedno isključeni iz simboličkog i političkog identiteta zajednice.

Predmet patriotske lojalnosti. Najzad, način na koji se ovi idealni tipovi konstruišu i zagovaraju određenu privrženost zajednici. Riječ je o patriotskim osjećajima ili osjećanjima. Drugim riječima, taj kriterijum nam govori gdje je simbolička vrijednost zajednice, ali i njeno normativno težište. To indirektno ukazuje na glavni legitimacijski diskurs političke zajednice: odakle dolaze argumenti za legitimisanje političkih odluka.

Prva tri od četiri idealna modela koja predlažem bila su prisutna u ustavnim povijestima balkanskih država, ali obično u različitim mješovitim tipovima. Ipak, oni se mogu tumačiti kao idealni tipovi/kategorije koje uključuju različite vrijednosti prethodno navedenih kriterija. Ovi idealni tipovi ustavnog identiteta su: *nacionalizam, multikulturalizam/multinacionalizam, republikanizam i ustavni patriotizam*.¹⁰

Nema sumnje da je nacionalni model najprisutniji u svim balkanskim državama, a to je bio slučaj s najvećim dijelom njegove povijesti. Ustavi i zakoni o državljanstvu daju na jedan ili drugi način prvenstvo pripadnicima jedne etničke/nacionalne zajednice. Aktuelni ustav Srbije je definiše kao državu srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive. Slične odredbe se nalaze u rumunskom, bugarskom i hrvatskom ustavu. Ovaj oblik ustavnog identiteta skloniji je stvaranju *ustavnih drugih* (Srbi u Hrvatskoj, Albanci u Srbiji) i kao takav često za njih nelegitiman i nestabilan u smislu političkog poretka.

Republikanizam je takođe normativno impregniran koncept. Ovdje treba imati sliku francuskog republikanizma kao jednog istorijsko-normativnog modela oslonjenog na klasični republikanizam, prije nego neku savremenu teorijsku verziju republikanizma.¹¹ Taj model republikanskog ustavnog identiteta daje prvenstvo političkom u odnosu na nacionalno ili

¹⁰ Ove četiri vrste su sve prisutne u normativnom potencijalu balkanskih ustava, iako su neke povijesno prisutnije od ostalih. Možemo ih klasifikovati i prema univerzalnosti, od nacionalnog homogenog koncepta ustavnog identiteta kao najpartikularnijeg, kroz različite oblike multikulturalizma preko ujedinjujućeg republikanizma i konačno ustavnog patriotizma kao najuniverzalnijeg.

¹¹ Savremene teorijske pozicije republikanizma, neorepublikanizam ili civilni republikanizam, daju slobodi kao nedominaciji primat u političkom poretku.

etničko, te političkom zajedništvu/zajednici u odnosu na druge pripadnosti i identitete. Mogli bismo to uočiti u ustavnim eksperimentima druge Jugoslavije, iako je u praksi bila multinacionalna država, republikanski karakter je bio nesumnjivo istaknut kroz ideje jugoslovenstva, „bratstva i jedinstva“. Problem s ovako viđenim republikanizmom, kao ustavnim identitetom je to što često prikriva neke druge oblike dominacije: nacionalne, ideološke, partijske. U kontekstu savremeno shvaćenih prava i sloboda ovaj koncept može biti previše zahtjevan (*thick*) u multinacionalnom kontekstu.¹²

Multikulturalizam je, slijedivši tačke liberalno-komunitarnog spora, ušao u prostor političke filozofije u devedesetim godinama prošlog vijeka. Iako osporavan, danas nalazi svoju praktičku važnost u pravnim i političkim porecima gotovo svih zemalja zapadne demokratije. Ustavne identitete multikulturnog ili multinacionalnog karaktera danas nalazimo kao dominantne u Dejtonskoj Bosni i Hercegovini ili Ohridskim sporazumom redefinisanoj Makedoniji. Premda se ovaj koncept čini normativno primjeren multinacionalnoj stvarnosti balkanskih država, on ima i svoje nedostatke.

Normativni problem sa multikulturalizmom je to što može biti isključujući prema etničkim i manjinskim skupinama koje ne pripadaju priznatim kulturnim grupama ili nisu dio političkog aranžmana. (npr. Albanci, Mađari u Jugoslaviji kao ne-slovenski narodi bez teritorijalne autonomije prije 1974. ili pripadnik bilo kojeg naroda, osim tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini nakon Dejtonskog sporazuma, diskriminacija koja je i potvrđena u slučaju pred Evropskim sudom za ljudska prava

¹² Sekularni poredak francuskog republikanizma najslikovitiji je primjer kako ideje javnog dobra, političke i građanske vrline mogu biti predmet kontestacije religijskih manjina.

*Sejdić i Finci protiv Bosne*¹³). Takođe, uzimajući u obzir istoriju balkanskih naroda, pravo na samoopredjeljenje kao jedna od mogućih multikulturalnih politika može imati dezintegrativni efekat na poredak. Politička povijest balkanskih država pokazala je da su autonomije date određenim područjima zbog njihove specifične nacionalnosti ili kulture bile više motiv za dalju nestabilnost i povećanje interesa za nezavisnost nego put za traženje novih prostora slobode kroz postojeće ustavne aranžmane i univerzalna ustavna prava.

Konačno, *ustavni patriotizam*¹⁴ predstavlja postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i privrženost skupu normativnih sastavnica ustava, uzetog u najopštijem smislu kao jasno utvrđeni suvereni politički i pravni poredak unutar određene političke zajednice. Ne nužno kao pisani pravni akt. Kao takav, ustavni patriotizam ostavlja javnu sferu kao prostor slobodnog razvoja različitih identiteta (utemeljenih na kategoriji rase, nacije, religije, roda, seksualnosti, ideologije itd) ali podrazumijevajući da postoji ustavni minimum oko kojeg se svi građani u svom individualnom i/ili kolektivno-kulturnom identitetu mogu usaglasiti. Vjerujem da normativni potencijal ustavnog patriotizma leži u činjenici da nadilazi istorijske, nacionalne i ideološke partikularizme u cilju utemeljenja zajedničkog političkog života. Ovaj model predstavlja ravnotežu centrifugalnih (autonomija, sloboda) i centripetalnih (lojalnost zajednici, učešće u konstituisanju i odbrani ustavnih temelja) napetosti liberalno-demokratskog poretka. Problem ovog ustavnog modela je što on crpi patriotsku i građansku lojalnost iz pukog slova zakona i normativnog sadržaja koji iz njega proizlazi, te može biti odveć univerzalistički, nedovoljno

¹³ ECHR, Applications No. 27996/06 and 34836/06 of 22 December 2009

¹⁴ V. e.g. Müller, Jan-Werner, *Constitutional patriotism*, (Princeton Univ. Press, 2007)

sadržajan za pripadnika jedne političke zajednice. Ovaj tip ustavnosti ima slabu mobilizatorsku, afektivnu, gravitacionu moć premda bi njegove prednosti, u cjelini uzev, prevladale ove nedostatke.

Model ustavnog identiteta	Koncepcija nacije	Nosilac suverenosti	„Drugi“ (manjine, subaltern, nepriznati)	Predmet patriotske lojalnosti
Nacionalizam	etnički	nacija kao kolektivitet	Oni koji ne pripadaju (etničkoj) naciji.	nacija
Multikulturalizam, multinacionalizam	etnički	nacije kao kolektiviteti	Svako ko nije priznat multikulturalnom/federalnom shemom.	k u l t u r n e zajednice
Republikanizam	politički	građani	Svi koji ne dijele republikanski etos.	država/republika (<i>polity</i>)
Ustavni patriotizam	politički	građanin	Svi koji ne dijele liberalno-demokratski ustavni poredak.	ustav

Tabela 1, *Modeli ustavnih identiteta*

U ustavnoj povijesti Crne Gore prožimaju se i kombinuju različiti modeli ustavnih identiteta. Ustavni model predustavne istorije ali i nakon Nikoljdanskog ustava pa sve do gubitka nezavisnosti, u skladu sa tim vremenom, bio je dominantno nacionalan, dajući prednost određenoj kulturnoj zajednici. Primjer za ovu tvrdnju je član 40 koji utvrđuje da je državna vjera u Crnoj Gori istočno-pravoslavna, kao i član 14. koji utvrđuje da „Gospodar i Njegov dom moraju biti istočno-pravoslavne vjere“. I drugi ustavi tog vremena imali su slične odredbe. Ustavnost nije svugdje pratila neutralno-laicističku francusku konstitucionalnu poziciju jer se stvarala u specifičnom istorijsko-političkom i društveno-kulturnom kontekstu.

Međutim, elementi multikonfesionalnosti su bili prisutni u Ustavu iz 1905. FNRJ i kasnije SFRJ su bile federacije bazirane na nacionalnosti i narodnosti. Ustav iz 2007, uz građanski, nejednakom doslednošću baštini i multikulturni ustavno-politički identitet građana Crne Gore.

Republikanski identitet, paradoksalno, dijelom je stvoren Kraljevinom Jugoslavijom, njenim simboličkim i formalnim preimenovanjem 1929. godine i insistiranjem na integralnom jugoslovenstvu. Tačnije, bila je to ideološko-simbolička matrica koja je trebalo posredno da ojača legitimnost jedne višenacionalne zajednice u kojoj su do tada priznavana tri konstitutivna naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci afirmišući njihov zajednički građanski identitet. Elemente republikanizma svakako je imala i druga Jugoslavija, insistirajući na idejama opšteg javnog dobra, zajednice i posvećenosti političkom djelanju od mjesne zajednice do saveznog vijeća.

Crna Gora je u svojoj kratkoj jednovjekovnoj ustavnosti promjenila veliki broj ustavno-pravnih poredaka, a ustavnost suverene države ima nešto više od dvije decenije. Ove dvije

činjenice uzete zajedno možda mogu da objasne zašto je konstitucionalizam drugorazredna ideja u nas i zašto su svakom ustavu potrebne moći koje ne dolaze od njega samog. Moć ustava kao ključne tačke ustavnog identiteta u nas je bila ili sintetisana sa moći monarha autokrate (1905–1933) ili paralelna nadmoćnoj partitokratskoj moći (1946– ?) u kojoj je partija i suveren i vlast, država nedovršena¹⁵ a ustavnost fasadna.

Predominantnost nacionalnog modela u crnogorskoj ustavnoj istoriji (*genealogija ustavnog identiteta*) i odnos prema ustavnim modelima u ustavno-pravnim i političkim porecima zemalja u regionu te zemljama EU kao političkoj zajednici na čije članstvo Crna Gora računa (*konstelacija ustavnih identiteta*) navodi na pitanje kakav je odnos nacije i suverena u nacionalnoj državi, posebno u društvima gdje se nacija razumije etnički, a ne politički.

Nacija, konstitucionalna moć i ustavni identitet

Pored normativnih težnji jedne teorijske koncepcije ustavnog identiteta, dakle, valja se pozabaviti i metodološko-ontološkim

¹⁵ U istoimenom djelu, Đinđić o Jugoslaviji govori kao nedovršenoj državi U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje, koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život. (Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada (1988), str. 19, 21). Na legitimacijsku krizu komunističkog poretka koji državu čini pukim instrumentom vanustavne moći ukazuje i Prpić u tekstu „Krizu legitimnosti komunističkih poredaka“ (*Politička misao*, 1991). Pojam nedovršene države upotrebljava i Nenad Dimitrijević za Miloševiću i post peto oktobarsku Srbiju, uz sličnu normativnu analizu. Dimitrijević, Nenad, „Srbija kao nedovršena država“, *Peščanik*, <http://pescanik.net/srbijakao-nedovrsena-drzava/>

problemom kauzaliteta koji se odnosi na relaciju ustavna moć – ustavni identitet. Naime, koja kategorija prethodi, da li politička moć tvoraca ustava daje ustavu snagu važenja ili je moć nosilaca suvereniteta dobijena tek ustavom. Ovo pitanje postaje posebno važno onda kada ustav svoju moć ne crpi iz svojeg važenja nego kada je njegova moć potpomognuta ili izražena vanustavnim elementima.

Normativna konstitucionalna pozicija polazi od ideje da ustav stvara pravni poredak *ex-nihilo* društvenim dogovorom (ugovorom). Prema Šmitijanskoj koncepciji¹⁶ ustavnosti se daje izvedeni sekundarni karakter, budući da primat političkog ostaje u naciji kao kolektivitetu.

Premda je prva pozicija odveć normativna, idealistička, za drugu se čini da je nekoherentna čak i ako ostavimo po strani visoke normativne kriterijume. Naime, snaga ustava je obesmišljena ako su realni nosioci suverenosti drugi od onih koje ustav titulira. Ustav je tada samo fasada jednog u suštini neustavnog poretka. Drugo, ustavnost je po sebi pluralizam (heterogenost, jer singularnosti nije potrebna ustavnost, Rozenfeld) a nacija je nužno homogenizirajuća kategorija, čak i kada se radi o političkom, a kamo li etničkom (kulturnom) konceptu. Treće, ova pozicija ostavlja mogućnost stalne kontestacije (ne samo normativne) poretka od strane onih (nacionalnih, etničkih, vjerskih ali i drugih identitetskih manjina) kojima ustav nije omogućio princip autonomije „quod omnes tangit ab omnibus aprobetur“ – ono što se tiče svih mora od svih biti i odobreno.

Moderna ustavnost, kako je naznačeno, nastaje sa modernom građanskom državom i političkim konceptom nacije.

¹⁶ Za Šmita su, cjelokupna racionalistički postavljena moderna ustavna država, te njena načela zakonitosti, ustavnosti, suvereniteta, u suštini, sekularizacija teoloških koncepata.

Univerzalnost nacionalnog, građanskog i političkog u Francuskoj revoluciji trebalo je da zamijeni monarhističko, staleško i vjersko. Zato je koncept nacije koji je nastao kao produkt Francuske revolucije specifičan i razlikuje se od kulturno-etničkog modela nacije koji nikad nije univerzalnost, već je uvijek partikularnost, posebnost.

Razlika između građanstva i ustavnosti kao univerzalističke kategorije i nacije kao kulturnog partikulariteta je proizvod različitog društveno-političkog razvoja modernih država „Na evropski modernizacijski proces u 17. i 18. stoljeću Nijemci reaguju romantičarskim propitivanjem osobitost ‘njemačke duše’ i isticanjem razlike, poglavito spram drugih naroda, poglavito Francuza. Svijest o jedinstvu Nijemaca se nastoji uspostaviti nezavisno od postojećih oblika vlasti i odvojeno od ideje slobode čovjeka, ona je istovremeno razumljena kao *nepolitička* i *transpolitička*. Za tu zajednicu i pojedince koji ju tvore *res publica* ne posreduje identitet zajednice“.¹⁷ Ovaj koncept nacije, kao prvenstveno etničke i kulturne kategorije, usvojen je od strane balkanskih društvenih elita i kasnije postao potpora jedne organske, kolektivističke političke kulture.

Oslanjajući se na Projsovu analizu i na utemeljenu razliku između *demos*a, koji je konstitutivan za utemeljenje jednog novog poretka, i *etnos*a, kao već formirane pretpolitičke zajednice, Podunavac postavlja temeljno pitanje: „trebaju li zajednice, koje svoj život definišu u pretpolitičkim terminima *etnos*a, ustav kao utemeljujući akt koji uspostavlja poredak?“ i odgovara negativno „jer njihov politički i konstitucionalni identitet leži izvan ustava...te su to ustavi bez utemeljujuće

¹⁷ Prpić, Ivan, „Pravodobne i zakašnjele nacije“, H. Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997. Navedeno prema Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol. 1, 2015, 28.

moći“ koji „nemaju utemeljujuću snagu uspostave novoga poretka, već su puki instrumenti već uspostavljene formacije političke moći“.18 Tako dobijamo ono što Hajden (Hayden) naziva ustavnim nacionalizmom – *constitutional nationalism*¹⁹, a što je karakterisalo postjugoslovensko ustavotvoračko iskustvo nakon građanskog rata.

Pred ovom dilemom nalazio se i crnogorski ustavotvorac upravo imajući u vidu da su nacionalne države usidrene u dominantnoj naciji kao nosiocu kulturne matrice političkog opštenja i legitimacije poretka. Problem je što pripisivanje moći građaninu, kao nosiocu suvereniteta u postautoritarnim socijalističkim režimima, predstavlja prepisanu konstitucionalnu formu koja se nekad kosi sa realnim lokusom moći, koji zapravo nosi dominantna nacionalna zajednica. Činjenica da je crnogorsko društvo multinacionalno i multikonfesionalno, te da u okviru istog *etnos-a* postoji nesaglasje u vezi sa tumačenjem nacionalnog identiteta, mogla bi, kao svojevrsni „slučaj komedijant“ (Crnjanski) da otvori put crnogorskom građanskom ustavnom identitetu i učini da ona izađe iz istorijski isprobane nacionalne matrice koja je pokazala i normativne i integrativne nedostatke. Ključna ustavna aspiracija ustavotvorca da suverenitet da građaninu tako bi postala ustavna i politička realnost.

¹⁸ Podunavac, Milan, *ibid.* 30.

¹⁹ Hayden, Robert M. „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics“, *Slavic Review* 51, no. 4, 654-73, 1992.

Ustav iz 2007. kao jezgro ustavnog identiteta

Osnovni ustavni principi

U osnovnim odredbama Ustava iz 2007, u prva dva člana, navedeno je: „Crna Gora je nezavisna i suverena država, republikanskog oblika vladavine“. Njenu ustavnu autobiografiju upotpunjuju odrednice koje je definišu kao građansku, demokratsku, ekološku i državu socijalne pravde, zasnovanu na vladavini prava (član 1). Koliko su ovi ciljevi realnost, a koliko realnost djelimično, svjedoči i referisanje na ekološku državu.²⁰ Ipak, nesumnjivo je da se ova tendencija, makar i kao puka deklaracija, usaglašava sa savremenim nastojanjima principa međugeneracijske etike i održivog razvoja u savremenoj političkoj teoriji ali i sa principima međunarodnog prava, posebno treće generacije ljudskih prava koja se odnosi na kolektivno uživanje prava na zdravu prirodnu okolinu.

U osnovne odredbe spada i član 4 koji određuje državne simbole Crne Gore: grb, zastavu i himnu. „Grb Crne Gore je zlatni dvoglavi orao sa lavom na prsima. Zastava Crne Gore je crvene boje sa grbom na sredini i zlatnim obrubom. Himna Crne Gore je ‘Oj svijetla majska zoro’.“ Upravo je ovaj član bio

²⁰ Ova politička aspiracija je definisana još usvajanjem deklaracije 20. septembra 1991. godine na Žabljaku, čime je Crna Gora postala prva ekološka država na svijetu. Taj dokument je već naredne godine predstavljen na konferenciji UN o zaštiti životne sredine a našao je svoju pravnu pozitivaciju u Žabljačkom ustavu iz 1992. godine. Pomenuti ustav je u preambuli imao da polazi od toga da je „priroda izvor zdravlja, duhovnosti i kulture ljudskog roda, a država čuvar svetinje i čistote prirode“. Ova gotovo deistička pozicija zvuči groteskno ako se uzme u obzir realnost očuvanja životne sredine kako ondašnje tako i sadašnje Crne Gore.

predmet sporenja, u djelovima ili cjelosti, jer nosi simboličko-normativnu važnost za dominantnu nacionalnu grupu i predmet je kontestacije prosrpskog, unionističkog dijela građana. Sa članom 14. koji se odnosi na crnogorski jezik kao službeni jezik u Crnoj Gori to su jedini elementi u crnogorskom ustavu koji „vuku“ ustavni model ka nacionalnom.

Za nosioca suverenosti određen je građanin koji ima crnogorsko državljanstvo.²¹ Građanin tu vlast ostvaruje neposredno i preko slobodno izabраних predstavnika. Demokratski princip ogleđa se u stavu koji kaže „ne može se uspostaviti niti priznati vlast koja ne proističe iz slobodno izražene volje građana na demokratskim izborima, u skladu sa zakonom“ (čl. 2).

Članom 6 Ustava utemeljuje se vladavina prava koja jemči i štiti prava i slobode. Prava i slobode su, jasan je Ustav, nepovredivi. Svako je obavezan da poštuje prava i slobode drugih. Član 10 propisuje „slobodno je sve što Ustavom i

²¹ Kada se govori o titularu suverenosti u teoriji, posebno onima koje se oslanjaju na društveni ugovor, postoji razlika između narodne i nacionalne suverenosti. Prema Markoviću, teorija narodne suverenosti (inspirisana teorijama Rusoa i Kanta) suverenim vidi narod, skupih svih građana, te je tako svaki građanin titular jednog dijela suverenosti. Prema teoriji nacionalne suverenosti (inspirisane Lokom i Monteskejom) nosilac suverenosti je nacija kao transcendentni entitet različit od skupa građana, koju treba u nekim verzijama razumjeti čak i kao ukupnost neidentifikovanih građana, sadašnjih, prošlih, budućih generacija (E. S. Musso). Ustavi Crne Gore koristili su različite formulacije u kojima je najviše dominiralo razumijevanje naroda kao titulara suverenosti. Međutim, isticanje građanina (a ne naroda, što je prema ovoj prvoj teoriji isto) zapravo je normativna ali istorijski generisana promjena koja oslikava ne samo da živimo u drugom vremenu nego i da drugačije razumijemo i mislimo pojmove kao što su identitet, narod, kolektiv i pojedinac (građanin).

zakonom nije zabranjeno“. Odredbe poput ove, koje daju prednost *liberalnom principu* prava, usklađene su sa onim odredbama koje daju prednost *poštovanju zakona i ustava*: „Svako je obavezan da se pridržava Ustava i zakona“ kako je navedeno u istom članu Ustava. Dozvoljene granice slobode se tu ne završavaju. Član 24. Ustava predviđa mogućnost ograničenja prava: „(z)ajemčena ljudska prava i slobode mogu se ograničiti samo zakonom, u obimu koji dopušta Ustav u mjeri koja je neophodna da bi se u otvorenom i slobodnom demokratskom društvu zadovoljila svrha zbog koje je ograničenje dozvoljeno. Ograničenja se ne smiju uvoditi u druge svrhe osim onih radi kojih su propisana“. Ovdje valja ukazati na, u teoriji jasnu distinkciju, između pravne države i vladavine prava. U pitanju su dvije tradicije, jedna koja daje primat pravima (*rule of law*) i druge koja prvenstvo daje poretku i državi (*Rechtsstaat*).²² Jasno je da ustav jedne zemlje ne može sam odrediti taj poredak kao više sklon jednoj ili drugoj tradiciji, jer je u pitanju način na koji funkcioniše cjelokupni pravni poredak, ali je činjenica da etatistička, post-autoritarna i kolektivistička

²² Moguće je, zapravo, govoriti o tri mogućnosti odnosa prava i zakona u okviru države. Rozenfeld opisuje tri različite tradicije, njemačku „*Rechtsstaat*“, francusku „*Etat de droit*“ i anglo-američku „*vladavine prava*“. Objasnjava da, iako se anglo-američka vladavina zakona temelji na antagonističkoj vezi između države i vladavine zakona, čineći ga, paradoksalno, istovremeno i nezavisnim i od države zajamčenim, njemački „*Rechtsstaat*“ je svojevrsna simbioza između države i zakona. Za razliku od oba ova koncepta, francuski „*État de droit*“ ne odnosi se na cijeli sistema zakona i prava, i daje preimućstvo temeljnim, ljudskim pravima kao svrsi postojanja države. Rosenfeld, Michel, „The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy“, Cardozo Law School, *Public Law Research Paper*, No. 36 (2001).

društva poput crnogorskog moraju svoje konstitucionalne paradigme jače utemeljiti u principu vladavine prava.

Slovom zakona Crna Gora je sekularna država. Vjerske zajednice, piše u članu 14, odvojene su od države. Vjerske zajednice su, kaže se dalje, ravnopravne i slobodne u vršenju vjerskih obreda i vjerskih poslova. Crna Gora je postala sekularna država 1852. za vrijeme knjaza Danila koji je uspješno transponovao neupitnost i univerzalnost crkvenog na državno. Međutim, Crna Gora je i dalje jedno klerikalizovano društvo u kojem se ustavno određena podvojenost ne poštuje uvijek i bez ostatka. Uzimajući u obzir važnost Cetinjske mitropolije za očuvanje modernog crnogorskog identiteta i državnosti, ne čudi ta nerijetko primjetna fuzija politike i religije u javnom diskursu. Ipak, jasno je da u izboru ustavnog identiteta jedne višekonfesionalne političke zajednice, *de facto* i *de iure* sekularna država nije mogući, već jedini izbor.

Ustav diskontinuiteta?

Ustav Crne Gore iz 2007. godine je direktna posledica obnovljene nezavisnosti Crne Gore, odnosno njenog istupanja iz Državne zajednice, a u skladu sa tačkama Beogradskog sporazuma. Na ovu plebiscitarnu odluku poziva se ustavotvorac u preambuli i donosi „polazeći od odluke građana Crne Gore da žive u nezavisnoj i suverenoj državi Crnoj Gori, donesenoj na referendumu od 21. maja 2006. godine“. U prvom članu Ustava utvrđeno je da je Crna Gora država „republikanskog oblika vladavine“ i republika se u nazivu kako ispravno uočava Šuković ne spominje.²³ Cilj ovih dviju referenci je upravo

²³ Šuković, Mijat, *Tri različita ustavna uređenja Crne Gore od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992) do sada (2009)* Revus [Online], 11 | 2009.

odlika ustavnog identiteta, a to je da istakne diskontinuitet uspostavljanjem novog poretka stvari. Drugo je pitanje koliko je ovakva formula integrišuća, ako se uzme u obzir polarizacijski karakter referenduma u skorašnjem istorijskom sjećanju. Ustavi u svom odnosu prema prošlosti nerijetko pokazuju strah od vraćanja na pređašnje stanje neporetka ili jednostavno drugačijeg poretka, ono što Dimitirjević naziva „konstitucionalizacijom straha“.²⁴ Nesumnjivo je jedno: želja ustavotvorca da najviši pravni akt bude u jasnom diskontinuitetu sa dotadašnjim političkim poredcima u kojima Crna Gora nije djelovala u punom kapacitetu suverenosti.

Multikulturalna vs. građanska država

U preambuli se ističe i opredjeljenje građana Crne Gore „da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava“. U odnosu na modele o kojima smo govorili vidi se da je ustavotvorac imao za cilj da, u skladu sa istorijskim iskustvom Crne Gore, posebnu važnost da multikulturalnosti, kulturnoj, konfesionalnoj i nacionalnoj pluralnosti crnogorskog društva. Savremena politička teorija u vidu liberalnog kulturalizma kritikuje pretpostavljenu neutralnost liberalno-egalitarnog poretka i traži priznanje prava kulturnih zajednica.²⁵ Ustavotvorac u istoj preambuli polazi od donosilaca

²⁴ Nenad Dimitrijević, „Kako čitati ustav“, u: Saša Ilić (urednik), *Kako čitati*, Beograd: Narodna Biblioteka, 2005.

²⁵ U knjizi *Multikurno građanstvo* Vil Kimlika razlikuje tri vrste grupno specifičnih prava: prava na samoupravu, polietnička prava i specijalna prava predstavljanja. Uzimajući u obzir ovo tipologiju, Ustav iz 2007. predviđa određeni stepen polietničkih prava (koja služe integraciji manjina, poštovanju

ustava kao slobodnih i ravnopravnih građana, koji su istovremeno i pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi, privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori. Građanski i multikulturalni aspekt ustavnog identiteta su, prema viđenju ustavotvorca, u harmoniji.

Liberalna vs. socijalna država

U ovom dijelu se polazi i od nekih drugih normativnih premisa, od „uvjerenja da je država odgovorna za očuvanje prirode, zdrave životne sredine, održivog razvoja, uravnoteženog razvoja svih njenih područja i uspostavljanja socijalne pravde“. Ekonomsko uređenje, kako stipuliše član 139 „zasniva se na slobodnom i otvorenom tržištu, slobodi preduzetništva i konkurencije, samostalnosti privrednih subjekata i njihovoj odgovornosti za preuzete obaveze u pravnom prometu, zaštiti i ravnopravnosti svih oblika svojine“. Tranziciona društva, posebno ona koja se transformišu iz dirigovanih i socijalističkih ekonomija u kapitalističke, suočavaju se sa dilemom izbora ili dosljednog usklađivanja socijalne države i liberalno-ekonomskog poretka i privatne svojine kao njegovog temeljnog obilježja. U duhu te dileme je i stav 2 člana 140 koji predviđa da država podstiče ravnomjeran ekonomski razvoj svih njenih područja te (odredbe u čl. 58–79) utvrđena socijalno-ekonomska prava u korpusu ljudskih prava i sloboda.

njihovog identiteta) dok su specijalna prava predstavljanja predviđena zakonskim rješenjima koja otklanjaju prepreke političkoj participaciji (prohibitivna klauzula za manjinske narode, e. g). Prava na samoupravu za manjinske grupe, u vidu teritorijalne autonomije nema, Crna Gora je jedinstvena država, međutim mogla bi se izvesti u jednom vidu iz kombinacije opšteg prava na samoupravu i prava nacionalnih manjina.

Umjesto zaključka: ustav kao slovo slobode

Iz navedenog se uočava nekoliko važnih elemenata ustavnog identiteta Crne Gore. Da bi se ustav uobličio kao dominantni oblik političke identifikacije, on mora dobiti legitimnost većeg dijela političkog tijela. Konstitucionalna moć učesnika društvenog ugovora prešla bi tako u moć ustava i pravne države kao najviše suverene moći. Ustav bi, pored ostalog, postao okvir političke komunikacije koja je u stanju duboke polarizacije nekad nemoguća.

Drugo, eventualne promjene važećeg ustava bi morale da odgonetnu dileme o kojima je bilo riječ, jer se te dileme odnose na budućnost tranzicionog društva i njegovog ustavnog poretka. U prvom redu tu je dilema građanske ili multikulturne države, i premda se ovi koncepti ne isključuju, vjerujem da treba dati snažniji pečat normama koje konstituišu načela građanske države.

Pored navedenog, da bi ustav bio respektabilan pravni akt on mora da sadrži ciljeve kojima politička zajednica zaista teži a ne one koje deklarativno i *pro formae* proglašava. Ustav je akt univerzalizacije najviših principa jedne zajednice i za moderna politička društva najviša tačka normativne vertikale jedne političke zajednice. Ustavnom identitetu pečat daju ustavni sudovi, a kako su ovi de facto elektorati političkih partija tako je onaj istinski doktrinarni i naučni, a ne partikularni i partijski zamajac, svojevrsni duh pravne nauke i prakse, element koji

²⁶ Ovako bi glasila jedna liberalna definicija ustava koja polazi od ideje da se politički poredak konstituiše na principu slobode. Za Kostu Čavoškog, na primjer, ustav je *jemstvo slobode* dok Nenad Dimitrijević Ustav naziva *poveljom slobode*.

sada nedostaje genezi jednog prepoznatljivog ustavnog identiteta.

Ako je ustav kruna društvenog dogovora, onda je i najviši garant zajamčene slobode.²⁶ U vremenu proliferacije nacionalnih, vjerskih i ideoloških identiteta, ustavni identiteti ostaju ona tačka po kojoj se prepoznaju zrela politička društva, koja svjesna neprikosnovenosti slobode i od nje ponikle svekolike ljudske raznolikosti, ne zaboravljaju moć razboritog *zoon politikon*a savremenog doba da uspostavi dobar poredak kao najbolji garant svih prava i sloboda.

Bibliografija:

- Dimitrijević Nenad, „Ustav kao akt pozitiviranja društvenog ugovora“ (Constitution as an act of positivation of social contract) *Habitus*, 1999.

- Dimitrijević, Nenad, „Kako čitati ustav“ [How to Read the Constitution], u: Saša Ilić (ed), *Kako čitati*, Beograd: Narodna Biblioteka, 2005.

- Dimitrijević Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd 2007.

- Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.

- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983

- Grimm, Dieter, „The constitution in the process of denationalization“, *Constellations*, Volume 12, Issue 4, 2005.
- Hayden, Robert M. „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics“, *Slavic Review* 51, no. 4, 654-73, 1992.
- Jacobsohn, Gary, *Constitutional Identity*, Harvard University Press, 2010.
- Kymlicka, Will. *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Müller, Jan-Werner, *Constitutional patriotism*, Princeton Univ. Press, 2007.
- Podunavac, Milan, „Konstitutivna moć u osnivačkim ustavima“, *Političke perspektive*, Vol. 1, 2015.
- Prpić, Ivan, „Pravodobne i zakašnjele nacije“, H. Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997.
- Rosenfeld, Michel, „The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy“, *Cardozo Law School, Public Law Research Paper*, 2001, No. 36, 1310.
- Rosenfeld, Michel, „The Constitutional Subject, Its Other, and the Perplexing Quest for an Identity of Its Own: A Reply to My Critics“, *Cardozo Legal Studies Research Paper* No. 358, 2012.
- Rosenfeld, Michel, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*, Routledge, 2010.
- Rosenfeld, Michel. „Constitutional Identity“, *Oxford Handbooks Online*. 19 Jul. 2016. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001/oxfordhb-9780199578610-e-37>.
- Schmitt, Carl, *The Concept of the Political*, Expanded Edition, trans. by G. Schwab, University of Chicago Press, Chicago, (1932), 2007.

- Šuković, Mijat, „Tri različita ustavna uređenja Crne Gore Od razbijanja šestočlane jugoslovenske federacije (1992.) do sada (2009.)“ *Revus* [Online], 11 | 2009.

- Zenovic, Predrag, „Citizenship and Otherness: Theorizing Constitutional Identity of Balkan States“, *New Europe College Papers*, 2015, to be published

PRAVNA PRIRODA I AKSILOGIJA USTANOVE VJERNOSTI DRŽAVI CRNOJ GORI

Čedomir Bogićević

After the historical overview of the legal provisions regulating the obligation of oath of loyalty of the Montenegrin officials, the author advocated the introduction of this obligation into the present legal system. All state functionaries/officials (members of the Parliament, Government, judicial authorities, Public Prosecution Offices, as well as administrative, state and public servants and local officials) would assume office after taking an oath of loyalty.

Pojam i značenje

Zavjet vjernosti (zakletva vjernosti, svečano obećanje, svečana izjava i sl.) je pravna veza između državnih dužnosnika, državnih i javnih službenika sa državom, preko koje oni ostvaruju punomoćstvo u zastupanju državnih interesa u svim oblicima i manifestacijama ustavne i zakonske naravi, u atribucijama državne volje. To je i drevna, a istovremeno savremena pravna ustanova javnog prava, na različite načine inkorporirana u pravne sisteme država. Nje sada nema u savremenom ustavno-pravnom i legislativnom sistemu Države Crne Gore.

Veliki francuski pravnik, socijalni filozof i sociolog Leon Digi (L. Duguit, 1859–1928) koji je bio sinteza duha svih humanističkih znanosti smatrao je da su tri vrhovna zakona socijalnog života: 1. *dužnost poštenja*, 2. *dužnost solidarnosti* i 3. *javna dužnost vjernosti*.

Na vrelima crnogorske pravne baštine

Crnogorska pravno-istorijska zbilja u svojoj slobodarskoj i etičkoj empiriji života, za voljnost i slobodu iskazuje najuzvišene primjere pravno-istorijske simbolike kojima se cjelokupni personalni supstrat državne vlasti – zakonodavne, izvršne i sudske, kao i personalni supstrat javne i državne uprave vezuje za zaštitu državnog suvereniteta crnogorskog otečestva, smatrajući, istovremeno, izdaju otečestva, u svim vidovima za najteži moralni, duhovni i kazneno-pravni delikti.

Prema pravno-političkoj konstituciji kojom se na deklarativan način izražava pravno-političko jedinstvo Crne Gore i Brda, što ima značenja konstitucionalnog crnogorskog akta u materijalno-pravnom izrazu, *Stega* (20. 06. 1796), poznata u historiografiji: *Pod znamenjem sveopšteg barjaka*, proklamuje, u pogledu izdaje otečestva:

„Takvoga izdajnika od Sabora i obščestva našega otlučismo da česti i poštenja neima, nego on i rod njegov da ostanet vo vijek u sramotu i besčest, kako izdajnik vjere i zakona i hulitelj imena Božjega i krvnik svega našega naroda...“ (tačka 4).

Treba inkorporirati u crnogorski ustavno-pravni sistem (Ustav Crne Gore) i kroz legislativu sistema državne i javne uprave (Zakon o državnim službenicima) *zavjet javne vjernosti – zakletvu vjernosti državi Crnoj Gori* svih službenika u državnoj i javnoj upravi koji se finansiraju putem budžeta države.

Takvu zakletvu javne vjernosti Crna Gora je imala po *Zakoniku obščem crnogorskom i brdskom* od 18/30. 10. 1798. koji je u materijalnom smislu bio Ustav Crne Gore – član 33:

„Dužnost svakoga sina otečestve veže i ponuđa da on bude vjeran i uzdan svome otečestvu, i da ga ni jedno blago i bogatstvo od toga razdvojiti ne može niti ga podmititi da se nazove izdajnik i nevjernik svoje braće i otečestva, u ovu se dužnost mi svikolici nahodimo budući svi rođeni i vospitani u jednom otečestvu... po čemu i potrebno jest da kako su suci i upravitelji, tako i svaki koji na opštenarodnu svojega otečestva za službu opredijeljen i postavljen bude, imade najpređe učiniti zakletvu vjernosti po nižepisanom načinu kako se to čini svim narodima i u sve velike i male narode i države.“

Inače, ovaj istorijsko-legislativni akt i prva materijalno-pravna konstitucija crnogorske države i naroda, poznat i kao Zakonik Petra I, stipulisao je „jednim glasom svikolici“:

„...svakoga izdajnika vječnome prokletstvu i anatemi predasmo, i od svake česti i poštenja bratskoga ispuštismo, tako i u ovom sadašnjemu potvrdismo i suviše rekosmo, da takvoga opštenarodnoga krvnika i vas njegov dom između nas iskorjenimo i da od njega nikoga ne ostavimo.“

Za vrijeme vlade Petra II Petrovića Njegoša (1830-1851), korišćene su ad hoc zakletve članova Senata (zakonodavne, sudske i upravne vlasti) od kojih je ona iz 1837. godine glasila:

„Zaklinjem se čašću i obrazom, glavom i oružjem, mukom i rabotom, srećom i napretkom, da ću Crnoj Gori biti vjeran, a Zakonu pokoran.“

Nakon proglašenja svjetovnog i mirskog Knjaževstva crnogorskog i objave o tome putem deklaracije crnogorskog Senata od 07. 03. 1852, na Cetinju su, na mali Gospođin dan - 23. 04. 1852, zakletvu položili crnogorski senatori, kapetani i perjanici, a potom crnogorski knjaz Danilo Stankov Petrović, i ta zakletva, prema svjedočenju njegovog sekretara V. Vrvčevića (Ogranci za istoriju Crne Gore 2002) izgledala je ovako:

„Evo, čuste braćo Crnogorci kako se zakleše moji svi senatori i perjanici, a ja se evo i njima i vama zaklinjem, no svak neka

čuje. Po jutros koji bi prestupio ovu zakletvu, kunem mu se Bogom, da mu drugoga otkupa nema glavi, no musket u čelo, a evo se ja sada svemu narodu zaklinjem: Tako mi svjetiteljja Petra, mojega strica, I tako mi mojega i crnogorskoga imena i oba mi svijeta, nastojat ću dan i noć po sreći i napretku cijele Crne Gore i sve Sedam Brda, bez razlike roda i plemena, da ću paziti sud, a ne nip o mitu nip o hajteru, da neće žaliti sve moje imanje, pa ni sami moj život u svemu onome što bi se ticalo časti i sreće mojega naroda. A najpotlje vam se zaklinjem da ću svakome poštenome i junačkome plemenu biti otac i brat, a bratskom izdajniku najveći krvnik. Ovako mi Bog dao i vazda pomogao. Amin.“

Prema Zakoniku opštem zemaljskom knjaza Danila iz 1855. članovi Senata na dan proglašenja Zakonika 23. 04. 1855, na Cetinju, položili su ovu zakletvu vjernosti:

„Zaklinjemo se našem Svijetlome Knjazu Danilu, I Petroviću Njegošu, Bogom živijem, presvetom materom bogorodicom i svetijem Petrom, da ćemo njemu i otečestvu biti vjerni i pokorni na svakome mjestu, na svaki čas, u dnevi i u noći, u zlu i dobru, da ćemo se tvrdo držati njegovih zakona i poslušni njegovim naredbama, da ćemo pravo po našoj duši, bez ikakvoga mita i hajtera suditi svakome Crnogorcu, kako bogatu tako i siromahu, da ćemo dušom i tijelom nastojati u svemu onome što se tiče svijetloga Knjaza i otečestva, koristi, česti, sloge i ljubavi. Tako nam ovoga časnoga krsta i svetoga Jevanđelja i tako nam svake naše sreće i napretka. Amin.“ (D. Vuksan, *Zapisi*, oktobar 1928, st. 236)

Nakon tragične smrti svoga strica knjaza Danila I, na prijestolje crnogorsko, stupio je Nikola I Mirkov Petrović, koji je 1860. godine, 8. septembra, putem besjede, kao posebne proklamacije, položio zakletvu crnogorskome narodu:

„Mene je postavio božij promisao za Knjaza i Gospodara crnogorskog naroda, a ujedno predao mi i dužnost da povjereni

mi narod k sreći vodim. Ja se zaklijem istinim Bogom da ću vjeran biti mome narodu, da ću cijeloga života moga svojski brinuti se da mu pribavim kod stranih naroda uvaženje, a na domu bezbjednost i mir, da ću strogo paziti da sudije pravo sude i da svaki bez razlike Crnogorac svoju dužnost tačno svršuje. Zaklinjem se Bogom da ću svakoga poštenoga braniti i krivoga kazniti ne gledajući ni na njegov rod, ni čin ni dostojanstvo. Kako se ja pravo kleo, tako meni Bog pomogao.“

Po Zakonu o činovnicima iz građanskog reda od 06/19. decembra 1902. koju su polagali svi državni i javni činovnici, a sudije su polagale dvije – državi i svojoj struci. Zakletva za sudije (čl. 4 stav 1) je glasila:

„Ja N. N. zaklinjem se bogu svemogućem da ću vladajućemu Knjazu Gospodaru Nikoli I vjeran biti, da ću dužnost moju tačno i savjesno izvršavati i da ću se pri vršenju pravde bez prizrenja na lice jedinstveno zakona pridržavati.“

Zakletva za administrativne činovnike (čl. 4 stav 2) je glasila:

„Ja N. N. zaklinjem se Bogu svemogućem da ću vladajućem Knjazu Gospodaru Nikoli I vjeran biti i da ću dužnost moju po zakonima i zakonskim naredbama pretpostavljenih mi vlasti tačno i savjesno otpravljati.“

Prema Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru, 06/19. 12. 1905, Knjaz – gospodar, pred Narodnom skupštinom, polaže ovu zakletvu:

„Ja (ime) stupajući na crnogorski Prijesto i primajući Knjaževsku vlast, zaklinjem Svemogućijem Bogom i svijem svetiteljima, da ću Zemaljski Ustav čuvati, da ću po njemu i zakonima vladati i da ću u svijem mojijem težnjama i djelima dobro otadžbine pred očima imati.“ (Član 22)

Svi poslanici Narodne Skupštine Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, kad stupaju na dužnost polažu ovu zakletvu:

„Zaklinjem se Jedinijem Bogom, da ću Knjazu Gospodaru vjeran biti, da ću Ustav vjerno čuvati i da ću pri mome radu u

Narodnoj Skupštini jedino imati pred očima opšte dobro Knjaza Gospodara i Otadžbine.“ (član 63 Ustava)

Poslanici Skupštine Crne Gore, prema Ustavu Crne Gore iz 2007. ne polažu bilo kakvu zakletvu vjernosti crnogorskoj državi, što je apsurdno, ali što se može objasniti prirodom izbornog sistema prema kojem građani ne biraju ni glasaju poslanike, nego partijske liste, pa je u tom smislu, rerum naturam, potrebno promijeniti izborni sistem uvodeći princip neposrednog glasanja za ličnost sa ponuđene liste, putem koje poslanik stiče legitimaciju narodnog zastupnika.

Pripadnici crnogorske vojske – vojnici, pitomci, podoficiri i i oficiri, davali su, shodno Zakonu o ustrojstvu vojske za Knjaževinu/Kraljevinu Crnu Goru od 29. 04./12. 05. 1910, ovu zakletvu na vjernost:

„Zaklinjem se da ću do potonje kapi krvi braniti naš mili i sveti barjak crnogorski“.

Opservacija ustanove vjernosti u savremenom crnogorskom pravnom sistemu

Ustavno-pravni i legislativni sistem crnogorski ne poznaje pravnu ustanovu vjernosti čime napušta zlatne tokove crnogorske pravne tradicije, ali odstupa i od tekovina savremene pravne civilizacije prosvjećenih naroda, koji pravnu i etičku aksiologiju inkorporiraju u svoje zakonske i službeničke radno-pravne sisteme.

Inkorporacija ove ustanove u ustavni sistem Crne Gore neophodna je kao kulturološka, pravna i etička vrijednost, i sama suštinska osnova pravne veze državnih i javnih službenika sa punomoćstvom volje Države Crne Gore, kao simbolika jačanja sopstvene službeničke i radne odgovornosti prema crnogorskoj državi i simboličke potvrde svoje istorijske i patriotske svijesti, te kao emanacija moralne dužnosti, u smislu Kantovog kategoričkog imperativa (*Kritika praktičkog uma*), u koji sistem

ulazi kao ustanova moralnog uma, kao dužnost a ne kao trebanje, da bi zakonodavni sistem preko moralnog osnova sebi izgradio kao normu trebanja izričito stipulisani, ne putem deskripcije, nego imperativne obligacije. Svježe je sjećanje na referendum iz 2006. godine o obnovi crnogorske nezavisnosti, kada je većina personalnog supstrata u državnim organima i ustanovama, uključujući lokalne uprave, glasalo protiv crnogorske budućnosti, što se smatra ortodoksnom povredom moralne dužnosti da se bude vjeran prema onome ko te hljebom hrani, i koji ti je dao slavu, kulturnu, slobodarsku i istorijsku, zahvaljujući kojoj uživaš svoju egzistenciju i napreduješ u službi.

Ova zakletva je, pod vidom „svečana izjava“, postojala i u SR Crnoj Gori, u Zakonu o državnim službenicima, sve od 1951. do 1996, kada je ukinuta, kako bi bila izbrisana i simbolično Crna Gora i zaustavljena svaka njena ideja o obnovi nezavisnosti, pa je tako zakletva vjernosti transponovana u Etički kodeks državnih službenika, pod deskriptivnom preporukom donosioca ovoga Kodeksa da državni službenici treba da budu lojalni državi (pri čemu se ne navodi ime Crne Gore, s obzirom da je to bilo prije referenduma, kako se ne bi nagovjestila ni primisao o mogućoj crnogorskoj nezavisnosti), što je juristička i moralna negacija crnogorske zakonodavne tradicije, ali i međunaorodnog i uporednog prava.

Ova je zakletva vjernosti kvitesencija i supstancijalno odličje francuskog, japanskog i američkog službeničkog i radnog prava. Čak u Japanu zakletvu vjernosti polažu radnici, zaposleni u privatnim koroporacijama, a u državnoj službi to je osobita počast u okrilju posebnog javnog ceremonijala. U Sjedinjenim Američkim Državama radni dan počinje intonacijom američke državne himne. Ovaj sistem je naročito razvijen u francuskom pravu. Dakle, potrebno je iz Etičkog kodeksa državnih službenika ustanovu lojalnosti zakonodavno konvalidirati u rodno mjesto: Zakon o državnim službenicima kao zakletvu vjernosti

državi Crnoj Gori. Lojalnost i vjernost nijesu iste kategorije u socijalnom, moralnom, pravnom i filozofskom pojmu, što je filozofska pravna i moralna literatura odavno definisala od antičkih filozofa, preko Kanta i Hegela do savremenog doba, i bila prihvaćena u ekspertskom nacrtu Ustava iz 2005. i docnijem nacrtu Ustava iz 2007, ali je njena juristička inaguracija amputirana iz političkih razloga kako bi Ustav bio prihvaćen kvalifikovanom većinom, dok su radni zaključci Odbora za ustavna pitanja Ustavotvorne Skupštine Crne Gore upućivali na delegaciju zakonske regulative.

Prolegomena za budućnost

Neophodno je de constitutione i de lege ferenda zaustaviti podjelu, u crnogorskom službeničkom sistemu, svih službenika na državne službenika i namještenike, jer je takva strukturna podjela protivna crnogorskoj pravnoj, moralnoj i socijalnoj tradiciji, a ista se ne zasniva na naučnim kriterijima pravne i administrativne prirode, i po svom supstancijalnom sastavu je ponižavajuća, nego se mora konstituisati jedinstven službenički sistem sa genusnim rodnom službenika koji može biti podjeljen, prema značaju i složenosti, na odgovarajuće razrede, kao što je to bilo i prema Zakonu o državnim službenicima u SR Crnoj Gori i Zakonu o činovnicima građanskog reda iz 1902, po kome se cio službenički aparat dijeli na devet razreda. I državni službenik i namještenik vrše državnu službu, pa se granična linija ne može postavljati po tome da li oni vrše javna ili upravna ovlašćenja ili ne, a sam pojam namještenik degradira jer se odnosi na personalni sastav, različitih stupnjeva stručne spreme, koji je tu postavljen da vrši poslove bez ikakvog intelektualnog naprezanja nego samo na osnovu svoje prirode namještenja. Inače, ova retrogradna podjela vodi svoje porijeklo iz Kraljevine SHS, i ona je 1953. u SR Crnoj Gori, izbrisana, kao suprotna moralnoj i pravnoj tradiciji crnogorskog naroda.

Svi državni dužnosnici (članovi parlamenta, Vlade, sudske vlasti, državnog tužilaštva, administrativni, državni i javni službenici i lokalni činovnici) stupali su na dužnosti, odnosno treba da stupe na dužnost (de constitutione i de lege ferenda) nakon polaganja zaveta vjernosti. Potrebno je takođe oblikovati novi tekst ustavnog i zakonskog zavjeta vjernosti, koji će zamijeniti sadašnje birokratsko-administrativne i hladne iskaze ove svečane obaveze, i preobraziti ih u adekvatne formulacije historijsko-etičke i državotvorne simbolike, odnosno literarne imaginacije, a svim činovnicima državne, javne i lokalne uprave izdavala bi se od resornog ministra, u svečanoj ceremoniji, o tom činu svečana povelja na mjestu i ambijentu koji svojom historijskom emanacijom obavezuje na ovu etičku uzvišenost.

Literatura:

- *Crnogorski zakonici*, tom I-V (priredili dr B. Pavićević i dr R. Raspopović) 1998.
- Vuk Vrčević, *Ogranci za istoriju Crne Gore*, 2002.
- dr R. Rotković, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, 2005.
- Leon Digi, *Preobražaji javnog prava*, 1925.
- Imanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, 1976.
- Imanuel Kant, *Kritika čistoga uma*, 1976.

Izvori:

- Stega, 1796.
- Zakonik Opšči Crnogorski i brdski , 1798.
- Opšti zemaljski zakonik, 1855.

-
- Zakon o činovnicima građanskog reda, 1902.
 - Ustav za Knjaževinu Crnu Goru, 1905.
 - Zakon o ustrojstvu Vojske Kraljevine Crne Gore, 1910.
 - Zakon o državnim službenicima Crne Gore, 1978.
 - Zakon o državnim službenicima i namještenicima, 2012.
 - Etički kodeks državnih službenika i namještenika, 2004.

CRNA GORA U EVROPSKOJ UNIJI

Bojan Jovanović

It has been almost seventy years since the European Coal and Steel Community was established, and we still do not know the real definition of the European Union. Some authors even use words such as enigma or puzzle, but it seems that the only thing puzzling is the said ignorance. It is also unacceptable. Certainly, it is not simple to give an ultimate definition of the real nature of something that constantly changes, of something polymorphous.

In this essay, the author defines the European Union as a customs union and tries to imagine the future of Montenegro as a member of the EU, here conceived as the European Customs Union since all EU Member States are also members of the customs union.

Famozni Žak Delor, nekadašnji premijer Evropske komisije, jednom je pola u šali pola u zbilji izjavio da je Evropska unija, kako je rekao, „neidentifikovani politički objekat“.

I doista, koliko god da je neko dobar poznavalac ove organizacije, koliko god da je riječ o insajderima, koliko god da je riječ čak i o veteranima evropskih studija, kada dođe do toga da se definiše Evropska unija takva kakva jeste – a to je ono što je, bar na neki način, najvažnije – najednom se taj nađe u intelektualnoj teškoći i tada, čini nam se, nekako kao po pravilu reterira.

To jest, ono što je karakteristično za ove pokušaje da se EU definiše to je da autori vrlo često prosto izbjegavaju ne samo da daju odgovor o određenju ili definiciji već da se, uopšte, bave tim aspektom problematike o kojoj je riječ, ma koliko isti, po prirodi stvari, bio zapravo krucijalan.

Krucijalnost tog pitanja za nas je, međutim, ostaje krucijalno. Ono, pak, što je krucijalno ne može se premještati u oblast onog nekrucijalnog, baš kao što se bez obzira na motivaciju ne može postavljati ni pod različite signature agnosticizma.

U ovom smislu, na prvome mjestu, valja se preokupirati definisanjem Evropske unije, minucioznim određenjem sistema Evropske unije.

Piscu ovih redova izgleda da takvu jednu preokupiranost inicijalno dovoljno dobro izražava jednostavno pitanje *šta je EU?* Drugačije rečeno, kada je u pitanju EU, kakvo političko i pravno ustrojstvo *in concreto* imamo pred sobom? Značaj ovog pitanja je neprijeporan. Treba ga smatrati zaista značajnim, (dopri)nosivim; i to ne samo u teorijskom već i u sasvim praktičnom i pragmatičnom kontekstu.

S obzirom na gore u natuknicama opisanu intelektualnu situaciju kada je u pitanju oblast evropskih integracija, pronalazi se da je već postavljanje ovog pitanja koje je tičuće se one istaknute krucijalnosti ne samo samim tim i samo krucijalno – pa ga kao takvo i postavljamo i ne izbjegavamo – nego još, mislimo, predstavlja isto i epistemološki korak naprijed, čim je postavljeno, pošto je riječ o *krucijalnom zaokupljanju krucijalnim*.

Dakle, na tom pitanju treba insistirati, uprkos nekim mrzovoljnim primjedbama koje se odnose na „debate bez kraja o tome ‘šta je EU’“. (Caporaso, 1996: 49)

EU i slijepi ljudi: Nego, rekli smo, konstatacija da nije jednostavno odgovoriti na pitanje šta je EU stoji. Razloga ima nekoliko. Najprije, ova organizacija se stalno mijenja i preinačava.

Zatim, EU je kompozitnoga kova, što u ovom kontekstu znači i to da se fenomen odupire jednostavnoj ili jednostranoj definiciji. Otuda imamo i takve pokušaje definisanja koji se, zapravo, međusobno isključuju, što, naizgled kontradiktorno, opet ne znači da su rezultati tih pokušaja netačni.

Potom, valja pomenuti i to da je ovdje riječ o fenomenu koji je, takoreći, zaogrnut nekolikim velovima koji ga sakrivaju... pri tom, naravno, ne malo otežavajući spoznaju iz koje rečena i tražena definicija treba da proizađe.

Nije zanemarljiv ni psihološki razlog: bez ulaženja u detalje, može se reći da je riječ o takvoj neuhvatljivosti ili neshvatljivosti nekog fenomena koja, doduše, nije realna iako je realno prisutna. Odnosno, nije riječ o tome da je fenomen neshvatljiv – naprotiv – već on slovi kao neshvatljiv i pred istim se pojedinac, takoreći, *intelektualno inhibira*.

Neka čitalac razmisli: da li uistinu zna šta je Evropska unija. Kada je u pitanju EU kakav je predmet pred nama, znači, kakvo političko i pravno ustrojstvo *in concreto* imamo pred-metnuto?

Toliko toga se čuje i čita o ovoj temi. Istorijat ove transnacionalne i (sad već) supranacionalne organizacije je poznat: ugalj i čelik, Pariz, Rim, Maastricht, Amsterdam, Lisabon... Takođe, čuli smo toliko puta i za nova ovlašćenja, širenje na Istok, za *enlargement* /proširenje/, probleme u evrozoni, za Bregzit i za zamor od proširenja.

Međutim, nekako u sjenci toga, ostaje bez odgovora pitanje o onome što je najvažnije. Štaviše, to pitanje, takoreći, ostaje čak i nepostavljeno.

Treba se, dakle, zaokupiti onim što je najvažnije i pustiti da iz toga – te zaokupljenosti najvažnijim – proistekne nepostavljeno pitanje.

Donald Puhala, jedan od veterana evropskih studija, objavio je 1972. godine u *Journal of Common Market Studies* tekst pod naslovom „O slijepim ljudima, slonovima i internacionalnim integracijama.“

U tom seminalnom tekstu ovaj autor značajno i zapamtljivo ističe saznavnu situaciju u kojoj se nalazi posmatrač ili proučavalac evropskih integracija. I jedan i drugi i svi oni, naime, sliče slijepom čovjeku koji naprosto tapka i napipava. To je za njega saznavanje.

Pred njima se nalazi slon i ovi slijepi ljudi pokušavaju da odrede šta se to nalazi pred njima. Svako od njih napipava neki drugi dio slona i iz toga izvlači neki drugi zaključak o tome šta je pred njima, dakle s čime imaju posla.

Bez sumnje, ova Puhalina metafora je od onih koje pogađaju metu. Iako je korišćenje metafora u nauci relativno rijetko, ovdje je metafora toliko uspjela da bolje od bilo kakve deskripcije ili ankete aprehendira to kakva je i kakva nije saznavna situacija kada je riječ o evropskim integracijama.

Ono što je tu koliko karakteristično toliko i simptomatično jeste to da rečena metafora podjednako dobro funkcioniše i danas – dakle, nekih 50 godina nakon što je donoseći je tekst objavljen.

Nad ovim se, mislimo, treba zamisliti.

I svakako, takva jedna situacija je neprihvatljiva.

Unija unija: U uvodnom dijelu je već kazano i ukazano da kada govorimo o Evropskoj uniji mi zapravo govorimo o jednom kompozitnom sistemu pred kojim se analitičar lako može prevariti smatrajući da je rečeni sistem određen iako je određen tek pojedinačni sastavni dio tog sistema. Recimo, iako unutar (pod)processa evropskih integracija i svakodnevnog funkcionisanja sistema EU jasno registrujemo intergavernalne sastojnice, opet to nikako ne znači da je sada takav i čitav sistem; tj. da je riječ (tek) o internacionalnom režimu, odlučujuće baziranom na intergavernalizmu.

S druge strane, ukoliko je tako, ukoliko je evropska unija kompozitni sistem, možda bi, onda, trebalo takvu njenu

karakteristiku, karakteristiku kompozitnosti, preokrenuti na epistemološku korist, naime, od onoga što spoznaju otežava napraviti ono što spoznaju olakšava.

To će ovdje biti istraživački orijentir. Umjesto da saznajemo EU u njezinoj kompozitnosti, kojom prilikom i gdje se predmet istraživanja lako može pokazati i pokazuje se kao u eluzivnosti, napravićemo istraživački manevar, pokušati preokretanje... i to tako što ćemo kompozitni predmet istraživanja, takav koji se odupiralački održava u nesavladivosti jednostavno pojednostaviti. Kako ćemo to učiniti? To ćemo učiniti tako što ćemo ga izložiti *dekomponovanju*.

Tako dekomponovan, biće saznatljiviji.

A proučavalački dekomponovati sistem EU znači, prvo, uvidjeti da je riječ o uniji unija, odnosno sistemu koji se sastoji iz nekoliko sistema i, drugo, taj sistem svesti na sastavne sisteme kao na djelove koji ga sačinjavaju. Zatim, imajući pred očima glavni cilj preduzimanja, cjelinu saznajemo preko njezinih djelova.

Prema tome, hoćemo li saznati o čemu govorimo kada govorimo o Evropskoj uniji, kao što je ovdje pozitivno proizilazeće, valja da je saznajemo preko njezinih sastavnih dijelova. Ova više induktivna metoda za sada nam se čini obećavajuća.

Možemo otpočeti tako što ćemo konstatovati da je jedan od sistema unutar sistema EU nešto što se naziva carinska unija. Dakle: Evropska unija je i carinska unija, $EU = \text{Evropska carinska unija}$. Zapravo, nije carinska unija tek jedan od sistema unutar sistema EU – dakle nije jedan među drugim podsistemima – već je tu riječ o najvažnijem podsistemu, još je riječ o nečemu što je fundament Evropske unije i evropskih integracija. Jer, baš na tom fundamentu i jedino na njemu izgrađen je taj složeni sistem koji nazivamo Unijom.

Vraćajući se u prošlost i na početke, lako možemo vidjeti da je EEZ ništa drugo do carinska unija. Cilj koji sebi postavljaju tada

šest država prvih članica i osnivača EEZ jeste da između sebe uspostave carinsku uniju. Ovaj cilj je dostignut nakon nekih jedanaest godina, naime u junu 1968. godine. Od tada, sve države koje stupaju u EZZ/EU *EO IPSO* STUPAJU I U CARINSKU UNIJU.

Ovo je relevantan podatak. Ovaj relevantan podatak je veoma previđen. Kako bilo, već imamo saznanji rezultat. Tu je pred nama.

EU je dakle carinska unija. Razumije se, ona nije samo to. Međutim, to je njezin nukleus. Oko tog nukleusa formiraju se dalje sljedeći slojevi integracija, nove unije; i ukupno, Unija kao unija unija, kao ćelija čiji je nukleus ova izdvajanjem saznata unija.

Kada je u pitanju istorijat EU, poznato je da ova nastaje kao „Evropska zajednica za uglj i čelik“. Njen značaj nije samo hronološki ili jubilejski, budući da EU ne samo da počinje i otpočinje kao „Evropska zajednica za uglj i čelik“ (EZUČ), već se u pravnom i pravom smislu te riječi temelji u istoj. Međutim, obično se nekako previđa šta je formalno i sadržinski, odnosno u pravnom smislu, „Evropska zajednica za uglj i čelik“, naime, formiranje EZUČ je formiranje carinske unije, najprije samo za proizvode uglja i čelika.

Znači, EU je otpočela kao formalna i faktička carinska unija.

Nepoznata destinacija?: U ovom dijelu rada autorska namjera je da se napravi realna predikcija, takva koja treba da to što zovemo evropska budućnost Crne Gore u što većoj jednostavnosti približi čitaocu.

Predikcije su neophodne. One, svakako, treba da prethode svakoj značajnoj odluci. Inače je odluka već samim tim problematična.

Razumijevanju budućnosti prethodi razumijevanje prošlosti i sadašnjosti. Ali nije lako razumjeti ni sadašnjost.

Ono što razumijevanje sadašnjosti otežava to je ne samo eventualna komplikovanost i kompleksnost predmetne materije, te odsustvo „distance“, već i to što se nepristrasnosti tog i ukupnog razumijevanja kao alternativa daje „tunelska vizija“ ili „rubrikovanje mišljenja“.

Nasuprot tome, analitičar i intelektualac, ukoliko su skrupulozni, ne bi smjeli da neki problem ili problematiku posmatraju onako kako to od njih očekuje politika, nevažno na kom „nivou“ ista bila kotirana. Tako je i kada je u pitanju EU.

Očigledno, tema evropskih integracija ili (u drugoj formulaciji) tema evroglobalizacije postaje sve aktuelnija. Toliko se piše i priča o Evropi, Evropskoj uniji i evropskim integracijama.

Doduše, tu je češće u pitanju jedan ekstenzivan kurs, negoli mnogo potrebniji intenzivan diskurs, takav koji bi – to se može reći na mnogo načina – u osnovi tragao za onim što je suštinsko u zadatoj predmetnoj oblasti.

Zamislimo kakvog običnog putnika u kakvom običnom vozu kojemu je palo na pamet ili je osjetio potrebu ili mu je sugerisano da se detaljno upozna s vozom kojim putuje. I tako, taj putnik sve redom saznaje i upoznaje: ovo je sjedište, ono služi da se na njemu sjedi; ovo je kočnica za slučaj opasnosti (gonjen željom da sazna, naš putnik je čak i naučio sve o tome ko je, kada, kako i po kojoj cijeni proizveo i prodao istu), ovo je policajnik na kojemu se drže stvari, ovo je prozor i tako dalje.

Problem je jedino u tome što ovaj putnik ništa ne zna o tome kuda ovaj voz putuje.

Ovih nekoliko rečenica nijesu izraz mrzovolje već objektivnih aktuelnih uvida. Odnose se na sve one – bilo političare, bilo pojedince, bilo mase – za koje je „EU jedno putovanje ka nepoznatoj destinaciji“ (Caporaso, 2004: 60).

Što će reći, da se ne bismo realno našli u poziciji putnika koji nekud putuje a ne zna kud, niti zna destinaciju niti zna ono

najvažnije o istoj, treba da se opskrbljujemo saznanjima – i to relevantnim saznanjima. Kada to kažemo hoćemo da asociramo i na način kako funkcioniše evropski projekat – od početka, nekako u *sub rose* maniru.

Tome nasuprot, problemu i problematici evropskih integracija treba pristupati realno i realistično. Ili makar – ovdje se ima u vidu to kako stvari realno stoje – *cum grano salis*.

Nešto drugačije rečeno – i ma koliko inače to nekome moglo izgledati kao nešto što se podrazumijeva ili čak kao floskula – rečenom problemu i problematici moramo pristupati vodeći računa o interesima Crne Gore, svakako na prvome mjestu. Treba znati i razaznati da je to politikološki i politički imperativ.

Zaista, da li stvarno vodimo računa o vitalnim interesima Crne Gore u kontekstu evropskih integracija, odnosno, odvijajućeg neposrednog pristupanja naše države ovoj Uniji?

I inače, ovo je pitanje objektivno i relevantno. Nezavisno od toga da li je riječ o državi članici, da li je data država aplikant ili aspirant. Jer, evropske integracije – zapravo same po sebi – dovode u pitanje neke od vitalnih interesa evropskih država. O tome tek treba da bude riječi *en detail*.

Transfer carinskog suvereniteta: U članu 28 Ugovora o funkcionisanju EU čitamo: „Unija uključuje carinsku uniju“... Dakle, EU je carinska unija. Iako to svakako nije njezina definitivna definicija, ipak, riječ je o pouzdanom saznanju i važnom koraku naprijed kada je u pitanju *epistemologija invazivne evropeizacije*.

Vidimo da je značaj ove činjenice i u tome što se sada, (samo) na osnovu nje, mogu napraviti određene kvalitetne predikcije. Taj značaj će se bolje shvatiti ukoliko shvatimo da je suprotnost strategiji baziranoj na kvalitetnoj predikciji uopšteno nešto što je kolektivni konformizam ili ablepsija ili prosto nedopustiva neodgovornost; a ako se hoće i pristajanje na stanje stvari slično

onome koje vidimo kada kakav domaćin vodi neko grlo na to i to pojilo.

Onda, šta za Crnu Goru konkretno znači članstvo u EU u smislu simultanog članstva u Evropskoj carinskoj uniji? Prethodno, potrebno je kratko objasniti šta je carinska unija.

Carinsku uniju formiraju najmanje dvije države. Carinsku uniju Evropske ekonomske zajednice sačinjavalo je šest država. Države članice takve jedne unije između sebe ukidaju carinske dažbine, dok u odnosu na druge zemlje, dakle sve one koje su izvan unije, vode jedinstvenu carinsku politiku.

Otuda, kako prozilazi, kada Crna Gora bude članica Evropske unije ona neće naplaćivati nikakve carinske dažbine robama iz država članica EU. Isto se odnosi i na još neke druge države koje nijesu članice EU ali su članice Evropske carinske unije, kao što je recimo Andora. Prema članu 34 Ugovora o funkcionisanju EU, „zabranjene su carinske dažbine na uvoz i izvoz te nameti s istim učinkom između država članica“. Kao što je možda suvišno napomenuti, ovo je važno pitanje ili važna stavka. Zašto? Razlog je vrlo jednostavan: Najvažniju stavku na prihodnoj strani budžeta crnogorske države predstavljaju upravo carinske dažbine.

Osim toga, pošto informacija nije kompletna – a i ovo je nešto što je koliko relevantno toliko i periferizovano – treba znati da se ono što je rečeno i što se odnosi na države članice Evropske carinske unije u jednom drugom smislu odnosi i na sve druge države čiji proizvodi ulaze u Crnu Goru ili su sa sjevera ili istoka preko crnogorske teritorije ili sa juga preko crnogorskog akvatorija u tranziciji ka drugim trgovinskim, proizvođačko-potrošačkim, destinacijama.

Važnu stavku na prihodnoj strani budžeta Evropske unije predstavljaju carinske dažbine. EU ima svoje izvore finansiranja, među kojima važno mjesto pripada carinama. U ukupnoj strukturi budžeta Evropske unije, carinski prihodi čine,

kako koje godine, između 10 i 15% ukupnih prihoda. Pretočeno u brojke, to znači da u budžetu koji iznosi nekih 150 milijardi eura prihod od carina iznosi najmanje 15 milijardi eura. U budžetu za 2013. godine prihod od carina iznosio je 15,3 milijarde eura, što je iznosilo oko 11% ukupnog budžeta (navedeno prema: *The European Union Explained: Customs*, 2014: 3).

Dalje, prema Ugovoru o Evropskoj uniji, kada je u pitanju carinska unija, države članice nemaju nikakve nadležnosti. Jednom carinskom savezu je inherentno i to da države članice *ipso jure* i *ipso facto* carinski suverenitet transferišu na jednu novouspostavljenu instancu koja sada ima carinski suverenitet.

U slučaju Evropske carinske unije ta instanca je Evropska komisija. Sada Evropska komisija, kao neka vrsta vlade Evrope, vodi i uvodi carinsku politiku kada je u pitanju Evropska unija i Evropska carinska unija, a ne više vlada te i te konkretne države članice na čijim se granicama carine i naplaćuju naizgled kao i prije stupanju u Carinsku uniju.

U EU carinskoj uniji, ukupno od onoga što se na prihodnoj strani stekne od carinskih dažbina, oko 80% odlazi u budžet EU dok nekih 20% posto odlazi u budžet *member state*. Što se tiče Velike Britanije, njezino odlaženje iz Evropske unije obuhvata i kompletan odlazak iz carinske unije.

Svojevremeno, upravo je pokušaj jedne države članice EU (tada EEZ) da operativno vodi samostalnu carinsku politiku – bješe to Holandija – doveo do parnice između kompanije *Van Gend en Loos* i holandske Uprave carina. Kada je na osnovu člana 177 Rimskog ugovora ova parnica dospjela pred Evropski sud pravde, da tako kažemo, kulminirala je i na kraju rezultirala sudskom odlukom koja je 1963. g. bila juridički omotač za introdukciju (federalnog) *principa direktnog efekta*.

Uslovi Crnoj Gori i uslovi Crne Gore: Kada ovaj tekst bude čitan, Crna Gora će već zvanično biti članica NATO-a.

Međutim, treba znati da koliko god da je prijem u NATO bio zahtjevan, prijem i članstvo u EU je još zahtjevnije.

Razlog je jednostavan: Dok članstvo u rečenom vojnom savezu podrazumijeva kao nešto što je obavezno više nego značajnu reformu sektora odbrane, dotle članstvo u EU i pod signaturom evropeizacija podrazumijeva kao nešto što je obavezno više nego značajnu reformu zapravo svih društveno-političkih sektora.

Ali ako sada na to predstojeće članstvo u EU pogledamo iz konteksta onoga do čega je ovdje ponajprije stalo – naime, mislimo na epistemološki kontekst, jer ono što je *episteme* treba da prethodi onome što je *praxis* – onda vidimo ne samo koliki preprečni problem predstavlja nesaznatost – i k tome i tobožnja nesaznatljivost – onoga što je štostvo EU već i koliko je takva situacija neodrživa.

Kada se godinama unazad pripremala za članstvo u *Sjeverno atlantskoj organizaciji*, crnogorska vlast (i resorno ministarstvo) je moralo da učini čitav niz teških koraka. K tome, kao što znamo, rečene korake je stalno pratilo suprotstavljanje i tu je kao Damoklov mač visilo – i zapravo i dalje visi – pitanje: Da li je to dobro za Crnu Goru?

S druge strane, nikada se nije postavljalo pitanje definicije, naime pitanje: Šta je NATO? Zapravo, takvo pitanje je suvišno.

Međutim, upravo to pitanje štostva se i dalje postavlja – odnosno ne postavlja – kada je u pitanju EU. U tome je ovdje poenta.

Znači, kada stupa u EU u kakvu organizaciju ili kakav tip organizacije Crna Gora stupa?

Kao takva i takva organizacija, EU postavlja Crnoj Gori čitav niz vrlo zahtjevnih zahtjeva. Konsekvenca takvih zahtjeva sumarno je vrlo velika promjena u životu crnogorske populacije, porodice i pojedinca. EU Crnoj Gori postavlja čitav niz uslova koje mora da ispuni ukoliko hoće da ima evropsku budućnost.

Često se postavljanje takvih uslova *in praxis* teško može razlikovati od sirovog i samoživog uslovljavanja.

Zato bismo već ovdje, ponešto možda prerano, postavili i ovakvo pitanje: *Zašto ne bi Crna Gora, osim što samo ispunjava ne mali broj uslova, takođe i postavljala uslove?*

To je maltene redovna praksa u tokovima evropskih integracija. Uzmimo primjer Danske. Ukratko, ova država je u skladu sa njezinim ustavom i interesima za sebe izdejtvovala niz ustupaka ili izuzeća u odnosu na Lisabonski ugovor. Ili Poljska, koja je preko člana 1, stavova 1 i 2 Protokola 30 (Apendiks Lisabonskog ugovora), pored ostaloga, postavila zaštitni mehanizam u odnosu na moguće zloupotrebe Povelje EU o ljudskim pravima od strane Suda pravde EU a na štetu Poljske države.

Ili Ukrajina. Nakon što je 1991. otpočela svoj evropski put, Vrhovna Rada (Parlament) ove zemlje je 1993. g. donijela dokument pod nazivom „O ključnim pravcima spoljnje politike Ukrajine“ u kojem se dokumentu najprije eksplicitno kazuje da je prioritet ukrajinske spoljne politike članstvo u Evropskoj zajednici da bi se odmah zatim dodao važan kondicional, čitamo i citiramo: „...sve dok to ne šteti njenim nacionalnim interesima“.

Ili raniji primjer Grčke, koja je pod rukovodstvom K. Karamanlisa i kasnije A. Papandreua u pristupnim pregovorima i doslovno uslovljavala EU/EZZ. Dobila je i gotovo iznudila, čitav niz ustupaka od rukovodstva tadašnje EZZ, dakako uspješno valorizujući njezin geografski i geopolitički položaj u kontekstu Hladnog rata.

Na primjer, grčko rukovodstvo je 1961. g. potpisalo Sporazum o pridruživanju sa EEZ. Od ustupaka koji su tu učinjeni Grčkoj izdvaja se fiksni rok pristupanja, odnosno, datum do kojega će Grčka biti primljena u punopravno članstvo. To, kao što znamo, nije slučaj ni sa jednom drugom zemljom kandidatom, koje se

kao kandidati očito smišljeno uslovljavaju upravu i nepostojanjem fiksnog roka do kada ta i ta država kandidat mora biti primljena u punopravno članstvo. I k tome, Grčka je država primljena u punopravno članstvo 3 godine prije tog fiksnog krajnjeg datuma. Iste godine kada je Grčka postala članica EEZ/EU na vlast je došao Andreas Papandreu, inače prononsirani kritičar EEZ/EU i NATO i otpočeo sa javnim prijetnjama da će Grčka istupiti iz EEZ/EU. Nakon toga, Brisel je u okviru „Integrisanog mediteranskog programa“ (IMP) odobrio Grčkoj sredstva u iznosu od oko 2 milijarde tadašnjih ekija.

Naravno, to što se ovdje obilježava kao kontrauslovljavanje – tj. postavljanje uslova onome ko postavlja uslove – zapravo je drugi način da se govori o elementarnoj zaštiti vlastitih vitalnih interesa.

U jednom specijalnom i suptilnom smislu i u jednoj sferi u kojoj to što se naziva dži-di-pi ili kvadratni kilometri potpuno ništa ne znače, **Crna je Gora velika država**. To da takvu svoju državu u svakom slučaju treba neizostavno braniti – bolje nego, čini nam se bar, mnogi danas – shvatao je u XIX vijeku Jan Vaclik.

Ovaj Čeh je 1860. g. došao u Crnu Goru i jedno kraće vrijeme bio je sekretar knjaza Danila, sve do atentata. Godine 1857. objavljena je njegova knjiga pod naslovom *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi*. Vaclik je jedan broj primjeraka poklonio knjazu Danilu koji je, pak, istu uputio svim važnijim dvorovima i lično je predao Napoleonu III u Parizu.

Godinu dana kasnije knjaz Danilo po kapetanu Peru Jokaševu Pejoviću Vaclika poziva da ponovo dođe u Crnu Goru. Da do toga dođe, kako u knjizi o kojoj je riječ čitamo (u dijelu „Bilješka o piscu“), pokušala je da spriječi austrijska vlada naredivši direktoru policije da Vacliku ne izda pasoš, „pošto je Vaclik igrao vidnu ulogu u jugoslovenskim, a osobito crnogorskim stvarima“ (Vaclik, 1996: 208). Vaclik je kasnije čak bio i crnogorski konzul u Skadru.

Uglavnom, upoznavši se sa ovakvom jednom biografijom, autora ovih redova je savladala želja da nekoliko rečenica koje je Vaclik postavio kao moto njegovog djela *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi* uzme kao skladan – i čini mu se posve aktuelan – zaključak ovog njegovog eseja:

Jedna moralno korektna politika ne može nikada da čini i odobrava ono što nacionalno pravo odbacuje, ali, sa druge strane, nacionalno pravo mora da uvažava kao nužnost ono što politika smatra da je štetno za samoodržanje jedne države jer samoodržanje je, bez pogovora, uslov za ulazak u društvo naroda, uz istovremeno zadržavanje sopstvenog nacionalnog blagostanja.

Literatura:

- Caporaso James, A, „The Emergence of the EU Supranational Polity and Its Implications for democracy“ in: *Democracy and Federalism in the European Union and the United States, Exploring post-national governance*, Sergio Fabbrini (ed.), London, *Routledge*, 2004.

- Caporaso James, A, „The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Post-Modern“, in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, no. 1, March 1996.

- Puchala Donald, J, „Of Blind Men, Elephants and International Integration“, in *Journal of Common Market Studies*, Vol. 10, No. 2, pp. 267-284, 1972.

- Vaclik Jan, *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi*, CID, Podgorica, 1996. g.

- „The European Union Explained: Customs“, 2014,
http://europa.eu/pol/index_en.htm

ČIJA JE RUMIJA?

František Šístek

The paper examines a protracted dispute, caused by an attempt at physical appropriation and ethnocentric reinterpretation of an important multicultural place of memory: the peak of Rumija Mountain (1594 m) towering over the Adriatic port of Bar in Montenegro. The county of Bar represents an ethnically and religiously mixed region in which the followers of Christian Orthodox, Catholic and Islamic communities live side by side. In 2005, a helicopter belonging to the army of the State Union of Serbia and Montenegro installed a tin chapel, belonging to the Serb Orthodox Church, on top of the hill without permission from the Montenegrin authorities. Efforts at the removal of the chapel installed unilaterally and in violation of Montenegrin laws have been going on since 2005 until the time of writing more than a decade later.

Luka Bar je najjužnija željeznička stanica na jadranskoj obali.¹ Iznad nje se uzdiže planinski greben koji razdvaja primorski pojas od Skadarskog jezera, najvećeg jezera na Balkanu, čiji veći dio obale pripada Crnoj Gori a manji Albaniji. Najviši vrh koji dominira cijelim tim područjem je Rumija (na 1593

¹ Ovaj rad je prvobitno pisan za međunarodnu konferenciju *Balkánský expres: jihovýchodní Evropa v interdisciplinární perspektivě* (Balkanski ekspres: jugoistočna Evropa u interdisciplinarnoj perspektivi), održanu 24–25. oktobra 2014. na Fakultetu humanitarnih nauka Karlovog univerziteta u Pragu. Prijevod predstavlja prepravljenu verziju češkog teksta, vidi František Šístek:

metra nadmorske visine). S planinom čija je silueta jedan od simbola barskog kraja spojena je tradicija vjerskih procesija, tzv. *litija*, koje se održavaju svake godine i prilikom kojih se na njen vrh u zoru na dan Sv. Trojice iznosi krst Sv. Vladimira, sveca i srednjovjekovnog vladara. U litiji i popratnim akcijama tradicionalno je učestvovalo ne samo lokalno pravoslavno stanovništvo, već i katoličko i muslimansko. U ovom radu predmet analize su kontraverzne promjene i konfliktna reinterpretacije ove vjerske tradicije u postkomunističkom periodu.²

Komu patrí Rumije? Spor o místico paměti a transformace náboženské tradice v Černé Hoře, In: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.): *Etnické komunity – Balkánské cesty, díl I.*, Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2015, s. 73-112.

² O kontroverzijama koje su pratile postavljanje Crkve Sv. Trojice na vrh Rumije u dosadašnjoj stručnoj literaturi možemo naći samo sažete komentare. Uporedi: Cattaruzza, Amaël - Michels, Patrick: Dualité orthodoxe au Monténégro, *Balkanologie*, IX, 2005, nr. 1-2, s. 235-253. Pristupačno na: <http://balkanologie.revues.org/595>; Morrison, Kenneth: *Montenegro. A Modern History*. London and New York, I. B. Tauris 2009, s. 201-202; Šístek, František: Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989-2009, In: MÁTÉ-TÓTH, András – Rughiniş, Cosima (eds.): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Berlin and Boston, De Gruyter 2011, s. 117-130; Džankić, Jelena: When Two Hands Rock the Cradle: Symbolic Dimensions of the Divide over Statehood and Identity in Montenegro, In: KOLSTØ, Pål (ed.): *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*. London: Ashgate 2014. s. 115-138; Zdravkovski, Aleksander – Morrison, Kenneth: The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly, In: Ramet, Sabrina P. (ed.): *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges Since 1989*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2014, s. 240-262, Šístek, František: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*. Podgorica, Matica crnogorska 2015, s. 189-191.

Kult Sv. Vladimira i tradicionalna litija na Rumiji

U multietnički i vjerski mješovitom području Bara i njegove okoline i nakon raspada Jugoslavije održali su se uglavnom dobri odnosi između pojedinih zajednica. Prema zadnjem popisu stanovništva iz 2011. u barskoj opštini živjelo je nešto preko 42 000 osoba, od čega 46,5 % Crnogoraca, 25,34 % Srba, 7,7 % Muslimana, 5,1 % Bošnjaka³ i 6 % Albanaca. Oko pola procenta stanovništva se izjasnilo da je hrvatske ili romske narodnosti.⁴ U konfesionalnom smislu 58,1 % stanovništva se izjasnilo kao pravoslavno, 30,1 % kao muslimansko i 7,2 % kao katoličko. Istorijski gledano na ovom području je najduže prisutno katoličanstvo. Do 13. vijeka stanovništvo je u potpunosti bilo katoličko. Zahvaljujući diplomatskim aktivnostima dukljanskih kraljeva iz dinastije Vojislavljevića Barska biskupija je dobila status nadbiskupije još 1089.⁵ Nakon što je južni dio jadranskog

³ Nakon raspada Jugoslavije crnogorski Muslimani se nisu usaglasili u pitanju izbora svog etnonima. Dio njih se i dalje naziva Muslimanima, kao što je to bilo za socijalističke Jugoslavije, a dio je prihvatio novi termin Bošnjak, onako kako su to početkom 90-ih godina učinili Muslimani u Bosni i u Srbiji. Rezultati popisa stanovništva odlikavaju individualne naklonosti jednom ili drugom etnonimu, međutim u stvarnosti je riječ o jednoj zajednici.

⁴ Saopštenje: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori, *Monstat*, 12.7.2011, [Online] [cit. 12.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje%281%29.pdf>

⁵ Vidi: Jovović, Ivan: *Iz prošlosti dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar, Nadbiskupski ordinarijat Bar 2005.

primorja pripojen srpskoj državi dinastije Nemanjića u njega je počelo prodirati pravoslavlje. U kasnom srednjem vijeku njegova regionalna duhovna središta predstavljalo je nekoliko manastira na obalama i ostrvima Skadarskog jezera. Suživot ove dvije konfesije pod Rumijom u poređenju sa situacijom u Boki Kotorskoj, u kojoj je nakon pripajanja Mletačkoj republici jačao uticaj katoličanstva, bio je manje konfliktna. Nakon što su 1571. barsku regiju osvojili Turci počinje i proces islamizacije koji je tekao u nekoliko talasa.⁶ Godine 1878. Bar ulazi u sastav crnogorske knjaževine u kojoj je pravoslavlje bilo dominantna religija. Međusobne odnose lokalnog stanovništva periodično su remetili oružani konflikti – prvo mletačko-turski, poslije crnogorsko-turski i u 20. vijeku prije svega Drugi svjetski rat. Ipak, može se konstatovati da je u moderno doba u periodima mira suživot ovdašnjih vjerskih i etničkih zajednica bio uglavnom zadovoljavajući.

Litije koje se svake godine uspinju na vrh Rumije povezane su s kultom Sv. Vladimira. Knez Jovan Vladimir je prvi istorijski potvrđen vladar dukljanske države koja se prostirala na jugu današnje Crne Gore i u dijelu sjeverne Albanije. Njegovu vojsku je 997. godine porazio bugarski car Samuilo prilikom pohoda prema Jadranu. Jovan Vladimir je bio zarobljen i zatvoren u dvorcu u Prespi u današnjoj Makedoniji. Prema legendi, u njega se zaljubila careva kćerka Kosara koja je uspjela kod oca izmoliti milost za zatvorenog plemića i onda se za njega udala. Priča o Vladimiru i Kosari je i jedno od najstarijih književnih djela s prostora današnje Crne Gore.⁷ Jovan Vladimir je poslije ponovo preuzeo vlast u Duklji kao vazal svog tasta. Stekao je reputaciju pravednog i miroljubivog vladara. Novi bugarski car Vladislav

⁶ Mušović, Ejup: *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*. Novi Pazar: Muzej „Ras“ 1997, s. 46-47.

⁷ Usporedi: *Ljetopis popa Dukljanina*. Titograd, Grafički zavod 1967.

koji je na vlast došao silom pozvao ga je 1016. godine u Prespu. Dukljanski knez je na put krenuo tek nakon što je od cara Vladislava dobio drveni krst kao simboličnu garanciju njegovih dobrih namjera. Međutim, podmukli bugarski vladar je ipak 22. maja 1016. u Prespi naredio da ubiju Jovana Vladimira, i to upravo kad je dukljanski knez izlazio iz crkve⁸.

Jovan Vladimir je bio sahranjen u istoj crkvi u Prespi u kojoj je bio ubijen. Međutim, njegov grob se ubrzo počeo dovoditi u vezu sa čudima, zbog čega je car Vladislav dozvolio Kosari da tijelo svog supruga prenese u njegovu domovinu. Nakon toga njegovi ostaci su bili uloženi u manastir Prečista Krajinska kod Skadarskog jezera a sama Kosara je tu ostala kao kaluđerica do kraja života. Jovan Vladimir je počeo biti poštovan kao svetac i njegov kult se širio u oblasti južnog Jadrana i drugih krajeva Balkana među tamošnjim Slovenima, Albancima i Grcima. Na teritoriji srednjovjekovne Srbije njegov kult se nije raširio najvjerovatnije zato što su srpski vladari preferirali kult svetaca koji su poticali iz njihove vlastite dinastije Nemanjića, da bi tako efikasnije učvrstili vlast sopstvene porodice. Albanski velikaš Karlo Topia (Thopia) je 1381. godine naredio da se ostaci dukljanskog kneza prenesu u Manastir Sv. Jovana u Elbasanu u današnjoj Albaniji (Južni Sloveni, posebno Crnogorci, ga doduše uglavnom zovu Sv. Vladimir, ali u albanskoj sredini je ustaljeno njegovo drugo ime, tako da istog sveca obično nazivaju Sv. Jovan – Shën Gjon).⁹ Od 1995. godine njegovi ostaci su položeni u novoizgrađeni pravoslavni hram u Tirani. U današnjoj

⁸ Na osnovu sačuvanih izvora ne može se tačno utvrditi zašto je Jovan Vladimir bio ubijen. Nedugo nakon njegovog ubistva car Vladislav je pao u bici protiv Vizantijaca na teritoriji današnje Albanije i moćna bugarska država se raspala.

⁹ Hradečný, Pavel - Hladký, Ladislav a kol.: *Dějiny Albánie*. Praha, NLN 2008, s. 48.

Crnoj Gori pod imenom Sv. Jovan Vladimir ili Sv. Vladimir Dukljanski¹⁰ i dalje ga poštuju pripadnici pravoslavne i katoličke crkve, Crnogorci, Srbi i dio Albanaca.

Ostaci sveca su vremenom dospjeli do Albanije ali u barskom području sačuvana je druga značajna relikvija koja mu se pripisuje – krst Sv. Vladimira. Prema tradiciji riječ je o onom drvenom krstu koji je car Vladislav poslao dukljanskom knezu kao simbol njegovih dobrih namjera i koji je svetac imao kod sebe u trenutku kad je u Prespi bio ubijen. Danas je mali krst uložen u veći ukrašeni srebrni relikvijar.¹¹ Relikvija se svake godine na dan Sv. Trojice nosi na čelu litije na vrh Rumije. Počeci ove tradicije nisu poznati. Običaj nošenja krsta u procesiji na određeni dan u 19. i u prvoj polovini 20. vijeka dokumentovao je niz etnografa i putopisaca i na drugim mjestima na teritoriji današnje Crne Gore.¹² Nekad se, kao u slučaju Rumije, krst iznosio upravo na planinske vrhove (pored ostalih i na Jezerski vrh na Lovčenu). Može se špekulisati o tome da li se u ovim slučajevima u suštini radi o tradiciji iz predhrišćanskih vremena kojoj su hrišćani kao i u nizu drugih primjera dali novu interpretaciju i uspjeli je integrisati u vlastitu vjersku praksu. U prilog ovoj ideji ide činjenica da su cilj hodočašća na nekim vrhovima bili tumuli iz ilirskih vremena.

Uprkos tome što je u ovoj oblasti bilo konverzija, ovdašnje stanovništvo je bez obzira na konfesiju pripisivalo krstu Sv. Vladimira veliki značaj. Pripisivana mu je zaštitna moć nad cijelim

¹⁰ SPC najčešće koristi ime Sv. Jovan Vladimir. CPC uglavnom koristi samo ime Sv. Vladimir, kako je to prihvaćeno u narodnoj tradiciji i dodaje predikat *dukljanski* koji naglašava vezu sa srednjovjekovnom dukljanskom državom, koja ima značajno mjesto u interpretaciji istorije crnogorske državnosti i naroda.

¹¹ Relikvijar nesumnjivo potiče iz kasnijih vremena. Autentičnost relikvije nikad nije bila provjeravana.

¹² Spasojević, Vasilije Mujo: *Narodni skupovi u Crnoj Gori*. Cetinje, Obod 2001, s. 73-77.

područjem i njegovo prisustvo je smatrano garancijom dobrog uroda i žetve. Najstariji dokumenti o relikviji potiču iz kasnog osmanskog perioda. Krst Sv. Vladimira je još u to vrijeme pripadao plemenu Mrkojevića koje je od kraja srednjeg vijeka bilo naseljeno u podnožju Rumije i u najbližem zaleđu Bara. U prvoj fazi osmanske vladavine bili su pretežno pravoslavni, međutim zbog tursko-mletačkih ratova osmanska vlast je iz bezbjednosnih razloga počela podržavati islamizaciju. Nakon tzv. Morejskog rata s kraja 17. vijeka znatan dio tog plemena konvertirao je na islam. Krst je bio u vlasništvu bratstva Androvića iz sela Velji Mikulići koje ga je po predanju dobilo u miraz. Krst pripada njihovoj porodici, kako sami tvrde, već 900 godina, što je po svemu sudeći malo pretjerano. Bratstvo Androvića je otprilike od polovine 18. vijeka imalo muslimanski i pravoslavni ogranak. Međutim, lokalno hrišćansko i muslimansko stanovništvo je bez obzira na promjene konfesionalnog identiteta jednako pripisivalo krstu Sv. Vladimira magičnu moć i jednako željelo da relikvija ostane u tom kraju. Za vrijeme Prvog svjetskog rata krst je u svojoj kući čuvao muslimanski ogranak bratstva.¹³ Slični primjeri vjerskog sinkretizma na teritoriji današnje Crne Gore, kao i šire regije, nisu bili rijetkost. Nizozemski antropolog Ger Duijzings je krajem 80-ih godina 20. vijeka zabilježio da pravoslavni Manastir Ostrog u blizini Nikšića u kojem su uloženi ostaci Sv. Vasilija¹⁴ posjećuju i muslimanski hodočasnici.¹⁵

¹³ Mustafić, Suljo: Krst se čuva u Mikuliće, niđe drugo!, *BarInfo*, 2001, [Online] [cit. 19.1.2015]. Pristupačno na: http://web.archive.org/web/20100524145032/http://www.barinfo.co.me/Repartaze/Krst_Androvica.html

¹⁴ Sv. Vasilije Ostroški je u 17. vijeku bio pravoslavni mitropolit Hercegovine. Njegovim ostacima se pripisuje ljekovita moć.

¹⁵ Duijzings, Ger: *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London, Hurst 2000, s. 76-78.

Rumijska litija se tradicionalno održavala na Trojičin dan, pedeseti dan nakon Uskrsa po pravoslavnom kalendaru. Noć prije praznika u Veljim Mikulićima okupljalo se stanovništvo iz široke okoline. U litiji učestvuju pripadnici sve tri vjeroispovjesti i lokalni Romi. Oko ponoći bi se začuo pucanj koji je označavao početak penjanja. S organizacionog aspekta litija je imala lokalni, odnosno plemenski karakter. Pravoslavni sveštenik je, doduše, imao značajnu ulogu, ali litija se nije odvijala u režiji crkve. Ključnu ulogu su prije svih imali plemenski poglavari i predstavnici bratstva Androvića koji su vlasnici relikvije. Na čelu litije je bio krst koji je nosio član bratstva Androvića a iza njega je išao pravoslavni sveštenik. Zajedno s njima išao je barjaktar plemena Mrkojevića s barjakom i izvučenim nožem što je simbolički značilo da je spreman braniti krst (po vjeroispovijesti, barjaktari plemena Mrkojevića bili su muslimani). U zoru bi litija dolazila na vrh Rumije gdje su krst trebali da dodirnu prvi sunčevi zraci nakon čega bi počinjala liturgija. Na povratku učesnici su skupljali takozvanu travu od Rumije kojoj se pripisuju ljekovita svojstva. Na zaravni oko 300 metara ispod vrha održavane su razne narodne zabave i nadmetanja (npr. bacanje kamena s ramena, skakanje u dalj ili natezanje konopa) kao što je to na narodnim skupovima bilo uobičajeno. Nakon povratka u Velje Mikuliće osveštavao se izvor Pitin, nakon čega se nastavljalo narodno veselje.

Uprkos promjenama granica i političkih režima u ovom scenariju se od druge polovine 19. do kraja 50-ih godina 20. vijeka nije ništa bitno mijenjalo. Nakon što je 1878. Bar pripojen crnogorskoj državi dragocjena relikvija je i dalje ostala u vlasništvu bratstva Andrović, a ne države ili crkve. Godine 1953. krst Sv. Vladimira zvanično je bio proglašen za narodni kulturni spomenik ali i predstavnici socijalističkog režima su ga ostavili na čuvanju bratstvu Andrović. Međutim, od 1959. do 1984. tradicija je bila prekinuta i litija nije bila nijednom obavljena. Uzroci

tog diskontinuiteta nisu potpuno jasni i do sada nisu bili stručno ispitani. Iz redova Srpske pravoslavne crkve (SPC) obično se tvrdi da je litiju zabranio tadašnji komunistički režim. Ne može se isključiti da je na republičkom ili, što je još vjerovatnije, na lokalnom nivou bilo nekih zabrana. Međutim, još niko nije iznio nikakve arhivske dokumente kojima bi tu tvrdnju potkrijepio.¹⁶ Mora se imati na umu da predstavnici crkvi i njihove laičke pristalice na cijelom postjugoslovenskom prostoru danas često ciljano uveličavaju navodna komunistička ograničavanja vjerskih sloboda. Takođe je moguće da su do prekida tradicije litija doveli tadašnji procesi socijalističke modernizacije: sekularizacija, urbanizacija, iseljavanje sa sela, opadanje interesa za vjersku i tradicionalnu kulturu uopšte.

Oživljavanje tradicije, raspad Jugoslavije i postavljanje Crkve Sv. Trojice 2005. godine

Rast interesovanja za vjeru i jačanje crkvenih aktivnosti u Jugoslaviji počinje se ispoljavati 80-ih godina. Te tendencije su bile povezane sa slabljenjem legitimnosti jugoslovenske socijalističke ideologije nakon Titove smrti i s jačanjem nacionalizma koji je u ovom dijelu Balkana tijesno vezan sa konkretnim vjerskim identitetom. Tradiciju litija na Rumiji obnovio je Bogić Femić iz Bara, sveštenik SPC.¹⁷ Od polovine 80-ih godina do

¹⁶ Zasad su se istoričari obično posvećivali proučavanju problematike odnosa države i vjerskih organizacija u prvim godinama komunističkog režima (od druge polovine 40-ih do prve polovine 50-ih godina), vidi npr. Folić, Zvezdan: *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*. Podgorica, Istorijski institut Crne Gore 2001.

¹⁷ Sveštenik SPC Jovan Plamenac je nedavno izjavio kako su se u prvim godinama nakon obnavljanja tradicije na Trojičin dan crkveni rituali održavali samo u Crkvi Sv. Nikole u selu Mikulići te da su se tek vremenom počele

danas svečanost na Trojičin dan organizuju mjesni predstavnici SPC. S obzirom na to da je period diskontinuiteta trajao samo dvadeset i pet godina brojni učesnici nekadašnjih litija pamtili su pojedine elemente prekinute tradicije tako da se ona relativno lako mogla obnoviti i nastaviti.

Još u januaru 1989. u Crnoj Gori izvršen je puč i postavljeno novo rukovodstvo koje je u potpunosti bilo lojalno Slobodanu Miloševiću tako da je u političkoj krizi koja se krajem 80-ih i početkom 90-ih produbljivala, Crna Gora kao jedina jugoslovenska republika stala čvrsto na stranu zvanične Srbije. Te tendencije su dovele do porasta srpskog nacionalizma u republici i rasta polarizacije između pristalica crnogorskog i srpskog etničkog identiteta. SPC je bila jedan od osnovnih stubova oživljenog srpskog nacionalizma. U decembru 1990. za novog cetinjskog mitropolita, a time i najvišeg poglavara SPC u Crnoj Gori, izabran je Amfilohije (Risto) Radović, predstavnik ratoborno raspoloženog, ultranacionalističkog krila crkve, koji je otvoreno negirao i samu egzistenciju crnogorskog naroda. Stavovi novog cetinjskog mitropolita doprinosili su radikalizaciji srpske i prosrpske populacije u Crnoj Gori i produbljivali otuđivanje onog dijela društva koje se nacionalno izjašnjavalo kao crnogorsko (o nepravoslavnim manjinama da i ne govorimo). Raskol je kulminirao u oktobru 1993. kada je osnovana autokefalna Crnogorska pravoslavna crkva (CPC) čiju egzistenciju SPC do danas odbija priznati.¹⁸

organizovati i litije na vrh Rumije (prvi put navodno tek 1996. uz učešće mitropolita Amfilohija). Drugdje se o obnovi litije govori još u kontekstu 80-ih godina.

¹⁸ Vidi Šístek, František: Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989-2009, In: Máté-Tóth, András – Rughiniş, Cosima (eds.): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Berlin and Boston, De Gruyter 2011, s. 117-130.

Ove činjenice od početka 90-ih utiču na nedavno obnovljeni kult Sv. Vladimira. Na svečanost povodom praznika Sv. Jovana Vladimira u junu 1991. koja se održavala u ruševinama srednjovjekovnog manastira Prečista Krajinska kod Skadarskog jezera u izrazito srpskom nacionalističkom duhu, u skladu sa srpskom interpretacijskom paradigmom crnogorske istorije, sveštenik Bogić Femić označio je Jovana Vladimira za *prvog srpskog sveca*.¹⁹ Prilikom praznika Sv. Trojice 26. maja iste godine u Veljim Mikulićima došlo je do verbalnog incidenta, kasnije dosta medijaliziranog, između predstavnika srpske i crnogorske interpretacije identiteta Jovana Vladimira. Nakon što je sveštenik Bogić Femić proglasio, da je *Vladimir bio prvi srpski kralj*,²⁰ prekinuo ga je poznati pjesnik Jevrem Brković uzviknuvši: *Lažeš, pope!*. Nakon toga izbila je svađa između sveštenikovih pristalica i grupe njihovih idejnih protivnika na čelu s Brkovićem. S obzirom da se Brković zajedno sa svojim prijateljima još prije incidenta fotografisao s krstom Sv. Vladimira u ruci, što je prije početka litije bilo uobičajeno, sveštenik Femić je proglasio da je relikvija oskrnavljena pa ju je mitropolit Amfilohije ponovo osveštao. Nakon toga, jedan od članova bratstva Andrović je pjesniku i ostalim „neprijateljima srpstva“ javno poručio da iduće godine na sveca u Velje Mikuliće radije ne dolaze.²¹ I Brković se iduće godine zaista nije pojavio:

¹⁹ Andrijašević, Živko: *Načrt za ideologiju jedne vlasti*. Bar, Conteco 1999, s. 174. Manastir Prečista Krajinska leži nedaleko od zaseoka Ostros u oblasti pretežno naseljenoj Albancima.

²⁰ Prvi srpski kralj je bio Stefan Prvovenčani iz porodice Nemanjića, krunisan 1217. U okviru dukljanske dinastije Vojislavljevića kraljevsku titulu je prvi počeo koristiti Mihailo (vladao približno u periodu između 1046. i 1081). U njegovom slučaju ne znamo tačan datum krunisanja. Od polovine 12. vijeka nakon slabljenja dukljanske države njeni vladari su ponovo titulirani kao knezovi.

²¹ Andrijašević, Živko: *Načrt za ideologiju jedne vlasti*. Bar, Conteco 1999, s. 175. Istoričar Andrijašević u svom radu citira članak režimskih dnevnih

Jugoslavija se raspadala u krvi a pjesnik je zbog javnog osuđivanja srpsko-crnogorskog napada na Dubrovnik, na jesen 1991. morao pobjeći iz zemlje.²² U samom Baru se ipak situacija tokom narednih godina znatno umirila. Crna Gora je uprkos svojim vojnim i ustaničkim tradicijama kao jedina jugoslovenska republika bila pošteđena oružanih sukoba na svojoj teritoriji, te su se litije na vrhu Rumije na Trojičin dan mogle redovno obavljati bez veće napetosti i incidenata.

Republičko političko rukovodstvo i veći dio društva počinju od druge polovine 90-ih godina da se sve više priklanjaju većoj samostalnosti zemlje koja je od 1992. bila u dvočlanom federalnom savezu sa Srbijom. Pokret za nezavisnost je jačao i zajedno s njim svestrano nastojanje za jačanjem posebnog crnogorskog identiteta. Nakon pada Slobodana Miloševića i uz posredovanje EU 2003. dolazi do transformacije Savezne Republike Jugoslavije u labaviju uniju Srbije i Crne Gore. A nakon tri godine njenog funkcionisanja Crna Gora je trebalo da dobije pravo na organizovanje referenduma o samostalnosti. U tom periodu predstavnici SPC su konzistentno podržavali ostanak Crne Gore u savezu sa Srbijom i u javnom životu koristili svaku priliku da kod stanovništva jačaju srpski identitet.

Polovinom 2005. godine preostalo je još samo nekoliko mjeseci do isteka „roka trajanja“ srpsko-crnogorske unije. Društvo je već nekoliko godina bilo oštro polarizovano na pristalice i protivnike nezavisnosti. Debate o identitetu i državno-pravnoj budućnosti postale su značajnije od svih drugih pitanja javnog života, međutim suprotstavljene strane se nisu mogle

novina *Pobjeda*, utemeljen na svjedočanstvu sveštenika Femića i jednog od članova bratstva Androvića. Jevrem Brković u jednoj od svojih knjiga sjećanja pruža svoju verziju incidenta, vidi Brković, Jevrem: *Pjesnik s potjernice*. Zagreb, Aurora 1997.

²² Jevrem Brković se u Crnu Goru vratio tek krajem 90-ih.

dogovoriti ni oko osnovnih uslova neophodnih za organizaciju referendumu. Upravo u takvoj atmosferi se u nedjelju 18. juna 2005. iznad Rumije pojavio vojni helikopter koji je na vrh planine pomoću žičane užadi spustio limeni objekat veličine transportnog kontejnera teškog tri tone: Crkvu Sv. Trojice. Njen integralni dio predstavljao je i minijaturni zvonik sa tri zvona. Spuštena konstrukcija je odmah pričvršćena na unaprijed pripremljene temelje. Crkvice je postavljena na osnovu dogovora SPC s nekim od oficira Vojske Srbije i Crne Gore (VSCG), bez ikakve građevinske dozvole i bez znanja crnogorskih državnih organa. Komandant podgoričkog korpusa VSCG Čedomir Marinović odmah nakon toga je izjavio da o cijeloj akciji nije bio informisan i da vojnici pod njegovom komandom u njoj nisu učestvovali. Pokazalo se da se radilo o jednostranoj akciji u kojoj su učestvovali neki od oficira i vojnika s vojnog aerodroma Golubovci pokraj Podgorice.²³ Činjenica da takav poduhvat na koji se odlučilo nekoliko pripadnika VSCG na svoju ruku bez znanja svojih nadređenih nikad nije bio istraživan i da je cijeli incident prošao bez ikakvih posljedica, slikovito govori o stanju u vojsci saveza država koji već praktično nije funkcionisao. Po izvještavanju crnogorskih novinara vojni helikopter je limenu crkvicu podigao kod Parohijskog doma SPC na Topolici u Baru. Njenu izgradnju navodno je platio barski filantrop Mile Dragović koji je i ranije sponzorisao akcije SPC. Po nekim izvorima crkva je napravljena u tajnosti u barskom brodogradilištu što zajedno sa informacijama o lokalnom sponzoru ističe lokalnu, odnosno crnogorsku provenijenciju objekta. Međutim, po drugim izvorima crkva je dovezena sa vojnog skladišta iz Vranja sa juga Srbije. Gradonačelnica Bara Anka Vojvodić je nakon

²³ Amfilohijev pohod na Rumiju, *Republika*, 22.6.2005, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pcnen.com/portal/2005/06/22/amfilohijev-pohod-na-rumiju/>

neočekivanog spuštanja crkve na planinski vrh izjavila da su je prije nekog vremena posjetili predstavnici SPC i raspitivali se o tome kakav je postupak za postavljanje crkve na Rumiju. Gradonačelnica ih je uputila na organe odgovarajućeg ministarstva koje izdaje građevinske dozvole za vjerske i javne objekte.²⁴ Međutim, predstavnici SPC su umjesto toga očito odlučili da zaobiđu oficijelnu proceduru i u saradnji sa vojskom doveli crnogorsku javnost pred svršen čin.²⁵

U napeto doba pred referendumom koji se trebao održati 21. maja 2006. dio društva je postavljanje crkve shvatio kao provokaciju i jednostranu uzurpaciju planinskog vrha koji je do tada predstavljao zajedničko mjesto sjećanja svih ovdašnjih konfesija i etničkih grupa. Predstavnici SPC imaju naravno i svoje vlastito tumačenje. Postavljanje kapele, po njima, simbolizuje *obnovu vjere*. Mitropolit Amfilohije tvrdi da je postavljanje crkve *oživjelo legendu* po kojoj je na planinskom vrhu nekad stajala crkva koju je izgradio sam Jovan Vladimir. U njoj je, prema legendi, neko počinio grijeh i oskrnavljeno svetište se *uznijelo na nebesa*. Nakon toga stanovnici podrumijskog kraja počeli su sakupljati kamenje i odnositi ga na vrh planine. Vjernici su nosili kamenje kao znak pokajanja i u nadi da će crkva kad bude dovoljno kamenja biti ponovo izgrađena. A to se po Amfilohiju upravo dogodilo i crkva je napokon doletjela: *Evo, ostvaruje se proročanstvo da će crkva doletjeti s neba, kad*

²⁴ Amfilohijev pohod na Rumiju, *Republika*, 22.6.2005, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pcnen.com/portal/2005/06/22/amfilohijev-pohod-na-rumiju/>

²⁵ Prema kasnijoj tvrdnji sveštenika Jovana Plamenaca o „povratku crkve“ na vrh Rumije razmišljalo se još 1996. godine kad je u litiji prvi put lično učestvovao mitropolit Amfilohije, vidi: Press povodom rumijske litije, *BarInfo*, 13.6.2013, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://barinfo.me/text.php?kategorija=1&id=2259>

dođe vrijeme i kad se napuni dovoljno pokajnog kamenja. Evo ga vidite koliko se nakupilo. Crna Gora je ponovo dobila svoju kapu nakon što je skinuta ona s Lovćena.²⁶ Crkva je, dakle, napokon doletjela s neba, staro proročanstvo se ispunilo i krug se zatvorio. Očito je kako mitropolit ovim mitskim tumačenjem, po kojem se postavljanje crkve vidi kao čudesno uspostavljanje harmonije i prirodnog stanja stvari, u stvari namjerno prikriva konflikt koji je akcija SPC izazvala.

Naravno, neki drugi predstavnici SPC u nastojanju da legitimiraju objekat pozivaju se na drugu verziju priče o crkvi koja je navodno stajala na vrhu Rumije. Ali njen nestanak ne pripisuju čudu već tradicionalnom neprijatelju srpskog naroda – Turcima koji su navodno 1571. godine, nakon osvajanja Bara i Ulcinja, srušili prvobitnu crkvu. Tako i po ovom shvatanju, isto kao i po Amfilohijevoj legendi, postavljanje crkve Sv. Trojice

²⁶ Amfilohijev pohod na Rumiju, *Republika*, 22.6.2005, [Online] [<http://www.barinfo.me/text.php?kategorija=1&id=2259cit.9.1.2015>].

Pristupačno na:

<http://www.pcnen.com/portal/2005/06/22/amfilohijev-pohod-na-rumiju/>
Amfilohijeva opaska o „lovćenskoj kapi“ povezana je sa poznatom kauzom grobnice Petra II. Petrovića Njegoša (1813-1851, vladao 1830-1851) na Jezerskom vrhu Lovćena. Sedamdesetih godina 20. vijeka pravoslavna kapela u kojoj je Njegoš prvobitno bio sahranjen bila je, uprkos protivljenju SPC i još nekih drugih kritičara, zamijenjena monumentalnim sekularnim mauzolejom kojeg je projektovao hrvatski vajar Ivan Meštrović. U vrijeme raspada Jugoslavije SPC i dio srpskih nacionalističkih krugova htjeli su srušiti mauzolej i ponovi izgraditi kapelu. U tom kontekstu je očito da postavljanje pravoslavne crkve na Rumiji predstavlja određenu kompenzaciju neuspjeha koji su SPC i njeni sljedbenici pretrpjeli od strane države i pristalica crnogorskog etničkog identiteta u lovćenskoj kauzi. Vidi: ŠÍSTEK, František: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*. Podgorica, Matica crnogorska 2015, s. 103-143.

predstavlja obnavljanje prirodnog poretka stvari. Jovan Plamenac, barski sveštenik SPC (koji je po obnovitelju litija Femiću preuzeo ulogu lokalnog sveštenika) i nacionalistički publicista (nekadašnji novinar crkvenog radija *Svetigora*) u martu 2010. to tumačenje je sažeo sljedećim riječima: *Ovo mjesto osveštano je onom crkvom koja je krasila vrh Rumije i natkrivala čitav ovaj prostor, i morski i jezerski, onom crkvom koju su Turci, kada su kao okupatori došli na ove prostore, porušili 1571. godine. Onda je ovo mjesto osveštano žalom, težnjom i čežnjom naših predaka, koji su poput naroda jevrejskog zatočenog u Vavilonu žalili, čeznuli za crkvom na ovom vrhu ovdje.*²⁷

Protiv na ovaj način postavljene crkve na Rumiji bune se Crnogorci koje iritira nacionalistički kurs SPC i koji su pobornici etničke posebnosti crnogorskog naroda, a mnogi od njih su i pristalice konkurencijske CPC. Crkva na Rumiji nije omiljena ni među pripadnicima etničkih manjina – Bošnjacima/Muslimanima i Albancima, odnosno s konfesionalnog aspekta među muslimanima i katolicima. Etnički Crnogorci i pripadnici manjina se slažu da jednostrana akcija postavljanja Crkve Sv. Trojice i način na koji je izvedena krše tradicije respekta i suživota ovdašnjeg stanovništva. Crkvu Sv. Trojice nazivaju pogrdnim i sarkastičnim imenima: *konzerva, kontejner, kiosk, trafika, limenka* i sl. Upozoravaju i na to da navodno postojanje crkve iz vremena kneza Jovana Vladimira, odnosno iz predosmanskih vremena, nisu potvrdila ni arheološka istraživnja niti ikakvi historiografski izvori. Po mletačkoj karti iz 1571. godine, dakle posljednjoj poznatoj karti prije

²⁷ Popović, Vuk: „Crkve na Rumiji nikad nije bilo“, *Vijesti*, 12. april 2010, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://forum.cdm.me/showthread.php?59309-Crkve-na-Rumiji-nikad-nije-bilo>

osmanskog osvajanja, na kojoj su detaljno ucrtane sve crkve u okolini Bara, nema nikakve crkve na Rumiji.²⁸ Legenda o crkvi koja se uznijela na nebesa prvi put je zabilježena krajem 19. vijeka.

Protiv postavljanja crkve više puta su protestovali i predstavnici Islamske vjerske zajednice i Barske nadbiskupje. Za uklanjanje objekta najsystematičnije se bori CPC. Malo nakon toga što je crkva postavljena, mitropolit CPC Mihailo podnio je na uvid crnogorskoj vladi materijale, uključujući i pomenutu mletačku kartu iz 1571, koji potvrđuju da na vrhu Rumije nikad nije bilo nikakve crkve. CPC je prvo predlagala da crkvu Sv. Trojice zamijeni nekakav skromniji simbol ili manji objekat koji bi bio u toj mjeri neutralan da bi mogao služiti svim konfesijama. Međutim, posljednjih godina CPC se zalaže da se vrh Rumije vrati u prvobitno stanje.

Postavljanje crkve su najoštrije osudile radikalne pristalice crnogorske nezavisnosti. Istoričar Novak Adžić tvrdi, da je Rumija bila *okupatorski oskrnavljena od strane pukovnika srpskog KOS-a Amfilohija Radovića, komandanta Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, maskiranog crkvenim ruhom [...] ta željezna konstrukcija, montirana i sklopljena po volji i ukusu pukovnika Rista Radovića, zvanog Amfilohije, nema nikakve veze sa crkvom, religijskim hramom ili vjerskim objektom. Više liči na štand, kiosk ili trafikku. [...] U svojoj ideološko-političkoj klero-šovinističkoj patološkoj misiji i*

²⁸ Rumija je na karti prikazana pod imenom Mont Malicha (Mališa). Ime je očito izvedeno od albanskog naziva za goru (mal). Prema svemu sudeći sam naziv Rumija potiče tek iz osmanskih vremena. Na turskom riječ Rum upućuje na Rim i Rimljane, međutim tako su nazivali i same Vizantijce, tako da je moramo shvatati u širem smislu kao naziv za Grke a nekad i „grčku“ vjeru – pravoslavlje. Po nekim mišljenjima se tako već u samom nazivu Rumija odlikava običaj uznošenja pravoslavnog krsta na vrh planine.

*opsjenarstvu velikosrpske nacionalne asimilacije Crnogoraca i kontinuiranoj orkestriranoj anticrnogorskoj hajci i komplotu pukovnik Risto Radović ne zazire ni od čega samo da što više i jače udari na temelje i simbole državnosti Crne Gore.*²⁹ I poznati liberalni novinar i pisac Andrej Nikolaidis Crkvu Sv. Trojice uopšte i ne smatra za crkvu. Težnju za odstranjivanjem crkve mitropolit Amfilohije je, u pismu od 24. jula 2005. adresiranom na predsjednika vlade Mila Đukanovića, označio za *akt čistog vandalizma*. Tri dana nakon toga srpski patrijarh Pavle je u pismu upućenom Svetozaru Maroviću, predsjedniku Državne zajednice Srbije i Crne Gore (i visokom funkcioneru crnogorske vladajuće stranke DPS) istakao da *ne smije biti srušena crkva, koju su 1571. srušili Turci*. Reagujući na to, u tekstu objavljenom u nedjeljniku *Monitor*, Nikolaidis postavlja retorsko pitanje, kako može bit srušeno nešto što nije nikad ni bilo izgrađeno: *Da li se crkva može prevoziti helikopterom? Crkva bez oltara, bez ikona, bez arhitekture, u koju vjernik ne može ući i zapaliti svijeću. [...] To nije crkva. To je maketa.*³⁰

Kontroverze, kletve i sudski procesi: rumijski spor 2005-2015

Još u junu 2005. iz dijela političkog spektra mogla se čuti kritika. Predsjednik Demokratskog saveza Albanaca (alb. Lidhja demokratike në Mal të Zi) Mehmed Bardi je izjavio da jednostrani akt SPC smatra za provokaciju jer *vrh Rumije pripada*

²⁹ Amfilohijev pohod na Rumiju, *Republika*, 22.6.2005, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pcnen.com/portal/2005/06/22/amfilohijev-pohod-na-rumiju/>

³⁰ Cattaruzza, Amaël - Michels, Patrick: *Dualité orthodoxe au Monténégro*, *Balkanologie*, IX, 2005, nr. 1-2, s. 251-252. Pristupačno na: <http://balkanologie.revues.org/595>

*svim konfesijama i SPC svojata nešto što nije njeno.*³¹ Oštro je reagovao i dio vladinih struktura. Gradonačelnik Podgorice Miomir Mugoša, funkcioner Demokratske partije socijalista (DPS) koja je dugotrajno na vlasti, ironično je konstatovao da je *proglašavanje konzerve za crkvu presedan u hrišćanstvu*. Cetinjska mitropolija SPC je u reakciji na njegove riječi proglašila (teško je procijeniti da li sasvim ozbiljno ili cinično), da je postojanje crkve „dokaz suživota svih konfesija“.³² Za odstranjivanje crkve na Rumiji zalagali su se i predstavnici Socijaldemokratske partije (SPD) na čelu s tadašnjim predsjednikom parlamenta Rankom Krivokapićem.³³ SDP je od 1998. do početka 2016. bila u koaliciji kao manji partner s DPS-om. Profilira se kao zaštitnik crnogorskih nacionalnih interesa, multikulturalnog društva i suživota. Postavljanje Crkve Sv. Trojice predstavnici SDP vide, kao i mnoge druge korake i izjave mitropolita Amfilohija, kao nastavak šoviniističke ratne politike SPC. Sam Krivokapić je više puta izjavio da bi se Amfilohiju trebalo suditi na međunarodnom Tribunalu u Hagu zbog odgovornosti za izazivanje i vođenje rata za Veliku Srbiju.³⁴

³¹ Amfilohijev pohod na Rumiju, *Republika*, 22.6.2005, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pcnen.com/portal/2005/06/22/amfilohijev-pohod-na-rumiju/>

³² Prelević, Č.: Rumija trese fotelju. *Novosti*, 23. februar 2010, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:266085-Rumija-trese-fotelju>

³³ Top Montenegrin MP Lashes Out at Serbian Church, *BalkanInsight*, January 26, 2011 [Online] [cit. 8. 1. 2015]. Pristupačno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/top-montenegrin-mp-lashes-out-at-serbian-church>

³⁴ Krivokapić: Amfilohije treba da ide u Hag, *PCNEN – Prve crnogorske elektronske novine*, 18. septembar 2008, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=32417

Ministarstvo za javni prostor je još 22. jula 2005. proglasilo da je izgradnja objekata na vrhu Rumije nezakonita. Kako je vrijeme prolazilo bilo je sve jasnije da pred referendumom, u situaciji kad je odnos među pristalicama i protivnicima nezavisnosti po svim ispitivanjima bio gotovo izjednačen, državni aparat po ovom pitanju ne želi da interveniše da se ne bi probudile strasti u redovima srpskog i prosrpskog stanovništva. Međutim, taj pristup se nije promijenio ni u godinama koje su slijedile nakon proglašavanja crnogorske nezavisnosti na osnovu referenduma od 21. maja 2006. Uprkos cijelom nizu kritičkih izjava, od 2005. do danas, odgovarajuća mjesta nisu preduzela nikakve korake koji bi vodili odstranjivanju objekta postavljenog bez dozvole na državnom zemljištu. Predstavnici odgovornih institucija svoju neaktivnost opravdavaju time da Rumija kao planinski vrh nije plod ljudskog stvaralaštva i nema status spomenika kulture. Međutim, činjenica je da je i u slučaju značajnih građevina koje imaju status spomenika kulture (npr. Cetinjski manastir i Manastir Ostrog) nakon raspada Jugoslavije dolazilo da značajnih građevinskih intervencija od strane SPC koje su trebale da dodatno istaknu njihov „srpski“ karakter.³⁵ Ni u tim slučajevima kojima je bila posvećena dosta velika medijska pažnja država nije preduzela nikakve mjere za zaštitu zakonom zaštićene kulturne baštine koju je crkva devastirala.

Vlada je 2009. izdala proglas da će u skladu sa zakonom crkva sa vrha Rumije biti odstranjena kao bilo koji drugi nelegalni objekt. Ali nakon riječi nije uslijedilo djelo. U februaru 2010. spor se prenio unutar vladajuće koalicije. Predsjednik parlamenta Ranko

³⁵ Uporedi: Vučinić, Stevo: Crnogorska crkva i država, In: Perović, Sreten (ur.): *Crnoj Gori u pohode: zbornik radova sa II kongresa crnogorskih iseljenika, održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000. godine*. Cetinje - San Francisco, Crnogorska svjetska asocijacija 2001, s. 123-124; Kilibarda, Novak: *Amfilohije i kosovski mit*. Podgorica, Pobjeda 2012, s. 57-61.

Krivokapić (SDP) pozvao je ministra javnog prostora Branimira Gvozdenovića (DPS), da realizuje odluku Vlade o odstranjivanju objekta ili da podnese ostavku. Između ostalog, Gvozdenović se pravdao tvrdeći da u zemlji postoje desetine nelegalnih građevina i da je njihovo odstranjivanje dugotrajan, složen i skup proces.³⁶ I ova retorička prepucavanja su vremenom izlupila bez ikakvih rezultata. Početkom avgusta 2012. godine po crkvi je neko ispisao nacionalističke grafite na albanskom, što je Jovan Plamenac, predstavnik SPC u Baru, označio za do sada *najdrastičniji oblik nasilja ispoljen na Rumiji*. Optužio je državne institucije, uključujući i crnogorski Parlament, da izazivanjem političkih sporova koji se vode u njima stvaraju atmosferu primitivizma i mržnje što za posledicu ima ovakav vandalski čin. I tom prilikom nije zaboravio istaknuti da *Rumija nije albanska zemlja*.³⁷

SPC sve vrijeme postojanje crkve na Rumiji prezentuje kao nešto što se potpuno podrazumijeva i njeni predstavnici s vremena na vrijeme preventivno verbalno pokušavaju zastrašiti one kojima bi slučajno moglo da padne na um da u skladu sa državnim zakonima odstrane nelegalno postavljeni objekat. U tom kontekstu mitropolit Amfilohije rado koristi svoje omiljeno oružje: kletve.³⁸ Početkom januara 2011. prilikom pravoslavnog

³⁶ Prelević, Č.: Rumija trese fotelju. *Novosti*, 23. februar 2010, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:266085-Rumija-trese-fotelju>

³⁷ Limena crkva na Rumiji ispisana grafitima, *Vijesti*, 7. august 2012, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.vijesti.me/vijesti/limena-crkva-na-rumiji-ispisana-grafitima-86557>

³⁸ Crnogorske vladike su koristile kletve naročito u doba kad crnogorska plemena nisu bila dovoljno složna. Naravno, tadašnji mitropoliti (najpoznatiji po tome valjda je bio Petar I Petrović Njegoš, kasnije kanonizovan kao Sveti Petar Cetinjski, vladao od 1784. do 1830) kletve i prijetnje su koristili u nedostatku drugih prisilnih sredstava koje moderna država ima na raspolaganju. S modernizacijom i razvojem državnog aparata u 19. vijeku

Božića Amfilohije je prokleo svakoga ko bi eventualno htio pokušati da uništi crkvu i zaprijetio da bi u tom slučaju u Crnoj Gori moglo doći do krvoprolića. Izjavio je da se može dogoditi, ako crkva bude odstranjena, da bude uništena i neka džamija.³⁹ Crnogorsko političko rukovodstvo na čelu s predsjednikom Filipom Vujanovićem, koji je inače prema SPC pozitivno naklonjen, oštro je osudilo mitropolitove izjave. Predsjednik parlamenta Ranko Krivokapić prijetnje duhovnog vođe SPC u Crnoj Gori uporedio je sa slično intoniranim prijetnjama zapadnom svijetu od islamističkog terorističkog vođe Osame bin Ladena.⁴⁰ Mitropolitov božićni govor je ovaj put završio na sudu. Nakon procesa, čije vođenje je crkva stalno dovodila u pitanje, 19. novembra 2012. prekršajni sud u Podgorici je presudio da je mitropolit Amfilohije kriv zbog širenja govora mržnje, što je protiv crnogorskih zakona. Međutim, nakon što je visokog crkvenog dostojanstvenika proglasio krivim, sud mu je izrekao samo javnu opomenu, bez oduzimanja slobode ili novčane kazne. Mitropolit Amfilohije je 2014. godine ponovo preventivno prokleo onog ko bi htio crkvu na Rumiji uništiti, a zajedno s njim prokleo je i sve njegove potomke.⁴¹ Istovremeno je proglasio da pitanje podizanja hrama nije pitanje koje spada u

kletve su kao prisilno sredstvo pale u zaborav. Međutim, u brojnim razgovorima sam se uvjerio da uprkos znatnoj mjeri urbanizacije kod dijela savremenog društva (uključujući i osobe sa solidnim formalnim obrazovanjem) postoji strah od kletvi sadašnjeg cetinjskog mitropolita SPC.

³⁹ „Katolici i muslimani neće sjutra na Rumiju“, *Vijesti*, 11.6.2011, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/katolici-i-muslimani-nece-sjutra-na-rumiju-23779>

⁴⁰ „Amfilohije preti kao Bin Laden“, *Blic*, 25.1.2011, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/231511/Amfilohije-preti-kao-Bin-Laden>

⁴¹ Doslovno: „Ko sruši taj hram, Bog ga srušio, i njega i njegovo potomstvo i časni krst mu sudio.“

kompetencije države i ministara. Po njemu o tome u Crnoj Gori mogu odlučivati samo poglavari tri glavne konfesije.⁴² Tako cetinjski mitropolit SPC svjesno i otvoreno daje na znanje da će se crkva pod njegovim vođstvom ponašati kao nezavisni akter bez obzira na postojanje sekularne države i njenih zakona.

Iako nema nikakve sumnje u to da je s aspekta crnogorskih zakona ova crkva divlja građevina, vremenom se ukazalo da postoji još jedna komplikacija. U februaru 2013. medija su informisali da je na osnovu ugovora između crnogorske države i Svjetske banke (World Bank), bio proglašen moratorijum koji onemogućava likvidaciju objekata postavljenih na crno prije 30. augusta 2008, dok ne bude završen i odobren novi prostorni i urbanistički plan države. Tek nakon njegovog prihvatanja biće moguće ponovo otvoriti diskusiju o eventualnom odstranjivanju crkve.⁴³ 7. oktobra 2013. premijer Milo Đukanović je na Dan crnogorske armije izjavio u Baru da će svi nelegalno postavljeni objekti u zemlji uključujući i crkvu na Rumiji biti ili legalizovani ili odstranjeni. Istovremeno je rekao da državni aparat ne može biti arbitar u crkvenim pitanjima te poručio CPC da *umjesto kritike države, treba da pokaže istrajnost, mudrost i čvrstinu opredjeljenja u ispunjenju svojih ciljeva.*⁴⁴ Ove

⁴² Kadić, V.: „Sporovi oko crkve iznad Bara. Na Rumiju po svaku cenu.“ *Novosti*, 5. jun 2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:494704-Na-Rumiju-po-svaku-cenu>

⁴³ „Metalna crkva na Rumiji za sada ne može biti uklonjena“, *Vijesti*, 16. februar 2013, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/metalna-crkva-na-rumiji-za-sada-ne-moze-biti-uklonjena-114184>

⁴⁴ Đukanović: „Crkva na Rumiji biće ili uklonjena ili legalizovana!“, *Kurir*, 7. 10. 2013, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.kurir-info.rs/dukanovic-crkva-na-rumiji-bice-ili-uklonjena-ili-legalizovana-clanak-1022807>

neodređene preporuke predstavljale su reakciju na posljednjih mjeseci obnovljena nastojanja CPC da se crkva sa vrha Rumije odstrani. CPC je 6. februara 2013. pozvala Ministarstvo za održivi razvoj i turizam da napokon učine konkretne korake na osnovu već osam godina stare odluke nekadašnjeg Ministarstva za javni prostor (čiju agendu je preuzelo Ministarstvo za održivi razvoj i turizam) u kojoj je bilo konstatovano da je izgradnja crkve bila nezakonita. Nekoliko dana kasnije Stevo Vučinić, predstavnik CPC, je saopštio da će se po ovom pitanju crkva obratiti sudu. Tvrdio je da se dogovor sa Svjetskom bankom na koji su se počeli pozivati predstavnici državnih organa odnosi samo na komercijalne objekte izgrađene od standardnog građevinskog materijala, a ne na limeni objekat koji nema čak ni normalne temelje. Podsjetio je da je prvobitno vrh koji je imao formu kamene mogile postavljanjem crkve bio oštećen i da bi ga nakon odstranjivanja objekta trebalo vratiti u prvobitno stanje.⁴⁵ Pošto žalba Ministarstvu nije postigla nikakav uspjeh, CPC je 6. jula sudu predala tužbu Upravnom sudu u vezi sa odlukom Ministarstva za javni prostor od 22. jula 2005. koja do sada nije provedena.⁴⁶ U decembru 2014. donesena je presuda u kojoj se kaže da je žalba CPC opravdana i da Ministarstvo za održivi razvoj i turizam mora osigurati sprovođenje odluke i odstraniti nelegalni objekat koji je postavljen u julu 2005. Nikakvi konkretni

⁴⁵ Vučinić: „O crkvi na Rumiji obratićemo se Upravnom sudu“, *Pobjeda*, 18. februar 2013, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pobjeda.me/2013/02/18/vucinic-o-crkvi-na-rumiji-obratice-mo-se-upravnom-sudu/#.VBacxaPI9SM>

⁴⁶ „CPC predala Upravnom sudu tužbu zbog nepoštovanja rješenja o uklanjanju crkve na Rumiji“, *Pobjeda*, 6. jun 2013, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pobjeda.me/2013/06/06/cpc-predala-upravnom-sudu-tuzbu-zbog-nepostovanja-rjesenja-o-uklanjanju-crkve-na-rumiji/#.VBaciaPI9SM>

koraci do sada nisu bili preduzeti. Predstavnici SPC koji ne priznaju legitimnost CPC i smatraju je „političkom sektorom“, reagovali su ogorčeno. Sveštenik Jovan Plamenac, pod čiju jurisdikciju spada Crkva Sv. Trojice, naglasio je da eventualno odstranjivanje ne bi prošlo bez otpora. Nije zaboravio podsjetiti ni na navodnu efikasnost smrtonosnih kletvi mitropolita Amfilohija koje bi pale na učesnike demontaže iz redova policije i vojske.⁴⁷

Nacionalna prisvajanja i transformacije vjerske tradicije

Od početka kontroverzna i vidljiva izdaleka Crkva Sv. Trojice stoji na vrhu Rumije već duže od jedne decenije. Tradicionalna litija je za to vrijeme doživjela značajnu transformaciju. Jedno od pitanja o kojem se najviše diskutovalo je multikonfesionalni karakter koji ju je u prošlosti odlikovao. Nakon postavljanja crkve i kontroverzi oko toga, tradicionalna litija je počelo dobijati izrazitiji pravoslavni a u nacionalnom smislu srpski karakter. SPC i dalje na hodočašće poziva i vjernike ostalih konfesija. Cetinjska mitropolija u svom proglasu iz 2011. godine tvrdi da tradicionalno uznošenje krsta Sv. Jovana Vladimira kao ni postavljanje pravoslavne crkve na vrhu Rumije nemaju nikakve veze sa svakodnevnom politikom: *U tom smislu želimo još jednom da uvjerimo crnogorsku javnost, osobito vjernike Rimokatoličke crkve i Islamske zajednice, koje javno pozivamo da učestvuju u litiji kao i njihovi preci, da je podizanje crkve na Rumiji bilo isključivo u slavu Božju. (...) Cilj je i*

⁴⁷ „Vlast vodi kampanju protiv crkve na Rumiji“, *Dan*, 30.12.2014 [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Drustvo&clanak=469480&datum=2014-12-30&naslov=Vlast%20vodi%20kampanju%20protiv%20crkve%20na%20Rumiji>

*postizanje zajedništva među ljudima svih vjera po ugledu na najbolje tradicije naroda podrumijskog kraja koji je mnogo prije promovisanja modernih načela multikonfesionalnosti i multikulturalnosti to sprovodio u svakodnevnom iskustvu.*⁴⁸

Međutim, po predstavnicima Barske nadbiskupije i Islamske vjerske zajednice, taj proglas nije u skladu s djelima i drugim izjavama SPC, te riječi nisu izgovorene iskreno te stoga njihovi vjernici u takvim okolnostima nisu zainteresovani za učestvovanje u litiji.⁴⁹ SPC i mediji njoj naklonjeni svake godine obavještavaju da su u litiji učestvovali i pripadnici ostalih konfesija, eventualno makar katolici. Iako hodočasnike niti ko broji, niti ko ispituje kojeg su identiteta danas je očigledno da su u tradicionalnim litijama na vrhu Rumije prestali učestvovati ne samo katolici i muslimani, već i oni Crnogorci koji nisu sljedbenici SPC, kao i oni koji protestuju protiv oštrih nacionalističkih istupa njenih crkvenih predstavnika na čelu s mitropolitom Amfilohijem. Od nekadašnjeg multikonfesionalnog hodočašća na Rumiju, u kojem se ispoljavao tradicionalni sinkretizam, on je početkom 21. vijeka postao ekskluzivno pravoslavni ritual u kojem štaviše ne učestvuju ni predstavnici cijelog spektra pravoslavne zajednice već isključivo oni koji nemaju ništa protiv takve crkvene politike i koji se izjašnjavaju kao crnogorski Srbi. Ostaje kao sporno pitanje da li je i u kojoj mjeri na takav razvoj uticalo postavljanje crkve 2005. godine na vrhu Rumije. Agilni barski sveštenik SPC Jovan Plamenac, jedna od najizrazitijih

⁴⁸ Boljanović, P.: „Litija na Rumiju“, *Novosti*, 12. jun 2011, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:334072-Litija-na-Rumiji>

⁴⁹ „Katolici i muslimani neće sjutra na Rumiju“, *Vijesti*, 11.6.2011, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/katolici-i-muslimani-nece-sjutra-na-rumiju-23779>

figura povezanih sa hodočašćem na Rumiju, u razgovoru za dnevnik *Dan* iz 2014. godine, odbacuje i samu pomisao da bi postavljanje crkve imalo negativan uticaj na učesnike drugih konfesija. Izjavio je da će svu zemlju koju je naslijedio od svojih slavnih predaka prepisati onome *ko dokaže da je u rumijskoj litiji bilo više muslimana ili rimokatolika, prije nego što je obnovljena crkva Svete Trojice na Rumiji, nego godinu, dvije, pet, nakon njenog obnavljanja 2005. godine.*⁵⁰ S obzirom na to da ne postoje tačni podaci to se teško može dokazati, pa se niko ne može ni prijaviti. Postavljanje ove crkve bez ikakve sumnje predstavlja simbolični momenat koji označava definitivno prisvajanje mjesta sjećanja i s njim povezane tradicije koja je nekad bila zajednička. Ujedno, očito je i vremensko programiranje i usklađivanje svega što se događalo. Kao što smo vidjeli, obnavljanje tradicije inicirali su polovinom 80-ih lokalni predstavnici SPC koji su odmah i preuzeli organizaciju hodočašća i propratnih akcija. Od početka 90-ih godina naročito posredstvom javnih nastupa i uz odgovarajuću simboliku (zastave i sl) tradicionalni kult Sv. Jovana Vladimira počinje dobijati pretežno srpska nacionalna obilježja, što je od početka izazivalo proteste i konflikte.

Tokom posljednjih godina litija je doživjela cijeli niz promjena, koje su 2014. zabilježili stručnjaci iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Učesnici se više ne drže nekadašnjeg redoslijeda tokom procesije, prestižu jedni druge, penju se prečicama a nekada se i takmiče ko će se na vrh popeti prvi. Krst Sv.

⁵⁰ „Jovan Plamenac, paroh barski, sluti da će vlast pokušati da optuži pravoslavnu crkvu za devastaciju kulta Sv. Jovana Vladimira“, *Dan*, 6.6.2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Kultura&datum=2014-06-06&clanak=437806&naslov=Brane%20rumijsku%20procesiju,%20i%20E6i%20%20E6emo%20u%20lit>

Vladimira se više ne nosi u ruci već u torbi iz koje se izvadi tek na vrhu. Više se ne čeka da relikviju prvo dodirnu sunčevi zraci već se krst odmah unosi u crkvu. Litija na vrh više ne ide istom trasom kao ranije i dobila je neke nove stanice.⁵¹ Trasa se naročito posljednjih godina znatno promijenila. Godine 2011. litija je krenula od nezavršenog Sabornog hrama Sv. Jovana Vladimira na Topolici u Baru. Hram je izgrađen u pseudovizantijskom stilu i nad njegovom kupolom od 2012. se uzdiže ogroman pozlaćeni krst, kopija relikvijskog krsta Sv. Vladimira. Otud su učesnici litije krenuli prema staroj Crkvi Sv. Nikole u selu Mikulići, gdje je održano *praznično bdenije* u prisustvu relikvijske. U dva sata nakon ponoći hodočasnici su otišli u Manastir Sv. Sergija Radonježskog. Radi se o novom, relativno malom objektu, koji izgleda kao nekakav smanjeni srednjovjekovni ruski hram koji u ovim dinarskim krajevima izgleda dosta egzotično. Manastir Sv. Sergija Radonježskog izgrađen je zahvaljujući uglavnom ruskim sponzorima (najznačajniji donator je iz Novosibirska) i danas u njemu živi nekoliko ruskih monahinja (igumanija je iz Perma). U propovjedi prilikom osvješćavanja hrama 19. juna 2009. mitropolit Amfilohije je pokušao spojiti ovdašnje tradicije i novi ruski manastir u cjeloplanetarni pravoslavni kontekst: *Kao što je kroz vjekove spajao i spaja sve krajeve beskrajne ruske zemlje, tako će Sveti Sergije spojiti pravoslavne narode i pravoslavne duše od Vladivostoka do Rumije u jedinstvu vjere, u jedinstvo ispovijedanja svete životvorne i živonačelne Trojice. I kao što je Sveti Sergije Radonješki gradio hram posvećen Svetoj Trojici, tako smo i mi ispunili zavjet predaka i blagoslov Svetog Jovana Vladimira, da*

⁵¹ „Stručnjaci: Crkva na Rumiji devastira kult Svetog Vladimira i treba je ukloniti“, *Analitika*, 15. april 2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.portalanalitika.me/drustvo/vijesti/142496-strunjaci-crkva-na-rumiji-devastira-kult-svetog-vladimira-i-treba-je-ukloniti>

na Rumiji, sveštenoj planini, osveštamo taj hram.⁵² Međutim, mini hram Sv. Sergija Radonježskog u zaseoku Mikulići nije posvećen Sv. Trojici već kultu posljednjeg ruskog cara Nikolaja II, kojeg je ruska pravoslavna crkva krajem 90-ih godina 20. vijeka proglasila za sveca. Ta činjenica je opravdavana ukazivanjem na to da su vladari iz dinastije Romanova bili prijatelji srpskog naroda i da su u Crnoj Gori finansirali nekoliko crkvenih objekata. U svakom slučaju posljednjih godina je ovaj novi hram postao nezaobilazan dio trase hodočašća na vrh Rumije, a po stručnjacima iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture upravo kod njega hodočašće počinje u pravom smislu te riječi.⁵³

Nakon liturgije na Rumiji učesnici litije iz 2011. godine su se oko deset sati vratili u selo. Te godine uz lokalno stanovništvo u litiji je učestvovala i grupa navijača beogradskog fudbalskog tima *Crvena zvezda*. Navijači su bili zamotani u crvenoplavobijele srpske zastave i okićeni znakovima svog kluba. U skladu s tradicijom posvetila se voda izvora potoka Pitin, međutim sâm izvor je već bio preuređen. Bio je ukrašen novim reljefima urezanim u stijene čija ikonografija je usko povezana sa pravoslavnom tradicijom. Onda se litija zaustavila na groblju pokraj Crkve Sv. Nikole gdje su održani parastos i krštenje jednog člana bratstva Androvića.⁵⁴ Naredne 2012. litija na vrh Rumije

⁵² „Ispunjen zavet predaka“, *Novosti*, 20. jul 2009, [Online] [cit. 8.1.2015].
Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:245829-Ispunjen-zavet-predaka>

⁵³ „Stručnjaci: Crkva na Rumiji devastira kult Svetog Vladimira i treba je ukloniti“, *Analitika*, 15. april 2014, [Online] [cit. 8.1.2015].
Pristupačno na:
<http://www.portalanalitika.me/drustvo/vijesti/142496-strunjac-crkva-na-rumiji-devastira-kult-svetog-vladimira-i-treba-je-ukloniti>

⁵⁴ Boljanović, P.: „Litija na Rumiju“, *Novosti*, 12. jun 2011, [Online] [cit. 8.1.2015].
Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:334072-Litija-na-Rumiji>

je već bila organizovana kao dio šireg petodnevnog programa koji je organizovala SPC pod nazivom Dani Sv. Jovana Vladimira. Litija je bila značajan dio programa ali program se nastavljao i nakon njenog završetka. Pored ostalog, mitropolit Amfilohije odslužio je liturgiju na ruševinama Manastira Prečista Krajinska a nakon toga je posvetio već pominjani ogromni krst na Hramu Sv. Jovana Vladimira u Baru. Na kraju je litija s mitropolitom na čelu i s pravim krstom Sv. Vladimira prošla ulicama grada gdje je ipak više posmatrača i potencijalnih učesnika nego u obično pustim selima u okolini Rumije. Dani Sv. Jovana Vladimira su redovno održavani i u godinama koje su slijedile.

Dakle, litija je bila smještena u širi kontekst da bi se lakše prilagođavala potrebama SPC. Dio novog programa je premješten u sâm grad i obavlja se u novom Hramu Sv. Jovana Vladimira, koji ne leži u podnožju Rumije već nekoliko stotina metara od plaže. Liturgije koje su se još od početka 90-ih održavale na mjestu nekadašnjeg Manastira Prečista Krajinska, održavaju se i dalje. To je naravno povezano s intenzivnim interesovanjem SPC za istorijski značajne srednjovjekovne crkvene spomenike u oblasti Skadarskog jezera, međutim i konkurencijska CPC misli da na njih polaže pravo. Specifičnu novotariju predstavlja novoosnovani Manastir Sv. Sergija Radonježskog i njegovo uključivanje u lokalnu tradiciju. To se može interpretirati u okviru demonstrativne rusofilske politike SPC i samog mitropolita Amfilohija, što ide ruku pod ruku s prisustvom velikog broja ruskih turista i Rusa trajno naseljenih na crnogorskoj obali, na kojoj su kupili znatan broj nekretnina i dosta zemlje. Naravno, ruske finansije i fizička prisutnost Rusa predstavljaju za SPC dobrodošlu pomoć u jačanju uloge pravoslavlja u ovoj multi-konfesionalnoj i etnički miješanoj sredini koja je uz to obilježena i višedecenijskim ateizmom i isuviše prozapadnom kulturom jugoslovenskog socijalizma. Tokom posljednjih godina SPC je

otpočela izgradnju niza hramova posvećenih ruskim svecima (pored ostalih Hrama Sv. Fjodora Ušakova u Herceg Novom, Aleksandra Nevskog na ostrvu Sveti Stefan, Serafima Sarovskog u Budvi itd).⁵⁵

Postavljanje Crkve Sv. Trojice na vrh Rumije i transformacija kulta Sv. Vladimira u okviru barske opštine predstavljaju sastavni dio kompleksnog suparništva među pojedinačnim crkvenim organizacijama, koje nastoje da na vidljiv način istaknu svoju prisutnost u javnom prostoru.⁵⁶ Slični fenomeni mogu se registrovati i na ostalim etnički i konfesionalno mješovitim područjima na prostoru bivše Jugoslavije (npr. u Bosni i Hercegovini). Može se zaključiti da SPC kao predstavnik najjače konfesije na crnogorskoj teritoriji takve trendove inicira, ali ni konkurencijske crkvene organizacije kao da ne žele da s njom izgube korak. Još prije postavljanja Crkve Sv. Trojice na prelomu 20. i 21. vijeka je na primorskoj lokaciji Topolice u centru novog Bara SPC počela graditi grandiozni Hram Sv. Jovana Vladimira. Ubrzo nakon toga Islamska vjerska zajednica je u blizini Starog Bara počela graditi Islamski kulturni centar nad kojim dominira džamija Selimija, jedna od najvećih na Balkanu. I katolička crkva je naglo imala potrebu da u Baru podigne novu zgradu Konkatedrale Sv. Apostola Petra, i to u blizini novog hrama SPC. Sve tri građevine spadaju među

⁵⁵ „Amfilohije: S nestrpljenjem očekujemo dolazak patrijarha Kirila u Crnu Goru“, *CdM*, 19. septembar 2013, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.cdm.me/politika/amfilohije-s-nestrpljenjem-ocekujemo-dolazak-patrijarha-kirila-u-crnu-goru>

⁵⁶ Konkurencijska CPC koja ima najveći uticaj u istorijskom jezgru crnogorske države u okolini Cetinja, s obzirom na svoja skromna finansijska sredstva i mali broj vjernika u barskom kraju, ne može se u izgradnji megalomanskih sakralnih objekata nadmetati sa SPC, Rimskokatoličkom crkvom i Islamskom vjerskom zajednicom.

najveće sakralne objekte svoje vrste u Crnoj Gori. Sva tri objekta su dovršena do 2013-2014, i jedan za drugim su svečano otvoreni.⁵⁷ Naravno, mora se istaknuti da sve tri vjerske organizacije u oficijalnom diskursu simultanu izgradnju ovih sakralnih objekata redovno ističu kao dokaz vjerske i etničke tolerancije barskog područja. Uprkos postmodernom eklektizmu i megalomanstvu novih građevina teze o harmoničnom suživotu se ne mogu u potpunosti odbaciti. Činjenica je da u Baru, u poređenju s drugim mješovitim mjestima u Evropi, vjerski i etnički motivisanih konflikata praktično nije bilo i da su međusobne razlike, bez obzira na periodična medijska prepucavanja i razdraženost političkog diskursa, u svakodnevnom životu svjesno potiskivane.⁵⁸

Primjer nacionalnog prisvajanja mjesta sjećanja koji je bio u centru naše pažnje možemo klasifikovati kao ispoljavanje modernog nacionalizma a crkvu kao njegovog značajnog organizatora. Sakralni objekat na vrhu Rumije ima ulogu jasno vidljivog „svjetionika identiteta“ koji u etnički i konfesionalno miješanoj sredini ističe prvenstvo srpstva i srpskog pravoslavlja. Već je Vjekoslav Perica, hrvatski historičar i specijalista za

⁵⁷ „U Baru istovremeno grade crkvu, džamiju i katedralu“, *Blic*, 2.9.2013, [Online] [cit. 12.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/402703/U-Baru-istovremeno-grade-crkvu-dzamiyu-i-katedralu>

⁵⁸ Rodžers Brubaker i tim njegovih saradnika koji su proučavali svakodnevni život stanovnika jedne druge etnički i konfesionalno mješovite sredine u jugoistočnoj Evropi - grada Kluža (Cluj-Napoca/Kolozsvár) u rumunskom Erdelju za ovaj fenomen koriste termin „downplaying ethnicity“, što bi se opisno moglo prevesti kao „potiskivanje etniciteta u pozadinu (ili u drugi plan)“, vidi Brubaker, Rogers – Fleischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford, Princeton University Press 2006.

problematiku religija na postjugoslovenskom prostoru, u kontekstu svojih istraživanja *susretanja i susticanja srpskog pravoslavlja i hrvatskog katolicizma u Splitu tokom 20. vijeka*, konstatovao da taj fenomen ima dublje istorijske korijene i dakle nije nikako u vezi s raspadom Jugoslavije: *Mora se priznati SPC-u da je i ranije u povijesti shvatila moć sakralnih simbola u funkcijama graničnih kamenova i stražarskih kula uzduž etničkih granica u jugoistočnoj Evropi.*⁵⁹ U vezi sa aktivnostima SPC u Jugoslaviji između dva svjetska rata Perica govori o: *pletanju mreže (...) simboličnih sakralnih čuvara granica.*⁶⁰ Na primjerima iz susjedne Dalmacije ukazuje da je SPC još tad praktikovala izgradnju novih crkvi uz pomoć vojske. Vjekoslav Perica navodi još jedan primjer koji je srodan primjeru koji smo analizirali, naime on tvrdi da je i između dva svjetska rata izgradnja novih crkvi opravdavana uz pomoć pravoslavnoj crkvi naklonjenih istoričara i novinara koji su tvrdili da su na datoj lokaciji nekad stajale srpske ili grčke pravoslavne crkve, te da se s obzirom na to praktično radi samo o njihovoj obnovi.⁶¹

U vezi s litijom na vrh Rumije 2014. godine se ponovo diskutovalo o pitanju njene „autentičnosti“. Već pominjana grupa stručnjaka iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture je nakon višegodišnjeg rada predstavila rezultate istraživanja u kojem je analiziran tok litije u prošlosti i njene savremene promjene. Predstavljeni dokument bi trebao postati temelj za usvajanje zakona o zaštiti kulta Sv. Vladimira kao dio nematerijalnog kulturnog nasljeđa Crne Gore (zajedno sa još nekim tradicijama: legendama, plesovima, kuvarskim receptima itd). Novi zakon bi, teoretski, trebao omogućiti da s vrha Rumije

⁵⁹ Perica, Vjekoslav: *Sveti Petar i Sveti Sava: sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*. Beograd, Biblioteka XX vek 2009, s. 15.

⁶⁰ Isto, s. 16.

⁶¹ Isti, s. 17.

bude odstranjena nelegalno postavljena crkva koja, po mišljenju stručnjaka, remeti i obezvrjeđuje prvobitnu tradiciju. Međutim, pitanje je kako bi se u praksi mogao pratiti i štiti tok litije i njegova autentičnost. O problematici autentičnosti se izjasnio i sveštenik Jovan Plamenac. Istakao je da se bratstvo Androvića i crkveni predstavnici najiskrenije trude da savremenu litiju što je moguće više približe tradiciji. U prethodne dvije godine su npr. obnovljena sportska nadmetanja na lokaciji Dolac pod Rumijom koja su se nekada održavala nakon silaska s planine. Po njemu, nisu uspjeli pokušaji da se učini prohodnom trasa kojom se penjalo do kraja 50-ih godina jer se teren znatno promijenio nakon katastrofalnog zemljotresa iz 1979. Zahtijev da današnja litija bude ista kao prije sto i više godina nije realan: *Da bi joj se vratila 'autentičnost', trebalo bi vratiti narod u Mikuliće, gdje sada skoro niko da ne živi stalno, osim monahinja u manastiru Svetog Sergija Radonješkog. Trebalo bi izmjeniti i postojeći zakon o oružju, pa da učesnici litije mogu slobodno da nose pištolje i puške i pucaju do mile volje. Trebalo bi vratiti i barjaktara Mrkojevića, muslimana, koji bi išao uz krst sa barjakom u lijevoj i isukanim nožem u desnoj ruci. Samo, da li bi nosio crnogorski barjak ili pak – turski? Bilo je vrijeme kada je rumijski kraj bio u turskom ropstvu. Dakle, da bi litija bila 'autentična', potrebno je područje Bara i Ulcinja vratiti pod tursku okupaciju. [...] Ili bi bilo sve u redu ako bi učesnici litije nosili plastične pištolje i vikali 'bum, bum' i ako bi za ulogu barjaktara bio angažovan neki glumac?*⁶² Nema nikakve sumnje da

⁶² „Jovan Plamenac, paroh barski, sluti da će vlast pokušati da optuži pravoslavnu crkvu za devastaciju kulta Sv. Jovana Vladimira“, *Dan*, 6.6.2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Kultura&datum=2014-06-06&clanak=437806&naslov=Brane%20rumijsku%20procesiju,%20i%E6i%20%E6emo%20u%20litiju>

su riječi barskog predstavnika SPC pristrasne i sarkastične. Ipak, činjenica je da nije lako odgovoriti na pitanje šta je u stvari autentično i kako ga u ovom promjenljivom svijetu rekonstruisati i održavati.

Zaključak

Tek će budućnost pokazati da li će nastojanja da se zakonom zaštiti kult Sv. Vladimira na neki način uticati na sudbinu crkve na Rumiji i tok tradicionalne litije. Država naravno može u određenoj mjeri sarađivati sa SPC, međutim dosadašnja iskustva pokazuju da državni aparat nema dovoljno snage ni volje da bi ulazio u spor sa najjačom crkvenom organizacijom u zemlji i izazivao tenzije oko pitanja koja njegovim političkim predstavnicima ne mogu donijeti lake političke bodove ni ekonomsku korist. S obzirom na negativna iskustva s oružanim konfliktima koji su rastrojili i pokvarili međuetničke odnose u drugim dijelovima bivše Jugoslavije, u određenoj mjeri su razumljivi velika obazrivost i pragmatično manevrisanje koje još od druge polovine 90-ih periodično ispoljava crnogorski establišment u vezi s pitanjima kolektivnog identiteta i nacionalizma. Istovremeno rumijski spor živopisno ilustruje slabosti postmoderne sekularne države na Balkanu i značajan rast uticaja crkvenih organizacija u javnom životu koji se u slučajevima dominantnih crkvenih organizacija u pojedinim zemljama čini takoreći nedodirljivim. U širem kontekstu riječ je o jednoj od karakteristika cijelog postjugoslovenskog prostora, bilo da je riječ o Hrvatskoj i položaju katoličke crkve, o privilegovanoj poziciji SPC u Srbiji ili o pojedinačnim konfesijama u odgovarajućim dijelovima Bosne i Hercegovine. Relativna slabost savremenih postjugoslovenskih država i veliki uticaj vjerskih organizacija u svim sferama života je u potpunoj suprotnosti sa situacijom od prije stotinjak i više godina.

Doduše, tad su ove zajednice na zapadnom Balkanu bile neuporedivo tradicionalnije i manje sekularizovane ali državni aparati u tadašnjoj Crnoj Gori, Srbiji ili Austrougarskoj imali su mnogo jaču i efikasniju kontrolu crkvi i njihovog uticaja na javni život. Korijeni današnjeg stanja sežu do kasnog perioda socijalističke Jugoslavije. Još od 80-ih godina 20. vijeka njen državni i partijski aparat postajao je sve nesposobniji i sve manje voljan da interveniše protiv najmoćnijih crkvenih organizacija u zemlji – katoličke crkve među Hrvatima i SPC u srpskom etničkom prostoru – kad su ove počele učestalo organizovati masovne akcije s kojima su uvijek nerazdvojivo bile povezane nacionalističke agende.⁶³ Trendovi koji su započeli još tada, nakon raspada federacije su se samo još produbili. U postjugoslovenskom periodu crkve postaju ključni nosioci nacionalizma i ujedno katalizatori nacionalističke mobilizacije, dok se uticaj diskreditovanih i nesposobnih nacionalističkih političara i intelektualaca, koji nisu uspjeli da ostvare velike nacionalne projekte o kojima su maštali početkom 90-ih godina, postepeno smanjuje. Nacionalizam je često označavan za „sekularnu religiju“, međutim ova dopadljiva fraza ne bi trebala prikriti činjenicu da su se religije u postkomunističkoj jugoistočnoj Evropi uprkos nekadašnjoj „sekularnoj paradigmi“ koja je pretpostavljala da će se uloga vjerskih organizacija i religije uopšte u modernom društvu vremenom smanjivati ili će postati sasvim nebitna, uspjele uspješno vratiti u politički, javni i kulturni život upravo zahvaljujući svojoj prisnoj vezi s partikularnim nacionalizmima pojedinih naroda. Ovakav scenario je olakšala i činjenica da su „sveti korijeni vjere“ u ovom dijelu Evrope usko ispreplijetani s korjenima samih naroda tako da se mogu prezentovati kao

⁶³ Perica, Vjekoslav: *Sveti Petar i Sveti Sava: sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*, Beograd, Biblioteka XX vek 2009, s. 109.

nerazdvojni. Na to se onda nadovezuje kategoričko isticanje navodne ključne uloge ove ili one crkvene organizacije kao drevnog i nepokolebljivog zaštitnika naroda i narodnih interesa. U jednom od svojih prethodnih tekstova posvećenom rivalitetu SPC i CPC u postkomunističkom periodu za ovaj proces sam predložio termin „klerikalizacija nacionalizma“.⁶⁴ Čini mi se da rumijski spor spada među najubjedljivije potvrde navedenog fenomena koji svojim značajem prevazilazi crnogorski, postjugoslovenski i balkanski prostor.

Sa češkog preveo **Adin Ljuca**

⁶⁴ Šišteš, František: Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989-2009, In: MÁTÉ-TÓTH, András – RUGHINIŞ, Cosima (eds.): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Berlin and Boston, De Gruyter 2011, s. 117-130, odnosno ISTI, *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*. Podgorica, Matica crnogorska 2015, s. 145-202.

Literatura:

- Andrijašević, Živko: *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*. Bar, Conteco 1999.
- Brković, Jevrem: *Pjesnik s potjernice*. Zagreb, Aurora 1997.
- Brubaker, Rogers – Fleischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford, Princeton University Press 2006.
- Cattaruzza, Amaël - Michels, Patrick: Dualité orthodoxe au Monténégro, *Balkanologie*, IX, 2005, nr. 1-2, s. 235-253. Pristupačno na: <http://balkanologie.revues.org/595>
- Duijzings, Ger: *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London, Hurst 2000.
- Džankić, Jelena: When Two Hands Rock the Cradle: Symbolic Dimensions of the Divide over Statehood and Identity in Montenegro, In: KOLSTØ, Pål (ed.): *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*. London: Ashgate 2014. s. 115-138.
- Folić, Zvezdan: *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*. Podgorica, Istorijski institut Crne Gore 2001.
- Hradečný, Pavel - Hladký, Ladislav a kol.: *Dějiny Albánie*. Praha, NLN 2008.
- Jovović, Ivan: *Iz prošlosti dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar, Nadbiskupski ordinarijat Bar 2005.
- Kilibarda, Novak: *Amflohije i kosovski mit*. Podgorica, Pobjeda 2012.
- *Ljetopis popa Dukljanina*. Titograd, Grafički zavod 1967.
- Morrison, Kenneth: *Montenegro. A Modern History*. London and New York, I. B. Tauris 2009.
- Mušović, Ejup: *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*. Novi Pazar, Muzej „Ras“ 1997.
- Perica, Vjekoslav: *Sveti Petar i Sveti Sava: sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*. Beograd, Biblioteka XX vek 2009.
- Spasojević, Vasilije Mujo: *Narodni skupovi u Crnoj Gori*. Cetinje, Obod 2001.

- Šístek, František: Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989-2009, In: MÁTÉ-TÓTH, András – RUGHINIȘ, Cosima (eds.): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Berlin and Boston, De Gruyter 2011, s. 117-130.

- Šístek, František: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*. Podgorica, Matica crnogorska 2015.

- Vučinić, Stevo: Crnogorska crkva i država, In: Perović, Sreten (ur.): *Crnoj Gori u pohode: zbornik radova sa II. kongresa crnogorskih iseljenika, održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000 godine*. Cetinje - San Francisco, Crnogorska svjetska asocijacija 2001.

- Zdravkovski, Aleksander – Morrison, Kenneth: The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly, In: Ramet, Sabrina P. (ed.): *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges Since 1989*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2014, s. 240-262.

Internetski izvori:

- „Amfilohije preti kao Bin Laden“, *Blic*, 25.1.2011, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/231511/Amfilohije-preti-kao-Bin-Laden>

- Amfilohije: S nestrpljenjem očekujemo dolazak patrijarha Kirila u Crnu Goru, *CdM*, 19. septembar 2013, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.cdm.me/politika/amfilohije-s-nestrpljenjem-ocekujemo-dolazak-patrijarha-kirila-u-crnu-goru>

- Amfilohijev pohod na Rumiju, *Republika*, 22.6.2005, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.pnen.com/portal/2005/06/22/amfilohijev-pohod-na-rumiju/>

- BOLJANOVIĆ, P.: Litija na Rumiju, *Novosti*, 12. jun 2011, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:334072-Litija-na-Rumiji>

- CPC predala Upravnom sudu tužbu zbog nepoštovanja rješenja o uklanjanju crkve na Rumiji, *Pobjeda*, 6. jun 2013, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na: <http://www.pobjeda.me/2013/06/06/cpc-predala-upravnom-sudu-tuzbu-zbog-nepostovanja-rjesenja-o-uklanjanju-crkve-na-rumiji/#.VBaciaPI9SM>

- Đukanović: Crkva na Rumiji biće ili uklonjena ili legalizovana!, *Kurir*, 7.10.2013, [Online] [cit. 8. 1. 2015]. Pristupačno na:

<http://www.kurir-info.rs/dukanovic-crkva-na-rumiji-bice-ili-uklonjena-ili-legalizovana-clanak-1022807>

- Ispunjen zavet predaka, *Novosti*, 20. jul 2009, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:245829-Ispunjen-zavet-predaka>

- Jovan Plamenac, paroh barski, sluti da će vlast pokušati da optuži pravoslavnu crkvu za devastaciju kulta Sv. Jovana Vladimira, *Dan*, 6.6.2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Kultura&datum=2014-06-06&clanak=437806&naslov=Brane%20rumijsku%20procesiju,%20i%E6i%20%E6emo%20u%20lit>

- KADIĆ, V.: Sporovi oko crkve iznad Bara. Na Rumiju po svaku cenu. *Novosti*, 5. jun 2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:494704-Na-Rumiju-po-svaku-cenu>

- Katolici i muslimani neće sutra na Rumiju, *Vijesti*, 11.6.2011, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.vijesti.me/vijesti/katolici-i-muslimani-nece-sjutra-na-rumiju-23779>

- Krivokapić: Amfilohije treba da ide u Hag, *PCNEN – Prve crnogorske elektronske novine*, 18. septembar 2008, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=32417

- Limena crkva na Rumiji ispisana grafitima, *Vijesti*, 7. august 2012, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.vijesti.me/vijesti/limena-crkva-na-rumiji-ispisana-grafiti-ma-86557>

- Metalna crkva na Rumiji za sada ne može biti uklonjena, *Vijesti*, 16. februar 2013, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.vijesti.me/vijesti/metalna-crkva-na-rumiji-za-sada-ne-moze-bitu-uklonjena-114184>

- MUSTAFIĆ, Suljo: Krst se čuva u Mikuliće, niđe drugo!, *BarInfo*, 2001, [Online] [cit. 19.1.2015]. Pristupačno na:

http://web.archive.org/web/20100524145032/http://www.barinfo.co.me/Reportaze/Krst_Androvica.html

- POPOVIĆ, Vuk: Crkve na Rumiji nikad nije bilo, *Vijesti*, 12. April 2010, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://forum.cdm.me/showthread.php?59309-Crkve-na-Rumiji-nikad-nije-bilo>

- PRELEVIĆ, Č.: Rumija trese fotelju. *Novosti*, 23. februar 2010, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:266085-Rumija-trese-fotelju>

- Press povodom rumijske litije, *BarInfo*, 13.6.2013, [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.barinfo.me/text.php?kategorija=1&id=2259>

- Saopštenje: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori, *Monstat*, 12.07.2011, [Online] [cit. 12.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje%281%29.pdf>

- Stručnjaci: Crkva na Rumiji devastira kult Svetog Vladimira i treba je ukloniti, *Analitika*, 15. april 2014, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

[http://www.analitika.me/.../crkva-na-rumiji-destruirana-114184](#)

<http://www.portalanalitika.me/drustvo/vijesti/142496-strunjaci-crkva-na-rumiji-devastira-kult-svetog-vladimira-i-treba-je-ukloniti>

- Top Montenegrin MP Lashes Out at Serbian Church, *BalkanInsight*, January 26, 2011 [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.balkaninsight.com/en/article/top-montenegrin-mp-lashes-out-at-serbian-church>

- U Baru istovremeno grade crkvu, džamiju i katedralu, *Blic*, 2.9.2013, [Online] [cit. 12.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/402703/U-Baru-istovremeno-grade-crkvu-dzamiju-i-katedralu>

- Vlast vodi kampanju protiv crkve na Rumiji, *Dan*, 30.12.2014 [Online] [cit. 9.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Drustvo&clanak=469480&datum=2014-12-30&naslov=Vlast%20vodi%20kampanju%20protiv%20crkve%20na%20Rumiji>

- Vučinić: O crkvi na Rumiji obratićemo se upravnom sudu, *Pobjeda*, 18. februar 2013, [Online] [cit. 8.1.2015]. Pristupačno na:

<http://www.pobjeda.me/2013/02/18/vucinic-o-crkvi-na-rumiji-obrat-icemo-se-upravnom-sudu/#.VBacxaPI9SM>

O NEREALNIM ETNIČKIM DIOBAMA NA BALKANU

Danilo Radojević

The unfinished process of the formation of critical awareness of one's own ethnos and national affiliation caused during the 19th and 20th century led to the expansion of certain imperialistic assimilatory ideas among the South Slavic nations, when language and religion (Catholic, Orthodox and Islamic) were used for drawing false ethical borders. Afterwards, the religious affiliation was equalised through agitation with nationality, and all other essential elements of ethnic being created during the historical process of nations' formation were systemically neglected.

Opšti pojam *hrišćani*, koji se u starijem crnogorskom jeziku javlja u obliku *hristijani*, korišćen je u crnogorskoj diplomatskoj leksici kao pojam za šire i čvršće idejno okupljanje. On se češće javljao uz sabirni etnik *Slavjani*, kao što Njegoš pominje u pismu ruskom konzulu Jeremiji Gagiću, kada ističe tragični položaj Crnogoraca, sumirajući da njihovi podvizi u borbi za slobodu, „za ime slavensko za hristijanstvo nejma blagorodne simpatije“, pa da „naša stradanja i muke ne zaslužiše čelovječe-skoga sostradanija“, tj. saosećanje.¹

¹ P. P. Njegoš, *Pisma*, III, Beograd, 1955, s. 362.

Od vremena raške okupacije, u Zeti (Crnoj Gori), u prvoj polovini 13. vijeka, počinje, sa neznatnim uspjehom, potiskivanje katoličke i širenje pravoslavne konfesije; taj je proces nastavljen za vrijeme dinastije Crnojević, kada ti crnogorski vladari prihvataju pravoslavlje kao kompromisni odgovor na turski pritisak, a zatijem i od početka 16. stoljeća, kada u političkom i društvenom životu, osim glavarskog sloja, djeluju vladike. Za vrijeme intenzivnog doticaja i naslona na katoličku Mletačku republiku, od 1420. godine, kada Kotor prihvata pokroviteljstvo ove pomorske sile, korišćen je u prepisci pojam *hrišćani*. U izvorima iz toga vremena, koji često imaju i dokumentarni i literarni sadržaj, javljaju se pomeni invazija muhamedanaca, kratki zapisi o patnjama, oskudicama, bezgraničnoj surovosti okupatora. Tada su se bili ustalili termini *hristijani* i *izmailćani*. Na „Četvoroevanđelju“ popa Stefana, koje se čuva u manastiru Sv. Trojica (Pljevlja), postoji zapis iz 1476. godine: o „dni zločistivago (...) i nesitago Jude Mehmed bega cara“.² Zapis se odnosi na sultana Mehmeda II, zvanog Elfatih (Osvajač). Nikola Kosijer Popović, pisar na dvoru Ivana Crnojevića, zapisuje, 1486. godine, pominjući sultana Bajazita II, da „popušti bog silu i krjepost nad hristijani, grijeh rad našjih i bezakoni“.³ Đurađ Crnojević iskazao je, u zapisu uz „Oktoih prvoglasnik“, istu misao, da: „Grijevova radi naših postiže nas Izmalitska željezna palica, ajao nama, ne samo bijući nas, nego i ubijajući nas. Dođoše tuđini, u dostojanje Božije, i crkve razrušiše“.⁴ Crnogorski štampar Božidar Vuković Podgoričanin, u pogovoru „Molitveniku“, 1520. godine, kaže da radi na štampanju crkvenih knjiga da bi ispunio nedostatak, „ježe jest umaljenoe ino-vjernimi jeziki“;⁵ u predgovoru „Mineju“ (1536) B. Vuković

² *Istorijski zapisi*, knj. XIV, Sv. 1-2, 1958, s. 239.

³ *Prednjegoševsko doba*, s. 86.

⁴ *Op. cit.*, s. 89.

⁵ *Op. cit.*, s. 105.

zapisuje da je vidio da su „vremena težka“, da su „među jezici (tj. narodima – D. R) mnogije rati i veliko popjerenije ot Ismailten na hristianeh“.⁶ Dok je Božidar Vuković štampao knjige, s iskazanom namjerom da bi pomogao otpor islamizaciji, u Splitu je hrvatski pjesnik Marko Marulić pisao „Epistolu“ papi Hadrijanu IV, porijeklom iz Utrehta (Holandija), u kojoj sugerira papi da sjedini hrišćanske vladare da bi prognali Turke, koji pod sultanom Sulejmanom II Kanunijem, nasrću na Evropu; epistola je objavljena u Rimu 1522. godine, na latinskom jeziku. U pjesmi „Tuženje grada Hjeruzolima“, M. Marulić upozorava da će Turci, ako ne budu spriječeni, pretvoriti crkvu Sv. Petra u Rimu u štalu za svoje konje. U pjesmi „Molitva suprotiva Turkom“, opisuje teško stanje zbog turske agresije.⁷ Crnogorski kaluđer iz pljevaljskog manstira Sv. Trojica, zapisao je 1537. godine, da u ta „ljuta“ vremena nasrtahu Ismailćani „na stado Hristovo“ i da se zbog toga pomuti umom. Crnogorski freskoslikar Georgije Mitrofanović, u natpisu na spoljnim freskama manastira Morača veli, 1616. godine, da je ukrašavao zidove manstirske crkve u teškom vremenu, kada je bilo veliko nasilje „agarjanskih čed na hristijanski rod“.⁸

Krajem 16. stoljeća počelo je organizovanje djelovanje na širenju ideje među evropskim hrišćanskim državama da se objedine radi zaustavljanja invazije otomanske Turske. Papa Kliment VIII mislio je da u tu borbu uključi Rusiju, Moldaviju, Vlašku i Poljsku, pa je njegov izaslanik Aleksandar Komulović, kanonik iz Splita,⁹ vršio tu misiju. Rad Kolumovića nije dao

⁶ *Op. cit.*, s. 106.

⁷ D. Bogdanović, *Pregled književnosti*, knj. I, Zagreb, 1933, s. 225.

⁸ Lj. Stojanović, *Zapisi...*, I, s. 288.

⁹ A. Komulović (1548-1608), misionar po balkanskim zemljama; putovao je u Rusiju i sačuvani su njegovi izvještaji o toj misiji (*Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb, 1962, s. 299).

rezultate pa pomenute zemlje nijesu ušle u rat.¹⁰ Ti se pokušaji zbivaju nakon jedne značajne pobjede nad turskom flotom, udruženih papskih, španskih i venecijanskih pomorskih snaga, pod komandom Don Huana od Austrije, kod Lepanta (1571).

Vođa crnogorskih ustanika s kraja 16. s., vojvoda Grdan Nikšić, u pismu iz 1608. g. savojskom vojvodi Karlu Emanuelu II (na pismo su se potpisali i metnuli pečate i drugi glavari iz sjevernog dijela Crne Gore), traži njegovo učešće „proti neprijatelja hrišćanstva“, da pomogne borbu protivu Turaka. A ako to učini da će biti proglašen za kralja, poslije oslobođenja Balkana od „proklete turske sekte“.¹¹

Pjesnik Ivan Krušala opisao je odbranu Peraštana od turskog napada, 15. maja 1654. godine, tj. u vrijeme Kandijskog rata, u „Pjesni od boja peraškoga“. Turskom vojskom je komandovao Mehmed-aga, kome je u boju odšekao glavu Krile Kolović, što znači da su se borci u Crnogorskom primorju služili istijem načinom, nametnutim od neprijatelja, kao i oni u ostalijem dijelovima Crne Gore.¹² Ivan Antun Nenadić, u herojskom epu „Šambek satarisan“, opisuje uspješno savlađivanje posade turskog piratskog broda od strane Peraštana. Osim toga, Nenadić je surovu sliku upada pirata dao i u „Popijevki o oslobođenju udovice Krila Cvjetkovića Peraštanina iz dvora paše skadarskoga“. Pjesnik kaže da je Krile na vjeru pogubljen, njegov dom opljačkan i udovica zarobljena, pa da su se ulcinjski pirati hvalili kako su Krila smaknuli („Uz tamburu Grila sramočahu / i njegovu smrt pripovijedahu“).¹³ Zbog toga je uslijedio napad i pobje-

¹⁰ J. N. Tomić, *Pečki patr. Jovan i njegov pokret hrišćana na Balkanskom poluostrvu 1592-1614*, Zemun, 1903, s. 5-17.

¹¹ J. N. Tomić, *Građa za ist. pokreta na Balkanu protiv Turske krajem XVI i početkom XVII v.*, Beograd, 1933, s. 495-496.

¹² *Poezija baroka*, antologija, bibl. „Luča“, knj. 50, Titograd, 1976, s. 62-66.

¹³ *Poezija baroka*, s. 77.

da crnogorskih boraca (Peraštana) nad ulcinjskim gusarima, čiji značaj pjesnik ističe slikom da helikonske vile beru cvijeće za slovenske vile, i obraćaju im se: „Slavinkinje, sestre naše... / vi za vječne dike vaše / junake ste porodile“. ¹⁴ I. A. Nenadić je u crnogorskoj književnosti prijethodnik Njegošev u slavljenju poginulih junaka za vjeru: „Svi su oni neumrli / i junaštvom i imenom / ere svaki smart zagrli... / bič smaknuše karstjanima / da im duša pokoj ima“. ¹⁵ U pomenutom epu „Šambek satarisan“ Nenadić ističe opšte ime *Slaveni*, pa kad se obraća turskim napadačima kaže im da odstupe iz boja jer su naspram njih Slaveni: „Ili ćete poznat sada / što je boj biti Slavonima; / nećemo se vijek predati / ni sužnji se vaši zvati“. ¹⁶ Vladika Visarion Borilović Bajica pisao je izvanrednom providuru Pjetru Duodu, maja 1691. godine, o pobjedi Crnogoraca nad turskom vojskom u Komanima: „...da vidite njih glave koje su naši hristijani otšekli“. ¹⁷ Za uspješnu borbu protivu invazije muhamedanaca Visarion je naglasio potrebu traženja (idejnog) jedinstva hrišćanskog svijeta, bez obzira na sve posebnosti. Pri tom on je vidio priliku i pozvao da se Crnogorci moraju „hvaliti svuđ po hristijanijeh“ svojim pobjedama. U ovom pozivu ima ledne sviknutosti na žrtvu, ali vladika Visarion nalazi opravdanje u težnji da se očuva hrišćanstvo, pa zato koristi posesivni oblik „naši hristijani“, čime skreće pažnju na zajednički interes. U pismu Zanu Grbičiću, providuru mletačkom, knez Marko i ostali Cetinjani, pišu (1700) da su „krv prolili poslužiti vašemu presvijetlomu gospostvu (...) radeći učiniti društvo braći kristijanima“. ¹⁸

¹⁴ *Prednjegoševsko doba*, s. 247.

¹⁵ *Op. cit.*, s. 263-264.

¹⁶ *Op. cit.*, s. 227.

¹⁷ J. Milović, *Zbornik dokumenta iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, s. 6.

¹⁸ *Op. cit.*, s. 9.

Ruski car Petar I Veliki, gramatom koju je uputio „neposredno Crnogorcima“, 3. marta 1711. godine, pošto je istakao ruske pobjede nad Šveđanima, obraće se „hrišćanima pravoslavne vjere, grčke i rimske“ koji su se „našli pod igom tiranskog turskog sultana“, posebno naglašavajući da su Turci „pravoslavnog naroda gonitelji“ i poziva ih da se dignu na ustanak, da prezru strah i za „pravoslavnu vjeru (...) posljednju kap krvi da proliju“. ¹⁹ Od ove carske povelje kod Crnogoraca češće srijećemo potenciranje borbe za očuvanje vjere, uz upotrebu sintagmi: „pravoslavni car“, „pravoslavna carica“, čime je naglašavano carsko pokroviteljstvo, što će dobiti puni (politički) smisao ruske zaštite pravoslavnog življa pod turskom vlašću tek Kučuk-kajnardžiskim mirom 1774. godine. Potrebno je istaći da se u crnogorskim dokumentima cilj borbe ne sužava na odbranu hrišćanstva (pravoslavja), već ima pun smisao odbrane prirodnog prava naroda na slobodan život.

U posljednje vrijeme, u promijenjenim društvenim odnosima u kojima je crkva postala izraziti politički faktor, došlo je u Rusiji do oživljavanja ideologija iz prošlog vremena. Na spolj-nopolitičkoj sceni ističe se konzervativna ideologija *slavenofilstva*, koja se razvila sredinom 19. st, a čiji su nosioci idealizovali „slavensku“ kulturu i odricali mogućnost njenoga daljega razvika uz prihvatanje zapadnoevropskih vrijednosti. Isto tako, od sredine 19. stoljeća, u Rusiji i van njenih granica, širio se *pan-slavizam*, reakcionarna politička ideologija čiji je smisao bio je da Rusija svoje državne granice proširi na sve slavenske zemlje. Kad je u pitanju Crna Gora, nosioci (ruski) ideologije panslavizma tretirali su je kao posebno značajnu ciljnu teritoriju pa je zato, između ostalog, u njoj dugo djelovao istaknuti i učeni ruski agent Pavle Apolonovič Rovinski. Boravak Rovinskog počeo je od 1879, godinu dana nakon Berlinskog kongresa, kada se

¹⁹ Zapisi, knj. XVII, Sv. 5, 1937, 295.

rasplamsala anticrnogorska agitacija, sa srpskih pozicija, jer je trebalo spriječiti afirmaciju crnogorskog naroda u suverenoj crnogorskoj državi, što bi onemogućilo asimilatorski program. Ideolozi panslavizma razvili su širok uticaj koji nije zaobišao ni Fjodora M. Dostojevskog pa je on, u svom *Dnevniku pisca*, zapisao da su Crnogorci „plot ploti naše“ i da im treba pomoći da „štite svoja nacionalna prava“ jer će se jednom spojiti sa Rusima. Panslavizam se ukorijenio kod slavenskih naroda koji su bili u sklopu Austrougarske, u čijem je krugu nastala i krilatice: „Samo sloga slavenstvo spasava“, koja je dospjela i u crnogorski godišnjak „Orlić“ za 1868. godinu, zahvaljujući njegovom uredniku, izvanjcu popu Jovanu Sundečiću. Dugogodišnje veze Rusije s Crnom Gorom učvršćivale su kod Rusa saznanje o Crnogorcima kao posebnom južnoslavenskom narodu, što je smetalo dijelu srpskih nacionalista koji su nalazili načina da u ruskim krugovima negiraju autohtonost crnogorskog naroda. Tako je došlo i do formiranja udruženja od potuđenih crnogorskih studenata u Rusiji, pod nazivom „Srpska akademska omladina u Petrogradu“. To udruženje je propagiralo, preko štampe i predavanja, da Srbi i Crnogorci nijesu dva naroda, već jedan - „srpski“.²⁰

²⁰ D. Radojević, *Opet crnogorske teme*, izd. DANU, Podgorica, 2009, 92. - Poslije Drugog svjetskog rata u Sovjetskom Savezu bilo se počelo probijati realnije mišljenje o crnogorskom narodu i njegovoj prošlosti. U pojedinim radovima iskazivana je kulturna i istorijska posebnost Crnogoraca. Takvo je djelo B. N. Putilova, *Geroičeskij epos Černogorcev* (Lenjingrad, 1982). Dolazilo je do odstupanja od starije literature, koja je nastajala pod uticajem SANU, tj. od nenaučnog tretmana porijekla crnogorskog naroda koji je, u novim istorijskim okolnostima, pominjan ravnopravno sa ostalim jugoslavenskim narodima (S. I. Ožegov, *Rječnik ruskog jezika*, Moskva, 1960, str. 717; - u istom djelu ovaj autor donosi jedinicu *Černogorci*, u kojoj je objasnio da su Crnogorci južnoslavenski narod koji se nalazi u Jugoslaviji).

Vladika Danilo Petrović Njegoš takođe govori o hrišćanima, pominje njihove patnje zbog stalne turske agresije. U pismu od 14. maja 1704, koje je uputio glavarima i „hristijanom“, on koristi pojam *hristijani* kao sinonim za pripadnike crnogorskog naroda („kakve ja imam hristijane koji crkve razbijaju“). U pismu Paštrovićima (2. VII 1713) obratio se „pravoslavnim hristijanom“, ističući opšti pojam *hrišćani*.²¹ Tako je pisao nakon Ćuprilićeva pohoda, 26. X 1714, da su se i ranije mnogi „hristijani“ rasuli i robljeni, ali da se nije činila „ovolika ruga i ponešenije kako se sad nami i našim narodim ponaša“.²² Pominjući svoj narod kao „hristijane“, vladika Danilo kaže da je, kad se vratio iz Rusije, uspio da umiri one koji su bili zavađeni („sajedinismo nešto malo hristijana“).²³ On je smatrao da je upravo borba Crnogoraca njihova najveća spona sa Evropom.

Vladika Vasilije Petrović Njegoš, sredinom 18. stoljeća, obraća se Crnogorcima, ističući najveći dug prema vjeri i domovini: „A mi smo dužni na našu zemlju i za svoju vjeru i otačestvo svoju krv proliti“.²⁴ I Vasilije naziva Turke „nevjernicima“, pa kaže da su Crnogorci pošli pod barjak svoga vladike na „pomošt hristijansku protiv poganina Turčina“.²⁵ Borbenu povezanost hrišćanskog svijeta Vasilije naglašava kada govori o ulozi mitropolita koji polaze zajedno sa Crnogorcima „u pomošt hristijanima“, tj. on ne pominje po imenu narode kojima treba pomoći u borbama, već samo naznačava njihovu religijsku pripadnost.²⁶ Religijska konfrontacija (hrišćansko-muhamedanska), koja je

²¹ J. N. Milović, *Zbornik dokumenata*, s. 30.

²² J. Milović, *Zbornik dokumenta iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, s. 37.

²³ *Op. cit.*, s. 40.

²⁴ *Spomenik SKA*, Beograd, 1938, 27.

²⁵ *Cetinjski ljetopis*, s. 51-58.

²⁶ *Zapisi*, XXIII, 117.

bila evropska realnost, u crnogorskoj diplomatskoj prepisci pominjana je u nekijem slučajevima i nešto drukčije; tako Šćepan Mali piše Dubrovčanima (26. VI 1771) da se sumnja da li će oni biti uz pravoslavne „protivu Muhameda“. U ovome stavu Šćepan aludira na konfesijske razlike.²⁷

Književnik Stefan Zanočić,²⁸ pustolov, po stavovima koje je iskazivao predstavlja usamljeni glas u crnogorskoj literaturi: bio je racionalista i nadrastao je podjele na osnovu religijske pripadnosti. Kada je zapisao o sebi da je „porijekla rimsko-apostolsko-katoličkog“, iza toga nastavio je: „...ali što je važnije, ja sam filozof“.²⁹ Zanočićev savremenik, vladika Petar I Petrović Njegoš, upozoravao je Crnogorce na njihovo slavensko porijeklo, kao što je ranije činio I. A. Nenadić. Petar Prvi zapisao je da su Crnogorci „slavenskoga od iskon imena“, a smisao borbe i žrtvovanja vidi u očuvanju slobode i vjere, te produžava liniju vladike Vasilija: „Jer je bolje, braćo, poginuti / no slobodu svoju izgubiti / i hristjansku vjeru ne držati“.³⁰ U svojoj „Kratkoj istoriji Crne Gore“, kad opisuje istorijski trenutak dobijanja gramate od ruskog cara Petra I, vladika Petar opisuje da Crnogorci „svi jednodušno u radosti povikaše: ‘hvala Bogu kad smo poslanike hristijanskoga cara među nama vidijeli i njegove gramate primili““.³¹

²⁷ V. Bogišić, *Prepiska Šćepana Maloga*.

²⁸ Stefan Zanočić (Budva, 1751 - Amsterdam, 1786), objavljivao je književne i istorijske radnje u evropskim centrima, na četiri jezika.

²⁹ *Prednjegoševsko doba*, s. 275.

³⁰ *Op. cit.*, s. 453.

³¹ *Grlica. Kalendar crnogorski za prostu 1835. U Crnoj Gori, u Mitropolit-skoj knjigopečatnji*, s. 85-86. - Prihvatili su Crnogorci carev poziv i pošli u boj; međutim, kada je car Petar I „činio mir s velikim vezirom na Prutu (1711), ne progovori ni riječi za Crnogorce, koliko da nijesu ni zaratili se za Njega s Turcima“, pa je sultan Ahmet III odmah uputio „serascera Ahmet-pašu su 60.000 vojske na Crnu Goru“ (*Grlica. Kalendar crnogorski za godinu 1836*, s. 42).

Identifikaciju stanovništva kao hrišćana (ili muhamedanaca) u balkanskim zemljama forsirala je na osvojenim teritorijama turska vlast jer je potčinjene narode označavala po vjerskoj pripadnosti, pa su hrišćani tretirani kao hrišćanski „milet“ čiji je poglavar bio carigradski patrijarh - „milet-baša“. Osim toga, Porta je katolike progonila, a pravoslavne prihvatila što je uticalo na produbljanje međukonfesijskih dioba. Recidivi pomenutog anahronog metoda imperijalne turske administracije – isticanje, kao primarne, diobe po vjerskoj pripadnosti – u nekim balkanskim regijama i dalje su aktivni što je osnova za konflikte. Za ilustraciju identitetske zbrke koju je donio ovaj metod, posebno od početka propagande poistovjećivanja pripadnosti vjeri i etnosu, značajno je svjedočenje Sava Mrkalja, lingviste, reformatora azbuke, koji je ostavio zapis o sebi da se smatrao Hrvatom, ali da su ga, po njegovoj pripadnosti pravoslavnoj konfesiji, ubjeđivali da je „Srbin“.³² Primjer S. Mrkalja nije usamljen, o čemu postoje potvrde u izvorima. Osećanje pripadnosti hrvatskom narodu zabilježeno je kod iseljenika iz Korduna, Like i Banije u SAD, da su u prvo vrijeme „nazivani ’pravoslavnim Hrvatima’, a učlanjivali su se u Hrvatsku narodnu zajednicu. Takvo stanje je bilo do početka dvadesetih godina ovoga vijeka“.³³ Promjena je nastala nakon prvog popisa stanovništva u Jugoslaviji, 1921. godine, koji je izvršen samo po vjerskoj pripadnosti, po pomenutom turskom modelu. Na taj način je, u novoj zajedničkoj državi, učvršćivana lažna identifikacija da su pripadnici pravoslavne

³² S. Mrkalj (Sjениčак, Karlovac, 1783 - Beč, 1833), autor knjige *Salo debe-loga jera libo azbukopretres* (Budim, 1810). Ovom knjigom Mrkalj se zamjerio Karlovačkoj mitropoliji pa je bio zlostavljan. Mrkaljeva reforma azbuke polazila je od pravila: piši kao što govoriš; njegovu reformu preuzeo je V. Karadžić (*Encikl. Jugoslavije*, knj. 6, Zagreb, 1965, s. 172-173).

³³ Milena Šotra Gaćinović, *Videnja iz iseljeničkog života u Americi*, Beograd, 1990, str. 68.

konfesije – „Srbi“. Taj odnos se prelio i na iseljenike iz ovoga dijela Balkana.

Turska vlast koristila je zatečenu crkvenu (hrišćansku) organizaciju (Carigradsku patrijaršiju), kao „suadministratora“ za upravljanje potčinjenim stanovništvom. Iz osvojenih oblasti Porta je uzimala talentovanije pojedince i, nakon obučavanja i obaveznog islamiziranja, uključivala ih u svoj vojni i civilni sistem. Na ovaj način formiran je i sistematski obnavljan sloj od pripadnika raznijeh naroda, koji je pojedinim svojim uspješnijim karijerama vršio konstantni uticaj na mlađe hrišćane da se prilagode vladajućem turskom sistemu. Taj metod vladanja pokorenim zemljama pokazao se uspješnim kroz nekoliko stoljeća na balkanskim prostorima.³⁴

Osim navedenih (vjerskih i statusnih) dioba podložnog stanovništva od strane Porte, od početka 18. stoljeća, djelovanjem crkvenih institucija i pojedinaca iz Austrije, koja je bila zapošela dio zapadnog Balkana, nastajali su tekstovi koji nijesu bili utemeljeni na naučnim saznanjima o tim tada neizučenim zemljama i narodima. Njihovi autori su svoja maglovita viđenja balkanske etničke situacije davali u tvrdim definicijama, bez ostavljanja prostora za nužnu naučnu sumnju. Tako je nastajala literatura na koju se naslanjao agitacioni krug u Karlovačkoj mitropoliji, u kome je predano rađeno na oblikovanju legendi o raškoj feudalnoj državi kao duhovnom i povijesnom osloncu za formiranje nove (prostrane) države. Agitacioni talasi pomenutog usmjerenja

³⁴ Treba primijetiti da i do danas neki potomci islamiziranog življa na Balkanu intimno gaje uvjerenja o vlastitoj superiornosti nad inovjercima čiji su preci trajali kao „raja“ lišena privilegija od turske carevine. Ta uvjerenja, koja su čuvana u porodicama, ostajala su kao čvrsta prepreka da, i nakon nestanka turske vlasti sa najširih balkanskih prostora i pošto su uspostavljeni novi društveni odnosi, dođe do objedinjavanja u nacionalni subjekat sa inovjernim stanovništvom, od koga i sami potiču.

mogli su imati značajnog uticaja na one djelove balkanske populacije u kojima se još nije bio formirao vodeći obrazovani sloj, sposoban da istražuje i kritički razmišlja o svom narodnom identitetu. Ta agitacija dovodila je u zabludu čak i neke ozbiljnije istraživače Balkana, poput češkog filologa Jozefa Dobrovskog (1753–1829), koji je u svome tekstu „Nacrt za opšti etimologikon slavenskih jezika“ (objavljen 1813) primijenio naivnu etimologiju pa je zaključio da je svim Slavenima bio zajednički naziv „Srbi“; ili slovačkog filologa J. P. Šafarika (1795–1861), koji je primijenio nenaučni postupak i podijelio Južne Slavene na osnovu pripadnosti konfesijama na dva dijela: na „Slavo-Srbe“ koji pripadaju „grčkoj vjeri“ i na pripadnike katoličke crkve, a po jeziku na tri dijela: štokavce (Srbi), ikavce i čakavce (Hrvati) i kajkavce (Slovenci).

Nedovršeni proces formiranja kritičke svijesti o svome etnosu i narodnoj pripadnosti doveo je, tokom 19. i 20. stoljeća, do ekspanzije pojedinih imperijalnih asimilatorskih ideja kod južnoslavenskih naroda, kada su jezik i vjera (katolička, pravoslavna i islamska) zloupotrijebljeni za povlačenje lažnih etničkih granica. Tada je, kroz agitaciju, vjerska pripadnost bila izjednačena sa narodnom, vršeno je sistematsko zanemarivanje svih drugih bitnih elemenata etničkog bića, koji su nastajali u povijesnom procesu formiranja naroda.

Kao primjer nametnute i lažne diobe stanovništva po konfesionalnoj pripadnosti kao narodnoj, može poslužiti situacija u dijelu Crnogorskog primorja – Boki Kotorskoj, đe je pomenuta propaganda bila veoma jaka. Treba reći da za nauku nije prihvatljivo kada se crkvena (vjerska ili konfesionalna) pripadnost stanovništva jedne regije uzima kao isključivi određujući faktor etničke pripadnosti, pri čemu se zanemaruju činjenice. U takvom odnosu može se prepoznati politička težnja klerikalnih nacionalista da osiguraju široke prostore svojoj naciji, na račun drugih. Ovom ideološkom usmjerenju potrebna je pomjerenja

slika prošlosti da bi se mogla istaći nepostojeća „povijesna prava“. ³⁵

³⁵ O pomenutim tezama govorio je autor ovih redova u saopštenju koje je pročitao u Kotoru, u palati Pima, 4. oktobra 2007. godine, na naučnom skupu „Crnogorsko-hrvatski dodiri“. Kad sam pozvan da učestvujem, bio sam zamoljen od Đorđa Borozana, direktora Istorijskog instituta, da budem njegov „gost“. U telefonskom pozivu Borozan mi je rekao: „Malo nas je“, misleći na crnogorsku stranu. I zbilja, iz Hrvatske je na tome skupu bilo oko šezdeset učesnika (!) kojima je bio cilj da, odmah nakon referendumu o osamostaljivanju Crne Gore, dokažu da kulturno nasljeđe u Crnogorskom primorju, nastajalo u krugu katoličke crkve, pripada hrvatskoj baštini. „Pravo“ na to svojatanje izvlačeno je iz jednačenja pripadnosti katoličkoj konfesiji i hrvatskome narodu, a prostor ciljanog kulturnog nasljeđa obilježen je jurisdikcijom Kotorske biskupije. Hrvatske naučne institucije radile su na organizovanju pomenutog skupa s uvjerenjem da crnogorska vlast zbog političkog oportuniteta neće spriječiti njegovo održavanje, a zadatak skupa je bio da se na tlu suverene Crne Gore „znanstveno“ potvrdi da crnogorsko kulturno nasljeđe u primorskoj regiji - „nije crnogorsko“! Stav da će Crna Gora dozvoliti održavanje skupa zasnovan je na činjenici da su, u posljednjem ratu, dobrovoljci, odredi prosrpski orijentisanih Crnogoraca, napadali i palili Konavle i Dubrovnik. Neki hrvatski pretendenti na crnogorsku kulturu iznosili su i opomene da je „Crna Gora bila učesnik u razaranju juga Hrvatske i da ima obavezu da plati ratnu štetu“. Takvom moralnom ucjenom, koja ne odvaja prave aktere u navedenom zločinu, želio se „nadoknaditi“ nedostatak „povijesnih prava“ na Boku Kotorsku. Zato je svojatana crnogorska barokna književnost i arhitektura, što je paralelno sa srpskim prisvajanjem (M. Pavić, *Istorija srpske književnosti baroknog doba XVII i XVIII v.*, Beograd, 1970). Suprotno Paviću, taj dio crnogorske literature prisvaja Vanda Babić, *Hrvatska književnost u Boki Kotorskoj*, Zadar, 1998; ta knjiga je promovisana u Tivtu, 1. decembra 1998, kada je V. Babić rekla da je „napokon Bokelj dobio sve što mu pripada“ (*Vijesti*, Podgorica, 2. XII 1998, s. 10-11).

Crnogorska povijest, treba ovđe naglasiti, imala je svoj poseban tok, a Crnogorci svoju autohtonu etnogenezu. Kritička saznanja o tijem procesima nije uspjela pomutiti agitacija nereálnih „etničkih“ podjela 19. i 20. vijeka. Talas Slavena sa obale Baltika, pri useljavanju u rimsku provinciju Prevalis, dopro je i na današnje Crnogorsko primorje, đe je zatekao ostatke starog romaniziranog stanovništva. Tada je počeo lagani proces etničkog prožimanja tih populacija, u čemu je posebnu ulogu ostvarivala hrišćanska crkva. Proces hristijanizacije na prostoru današnje Crne Gore u početku je tekao u gradskim centrima i njihovoj neposrednoj blizini (Risan, Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, Svač, Doklea, Lontodokla). To potvrđuju rani arheološki ostaci katedrale, kao i najstariji sačuvani crnogorski medievalni spis „Kraljevstvo Slavena Popa Dukljanina“. U docnijim epohama nastavljen je proces doseljavanja u Primorje iz crnogorskog zaleđa. Dugo je čuvan, zbog statusnog prijestiža, za staro stanovništvo termin *Romani*, a pomenuti doseljenici su nominirani kao *Slaveni*. Naziv *Slaveni* konačno je prevladao iščezavanjem ostataka starog stanovništva.

Osamostaljivanje crkvene institucije zavisilo je od formiranja samostalne države. Dukljanski (crnogorski) knez Vojislav, pobjednik nad vizantijskom vojskom u Barskoj bitki (1042), vjerovatno je, nakon postizanja državne samostalnosti, uputio molbu papskoj stolici za priznanje nadbiskupskog statusa crkvi u Duklji. Ako ostavimo po strani bulu pape Aleksandra II iz 1067. godine, a to je vrijeme kada je crnogorska feudalna država Duklja postigla prvi veći uspon, treba naglasiti da je nesporno priznanje Dukljanske nadbiskupije, bulom pape Klementa III, stiglo u vrijeme kralja Bodina, 8. januara 1089. godine. Po toj buli Dukljanska nadbiskupija imala je pod svojom jurisdikcijom jedanaest sufragana, među kojima i Kotorsku biskupiju. Međutim, na molbu normanskog duksa Rogera, koji je težio da uspostavi crkvenu vezu južne Italije sa Dukljanskim primorjem, papa Urban

II odvojio je Kotorsku biskupiju iz Dukljanske nadbiskupije, 9. septembra 1089. godine i pridružio je biskupiji u Bariju. U osnovi takve odluke vjerovatno stoji molba uticajne kraljice Jakvinte, žene Bodinove, koja je bila šćer vođe normanske stranke u Bariju, Arkiriza, da na taj način osigura izvjesnu ličnu zaštitu, zbog čestih dvorskih sukoba. Današnja Kotorska biskupija predstavlja neka- dašnji dio Dukljansko-barske nadbiskupije, koja je, zahvaljujući zaštiti Mletačke republike, očuvala kontinuitet.

U vrijeme invazije, a zatim pošedovanja Duklje (Zete) od strane Raške, došlo je do prvog prodora pravoslavne crkve u pome- nutu, tada katoličku, zonu. Penetracija pravoslavlja naročito se ispoljila u vrijeme Dušana Nemanjića, što se vidi iz tzv. „Zakonika“, u stvari kompilacije elemenata vizantijskog zak- onodavstva. Tako je trideset sedam članova, kojima su regulisani odnosi u crkvi, doslovno prepisano iz vizantijskog kodeksa „Vasilika“, što je utvrdio ruski istraživač Zigelj, 1888. godine. U tijem prepisanim odredbama katolička crkva je naznačena kao „jeres latinska“. Raška okupacija, međutim, nije donijela znatni- je povlačenje katoličke crkve iz Zete.

Turska osvajanja crnogorske teritorije, od početka 16. stoljeća, bila su pogubna za opstanak katoličke crkve u Crnoj Gori, jer turske vlasti nijesu dopuštale službu katoličkim sveštenicima, što je vjernike prisiljavalo da prijeđu u pravoslavlje ili islam, ili da se isele. Poslije osvajanja Bara, nadbiskupi su izgubili šediš- te, a nadbiskupska katedralna crkva Sv. Georgija pretvorena je u džamiju. Nije mogla opstati ni unijatska nadbiskupija koja je imala šedište u manastiru Prečista Krajinska, na obali Skadarskog jezera. Za posljednjeg unijatskog nadbiskupa Andriju Jamometića nije poznato da li je rezidirao u pomenutom centru.³⁶ Pod mletačkom vlašću, od 1420. godine, djelovala je

³⁶ D. Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori*, Podgorica, 2000.

Kotorska biskupija, ali je teritorija njene jurisdikcije bila umanjena turskim prodorom u Herceg Novi, Risan i Grbalj, krajem 15. stoljeća, jer su Turci iz tih zona, kao i iz svih koje su osvojili, prognali katoličku crkvu i omogućili širenje pravoslavlja.

Proširena jurisdikcija Crnogorske (pravoslavne) mitropolije u Boki, u vrijeme vladike Danila Petrovića, (1718) trajala je do vremena Napoleonovog pošedovanja Boke. Imperatorovim aktom, od 19. septembra 1808. godine, ukinuto je stečeno pravo Crnogorske mitropolije. Od tada je Crnogorsko primorje priključeno Dalmatinsko-istrijskoj eparhiji, sa sedištem u Šibeniku. Nakon Napoleonovog poraza došlo je do ponovne penetracije Austrije. Tako je Boka, 1828. godine, podređena Karlovačkoj mitropoliji, što je omogućilo punu velikosrpsku agitaciju i srbizaciju stanovništva.

Usponom srpskog nacionalizma, sredinom 19. stoljeća, počela je lažna dioba stanovništva prema pripadnosti jednoj od konfesija na hrvatski i srpski dio populacije. O tome procesu nerealnih „etničkih“ dioba neposredno svjedoči jedan od upornih agitatora, Rišnjaniin Vuk Popović, kotorski pravoslavni katiheta.³⁷ Tada je Njegoš, u obraćanju „svemu narodu bokeškom“, iskazao drukčiji stav od V. Popovića. Saznavši da se u Boki javlja nepokornost caru Ferdinandu II, Njegoš zapisuje da su Boka i Crna Gora „tako spojene kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik, i jedan bez drugoga ne može ni živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca“.³⁸ Ovaj Njegošev iskaz ima trajnu vrijednost, kada se dotičemo ove teme.

³⁷ Vuk Popović, *Pisma Vuku Karadžiću*, Podgorica, 1999; priredio Danilo Radojević.

³⁸ *Pisma*, III, Beograd, 1955, 383-385.

SUDSKA PRAKSA KAO IZVOR PRAVA

Milija Rašović

In the first part of the paper, the author deals with the theoretical frame of the concept of case law as a legislative source. He further analyses different views of case law through diachrony. The author does not treat English law since the complexity of that topic surpasses the scope of this paper. Finally, the author attempts to analyse case law in the context of European-continental legal system.

Sudske odluke otkrivaju iz dana u dan nove potrebe društva (...) otkrivanjem novih formula otkrivaju se i novi izvori prava, poput otkrivanja novih izvora svjetlosti¹.

Sudska praksa je ljudska djelatnost, koja je sadržinski kompleksan i jedinstven angažman sudija, koje posjeduju jedinstveno pravno obrazovanje i sudsko-pravnu praksu. Tradicionalno se u domaćoj literaturi sudska praksa definiše kao primjena zakonskih propisa (koji čine korpus pravnih akata) i

¹ Ovo su riječi francuskoga ministra pravde kojima je pozdravio prisutne 1904. godine na proslavi stogodišnjice od donošenja francuskoga Građanskog zakona (Navedeno prema: Coudert, Frederic: *Certainty and Justice*, D. Appleton and Co, New York, 1913, 17).

donošenje odluka u skladu sa propisima. Stvaralački karakter sudskih odluka je u kontinentalnom pravnom sistemu već duži period zanemarivan i tretiran kao teorijska, ali ne i faktička izvornopravna mogućnost. Sociološki momenat koji je naznačen u tome da sudske odluke otkrivaju potrebe društva se opravdavao kroz tvrdnje da je sudski sistem morao biti uređen principima pravne nauke, i da izvor prava mora biti zakon. Ukoliko sudsku praksu podrazumijevamo samo kao *primjenu zakonskih propisa na konkretne slučajeve od strane sudova*², onda ona ne posjeduje stvaralački karakter koji joj obezbjeđuje karakter izvora prava.

Priroda zakona je definisana prospektivno, ali je nemoguće negirati sociološke potrebe i promjene koje utiču na perspektivu zakonskih propisa. Pozicioniranje pravnog propisa kao uvijek-već-propisanoga za buduća djela je izrodilo odveć dobro poznat princip *nulla poena sine lege*. Ovim principom se obezbjeđuje zaštita od donošenja sudskih odluka u nedostatku zakona za konkretno opisan slučaj. *Nulla poena sine lege* je princip koji nam predočava još jedan značajan aspekt sudskoga angažmana, a to je da ukoliko se prepozna čin protivan opštem interesu koji nije definisan (regulisan) zakonom da se mora iznaći način za inicijativno pokretanje angažmana koji će zakonom nepredviđeni akt uokviriti u zakonski korpus. Ukoliko sudski angažman prepoznaje potrebu da se definiše novi propis koji će postati zakonom i to učini možemo govoriti o sudskoj praksi koja postaje izvorom prava.

Izvor prava je višesmislen termin koji samo jednim svojim dijelom podrazumijeva opšti pravni akt³. Izvor prava

² Vulićević, Vojislav: „Sudska praksa kao izvor prava“ u *Glasnik advokatske komore u AP Vojvodine*, god. XV, br. 7, Novi Sad, 1966, 7.

³ Vidi: Košutić, Budimr P: *Uvod u jurisprudenciju*, CID, Podgorica, 2008, 155.

prvenstveno podrazumijeva materijalni, zatim vrijednosni, ali i formalni izvor prava. Materijalni izvor prava podrazumijeva društvenu činjenicu iz koje izvire pravo⁴, ali i prenošenje (materijalizaciju) određenog pravila u „snagu“ zakona (društvenog regulativa), koje podrazumijeva definisanje onih socioloških sredstava koja će omogućiti materijalni status prava⁵. Primarna distinkcija između izvora prava je dihotomna i podrazumijeva nasuprot materijalnome izvoru prava i formalni, mada je primjena ove podjele u praksi skoro pa nemoguća. Ovako dihotomno shvaćena izvornost prava kako se definiše u engleskoj jurisprudenciji⁶, uprkos primjeni u praksi, se održala u teorijskome pogledu do danas. Salmond materijalne izvore prava nadalje dijeli na istorijske i zakonske⁷. Nedostatke podjele izvora prava nam pokazuje i tvrdnja da je vrijednosni (idejni) izvor prava odijeljen od samog materijalnog izvora prava. Vrijednosni izvor prava podrazumijeva da iz društvene vrijednosti „izvire“ pravo odveć kao društvena činjenica i može biti i materijalni izvor prava. Nadalje, istorijski izvor prava kao materijalni izvor prava se ostvaruje kroz idejnu revidaciju i selekciju istorijskog izvora koji treba da postane društvena vrijednost. U literaturi vrijednosni izvor prava se takođe nalazi dihotomno određen uz silu kao izvor prava. Nasuprot vrijednosnome izvoru, gdje se sociološki prepoznaje afirmativni odnos prema izvoru prava, sa druge strane ondje gdje je taj odnos obojen neodobravanjem, govorimo o sili kao izvoru prava. Pravni poredak koji se temelji na nuždi, sili itd. nije

⁴ Ibid.

⁵ Up. Parry, Clive: *The Sources And Evidences of International Law*, Manchester University Press, Manchester, 1965, 1.

⁶ Grant, John i Barker, Craig (ur.): *Encyclopedic Dictionary of International Law*, Oxford University Press, 2009, 369.

⁷ Navedeno prema: Parry, Clive: op. cit.

vrijednosni izvor prava. Paradoksalno je da totalitarni politički režimi koji definišu vrijednosno izvor prava često zađu u suprotnost pa sila postane izvor prava. Treće značenje koje izvor prava podrazumijeva je formalno koje, kako smo već naveli, odgovara kao dihotomno određenje materijalnog izvoru prava. Formalni izvor prava podrazumijeva da je izvor prava opšti pravni akt i često se označava kao fundamentalni izvor prava. Fundamentalnost formalnoga izvora prava opravdavamo time što je opšti pravni akt zajedničko sredstvo izvornosti različitim pogledima na izvor prava, tj. opšti pravni akt je *sredstvo pomoću kojega se izražava materijalni i vrijednosni izvor prava*⁸. Sa stanovišta izvora prava, sudska praksa je posredno formalni izvor prava kao i precedenti⁹. Na precedent se prvenstveno gledalo kao na dokaz o postojanju izvora prava, zatim i kao na sami izvor prava¹⁰. Naime, ukoliko se pred sudom nađe spor koji nije definisan zakonom, nadležni državni organ ne smije odbiti rješavanje tog slučaja bez obzira što taj slučaj predstavlja pravnu prazninu. Pojedinačnim aktom koji se stvara za takav slučaj sudija ili drugo službeno lice rješava izvorno nastali spor i u tom pogledu nalazi se u sličnom položaju kao i tvorac opšteg pravnog akta¹¹. Opisanim stvaranjem pravnog akta sudska praksa postaje izvor prava. Za problematiku sudske prakse kao izvora prava će upravo francuski *Grđanski zakon* biti okosnica koja će u kontinentalnom pravu pokrenuti preispitivanja tradicionalnih stavova o sudskoj praksi. Francuski pravni teoretičari će dovesti u sumnju tradicionalno gledište na sudsku praksu i negirati mehanicistički pogled na sudiju. Naime, oni

⁸ Košutić, Budimir P.: op. cit.

⁹ Up. Košutić, Budimir P.: op. cit., 159.

¹⁰ Vidi: Parisi, F. i Depoorter, B.: „Legal precedents and judicial discretion“ u *Encyclopedia of public choice*, Kluwer, Amsterdam, 2003, 341–343.

¹¹ Vidi. Košutić, Budimir P.: op. cit., 160.

smatraju da definisanje sudske prakse zavisi od samoga opsega pojma izvora prava. Pogled francuskih teoretičara na izvor prava je širok i dodjeljuju mu opsežnost, pa tako shvaćen izvor prava *nesporno definiše sudsku praksu kao autonomni izvor prava*¹². Sudska praksa ne može biti samo puko donošenje odluka, jer čak i taj proces podrazumijeva svjesni angažman sudija koji uključuje i tumačenje i prosuđivanje itd, već svaka sudska odluka otkriva sociološku situaciju i njen odnos sa pravnim sistemom. Sudska odluka otkriva izvore prava i u materijalnom i u formalnom i u vrijednosnom poimanju izvora prava, jer je sudska odluka svjedočanstvo postojanja prava. Francuski ministar pravde je metaforički poredi sa svjetlošću jer presuđivanjem (odlukom) rasvjetljava pojedine aspekte društvenih potreba za regulativom.

Sudska praksa kao izvor prava (teorijski okvir)

Izvor prava, prateći tvrdnje Korbeta¹³ koji je nastojao definisati izvore internacionalnog prava, možemo skicirati u odgovorima na pitanje uzroka nastajanja prava. Na ovo pitanje Korbet daje odgovor da je uzrok prava sociološke prirode. Naime, želja država da imaju međusobne odnose sa drugim državama, ali i da regulišu svoje unutrašnje stvari, sociološki je motivisana. Uzrok nastajanja („izviranja“) prava je formulisao i kao društveno neophodan čin, koji se vodi principom najviše moguće racionalnosti i jednoobraznosti. Nadalje, preispitujući izvor prava moramo odgovoriti na pitanje fundamentalnog činioca prava, jer bez fundamentalnog oblikovanja prava ono ne može ni nastati. Osnovu (fundament) zakona čini sistem i sistem

¹² Košutić, Budimr P.: op. cit., 185.

¹³ Corbett: „The Consent of States and the Sources of the Law of Nations“, u *British Year Book of International Law*, VI, 1925, 29-30.

pravila (pravo) koji se realizuju kao društvena činjenica. Pojedini autori porijeklo zakona definišu samo kao izvor prava, ali se ovakvim gledištem negira stvaralačka priroda sudske prakse, osim ako je zakon donešen neposrednom sudskom praksom. Izvor prava se smatra najproblematičnijim pojmom u pravnoj terminologiji¹⁴. Većina autora u njemu vidi problematiku definisanja nastajanja prava i smatra da je njegovo jasno definisanje nemoguće u različitim pogledima na pravo *per se*. Izvor prava podrazumijeva razmatranje razloga za donošenje odluka ili sprovođenje radnji koje su činile polazište za novo zakonsko uokvirivanje, ali i njihovo zakonsko opravdavanje, uobličavanje i zakonsku osnovanost. Dijahronisti za odgonetanje pojma izvora prava tragaju kroz istoriju prava, te istorija kao takva sa svojim specifičnostima nudi odgovor na pitanje izvora prava. Izvor zakona ne smije se poistovjetiti sa izvorom prava, izvor zakona zavisno od vremena i sistema nije identičan izvoru prava, ali zakon može biti (i jeste) izvor prava, mada ne i jedini. Sinhronijski pogled na izvor prava traga za ovim odgovorom u vremenu razmatranja, ne služeći se nepostojećim sistemima i istorijom prava kao izvorom istraživanja. Sinhronijski pogled na izvor prava skicira sadašnje uzroke, razloge, poređenja, usklađivanja, izvora prava. Nekritički sinhronijski pogled na izvor prava se svodi na deskriptivni pogled koji ima za cilj samo da opiše nastalo pravo ali ne i da preispita uzroke njegovog nastajanja. Ovdje nam se otkriva pitanje kauzaliteta, koji su to vanpravni okviri koji se mogu dovesti u vezu sa samim izvorom prava. Odgovor na to pitanje je višestruko i vremenski obojen. Korbet i drugi teoretičari diferenciraju porijeklo i izvor prava – porijeklo prava je obojeno dijahronijskom problematikom i prepoznatljiv je kauzalni poredak u geneologiji prava. Izvor prava se može

¹⁴ Up. Parry, Clive: op. cit., 2.

pratiti i kroz porijeklo prava, ali je izvor prava kompleksnije pitanje i ne podliježe isključivo vremenskoj determinaciji. Dokumenti i akti koji imaju djelovanje u okviru pravne regulative, tj. za posljedicu imaju uređenje i regulativu jednoga ili više fenomena društva su izvori ali i dokazi postojanja prava. Značaj ne samo sudske, već i cjelokupne pravne prakse, se ogleda i u tome što bi bez prakse svi pravni akti bili puko slovo na papiru. Bez primjene (dokazivanja da pravo postoji) nema ni potvrde pravnoga značaja, što većinskim dijelom sudsku praksu čini izvorom prava.

Sudska praksa je determinisana zakonskim propisima¹⁵ i odvija se u okvirima zakonskih propisa. Praksa sudija je uvijek vezana za konkretne slučajeve (ne može se za buduće pretpostavke suditi¹⁶) i van institucija suda (danas) sudska praksa ne postoji, ali van zakonodavnih institucija, u užem smislu, postoje izvori prava. Donošenje zakona može biti dvojako vremenski određeno – naime, postoje pravni sistemi (anglosaksonski) koji nakon događaja definišu presudu sa obrazloženjem koja će se nadalje koristiti kao model sudskoga odlučivanja, ali u pravnim sistemima gdje zakon ima primat u definisanju izvora prava zakon se donosi unaprijed i odnosi se na događaje koji će se tek dogoditi¹⁷. U kontinentalnome pravu, uređeni tok odlučivanja o pitanjima prava je postao izvor prava. Nasuprot tome, u anglosaksonskom pravnom sistemu sudska odluka je oblik zakona¹⁸. Jedinstvena je vremenska odrednica prema problematičnom događaju u odlučivanju, ukoliko ne

¹⁵ Zakonski propisi koje sudovi primjenjuju su zakoni i podzakonski akti (uredbe, naredbe, statuti, pravilnici, raspisi, uputstva, odluke, rješenja, ukazi itd).

¹⁶ Sudija uvijek mora biti vođen principom *lex de futuro, iudex de preterito*.

¹⁷ Vidi: Košutić, Budimir P.: op. cit., 183.

¹⁸ Up. Pound, Roscoe: *An Introduction to the Philosophy of Law*, Yale University Press, London, 1922.

postoji zakon kojim se definiše određeni akt on se ne može ni primijeniti u sudskom odlučivanju, ali ni ukoliko ne postoji sudska odluka koja definiše način presuđivanja, a ne prepoznaje se potreba za donošenjem iste, ne može se prema njoj odrediti sudska odluka. Nadalje, može se uočiti da je danas veoma prisutna *zabrana retroaktivne primjene zakona* ponikla na istim načelima kao i opisano sudsko odnošenje prema slučajevima koji nijesu definisani zakonima, ukoliko se zakon i donese ne može se primjeniti na događaje koji su se dogodili prije donošenja. Nesumnjivo se uočava da je djelovanje zakona uvijek usmjereno prema budućim događajima, a da razloge svoga donošenja opravdava prošlim događajima, fundament zadobija zakonskim oblikovanjem, porijeklo razloga za donošenje zakona (odluka) može biti u sociološko-istorijskoj specifičnosti, ali i u nedostatnosti zakonskih propisa. U evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu (grčko-romansko-germanskoj porodici prava) sudska presuda nema status pravnoga izvorišta, naime, ona obavezuje samo učesnike u sporu, presuda se odnosi samo na jedan opisani događaj ali ne i na druge događaje u budućnosti, zakon je taj koji je usmjeren na regulisanje događaja, a ne sudska odluka. Kako se sudska odluka tiče samo stranaka u sporu i jednog konkretnog slučaja, sudska odluka je dokaz postojanja zakona, a ne izvor prava. Obrazloženje je zajednički dio sudske odluke i u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu i u anglosaksonskom pravnom sistemu, ali su dejstva ovih odluka kao i obrazloženja drugačija. Naime, obrazloženje u odluci suda evropsko-kontinentalnog prava je obrazloženje primjene zakona na konkretni događaj i tumačenje zakona. Obrazloženje, sa druge strane, u anglosaksonskom pravnom sistemu nije pojašnjenje primjene zakona već obrazloženje sadrži upute za buduće odlučivanje ne samo za konkretni presuđeni događaj i učesnike spora, već i za druge slučajeve. Jasno se uviđa da sudska odluka

suda evropsko-kontinentalnog prava presuđujući problematičnu stvar donosi pravo isključivo između stranaka (*res iudicata ius facit inter partes*). Zbog ovakvoga pogleda na sudske odluke, kao rađanje prava koje nastaje presuđivanjem stvari isključivo između stranaka, su pozitivisti XIX vijeka presude uvijek lišavali normativne snage sa izuzetkom slučaja u kojem je donijeta¹⁹. Pravni sistemi ne samo da se razlikuju prema sudskoj praksi, već je njihov različit pogled na sudsku praksu uslovio različito definisanje izvora prava kao takvoga. Porijeklo prava je za oba pravna sistema jedinstveno, ono se traži u dijahronijskoj ravni pravne tradicije, skicira početak pravnog sistema, bilježi početke pojedinih pravnih praksi, ali pogled na izvor prava je uvijek obojen jednim specifičnim teorijskim pogledom. Jedno se sa sigurnošću može tvrditi – pravna zbilja generalizovano svjedoči sudsku praksu kao izvor prava, svaki stav koji negira ovo svjedočanstvo protivrjeći ne samo mogućnostima sudske presude već i opsegu pojma „izvor prava“. Grčko-romansko-germanska porodica prava za osnovni izvor prava uzima zakon, dok *sudsku praksu definiše kao supsidijarni izvor prava*²⁰, nasuprot tome u *anglosaksonskom pravu priznaje se mogućnost da određena sudska presuda bude izvor prava (sudski precedent)*²¹. Neophodno je istaći da karakteristiku sudskoga precedenta imaju i vremenom stiču sudske presude viših sudova anglosaksonskoga pravnoga sistema, za englesko pravo to su presude Višega suda pravde u Londonu koje definišu budući rad nižih sudova²². Da bi sudovi primjenjivali zakonske propise na

¹⁹ Vidi: Košutić, Budimr P.: op. cit., 183.

²⁰ Vulićević, Vojislav: op. cit., 12.

²¹ Košutić, Budimr P.: op. cit., 183.

²² *Precedent podrazumijeva presudu viših sudova koja obavezuje i niže sudove da ubuduće donose istovjetne presude po uzoru na donijetu presudu višega suda.* (Ibid)

konkretne slučajeve (čime stvaraju sudsku praksu) u evropsko-kontinentalnim pravnim sistemima posežu za tumačenjem zakonskih propisa. Ovo tumačenje, kao i kvalitet tumačenja definiše kvalitet sudske prakse. Da to nije lak posao govori i to da sudije tumačeći zakone moraju pronaći zakonski propis koji odgovara konkretnom slučaju koji se rješava²³. Kako je apstraktnost jedna od karakteristika zakona, a slučaj koji treba suditi konkretan, sličnosti i razlike koje se prepliću između slučajeva na posredan način čine sudiju sprovoditeljem i kreatorom prava. Sudija ne primjenjuje zakon samo formalno, niti mehaničkim čitanjem zakona pronalazi pravni osnov, već tumačenjem pronalazi pravnu volju zakonodavca (duh zakona), dakle stvaralački se odnosi prema datom slučaju. Nadalje, sudija ne može da primjeni nepostojeći zakon, ali takođe ne može ni da ne primjeni jedan zakonski propis ako isti postoji, jer bi time kršio zakonitost. Teorija evropskokontinentalnoga sistema prava priznaje sudsku praksu kao izvor prava samo kao ustaljenu sudsku praksu, tvrdi Vulićević²⁴. Ustaljena sudska praksa stvara jedan sudski običaj, koji nije obavezujući za sudove, ali se sudije odnose prema ovom sudskom običaju kao prema praksi koju je potrebno primjenjivati. Ukoliko je nemoguće pronaći odgovarajući zakonski propis koji je primjenjiv na konkretan slučaj, a sa druge strane nema ni običajnoga prava, sudija treba da presudi kao zakonodavac. Ovim stavljanjem u ulogu zakonodavca sudija stvara novu sudsku praksu koja je izvor prava²⁵. Osnovna logička operacija kojom se sudije evropskokontinentalnoga pravnoga sistema koriste je dedukcija, jer se uvijek deduktivnim putem od zakona koji su opšti donose konkretna rješenja, tj. presude.

²³ Vidi: Vulićević, Vojislav: op. cit., 8.

²⁴ Vidi: Vulićević, Vojislav: op. cit., 8.

²⁵ Vidi: Vulićević, Vojislav: op. cit., 9.

Kao što smo već naznačili razlike između anglosaksonskoga i evropskokontinentalnoga sistema prava se nalaze u sudskoj praksi kao i u karakteru same presude koju sud donosi. Naime, obrazloženje je centralni dio presude viših sudova anglosaksonskoga sistema. Obrazloženje nije vezano za zakonski akt već je opsežno, detaljno, nezaobilazno definisanje presude ali i uobličavanje buduće prakse nižih sudova. U obrazloženju se nalaze razlozi za izrečenu presudu, definisanje daljega postupanja nižih sudova, odluke koje nijesu samo obavezujuće za stranke u sporu već se opseg obaveznosti širi i ustaljuje. Obrazloženje, nadalje, definiše princip: *taj princip dat u obrazloženju presude predstavlja opštu pravnu normu nastalu toku rješavanja konkretnoga slučaja, a ne unaprijed donijetu od strane zakonodavca*²⁶. Ovakav pogled na izvore prava i na sudsku presudu, je definisalo u engleskome pravu i srodnim pravnim sistemima centralni dio presude – *ratio decidendi* (razlog odluke), uz koji se propisuje obavezna norma *stare decisis* (pridržavati se već donijetih odluka i ne narušavati već riješeno pitanje). Za razliku od sudija iz evropskokontinentalnih sistema prava, sudije iz anglosaksonskih sistema do svojih odluka dolaze putem induktivnog rasuđivanja.²⁷ Uvažavanjem presuđenih slučajeva, kojom se u velikoj mjeri postiže izvjesnost sudske prakse, uvažava se i pravni stvaralački karakter sudija. Utemeljenost sudske prakse u zakonu je ne negira kao izvor prava, jer i presude viših sudova u anglosaksonskome sistemu prava moraju biti definisane zakonom, ukidanje precedenta nižih sudova je moguće samo poštovanjem propisa. Kontinentalni sistem prava kod tradicionalista za izvor prava isključivo ima zakon, mada se uviđa neodrživost takvoga stava, zakon jeste primarni izvor

²⁶ Košutić, Budimr P.: op. cit., 184.

²⁷ Ibid.

prava ali ne i jedini, značaj sudske prakse u ovome sistemu prava nije mali.

Cilj nam je preispitati kako se sudska praksa razvijala kroz dijahroniju, skicirati moguće izvore prava karakteristične za pojedine sisteme prava i pojedine pravne poretke u prošlosti. Načini postuliranja izvora prava kroz vrijeme su se nasljeđivali, preuzimali, preoblikovali, asimilovali ili zasebnim teorijskim pristupom na posve specifičan način mijenjali. Sudska praksa je nosila specifikum vremena u kojem se sprovodila, uzori ali i sociološke prilike su imali snažan uticaj na poglede na izvore prava ali i na samu sudsku praksu.

Sudska praksa kao izvor prava u Mesopotamiji i antici

Neminovno se može tvrditi da je suđenje kao postupak (praksa) nastao ponicanjem prvih društvenih zajednica usljed potrebe da se regulišu odnosi u zajednici, da se održi mir, ali i da se riješe pojedini konflikti prvobitna zajednica je formirala suđenja koja su tada bila više sprovođenje određenih običaja, vjerovanja, navika. Prvobitne zajednice čiji svjetonazor obiluje mitološkim, legendarnim, iracionalnim je sudsku praksu često sprovodio kao čin prezentovanje volje bogova, prirode, duhova itd. U prvobitnoj zajednici vlada binarizacija koju je Klod Levi-Stros ponajbliže pojasnio istraživanjem primitivnih plemenskih zajednica. Binarizacija se sprovodila principom *šta se smije, a šta ne smije činiti*²⁸. Tako su presude binarno određene na život ili smrt, a ova binarizacija se dalje sprovodi na osude na prokletstvo i progon. Najveća kazna suda primarne zajednice je smrt, ali i progon koji je bio jednak smrti. Prvobitne zajednice ne sude racionalitetom, pisanim zakonom koji je određen uzročnopsljudično već predanjem, objavom i ukazanjem.

²⁸ Jokić, Ljiljana: *Opšta istorija države i prava*, Obod, Podgorica, 1997, 16.

Konačna odluka, kad je starješine nijesu mogle donijeti, se prepuštala članovima zajednice koji su ostvarivali kontakt sa izvanrealnim. Ovakva praksa je nesvjesni čin, te se ne može smatrati svjesnim pogledom na izvor prava. S druge strane čitav život je regulisan običajima koje je sam život stvarao, i Ljiljana Jokić tvrdi da su ih *svjesnije poštovali nego što je to danas slučaj sa zakonima*²⁹. Izvor prava kod starješine je bio oblikovan običajima prvobitne zajednice, te svaka zajednica sa svojim specifikumom definiše svoje običaje i u pojedinim međuljudskim odnosima, ali i u propisivanju kazne. Mitološko, proročko presuđivanje je oblik višega sudskoga čina, te se može reći da su hramovi prvobitnih zajednica bili kvazi viši sudovi.

Robovlasnički stari vijek je iz običaja razvio običajno pravo, a vladar (robovlasnik) se uključuje u sudski proces samo onda kada običajno pravo ne definiše određeni slučaj, običaj kao primarni izvor prava je daljim učvršćivanjem definisao i izvore običajnoga prava staroga vijeka. U sudskoj praksi koja je za osnovni izvor prava imala običajno pravo je vladao strogi formalizam koji je *podrazumijevao strogo utvrđen postupak uz izgovaranje strogo utvrđenih riječi*³⁰. Nepoštovanje najmanjega aspekta propisane forme je imalo za posljedicu proglašenje ništavosti pravnoga posla. Oblici ponašanja koji su se kroz istoriju ponavljali i postajali svojevrsna karakteristika jedne zajednice pa zatim i običaj, vremenom se formulišu bez preispitivanja uzroka takvoga ponašanja jer je vladala svijest o obaveznosti ponavljanja obrazaca ponašanja iz prošlosti. Običajno pravo nije uvijek zapisano, jer je praksa uvijek bila usmena.

Izvori prava na Istoku su ili religijski ili laički zakonic, koji obiluju ili religijskim ili klasnim svjetonazorom. Sudski postupak u orijentalnim despotijama ne diferencira građanski i

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

krivični postupak, javna tužba ne postoji (osim ako su povrijeđeni interesi uprave). Brojna su iracionalna sredstva u dokaznome postupku i priznanje krivice (dobrovoljno ili iznuđeno) je bilo najvjerodostojniji dokaz. Naime, za praćenje razvoja misli o izvorima prava je važan *Hamurabijev zakonik* koji nam svjedoči da je vladar u Mesopotamiji kao i u ostalim orijentalnim despotijama, vrhovni sudija, zakonodavac, upravitelj. Tako da vladar čija je samovolja vremenom ograničavana pisanjem zakonika, zamjenjivan sljedećim izvorima prava: sudskom praksom, običajnim pravom, naredbama upravnih organa. Sudska praksa je prije predominacije zakona nad običajnim pravom bila bitan izvor prava, naime sudije su presuđivale slučajeve služeći se analogijom, kojom su obezbjeđivali pravnu istinitost presude. Vremenom razvojem i pisanjem zakona sudska praksa postaje izvor prava samo u slučajevima kada se nije moglo suditi prema običajnom pravu ili zakonu³¹.

Hamurabijev zakonik kao prezentni primjer starog zakonskoga oblikovanja i uređivanja jednoga klasnoga društva u svega par članova pominje postojanje sudija. Prvi član koji definiše smrtnu kaznu za lažno izvođenje pred sud drugoga, ili izvođenje drugoga pred sud bez dokaza³² nam svjedoči o postojanju suda u Hamurabijevom vremenu. Nadalje, čl. 5 *Hamurabijevoga zakonika* nam svjedoči o postojanju propisa za odštetu ukoliko sudija pogriješi u odlučivanju. Ovaj član definiše dvanaestostruku kaznu, ali i javno istjerivanje sa sudijske stolice i nemogućnost sudije da se vrati svome pozivu. Postojanje sudijske stolice nam ukazuje da je vladar bio taj koji nije omogućavao odvajanje sudske i upravne vlasti, već da je sudija imao samo

³¹ Ibid.

³² Vidi: Višić, Marko (prir.): *Zakonici drevne Mesopotamije*, CID, Podgorica, 2003. Svi navedeni članovi iz Hamurabijevoga zakonika su navedeni prema Višićevom prevodu.

praksu koja podrazumijeva sprovođenje zakona donijetih od strane zakonodavca. Čl. 9 *Hamurabijevoga zakonika* nam svjedoči o postojanju svjedoka, kao i zakletve kao potvrde istinitosti iskaza svjedoka. Čl. 132 nam otkriva problematiku koju prepoznajemo i u prvobitnim sudskim institucijama, a to je pojam *božjega suda*, koji nejasno definisan upućuje da se *bacanje u vodu* koje je naznačeno kao kazna za preljubu može zamijeniti božjim sudom. Organizacija nije jasno definisana, sudija nema stvaralačku praksu već je samo sproveditelj zakonodavčeve volje na zemlji. Uprkos tome što se u *Hamurabijevom zakoniku* u nekim članovima definiše sud, nema bližih odredbi o organizaciji sudova kao i o njihovoj nadležnosti³³. Suđenje je najvjerovatnije proisteklo iz prvobitnih zajednica, ali se teško može potvrditi njegov stvaralački karakter, štaviše lakše ga je negirati.

Sa druge strane antički sudovi i njihova tadašnja praksa je bila usko vezana za upravu³⁴, Aristotel tvrdi da su antički sudovi bili osnovno regulativno sredstvo uprave³⁵. U početku sudstvo nije bilo moguće odvojiti od uprave jer sudovi nemaju autonomiju kakvu danas poznajemo, niti je sud mogao postojati kao zasebno tijelo³⁶. Naime, isti organ vlasti koji je vršio upravne funkcije je presuđivao u sporovima, jer se pogled na sudski angažman stapao sa pogledom na upravu. Upravljački angažman tadašnjih tijela je sudski angažman posmatrao kao upravni akt, sa druge strane svojim angažovanjem u sudskim procesima prezentovao sebe kao izvor vlasti, moći i prava.

³³ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: *Opšta istorija države i prava*, IPŠ „Savremena administracija“, Beograd, 1968, 42.

³⁴ Vidi: Aristotel: *Ustav atinski*, Plato, Beograd, 1997, 55.

³⁵ Ibid.

³⁶ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 41.

Broj članova u sudnicama Atine kretao se i do nekoliko stotina članova³⁷ koji su se nazivali *helieji*, a bili su svojevrsni porotnici i birali su se žrijebanjem³⁸. Najviši sud u antičkoj Grčkoj se nazivao *Helieja*, a njegove presude su bile konačne. Atina je prva u svijetu ozbiljno utemeljila porotno suđenje, princip višestepenosti sudova, podređenost izvršnih organa vlasti skupštini i sudovima i čuveno pravilo *ne bis in idem*.³⁹ Drugi atinski sudovi su na početku imali pravo presuditi i smrtnu kaznu⁴⁰, oglobiti i uhapsiti građane Atine, ali se vremenom njihova moć umanjivala i postavlja se obaveza da se iako je izrečena presuda (*tesmoteti*) ona mora ostaviti na razmatranje sudu i tek kad se izglasa navedena presuda ona će biti pravosnažna⁴¹. Ukida se i mogućnost suda da odbije suđenje građana nižih klasa koji su tužbom tražili globu za povredu prava od strane činovnika. Javne tužbe se predaju *Tesmotetima* koji će o njima odlučivati, dok će o privatnim slučajevima odlučivati lokalni sudija⁴². U Antičkoj Grčkoj se vremenom razvilo i pravilo preispitivanja osnovanosti tužbe, ali se ona može vratiti na ponovno preispitivanje većinom članova. Državni organi pokreću postupke samo od državnog interesa ili gdje je država direktno izložena opasnosti⁴³, u ostalim

³⁷ Aristotel: op. cit., 60.

³⁸ Aristotel: op. cit., 82.

³⁹ Jokić, Ljiljana: op. cit., 66.

⁴⁰ Smrtna kazna je u Drakonovim zakonima česta, Solonovom reformom rezervisana samo za delikt ubistva, vremenom postaje rezervisana samo za delikte protiv države i religije.

⁴¹ Ibid.

⁴² Vidi: Monroe Harris, Edward i Rubinstein, Lene: *The Law and the Courts in Ancient Greece*, Gerald Duckworth and Co., London, 2004.

⁴³ Npr. u Atini država svojom inicijativom pokreće postupka protiv činioca javnoga delikta izdaje.

slučajevima postupak ne pokreće država već stranke koje traže od suda da presudi o datom slučaju. Demokratizacija sudskog aparata vremenom je u antičkoj Grčkoj dovela do jednog sociološkoga fenomena, jedne specifične sudostrasnosti. Prvenstveno Atinjani uvjereni u sud većine, su često tražili suđenja za koje i nije bilo čvrstog pravnoga osnova, ili su težili da i najmanji aspekt svoga života preispitaju na sudu.

Odluke antičkih sudova se prvobitno ne oslanjaju na zakon. Prvenstveno odredba kojom otpočinje proces počinje pozivom kralju da donese presudu (*dikazein*) ali i sudiji da odluči o sporu (*diagnōnai*). U vrijeme Antifona konačna presuda u slučaju ubistva je na odlučivanju ostavljena sudijama dok se vladarima postepeno ograničava nadležnost u presuđivanju. Prvenstveni sudski angažman je bio usmjeren samo u podnošenju prijedloga za pokretanje tužbe, a dalje odlučivanje je bilo vezano za vladarevo odlučivanje, dok se vremenom uobličava predominacija sudskog odlučivanja naspram vladarevih odluka⁴⁴, što neće dovesti do konačne podijeljenosti upravne i sudske prakse. Od primarnoga sudskoga odlučivanja vladari u Antici postaju samo proglašivači odluke, tj. svojim proglašenjem daju i svjedočanstvo da i upravna vlast stoji iza presude suda. Ono što posebice čini antički sud jedinstvenim i razlikuje ga od drugih primarnih sudova jeste to što se od sudija nije očekivalo da mehanički uvezuju slučajeve sa odredbama. Poziv sudija na odlučivanje je obavezivao i obrazlaganje presude⁴⁵, nuđenje jedinstvenoga tzv. automatskoga dokaza bez obrazlaganja i šire perspektive nije uzimano kao mogućnost za mehaničko donošenje presude. Za razliku od drugih tadašnjih pravnih praksi koje su propisane zakletve, svjedoke i sakletvenike uzimali kao dokaze od

⁴⁴ Carawan, Edwin: *Rhetoric and the Law of Draco*, Clarendon Press, Oxford, 1998, 49.

⁴⁵ Carawan, Edwin: op. cit., 24.

prvenstvenog značaja, antički sud je stavljao akcenat na zahtjeve zakona, garancije presude, a zakletva je opet kao pitanje časti razmatrana u skladu sa zahtjevima zakona. Religijusko, mitološko, običajno u zakletvama postepeno prestaje da bude motivisano metafizičkim strahom i postaje pitanje moralnosti. Strah od prokletstva, zamjenjuje se pitanjem časti i moralnosti pojedinca. Pojedini autori tvrde da se iz istorijske građe može zaključiti da je vremenom antički sud sve manje mario za materijalne dokaze koji im se podnesu i da vremenom diskurs suda biva jedini bitan aspekt, tj. sudije počinju suditi samo na osnovu datih izjava i prezentovane optužbe i odbrane u sudu⁴⁶. Argument postaje izvor istinitosti i u pravnom diskursu, razlog za ovakvo gledište stoji u pogledu Starih Grka u samom zakonu koji je, sudeći prema Platonovom *Kratilu*, predstavljao apstraktni izvor autoriteta nezavisan čak i od božanskih odredbi i superioran u odnosu na trenutnu volju naroda.

Sudska praksa, koja je bila isključivo usmena trpjela je jednu specifičnu provizornost u tumačenju zakona od strane antičke elite. Tome na kraj staje Drakon koji tvoreći prvi po strogoći prepoznatljivi zakonik 621. godine p. n. e. u Antici stvara prvi pisani izvor prava. Strogi Drakonovi zakoni nam otkrivaju još jedan specifični fenomen sudske prakse. Naime, prestrogi zakoni rijetko zažive u praksi jer sudije odbijaju da ih primijeni pošto podrazumijevaju smrtnu presudu i za najmanji prestup. Ovakvo stanje, ali i stalna kontrola vijeća, koja se ogleda u praćenju rada sudija, su stvorili svojevrsnu reformatorsku težnju. Solonova reforma je ubrzo preoblikovala Drakonski zakonik, zadržavajući odrednice vezane za ubistvo. Solon je u preoblikovanju Drakonskoga zakonika omogućio svakome građaninu da zatraži sudsko odlučivanje.⁴⁷

⁴⁶ Carawan, Edwin: op. cit., 25.

⁴⁷ Ibid.

Sumirajući opšte karakteristike antičke sudske prakse možemo uvidjeti sledeće specifičnosti. Ukoliko je vladar antičkih država vrhovni sudija, što mu omogućava jedinstvo upravnog i sudskoga tijela države, to ga je ujedno činilo i zakonodavcem i sudijom. Vrhovni sudija (vladar) prije ustanovljavanja pisanih zakona je mogao da uobliči sudske odluke prema svojoj volji. Antički vladar je izvor i zakona i prava, a njegova upravna praksa nerazdvojena od sudske ga čini centralnom tačkom koja nam pojašnjava da je izvor prava njegova praksa. *Hamurabijev* pogled je sličan, on je zakonodavac koji predstavlja oličenje Boga (koji je „zakonodavac na nebu“), pa samim tim i izvor (zakona), tj. prava, samo što on sudsku praksu ne sprovodi direktno, ili makar o tome nemamo svjedočanstva. Višestepenost sudova je veoma stara tradicija, i negdje se javlja ranije negdje kasnije, ali potreba za ovakvim uređenjem sudova je očigledna jer čak i Stari Istok uređuje svoje sudove na niže i više⁴⁸. Vrhovni sudija (vladar) je uzimao učešće u odlučivanju, ali i u određivanju nadležnosti svih sudova, često mijenjajući i/ili poništavajući sudske presude, oblikujući ih po volji upravnika zemlje. Vrhovni sudija vrši i formiranje posebnih sudova ali i izriče pomilovanja. O pravnoj volji kao volji koja treba da proizilazi iz presuda ne možemo govoriti jer sudska procedura ali i sudski postupci nijesu izdiferencirani. U današnje vrijeme kada pravo karakteriše izdiferencirani sudski postupak govorimo o induktivnom i deduktivnom putu u donošenju odluka, u antičko vrijeme govorimo o analogiji. Moderno pravo prepoznaje značaj blaže kazne i popravljivanja, *Hamurabijev zakonik* karakteriše princip *oko za oko, zub za zub*⁴⁹, *Drakonov zakonik* za sve prestupe propisuje jedinstvenu kaznu (strogu kaznu). Akcenat je na analogiji, da se ostvari nadomješćivanje izgubljene stvari

⁴⁸ Up. Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 42.

⁴⁹ Vidi čl. 196 *Hamurabijevog zakonika* (Višić, Marko (prir.): op. cit.)

gubitkom stvari kod okrivljenoga, i da se strahom sankcioniše svaka moguća želja za prestupom. Prvenstveno se u ulozi sudije mogao naći sveštenik. Kako opada značaj mitološkoga u sudskoj praksi, tako se nastoji racionalizovati sudski postupak, ali i razvojem aparata vlasti sveštenici gube ovu društvenu funkciju. Dodjela sudske pozicije svešteniku je postala sinonim za nerazvijeni državni aparat vlasti i vremenom se prvenstveno razvijaju teritorijalni sudovi⁵⁰ ali i kolegijalni sudovi koji su dominantna karakteristika antičkih sudova. Inokosni sudovi su fenomen koji se javlja i na istoku i na zapadu u antičko vrijeme, iako se zborni sudovi mogu vidjeti kao princip želje da se umanjí mogućnost pogrešne presude, primarni uzrok je više praktičan i ogleda se u religijskom pogledu na sud. Želja da se vijećem uspostavi autoritativni poredak suda, da se praksa u presuđenim stvarima analogizuje i da se demantuje princip *jedno mišljenje kao nijedno*. Ukoliko je stvar o kojoj se sudi veoma bitna, a pred sudom su se vremenom nalazili i činovnici, da bi sudska presuda imala značaja potrebno je bilo zaobići moguće negiranje presude argumentom *jedan kao nijedan*. Ovaj princip je važío i za sakletvenike i svjedoke, pa je veoma prisutan u praksi tadašnjih sudova. Iako će religijski svjetonazor ostati dominantan duže vrijeme u antici na različitim prostorima, sudstvo se brže razvija na mjestima gdje nema despotije bez obzira na prisustvo religijskoga. Organizacija sudova je moguća i bez jasnog teritorijalnoga pozicioniranja, tako da se razvijaju i putujući sudovi koji putuju direktno na mjesto gdje je potrebno suditi, a tamo ne postoji utvrđen teritorijalni sud. Teritorijalni sudovi su bili pod direktnim uticajem upravne vlasti i teško su mogli pristupiti izmjeni ili promjeni sudske volje vladara, dok su putujući sudovi svojim angažmanom bili lako potkupljivi, i često

⁵⁰ Vremenom se razvila i mogućnost da se protiv većine presuda nižih teritorijalnih sudova uloži žalba višem sudu.

su donosili odluke koje se nijesu ni morale sprovesti, osim ako se radi o velikim upravnim pitanjima. U Staroj Grčkoj ali i u Mesopotamiji, pravo je po svom karakteru isključivo klasno⁵¹, što se najbolje prepoznaje u praksi inokosnih sudova⁵². Razlozi za ovu tvrdnju su brojni, najupečatljiviji su kriterijum za odabir sudija ali i potreba za Drakonovom reformom. Pripadnici viših društvenih klasa uvijek bivaju birani za sudije, na početku svaku tužbu koja dolazi od pripadnika niže klase a stavlja nekoga činovnika na mjesto optuženoga odbacuju bez dalje rasprave. Razlozi za Drakonovu reformu se ogledaju u potrebi da se ukine elitistički pravni poredak koji je primarni uzrok klasnoga karaktera grčkoga prava. Osim što je sudski postupak klasno određen, njega karakteriše i usmenost koja je primarno uslovlila pojavu besjednika u službi advokata, jer kao što smo već naveli u jednom periodu antičke sudove u donošenju odluka usmjeravaju samo izjave i načini na koji su one prezentovane, gdje se ogleda veliki značaj retoričkim umijeća. Sudski postupak je javan, što je uslovljeno strukturom tadašnjih sudova, ali i potrebom da se obezbijedi dokaz moći primarno vladara a onda i zakona (koji je nepisani). Poslije Drakonove reforme se uviđa potreba za razvojem raznih pismenih saopštenja, tako da podnesci, presude i odluke vremenom postaju pisani. Neophodno je napomenuti da razvojem pisanja podnesaka sudu, sud izričito zabranjuje upotrebu istih u samom sudskome postupku jer je smatrao da podnosilac podneska mora znati sadržaj podneska⁵³. Ovim se obezbijevala i prividna ravnopravnost između pismenih i nepismenih. Javni delikti koji su se tretirali

⁵¹ Up. Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 42.

⁵² Naime, u inokosnim sudovima zasijedaju uvijek najbogatiji pripadnici više klase. Vremenom i reformama se ovaj elitistički oblik sudova mijenja i preoblikuje.

⁵³ Up. Monroe Harris, Edward i Rubinstein, Lene: op. cit., 84.

pokretanjem postupka od strane države su uglavnom za Stare Grke oni koji su usmjereni protiv dva najznačajnija konstituenta njihove stvarnosti, religije i države. Ostali delikti (pogotovo imovinski) su se tretirali pojedinačnim pokretanjem postupka od strane (obično) oštećene stranke, i za njih se propisivala *atimija*⁵⁴. Razvojem se primarno nerazlikovanje krivičnoga i građanskoga postupka počinje prepoznavati i to kada postupak postaje pisani, kada se sredstva racionalizuju, i kada dođe do detaljnog utvrđenja procedure. U državama Stare Grčke sudstvo (time i pravo) se razvijalo simultano sa ekonomskim razvojem i izraz je potrebe da se uredi trgovački odnosi, ali i da se zaštiti stečeno bogatstvo što je bio osnovni sociološki motiv koji je podsticao razvoj prava. Reprezentni primjer takvog usklađenoga razvoja ekonomije i prava je Sparta, a direktan pravni napredak vezan za ekonomski se ogleda u definisanim zakonima o razmjeni dobara. Važno je napomenuti da je razvoj razmjene dobara smanjio strogost u formalnostima prilikom podnošenja tužbi⁵⁵. Sa druge strane, pogledi na pojedine prestupe su se sa ekonomskim razvojem mijenjali tako da se u Sparti, koja doživljava ekonomski razvoj, na krađu nije gledalo kao na naročiti delikt nego više kao na nepoželjno ponašanje koje ponekad nije ni kažnjavano⁵⁶. Albert Vajs i Ljubica Kandić na ovakav pogled na delikt krađe gledaju kao na nerazvijenost krivičnoga prava u Sparti, dok drugi autori smatraju da su sredstva dokazivanja u krađi uglavnom iracionalna. Najlogičniji stav koji je pažnji pravnih teoretičara često izmicao je svjedočanstvo Plutarha da je *igra krađe* bila sastavni dio vaspitanja mladih Spartanaca⁵⁷.

⁵⁴ *Atimija* je kazna kojom su se gubila građanska prava. Ovom kaznom se sprovodilo i sociološko izopštavanje i izolacija prestupnika.

⁵⁵ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 54.

⁵⁶ Up. Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 51.

⁵⁷ Navedeno prema: H. Michell: *Sparta*, Cambridge University Press, London, 1964, 175.

Naime specifičnost spartanskoga vaspitanja je spremnost za ratne pohode, te da bi se mladi Spartanci osposobili za preživljavanje morali su ovladati vještinom pronalaženja (pa i krađe) hrane. Iracionalna dokazna sredstva korišćena u suđenju za delikt krađe su bile masovne zakletve. Naime, ukoliko i dođe do toga da se neko od Spartanaca izvede pred sud zbog krađe, braća po oružju bi se odmah kao ugledni građani našli na mjestu sakletvenika⁵⁸ koji bi tvrdili suprotno. U antici su prisutna i racionalna i iracionalna sredstva kojima se potvrđuje vjerodostojnost iskaza. Iako diferencijacija dokaznih sredstava nije posve jasna, a racionalna sredstva prvenstveno bivaju manjeg značaja a potom im se daje primat, za iracionalnim sredstvima se češće posezalo u praksi. Iako u konačnici iracionalna sredstva postaju dokaznim sredstvima samo kad racionalnih (pisanih isprava, priznanja) nema ili je njihova vjerodostojnost upitna postoje faktori koji utiču na dokazna sredstva. Naime na iracionalna dokazna sredstva (božiji sudovi, sudski dvoboji, zakletve) utiču i religijski i sociološki faktori. Božiji sudovi su sprovedeni zbog dominantne religijske svijesti koju smo prethodno skicirali. *Sudski dvoboji su jedna vrsta božjeg suda, gdje se smatralo da će nevinoj strani pomoći Bog*⁵⁹. Zakletva kao iracionalno dokazno sredstvo u Staroj Grčkoj se veoma cijenila, i sa današnje tačke gledišta iako je u potpunosti iracionalna za Grke je bila odveć racionalno sredstvo da se potvrdi vjerodostojnost iskaza (potvrda vjerodostojnosti se ponekad sprovodila i na neke posve neugodne načine npr. hvatanjem usijanog željeza). Zakletvu je pratio strah od prokletstva koje se moglo navući na sebe davanjem lažnoga

⁵⁸ *Sakletvenici nijesu bili svjedoci nego su svojim iskazom potvrđivali iskaz strane na koju su se zakleli. Brojnost, pripadnost društvenoj klasi su bili bitni faktori za sudijsko odlučivanje.* (Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 42)

⁵⁹ Vidi: Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 42.

iskaza i zakletve. Zaključujemo da su sva iracionalna sredstva bila uokvirena jednim religijskim pogledom na svijet. Zakletva je značajna i za same sudije koji su prilikom preuzimanja svojih obaveza takođe polagale zakletvu da će časno obavljati svoj posao. Strah od onostranoga je osnovni mjerodavni faktor istinitosti iskaza.

Iako do potpunog odvajanja sudstva od uprave nije došlo, sudijske funkcije se u priličnoj mjeri odvajaju od upravnih, diferencira se institucija tužbe (*dike*). Atinsko pravo prepoznaje tužbe građanskopravnih poslova i krivične tužbe definisane krivičnim djelom. Tužbe su imale preciznu, određenu i obavezu formu, te ako nije bilo određene forme tužbe postupak nije bilo moguće pokrenuti⁶⁰ što je bio uzrok da se vremenom broj i vrste tužbi (*dike*) povećava a da se njihova rigidnost u formalnostima smanjuje. Tužbom se po pravilu tražila odšteta, i morala je biti podnijeta isključivo od strane zainteresovanih stranaka ili njihovih pravnih nasljednika⁶¹. Slabljenjem uticaja članova sudova, ali i reformama, razvijaju se i *grafe*⁶² koje su predstavljale tužbu sa elementima javne tužbe. *Grafe* je mogao podnijeti bilo koji građanin bez obzira što ne predstavlja zaštitu njegovoga ličnoga interesa i *nijesu podlijegala vremenskim ograničenjima*⁶³, tj. rokovima. *Grafe* za razliku od *dike* nema za posljedicu plaćanje odštete već kažnjavanje krivca. Elementi koji su *grafe* činili javnom su obavezivali sudije da ospore mogućnost da se *grafe* povuče, jer je rješavala stvar od javnoga značaja⁶⁴. *Većina*

⁶⁰ Vidi: Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 54.

⁶¹ Ibid.

⁶² *Grafe* se podnose u slučaju: neplaćanja poreza, nesavjesnog starateljstva, nezakonitog i nesavjesnog korišćenja državne imovine itd.

⁶³ Cohen, Edward E.: *Ancient Athenian Maritime Courts*, The Lawbook Exchange, Clark, 2005, 185.

⁶⁴ Ibid.

*klasifikacija tretira grafe kao tesmotete, a ne dike*⁶⁵. Za razliku od primarnoga stanja kada je država pokretala javni postupak samoinicijativno, sada država pokreće javnu tužbu i na inicijativu građana, a u slučaju da se dokaže da optuženi nije kriv troškove postupka bi snosila država⁶⁶. Kako država prepoznaje značaj tužbe *grafe* za osnovane tužbe dodjeljuje nagradu, te se u Atini pojavljuju prvi začeci advokature iako angažman nije bio u potpunosti profesionalan. Pokloni advokatima nijesu zabranjivani, a i svaki građanin koji pretenduje na javne funkcije je takvim angažmanom podizao svoju popularnost i ugled⁶⁷. Sa druge strane se pojavljuju i profesionalni denuncijanti koji su tragajući za glasinama i dokazima za podnošenje *grafe* živjeli od nagrade koja im je sljedovala. *Grafe* na početku nije bilo moguće podnijeti protiv bilo kojega pojedinca, tek Solonovim reformama *grafe* postaje tužba koju je moguće podnijeti protiv svakoga pojedinca koji radi protivno javnom interesu⁶⁸, pa se nadalje njen opseg sve više i više širi.

U formiranju sudskih postupaka prepoznajemo dominantan uticaj mitološkoga i religioznoga pogleda na svijet, koji je direktno uticao na oblikovanje sudske prakse. Sudska praksa u antičkoj Grčkoj je imala podjednak značaj kao i običajno pravo koje u odnosu na zakonske akte i zakone ima veći značaj. Kako običajno pravo uzima primat, jer zakon nije konkretizovana forma po kojoj se sudi nego apstraktni pojam i univezalizovan princip, sudska praksa postaje izvorom prava paralelno sa običajnim pravom. Akti upravne vlasti koji nastaju iz

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Vidi: Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 54.

⁶⁷ Vidi: Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 55.

⁶⁸ Paul Cartledge et al.: *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 124.

običajnoga prava skupa sa sudskom praksom su osnovni izvori prava u grčkim robovlasničkim državama⁶⁹. Vremenom u poznoj antici, značaj sudske prakse i akata upravne vlasti sve više slabi, a običajno pravo ostaje dosljedni izvor prava. Ovo je imalo za posljedicu uspostavljanje jedne u razvoju pravnoga sistema Evrope, kontinentalno pravo će primat zakona kao izvora prava potvrditi i svojim kasnijim razvojem.

Sudska praksa kao izvor prava u Rimu

Rimska sudska praksa prepoznaje primarno primjenu običaja (koji vremenom prerastaju u običajno pravo) kao osnovnog izvora prava. Običaji se prenose vremenom i primjenjuju kao osnov za presuđivanje u slučajevima⁷⁰. Neminovno se može uvidjeti da je rimsko pravo trpjelo uticaje helenske kulture. Iako se razvijaju na različitim osnovama i sa drugačijim odrednicama jasno se mogu sagledati njihovi međusobni uticaji. Kada rimsko pravo preuzima razvojni primat ono vrši uticaj na helensko pravo, ali se zato mogu skicirati i posljedice helenizacije rimskoga prava⁷¹. Fedor Taranovski⁷² je bio pri ubjeđenju da je sam izraz *izvor prava* potekao od Tita Livija koji je *Zakon dvanaest tablica* nazvao *izvor cjelokupnog javnog i privatnoga prava*⁷³. Naime, Rimljani za razliku od Starih Grka ne nastoje reformama koje podrazumijevaju ukidanje starih zakona i donošenje novih definisati cjelokupni pravni sistem. Rimljani se

⁶⁹ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 51.

⁷⁰ Stein, Peter: *Roman Law in European History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 3.

⁷¹ Vidi: Jokić, Ljiljana: op. cit., 68.

⁷² Vidi: Taranovski, Fedor: *Enciklopedija prava*, Gece Kona, Beograd, 1923.

⁷³ Košutić, Budimir P.: op. cit., 160.

napisanoga (staroga) zakona drže bez ustupka, tretirajući ga kao osnovno sredstvo prava. Zakon je osnovni izvor prava u Rimu, i njegova autonomija i uslovna nesmjjenjivost je tolika da se stvaralački prema već donešenom zakonu može odnositi samo pojašnjavanjem i objašnjavanjem šta je to *ius*⁷⁴. Država je pasivna u odlučujućim fazama postupka⁷⁵, ona se pita samo za formu, istu ustanovljava, pojašnjava i definiše mogućnosti vođenja spora⁷⁶. Republikansko uređenje je dovelo do jačanja liberalističkog shvatanja države u Rimu, što je za posljedicu imalo da se upravni i sudski postupci prepuste publikantima i starješinama. Liberalizacija prava tokom perioda republike velikim dijelom je progresivno ograničenje *ius civilea* i produžetak *ius gentiuma*⁷⁷. Rimskome pravu ne izmiče iracionalna osnovanost u vjerodostojnost zakona, u porijeklo istoga, sa jednim pomjeranjem sa mitološkoga na legendarno⁷⁸. Legenda obavija i nastanak samoga izvora cjelokupnog javnog i privatnoga prava, tj. *Zakona dvanaest tablica*. Čak i poimanje kralja, kao vladara (upravika) države je legendarno shvaćeno, jer vladari *više vole da ih nazivaju kraljevima-imenom koje pripada Jupiteru Najboljem*⁷⁹.

Narodno nasljeđe Rimljana je sačinjavao fundament nepisanih pravila (običaja), koji su bili izvor prava u tek nastalom nemonarhičnom Rimu. Običajno pravo je determinisano građanskom pripadnošću; tj. moglo se primjenjivati isključivo na građane Rima. Primarno rimsko sudstvo preuzima tradiciju

⁷⁴ Stein, Peter: op. cit., 4.

⁷⁵ Dovođenje prestupnika na sud i izvršenja.

⁷⁶ Vidi: Stanojević, Obrad: op. cit., 196

⁷⁷ Hadley, James: *Introduction to Roman Law*, D. Appleton and Co., New York, 1902, 78.

⁷⁸ Up. Ciceron: *Država*, Plato, Beograd, 2002, 99.

⁷⁹ Ciceron: op. cit., 99.

podjele sudova na niže i više, vrhovno sudstvo je umiješano u rad nižih sudova onda kada se nije mogla donijeti sudska presuda na osnovu ustaljenih pravila i praksi. U Rimu vlada sudski elitizam, dvočlana struktura građana je uslovila da se samo patricijama može povjeriti praksa odlučivanja. Helenizacija rimskoga prava se ogleda i u odlučujućem postupku Rimljana da 451. godine svoje običajno pravo zapišu, oblikovanje u pisanu formu je sprovedeno po ugledu na Solonovu reformu⁸⁰. *Zakon dvanaest tablica* je nastao 451. godine i predstavljao je jedan posve specifičan demokratski čin. Naime, zapisivači ovog zakonika su ga prezentovali narodu koji ga je odobrio. Donosilac prvog zakonika nije vladar (kralj)⁸¹ već običaj i slobodna narodna volja⁸². Dvanaest tablica označava početak rimskog prava, kakvo danas poznajemo, a njegove odredbe su obuhvatale sve oblasti prava, uključujući i javni zakon kao i sakralne zakone.

Kako je procedura donošenja novih propisa bila glomazna, oni se nijesu olako mijenjali i donosili već se nastojalo da se pretorovim angažmanom nadomjesti eventualno nepostojanje propisa za određeni slučaj. Pretori nijesu bili u pravom smislu zakonodavci, jer su njihova primarna zaduženja bila sprovođenje *ius civilea* i *ius gentiuma*. Međutim, preko pretorskih edikata se reguliše primjena *iusa*. Norme, kao i akcije nijesu su se mogle ukinuti, ali su se moglo zabraniti, ili im se mogla promijeniti forma. Edikti su se, ipak, najčešće koristili za popunjavanje pravnih praznina. Naime, *ukoliko iz izlaganja stranaka pretor zaključi da za sporni slučaj ne postoji*

⁸⁰ Stein, Peter: op. cit., 3.

⁸¹ Jer, *Svi oni u čijoj ruci leži vlast nad i životom i smrću naroda predstavljaju tirane.* (Ciceron: op. cit., 99).

⁸² Jer, *Kada narod zadobije najveću moć i kada svime upravlja po svojemuhodanju, to se naziva slobodom.* (Ibid.)

*odgovarajuća tužba u ediktu*⁸³, a stvaranje neopravdane *ad hoc* nove tužbe bi pretorov autoritet dovelo u pitanje kao i postojanje tužiočevog prava, pretor je morao na osnovu ustaljenih praksi iznalaziti rješenje za novonastalu situaciju. Tehnički, pretor nije mogao da mijenja zakon, ali je on kontrolisao pravne sudove, i mogao je postaviti u svom ediktu da u situacijama kada građansko pravo propisuje *actio*, on isti i zabrani ili obrnuto, u situaciji kada ne postoji *actio* on bi oblikovao neki pravni lijek⁸⁴. Od fundamentalnog značaja su bili edikti magistrata. Svi viši magistrati su izdavali edikte, u sferi svoje kompetentnosti, u kojima su označavali kako su zamislili svoje dužnosti. Za nas su najbitniji edikti od gradskog pretora i peregrinskog pretora. Značaj edikta je bio neprocjenjiv, jer je uticao na sve grane privatnoga prava, a u nekim (nasljedno pravo) je bio odgovoran za razvoj samog zakona⁸⁵. Mandat pretora je trajao godinu dana i njegov edikt nije obavezivao sljedbenika. Najčešće bi sljedeći pretor preuzeo pravila svog prethodnika ukoliko su se u praksi pokazala kao dobra, ispravio bi njihove nedostatke i dopunio ih⁸⁶. Kriterijum kojim se pretor rukovodi prilikom stvaranja edikta je načelo pravičnosti (*aequitas*) što će dovesti do sve većega uvažavanja načela *bona fidesa*. Stranke oslanjajući se na *bona fides* sve češće sklapaju poslove ne poštujući formu. Porastom ovakve prakse raste i potreba za pravnom zaštitom koju pruža pretor. *Bez formalnog suprotstavljanja starim zakonima, pretor je često mijenjao i poništavao djelovanje zakona*⁸⁷. Ukoliko

⁸³ Bujuklić, Žika: *Rimsko privatno pravo*, CII Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011, 195

⁸⁴ Vidi: Watson, Alan: *Roman Law & Comparative Law*, The University of Georgia Press, London, 1991, 19.

⁸⁵ Vidi: Watson, Alan: op. cit., 19.

⁸⁶ Up. Hadley, James: op. cit., 60.

⁸⁷ Hadley, James: op. cit., 78.

stranke pred pretorom opravdaju svoje razloge za pokretanje procesa koji nije unaprijed definisan nekim propisom, on će iznaći način i ustanoviti postupak da bi se zadovoljila potreba za rješavanjem propisom neopisanoga slučaja⁸⁸. Pretor je morao *da se snalazi, tj. da nalazi način da im da pravo na tužbu, tako je od zastarelog ius civilea stvarao nove mogućnosti za vođenje sporova, zato se kaže da se rimsko pravo razvijalo putem postupka, da u njemu actio stvara obligatio*⁸⁹. Pretorski angažman koji je bio usmjeren na iznalaženje načina da se postupa u slučajevima koji nijesu definisani prethodnim propisima može smatrati jednim specifičnim izvorom prava. Pojedine prakse, kao i pretorova praksa, su stvarale pojedine prvobitne pravne institucije, pa se sa razlogom tvrdi da su u Rimu neki instituti stvarnog prava prvenstveno nastali u praksi. Sextus Pomponius u svom kratkom pregledu istorije rimskoga prava tvrdi da *Zakon dvanaest tablica* predstavlja osnovni izvor znanja o rimskome pravu, posebno o formama i procedurama, tj. o *legis actiones*. Usmene procedure nemaju imena, dok za pisane imaju određenu formulu i uvijek su imenovane, svaki podnesak je uobličen prema tzv. *legis actionesu*⁹⁰. *Legis actiones* se uvijek odnosio na rimske građane, ukoliko se neki stranac nađe pred rimskim sudom pretor bi odluke vezane za strance prepuštao arbitru na odlučivanje⁹¹. Presuda (*sententia*) može biti ili oslobađajuća ili optužujuća.

⁸⁸ Npr. Ukoliko je testament vjerodostojan, ali nije sačinjen poštujući formu, pretor je dozvoljavao imenovanom nasljedniku da dobije imovinu, ali ne kao nasljednik već kao faktički držalac stvari, što donosi ista prava kao da je nasljednik. (Vidi: Hadley, James: op. cit., 78.)

⁸⁹ Stanojević, Obrad: op. cit., 198.

⁹⁰ Hunter, William: *Introduction to Roman Law*, William Maxwell and Son, London, 1887, 178-179.

⁹¹ Hunter, William: op. cit., 181.

U rimskom pravu ne postoji generalna tužba, vlada jedan strogi formalizam i tužbe su nominalno (imenom) određene. Tužbe u Rimu nijesu mogle biti univerzalne i anonimne. Tužbe su dobijale ime ili po stvarima (npr. u svojinskome sporu *rei vindicatio*), ili po određenom postupku (*manus iniectio*).⁹² Slučaj za koji nije predviđena tužba (nije definisana zakonom) ne može se pojaviti pred sudom, što je protivno Celzovoj tvrdnji da je tužba *moгуćnost da putem suda zahtijevamo ono pravo koje nam pripada*⁹³. Formalizam koji vlada u Rimu zakonodavcu je predviđao samo primjenu već postojećih zakona i formula tužbi, teško su se donosili novi zakoni i formule za tužbe, ali se vremenom i to mijenja. Osnovni izvor prava za Rimljane je zakon kao takav, preciznije znanje o zakonu (ili tužbi) koja bi omogućila traženje prava pred sudom. Osnovna podjela tužbi je na: *actiones in rem*⁹⁴, *actiones in personam*⁹⁵. *Actiones* (tužbe) su takođe izdiferencirane prema svome nastanku tako da *actiones civiles*⁹⁶ su tužbe koje su predviđene u Zakonu dvanaest tablica, a *actiones honorariae*⁹⁷ su tužbe koje su nastale radom pretora. Sa druge strane, postoje i druge vrste grupisanja, npr. *actiones utiles* su civilne tužbe čiju je primjenu pretor proširio i na druge slične slučajeve *iz razloga*

⁹² Stanojević, Obrad: op. cit., 197.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ *Actiones in rem* štiti neko apsolutno pravo (stvarno, nasljedno) i djeluju prema svima.

⁹⁵ *Actiones in personam* štite obligaciona, relativna prava i djeluju prema određenom licu.

⁹⁶ U koje su ulazile: *Rei vindicatio*, *actio negatoria*, *actio confessoria*, *actio famile erciscundae*, *actio noholix* i druge.

⁹⁷ U koje su ulazile: *actiones utiles*, *actiones ficticiae*, *actiones per transpostionem*, *actiones in factum*.

*potrebe i korisnosti (utilis cousing)*⁹⁸. *Actiones ficticiae* (tužbe u kojima je postojala fikcija), su tužbe gdje je pretor predlagao sudiji da se sudi iako određeni predmet nedostaje (tj. da se sudi njegovo fiktivno postojanje uz opravdanje potrebnosti te fiktivnosti), cilj pretora je bio da omogući primjenu tužbe iz *ius civilea*⁹⁹. Nasuprot, *actiones in factum* su se ticale faktičke stvari i najmanje su se oslanjale na *ius civile*, i kao što smo vidjeli u prethodnim slučajevima pretor je polazio od postojeće tužbe *ius civilea* koje je prilagođavao novim potrebama slučaja i nastupao kao tumač zakona. Nadalje, *Actiones per transpositionem* ili „tužbe sa promjenjenim subjektima“¹⁰⁰ su bile i *actiones adiecticiae qualitatis* kod kojih se tuži lice *alieni iuris* sa kojim se zaključio posao, ali je osuđivan *pater familias*¹⁰¹. Vremenom pretor nije samo tumač postojećih propisa, već i stvaralac prava. Ugledni pretori počinju da, vodeći se bogatom praksom, oblikuju tužbe čak i bez jasnih osnova u *ius civileu*. Za slučaj stranaca pretor je davao tužbe bez pozivanja na *ius civile*, već je svoje tužbe temeljio na činjenicama (*factumima*)¹⁰². Tužbe koje pretor nije zasnovao na pravu, se još nazivaju *in factum conceptae*. Prema principu da li je osnovanost tužbe *strogeno po zakonu* ili, pak, nije, izdiferencirale su se i tužbe *actiones stricti iuris* i *actiones bonae fidei*. *Actiones stricti iuris* su tužbe „strogeno po zakonu“, tj.

⁹⁸ Tako je pretor za naknadu štete prema Akvilijevom zakonu proširio i na naknadu vrijednosti plodova i tako je nastala *actio legis Aquiliae utilis*. (Stanojević, Obrad: op. cit., 198)

⁹⁹ Tako je fikcijom prošao rok za održaj od *rei vindicatio* (svojsinske tužbe po *ius civileu*) nastala *actio publiciana*. (Stanojević, Obrad: op. cit., 199.)

¹⁰⁰ U ovim tužbama se navodi prvo tuženi (prvo ime), a na kraju tužbe stoji ime onoga ko će biti dužan da plati dosuđeni iznos (drugo ime).

¹⁰¹ Stanojević, Obrad: op. cit., 199.

¹⁰² Ibid.

striktnoga prava i pretor u oblikovanju ovakvih tužbi nije imao stvaralački karakter, npr. prigovor se mogao postaviti samo dok su stranke pred pretorom, prije nego što je sastavljena formula koja će biti upućena sudiji¹⁰³. Sa druge strane u postupku *bone fidei* sudija je manje vezan onim što piše u formuli, on uzima u obzir i prigovore kojih se stranke naknadno sjete¹⁰⁴. *Actiones rei persecutoriae* (penalne tužbe) su posebne tužbe kojima se zahtijeva samo stvar (*rei persecutio*) i svaka presuda važi na sumu novca, imale su kazneni karakter i primjenjivali su se na deliktne obligacije¹⁰⁵. Rimsko pravo se vremenom razvilo i tužbe imaju mješoviti karakter (*actiones mixtae*), ovaj mješoviti karakter se uglavnog ogledao u tome što se jedinstvenom tužbom tražila i stvar (odnosno njena vrijednost) i kazna. *Vremenom legis actiones potiskuje upotreba formulae*¹⁰⁶.

Vremenom su tužbe (*actiones*) postale nedovoljno sredstvo za zaštitu svih legitimnih interesa. Razvijaju se posebna procesna sredstva koja su određene varijante tužbi, nastaju pretorovim angažmanom, ali i kao posljedica ustanovljivanja novih zakona. Takva posebna procesna sredstva su: *condictio*¹⁰⁷, *querela*¹⁰⁸,

¹⁰³ Stranka je gubila spor u ovakvim tužbama zbog većega zahtjeva (*plus petitio*).

¹⁰⁴ Stanojević, Obrad: op. cit., 199.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Hunter, William: op. cit., 181.

¹⁰⁷ *Condictio* su nastale iz *legis actio per dictione* i služile su za pokretanje postupka koji nijesu određeni *actiom*, ali samo u slučaju kada tužilac traži povraćaj tužene stvari (*certa res, certa pecunia*) koja se nalazi u imovini tuženog. Kondikcijama se najčešće traži povraćaj onoga što je dato u zabludi ili na osnovu nevaljanog pravnog posla. (Stojčević, Dragomir: *Rimsko privatno pravo*, IPŠ „Savremena administracija“, Beograd, 1985, 87).

¹⁰⁸ *Querela* je sredstvo stvoreno u kasnom klasičnom pravu, kojim se takođe mogao pokrenuti postupak. Za razliku od ostalih, postupak pokrenut

*interdictum*¹⁰⁹, *exceptio*¹¹⁰, *restitutio in integrum*¹¹¹.

Pretorov angažman posebno u postupku *restitutio in integrum* je bio neosporno značajan jer je ispunjavao princip *bone fides*. Pretorove naredbe koje postaju procesno sredstvo, kakav je slučaj bio sa *interdictuom*, je takođe odlika značaja njegovoga angažmana. U navedena dva slučaja pretor (njegova praksa) postaje specifičnim izvorom prava. Pretor, ispravljajući nepravde nastale rigidnim i striktnim primjenama *ius civilea* je omogućavao da njegova praksa vođena idejom pravičnosti postane izvorom prava. Princepsova praksa je postajala sve značajnija preuzimajući sve više vlast od senata i magistrata.

quarelom nema za cilj da ustanovi postojanje ili nepostojanje nekog prava, nego da jedino ustanovi postojanje ili nepostojanje neke činjenice. Npr. *querela non numeratae pecuniae* ima za cilj samo da se utvrdi da dužnik iz stipulacije nije primio od povjerioca ono sa čime se stipulacijom obaveza, *querela officiosi testamenti* ima za cilj da se utvrdi da je testament nevažeći. (Stojčević, Dragomir: op. cit., 87).

¹⁰⁹ *Interdictum* se u početku nazivala pretorova naredba, a kasnije i procesno sredstvo kojom se pokretao postupak i provocirala pretorova naredba, ima za cilj jedino da ponovo uspostavi narušeni faktički odnos i da stranku koja smatra da ima pravo da postojeći odnos promijeni, prisili da prethodno to svoje pravo dokaže u redovnom postupku pokrenutim tužbom ili *condictiom*. (Ibid)

¹¹⁰ *Exceptio* (prigovor na tužbu) ne pokreće postupak, nego se upotrebljava tek onda kada je suprotna stranka pokrenula postupak, često se pojavljuje kao jedini put za zaštitu prava zasnovanih na ugovoru, ali u tim slučajevima ima značaj tužbe. (Ibid)

¹¹¹ *Restitutio in integrum* je povraćaj u pređašnje stanje (vanredno sredstvo), kojim je pretor (najčešće) ispravljao nepravde do kojih je dovodila striktna primjena *ius civilea*, poništavao pravno dejstvo nekih pravnih poslova koji su bili saglasni sa *ius civileom*, ali protivni rimskom shvatanju pravičnosti i poštenja. (Stojčević, Dragomir: op. cit., 88)

Princeps je počeo stvarati pravna pravila i time svoj novi pravni sistem. Još u Avgustovo vrijeme su stranke mogle iznijeti princepsu na regulisanje slučaj za koji nije postojalo pravilo ili su usljed zastarelosti pravila mogli pretrpjeti nepopravljivu štetu¹¹². Oštećene strane vremenom mogu i direktno da se obrate princepsu sa zahtjevom za rješavanje, ali je taj direktni (reskripcioni postupak) bio rezervisan, kao privilegija, samo za ljude iz njegove neposredne okoline, što je u praksi značilo izuzimanje iz redovnoga sudskoga postupka i primjene opštih pravnih pravila. Naime, princeps je odlučivanje povjeravao svojim službenicima koji su držeći se datih uputstava raspravljali slučajeve po principu sličnosti, tako da su se stranke često poučene primjerom prethodnika obraćale za rješavanje. Ekstraordinarni postupak vođen ispred službenika ili princepsa nije bio javan. Princeps se u slučajevima navedenih odlučivanja pojavljivao ne kao arbitar i ne kao sudski organ, nego kao vlast koja stvara pravna pravila i koja naređuje¹¹³. Pored navedenih primjera gdje prepoznajemo da se sudska praksa na određeni način preoblikovala u izvor prava, Vulićević tvrdi da je moguće ustanoviti sudsku praksu kao izvor prava i u odlukama *Senata Consulta* koje su sudovi bili obavezni da primjenjuju¹¹⁴. Značaj izučavanja izvora prava i izvora jurisdikcije se ogleda i u Azovim tvrdnjama da je istražujući izvore jurisdikcije magistrata došao do odgovora fundamenta čitave zajednice (*universitas*)¹¹⁵. Pojedine tvrdnje o izvorima prava, ali i o

¹¹² Vidi: Stojčević, Dragomir: op. cit., 98.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Naime, Vulićević tvrdi da je *sudska praksa po teoriji izvor prava kad su sudovi po zakonu obavezni da sudsku praksu primjenjuju. Takav je slučaj bio u rimskome pravu sa senatski odlukama Senatu Konsultu, koje su sudovi bili dužni da primjenjuju.* (Vulićević, Vojislav: op. cit., 9.)

¹¹⁵ Navedeno prema: Stein, Peter: op. cit., 60.

izvorima same sudske prakse su obojene specifičnim demokratskim argumentima, pa se tako za osnov izvora sveg rimskoga prava uzima narod (sa svojim običajima), ali je tranzit zakonodavne moći sa naroda na sudsku praksu jednom razgraničio vezu između naroda i suda kao izvora prava¹¹⁶. Izvor prava se sa običajnoga prava postepeno premješta na vladara koji u imperijalnome gledištu postaje izvor prava sa snagom *lexa*¹¹⁷. Rimsko pravo zna za opšta pravna načela, naročito u zakonima. *Naredbe magistrata, tzv. edikti, i rješenja do kojih je dolazila pravna nauka bavili su se slučajevima prakse*¹¹⁸, što sudsku praksu čini u rimskome pravu izvorom prava. Priznavanje sudskoj praksi stvaralačkog karaktera u rimskome pravu proističe iz činjenice da su mnogi pravni instituti nastali i djelatnošću pretora.

Sudska praksa kao izvor prava u feudalizmu

Religijski svjetonazor se sve više učvršćuje razvojem država kroz istoriju. Feudalizam kao društveno-ekonomska formacija koja ima svoje pravne specifičnosti, vremenom se preoblikuje i od partikularnoga sistema kroz nastojanje da se ujednači i unificira razvija se pravni sistem feudalizma koji će prvenstveno biti naslijeđeni, običajni (plemenski), religijski itd.

Najsnažniji uticaj na pravni sistem se prepoznaje u ranome feudalizmu, gdje je pravni sistem oblikovan religijskim kanonikom i gdje je zakonodavac premješten na metafizičku ravan, dok su stvarni donosioci zakona bili religijski hijerarhijski visokopozicionirani pojedinci kojima je religijski

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Stein, Peter: op. cit., 32.

¹¹⁸ Stanojević, Obrad: „Značaj rimskog prava“, u *Pravne teme*, Čigoja, Beograd, 2002, 124.

svjetonazor primarna odrednica prava. Tako je npr. vizantijska sudska praksa asimilovala sudsku praksu Rima, sa novim hrišćanskim svjetonazorom Istoka¹¹⁹. Asimilacija rimskoga pravnoga sistema (pa i sudske prakse) je sprovedena na temeljima rimskoga prava u sređenoj formi, objavljenoj u velikoj Justinijanovoj kodifikaciji¹²⁰. Razlike koje prepoznajemo u odnosu na Rim u Vizantiji su pooštrena načela istražnoga postupka u krivičnim sporovima, a *počinje da se primjenjuje mučenje i ne uzimaju se u obzir pismene izjave svjedoka*¹²¹. Vizantija u kojoj je crkva jedinstvena politička snaga i moć, na svom čelu ima cara kojem pridaje božanska svojstva. Iako se kraljevi zakoni i kanoni razlikuju i pri tome predstavljaju i dvije odijeljene institucije, kralj i dalje predstavlja božanski kult zbog uticaja crkvenoga svjetonazora na poimanje kralja. Vizantija primarno za izvor prava ima Justinijanov *Corpus iuris civilis* koji je svjedočanstvo asimilacije rimske sudske prakse. Prevaga hrišćanske kanonike u formiranju pravnoga sistema se prepoznaje u periodu vladavine ikonoboraca, gdje su *Ekloga* i *Zemljoradnički zakon* predstavljali izvor prava, *Ekloga* je i dalje svjedočanstvo produžetka rimske pravne tradicije u Vizantiji. *Zemljoradnički zakon* (poznatiji kao „slovenski zakon“) je produkt običajnoga prava, ali uobličen vizantijskom pravnom tradicijom i dijelom zakona. Važno je napomenuti da je običaj dominantniji pravni izvor, pa se kraljev zakon mora prilagoditi običajnim normama, makar se radilo i o običajima pokorenih naroda¹²². Prepoznatljiv razvoj vizantijskoga prava se ogleda u makedonskome zakonodavstvu, koje je sistematizovalo

¹¹⁹ Vidi: Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 82.

¹²⁰ Up. Jokić, Ljiljana: op. cit., 96.

¹²¹ Jokić, Ljiljana: op. cit., 99.

¹²² Up. Jokić, Ljiljana: op. cit., 88.

Justinijanove zakone, ukinulo pojedine zastarjele zakone, oblikovalo svetovno i crkveno pravo sistematizovano po normama institucija. Pored *Vasilike*, *Prohirona*, *Eponogoga*, *Šestoknjižja* vizantijsko pravo ima za izvore i nomokanone i povelje koji su takođe reprezentanti sinergije crkvenoga i svjetovnoga zakona.¹²³

Za razliku od analogije kojom se služe u antici, religijski uobličeni pravni sistemi dedukuju pravne norme iz religijske kanonike. Paralelno sa religijskim pravnim sistemom, razvija se jedna specifična heterogenost pravnih sistema poteklih od običajnoga prava, koja je posljedica velikih migracija i raznorodnih narodnosti koji ostvaruju kontakte i formiraju zajednice¹²⁴. Nadalje, kako feudalizam doživljava svoje promjene i prilagodbe ova heterogenost prava se sve više unificira.

Ranofeudalna Franačka je transparentan primjer heterogenosti pravnih sistema. U njoj se javljaju sljedeći pravni sistemi: rimski, hrišćanski i pravni sistemi germanskih plemena. Zbog ovakve heterogene situacije nije bilo moguće govoriti o franačkome sistemu prava, jer pravni sistemi u Franačkoj toga doba su jasno podijeljeni¹²⁵. Izvori običajnoga prava se obličavaju u *Leges barbarorum*, koji su specifični reprezent tzv. plemenske pravne norme, sa druge strane uviđamo da se rimsko pravo specifična konstanta koja se oblikuje u slovu zakona *Leges romana barbarorum*, dok se upravni feudalni specifikum ogleda u kraljevim zakonima. Odnos običaja, plemenskih zakona, tradicije, asimilacije rimskog uticaja sa institucijom suda je formirao jedan specifičan odnos sudija prema zakonu, ali i donio određene poteškoće sudske prakse. Običaj je još uvijek dominantan izvor prava, sud se usmjerava i prema

¹²³ Jokić, Ljiljana: op. cit., 97.

¹²⁴ Vidi: Jokić, Ljiljana: op. cit., 72.

¹²⁵ Vidi: Jokić, Ljiljana: op. cit., 87.

unutrašnjim odrednicama, ali i spoljašnje sociološke su dovoljno dominantne da utiču na njegov sud. Tamo gdje je heterogenost prava prisutna, tu su formalne odrednice strožije. Formalno uobličivanje prava je rigidno jer je to jedina unitarna osobina svih ovih različitih podsistema. U krivičnom pravu u Franačkoj se razvija stepenovanje u ocjenjivanju odgovornosti (*umišljaj, pokušaj, nehat*) što je dovelo i do razvrstavanja kazni, tako da pored novčanih kazni i kazni u naturi susrijećemo i tjelesne kazne. Krivično pravo ranog feudalizma razlikuje javne¹²⁶ i privatne krivične delikte, naslanjajući se na antičku tradiciju. Pored navedenog diferenciranja, krivični delikti se u ranom feudalizmu obično klasifikuju u sljedeće grupe: delikti protiv države, protiv tjelesnog integriteta i časti, protiv imovine, protiv crkve i religije¹²⁷. Heterogenost pravnih sistema je podrazumijevala razvoj specifičnih sudskih praksi i sudova. Naime, vremenom se pojavljuju kraljevi sudovi, crkveni sudovi, a teritorijalni sudovi se razvijaju tek ekonomskim razvojem i centralizacijom vlasti. Kraljevi sudovi su prvobitno putujući sudovi, dok su crkveni sudovi držeći se slova *nomokanona* sudili sveštenstvu ili stanovništvu na crkvenim posjedima kao i u pojedinim specifičnim sporovima za crkvu bitnim (npr. brak). Vremenom će se razvijati i jedan specifičan izvor prava i sudske prakse, a to je konkordat¹²⁸. Sudovi su se postepeno diferencirali jer je mnogostrukost pravnih sistema dovela do

¹²⁶ U početku javni delikt je bila samo izdaja koja je podrazumijevala nevršenje feudalnih obaveza, a kasnije se broj povećava, kazne za ove delikte su bile: smrtna kazna, konfiskacija imovine itd. (Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 86.)

¹²⁷ Kazne za ovakve delikte su najčešće bile imovinske, dok su se tjelesne primjenjivale prema zavisnome stanovništvu. (Ibid.)

¹²⁸ Konkordat predstavlja ugovor između crkve i svetovne vlasti o međusobnim odnosima i obavezuje ih na obostranu primjenu.

raznih problema u sudskoj praksi. Naime, sud je morao poznavati mnoga prava, jer se na građane primjenjivalo pravo države ili plemena čiji su pripadnici, ili crkve na čijem su posjedu. U ranofeudalnim državama je zbog predominacije običaja i zbog specifične heterogenosti socioloških struktura, od velike važnosti imao narod u donošenju sudskih odluka. Kako je narod uzimao učešće u sudskom procesu, sama praksa suđenja koja je donosila presude po volji naroda je bila stvaralačka. Vremenom se ovakav postupak mijenja, i narod sve manje učestvuje u suđenjima kao aktivni akter presuđivanja. Sudski postupak karakteriše strogoća, formalnost, pokreće se na zahtjev tužioca, mada rani feudalizam prepoznaje i pokretanje tužbe po službenoj dužnosti. Sud razvija mehanizme kako da obezbijedi prisustvo stranaka u sudu jer mu na raspolaganju stoji primarno prijetnja globom ili drugim kaznama¹²⁹. U ranofeudalnom sudskom postupku prepoznajemo prevagu formalnog nad materijalnim, tako da sud u dokaznom postupku ne nastoji utvrditi materijalnu istinu, već formalnu. Dokazna sredstva koja se prezentuju u potrebi za utvrđivanjem formalne istine su i racionalna i iracionalna, a cjelokupni postupak se pokreće formalnim zahtjevima tužioca. Specifikum često korišćenih iracionalnih dokaznih sredstava su božiji sudovi¹³⁰, koji su dokaz dominacije religijskoga svjetonazora u sudskome dokaznome postupku. Izvršenje sudske presude primarno je ostavljeno stranci koja je dobila spor, što je dovelo do pojave jedne specifične prakse, naime ukoliko bi krivac bio uhvaćen na

¹²⁹ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 87.

¹³⁰ Božiji sudovi su iracionalna dokazna sredstva koja su mogla biti jednostrana (odnositi se na jednu stranu) ili dvostrana (odnositi se i na krivicu okrivljenoga i na istinitost svjedočanstva tužioca). Pored božijih sudova i druga već poznata iracionalna dokazna sredstva se nasljeđuju iz prethodne sudske tradicije.

djelu nije se išlo na sud, nego se na licu mjesta obrazovao sud od mještana¹³¹, koji je izricao i izvršavao presudu na licu mjesta. Vremenom se izvršenje sudske presude povjerava organima suda.

Monteskje tvrdi da su se feudalni zakoni iznenada pojavili i proširili po cijeloj Evropi, i da ih ne treba razmatrati iz perspektive tradicije predašnjih pravnih sistema¹³². Izvori pojedinih zakona jesu plemena i njihovi običaji, rasprostranjenost po Evropi je neminovna, ali se ne može negirati da su prethodni pravni sistemi već uticali i nastavili da postoje preoblikovani na sebi svojstven način. Karakteristika koja ostaje dominantna kroz sve do sada obrađene etape razvoja jeste isprepletanost centralnih i lokalnih upravnih organa. Sistem ne prepoznaje potpuno odvajanje upravnih od sudskih organa. Ove isprepletanosti će dovesti do paralelnoga postojanja i uzajamnoga dejstva opšteg i pratikularnoga prava što se odražava na specifičan način i na sudstvo u razvijenom feudalizmu. I razvijeni feudalizam karakteriše heterogenost pravnih sistema, sa jednim bitnim aspektom razlikovanja jasne teze o potrebi unificiranja zakona. Značaj kraljevskih sudova raste jačanjem i centralizacijom moći, u početku su feudalni sudovi bili nadležni za presuđivanje većine delikata i sporova, razvojem centralne vlasti nadležnost prelazi sa feudalnih na kraljevske sudove¹³³. Razvojem centralizovane vlasti, gradovi stiču samoupravnost, što će za posljedicu imati i razvoj gradskih sudova, koji će biti nadležni za sporove i krivice stanovnika grada. Kao što su se Rimljani susretali sa problemom kako riješiti sporove sa strancima i razvijali regule usmjerene na ovaj

¹³¹ Vidi: Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 87.

¹³² Navedeno prema: Guizot, François: *The History of Civilization in Europe*, Penguin, London, 1997, 19.

¹³³ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 124.

problem, u ranom feudalizmu se ovim problemom bave posebni sudovi za razne kategorije stranaca. Nadalje se razvijaju i pojedini vjerski sudovi, ali i sudovi koji se bave etničkim manjinama¹³⁴. Zbog određenih geopolitičkih situacija, ali i ostvarivanja kontakata između određenih naroda pojavljuju se i mješoviti međunarodni sudovi¹³⁵. Sudski postupak je sličan kao u ranom feudalizmu, prvobitno je usmen i javan, međutim od XIII vijeka počinju se voditi sudski zapisnici, a stranke podnose pismene tužbe i žalbe. Odluke koje donose crkveni velikodostojnici, rješavajući određene slučajeve koji su njima dati na odlučivanje, predstavljaju još jedan važan izvor kanonskoga prava¹³⁶. Iracionalna dokazna sredstava su slična kao u ranom feudalizmu, mada se rjeđe upotrebljavaju, negdje se pojedina i zabranjuju. Racionalna dokazna sredstva preuzimaju primat i prepoznaje se postepena smjena formalizma. Francuska u razvijenome feudalizmu takođe poznaje heterogenizaciju pravnih sistema. U ranom feudalizmu u Francuskoj vlada *leges barbarorum* koji je u razvijenom feudalizmu zamijenjen nepisanim običajnim pravom na sjeveru zemlje, a na jugu, pak, kao posljedicu romanizacije za izvor prava imamo pisano pravo koje je rimsko a koje je pratila paralelna primjena običajnog prava. Sudije su sve više isticale potrebu zapisivanja običajnog prava i vremenom se ta praksa sprovođa u vidu pojedinih zbornika¹³⁷. Rimsko pravo se u

¹³⁴ Etničkim manjinama je priznata izvjesna autonomija u rješavanju unutrašnjih pitanja njihove zajednice. (Ibid.)

¹³⁵ Mješoviti sudovi su pesuđivali sporove dviju država, ti su sudovi sastavljeni od predstavnika obiju zemalja. (Ibid.)

¹³⁶ Brundage, James A.: *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians and Courts*, The University of Chicago Press, London, 2008.

¹³⁷ Jedan od takvih zbornika je i *Vrlo stari običaji Bretanje* iz XIV vijeka.

razvoju francuskoga feudalnog pravnog sistema u razvijenom feudalizmu počinje koristiti i kao pomoćni izvor prava, posebice u slučajevima kada običajno pravo ne prepoznaje dati slučaj sa kojim se susreće sudska praksa. Sporna između razvoja pravnoga sistema je velikim dijelom činila i kanonika kao osnov crkvenoga prava. Da u Francuskoj značaj ovoga prava nije bio mali vidi se i iz zakonske odredbe o zabrani uzimanja interesa koja je ometala razvitak trgovine¹³⁸. Kralj u Francuskoj za izvor prava uzima običajno pravo čijim jedinstvenim uvođenjem će se označiti razvoj apsolutne monarhije. Kraljevi sudovi da bi prevazišli česte i velike praznine u zakonodavstvu, su parlamentu povjeravali odluke u tim situacijama. Tako da je na pitanja: kako suditi i šta uzimati za izvor prava, *parlament izdavao uputstva i naredbe (arrêts des règlements) nižim sudovima koji su ih obavezivali. Njihove odluke može ukinuti samo kralj.*¹³⁹ Od svih evropskih zemalja Njemačka je bila najbrojnija sa svojom heterogenošću feudalnih pravnih sistema, što je proces unifikacije prava učinili sporim.¹⁴⁰ Karakteristika italijanskoga prava u feudalnome periodu je rana recepcija rimskoga prava.

Cjelokupni opšti¹⁴¹ izvori srednjovjekovnoga prava se mogu podijeliti na četiri osnovna izvora i to: običajno pravo, vladarsko pravo, recipirano rimsko pravo, religiozno pravo. Opšti izvori prava i određenije diferencijacije prava se javljaju u kasnom feudalizmu, ali ne u potpunosti. Sudovi u kasnom feudalizmu su se vladarevim težnjama da unificira sudsku praksu

¹³⁸ Vidi: Jokić, Ljiljana: op. cit., 109.

¹³⁹ Samardžić, Đorđo: *Opšta istorija države i prava II: feudalni period*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1964, 120.

¹⁴⁰ Vidi: Jokić, Ljiljana: op. cit., 115.

¹⁴¹ Sa druge strane, postoje i izvori partikularnoga prava koji su bili: gradsko pravo, partikularno običajno pravo i privilegije.

suprotstavljali insistiranjem na svojim tradicijama i ulozi stvaralaca pravnih normi kroz praksu svojih odluka. Vladarski sudovi suzbijaju nadležnost ostalih sudova, koji su uglavnom bili kolegijalni ali je bilo i pojedinačnih, u čemu postepeno i uspijevaju. Pojavljuju se i posebni i stalni organi¹⁴² javne optužbe u krivičnom kontekstu, što će dovesti do pojave advokature¹⁴³. Sudski postupak postepeno diferencira i konačno odvaja građanski¹⁴⁴ i krivični postupak. Sud ne traži materijalnu istinu već se zadovoljava dokaznim sredstvima koje stranke podnose i na osnovu njih donosi odluke¹⁴⁵. Iako se crkvenim sudovima nadležnost smanjuje samo na delikte koji su narušavali crkveni red i disciplinu, razvija se najrigidniji postupak inkvizicije.

Inkvizitorski postupak je specifikum srednjovjekovnoga prava, jačanjem crkvenih pogleda na pravo mučenje (tortura) biva opravdano sredstvo za obezbjeđivanje dokaza u sudskome postupku. Inkvizitorski sistem krivičnog postupka¹⁴⁶ za razliku od akuzatorskoga je imao jednostavnu formu. Podnesak za pokretanje postupka je službeni i okrivljeni ima pravo na branioca ali su njegova ovlašćenja umnogome ograničena, istraga je vođena tajno, priznavanje krivice je *kraljica*

¹⁴² Državni tužioci i prokurori su organi stalne optužbe.

¹⁴³ Advokati se mogu svrstati u dvije glavne vrste: advokati koji zastupaju pred sudom i advokati koji samo daju pravne savjete i sastavljaju isprave za stranke.

¹⁴⁴ Građanski postupak je pretežno pismen i odvija se podnošenjem pisanih podnesaka od stranaka. Mogli su se redati po više puta (replike i duplike). (Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 155.)

¹⁴⁵ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 156.

¹⁴⁶ Inkvizitorski postupak je dobio naziv po tome što je istraga bila u rukama istražitelja (*inkvirenta*) koji je bio centralna faza ovoga postupka.

*dokaza*¹⁴⁷, ovaj postupak se posebno pokretao protiv jeretika i profesionalnih kriminalaca. Okrivljenom su bila oduzeta sva prava, naime, *imao je ona prava koja mu da sud po vlastitom osjećaju pravičnosti*¹⁴⁸. Osnovne karakteristike postupka su i kulminacija krivičnoprocesnih funkcija (optužbe, odbrane, suđenja) a kako je sve u rukama inkvizitora, negira se i postojanje stranaka. Inkvizitorski postupak se rađa u Italiji i širi se na cijelu Evropu (izuzev Engleske) i označava predominaciju crkvenoga prava. Karakteristike ovoga postupka su objašnjavane kao dio pokajanja i spasenja duše (tj. sa crkvenim uvjerenjima). U kasnom feudalizmu sudska praksa u svim zemljama Evrope, osim Engleske, postaje od drugorazrednog značaja, ali je ipak znatno uticala na samu primjenu prava.

Sudska praksa kao izvor prava u novom vijeku

Novi vijek će postulirati političke ideologije koje će promovisati osnovna načela: ravnopravnost svih ljudi pred zakonom, državni suverenitet, ukidanje sile kao sredstva eksploatacije, zabrana torture, razvoj državnih institucija i strukturno diferenciranje vlasti. Sudska vlast je izdiferencirana od zakonodavne i izvršne. Liberalizam koji prvenstveno državu tretira kao izvor prava¹⁴⁹ sudsku praksu ne vidi kao izvor prava, ali je i ne negira. Naime, liberalizam sa svojim osnovnim težnjama koje nasljeđuje iz revolucionarnih svjetonazora donosi građanske slobode, formalnu jednakost u pravu, ustavnost i

¹⁴⁷ Radulović, Drago: *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet u Podgorici, Podgorica, 2015, 58.

¹⁴⁸ Radulović, Drago: op. cit., 58.

¹⁴⁹ Vidi: Hallowell, John H.: *The Decline of Liberalism as an Ideology*, Routledge, Oxford, 2007.

suverenitet¹⁵⁰. Ispitivanje ustavnosti je sudski postupak koji je dao sudskoj praksi poziciju izvora prava. Nepriznavanje sudske prakse kao izvora prava je karakteristika prava kontinentalnog pravnog sistema, *gdje se načelno smatralo da sudovi ne stvaraju pravo već ga samo primjenjuju*¹⁵¹. Sa druge strane, višestепенost sudova je sudsku praksu viših sudova, čije odluke dobijaju obavezni karakter za niže sudove, faktički učinila izvorom prava. Karakter tih obavezivanja nije uvijek formalan tako da su presude viših sudova jedan specifičan izvor prava. Iako je zakonodavna vlast ta koja propisuje zakone, sudska vlast u svom prvobitnome postupku ispunjavajući obavezu preispitivanja odluka nižih sudova postaje izvor prava. *U zemljama gdje se primjenjuje anglosaksonsko pravo presude i druge odluke sudova zadržale su i dalje svoj precedentsni značaj i karakter samostalnog pravnog izvora sa velikim autoritetom*¹⁵². Odluke viših i najviših sudova zbog presudnoga značaja za dalju sudsku praksu se publikuju da bi bili dostupni javnosti i čine izvor prava *per se*. Liberalizam je donio kroz jasnu izdiferenciranost vlasti jedinstveni pogled u vidu pitanja izvora prava kao takvoga. Zakonodavna vlast koja je izvor zakona, jeste dominantni izvor prava u kontinentalnome pravnom sistemu, ali postupak ustavnosti, kao i višestепенost sudova je omogućila sudskoj praksi stvaralački karakter.

Imperijalizam sa druge strane sa sobom nosi sebi svojstvenu ideologiju, koja će oblikovati ustavnu monarhiju kao najtipičniji oblik vladavine. Glavni izvori prava se preuzimaju iz liberalnog perioda, sa manjim preoblikovanjima pojedinačnih zakonskih normi. Sistem i struktura izvora prava ostaje ista. Zakoni ostaju i dalje dominantan izvor prava u evropskokontinentalnome

¹⁵⁰ Up. Jokić, Ljiljana: op. cit., 128.

¹⁵¹ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 210.

¹⁵² Ibid.

pravnom sistemu, ali se u imperijalizmu njihov značaj smanjuje i drugi akti koje donose upravni organi dobijaju na značaju. U anglosaksonskome pravu imamo drugačiju situaciju, odluke suda i sudska praksa kao izvor prava sada i zakon prepoznaju kao izvor prava i njegov značaj jača. *Sudska praksa u kontinentalnom pravu i dalje nije formalni izvor prava, iako je se sudovi pridržavaju*¹⁵³ dok je sudska praksa zajedno sa običajnim pravom u anglosaksonskom pravu izvor prava. Ovaj period za razvoj prava je veoma bitan zbog pojave međunarodnoga prava, privatnog i javnog¹⁵⁴. Na kraju kapitalizam nije donio bitno drugačije poglede na izvore prava i na sudsku praksu, kao i na sudsku praksu kao izvor prava u dva navedena sistema prava.

Zaključak

Razvoj zakonskih sistema, zakona *per se*, uobličavanje običaja u pravo, nadalje, običajnoga prava kao osnovnoga postulata za izvor prava, pretorove naredbe, razvoj heterogenih pravnih sistema u Evropi je kroz vrijeme različito posmatralo izvor prava, i sudsku praksu kao njen mogući izvor. Sudska praksa od prvobitnih zajednica koji sude prema običaju, je bila jedini izvor prava jer je običaj postuliran tim primarnim „sudskim“ postupkom. Sudska praksa u feudalizmu je od velike važnosti jer i dalje običaj kroz običajno pravo oblikuje praksu, i praksa suđenja oblikuje običaj do prava. Razvojem centralizovanih vlasti, sudska praksa ima različit tretman u različitim predjelima Evrope, Engleska kao feudalna država koja prva uspostavlja centralizovanu vlast je prednjačila u oblikovanju stvaralačke sudske prakse. Značaj porote je

¹⁵³ Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: op. cit., 278.

¹⁵⁴ Jokić, Ljiljana: op. cit., 135.

prepoznat u feudalnom poretku u Engleskoj, dok druge zemlje Evrope nastoje oblikovati zakon kao jedini mogući izvor prava. Sudska praksa je od presudnoga značaja za održavanje svih mogućih aspekata pravnoga poretka u Rimu. Pretorov angažman je primarna potvrda sudske prakse kao izvora prava u Rimu. Novi vijek otvarajući nove horizonte nauke i napretka postulira liberalističku ideologiju, koja dovodi do unifikacije osnovnih načela u Evropi, gdje se sudska praksa u evropskome kontekstu tretira dvojako, u Engleskoj kao jedini izvor prava, u ostatku kontinenta kao sudska vlast. Liberalizam je na sudsku praksu gledao kao na potvrdu prava, a izvornost prava je rezervisao za zakonodavnu vlast. Borba za ustavnošću se nadalje oblikovala i u imperijalizmu i kapitalizmu koji postulira višestепенost sudova, ali i odredbe sudske prakse koje će je učiniti specifičnim izvorom prava u evropskokontinentalnom sistemu prava.

U prvobitnim zajednicama samo postuliranje suda, omogućavanje suđenja kao običajnoga procesa je takvu primitivnu sudsku praksu činilo izvorom prava jer se način presuđivanja analogijom usvajao ali su se primjenjivali različiti običaji po kojima se sudilo i po kojima se oblikovala ličnost tog prvobitnoga sudije. U rimskoj tradiciji pretorovi edikti su bili jedinstvena praksa sa sudskim karakteristikama, po njima se sudilo i u njima se rješavala sva manjkavost rigidnosti i formalnosti rimskih zakona. Rimski sudska praksa je najbliža engleskom pravnom obliku koji priznaje sudskoj praksi stvaralački angažman. Feudalizam su prvenstveno obilježili sveštenici koji su umjeli čitati i pisati pa samim tim i sprovesti suđenja. Sveštenici i crkveni velikodostojnici nijesu samo primjenjivali crkveno pravo već i civilno, u kojem su svojom jedinstvenom praksom ostavili neizbrisiv pečat. Usmenost

procesa nije obezbjeđivala jednakost pred sudom kakva se ostvaruje u pisanim procesima, ali sa druge strane sudija koji je presuđivao za vrijeme usmenoga zakona je bio veći stvaralac prava nego onaj u periodu pisanoga zakona. U nedostatku propisa se za rješavanje određenih slučajeva formirala sudska praksa utemeljena u običajnom pravu i ona predstavlja specifičan izvor prava. Heteronomičnost pravnih sistema, ali i partikuliranje pojedinih prava se smjanjuje centralizacijom vlasti. Centralizacija vlasti će označiti razvoj jedinstvenoga i unitarnoga prava, koji će kasnije u novome vijeku biti stavljen pred pitanje ustavnosti. Kraljevi kao donosioci jednoga centralizovanoga izvora prava pred pitanjem ustavnosti doživljavaju smjenu ili preoblikovanje pojavom liberalizma. Sudska praksa u novom vijeku postaje dominantan izvor prava posebno u anglosaksonskome pravnome sistemu i sudije postaju stvaraoci prava.

Englesku karakteriše to što nije razvila inkvizitorski postupak, što je heteronomičnost feudalnih zakona brzo prevazišla i ostvarila centralizaciju vlasti, ali i veoma rano uvela porotu kao dio sudske prakse što je sve skupa omogućilo da sudija svojim angažmanom, uz instrumente suda, i svojim obrazloženjem u presudi čini jedan specifičan izvor prava (posebice viši sudovi). Značaj sudske prakse kao izvora prava se u novom vijeku smjenjivao, primarno ga evropskokontinentalni sistem prava kategorički negira, a anglosaksonski sistem prava ga vidi kao jedini izvor prava. Sudija u jednome predstavlja poznavaoa prava koji pravo tumači i deduktivno primjenjuje, a u drugome sudija predstavlja poznavaoa sličnih slučajeva koji induktivno tumači slučajeve i donosi obrazloženje. Vremenom ovaj polaritet postaje manji, pa se u anglosaksonskome sistemu prava prepoznaje i značaj zakona kao izvora prava ali sa

drugostepenim značajem, dok se u evropskokontinentalnome pravnome sistemu sudska praksa počinje razmatrati kao pomoćni izvor prava. Borba ustavnosti koju je obilježio liberalizam je ustanovio tri vrste vlasti sa jasnom odijeljenošću, ali samo preispitivanje ustavnosti je potvrdilo sudsku praksu kao izvor prava. Sudska praksa u sistemima gdje je zakon primarni izvor prava je moguća u skladu sa višestepenošću sudova, dok postoje presude koje obavezuju niže sudove ne može se negirati stvaralački značaj sudske prakse. Sudije viših i najviših sudova svojom jedinstvenom praksom i preispitivanjem presuda nižih sudova postaju stvaraoci određenoga izvora prava. I na kraju pojedini zakoni kao što je francuski *Građanski zakonik* (čl. 4 CC) koji je zabranio sudiji da odbije rješavanje određenog slučaja zbog nepostojanja zakonske norme, čine sudsku praksu izvorom prava. Takav je slučaj i sa *Građanskim zakonikom Švajcarske* (čl. 1 a tačka ŠGZ), koji sudiju ovlašćuje da riješi slučaj koji predstavlja pravnu prazninu, gdje se sudija stavlja u ulogu zakonodavca. Sudska praksa je značajan izvor prava, njen stvaralački karakter se ne može negirati. Zavisno od sistema ona je negdje primarni a negdje supsidijarni izvor prava.

U teorijskome okviru se vremenom smjenjivao pogled na sudsku praksu kao izvor prava, pozitivisti su na sudsku praksu gledali kao na mehanički postupak koji nema stvaralački karakter. Definirati sudsku praksu u teorijskome okviru a obezbijediti jedinstven i univerzalan odgovor je teško, mada je samo definisanje u pravu, kako to i rimski pravnik Javolen upozorava, ponekada i opasno. Zakon je dominantan izvor prava, ali ne i jedini jer je nemoguće negirati stvaralački karakter svake pravne prakse. Pitanje koje teorijski okvir otkriva jeste posrednost tih stvaralačkih aktivnosti, pitanje države kao izvora prava je sa aspekta posrednosti opravdano, dok pojedini

autori tvrde da je država samo uzrok prava. Sudska praksa je potvrda prava, u svojoj potvrdi ona je i uzrok pravne primjene pa je posredno neosporiv izvor prava. U neposrednom definisanju sudska praksa biva odruogojačen izvor prava, ali njeni pojedini postupci nam jasno definišu njen stvaralački karakter. Profesor Gams tvrdi da i sudska praksa na našim prostorima ima kreativan, stvaralački karakter, iako nije direktan i jedinstven izvor prava njoj se ne može negirati ovaj status. Teorijski okviri su dugo negirali sudsku praksu kao izvor prava, ali se tradicionalističko gledište vremenom mijenja i sve više se negira Monteskijeov stav da sudija treba samo mehanički da ponavlja riječi zakona. Pozitivizam koji je Monteskijeov stav afirmisao u pravnoj teoriji danas sve više biva marginalizovan po pitanju pogleda na sudsku praksu kao izvor prava. Teorija priznaje da sudovi kod nas primjenjuju sudsku praksu kao izvor prava i da je ona faktički izvor prava ali negiraju jedinstvenu izvornost prava, jer ona i nije moguća. U teorijskim okvirima tradicionalističko negiranje izvornosti prava sudske prakse je zamjenjeno tvrdnjama, posebno germanskih teoretičara, da sudska praksa ne stvara norme. Nasuprot germanskim tradicionalno obojenim teorijskim pogledima na sudsku praksu, francuski teoretičari svoje tvrdnje temelje na konkretnim pogledima na sudsku praksu bez apstraktnih odredbi zakona. Značaj sudske prakse je veliki u stvaralačkome poduhvatu, jer se ne može negirati da su kroz dijahroniju pojedine pravne institucije nastale upravo iz sudske prakse. I u najtradicionalnijim pravima, sudije stvaraju jedan običajni (iako on nije obavezujući) pravni poredak, koji je proizvod čiste sudske prakse. Sa druge strane se može i samo tumačenje zakona dovesti u vezu sa izvorom prava. Pravo kao apstraktna odredba, kao opšte načelo ukoliko nema svoje tumačenje koje

ga povezuje sa praksom, sa slučajem, sa određenom situacijom, ostaje apstraktno i neprimjenjivo. Sudijino tumačenje i razumijevanje zakona definiše njegovu vezu sa konkretnim slučajem pa samim tim sudija omogućava vezu apstraktnoga i konkretnoga što ga čini stvaraoцем veze između svijeta zakona i svijeta slučaja. Odluke, rješenja, obrazloženja sudskih presuda direktno utiču na samo poimanje zakona, vremenom ga preoblikuju, pokazuju njegovu primjenjivost, prezentuju njegova ograničenja i opseg i čine zakon mogućim. Primjenjivost i neprimjenjivost zakona odvaja sudsku praksu kao izvor prava. Svaka odluka koja implicira zastarjelost ili neprimjenjivost zakona će vremenom u gomilanju postati centar interesovanja i zakonodavne vlasti pa time sudske odluke svoje ili drugih zemalja učiniti osnovom reformi zakonskoga sistema, što sudsku praksu čini posrednim izvorom prava.

Sudska praksa bez obzira na teorijski tretman i pravni sistem će uvijek imati faktički ili formalni status izvora prava koji se ne može negirati. Dijahronija nam je pokazala koliko je značajan pogled na sudsku praksu u formiranju pravnoga sistema kroz istoriju. Sudska praksa je u dijahroniji odgovorna za nastanak određenih institucija i izvora prava. Ukoliko se ustali da se određena pravna stvar tretira pred sudom na određeni način to sudsku praksu čini jedinstvenim i neospornim izvorom prava. Ograničenje zakona, kao što smo vidjeli na primjeru rimskoga prava, se uvijek prevazilazi sudskom praksom koja postaje stvaralačka. Onaj pravni sistem koji ima savršene zakone, koji se odnose na svaki konkretni slučaj može negirati sudsku praksu kao izvor prava. Kako takav ne postoji sudska praksa će ostati specifičan izvor prava. Teorijski okvir izvornosti sudske prakse čak i pozitivističkim negiranjem nam nudi više potvrda da je sudska praksa stvaralačka. Nemogućnost da se oduzme

kreativni karakter sudske prakse je potvrda pravilnoga angažmana sudija u jednome pravnome sistemu. Ondje gdje se ne prepoznaje potreba da se sudskom praksom prevaziđe zastarjelost zakona, riješi određena zakonom neopisana situacija (slučaj), tamo govorimo o oduzimanju stvaralačkoga karaktera sudskoj praksi. Posao sudije nije mehaničko izgovaranje riječi zakona, sudija je stvaralac jednoga totaliteta odluka, tumačenja, primjena, koji čine totalitet izvornosti prava.

Literatura:

- Aristotel: *Ustav atinski*, Plato, Beograd, 1997.
- Austin, John: *Province of Jurisprodence*, John Murray, London, 1832.
- Brundage, James A.: *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians and Courts*, The University of Chicago Press, London, 2008.
- Bujuklić, Žika: *Rimsko privatno pravo*, CII Univerzitetat u Beogradu, Beograd, 2011.
- Carawan, Edwin: *Rhetoric and the Law of Draco*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
- Ciceron: *Država*, Plato, Beograd, 2002.
- Cohen, Edward E.: *Ancient Athenian Maritime Courts*, The Lawbook Exchange, Clark, 2005.
- Corbett: „The Consent of States and the Sources of the Law of Nations“, u *British Year Book of International Law*, VI, 1925, 29-30.

- Coudert, Frederic: *Certainty and Justice*, D. Appleton and co., New York, 1913.
- Grant, John i Barker, Craig (ur.): *Encyclopaedic Dictionary of International Law*, Oxford University Press, 2009.
- Glenn, H. Patrick: *Legal Traditions of the World*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Guizot, François: *The History of Civilization in Europe*, Penguin, London, 1997.
- H. Michell: *Sparta*, Cambridge University Press, London, 1964.
- Hadley, James: *Introduction to Roman Law*, D. Appleton and co., New York, 1902.
- Hallowell, John H.: *The Decline of Liberalism as an Ideology*, Routledge, Oxford, 2007.
- Hart, Herbert L. A.: *The Concept of Law*, Calarendon Press, Oxford, 1994.
- Hunter, William: *Introduction to Roman Law*, William Maxwell and Son, London, 1887.
- Jokić, Ljiljana: *Opšta istorija države i prava*, Obod, Podorica, 1997.
- Košutić, Budimir P.: *Uvod u jurisprudenciju*, CID, Podgorica, 2008.
- Krečo, Milenko: *Međunarodno javno pravo*, CII Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010.
- Lukić, Radomir B. i Košutić, Budimir P.: *Uvod u pravo*, „Službeni glasnik“ Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2008.
- Markesinis, Basil i Fedtke, Jorg: *Judicial Recourse to Foreign Law: A New Source of Inspiration?*, Routledge, London, 2007.
- Monroe Harris, Edward i Rubinstein, Lene: *The Law and the Courts in Ancient Greece*, Gerald Duckworth and Co., London, 2004.
- Parisi, F. i Depoorter, B.: „Legal precedents and judicial discretion“ u *Encyclopedia of public choice*, Kluwer, Amsterdam, 2003, 341–343.

- Parry, Clive : *The Sources And Evidences of International Law*, Manchester University Press, Manchester, 1965.
- Paul Cartledge et al.: *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Pound, Roscoe: *An Introduction to the Philosophy of Law*, Yale University Press, London, 1922.
- Radulović, Drago: *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet u Podgorici, Podgorica, 20015.
- Reilly, S. A.: *Our Legal Heritage; The first thousand years: 600 - 1600*, Chicago, 1999.
- Roscoe Pound: *Jurisprudence*, The Lawbook Exchange, LTD, Clark, 2008.
- Samardžić, Đorđo: *Opšta istorija države i prava II: feudalni period*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1964.
- Slapper, Gary i Kelly, David: *The English Legal System*, Routledge, London, 2012.
- Stanojević, Obrad: „Značaj rimskog prava“, u *Pravne teme*, Čigoja, Beograd, 2002, 115-125.
- Stanojević, Obrad: *Rimsko pravo*, Dosije, Beograd, 2007.
- Stein, Peter: *Roman Law in European History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Stojčević, Dragomir: *Rimsko privatno pravo*, IPŠ „Savremena administracija“, Beograd, 1985.
- Taranovski, Fedor: *Enciklopedija prava*, Gece Kona, Beograd, 1923.
- Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: *Opšta istorija države i prava*, IPŠ „Savremena administracija“, Beograd, 1968.
- Vajs, Albert i Kandić, Ljubica: *Opšta istorija države i prava: feudalni period*, IPŠ „Savremena administracija“, Beograd, 1999.
- Višić, Marko (pri.): *Zakonici drevne Mesopotamije*, CID, Podgorica, 2003.

- Vulićević, Vojislav: „Sudska praksa kao izvor prava“ u *Glasnik advokatske komore* u AP Vojvodine, god. XV, br. 7, Novi Sad, 1966 (7-12).

- Wacks, Raymond: *Understanding Jurisprudence*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

- Watson, Alan: *Roman Law & Comparative Law*, The University of Georgia Press, London, 1991.

GOVORI CRNOGORSKOGA PRIMORJA

Adnan Čirgić

The author gives a short overview of the most important characteristics of the dialects of the Montenegrin littoral. He is observing the entire territory – from the border with Croatia to the border with Albania. The analysis shows that the dialects of the Montenegrin littoral are completely in accord with the overall Montenegrin dialectic image and that in certain segments they keep the deeper tradition.

Govori Crnogorskoga primorja među prvima su crnogorskim govovima koji su privukli pažnju dijalektologa. Prve napomene o njima ostavio je Vuk Stef. Karadžić u predgovoru *Poslovicama* (Cetinje, 1836), a kasnije će se njima baviti brojni istraživači. No do danas samo su četiri primorska govora monografski opisana – govor Kamenara, govor Paštrovića, govor Spiča i govor Mrkovića. Posebno je pomena vrijedna studija o peraškome govoru Toma Brajkovića i studija o akcenatskome sistemu govora Lepetana Vasa Tomanovića te njegova vrlo kratka i sintetička studija o bokeljskim govovima kao cjelini. Nebrojene osobine nalaze se u monografijama o štokavskome dijalektu Milana Rešetara. Još valja istaknuti dva

vrijedna leksikografska priloga Srđana Musića i Vesne Lipovac-Radulović o romanizmima u Boki. Osim tih obimnijih studija i knjiga o govorima Boke postoje manji radovi kojima se tretiraju glavnije ili značajnije osobine pojedinih naselja u Boki čiji su autori Ivan Broz, Luko Zore, Radomir Aleksić, Branko Miletić, Dragoljub Petrović, Drago Ćupić, Dušan Dostinić i drugi. Monografskih opisa, osim pomenuta četiri, nema i, s obzirom na ogromne demografske promjene koje je uslovlila urbanizacija i nedavni rat u BiH, teško je da će ih više i biti. Nekadašnja sela i mala ribarska naselja ili su pusta (ako je riječ o onima iz gornjega i srednjeg pojasa) ili u potpunosti urbanizovana i naseljena stanovništvom iz raznih krajeva ne samo Crne Gore no i regiona. Osobita je šteta što nauka raspolaže s vrlo malo podataka o govorima severozapadne Boke, što o govoru Herceg-Novoga, Sutorine, Risna, Krivošija, Ledenica i drugih naselja u zaleđu gotovo da nemamo nikakvih dijalektoloških podataka. Još je manje, ili nimalo, podataka o govorima krajnjega juga Crnogorskoga primorja, onih što pripadaju Ulcinju, a koji bi za dijalektologiju mogli biti od posebna značaja budući da je riječ o bilingvalnome području. Ipak, na osnovu onoga što se do sada zna pokušaćemo dati kratak pregled i podjelu naših primorskih govora. Iz tehničkih razloga nećemo za svaku pojedinačnu osobinu u fusnoti navoditi bibliografsku jedinicu iz koje je preuzeta, već ćemo na kraju teksta dati popis korišćene literature. De je potrebno navešćemo uz osobinu autora koji ju je zabilježio, odnosno opisao.

Govori Crnogorskoga primorja po svim značajnijim dijalektalnim obilježjima predstavljaju prirodan nastavak osobina iz zaleđa. Takvo stanje nije toliko uslovljeno suživotom koliko poznatom činjenicom da je stanovništvo iz zaleđa u kontinuitetu naseljavalo primorske krajeve. Poznata je činjenica da granica koja dijeli crnogorske govore na one četveroakcenatske i one bez uzlaznih akcenata seže do mora, do

u Boku. Ipak, na osnovu onoga što se u manje-više uzgrednim napomenama o bokeljskim govorima može videti, ne bi se reklo da je ta granica tako oštra kako se najčešće ističe. U literaturi se najčešće navodi Perast kao granica između novije i starije akcentuacije. Da Perast ne spada ni u govore s novijom akcentuacijom (tradicionalno nazivane hercegovačkim iako je ta akcentuacija zasvjedočena na prostoru znatno širem od Hercegovine) ni u one sa starijom akcentuacijom (tj. one sa silaznim akcentima, bez obzira na to jesu li preneseni ili ne), bilo je jasno još u XIX vijeku nakon objavljivanja poznate studije o peraškome govoru Toma Brajkovića. Brajković jasno ukazuje na to da je peraški akcenatski sistem tročlan te da ima dugosilazni („jaki dugi“), dugouzlazni („slabi dugi“) i kratkosilazni („jaki kratki“) akcenat. U svega nekoliko rečenica (str. 5) on je objasnio akcenatski sistem peraškoga govora: „Nigda se ne nalazi mlagji akcenat ` (slabi kratki), koji se prema starijoj zajedničkoj akcentuaciji pomiče za jedan slog niže prema kraju riječi, i postaje jaki kratki ili jaki dugi, n. p.: *Peràst* (na osnovu čega bi standardni izgovor trebalo da glasi *Pèrast*, a ne *Përàst*, kako se to u našoj oficijelnoj komunikaciji upotrebljava vjerovatno analogijom prema imenicama tipa *ùzràst* ili pridjevima na *-àst* – prim. A. Č.), *strahovìt*, *skočìt*, *jedvâ*, *potpètak*, *klobûk*, *gjetînstvo*, *Dubrôvnik* i ost. Ako je gdje ostao akcenat na onome slogu, na kojemu u štokavštini stoji slabi kratki, to se je povisio njegov jek u jaki kratki ili u slabi dugi, n. p. *vòda* (*vòda*), *zèmlja* (*zèmlja*), *màslina* (*màslina*), *jèdrit* (*jèdrit*), *lòmîm* (*lòmîm*), *dóšô* (*dòšô*), *násô* (*nàšô*), *napèrit* (*napèrit*).“ Nasuprot Brajkoviću, Vaso Tomanović (takođe Bokelj, iz Lepetana, koje od Perasta odvaja zaliv) peraški govor svrstava u tzv. govore s hercegovačkom akcentuacijom. Takvim govorima smatra one na severozapadnoj strani zaliva Boke Kotorske sve do Oravca (uključujući i njega), a dalje na jugoistočnoj strani govore svrstava u tzv. zetski dijalekat. Dakle,

ne samo što peraški govor označava kao „hercegovački“ već i ora(ho)vački govor izdvaja iz „zetskih“ govora i pripisuje ga „hercegovačkim“. Ovoga proljeća (mart – april 2017) na osnovu maloga broja današnjih tipičnih govornih predstavnika Perasta i Orahovca utvrdili smo da Orahovac u potpunosti pripada četvoroakcenatskim govorima te da nema silaznih akcenata izvan prvoga sloga, a da se i u Perastu javljaju sva četiri akcenta premda, makar sporadično, ima silaznih akcenata izvan početnoga sloga. Istraživanje smo obavili s Aleksandrom Radomanom. I u jednome tekstu Draga Ćupića našli smo uzgrednu potvrdu stanja koje navodi Tomanović. Riječ je o oblicima *kòvō*, *čìtō*, *držō*, *izášō*, *bjéžō* koje je u Perastu zabilježio Luka Vujović (za potrebe Srpskohrvatskoga dijalektološkog atlasa), a koje smo kao tačne provjerili na terenu. To je sigurna potvrda da granicu između dva akcenatska tipa treba pomjeriti s Perasta na Ora(ho)vac – uključujući i njega. To bi značilo da četvoroakcenatski govori u Crnogorskoj primorju danas obuhvataju pojas od Konfina (rt Oštro) do Ljute, kojom počinje Dobrota. Time ne dovodimo u pitanje Brajkovićev nalaz o Perastu kao troakcenatskome govoru (dakle, prelaznom govoru između dva akcenatska tipa – starijega i novijeg), koji je u ono doba takav, ili uglavnom takav, mogao i biti, ali je do polovine XX vijeka u njemu očigledno kratkosilazni akcentat s posljednjega sloga pomjeren prema početku kao uzlazni. Uostalom, Rešetar navodi da je jasno čuo kratkouzlazne akcente u govoru Perasta. Što literatura ne nudi podatke o dubljoj starini kratkouzlaznih akcenata u peraškome govoru, to ne znači da ih u prošlosti makar i sporadično nije bilo, a posebno ne znači da treba odbacivati činjenicu da su ti akcenti u peraškome govoru posvjedočeni polovinom XX vijeka od strane dvojice školovanih dijalektologa. Uostalom, to je i vrijeme kad je skupljena većina danas dostupnih podataka o crnogorskim govorima.

S druge strane, može se, u svjetlosti izmjena koje su obuhvatile peraški i orahovački govor, postaviti pitanje da nijesu u nešto daljoj prošlosti iste izmjene pretrpjeli ostali ševerozapadni bokeljski govori, koji su danas četvoroakcenatski. Možda bi se mogla uzeti u razmatranje i mogućnost da su ukupni bokeljski govori imali stariju akcentuaciju (dvočlanu ili tročlanu u dijelu čije je zaleđe četvoroakcenatsko), a da su kasnije, od dolaska Osmanlija, ti govori postali četvoroakcenatski i troakcenatski – poznatim naseljavanjem stanovništva iz zapadne Crne Gore i Hercegovine. Takva bi mogućnost mogla imati utemeljenja kad se uzme u obzir da su upravo predjeli od Novoga do Orahovca (osim Perasta) duže ili kraće vrijeme bili pod osmanskom vlašću, što se poklapa s današnjim akcenatskim razlikama, a ne bi trebalo zanemarivati ni hajdučka naseljavanja koja nijesu bila ni rijetka ni malobrojna (oko groblja Crkve Sv. Ane iznad Perasta nalazi se hajdučko groblje). Pa i sporadični dugouzlazni akcenat u Lepetanima mogao se javiti pod uticajem blizine četvoroakcenatskih govora, od kojih Lepetane razdvaja samo tijesni moreuz (do Kamenara). Ako su Kamenari i ostala mjesta preko puta Lepetana i u nešto daljoj prošlosti imali četvoroakcenatski sistem, bilo bi prirodno očekivati da se u Lepetanima dugouzlatni akcenat i sistemski javlja na mjestu nekadašnje dužine pred silaznim akcentom, što nije slučaj. Kao potvrdu za tu mogućnost navedimo i kratkosilazni akcenat izvan prvoga sloga u govoru Strpa koji je onđe zabilježio Milan Rešetar *lōrīka*, a zna se da danas Strp pripada četvoroakcenatskim govorima. Eventualno nametanje četvoroakcenatskoga sistema u govorima ševerozapadne Boke umjesto pretpostavljenoga ranijeg dvoakcenatskog moglo je biti potpomognuto činjenicom da je nakon pada osmanske vlasti krajem XVII vijeka u Novome i Risnu te u drugim manjim mjestima kraj mora islamizirano stanovništvo i stanovništvo

koje je bilo lojalno osmanskoj vlasti proćerano s tih prostora prema dubljoj unutrašnjosti koja je ostala u osmanskoj vlasti, a da su na njihova imanja naseljeni zaslužni Bokelji i još više Hercegovci koji su se istakli u borbama za osvajanje tih krajeva od Osmanlija.¹ Četvorakcenatski sistem dalje se mogao učvršćivati i useljavanjem pridošlica iz nešto bližega ili daljega četvoroakcenatskog zaleđa. Pridošlice (uglavnom iz novijega vremena) iz dvoakcenatske Katunske nahije, poput Cuca u Kamenarima, govorno su asimilovane.

Govori jugoistočne Boke sačuvali su starije akcenatsko stanje – silazni akcenti, i kratki i dugi, nalaze se i na posljednjem slogu u riječi bio on otvoren ili ne. Takvi govori kreću već od Dobrote i obuhvataju govore dva poluostrva – Vrmca i Luštice. U njima su tipični oblici tipa *nāròd*, *potòk*, *sestrà*, *brāzdà*. Kao prilično izolovani, udaljeni od zaleđa koje morem koje planinom, ti su govori očuvali starije akcenatsko stanje – slično onome u kučko-pipersko-bratonoškoj oblasti. Ipak u nečemu se ti primorski govori razlikuju i od njih. U njima je, u tim primorskim govorima, *pečê* – *ispečê*, *nòsī* – *ponesê*, za razliku od navedenih brdskih govora. Takođe, dvosložna imena akcenatski su izjednačena s vokativom *Mâre*, *Pêro*, a taj akcenat imaju i prisvojni pridjevi od njih izvedeni.

Navedeni akcenatski sistem jugoistočne Boke nastavlja se i prema jugu i obuhvata Grbalj. Građa koju nudi Drago Ćupić potvrđuje oblike tipe *kliještà*, *plātà*, a istraživanja Radomira Aleksića ukazuju na to da je kratkosilazni akcenat očuvan na potonjemu otvorenom slogu i u enklizi *razmablà se*. Ipak, Vaso Tomanović ukazuje na to da se u govoru Grblja kratkosilazni akcenat s krajnjega otvorenog sloga pomjera prema početku ne mijenjajući silazni karakter.

¹ Videti o tome detaljnije u studijama Srđana Musića i Dušana Dostinića datim u popisu literature.

Završno s Grbljem, odozgo od Maina, Pobora i Braića te odozdo kraj mora od Paštrovića, nastavlja se drugi akcenatski sistem. To su govori koji takođe poznaju samo dva silazna akcenta i neakcentovane dužine (i predakcenatske i postakcenatske), ali se u njima kratkosilazni akcenat ne javlja na potonjem otvorenom slogu u riječi već se (kao silazni) prenosi za jedan slog prema početku, npr. *fâla*, *rëbro*. Izuzeci su zanemarljivi i javljaju se uglavnom u enklizi. Isti akcenatski sistem nastavlja se i dalje na područje Spiča, obuhvata kompletno barsko primorje, Mrkoviće i proteže se do krajnjega juga. Bitan je izuzetak to što govor Bara (ne i Spič) uglavnom uklanja neakcentovane dužine.

Kad se sagleda ovako ukratko opisano stanje u govorima Crnogorskoga primorja, može se reći da je u njima akcenatski sistem prirodan nastavak akcenatskog sistema iz zaleđa. Izuzetak čini predio od Dobrote do Vrmca, vrmacki i luštički govori i Grbalj, u kojima je konzervirano staro stanje. Fizička odvojenost tih krajeva od zaleđa te specifične istorijske okolnosti koje su te krajeve za prilično dug period odvojile od matice iz zaleđa sigurno su doprinijele očuvanju starijega stanja. S druge strane, mora se uzeti u obzir i pretpostavka da je na prostorima kojima su u (užoj) Boki gospodarile Osmanlije nakon pada osmanske vlasti potisnut stariji akcenatski tip koji je onđe makar koegzistirao.

Još je Vuk Stef. Karadžić u pomenutome djelu naglasio međusobnu diferenciranost primorskih, tj. bokeljskih govora. No naknadna su ispitivanja pokazala prenaplašenost takve njegove ocjene. Sigurno je da među tim govorima ima razlika, pa i očiglednih i laiku primjetnih, ali su to i dalje varijacije manje-više istih pojava.

Kad je u pitanju vokalski sistem, ono što prvo pada u oči jeste da je riječ o govorima koji su očuvali specifični alternant poluglasnika. Takvi su svi naši primorski govori osim govora

ševerozapadne Boke (od Dobrote do Konfina). Stari poluglasnik sačuvan je u Dobroti i Krtolima (Boka) te u Tuđemilima, Zupcima i Šestanina (Bar), dok je u ostalim krajevima naznačenoga pojasa dao glas koji se nalazi između *a* i *e* (pri čemu je u nekim krajevima naglašenija prva, a u nekim druga komponenta).² (Drago Ćupić navodi da je Donji Grbalj vokalizovao poluglasnik u *a*, ali činjenica da se poluglasnik javlja u Gornjem Grblju upućuje na zaključak da je donjogrbaljska vokalizacija novijega datuma.) Specifičan alternant poluglasnika, odnosno izostajanje njegove vokalizacije u *a* u primorskim govorima takođe je osobina po kojoj se ti govori naslanjaju na zaleđe.

Standardni vokali *a*, *e*, *i*, *o*, *u* javljaju se u govorima Crnogorskoga primorja i kao dugi i kao kratki. Pomena je vrijedan podatak je da u pojedinima od tih govora etimološko kratko *a* izjednačeno s poluglasnikom. Ta pojava, naravno, izostaje u govorima koji su vokalizovali poluglasnik u *a* (ševerozapadna Boka). Pojava labijalizacije *a*, naročito ako je to *a* dugo, odlika je cijeloga našeg primorja, a seže i duboko u unutrašnjost. Takvo labijalizovano *a* naročito je zastupljeno u Mrkovićima.

Perast, Prčanj i sva katolička mjesta u jugoistočnoj Boki, prema Rešetaru, imaju isključivo kratko vokalno *r*. Izuzetak čini Dobrota u kojoj je očuvana razlika između kratkoga i dugoga vokalnog *r*. Proces skraćivanja vokalnoga *r* obuhvatio je cijelo područje Crnogorskoga primorja, kako četvoakcenatske tako i dvoakcenatske govore, ali se u nekim od njih (poput onih u ševerozapadnoj Boki i Paštrovićima) i dalje može čuti dugo vokalno *r*. Na cijelome prostoru zabilježena je devokalizacija

² Način obilježavanja specifičnoga alternanta poluglasnika prilično je neujednačen, što dodatno otežava određivanje granice prostiranja pojedinih varijanata.

vokalnoga *r* bilo kao *zämrō*, *ümrō* (ševerozapadna Boka) bilo kao *ärđä*, *arvät*, *ümaro*, *üma^ero* (u ostalim krajevima).

Alternanti jata u govorima Crnogorskoga primorja ne odstupaju od opštecnogorske jezičke slike. U govorima koji čuvaju neprenesenu akcentuaciju javljaju se oblici tipa *svi(j)ečä*, dok se u govorima s prenesenom akcentuacijom akcenat javlja na prvome slogu dvosložnoga alternanta jata, npr. *svi(j)eča*, što upućuje na zaključak da je akcenat u njima prenesen prije no što se umjesto dugoga jata u njima ustalio dvosložni alternant. Jedini krupan izuzetak u vezi sa sudbinom jata javlja se u govoru Mrkovića, koji predstavljaju ekavsko-jekavsku oazu u kojima je *ije* dalo *e*, a *je* ostalo neizmijenjeno. Luka Vujović, izučavalac mrkovićkoga govora, pokazao je kako je ekavica onđe nastala sekundarno (*ije* > *e*) i razložno odbacio stav da je riječ o navodnome nastavku srpskoga ekavizma preko albanske teritorije. Jekavska je jotacija zasvjedočena na cijelome prostoru. Dosljedno su obuhvaćeni *l, n, d, t, c, s, z*. Izuzetak čini govor Mula u kojemu se *sje* javlja kao *še, šje* i *še*: *šekira / šjekira / šekira; gušenica / gušjenica / gušenica*. T. Brajković navodi da se nasuprot *đevojka, briđeti, ćešiti, cavćeti* u Perastu govori *sjeme, izjesti* (što su jedini nejotovani primjeri toga tipa u crnogorskim govorima uopšte) te da je za Perast karakterističan akcenat tipa *pjésak*, a kao analognu upotrebu takva akcenta navodi i u Prčanju *svjěčä, mljěkö, cjělä*. Potonji su oblici nepotvrđeni u Prčanju koji je bio jedna od glavnih tačaka koje je izučavao Rešetar. Za Prčanj su tipični očekivani oblici *pijesäk*. Jotaciju oblika *sje* i *zje* > *še, že* u Perastu potvrdili smo u ovogodišnjem istraživanju koje smo pomenuli, tako da se Brajkovićev nalaz može odbaciti. I Brajkovićeви akcenti tipa *pjésak* u Perastu mogu se odbaciti jer je u tim slučajevima tipičan dvosložni alternant jata u kojemu se kratkouzlazni akcenat produžio u dugouzlazni (*pijésak* a ne *pjésak*), što je i inače zabilježena pojava u crnogorskim govorima. Teško da bi akcenat tipa *pjésak* te nejotovane sekvence *sje* i *zje* u

peraškome govoru promakle (kao za Crnu Goru atipične osobine) Milanu Rešetaru koji je i akcentu i jat u posvetio ogroman prostor u svojim studijama, a zna se da je Rešetar bio i u Perastu.

U vezi s jatom pomenimo još ove pojedinosti. Pored oblika *umijevat, krijevat, kijegavica* (< *kijavica*) javlja se i sekundarna (i)jekavica u primjerima tipa *bolijes(t), mistio – miščela, kastio – kaščela, Trogijer, kosijer, špijerlica* itd. Tipični crnogorski ekavizmi *celiv, celov, teleso* obilježje su i ovih govora. Takvo je i nahijsko-primorsko *leb*. Jekavska jotacija labijala posvjedočena je gotovo na cijelome prostoru (*življet, srblijet*) naporedno s nehotovanim oblicima, ali su isto tako zasvjedočeni i oblici tipa *župjanin, slomjen, ulovjen* i sl. Je li riječ o nezavršenome procesu jekavske jotacije labijala ili ponovnome uspostavljanju nehotovanih oblika koji su se prenijeli i na navedene kategorije izvan jekavske jotacije – teško je reći.

Već je rečeno da su *ś* i *ź* stabilan segment konsonantskoga sistema u Crnogorskome primorju. Govor Mula izdvaja se od ostalih po nepoznavanju razlike *č* : *ć* i *đ* : *dž* pa umjesto prvoga para ima jedan glas koji je po izgovoru na sredini između *ć* i *ć*, a umjesto drugoga para glas koji je na sredini između *đ* i *dž*.

Sonanti *v* i *j* nestabilni su, uglavnom u istoj mjeri u kojoj su nestabilni u većini drugih crnogorskih govora. Opet, poput stanja u većini crnogorskih govora, kao što se gube na mjestima đe im je etimološki mjesto (*rabac, jeverica, lješi, praska, ček* < *čovjek, nazadnji, zamit*) tako su zasvjedočeni na mjestima đe nemaju etimološko opravdanje: *muva, justa* i sl. Sonant *v* alternira i sa *f* (*frijes, frištat*) i sa *b* (*brijeme, bresina*).

Konsonant *h* imao je nejednaku sudbinu u govorima Crnogorskoga primorja. Vaso Tomanović ističe da se u ševerozapadnoj Boki, đe se *h* čuva, javljaju dvije oaze u kojima je *h* alterniralo sa *g*. To su Đurići i Strp. V. Karadžić navodi i njegove zamjene s *k* i *g* u Risnu i Novome (pored primjera s očuvanim *h*): *čug / čuk / čuh*. Takvo je stanje i u govoru Kamenara.

U jugoistočnoj Boki stanje je neujednačeno. U Perastu, Dobroti, Lepetanima, Krtolima, Tivtu *h* je očuvano. U Stolivu, Prčanju i Bogdašiću je alterniralo sa *g*, u Lastvi i Mulu sa *v*, u Mrčevcu se javlja i *h* i *g*. U Grblju je takođe alterniralo sa *g*. U govoru Paštrovića ga uglavnom nema, a u finalnom položaju alternira sa *k*. Isto je stanje i u govoru Spiča. U Mainama je alterniralo sa *g*. U govoru Mrkovića *h* je izgubljeno ili je alterniralo sa *v*, *k*, *g*.

Na cijeloj teritoriji *f* je stabilan konsonant. Na teritoriji od Kufina (kojim počinje Spič) do Ulcinja *f* se javlja umjesto *v* u finalnome položaju kao produkt desonorizacije. A i glas *ʒ* zasvjedočen je na cijelome terenu ali uglavnom samo u riječima stranoga porijekla *bizin*, *bronzin* itd.

U vezi s vokalskim grupama na cijelome terenu može se zapaziti izražena asimilacija prema drugome vokalu. U vezi s grupom *ao* kao najbitnijom za podjelu crnogorskih govora može se reći da se javlja i kao neizmijenjena i kao *a* i *o*. Od hrvatske granice do Dobrote *ao* > *dugo o*, bez obzira na to je li *ao* nastalo od *al* ili *ʌl*. Na teritoriji u kojoj je sačuvan specifičan alternant poluglasnika (*a^ɛ*) ili stara poluglasnička vrijednost rezultati su nejednaki. Jedan dio te oblasti sačuvao je do našega vremena razliku između etimološkoga *a* i alternanta staroga poluglasnika, pa grupa *al* i *ʌl* nije dala jednake rezultate. S druge strane, činjenica da je na teritoriji od Dobrote do Bara grupa *ʌl* dala *dugo o* upućuje na zaključak da je cio taj prostor do novijega vremena čuvao staru izgovornu vrijednost poluglasnika (na što upućuju i neka zapažanja o poluglasničkome izgovoru u Baru u XIX vijeku), a da je današnji alternant koji predstavlja vokal između *a* ili *e*, s prevagom prve ili druge komponente, ustaljen u novije doba, možda od početka XIX vijeka, tj. prije no što je grupa *ʌl* dala *o*. Ako bi se ta pretpostavka uzela kao tačna, onda u primjerima *ʌl* > *dugo o* nije riječ o kontrakciji nego o gubljenju poluglasnika u slabome položaju ispred punoga vokala *o* (< *l*). Na teritoriji Dobrote i poluostrva Vrmac i Luštica

staro *ɸl* dalo je dugo *o* (*mögō, rēkō; kozóca / kozōcā / kozôca; orô, posô, kotô*), a *ao* < *al* ostalo je uglavnom neizmijenjeno, npr. *čëkao, stojào, žào*. Grbalj se samo unekoliko razlikuje od toga stanja. U njemu je *ao* (< *al*) ostalo neizmijenjeno, npr. *čitào, graktào, bāčào*, a *ao* (< *ɸl*) najčešće je *o* kao i u Boki, premda su zabilježeni i primjeri *s a*, npr. *ùbā / ùbō, zāva* i sl. Dostupna građa ne daje dovoljno materijala za izvođenje zaključaka, ali je vrlo vjerovatno da je dugo *a* u govoru Grblja u tim slučajevima posljedica leksičkih importa. U Paštrovićima je *ao* < *al* dalo dugo *a*, npr. *imâ, znāvâ, čërâ, prōvâ* i sl. Grupa *ɸl* dala je *o* kao i u prethodnome pojasu, npr. *rēkō, pronašô, zāšô, đigō* i sl. Ista je situacija i u govoru Spiča, koji od Paštrovića dijeli do danas očuvani toponim Kufin, samo što se u govoru Spiča labijalizuje svako dugo *a* te se grupa *ao* (< *al*) kontrahuje kao dugo *a^o*, npr. *pjëvâ^o, igrâ^o, kâzâ^o, pasâ^o, pomâ^ogâ^o* itd. Kao i u koječemu drugome, i u vezi sa sudbinom vokalske grupe *ao* situacija u Mrkovićima je specifična. Moglo bi se reći da je osnovna intencija govora da *ɸl* daje dugo *a^e* (koje opet može biti nazalizovano i nenazalizovano), npr. *pošâ^e / pošâ^{en}*, a *ao* (od *al*) dugo labijalizovano *a^o* (kao u Spiču), npr. *krepâ^o*. Međutim, ako je nekad i postojala takva intencija, ona je znatno narušena, pa se javlja i dugo *a* i dugo *o* i neizmijenjena grupa. Na to je svakako uticalo bliže i dalje zaleđe.

Zastupljeni su analoški oblici *glođat, šapćat, mećat, kolećat, prećat, srćat, svićat, obrćat, žvaćat, štukćat* itd.

Metateza i disimilacija kao bitno obilježje većine crnogorskih govora javljaju se i u ovim govorima, npr. *lješvi* (< *ljevši* < *ljepši*), *lajnski* (< *lanjski*), *provijeslo* (< *povrijeslo*), *pojma* (< *pomnja*), *slamnica* (i *slavnica*), *dumla* (< *dumna*), *mlogo*, *tamlica*, *mlozinja*, *zlamenje*, *slanka*, *sedandeset*, *nesretnjik*, *svijetnjak*, *pototnjica*, *božitnjak*, *cklo* (< *st(a)klo*), *vojka* (< *voćka*) i sl.

Često je epentetsko *d* i *t*: *zdreli, ždraka/zdraka, streća*. Finalne grupe *št* i *st* uprošćene se kao u primjerima *priš, mladost*.

Alternacija *s : š* i *z : ž* ispred *lj* i *nj* prenijela se (kao i u ostalim crnogorskim govorima) i na slučajeve u kojima su *lj* i *nj* nastali jekavskom jotacijom i na slučajeve u kojima se *s* i *z* nalaze na kraju prijedloga kojemu slijedi riječ s inicijalnim *lj* i *nj*, npr. *šljez, šljezina, šljeme, žlje, šnjelo; š njega, š njim, iz njega*.

Česte su i alternacije *s – š, z – ž, s – c, m – n: jaštreb, šmreka, žglob, cmola, cklad, zinski, osandeset*.

Finalno *đ* i *ć* često daju *j: nikuj, doj*. Tako je i u primjerima *Tivajka, Dobrojka; mogujsvo, pokujstvo*.

U genitivu množine javlja se *h* (odnosno njegovi alternanti): *ženah / ženak / ženag* na teritoriji izvan ševerozapadne Boke, tj. u dvoakcenatskim govorima. I u zamjeničko-pridjevskoj promjeni javljaju se tzv. duži oblici *-ijeh / -ijem*, odnosno odgovarajući alternanti.

Često je miješanje instrumentalnoga *-om* i *-em* (u korist prvoga), npr. *daždom, mužom, tuceljom, prijateljom, korbačom, plačom* itd.

Enklitički oblici *ni, vi / ne, ve* (za dativ i akuzativ) osobina su i ovoga područja.

Zamjenice *ovaj, onaj* glase *ovi, oni*. Često u množini *ovizi, onizi*. Partikule su inače česte.

Genitiv od *što* uglavnom glasi *čěsa / česă*.

Dvosložna ženska imena oblički su izjednačena s vokativom pa imaju krajnje *e* (*Mare, Kate*). Na teritoriji dvoakcenatskih govora ona imaju i akcenat vokativa, a u ševerozapadnim bokeljskim govorima češći je dugouzlazni akcenat u nominativu tih imena. I taj akcenat u ševerozapadnim bokeljskim govorima ide u prilog pretpostavci da su uzlazni akcenti u tim govorima novijega datuma.

U vezi sa sintaksičkim osobinama najprije treba istaći opštecrcnogorsku osobinu nerazlikovanja padeža mjesta i padeža cilja kretanja: *Idem u Kotor – Šedim u Kotor; Gospodin sedi u zlatne stole*. Ona je odlika i ove oblasti.

Imperfekat i aorist su živi, premda je u bokeljskim govorima upotreba imperfekta u slabljenju.

Čest je i potencijal imperfekta, npr. *ćah panut da me nijesi uzdržo; mi te ćasmo čekat da si ni što reko* itd. Takav je i imperfekat s pomoćnim glagolom *biti*: *Bješe kazat istinu*.

Običan je i aorist za iskazivanje radnje koja se mogla izvršiti u prošlosti: *Da ga nije neko obranio, ubiše ga*.

Umjesto prijedloga *o* uz lokativ se često javlja *od*: *Od Janku se zbori*.

Obična je kongruencija tipa *Svarila sam te dva jaja; Imamo tri-četiri vrela jake; Imamo dobre tri sela*. Tako je obično i *mi dvo(j)ica; vi petinja*.

Kako je i za očekivati, u leksici su vrlo zastupljeni romanizmi, a u krajevima koji su se nalazili pod osmanskom upravom nijesu manje frekventni ni orijentalizmi. Posebno je značajan govor Bara čiji su muslimani u ne tako davnoj prošlosti bili bilingvalni – govorili su turski i crnogorski.

Literatura:

- Aleksić, Radomir: „Izveštaj d-ra Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 7, Beograd, 1940, str. 36–37.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 6, Beograd, 1938, str. 17–20.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 8, Beograd, 1941, str. 15–22.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, SAN, Beograd, 1953, str. 333–337.
- Brajković, Tomo: „Peraški dijalekat“, *Programm des Gymnasiums vo- n Cattaro 1892/93*, Zagreb, 1893, str. 3–21.
- Broz, Ivan: „Zamjena poluglasnima u govoru barskome“, *Nastavni vjesnik*, knj. I, Zagreb, 1893, str. 64–68.
- Čirgić, Adnan, „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2008, str. 109–128.
- Čirgić, Adnan, „Revizija podjele crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2009, str. 253–266.
- Čirgić, Adnan: „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–91.
- Čirgić, Adnan: *Dijalektolozi i crnogorski jezik (do 1945)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014.
- Čirgić, Adnan: *Dijalektolozi i crnogorski jezik (od 1945)*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
- Ćupić, Drago: „Govor Grblja“, In: Jovan Vujadinović, *Grbalj u oslobodilačkom ratu 1941–1945*, Mjesna organizacija SUBNOR, Grbalj, 2000, str. 29–33.

- Čupić, Drago: „Sudbina vokalske grupe a + o (aI, ɔI) u govovima Crne Gore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, knj. 6, CANU, Titograd, 1985, str. 207–216.

- Dostinić, Dušan: „Neka zapažanja o hercegovačkom tipu bokeljskih govora“, *Ogledi*, 2, Titograd, 1963, str. 77–82.

- Erdeljanović, Jovan: „Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca“, *Glas Srpske kraljevske akademije*, XCVI, Sarajevo, 1920, str. 1–78.

- *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 523–557.

- Jovanović, Miodrag: *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2005.

- Jovičević, Andrija: *Crnogorsko Primorje i Krajina*, Obod, Cetinje, 2004. (fototipsko izdanje).

- Karadžić, Vuk: *Srpske narodne poslovice*, Cetinje, 1836.

- Kašić, Zorka: „Govor Konavala“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLI, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1995.

- Lipovac-Radulović, Vesna: *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići*, Novi Sad, 1997.

- Lipovac-Radulović, Vesna: *Romanizmi u Crnoj Gori – jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod – Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1981.

- Musić, Srđan: *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki*, Filološki fakultet, Beograd, 1972.

- *Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka*, Priedili Ivan Božić, Branko Pavičević i Ilija Sindik, Državni arhiv Narodne Republike Crne Gore, Cetinje, 1959.

- Peco, Asim: „Govor istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XIV, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1964.

- Petrović, Dragoljub: „Neke napomene o refleksu poluglasnika u govoru Šestana“, *Zbornik radova povodom 70-godišnjice akademika Jovana Vukovića*, ANUBiH, Sarajevo, 1977, str. 335–337.

- Petrović, Dragoljub: „Neke osobine jezika Stefana Mitrova Ljubiše u svetlosti današnjega govora Paštrovića“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIX/2, Novi Sad, 1976, str. 55–59.

- Petrović, Dragoljub: „O nekim osobinama akcenatskog sistema u govorima Luštica i Krtola“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVII/2, Matica srpska, Novi Sad, 1974, str. 119 – 123.

- Popović, Momčilo & Petrović, Dragoljub: „O govoru Spiča – građa“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LVI, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2009, str. 1–275.

- Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.

- Rešetar, Milan: *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien, 1900.

- Rešetar, Milan: *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.

- Rosi, Alberto: „O jeziku starih Kotorana“, *Smotra Dalmatinska*, br. 59, Zadar, 1918, str. 1–3.

- Tomanović, Vaso: „Acc. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: ni i vi (ny, vy)“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, Историско-филолошки оддел, кн. 3, Скопје, 1930, 1950, str. 1–16.

- Tomanović, Vaso: „Akcenat u govoru sela Lepetane“, *Južnoslovenski filolog*, XIV, 1935, str. 59–143.

- Tomanović, Vaso: „O bokeljskim govorima“, *Boka*, br. 2, Hercegovini, 1970, str. 225–229.

- Vujadinović, Nenad: *Govor Kamenara*, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2007.

- Vujović, Luka: „Jedan periferni starocrnogorski govor (mrkovički) u svetlosti istorije jezika, međudijalekatskih i međujezičkih pojava“, *Naš jezik*, XVI/3, Beograd, 1967, str. 171–192.

- Vujović, Luka: „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVIII, Beograd, 1969.

- Vušović, Danilo: „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

- Zore, Luko: „Ѣ и Ъ u Crnojgori i Boki Kotorskoj“, *Slovinac*, knj. 2, br. 13, Dubrovnik, 1879, str. 199.

POIMANJE JEZIKA KOD PLATONA

Dragiša Damjanović

In this paper, the author is trying to present different levels of understanding of language in Plato. The basis for a more detailed theorising is found in Plato's dialogue titled Cratylus, and apart from the exhaustive analysis of Plato's own contribution to this subject, the author endeavours to form comprehensive conceptions of Plato's theory of language. The paper focuses on a twofold conception of language as well as on its possible characters in the system of opinions regarding language. The intention was to show which theories resulted in the later understanding of language. The section related to statement is a logical analysis but also the obvious attempt of the author to distinguish the issues which are shaped as the possibilities of Plato's linguistics and possibilities of Plato's philosophy of language.

Ovaj rad je zasnovan na dvojakom pristupnom izučavanju. Naime prvenstveno detaljnijim izučavanjem osnova Platonove filozofije jezika započinjemo sa uvjerenjem da detaljnije Platonovu teoriju ideja nije potrebno pojašnjavati. Prvobitni pristup problematici će se pokazati kao filozofski uvid u Platonovu teoriju jezika. Kako je ovaj uvid nešto drugačiji od samog lingvističkog dijela, mada jedan drugog ne isključuju, naprotiv nadopunjuju, u prvom dijelu će se uočiti snažna težnja da se daju

odgovori na pitanja sličnosti i razlikovanja ova dva uvoda. Pored ova dva uvoda, nastojaćemo pokazati aktuelnost Platonovog doprinosa samom poimanju jezika, mada i značaj za poimanje imena. Kako je osnovna ideja Platonovog *Kratila*, dijaloga koji pripada svojim hronološkim pozicioniranjem klasičnom dobu, problem imenovanja i imena, *telos* ovog rada će biti usmjeren ka pokazivanju aktuelnosti dvaju uvida u problem jezika. Odnos jezika i znanja se nameće i neizbježan je, ali i ne usko predmet ovog rada. Originalni doprinos rada će se prepoznati u savremenim metodama, ali i u otvaranju novih pitanja i problema koje fundamentalno budi pomenuto Platonovo djelo. Značaj Platonovog djela je neupitan. Iako ovo djelo nosi pregršt značenja, naš cilj neće biti prisilno odbacivanje pojašnjenja koja su produkt viševjekovnog istraživanja. Pored pomenutog, koristeći se savremenim vremenskih otvorima u poretke misli, nastojaćemo da prikazemo kako Platonov *Kratil* može poslužiti ne samo kao osnov za formiranje mlade filozofske discipline, kao što je filozofija jezika, već i ocrtati koje je to poretke razvoja misli o jeziku postavio mudrac stare Grčke koji svoje pretenzije otkriva na sve poretke mišljenja. Iako se savremena metodologija izučavanja jezika specijalizovala i odvojivši stvorila čvrst sistem, taj sistem nije tu svoju čvrstoću izgradio umjetnim, vještačkim odvajanjem od stvarnosti, što dokazuje otvorenosću za multidisciplinarni pristup rješavanju problema, pretenzijom na cjelinu i pretenzijom na deduktivni postupak u traganju za rješenjima. Uobičajena mišljenja pojedinih stručnjaka, koji uzimaju za predmet izučavanje Platonovog poimanja jezika, smo uobiličili u jedno novo ruho. To ruho nije vještački nametnut oblik sadašnjosti prošlim vremenima, već izuzimanje univerzalne problematike koja treba da stvori alate za novo poimanje jezika. Svaki pokušaj za detaljnijom analizom Platonovog jezika nije predmet ovog rada, već isto to, ali drugačije pozicionirano; Platonovo poimanje jezika kao univerzalnog sredstva koje para-

da misli svih i Helena i varvara, jer naime, *Postoji za sve i za Grke i za barbare ista prirodna ispravnost imena.*¹ Ovu tvrdnju ćemo nadalje razvijati metodološki da pokažemo postojanje ispravnosti u odnošenju jezika i misli i svijeta upravo za sve. Ne posežemo za propisivanjem pravila, nego za uočavanjem i pozitivnih i negativnih posljedica, kao i postojanja, odnosno nepostojanja istih. Cilj će poroditi brojne misaone konsekvence koje neće biti predmet obrade.

*Πλατων γραμματική*²

U predklasičnom dobu antičke Grčke, jezik starih Helena se razvija kako u najstarijim oblicima u kojima dobija svoj izražaj, tako i u nešto novijim oblicima zapisivanja. Helenski jezik je karakterizovan svom težinom civilizacije koja se služila njime kao medijom za svjedočanstva svoga postojanja. Helenski jezik je kompleksan i zahtjeva detaljnu analizu. Kako je jezik koji više nije u upotrebi on sve više postaje nepoznanica i u svojoj višeznačnosti skriva značajna lingvistička pitanja. Platon koji živi u vrijeme procvata antičke filozofije, u srednjem periodu svog stvaralaštva³ se počinje pitati i za prirodu samog jezika. Dijalog koji se uzima za fundament Platonove teorije jezika, ali i filozofije jezika, je naslovljen po jednom od učesnika samog

¹ Platon: *Kratil*, Studentski centar, Zagreb, 1976, 19.

² Ovdje nam je cilj da se poigramo sa riječima. Kako je Platonu ime dato po rođenju Ἀριστοκλής, makar po tvrdnjama Διογένης Λαέρτιος, kasnije zbog građe je nazvan Platon, što u doslovnom prevodu znači široki, pa se tako ovaj naslov može čitati dvojako kao i Platonova gramatika, ali i kao širina gramatike.

³ Vidi: Koplston, Frederik: *Istorija filozofije; tom I Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd, 1988, 172.

dijaloga *Kratilu*.⁴ Platonov doprinos u stvaranju filozofije jezika, ali i same teorije jezika je veliki pa se u svim historijama lingvistike uvijek uvrštava među prvim teorijama jezika koje pamti evropska civilizacija. Značaj Platonovog doprinosa uviđa većina teoretičara pa se često može pročitati da *Gramatika nije razvijena nauka u Platonovo doba ali je njegova analitičnost poslužila za formiranje gramatike kasnije*.⁵ Dodaćemo da gramatika ne duguje samo svoje formiranje Platonovim razmatranjima, već i sama filozofija jezika, koja svoje postojanje zadobija jačanjem teoretskih aparata same lingvistike i njeno formiranje kao zasebne nauke. Mislimo da je neophodno, takođe, napraviti razlikovanje u poimanju gramatike u antičkoj Grčkoj i danas. Naime gramatika se u Platonovim dijalozima često može naći u govorima kako Sokrata⁶ tako i drugih likova koje je Platon uvrstio u svoje dijaloge. Pa savremeno značenje gramatike je posve šire i drugoznačnije od onoga koje ima u Platonovo doba, naime za Platona *gramatika je vještina upotrebe slova*⁷, a ona se smatra

⁴ Za navođenje ćemo koristiti prevod Platonovog *Kratila* na hrvatski jezik u redakciji Dinka Štambuka iz 1976.

⁵ Sedley, David: „Plato on Language“ u *A Companion to Plato*, ur. Hugh H. Benson, 214-228, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, 214.

⁶ Radi jasnoće napomenimo da većina Platonovih dijaloga ima Sokrata kao jednog od glavnih likova koji uglavnom, daju konačan sud o problematici koja se tretira u pojedinačnim dijalozima, često teoretičari su skloni tome da govore kako je sve izrečeno kroz usta Sokrata ustvari Platonov stav; naime stvari su posve komplikovanije jer se ne može jasno razlučiti šta je sokratsko u Sokratovim govorima, a šta Platonovo. Kako svaki učenik, asimiluje učenje svoga učitelja, tako možemo posmatrati Platonovog Sokrata kao skup dvaju filozofija.

⁷ Τέχνη Γραμματική (grč.) umjetnost slovljenja, vještina slovljenja, vještina slovesnosti.

nerazdvojnim sastavnim dijelom svekolikog⁸ učenja⁹. Platon teoriju jezika sistemski ne iznosi samo u ovom djelu, njegova cjelokupna teorija jezika je rasuta u raznim naznakama u raznim dijalozima, ali polemika koja se raspravlja u *Kratilu* je cjelokupno problematika jezika. U svojim prethodnim dijalozima, mada i u onim poslije, Platon nagovještava problem jezika, tako da njegova teorija jezika je indikativna i nije sistemska u cilju rasvjetljavanja jednog problema kao takvog. Tako naime i spomenutu vezu gramatike i filozofije još možemo naći i u njegovim starijim dijalozima, ali bez čvršće vezanosti u jednu sistemski oblikovanu raspravu. Ne smije nas zavesti misao da je Platon za πρώτα problematiku filozofije uzeo gramatiku, već se njen značaj uvidio posebno u raspravljanju odnosa pojedinačnog i opšteg, ali i kao vezivnu snagu jezika kroz smisaoni postupak značenja. Platon ne napušta heraklitsko poimanje λόγος-a, iako se na prvi pogled može steći utisak da se nastoji odvojiti od učenja ovog Predsokratovaca, ali takođe vješto pokazuje problematiku koju nosi filozofija, a koju nam neposredno prenosi njegov učenik Kratil. Radi jasnoće, i za Platona je govorenje i dalje smisleno govorenje i nerazdvojivo je od njegove teorije saznanja. Takođe zadržava mnogoznačnost pomenutog pojma, ali nastoji da u gramatičkom smislu rasloji problematiku imenovanja. Tvrdnju da je njegova teorija saznanja nerazdvojiva od njegove teorije jezika vidimo i kod Maricki-Gadžanski.¹⁰ Zbog njegovog prepoznatljivog pristupa problemu dijaloga, i ovaj dijalog ne rasvjetljava problem jezika u cjelini, ali se bavi lingvistički značajnim temama i problemu imenovanja daje novi značaj. Gramatika kao vještina slovljenja, u primarnom vezivanju imenovanog

⁸ Φιλοσοφία (grč.) prijatelj mudrosti, cjelovita mudrost, mišljenje mišljenja.

⁹ Bugarski, Ranko: *Jezik i lingvistika*, Nolit, Beograd, 1984, 29.

¹⁰ Maricki-Gadžanski, Ksenija: *Platon o jeziku i saznanju*, Rad, Beograd, 1977.

i stvari objekta imenovanja, čak u nekim tumačenjima ima za objašnjenje da se gramatikom nazivao alfabet, poredak slova i njihov grafemski zapis. Γραμμα u osnovnom značenju znači slovo, pa se iz toga oblikuje primarno značenje riječi gramatika, kao slovesnost. Ovaj termin je u našem jeziku izgubio na upotrebnom značaju, ali je zato negacija istog termina upotrebeno široko rasprostranjena. Platonov doprinos razvoju gramatike je neupitan i neosporan, što zbog njegovog početnog razlikovanja ὀνόμα¹¹ (ὀνόματα kao množina) i ῥῆμα.¹² *Platonova analiza imena, će za shodno imati, da se kasnije pa čak i od Aristotela imena i opisi, počnu koristiti za polutehničko razlikovanje imenica i glagola u gramatici.*¹³ Platon cjelokupni lingvistički diskurs teoretizuje polazeći od dvije stavke: imena i opisa. Težnja da se stekne prvi plan teoretiziranja se vidi u tome da se prvo moraju postaviti objekti o kojima će biti govora i koji će u interakciji sa ostalim objektima ulaziti u proces radnje. Pa tako imamo tvrdnje da uspješan govor je onaj govor koji prvo ima postavljen objekat govora ili poznavanje objekta, a onda i poznavanje vrste objekta o kojem će se govoriti. Tako da ime jeste mikrostruktuirano i stavljen je akcenat na njega, ali će se kasnije uvidjeti potreba da se otvori i pitanje iskaza. Vežanost imena i opisa jeste u tvrdnji da bi kompletirali izjavu logos moramo prethodno znati ime predmeta, pa tek se upustiti u opisivanje. Ovu problematiku, tvrdi Sedli¹⁴, možemo naći formalno postavljenu još u *Sofistu*. Takođe treba imati u vidu da Platonova podjela na imena i opise se primjenjuje na pojedinačne riječi, jer Platon nije eksplicitno zauzeo stav da li se njegova ὀνόμα i ῥῆμα

¹¹ U značenju za ime, ali kasnije se Platonova upitanost nad ovim pojmovima, počinje oblikovati u osnovna gramatička sredstva.

¹² U značenju za radnju, za opis.

¹³ Sedley: op. cit, 215.

¹⁴ Sedley: op. cit, 214.

odnose na riječi ili na fraze (iskaze) ili na oboje, tvrdi Robins¹⁵, dok pak Sedli¹⁶ zauzima stav da je Platon imao na umu samo pojedinačne riječi.

Iako je gramatika u svom punom značenju još na samom početku, Platonovo pitanje za probleme gramatike je analitično i krajnje precizno postavljalo razvojne puteve misli o jeziku. Platonovo potencijalno otvaranje misaonih rascjepa nad jezikom je stvorilo odličnu klimu za dalje razvijanje pojmovnih aparata koji se tiču jezika. Pa možemo potvrditi Diogenu¹⁷ tezu *da je Platon prvi istražio potencijalnost gramatike*.¹⁸ Uobličenu misao o jeziku i gramatici nije ponudio kao gotov udžbenik u svom *Kratilu*, ali je sa potencijalnosti jezika otvorio probleme koji se tiču problema jezika, koliko to ima koristi za formiranje njegove teorije saznanja. Ono za šta Diogen L. griješi jeste tvrdnja: *Što se njegova izbora riječi tiče, on se služi veoma složenim oznakama da neobrazovanim i nepozvanima ne bi olakšao pogled svoga filozofskog spisateljstva*¹⁹, jer takvo gledanje na Platonovu terminologiju nije ništa drugo nego nerazumijevanje ne osnovnih filozofskih, kako je to T. Adorno naveo, već i filoloških osnova. Ukoliko je Diogen L. naveden da napravi samo jezičku analizu Platonova spisateljstva, on opet upada u nepoštovanje primarnih logičkih principa. Imenovanje naizgled istih stvari je za Platona neophodno i po zahtjevu precizno. On tvori prefinjen svijet ideja, koje su svoj realni sloj zadobile već

¹⁵ Robins, R. H: *A Short History of Linguistics*, Routledge, New York, 2013, 36.

¹⁶ Sedley: op. cit, 215.

¹⁷ Διογένης Λαέρτιος

¹⁸ Robins: op. cit, 19.

¹⁹ Navedeno prema: Adorno, Teodor: *Filozofska terminologija, uvod u filozofiju*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, 45.

prethodnim imenodavcima. Nastojati da se Platonova terminologija pokaže kao sredstvo eliminacije slušalaca i čitalaca je pogrešno i neosnovano, ali i čini najgoru nepravdu Platonu tvrdi T. Adorno.²⁰ Ono što se konstantno previđa i nerijetko uzima kao samorazumljivo jeste odnos filozofskog Platonovog ustrojenog misaonog poretka i sada jedne teorije jezika koja se oblikovala u toj teoriji saznanja. Teorija saznanja u Platona je zahtjevala izlazak u jezik, zato i Platon piše dijaloge, a ne spise kao osamljeni pisar ontološke zamišljenosti. Čak i često osporavana *Pisma* Platonova su takođe διάλογος, jer su nekome na čitanje i očekuje se odgovor na ta pisma. Prije svega moramo imati u vidu da dijalog, kao forma koja oblikuje svijest i mišljenje našeg filozofa, je potencija koja daje uvid u jedan proces, dok kod većine filozofa dobijamo gotove misli sa preduvjerenjem da se nijedna greška nije dogodila u tom misaonom razvoju koji je isporučio misli koje su fino oblikovane i jasno definisane. Naime kod Platona imamo konstantnu smjenu pogrešaka, preduvjerenja, ubjeđenja, i konstantno preispitivanje. Takav uobličeni sistem govori o tome da smislenost svoj izlazak traži kroz jezik, u jeziku ga stiče, jer on je ta materijalizacija misli, mada ne i jedina. Osobenost čovjeka da svoje misli uobliči i prenese kroz jedan od dva procesa koji se vežu za usta čovjeka tj. *influx* ili *efflux*.²¹ Misao klasičnog doba čovjeka je usmjerena na ulaznu aktivnost čovjekovih usta, ali ta materijalistička strana je primitivno (neplemenito) odnošenje naših usta sa stvarnošću, tj. *influx*. Platon preispituje onaj nematerijalni *dotok*, koji je kao i njegov svijet ideja, onaj koji dolazi od plemenitosti, *Jer najljepše misli se rađaju u duši*.²² Nematerijalni dotok je i dalje dotok, iako je on označen kao *efflux*, jer je to dotok misli kroz jezik u

²⁰ Adorno: op. cit, 46.

²¹ Sedley: op. cit, 214.

²² Korać, V. i B. Pavlović: *Istorija filozofije*, ZUNS, Beograd, 1984, 69.

svijet, kroz proces materijalizacije. *Efflux* je dotok koji naš plemeniti organ duše *timus* oblikuje i rađa misli koje nadopunjuju nedostatni odnos čovjeka i svijeta. Sedli u svom radu tvrdi da je govor kao *efflux* karakterizovan kao najfiniji i najbolji od svih tokova²³, što je Platonova formulacija koja se može naći i u *Timaju*. Iz ovakvog filozofskog stava rađa se prvi pokušaj definisanja osnovnih gramatičkih kategorija.²⁴

Kako je oblikovana misao o odnosu pojedinačnog i opšteg u samoj Platonovoj filozofiji fiksirana i određena kao glavna, označavajuća snaga njegove filozofije, tako se i cjelokupna Platonova kritika usmjerila ka *generalnoj deskripciji gramatičke analize*.²⁵ Platon ostaje u svom maniru da se opšta analiza nalazi na začelju njegovog teoretiziranja, ali i pored toga uobličeno stvara nove poretke za dalju preciznu, pojedinačnu teorijsku preobrazbu temeljnih gramatičkih pojmova. Na kraju da postavimo pitanje koje se nazire i na samom početku: *Kolika je širina gramatike?* Odgovor na ovo pitanje sa Platonovog stovišta je više nego jasna, širina je sveobuhvatna i predmet saznanog sistema. Kod raznih autora možemo naći da se Noam Čomski za oblikovanje svoje univerzalne gramatike upravo poslužio Platonovim *Menonom*, što se može naći u radovima: Tomas²⁶, Pul.²⁷ Širina gramatičke analize je sveobuhvatna i postavkom na primarni oblikovni postupak misli je morala naći izlaz kroz Platonovu teoriju saznanja. Granice teorijskog poimanja jezika

²³ Sedley: op. cit, 214.

²⁴ Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, 22.

²⁵ Sedley: op. cit, 215.

²⁶ Thomas, Margaret: *Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics*, Routledge, New York, 2011, 15.

²⁷ Poole, Geoffrey: „Plato“ u *Key Thinkers in Linguistics and the Philosophy of Language*, ur. S. Chapman i C. Routledge, 212, Oxford University Press, Oxford, 2005, 215.

su neograničene i potencijalnost zadobijaju samim svojim angažmanom u misaonoj vezanosti mišljenja i jezika, saznanja i jezika. Težnja da se svaka oblikovanost, i jezika i saznanja, prevede na oblik pravila i da se uobliči kroz poimanje jasnog postojanja pravila mišljenja, što će kasnije poći u logičku analizu, a sa druge strane u jasnom postojanju pravila jezika, što će kasnije razvijati sve danas poznate jezične discipline, zakonodavce jezika.

Λόγος

Postojanje osnove za razgovor, govor jeste postavka pitanja za osnovanost govora uopšte. Da li se svaki govor može razmatrati u opsegu govora kao takvog? Da li smisljeni govor može postojati bez jezičkog sistema? Govor mora biti ustrojen, obavljen pravilnošću i stvoren po kauzalnom sistemu. Ranije iznešena dualnost tokova koji se opisuju, podrazumijeva da je govor nešto što je u mijenjanju i u promjeni. Takav stav zahvaljujemo još i Heraklitu i njegov učenik ga upravo ovdje iznosi i na planu jezika, jer je u Heraklitovom poimanju ono sveodnosno i svevažće.

Neupitno je da je Platon podržao, preoblikovao i usvojio temelj svoje saznajne teorije kroz korelat razumskoga (razuma) i jezičke strukture, što možemo vidjeti i kao osnov za stvaranje svijeta ideja, ali i kao opštu potrebu da se ta dva razdvojena svijeta vežu sa principom lijepoga i dobrote. Nastojeći i u govoru da se definiše kao svojstvo mislećeg bića, onda je neupitno oblikovana teza da ta misao svoj puni značaj dobija u jezičkoj strukturi koja je heraklitski vezana za razum.²⁸ Govor, jezik je za stare Helene sredstvo diferencijacije u odnosu na druge, neistogovoreće tj. varvare. Platonovo analitično traganje za potencijalnošću gramatike nije usmjereno u hegemonijskom postupku. Platon ne nastoji da preoblikuje sve nehelene i da ih sa varvarskog

²⁸ Ivić, Milka: op. cit, 22.

govora postavi u poredak apstraktnog jezika ili ideje jezika. *Interesantno je da (Platon - D. D) ne zagovara neki hipotetički jezik, već jezik aktualnosti svoje kulture.*²⁹ Platon u svom maniru ne stvara neku ideju jezika koja u svojoj idealnoj egzistenciji bi posjedovala sve odgovore na iznesena pitanja, već za primarnu temu rasprave uzima aktuelni jezik, koji je već oblikovan, intra-diferenciran itd. Uobličena Platonova teorija jezika ne pita za jezik mišljenja svijeta duše, navodi Sedli.³⁰ Polazište za odabir takvog misaonog hipotezisa se ogleda u tome što je primarna glavobolja Platonu zadata postojanjem samorazumijevanja pojedinih jezičkih tvorevina, ali i njihovo neprecizno dodjeljivanje značenja. Platon uvijek nastoji da otkloni sva pogrešna značenja prilijepljena, *inkapsulirana*³¹ u termine koji se u upotrebnoj praksi ne pitaju za značenje, posebno one koji su svoju značenjsku funkciju zamijenili upotrebom. Platon nastoji da iz termina porodi pojmove, ali se otkriva teškoća broja tih pojmova i čovjekova mogućnost odnošenja znanja i pojmova.

Iako je idejni poredak u Platona nezavisan i nepromjenjiv, on je kauzalni odrednik naših suštastvenih odredbi koje se kriju u logosu. Logos³² je, po Heraklitu, osnov za kauzalni sistematski oblik naše duše i naše mogućnosti znanja u cjelokupnom poretku stalnog mijenjanja. Platon prvi počinje da diferencira različite oblike govorne prakse i pravi razliku između: postavljanja pitanja, govorenja i logosa. Ovaj oblik postaje tročlan, iako se u prevodu ne pravi razlikovanje, nego izgleda da je napravljena razlika samo u postavljanju pitanja i govorenju, a da je otkrovenje poistovječeno

²⁹ Sedley: op. cit, 145.

³⁰ Sedley: op. cit, 214.

³¹ Sedley: op. cit, 131.

³² Λόγος (grč.) govor, um, razum, zakon, itd. ima pregršt značenja, najnovija istraživanja pokazuju da ima čak 65 značenja. Za više: Premec, Vladimir: *Logos u Herákleitosa*, M. C. M, Sarajevo, 1996.

sa logosom; situacija je nešto drugačija. Naime, podjela je tročlana i ona je oblikovana po funkcionalnim određenjima; razliku između logosa i govorenja je neizbježno potrebno napraviti. Govorenje je proces sa svojim akcionim djelovanjem, logos je suštastveno određen i neprocesualan u svojoj aktivnosti već nosi značenjsku smisaonu odredbu.

Pa kako su Heleni voljeli da riječima daju veći značaj nego što smo mi spremni, logos je postao izraz nečega suštastvenog. U izražajnom poretku takođe imamo hijerarhijski postavljene stvari, pa je onaj izraz koji nosi epitete najsmislenijeg, najpreciznijeg, najljepšeg, izraz suštastvenog i on se definiše kao logos. Logos je razložen, kauzalitativno određen (jer je zakonik) i taj imenodavac (zakonodavac), za kojeg se Platon pita u *Kratilu*, je poznavalac jedne tajne veze koja se nalazi u onim dubinama duše koje ne mogu ni delfski ronoci da izrone, kako kaže Sokrat.³³ Zaključimo ono što je sada postalo očigledno, Platon je za svoju teoriju ideja uporište našao u Heraklitovim govorima $\lambda\omicron\gamma\omicron\iota$.

Διαλεκτική

Platon *Kratila* stvara poslije oštre kritike sofizma, poslije temeljnog promišljanja svih aspekata cjelovitosti znanja i njegov metod je prvenstveno deduktivan. Tako kada se Platon upusti u teoretiziranje ($\tau\epsilon\omicron\rho\iota\alpha$ se ovdje uzima u značenju traganja za...) on prati svoju već poznatu dijalektičku šemu koja se pokazala plodonom. Koliko god svekoliku teoriju Platon izvlači iz svijeta ideja, koje su vječne i nepromjenjive i koje se paralelno pozicioniraju u odnosu na čulni svijet realnih objekata, Platon u svim svojim dijalozima uzima precizno određen i zadat problem razmatranja. Šema kojom dijalektički razmatra problem od kojeg polazi je uvijek ista i precizno sprovedena. *Kratil* nije izuzetak. Naime, prvobitno Platon uzima za problem imenovanje, kao

³³ Heraklit: *O prirodi*, Oktoih, Podgorica, 2001, 87.

postupak razmatranja ovog dijaloga. Naravno, taj problem otkriva i druge Platonove stavove, ali u cjelini dijalog ne odstupa od ove problematike. Ta „dijalektička šema“ je tročlana, i pored postavljanja problema o kojem će se govoriti čini raščlanjivanje problema i njegovu analizu, što se može označiti postupkom diobe, koji ima za cilj pobijanje neistinitih stavova, poslije se preispitana samorazumljivost problema dovodi u sumnju, sve se završava postupkom sinteze i porađa se novi pravilni značaj koji treba da se uobličí u definiciju. Definicija je za Platona nabranje karakteristika koje se vežu za definisani pojam. Pored navedenog, dijalektički postupak se udvaja na dva osnovna postavljena oblika i to na hipotezis i dijarezis, koji se može svrstati u dijalektički postupak, ali i može postojati kao element koji je van dijalektike kao postupka istraživačko-filozofske aktivnosti.

Odnos dijalektike i Platonove teorije jezika je vezujući i određujući. Dijalektika je kod Platona shvaćena kao metoda za pravilno spajanje i razdvajanje pojmova. Ukoliko učinimo tu nepravdu dijalektici i spustimo je na nivo konkretnih jezičkih struktura, dolazimo do toga da je gramatika ovaj metod preuzela i preoblikovala, ali ne smijemo reći da je dijalektika jezička gramatika, kako se često umjelo tvrditi u srednjem vijeku. Platon konačnu definiciju dijalektike neposredno daje još i u *Fedru*. Dijalektika djeluje na tri plana, pa tako u cjelinskom odnošenju prema svijetu otvara mogućnost za postojanje ustrojstva pojmo-va, kao i vječno ustrojenog svijeta ideja. Drugi plan je internistički i odnosi se na samog pojedinca u njegovom procesu mišljenja, jer samo mišljenje treba da se vodi osnovnim zahtjevom dijalektike, jer proces mišljenja ukoliko se ne bi odvijao procesom analize i sinteze, ili se poveo samo sa jednim od ova dva postupka, onda bi se izgubio μέθοδος.³⁴ Pa je tako μέθοδος γραμματικῆ oformljen i oblikovan po uzoru na metod dijalektike. Treći plan, koji je odgovoran za oblikovanje jezika, jeste raz-

³⁴ Μέθοδος (grč.) put.

matranje jezika kao dara govora. Ovaj plan uzima da je dar govorenja osnov dijalektike uopšte, tvrdi Sedli.³⁵ Pored toga *Kratil* nudi odgovor na pitanja imenodavca (zakonodavca), koji oblikuje imena, pa tu postajemo svjedoci jednog vještog primjenjivanja dijalektike i na problem imena, a samim tim i jezika uopšte. Za Platona imenodavac (zakonodavac), poznavalac tajni zakona logosa, radi skupa sa dijalektičarem. Iako su kod Platona ovim postupcima dodijeljeni nazivi po radnji koju sprovode, slobodno se može ustvrditi da je zakonodavac i dijalektičar i imenodavac. Prosto se postavlja pitanje da li se ova dva postupka mogu odvojiti, kao i da li se ova dva pojma mogu sintetizovati u jedan pojam. Kako je područje proizvodnje formi različito, ali u imenodavnom postupku se dešava saradnja, razdvojenost je moguća na poredak misli, ali ne i u realitetu svjetovnog mišljenja. *Imenodavac, i dijalektičar rade skupa u proizvodnji formi*³⁶ i postupak oblikovanja formi uvijek podrazumijeva postupak pravilnog oblikovanja i analitičko-sintetički postupak dijalektike.

Svo oblikovanje pojma imenodavca, dijalektičara, zakonodavca pod uticajem svoje političke misli Platon oblikuje u starom helenskom, cjelokupnom poretku mjere. Tako da konačno taj princip kojim se vodi taj vještac³⁷, *koji se najrjeđe pojavljuje među ljudima*³⁸ jeste umjerenost. Pored iznesenih principa imamo i princip ljepote, koji se vezuje za upotrebu imena, pa tu imamo tvrdnju Platona da se učitelj, koji se služi tvorevinom dijalektičara, lijepo služi imenom.³⁹

³⁶ Baxter, Timoty M. S: *The Cratylus Plato's Critique of Naming*, E. J. Brill, Leiden, 1992, 71.

³⁷ Διλεκτικός (grč.) dijalektičar, vještac.³⁵ Sedly: op. cit, 214.

³⁸ Platon: op. cit, 25.

³⁹ Ibid.

Jezik

Praktično odnošenje prema jeziku se neposredno oblikuje kroz sam čin govorenja, kroz materijalizaciju jezika. Praktični odnos prema jeziku nije odnos koji je zaboravljen od strane Platona, on detaljnije biva obrađen u njegovom dijalogu koji je naslovljen kao *Sofist*. Nerijetko se može pročitati da je *Kratil* samo nastavak kritike sofizma, koji je započet u *Sofistu* razvijen u *Gorgiji* i svoj finalni značaj zadobija u samom *Kratilu*. Takav stav se može pročitati i kod Partee⁴⁰, ali i kod drugih. Kritika sofizma je konstanta i lutajući motiv u Platonovim dijalozima, ali cilj spomenutih dijaloga nije da stvore jedan korpus koji bi odgovarao *Sofističkim pobijanjima*, već je cilj (τελος) pojedinačno rasvjetljavanje zadate problematike, koja u svom cjelinskom odnosu ima oformljenu moć tvorenja teorije saznanja. Moramo razgraničiti i da postoji pitanje praktičnog odnosa sa jezikom koji nije predmet samog *Kratila*. Mišćević tvrdi da su sofisti okrenuti ka praktičnom poimanju jezika, a teorijsko i sustavno poimanje se može čitati tek kod Platon.⁴¹

Teorijski odnos prema jeziku je tek uspostavljen kod Platona i zadobija svoj puni značaj. Motiv za to teorijsko uobličavanje se otkriva u tvrdnji da tek otvaranjem *sfere jezika je moguć novi oblik neistine: laž*.⁴² Ovako postavljene stvari izgledaju kao da je izvor laži, tek u samom procesu govorenja moguć i da svi ostali oblici neistinitosti, nevaljanosti ne mogu se nazvati lažnim. Ovo se odlično otkriva u današnjoj upotrebi riječi pseudo,

⁴⁰ Partee, Morriss H.: „Plato’s Theory of Language“ u *Foundation of Language*, Vol. 8 No. 1. Springer, 1972, 113.

⁴¹ Mišćević, Nenad: *Filozofija jezika*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003, 20.

⁴² Fink, Eugen: *Uvod u filozofiju*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, 211.

koja postaje sve češće prefiks kada želi da se umanju značaj neke riječi i otvara se mogućnost da postavljene tvrdnje mogu prerasti u svoju izvornost i izgubiti pseudo prefiksaciju. Ono što se zaboravlja jeste da izvornost poimanja pseudo je vezana prvenstveno samo za laž i ne mogu se primjenjivati (makar iz grčke vizure) na poredak misli, jer on se da samo kategorizovati sa principom istinitosti i validnosti. Logos ustrojstveni momenat naših iskaza je uvijek savršeno oblikovan zakon koji ne poznaje kategoriju laži. Ovdje nam se otkriva pretenzija Starih Grka da i govorenje treba da poznaje istinitosne principe logosa i da je zakonodavnim mjerama ovog duhovnog ustrojstva nemoguće pobjeći. *Platon prepoznaje jezik kao fundament filozofije*,⁴³ jer potencijalnost laži je zadobijena tek u izgovorenom aspektu i tu postaje djelujuća. Cilj u postavljanju jedne teorije saznanja jeste otkriti sve izvore moguće zloupotrebe riječi, kao i mogućnost postavljanja zakona logosa koji bi spriječili pojavu neistine. Možemo na sve to gledati kao i na mogućnost propisa istinosnih sistema u jeziku.

Tvrdnja da: *Kod njega (Platona - D. D) kao i kod svih kasnijih realista očigledna je pretpostavka da se u jeziku i njegovim kategorijama vjerno reflektuje struktura stvarnosti*⁴⁴ svoje opravdanje nalazi u tome da sam Platon definiše laž u *Kratilu* kao izraz koji ne označava stvar o kojoj se govori, tako da vezanost za stvari jeste jedna od suštinskih odrednica, ali i odnos prema stvari je dvosmjernan. Naime, odnošenje prema stvarima svijeta u ovom konceptu, jednog filozofa idealizma čini začetnikom realizma u lingvistici.

Jezik u Platonovom poimanju nema strukturalno određenje, što ne znači da se umanjuje značaj jezika. Upravo suprotno,

⁴³ Thomas: op. cit, 8.

⁴⁴ Marković, Mihailo: *Dijalektička teorija značenja*, Nolit, Beograd, 1971, 388.

Platon prepoznaje značaj jezika i svoje teoretsko eksperimentisanje usmjerava na govorenje, pa se pita: *kako je moguća upotreba jezičkih izraza da bi se govorilo, da bi se spomenulo ili referiralo na razne vrste stvari.*⁴⁵

E. Strol tvrdi da je Platon ponudio odgovor na ovo pitanje uobličeno u samo razlučivanje prirode jezičkog izraza i postupka referiranja kao takvog. Tvrdim da eksplicitno Platon nije nastojao razjasniti cjelokupnu prirodu iskaza i da se nastojanje da se da pravilan sud o postupku imenovanja ne može svrstati kao pretenzija raskrivanja prirode iskaza. Priroda imena ulazi u formiranje prirode iskaza, ali iskaz svojim oblikovanjem ne postupa kao matematička funkcija sabiranja. Pa zato: *Kada učimo da čitamo i pišemo služimo se vidom i sluhom, ali samo gledanjem i slušanjem nećemo naučiti da ispravno pročitamo riječ u nekom jeziku.*⁴⁶

Priroda iskaza ne može biti svedena pod prirodu imena, pa tako ni priroda jezika ne može biti svedena pod prirodu iskaza. Iskaz ima svoju vrijednost, rijetkost, momenat gomilanja.⁴⁷ Takođe se otkriva mogućnost i pretenzija da se sva teorijska oblikovanja preusmjere u sam problem imenovanja. Platonov postupak diobe je pokazao da zadata problematika otkriva mnoštvo problema, kako jezika tako i filozofije.

Platon uviđa ono što savremeni lingvisti nazivaju kumulativnom osobinom jezika, pa nastoji da otkrije ta nagomilana značenja za kojim on traga spekulativnom etimologijom. Platon u tom momentu otkriva i druge značajne osobenosti jezika. Naime, Platon je otkrio da je jezik *inventar*,⁴⁸ ali i uvidio da inventarna

⁴⁵ Strol, Ejevrum: *Analitička filozofija u dvadesetom veku*, Dereta, Beograd, 2005, 279.

⁴⁶ Deretić: op. cit, 99.

⁴⁷ Up.: Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS, Novi Sad, 1998.

⁴⁸ Erl: op. cit, 193.

aktivnost nije posve usmjerena samo na neposredne stvari postojanja, već kroz etimologijski postupak, koliko god on bio postupak ismijavanja, otkriva i historijski momenat jezika. Zaključimo Erlovim riječima: *Jezik nije neposredni inventar onoga što postoji, već inventar – dijelom arheološki, dijelom historijski – onoga za šta su ljudi mislili da o tome vrijedi govoriti i da je vrijedno reći.*⁴⁹ Kod Platona nemamo eksplicitno zauzet stav o prirodi jezika, pa postoje dvije mogućnosti i Platon ih odvaja. Prva mogućnost jezika jeste ta da doslovno preslikava stvarnost, a promjene u jeziku se očitavaju kao promjene stvarnosti. Druga mogućnost se ogleda u nedostatku, u manjku suštinske određenosti i istinske vezanosti sa stvarnošću. V. Lou tvrdi da ove dvije mogućnosti su proistekle zbog Platonove dozvole za postojanje jednog paralelnog svijeta ideja nezavisnih od čovjekovog bića.⁵⁰ Promjene u jeziku su neminovne, pa time Platon ne postavlja postojanje neke ideje jezika koju naša duša posmatra kao savršenu u svojoj preegzistenciji. On učenje jezika i prirodu jezika shvata specifično. Naime, Platon uviđa da se jezik mijenja i da je to nestalna, neprirodna pojava vezana za čovjeka. Dodijelio je misaoni poredak bogovima, a ljudima govorni, govorenje i jezik. U pojedinim dijalozima se može steći utisak da je Platon razumijevao jezik kao nešto dato čovjeku da bi mogao ispraviti neistinitost, ali i da bi mogao stvoriti teoriju istinitosti. Neminovno je da se dokaz, za iznesenu E. Finkovu tvrdnju da je govor otvori mogućnost nove neistine, nalazi upravo u Platonovom *Kratilu*. Postavka odnosa cjeline i pojedinačnosti otkriva održivost ove teze. Platon preispitujući odnos istine i cjeline u vizuri govorenja, kaže da govor u cjelini može biti istinit, a da mu sastavni dijelovi budu lažni.⁵¹ To je upravo

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Law: op. cit, 20.

⁵¹ Platon: op. cit, 21.

pokazatelj da u samom procesu mišljenja po Platonu takvo nešto se ne može dogoditi, jer u idejnom poretku sve što se veže u ideji dobra neminovno ima sve svoje dijelove za istinite. Sirovina za teoretiziranje nije nađena u nekom nejasnom govoru onostranosti, već u nematerijalnom prirodnom govoru. Prirodni govor sa sobom nosi i greške i neistinitost i laž. Platon se prema jeziku ne odnosi jednoznačno i jednostrano, on ga pojmi u svoj njegovoj snazi i funkcionalnosti. Sofistički jezik je jednostran, pa tako Janopulu (Giannopoulou) tvrdi da je: *Protagorin jezik pogrešan u svojoj jednostranosti*.⁵² Tako svaka jednostranost vještačka odvojenost kod Platona od svijeta ideja, jeste pogrešna. Jednostranost u sofizmu je ne samo princip, nego i postupak i on neodvojivo dovodi do konvencionalnog poimanja jezika.

Jezik ima svoje dvostrano, dvojako svojstvo. Ta svojstva se ne pozicioniraju kao produkt jednog te istog oblikovnog postupka, jer funkcionalnost jezika je smjenjivo dvočlana. Jezik, prvenstveno uspostavljanjem jezičke funkcije, otvara mogućnost neposrednih funkcionalnosti jezika. Tako da jezik sofista, u samom ograničenom djelovanju osnovnog principa *čovjek je mjera svih stvari*, stvara jednostranu funkcionalnost jezika i odbacuje svu sigurnost u vječno postavljenu istinitost. Na kraju krajeva, postoji i idealna mogućnost samog tog jezika, iako je Platon ne postavlja za temu rasprave ovog dijaloga. Idealni plan jezika je plan gdje se jezik ostvaruje kao idealni jezik i njegovi elementi su neupitni. Samo se postavlja pitanje koji je to proces funkcionisanja jezika na tom idealnom planu, pa se onda uviđa da jezik kao tvorevina dolazi od čovjeka, a ne od bogova. Konačnim razdvajanjem možemo tvrditi da *idealnom jeziku su idealno uređene primarne forme tj. njegovi elementi*,⁵³ pa se

⁵² Giannopoulou, Zina: *Plato's Theaetetus as a Second Apology*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 87.

⁵³ Baxter: op. cit, 71.

onda postavlja pitanje pozicioniranja govora. Govor kao realizacija jezika je nesporno izvor laži, neosporno izvor nelogosnog djelovanja i svoju nesavršenost pokazuje na više planova djelovanja. Idealni jezik je gubitak svih neposrednih funkcionalnosti jezika, pa se onda osim jezične funkcije, koja idealizovana ostaje zatvorena u cilju da bude idealno uređena, govorenje sa svojom nesavršenošću nosi sa sobom i sve neposredne funkcionalnosti. Možemo zaključiti da je, *Jezik identičan sa idealnim apsolutnim svijetom, a govor je identičan sa materijalnim svijetom.*⁵⁴ Možda se ovdje krije odgovor zašto Platon ne uzima ideju jezika za rješenje ovog problema, jer je predmet rasprave u *Kratilu* govor, a ne jezik.

Tvrđenje o mijenjanju jezika nemamo eksplicitno date, ali je cjelokupan etimološki postupak imao za cilj da pokaže upravo promjenjivost jezika. Mada, vremenski karakter je prepoznat od strane Platona u tvrdnji da značenje se mijenja i da je značenje nošeno vremenom koje ga donosi, pa tu u prilog nam ide i tvrdnja Bugarskog koji kaže da: *Jezici se mijenjaju zato što se mijenjaju ljudi koji njima govore i okolnosti u kojima oni žive.*⁵⁵ Vremenska uslovljenost i promjenjivost kod Platona je neminovno heraklitovski momenat u jednom istorijskom postupku. Platon neće dati postavku *da je jezik cjelokupna precizna signifikaciona imitacija stvari.*⁵⁶ Posljedice za tvrdit tako nešto se vide kod savremenih filozofa jezika, koji uzimaju Platonovu filozofiju kao osnov svoje misli, pa poteškoće sa kojima se oni susreću Dž. Serl opisuje ovako: *bezbroy entiteta je bezbroy ideja, svaki nominalist se pita da li platonizam da odbaci kad počne*

⁵⁴ Karahasan, Dževad: *O jeziku i strahu*, I. P. Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 214.

⁵⁵ Bugarski, Ranko: *Jezici*, Čigoja, Beograd, 1997, 39.

⁵⁶ Sedley, David: *Plato's Cratylus*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 131.

činiti štetu njegovom sistemu.⁵⁷ Platon je svjestan ovog momenta ako se posegne za ideologizacijskim postupkom, i uzimanje imena za osnov stvaranja teorije jezika je najpouzdaniji postupak.

Nasuprot savršenom oblikovanju riječi i njegovoj idealističkoj neupitnosti imamo stavove koji redukciono izvode empirijski oblikovanu teoriju jezika, pa se tu češće govori o *nesavršenosti riječi*,⁵⁸ ali i porijeklo riječi je svedeno na čulne ideje, funkcija riječi se ogleda u njihovoj neophodnosti u opštenju ljudi itd.⁵⁹ Jedno je sigurno: *Jezik je strukturalno nesavršen odraz strukture stvarnosti*.⁶⁰

Ime (Όνομα) je božanskog porijekla

Problem procesa imenovanja je sekundarni postupak koji se razmatra. Primarno Platon uobličava sav svoj dijalektički shematizam na sam problem imena. Platon nigdje nije eksplicitno όνομα uzeo kao imenicu, jer ona kod njega ima i značenja subjekta i značenje imena, ali i značenje imenice. Često se može pročitati da ova Platonova neeksplicitnost je posljedica još nerazvijene gramatike. Preciznije, recimo da je neminovno postojala terminološka nerazvijenost. Opet, često se njegova težnja da doprinese razvoju terminologije tumačila, kao što smo vidjeli u slučaju Diogena, pogrešno.

Stari Heleni svoj govor oblikuju čestim invokativnim postupcima, pa tako njihov jezik njima predstavlja izravnu vezu sa

⁵⁷ Serl: op. cit, 178.

⁵⁸ Vidi: Lok, Džon: *Ogled o ljudskom razumu II*, Kultura, Beograd, 1962, 532.

⁵⁹ Lok: op. cit, 438 i 440.

⁶⁰ Sedley, David: „Plato on Language“ u *A Companion to Plato*, ur. Hugh H. Benson, 214-228, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, 226.

bogovima i sa božanskim. Pa onda se ne treba čuditi zašto istorija teorijske misli o jeziku pamti i te tvrdnje da je porijeklo jezika božansko. Ove tvrdnje ne važe samo za Stare Grke, već i za srednji vijek.

Preispitivanje imena je kod Platona sveobuhvatno i sa težnjom da se diferenciraju različite funkcije imena, ali i njihovo pozicioniranje. Pa se opseg Platonove upitanosti za imena kreće od stvari postojanja, preko egzistencije pojedinaca, pa do imenovanja rodova i imenovanja samih bogova. Kako je Platonov stav prema imenovanju stvari nešto drugačiji od imenovanja bogova, i kako se oblikovanje imena vrši na jedan mikrolingvistički plan teoretiziranja, postaje i samom Platonu očito da se mora praviti razlika između imena, u referentnosti sa onim šta označavaju. Preispitivanje imena bogova, od strane Platona kroz usta Sokrata, je značajan momenat ne zbog spekulacije u etimologijskom postupku, već zbog toga što nam taj momenat otkriva postupak analize imena kod Platona. Naime, Platon preispituje imena bogova kroz argumentaciju samih riječi, samog značenja riječi kako čitamo kod V. Lou.⁶¹ Ne služi se Platon nekim uobičajenim spoljašnjim argumentima, već se ta analiza vrši stanovito iznutra. Često se može naći pojašnjenje kako je ovaj postupak nemoćnost da se da argument iz polja mišljenja, tvrditi tako nešto je pogrešno jer se pravilnost imena upravo definiše argumentima koje zadobijemo od samih riječi. Pozicioniranje ove tehnike (umjetnosti) imenovanja je uslovno podijeljena kod Platona na par kategorija: imena bogova, imena vationskih tijela, imena čovjeka, imena živih bića, imena stvari. Mi smo izdvojili, za razliku od Platona, imena čovjeka iz imena živih bića, pa ćemo potrebu za takvom distinkcijom i pojasniti. Imena dodijeljena živim bićima su proces dvojake denotacije, naime životinje se imenuju i po rodu, vrsti i to je onaj denotirani element

⁶¹ Law: op. cit, 44.

naučnog diskursa koji ostaje nepromjenjiv. Sa druge strane, primjećujemo težnju *homo symbolicusa* da živim bićima, sa kojima dolazi u konstantnu vezu i ostvaruje vezanost sa postupkom umjetnog denotiranog antropomorfizovanja životinja, da imenovanje vrši i sa pojedinačnim usmjerenjem. Naravno i čovjek trpi ovakvu dvojakost denotiranja, sa jednom bitnom razlikom - sa sviješću o dvojakosti njegovog imenovanja. Čovjek, sa druge strane, nastoji ostalim živim bićima nametnuti jednu oblikovanu statičnost u rodove i vrste sa aspekta nauke, i postiže da imenovanje za vrste i rodove ostaju vječna kategorija, naspram propadljivosti pojedinačnih pripadnika roda ili vrste. Apstraktnim postupkom se postiže da se stvara nova struktura djelovanja, koja kroz postupak apstrahovanja zadobija karakter prividne neprolaznosti. Zbog takve tendencije se uočava i težnja da se oblikuje porijeklo imena u samom božjem djelovanju. Kategorija vasijskih tijela se ne može, po mišljenju starih Grka, podvesti pod imenovanjem stvari, jer za razliku od stvari za Grke vasijska nebeska tijela su vječna i nepropadljiva. Kako je promjena imenskog sadržaja je evidentna, kako je heraklitski momenat dobio kroz Kratilova usta pun značaj, Platon pokazuje neodrživost težnje da porijeklo imena ima objašnjenje u samom božjem djelovanju. Prosto se nazire pitanje kod Platona, ako bogovi uspostavljaju imena najispravnije, zašto se imena mijenjaju?⁶² Ovaj postupak ide u korist pojašnjenju zašto Platon ne uzima neku ideju jezika za rješenje problema imenovanja. U *Timaju* Platon daje na značaju ovakvom tumačenju porijekla jezika kao božjeg dara, ali taj stav je ne samo animistički, nego i konsekvencijalistički. Naime, ako je duša dar božiji, onda ono što se javlja u duši tj. u *Timaju* jezik zadnju konačnu instancu ima za svoje porijeklo u bogu. Značaj ovog stava je umanjen u samom *Kratilu*. Moramo istaći da postoji onda dvo-

⁶² Platon: op. cit, 28.

jako razumijevanje porijekla jezika. Platon postavlja dva razumijevanja porijekla riječi skicirana na sljedeći način: u *Timaju je riječ božjeg porijekla (animistički)*, u *Kratilu opet imamo dvojak razumijevanje gdje je sukob nastao oko naturalizma i konvencionalizma*.⁶³ Naime, ta drugačija postavka stvari otkriva drugačije porijeklo. Možda ovdje treba napraviti razliku između poimanja porijekla sposobnosti i porijekla samog čina te sposobnosti. *Kratil* problematizuje primarno porijeklo imena tj. čin, konkretizaciju same potencijalnost, dok se ta potencijalnost neminovno zadobija po shvatanju starih Grka u duši. Razdvojimo dva plana porijekla, idealni sistem sigurno postoji u duši koja u svojoj preegzistenciji gleda vječne, nepromjenjive, savršene ideje; ali onda u samoj primjeni te sposobnosti dolazi do evidentnog bilježenja pogrešaka, lažnosti, neistinitosti. Kako ipak posjedujemo mogućnost da uočimo pogrešnost tih stavova, i kako možemo da uočimo sve nesavršenosti jezika, vjerovatno negdje u dubini grčkog poimanja duše postoji nešto što nam govori kako treba da izgleda ta ljudska tvorevina.

Evidentno je da se još o ovoj relaciji imenovanja i bogova zapitao još Homer. Platon, preispitujući ispravnost postupka imenovanja, oslanja se na Homerove stihove iz *Ilijade* da pokaže kako je postupak imenovanja karakterističan i za bogove Olimpa, pa nam prenosi stih koji glasi: *Hikida kažu joj bozi/ Kimindis kažu joj ljudi*.⁶⁴ Iz ovoga se može zauzeti i neposredan stav Homera prema imenima koja su dodijeljena od strane ljudi. Možemo ustvrditi da je Homer među prvima tvrdio da ispravnost imenovanja dolazi od bogova. Platon ono umnije određenje uzima za pravilnije. Animističko stanovište se kod Platona razdvaja i dodjeljuje razumijevanju (shvatanju). Platon veže shva-

⁶³ Sedley, David: „Plato on Language“ u *A Companion to Plato*, ur. Hugh H. Benson, 214-228, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, 226, 216.

⁶⁴ Platon: op. cit, 29.

tanje kao nešto što ide uz ono o čemu govori, tj. kada izgovoreno ide skupa sa stvarima. Pa shvatanje dodijeljeno duši, kod Platona poprima sljedeću konstrukciju: *kada se kaže shvatiti, to savršeno izražava ono što izražava biti uz nešto, a to je ići skupa, a to znači da duša ide u korak sa stvarima.*⁶⁵

Kako je duša pak zarobljena u nesavršenost i propadljivost tijela, ovaj dualizam se oslikava i na sam jezik, pa jezik koji idealno oblikovan ostaje jezik shvatanja, tj. logosan, tako se govorenjem gubi idealni karakter jezika. Jer ipak, tijelo je grobnica duše. Porijeklo božije nosi sa sobom uvijek ideju boga, pa i iako većina autora govore o *priprostom* pojašnjavanju riječi εὐδαιμονία.⁶⁶ Mi ovo vidimo samo kao mogućnost Platona da kroz vještu spekulativnu etimologiju iskaže svoju filozofiju koristeći se bogatstvom jedne riječi.⁶⁷

Konvencionalizam

Hermogen je jedan od likova koji se pojavljuju u Platonovom dijalogu *Kratil*. Početna postavka od koje kreće detaljnije teoretsko uobličavanje, ili bolje reći prva hipoteza koja se postavlja, jeste da je ime stvar dogovora i da sva imena imaju takvu prirodu. Konvencionalistički stav Hermogena na početku je ekstremna logička pozicija zauzeta pod uticajem sofista. Sam Platon koristi priliku da kritikuje sofistčki relativizam, ali i da nam prikaže kolike su cijene bile sofistčkih predavanja. Danas skoro da se može reći kako su pragmatičari upravo teorijski uobličili svoje tvrdnje o jednakosti ekonomske vrijednosti i istinitosti, polazeći

⁶⁵ Platon: op. cit, 50.

⁶⁶ Vidi: Sedly: op. cit, 217.

⁶⁷ εὐδαιμονία (grč.) blaženstvo, uživanje itd. Istorija pamti različita tumačenja ove riječi, ali za Platona ona kroz spekulativnu etimologiju dobila značenje: εὖ – dobro, δαίμων – posredstvo božije.

upravo od sofističkog principa, pa tako kod sofista postoje i predavanja koja su jeftinija, ali i postoje skuplja predavanja koje Hermogen, naime, ne može da priušti. Ovo ističemo radi sticanja sljedećeg uvida: naime, Platon spominje cijene sofističkih predavanja upravo da bi pokazao da istina nema kvantitativno određenje i nije kategorija prostornosti. Drugačije rečeno, ne postoje manje i veće istine koje treba naplatiti jednu ili pedeset drahmi.⁶⁸ Dokaz za to je upravo Hermogenov dolazak kod Sokrata sa pitanjima koja nije mogao sam dokučiti na Prodikovim predavanjima. Ono što se krije u svoj ovoj govoranciji o Prodikovim predavanjima se može objasniti sa mjestom koje je još i Aristofan u svojim *Žabama* ismijavao, tzv. *suho grlo*. Suho grlo je bilo mjesto, više kao neka stijena na kojoj su sofisti držali svoja predavanja, upravo njihova kvantitativna metoda se ogledala i u njihovoj taktici ubjeđivanja. Tako da često bi slušalac, kao i sam Hermogen, zavijen tim govorom koji je trajao dok se govorniku ne osuši grlo, našao u carstvu ubjeđenja i čvrsto donesenih relativizovanih stavova sofistički oblikovanih u argumente. Ti argumenti, danas nam je poznato, logika naziva *sofizmima*. Hermogenov stav o imenima kao konvencionalnoj tvorevini, nije ništa drugo nego sofistički relativizam prenesen na plan jezika. Paradoksalno, upravo jedan plan jezika (govor) nudi mogućnost sofizma. Konvencionalni stav koji Hermogen na početku zastupa se ogleda u jednom sveobuhvatnom stanovištu i ima za shodno da pokaže, kako je: *Potpuno legitimno da pojedinaca ono što društvo zove velikim nazove malim, i da konja nazove čovjekom i vice versa*.⁶⁹ Često možemo naći objašnjenja konvencionalista da Platon napada konvencionalno tumačenje jezika, samo zbog

⁶⁸ Novac.

⁶⁹ Denos, Raphael: „Plato’s Philosophy of Language“ u *The Journal of Philosophy*, Vol. 61 No. 20. American Philosophical Association Eastern Division Sixty-First Annual Meeting, 1964, 595.

držanja u logičkom ekstremu i da Platonova težnja da mjeri podredi sve je i tu evidentna. Naravno, iznose i razne tvrdnje da je Platonova kritika konvencionalizma ustvari stvaranje odličnih alata za bolje teoretsko oblikovanje konvencionalizma. Pa tako kod V. Lou možemo pročitati da Sokrat nastoji da pokaže apsurdnost u držanju teza svojih sagovornika⁷⁰, jer apsurd njihovih mišljenja je u držanju njihovih logičkih ekstrema. Po Platonovom određenju, proces imenodovanja mora biti određen mjerom i svaki logički ekstrem nije opravdan. Ovdje imamo sudar dva ontološko-gnoseološka stava i to heraklitski i sofistčki. Iz oba stava se mogu postaviti valjani argumenti za opravdanje konvencionalizma, pa Platon vješto pokazuje kako i valjanost ponekad može biti nosilac neistine. Sloboda u izboru postoji, i Grci je poznaju, i ona ima za cilj oblikovanje ljudske svijesti, samo se ovdje kroz Hermogenov stav pokazuje jedna apsolutizacija te slobode u izboru oruđa za imenovanje, pa *sva imena nastaju dogovorom među ljudima*.⁷¹ Zašto sva imena ne mogu biti dogovorni (birani) produkt ljudi? Odgovor na ovo pitanje oblikuje sva antikoncepcionalna poimanja jezika, kakvo je i Platonovo. Jedino gdje naizgled Platon dozvoljava konvenciju u imenovanju jeste kod imenovanja broja, jer je neminovno sadržaj imena brojeva prepun konvencija, jer ipak se oni hvataju u koštac sa beskonačnošću i nepreglednošću prirode brojeva.⁷² Kod pojedinih autora možemo pronaći da kritika konvencionalizma nije upućena uopšteno na konvencionalno shvatanje jezika, već da: *Platon je u Kratilu kroz usta Sokrata snažno napao sofistčku teoriju o konvencionalnom karakteru jezika*.⁷³ Pa se često mogu

⁷⁰ Law: op. cit, 24.

⁷¹ Glavacki-Bernardi, Zrinjka et al.: *Uvod u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 14.

⁷² Vidi: Sedly: op. cit, 221.

⁷³ Marković: op. cit, 388.

naći generalizacije da je kritika konvencionalizma ustvari kritika sofizma *per se*. Naime, imamo i relativizam koji nosi sa sobom Heraklitovo stanovište, pa se onda i tu može nazreti potencijalnost konvencionalizma. Držimo do toga da je Platonova kritika ipak upućena na konvencionalizam, pa i na onaj sofistčki. Na kraju, iznesimo samo različito poimanje i razumijevanje sporazuma (konvencije), kod nekih autora je ona vezana za grčki pojam νόμος⁷⁴, dok kod drugih pak za έτυμον.⁷⁵ Neobičnost ne postoji i može se svakako objasniti jednom spekulacijom: svaki zakon jeste sporazum i dogovor tek onda kada ima osnovanost zadobija značenje i tu opravdava svoje nazivanje zakonom, ali opet potreba Grka da stalno pridaju značenja svojim riječima ovo čini jednostranim objašnjenjem. Centralni dio samog *Kratila* u konstruktivnom smislu jeste dio koji raspravlja o etimologiji i koji iznosi razne etimologije na vidjelo.

Etimologija

Postoje različiti teorijski pristupi centralnom dijelu Platonovog *Kratila*, koji zauzima iscrpan i obiman popis raznih etimologija. Prvenstveno, često možemo čitati o komičnosti toga dijela razne kritike na račun spekulativnosti⁷⁶, a često i da se radi o naivnim etimologijama. Spekulativna etimologija jeste lingvistički neosnovana i neminovno ima nenaučni karakter, ali u filozofskom poimanju je važan alat oblikovanja terminologije.

⁷⁴ Atherton, C. i Blank, D.: „From Plato to Priscian: Philosophy’s Legacy to Grammar.“ u *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*, ur. Keith Allan, 291, Oxford University Press, Oxford, 2013, 295.

⁷⁵ Glovacki-Bernardi et al.: op. cit, 13.

⁷⁶ Vidi: Ewgen, Shane Montgomery: *Plato’s Cratylus: The Comedy of Language*, Indiana University Press, Bloomington, 2014.

Možemo reći da se sa rezultatima spekulativne etimologije, u naučnom smislu, lingvistika ne slaže, kako tvrdi Sedli.⁷⁷ Ukoliko ovakav postupak ima za cilj uobličenje mišljenja on je opravdan i njega koriste svi filozofi, pa čak i M. Hajdeger kada pojašnjava svoje tumačenje starog grčkog pojma ἀλήθεια se ne vodi egzaktnim lingvističkim principima. *Spekulativna etimologija*⁷⁸ je prihvatljiv naziv za ovaj filozofiji svojstven postupak, jer sa stanovišta konvencionalizma čak je i objašnjenje etimološkim putem stvar dogovorenog važećeg značenja. Lingvistička etimologija nastoji da rekonstruiše riječi i njeno značenje i postupak kojim se služi je takođe spekulativan, posebno kada se radi o jezicima bez pisanih svjedočanstava. Značaj ovog etimološkog dijela, iako je za neke to samo Platonovo ismijavanje takvog postupka, se ogleda u upitanosti onih *lingvističkih fosila*⁷⁹ kako to naziva Munen. Začetak etimološkog postupka svjedoče nam pojedini autori. Naznake toga postupka imamo već kod Heraklita, što je učvrstilo tvrdnju da se Platon upravo borio protiv naivnog etimologisanja.⁸⁰ Samo se postavlja pitanje da li je on svaku mogućnost etimologije odbacio. Naime, i tvrdnja da je svaku mogućnost etimologije odbacio nije održiva, jer vidimo kasnije u Aristotelovim radovima da etimologija ima značajan položaj. Autori koji tvrde da je dio koji izlaže etimologije u stvari ismijavanje takvog poimanja jezika i riječi, uglavnom objašnjavaju da zbog prirode starogrčkog jezika je nemoguće sa sigurnošću tvrditi da se radi o ismijavanju. Pa tako i nalazimo argumente da, pošto je Aristotel ozbiljno posvetio pažnju etimologiji, je pogrešno tvrditi da je Platon odbacio svaku mogućnost

⁷⁷ Sedly: op. cit, 217.

⁷⁸ Thomas: op. cit, 10.

⁷⁹ Munen, Žorž: *Lingvistika i filozofija*, BIGZ, Beograd, 1981, 166.

⁸⁰ Ivić: op. cit, 21.

etimologije. Neosporno da je Atherton u pravu kada tvrdi da etimologija služi da približi dubinu odnosa čovjeka i jezika⁸¹, ali i označava mogućnosti čovjeka da prodre u dubine poimanja jezika. Ta dubina nije na planu mišljenja, dubinu plana mišljenja prenosi spekulativna etimologija koja nastoji da prenese smisao, dok se naučna dubina obrazuje u istorijskom razvojnom poretku i to predstavlja hronološku dubinu. Spekulativna etimologija je često predmet rasprave teoretičara jezika i filozofa jezika. Neminovno se može nazrijeti potreba da se obezbijedi jedna *lingvistička teorija jezika koja bi bila ujedno i filozofija jezika*.⁸² Filozofija se ne može osloniti samo na lingvistička dekodiranja, jer da se smisao može dekodirati i prenijeti onda se za njim ne bi tragalo u dubine koje logos ima, već bi se sva filozofska razmatranja mogla zamijeniti dekodiranjem značenja riječi. Mada, pomirujući stav možemo naći kod L. Vitgenštajna koji glasi: *Filozofija istražuje jezik drugih znanosti sa stanovišta njegove struke*.⁸³ Kod Platona neminovno imamo ispitivanje jezika sa stanovišta već izgrađenog filozofskog poimanja saznanja.

Naturalizam imena

Etimologija, od konvencionalističkog stava do naturalističkog poimanja jezika, dobija svoju višeslojnost kada se etimološki postupak razumijeva kao da riječi u etimološkom dekodiranju pokazuju svoje prirodno značenje. Pa se ovdje u postupku dekodiranja riječi neminovno otkriva potreba za pojašnjenjem naturalističkog stava.

⁸¹ Atherton: op. cit, 140.

⁸² Bugarski, Ranko: *Lingvistika u primeni*, Čigoja, Beograd, 2007, 16.

⁸³ Navedeno prema: Bochenski, Joseph M.: *Uvod u filozofsko mišljenje*, Verbum, Split, 1997, 25.

Iako je prva teza o porijeklu imena naturalistički stav, iako za Platona neminovno prvenstvo ima ova teza, mi smo došli do zaključka da je bolje analizirati ovo stanovište poslije konvencionalizma, jer je konvencionalistički stav najčešći i danas najzastupljeniji. Pored toga, treba imati u vidu da Platon na početku daje samo jednu mogućnost poimanja naturalističke teze i da je ono obličeno skoro pa prihvaćeno. Na pojedinim mjestima možemo pojmiti da je Platon čak naturalizam dao kao moguće rješenje. Naime, Platon nam na prvi pogled pokazuje kako naturalizam nosi velika očekivanja sa sobom, ali i poslije detaljne kritike pokazuje i njegove nedostatke. Platonov *Kratil* neminovno se najčešće opisuje kao djelo koje je suprotstavilo, objedinilo dva stava prema prirodi jezika: naturalizam i konvencionalizam. Možemo reći da je Platon, vještim isticanjem mana i prednosti jednog i drugog stava, poboljšao naše poimanje jezika i njegovu funkcionalnost uobličio u jednu nerješivu raspravu, jer ipak to nije problem koja se da riješiti jednom raspravom.⁸⁴

Mnogi predsokratovci su pisali o prirodi i nastojali da uobliče mišljenje te prirode koja ih obuhvata i prožima, stvarajući svoju naturalizovanu ontologiju. Takvo poimanje neminovno je imalo uticaja i u poimanju jezika i to poimanje se ogleda u tome da je jezik uslovljen prirodom, da je priroda taj momenat ispravnosti riječi (imena). Imena posjeduju neku iskonsku prirodnost koja je, sudeći po tome da je to stav koji zagovara *Kratil*, nesaznatljiva priroda, jer mladi heraklitovac drži do učenja svoga učitelja da priroda voli da se skriva. Takva iskonska ispravnost jeste i bila je oblikovana vječnim sveopšt看 zakonom logosa. Poznavanje riječi, po stavu naturalista, podrazumijeva poznavanje stvari. Pa tako nam se otvara mogućnost da tvrdimo da je suština pojedinih stvari uhvaćena u samu riječ. Naturalistički stav ima za posljedicu nadalje, poslije Platona, promjenu mišljenja Grka

⁸⁴ Platon: op. cit.

o jeziku varvara, pa imamo tvrdnje da ipak to nije uticaj Platonovog izlaganja naturalizma, već dolazak Filipa Makedonskog na istorijsku scenu Starih Grka. Naturalističko poimanje jezika ima za cilj da apsolutizuje ono poimanje da je po prirodi svakom govorniku svojstven jezik, ali i da princip promjenjivosti pozicionira kao sponu između jezika i prirode. Ipak, naspram onog govorenja kako se kome sviđa, kako čitamo u *Kratilu*⁸⁵, je bolje govorenje kako prirodno pristaje stvarima. Ime mora biti po prirodi stvarima pripadajuće, jer ono što je rođeno u skladu sa prirodom tome treba davati imena po stvarima pripadajuća. Kako je govorenje djelovanje, akcija, ili modernim jezikom rečeno čin, onda se postavlja pitanje: Da li je to djelovanje uslovljeno nama ili bogovima ili nečim trećim? Za naturalističko poimanje jezika taj čin je uslovljen prirodom, jer naime, to djelovanje ne zavisi od nas nego ima sopstvenu prirodu.⁸⁶ Imena, po *Kratilu*, se pridodaju objektima govorenja, prirodi imenskih objekata stvarnosti. Ovakvo stanovište se kod različitih autora drugačije tumači. Na primjer, kod Markovića Platon je označen kao realista⁸⁷, zbog ovog momenta vjernog reflektovanja strukture stvarnosti, dok kod Ivićeve je ovakvo reflektovanje u poredak jezika naslovljeno kao analogizam.⁸⁸ Neminovno je da se upućuje na isti momenat koji smo opisali, a to je ogledalno, mimetičko preslikavanje strukture stvarnosti u strukturu jezika. Kako i sam Platon pravi razlikovanje principa stvaranja imena i analogiju postavlja kao jednu, ipak ćemo se držati da je ovo momenat jednog realiste u poimanju jezika.⁸⁹

⁸⁵ Platon: op. cit, 23.

⁸⁶ Vidi: Platon: op. cit, 23.

⁸⁷ Marković: op. cit, 388.

⁸⁸ Ivić: op. cit, 20.

⁸⁹ Vidi: Sedley: op. cit, 219.

Radi jasnoće, zadobijanje forme imena može se formirati u više postupaka: postupkom pukog imenovanja, po analogiji, po distinkciji u odnosu na druge, po slaganju u nizove. Odnosenje prirode jezika i stvarnosti nije samo poredak analogičnosti. Nasuprot naturalizmu, animalizam u teoriji jezika zagovara savršenost jezičke forme, ali i idealizuje odnos forme i semantičke strukture riječi.

Sva iznesena stanovišta su ciljano pozicionirana da pokažu odnos istinitosti i pojedinačne riječi. Stiče se utisak da svo ismijavanje, koje spominju pojedini autori, u etimologijskom postupku je u suštini imalo za cilj da pokaže da se istinitost ne može skrivati iza pojedinačnih imena, jer iskaz je taj koji je nosilac kategorije istinitosti. Zaključimo: *Platon je već u svojim dijalozima uvidio da istina ne može biti sadržana u traganju za kvantitativnim određenjem imena već u njegovom povezivanju u izraze logos.*⁹⁰

Iskaz

Iskaz je neminovno nosilac istine, i to sada postaje evidentno. Nizanje opisa i imena neće omogućiti stvaranje smislenog iska za logosa. Ovo, sada već pravilo, Platon primjenjuje i na rečenice, pa se može reći i da se rečenice neće oblikovati samim nizanjem imenica i glagola, što je više nego poziv za stvaranje gramatike. Moramo imati u vidu da Platon ne ide linijom direktnog gramatičkog teoretiziranja, čak neki autori tvrde da osnova za tako nešto nema⁹¹, već je osnov za teorijsko preispitivanje za

⁹⁰ Apel, Karl-Otto: „The Transcendental Conception of Language – Communication and the Idea of a First Philosophy“ u *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, ur. Herman Parret, 35, DeGruyter, Berlin, 1975, 35.

⁹¹ Vidi: Sedley: op. cit, 216.

Platona u logičkim osnovanostima iskaza. U *Platonovoj lingvistici*⁹² iskaze koji imaju osnova da budu tvrđeni, tzv. aseterične iskaze, treba posmatrati kao kategorijski određene iznad stvarnosti. Tako nam se opet otkriva jedna od one dvije mogućnosti koje smo pojasnili nešto ranije u radu, da svijet stvarnosti biva realizmom uhvaćen u proces mimetičkog ogledanja u jeziku.⁹³ Dok iskaz, nasuprot mimetičkog momenta, ima i momenat indukcije, koji ga čini logički ustrojenim, što ide u prilog tvrdnji kategorizacije iskaza. Iskaz sam po sebi ako bi se formirao kao oblikovni produkt mimetičke aktivnosti govorenja, onda bi se rečenice (a onda i iskazi) oblikovale kao nizovi. Nedostatke takvog nizanja i neophodnost dodatnog učenja vezivnih alata smo više nego jasno precizirali. Ukoliko iskaz pak trpi mimetičko oblikovanje, onda imamo konstantnu težnju slušaoca da tom nizu nađe smisao i da ga uobličiti u samo poimanje, tj. da ga uobličiti u logos. Iskaz i logos trpe poistovjećivanje, jer se u samom iskazu otkriva višeslojnost koju nasljeđuje od logosnog ustrojstva. Kako će se uobličiti iskaz to zavisi od paradigmi koji definišu smislenost iskazanog i iskazitelja.

Realni sloj iskaza postoji, ali on nije dovoljan. Čovjekov logos se stalno „odaje“⁹⁴ u samom procesu govorenja. O čemu god govorio čovjekovo djelovanje i činjenje nehotično se odaju u govoru. Kako je jezik postupak dokaza antropološke prisutnosti i svjedočanstvo čovjekovog bivstva, on dobija kod Platona dvojako značenje koje se pripisuje samom imenu. Realni sloj jezika nije dovoljan, jer se prvenstveno mora oblikovati onaj njegov idealni sloj, tj. idealni jezik svoju realnu komponentu nosi sa sobom tek u govorenju. Ukoliko situacija nije takva, i čovjek ne ulazi u ovo stalno odavanje sebe, onda bi čovjek govorio čuteći.

⁹² Ibid.

⁹³ Law: op. cit, 20.

⁹⁴ Hartman, Nikolaj: *Estetika*, Dereta, Beograd, 2004, 131.

Određivanje subjekta je primarni zahtjev Platonovog preispitivanja imena, jer bez određivanja subjekta je nemoguće oblikovati sve one opise (koji ovdje podrazumijevaju i glagole i pridjeve) koji se kopčaju na taj subjekt. Ovakvo postavljene stvari govore o samoj prirodi čovjeka; da je čovjek biće koje je stalno u relaciji sa stvarima, sa drugima, itd. i da u toj relaciji ispoljava različite vidove svoje egzistencije. U samom govoru čovjek ulazi u specifičan relacioni odnos sa svijetom, jer taj odnos podrazumijeva stvaranje novog jezičkog svijeta, jezičkih entiteta. Odrediti subjekt u samom jezičkom strukturiranju nije problem i već od Aristotela imamo oformljeno oblikovno poimanje. Težina koja se ovdje nazire jeste postavljanje čovjeka kao subjektotvorca. Naime, čovjek po istosti svoje subjektivnosti stvara jezičke subjekte, jer *jednaka bog udružuje sa jednakim uvijek*.⁹⁵ Stari saznavni princip kod Grka glasi: *slično se sličnim spoznaje*, pa se onda kroz taj princip vidi opravdavanje za njegovo izomorfno strukturiranje objektivne stvarnosti i strukture jezika, kako to tvrdi Sedli.⁹⁶ Platon, zbog tako shvaćenog podudaranja struktura, govori o nesavršenosti struktura riječi i u konačnici će tvrditi da neprecizno dodijeljeno ime jeste zloupotreba riječi. Platonovi logički principijali oblikovanja iskaza su toliko redukativni, da za konačan cilj ima da mogućnost laži koja se otvara govorom, zatvori i postigne nemogućnost govorenja laži uopšte.

Imenodavac

Imenodavac ima funkciju zakonodavca, ne zbog postojanja nekog univerzalnog zakona određivanja imena, već zato što imenodavac mora poznavati zakone mišljenja. Zakonodavac je pojam koji možemo sresti u većem broju Platonovih djela, a koji

⁹⁵ Platon: op. cit, 101.

⁹⁶ Sedley: op. cit, 223.

svoj puni značaj dobija u *Državi* i u *Zakonima*. Pogrešno je misliti da se Platon poveo Parmenidovim principom nepokretnosti, i da iz preoblikovanja već dobro poznate Parmenidove tvrdnje: *Nepokretno svemu je ime*.⁹⁷ Platon je svjestan da čak i imena bogova se mijenjaju i da je promjena neminovna, samo ne dozvoljava apsolutnu prevlast kretanja koja bi imala posljedice na relativizaciji znanja, što se dešava kod Kratila. Heraklitovski princip kretanja je apsolutizovan i za posljedicu je imao relativizaciju znanja. Za Parmenida je samo ova konstrukcija riječi odgovarala da opiše sveobuhvatnost bića, i direktna problematika sa imenovanjem ne postoji. Riječ je, za Platona, materijalizacija ideje, a sama ideja je nosilac saznanja, pa se onda otkriva neophodnost precizne materijalizacije, jer uhvatiti savršenost vječne ideje u materijalizovanom postupku izgleda kao uzaludan posao. Imenovanje je za Platona postupak, *akcija*⁹⁸ kao i svaka druga, pa samim tim u procesu imenovanja mora postojati određena umjetnost (tehnika), jer nepreciznost dovodi do neistinitosti. Tako, idejno rješenje za Platona jeste da se poštuje princip preciznosti, mjere, ljepote, dobrote u procesu imenovanja. *Kako imena imaju gnoseološki značaj ona moraju biti precizna*.⁹⁹ Nadalje, imenovanje možemo označiti kao sposobnost da se djeluje kroz jezik, pa će Platon, poveden ovom tvrdnjom, formirati višečlanu funkcionalnost imena i to: separativnu, instruktivnu, razlikovnu.¹⁰⁰ Naime, ime ima i identitetsku funkciju, koju Platon ne spominje, ali se ona može dedukovati iz njegove separativne funkcije. Platon tvrdi da ime služi da se označeni objekat odvoji u biću. Pored toga ima i instruktivnu

⁹⁷ Platon: op. cit, 147

⁹⁸ Poole: op. cit, 212.

⁹⁹ Sedley: op. cit, 220.

¹⁰⁰ Sedley: op. cit, 218.

funkciju, koja primarno označava davanje uputa i razlikovnu funkciju, koja se uobličava iz odvajanja u biću, tj. razlikovanje u odnosu na druge označene i neoznačene objekte. Tačnije, separativna funkcija za cilj ima razlikovanje u poretku stvari. Razlikovanje, tvrdi Sedli, jeste osnovna i primarna funkcija imena.¹⁰¹ Imenodavac ima formu imena, kao što stolar ima ideju stola kada oblikuje objekat svojeg djelanja, i po toj formi imenodavac vrši proces imenovanja.¹⁰² Platon svoje istinitosne alate preslikava na plan jezika, pa uviđamo kako su činjenicama potrebna pravila i valjan instrument, tako je i govoru potreban zakonodavac koji će biti učitelj pravilnih imena. Ovo nije samo metodološko rješenje jer se uviđa uslovljenost istine i imena, pa je odgovorno tvrditi da je istinitost sudova (iskaza) uslovljena ispravnošću imena. Svakom pojedincu nije svojstveno da poznaje zakone logosa, pa samim tim imenodavac se ne može prepoznati u svakom pojedincu.

Ovdje se otvara i problem sinonima, kao i problem broja formi. Naime, kod Platona je neminovnost da je broj formi beskonačan, ali se ipak treba ostaviti otvoreno pitanje da li za sve što smrtan čovjek pomisli postoji neka ideja? Problem sinonima detaljnije dobija svoje mjesto kod Aristotela, dok Platon daje objašnjenje koristeći terminologiju kojom može ovladati za svoje doba. Platon pojašnjava da su sinonimi imena koja imaju sličnost na nivou mogućnosti, a da se u formi razlikuju. Takav je slučaj i sa nazivima istih predmeta u različitim jezicima, jer Platon pojašnjava i stolar kada pravi sto ne koristi uvijek isto drvo.¹⁰³ Jedno je sigurno sva ta dodijeljena imena stolu, ulaze u jednu formu imena stola, tako da izgleda da je na formalnom

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

planu Platon riješio ovaj problem.¹⁰⁴ Sva imena za sto ulaze u formu imena stola, jer funkcija tih različitih imenskih formi je ista, pa se na formalnom planu ovo može tretirati kao čvrst argument. Kada bi Platon dozvolio proizvoljnost u izboru imenodavca, onda bi se usaglasio sa Hermogenom koji tvrdi da *gospodari imenodavci smo mi sami gospodari jezika*.¹⁰⁵ Ovakva tvrdnja za dalje ima posljedicu da se u mnoštvenost jezika uruši komunikaciona funkcionalnost jezika na uštrb razlikovne funkcije. Krajnje paradoksalno je da Platon imenu daje separativnu funkciju kao osnovnu, a da je ta funkcija jezika upravo razlog bezbrojnosti imenskih oblika koji imaju jednu formu. Platon tvrdi da imenodavac poznaje i sklad, tj. harmoniju u procesu imenovanja, pa se imenodavac vođen principom mjere kada se upušta u postupak imenovanja oslanja na skladnost tog imena sa označenim objektom. Imenovanje objekata ima za cilj prenošenje esencije, suštine te stvari, pa se onda imenovanje ne može povjeriti bilo kojem pojedincu (idiotesu). Imenodavac treba da posjeduje sve one osobine koje Platon u svojoj *Državi* pripisuje zakonodavcu, i princip imenovanja je oblikovan procesno u mišljenju. Sedli tvrdi da se Platon neposredno zalaže ne za prastara značenja¹⁰⁶, jer se ne možemo osloniti na ta prva značenja koje je dodijelio imenodavac, jer utvrđivanje nekadašnjeg značenja ne može u potpunosti opravdati današnju upotrebu. Odveć postoje dvije mogućnosti, jedno određeno značenje je stvoreno u jednom određenom vremenu, i to značenje ima samo važenje za taj period. Druga mogućnost jeste teorijsko oblikovanje sa stanovišta upotrebe. Često se upotrebno značenje definiše kao argument odbacivanja Platonsko-empiričarski oblikovane teorije

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Baxter: op. cit, 186.

¹⁰⁶ Sedley: op. cit, 217.

jezika.¹⁰⁷ Neminovno je da Platon nastoji propisati pravilnost i u upotrebnom smislu. Ono što se sada nazire jeste da Platon ne nastoji upotrebnom oblikovanje značenja u potpunosti odbaciti, već da oblikuje idejni poredak koji će za posljedicu imati pravilnu upotrebu. Jer, sam proces „smišljanja imena stvari“ je za Platona imao za cilj svovremeno prenošenje esencije stvari. Možemo se zavesti u mišljenju da je konstrukcija *iskonska imena* upućena na prošlo dodijeljeno značenje. Platonovo ismijavanje etimologije je upravo pokazatelj da se iskonska imena ne odnose na značenja imena koja su promijenila značenje, već iskonska imena su imena koja su u principima logosnog oblikovanja nosioci istine. Upravo zbog takvog poimanja je moguće Platonovo pomanje jezika vezati i oblikovati uz njegovu gnozeologiju. U svim Platonovim dijalozima imamo jednu riječ (termin) i mnoštvo razumijevanja jednog termina. Težnja da se taj termin preoblikuje u jedno značenje i u jedan pojmovni idejni poredak podrazumijeva otklon od svih nepravilnih značenja i težnju da se ispoštuje oblikovanje termina kao jednoznačnog poštujući princip jedinstvenog identiteta. Što omogućava da odnos znaka i značenja, ali i ugradnja riječi uopšte u naš vokabular, postane predmet teorijskog oblikovanja, zahvaljujući upitanost za problem imena.¹⁰⁸ Preciznije, odnos znaka i značenja je odnos koji je otkrila Platonova upitanost za problem imena. Platonovo dekodiranje riječi ima za cilj uvid u realni, skriveni značenjski nivo riječi,¹⁰⁹ tvrde teoretičari jezika. Dok filozofi jezika tvrde da Platonovo dekodiranje riječi ima za cilj uvid u idealni značenjski nivo ideje. Kako najkompleksnije riječi stvaraju najkompleksniji najveći značaj, za Platona kao lingvistu

¹⁰⁷ Serl: op. cit, 229.

¹⁰⁸ Vidi: Sedley: op. cit, 216.

¹⁰⁹ Ibid.

jeste značenjski nivo *telos* upitanosti, dok za Platona kao filozofa ideja je *telos* upitanosti za pravilnost imena. Kako imena postaju radi obučavanja, tj. obrazovanja, taj proces oblikovanja se može usmjeriti i na materijalnost i na duhovnost, pa se može usmjeriti i na stvari koje su nosilac imena kao i na svijet ideja. Za ovo tvrđenje nalazimo opravdanje u Platonovoj tvrdnji da imena postaju radi obučavanja i razlikovanja stvari u poretku bića. Tako da se imenovatelj, na prvi pogled, vodi realističnim konceptom imenovanja, dok se teorija jezika porađa iz teorije ideja. Stiče se utisak da je to realistična koncepcija koja vapi za preoblikovanjem u svijet ideja. Priroda je i dalje odlučujući faktor, iako se ekstremna naturalistička pozicija napušta, jer za posljedicu ima apsolutiziranje Heraklitovog kretanja. Ipak, imenovatelj pravilno postupuje ukoliko imenuje bića rođena u skladu sa zakonima prirode istim imenom. Uput u tom smjeru dolazi u Platonovom *Kratilu* i glasi: *treba davati ista imena bićima rođenim u skladu sa zakonima prirode*.¹¹⁰

Eskurs: forma

Problem sinonima i homonima kod Platona nije detaljno obrađen, ali postavljanje osnovnih impulsa za upitanost koja se usmjerava u ovaj problem je kasnije kod Aristotela imala za shodno da se uobličuje jedna teorijska detaljna pojmljivost ovih fenomena jezika. Kako je helenski jezik akcenatski bogat jezik i u svojim riječima često čuva suprotnost koja se razlikuje samo jezikom, Heraklitu je često poslužio za objašnjenje kako su sve krajnosti sadržane u samim stvarima. Sa slobodom možemo tvrditi da je Heraklit, nesvjesno, prvi postavio problem homonima i vješto ih iskoristio za pojašnjavanje svoje filozofije.¹¹¹

¹¹⁰ Platon: op. cit, 31.

¹¹¹ Βίος τῶοὐνότου ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος, (Ime luku je život, a

Platon tvrdi da isto ime ne mora označavati istu suštinu, ali na pojedinim mjestima takođe idealizuje imenodavni postupak, jer odgovarajuće forme imena postoje, samo se otvara pitanje pravilnost njihove upotrebe. Naime, pristup ovoj problematici je dvojak. Prvi se ogleda da bilo koji skup stvari koji dijeli isto ime spada pod jedinstveni obrazac (formu), dok pak imena koja imaju jednako djelovanje ali različite forme se prepoznaju, ali detaljnije ne pojašnjavaju. Drugi se ogleda u već iznesenom, da zajedničko ime ne označava istu suštinu.

Pored iznesenog, Platon vješto svoje poimanje forme koristi za objašnjenje pojedinosti vezanih za samu problematiku imenovanja. Platon se zbog primjene forme ne da lako svrstati u puke realiste, jer ipak nije forma stvari presudan faktor u njegovom poimanju jezika, već je forma imena i pojedinačne riječi presudna. Forma u svojoj višeodrednici je beskonačna, i to je određujući momenat koji podupire ideju jezika kao vjernog reflektora stvarnosti. Karakteristika samih imena nije forma stvari, već forma imena, jer oruđe imenovanja jeste ime. Proces jeste usmjeren po uzoru na formu, ali ne na formu stvari koje reflektuje. Tako nešto je moguće iako je forma imaterijalna, jer njena dostupnost čovjekovom saznanju je neupitna, što je oblikovano kroz vizir Platonovog poimanja duše. Kako je govorenje djelovanje (akcija), kao i svako drugo, i tvorevine drugih djelovanja (tehnika) moraju imati minimum funkcionalnosti da bi mogle opravdati svoje postojanje, tako moramo imati minimum funkcionalnosti forme imena. Da bi se nešto nazvalo stolom, tako i ime mora ispunjavati minimume forme imena funkcionalnosti da bi bilo ime.¹¹² Minimum funkcioniranja imena je određena

uloga smrt) (Heraklit 2001: 85). Prenosimo verziju fragmenta koja je nešto drugačija od verzije koju bilježi Marko Višić sa ciljem da se jasnije uvidi razlika u akcentu i značenju između βίος (luk) i βίος (život).

¹¹² Sedley: op. cit, 219.

njegovim djelovanjem. Razlikovanje po imenu ili razlikovna funkcija,¹¹³ tvrdi Sedli, je po suštini odgovarajuća funkcionalnost značenja imena. Funkcija je ono ujedinjujuće svih tvorevina različitih jezika za istu stvar, funkcija imena je ista iako je oblik drugačiji. Sva imena jedne stvari, čiji su izvor razni jezici, učestvuju u jednoj formi imena te stvari. Značenjski nivo se univerzalizuje u formi imena. Takođe, minimalni kriterijum za adekvatnu imenovanost nečega je: da je namjerno dodijeljen specifičnom objektu i da posjeduje sličnost sa objektom. Kako je u govoru otvoreno djelovanje, ime je izgleda oponašanje glasom onoga što se oponaša i oponašatelja imenuje upotrebljavajući glas kad to oponaša. Ovdje dolazi dominantno primjena Platonovog mimetičkog postupka i na samo govorenje, koji se danas češće veže i za njegovu poetiku. Platonovo poimanje jezika je čak neposredna kritika nominalizma, jer neposredno ne dozvoljava da glasovi koji se izgovaraju od strane čovjeka budu prazni, jer se čovjek spekulativnoj etimologiji otkriva kao biće koje ono što vidi o tome razglaba, ono što vidi to i oponaša. Ovakav stav nas ne smije navesti da je Platon tvrdio da ne postoje *prazna imena*,¹¹⁴ jer upravo Erlov primjer za prazno ime Zevs se nalazi kao predmet spekulativne etimologije. Platon nije spreman da odbaci prazna imena, jer bi to značilo odbaciti njegovu teoriju ideja. Mada u postupku reflektovanja svijeta u jezik, prazna imena u apsolutizovanju ove teze postaju suvišna. To nije Platonova namjera, njegova namjera je istražiti neistine u imenovanju. Prazna imena su posljedica dvosmjernosti razvoja jezika: u realističkom smjeru i u smjeru apstrahovanja. Nužnost postojanja ove dvosmjernosti u razvoju jezika je više nego evidentna. Postupak internog pisanja i apstrahovanja je

¹¹³ Sedley: op. cit, 218.

¹¹⁴ Vidi: Erl, Vilijam Džejsms: *Uvod u filozofiju*, Dereta, Beograd, 2005, 199.

neophodna organizacija znanja¹¹⁵ i ona za cilj ima stvaranje poretka i paradigmi, a svoje opravdanje stiće u civilizacijskom postupku. Simbol je još jedna problematika koja se otkriva u ovom poimanju jezika. Naime neminovnost otvaranja ovog pitanja u samom referiranju prema svijetu je porodila stav da: *adekvatna veza simbola u strukturi je strukturalni sistem*.¹¹⁶ Ovakva tvrdnja je našla za posljedicu u Murovom dokazu postojanja spoljnjeg svijeta. Postupak apstrahovanja može ići i u drugu krajnost, pa je poslije vjekova nesumnjanja u postojanje svijeta i mimetičkog postupka našeg jezika, poredak misli u jednom trenutku zahtijevao ovakav postupak. Opravdanje za ove argumente vidimo i u Marksovoj tvrdnji da čovjek ne posjeduje istinsku stvarnost,¹¹⁷ iako je Marks ovu tvrdnju vezivao za religiju i njeno fantastično (fantazija) ostvarenje ljudskog bića. Ovakvu formulaciju u daljim razvojem Platonovih stavova možemo primijeniti na jezik. Jezik je fantastično ostvarenje ljudskog bića, jer je izgubio istinsku stvarnost. Kod Platona istinska stvarnost nije izgubljena i osnov je za teoriju jezika. Mada, ukoliko se podsjetimo dvije mogućnosti koje je postavila V. Lou,¹¹⁸ druga mogućnost jezika kao nedostatne vezanosti sa stvarnošću, Platonove teorije ideja i njeno tumačenje u toj mogućnosti jeste ostvarenje ideje o nepostojanju ljudske istinske stvarnosti. Ime je drugosvojstveno samoj stvari, to znači da nas Platon upozorava na postojanje svijeta jezika, jer ime je

¹¹⁵ Sistemski organizovano znanje, tj. sistem je skup apstrahovanih poredaka misli koji uvijek prati osobena terminologija, takav sistem danas prepoznajemo kao *nauku*.

¹¹⁶ Moore, G. E: „Proof of an External World“ u *The Proceedings of the British Academy*, vol. XXV, British Academy, London, 1939, 29.

¹¹⁷ Marks, K. i F. Engels: *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953, 73.

¹¹⁸ Law: op. cit, 20.

nešto drugo u odnosu na formu imena, a opet nešto drugo u odnosu na ono čemu ime pripada. Ova drugosvojstvenost je posljedica mimetičke prirode samog čovjeka.

Sada nam se nazire odgovor na pitanje koje se naslutilo na početku, a to je da je semantičko polje Platonovog poimanja suštine veliko i može se kretati od onoga što se govori do suštinske definicije same.¹¹⁹

Pitanje manjih djelova imena

Platon se odlučno upušta u koštac da definiše samu strukturu imena, što je posljedica pokušaja da se na same riječi gleda kao na složenice i u postupku spekulativne etimologije Platon nam pokazuje da je upoznat da riječi ponekad nužno dobijaju značenje spajanjem dva korijenska značenja u jedno. Spoznaja tih korijenskih djelova je uslovljena stalnošću i nijedna spoznaja ne obuhvata stvar, ako ta stvar nema svoju stalnu bit, pa tako je i sa riječima koje nemaju stalnu bit i bivaju odbačene. Neminovno je da Platon i svoj postupak dijalektike primjenjuje na imena, raščlanjuje ih (dioba) i opet sintetizuje u novo značenje. Raščlanjivanjem se neminovno mora zapitati za sastavne dijelove samih imena. Sastavni dijelovi koji moraju činiti strukturu. Dobro postavljena struktura je ona postavljena istinitosnim principima zakonodavca. Iako Sedli tvrdi: *Kratil je cjelokupno posvećen dekodiranju pojedinačne riječi*,¹²⁰ neminovno se otvaraju i nagovještavaju i drugi dometi ovog dijaloga. Platon, kada pristupa formi kao alatu za objašnjenje imena, uviđa da je nemoguće da se imena u našem poimanju i mišljenju slažu slovima i da kada naš lingvistički sklop svijesti nastoji da uputi iskaz koji sadrži riječi ne postupa matematičkim funkcijama slaganja pojedinih

¹¹⁹ Vidi: Sedley: op. cit, 218.

¹²⁰ Sedley: op. cit, 216.

glasova, već su imena stvari postala odgovarajuća slika za stvar o kojoj se misli. To je momenat opravdanja postojanja ideje i jedinstvene forme imena. Sa druge strane, evidentno je postojanje manjih dijelova imena, koja omogućavaju strukturu tih imena. Za Platona, niz glasova koji se određuju su ili dodijeljeni nekoj stvari ili opisuju spoljašnjost koja odgovarajućim postupkom treba da im postane ime. Ukoliko je niz glasova opisni, onda možemo sa slobodom tvrditi da je on kao takav produkt novijeg djelovanja jezika kad struktura jezika postaje stabilna, ako je dodijeljeni postupak u pitanju onda je u skladu sa opisom stvari. Taj opis ne mora biti pridjevni opis jer, kao što smo uvidjeli kod Platonovog poimanja, termin ῥῆμα ima više značenja i kasnije svoje značenje mijenja. Platon prvo problematizuje imena, zato što je svjestan da se prvo mora odrediti subjekt, kojem se kasnije mogu dodavati ostali dijelovi kako bi se postigao konstrukt iskaza. Postupak kojim se on vodi je vidno logički, jer pozicioniranje subjekta i objekta u logici i gramatici je čak i danas nešto drugačiji. Ovo je prepoznato i od strane lingvиста: *Primjenjujući kriterijume koji se tiču logičkih operacija Platon npr. ukazuje na imenicu kao na ono o čemu se nešto konstatuje (što odgovara onoj kasnijoj, tradicionalnoj, do današnjih dana od mnogih ponavljanoj definiciji subjekta) dok bi glagol trebalo shvatiti kao ono što se konstatuje o imenici (kasnija klasična koncepcija predikata).*¹²¹ Platon je svjestan postojanja konstrukta, trenutak kada postaje svjestan konstrukta jeste kada opovrgava mehaničko nizanje riječi, onda nastoji pojasniti i konstrukt koji postoji unutar same riječi.¹²² Neminovno je da uviđa da samo konstruisanje imena (riječi) podrazumijeva postupak dodavanja. Uviđamo da se sa postupka dodjeljivanja imena na mikronivou prelazi na postupak dodavanja,

¹²¹ Ivić: op. cit, 22.

¹²² Up.: Platon: op. cit, 21.

mada uzeto uopšteno postupak dodjeljivanja jeste postupak dodavanja pomenute drugosti objektima. Slova koja se nadovezuju jedna na druga da bi stvorila riječ moraju biti dodijeljena, tvrdi Platon, po sličnosti u odnosu na predmete.¹²³ Ovdje je Platon pošao u krajnost, jer danas sa krajnjim postupkom apstrahovanja slova sve manje imaju ikakve sličnosti sa stvarima. Neminovno je da grčki alfabet sadrži slova koja se direktno referiraju na pojedine objekte stvarnosti. Danas imenodavac više ne nosi u svom imenodavnom postupku značaj pojedinih slova i njihovu vezu sa stvarnošću. Kod Platona se ime tretira na pojedinim mjestima kao umjetničko djelo, prvobitno ima mimetički karakter, ali sa druge strane posjeduje svoju autonomnost i stabilnu bit. Platon tvrdi da, isto kao što se slici dodavanjem neke druge slike ne gubi značaj te slike, tako i dodavanjem slogova na imena imena ne gube svoj značaj što je nesvjesno pojašnjenje sufiksa, prefiksa itd. Platon još u *Tetetu* objašnjava kakav značaj ima slog a kakav slovo. Pa ih dijeli po potrebi za pojašnjenje, tako tvrdi: *slog nema smisla zahtjeva dodatno objašnjenje, slovo ima smisla i ne zahtjeva dodatno objašnjenje.*¹²⁴ Autonomija imena se preslikava i na sama slova jer slovo ima samostalnu autonomiju u jeziku, kao što broj ima samostalno značenje u matematici. Najmanji element jezika koji nadalje nije djeljiv za jezik, uviđa Platon, je slovo i ono ima status elementa, koji zadobija svojom nedjeljivošću.¹²⁵ Slovo uvijek ima smisao, dok slogovi nemaju i oni se tek mikro kontekstualizacijom oblikuju u poredak smisla. *Ako neko kaže da se slog može spoznati a element ne može, držaćemo da on hotimice ili nehotimice zbija šalu.*¹²⁶

¹²³ Platon: op. cit, 73.

¹²⁴ Platon: *Teetet*, Naprijed, Zagreb, 1979, 175.

¹²⁵ Vidi: Platon: op. cit, 178.

¹²⁶ Platon: op. cit, 179.

Dolazimo do zaključka da ukoliko su riječi imitacija stvarnosti, a opravdanje je za to u njihovoj smislenosti, nadalje ukoliko i slova imaju svoju smislenost onda u svojoj dvopotencijalnosti se otkrivaju kao imitacija stvarnosti.¹²⁷ Platon onda postaje svjestan i kontekstualnog značaja, što se takođe izvodi iz njegove tvrdnje da se u hijerarhijski ustrojenom svijetu ideja nalazi jedna vrhovna ideja, ideja dobra. Jedno postaje nesaznatljivog karaktera kao i sam Bog u srednjovjekovnoj filozofiji. Ž. Derida će govoriti kako smo vrhovne ideje kroz vrijeme mijenjali, ali je ona uvijek bila jedna. Ta vrhovna ideja kao jedinstvena, jedna je nesaznatljiva, pa je na nivou razumijevanje jednoga samo za sebe nemoguće. Tek u odnosu na drugost, u ovom slučaju imena sa stvarima, je moguće razumijevanje, ali onda to nije jedno već odruogojačeno jedno, jedno već pridodato drugom. Slika svoj značaj zadobija ujedinjenjem pojedinih boja, boje same ne izražavaju čist saznanji karakter, ali nivo pojmljenja kao slike dobijaju tek u kompoziciji. Vještina koja to odnošenje omogućava i koja odnošenje jednog u kontekst drugih čini mogućim je gramatika.¹²⁸ Po Platonovom mišljenju, primarna i najsnažnija snaga gramatike je mogućnost ujedinjavanja, ujedinjavanja u smislene cjeline. U *Pismima* nam Platon izlaže interesantan poredak imena u hijerarhiji u odnosu na postupak kako ljudsko biće nužno stiče pojam o biću.¹²⁹ Tako, prvi korak u sticanju pojma jeste ime, zatim slijedi definicija, potom slika, zatim epistema, i na kraju sama ideja. Ovo je logički poredak, ali ne i gramatički. Stičemo utisak da Platon nije previše zainteresovan da razjasni sve nedoumice gramatike, jer usmjerenost na mrežu

¹²⁷ Primjer koji ide u korist toj tvrdnji je prvo slovo grčkog alfabeta α , koje je prvobitno označavalo simbol za bika.

¹²⁸ Platon: *Meneksen – Fileb*, I.P. Rad, Beograd, 2001, 45.

¹²⁹ Platon: *Pisma*, I.P. Rad, Beograd, 2001a, 60.

stvarnosti koju smo zaboravili rođenjem je primarna mreža njegove težnje da pojasni probleme jezika. Kada se pitanje imena zatvara otvara se problem opisa, koji po tvrdnjama lingvista ima za cilj ne samo opis nego je i u funkciji glagola. Sa druge strane, značenje Platonove odrednice imena je rasprostranjeno na tri plana i to: opšti izraz za riječi, uži za imenice, pridjeve, imena i najuži za vlastita imena. Mana Platonovog poimanja jezika jeste jasan antipoetski stav prema pjesničkom jeziku, jer se vodi logičkim strukturisanjem jezika, a znamo da *pjesnik, naprotiv, ne tvrdi da su pjesme drugih pogrešne ili netačne; on se obično zadovoljava time da ih naziva lošim.*¹³⁰ Opet, paralelno sa tim, govora o pjesničkom jeziku nema, jer se Platon poveden mimetičkom teorijom nastoji približiti stvarima, tj. približiti svijetu ideja. Korak ka samim stvarima će kasnije oblikovati poimanje da pjesnik ne može biti onaj koji govori samo o apstrakcijama. Ovdje se otkriva neminovno takav postupak kao postupak kritike praznih imena, jer tvrdi N. Hartman: *Onaj koji govori stalno o apstrakcijama nije pjesnik.*¹³¹

Zaključak na cjelokupnost teme se često oblikuje da je upit Platona u izučavanju usmjeren ka stvarima, pa kod većine autora možemo čitati kako je bolje: *Razmišljati o stvarima-mislama, nego o imenima i njegovim tumačenjima.*¹³² Kako su i riječi i imena imitatorskog karaktera, uput se svodi na to da je pragmatičnije svoje duhovne snage usmjeriti samim stvarima, što je suptilnost fenomenološkog zahtjeva preoblikovana u izjavama navedenih autora.

¹³⁰ Karnap, Rudolf: *Filosofija i logička sintaksa*, Jasen, Nikšić, 1999, 23.

¹³¹ Hartman: op. cit, 131.

¹³² Tomas: op. cit, 10; Poole: op. cit, 213.

Sažetak

U ovom radu za primarni zahtjev postavili smo preispitivanje već donesenih zaključaka vezanih za teoriju jezika kod Platona. Kako su se pojedini rezultati istraživanja pokazali kao jednostrani, nastojali smo da analiziramo aktualitet Platonove teorije i da ga posmatramo u svoj punoći koju nosi kao uzrok određenih teorija, ali i kao same teorije jezika. Izložili smo detaljniju analizu svakog dijela Platonovog stvaralaštva koje može uticati na oblikovanje teorije jezika. U konačnici smo htjeli pokazati, uprkos tome što Platon pobija dva ekstrema u poimanju jezika, da ta dva ekstrema nisu bezkonsekvencionalni na teoriju jezika kasnije. Primjetna je i suptilna analiza pojedinih termina koji se vežu za Platonovu filozofiju. Otvaramo ono što se neminovno previđa, a to je ideja idealnog jezika kao i mogućnosti takvog jezika. Rad je sam izrodio određene diferencijacije i razlikovne oblike unutar samog Platonovog poimanja jezika. Pored postupka preoblikovanja već stečenih znanja o Platonovoj filozofiji jezika, odbacili smo mogućnost analogizma, ali i dali po prvi put afirmativni stav prema etimologiji, sa težnjom da se spekulativna ontologija ustanovi ne kao izuzetak već kao filozofski postupak.

Bibliografija:

- Adorno, Teodor: *Filozofska terminologija, uvod u filozofiju*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Apel, Karl-Otto: „The Transcendental Conception of Language – Communication and the Idea of a First Philosophy“ u *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, ur. Herman Parret, 35, DeGruyter, Berlin, 1975.
- Atherton, C. i Blank, D.: „From Plato to Priscian: Philosophy’s Legacy to Grammar.“ u *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*, ur. Keith Allan, 291, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Baxter, Timoty M. S.: *The Cratylus Plato’s Critique of Naming*, E. J. Brill, Leiden, 1992.
- Bochenski, Joseph M.: *Uvod u filozofsko mišljenje*, Verbum, Split, 1997.
- Bugarski, Ranko: *Jezik i lingvistika*, Nolit, Beograd, 1984.
- Bugarski, Ranko: *Uvod u opštu lingvistiku*, ZUNS, Beograd, 1995.
- Bugarski, Ranko: *Jezici*, Čigoja, Beograd, 1997.
- Bugarski, Ranko: *Lingvistika u primeni*, Čigoja, Beograd, 2007.
- Denos, Raphael: „Plato’s Philosophy of Language“ u *The Journal of Philosophy*, Vol. 61 No. 20. American Philosophical Association Eastern Division Sixty-First Annual Meeting, 1964.
- Deretić, Irina: „Uloga logosa u Platonovom određenju znanja“ u *Arhe*, V, 9, 2008.
- Erl, Vilijam Džejms: *Uvod u filozofiju*, Dereta, Beograd, 2005.
- Ewgen, Shane Montgomery: *Plato’s Cratylus: The Comedy of Language*, Indiana University Press, Bloomington, 2014.
- Fink, Eugen: *Uvod u filozofiju*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato i IK ZS, Novi Sad, 1998.
- Giannopoulou, Zina: *Plato’s Theaetetus as a Second Apology*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

-
- Glavacki-Bernardi, Zrinjka et al.: *Uvod u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
 - Hartman, Nikolaj: *Estetika*, Dereta, Beograd, 2004.
 - Heraklit: *O prirodi*, Oktoih, Podgorica, 2001.
 - Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
 - Karahasan, Dževad: *O jeziku i strahu*, I. P. Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
 - Karnap, Rudolf: *Filosofija i logička sintaksa*, Jasen, Nikšić, 1999.
 - Koplston, Frederik: *Istorija filozofije; tom I Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd, 1988.
 - Korać, V. i B. Pavlović: *Istorija filozofije*, ZUNS, Beograd, 1984.
 - Law, Vivien: *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
 - Lok, Džon: *Ogled o ljudskom razumu II*, Kultura, Beograd, 1962.
 - Maricki-Gađanski, Ksenija: *Platon o jeziku i saznanju*, Rad, Beograd, 1977.
 - Marković, Mihailo: *Dijalektička teorija značenja*, Nolit, . Beograd, 1971.
 - Marks, K. i F. Engels: *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
 - Mišćević, Nenad: *Filozofija jezika*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
 - Moore, G. E.: „Proof of an External World“ u *The Proceedings of the British Academy*, vol. XXV, British Academy, London, 1939.
 - Mouzala, M. G.: „Names an falsity in Plato’s Cratylus“ u *Jurnal of Classical Studies Matica Srpska* br. 13, 2011.
 - Munen, Žorž: *Lingvistika i filozofija*, BIGZ, Beograd, 1981.
 - Partee, Morriss H.: „Plato’s Theory of Language“ u *Foundation of Language*, Vol. 8 No. 1. Springer, 1972.
 - Platon: *Kratil*, Studentski centar, Zagreb, 1976.
 - Platon: *Teetet*, Naprijed, Zagreb, 1979.
 - Platon: *Dijalozi*, Grafos, Beograd, 1987.
 - Platon: *Meneksen – Fileb*, I.P. Rad, Beograd, 2001.

-
- Platon: *Pisma*, I.P. Rad, Beograd, 2001a.
 - Poole, Geoffrey: „Plato“ u *Key Thinkers in Linguistics and the Philosophy of Language*, ur. S. Chapman i C. Routledge, 212, Oxford University Press, . Oxfrod, 2005.
 - Robins, R. H.: *A Short History of Linguistics*, Routledge, New York, 2013.
 - Sedli, David: *Plato's Cratylus*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
 - Sedli, David: „Plato on Language“ u *A Companion to Plato*, ur. Hugh H. Benson, 214-228, Blackwell Publishing, Oxford, 2006.
 - Serl, Džon: *Govorni činovi*, Nolit, Beograd, 1991.
 - Strol, Ejvrum: *Analitička filozofija u dvadesetom veku*, Dereta, Beograd, 2005.
 - Thomas, Margaret: *Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics*, Routledge, New York, 2011.

DE(KON)STRUKCIJA MITA U VREMENU ČUDA BORISLAVA PEKIĆA

Milan Marković

In the „Time of Miracles“, the writer approaches the Bible as a metanarrative and the source of rounded and completed myth. He achieves deconstruction through the disintegration of the mythical structure and its individual elements. “Time of Miracles” is characterised by a distinctive thematisation of the category of time already indicated in the title as the initial, extra textual signal of the work. The author combines different projections of time: subjective, objective (historical) and mythical (periodic); also the past, present and future, thus affirming the initial thought indicated in the introductory motto of the work, that every action on Earth is just an echo from the past. Pekić takes the characters, events and chronotope from the Bible as a proto-text, and he shapes and complements them with his own conceptual framework that Christianity observes as the role model for all forms of ideological and dogmatic opinion.

*Reklo bi se da su mnogi mitološki univerzumi
određeni da budu pretvoreni u prah čim su oblikovani,
kako bi se iz njihovih ostataka rodili novi univerzumi.*

Franz Baos

Svaki razgovor o književnom stvaralaštvu Borislava Pekića koji bi se odnosio na tumačenje njegove poetike i onoga što je čini autentičnom u odnosu na ostale poetske vizije drugih pisaca nesumnjivo bi morao da se započne postavljanjem pitanja: *Šta se nalazi u centru Pekićevog literarnog interesovanja?* Iako očigledan, čini se da odgovor na ovo pitanje zahtijeva više prostora za analizu i potpunije razumijevanje.

Pojam *mitomahije*¹ kao osnovnog idejno-tematskog obilježja Pekićeve poetike uvodi Nikola Milošević u tekstu *Borislav Pekić i njegova mitomahija* (1996: 105). Ovaj, prije svega sintetizujući termin koji i sam Pekić prihvata², uspijeva da obuhvati čitav idejni potencijal Pekićevog literarnog stvaralaštva, pa može uspješno poslužiti kao polazna smjernica za dalji kritičko-teorijski put razumijevanja njegovog stvaralaštva. Ipak, po našem mišljenju, termin je pogodan za opisivanje autorovog odnosa prema svijetu i književnoj građi, ali da bi se ispitale imanentne odlike Pekićevog stvaralaštva potrebno je zaći u još dublju analizu svih činilaca strukture njegovih tekstova i tu potražiti odgovor na pitanje zašto se Borislav Pekić smatra jednim od najboljih razgrađivača mitske svijesti na južnoslovenskom govornom području. Istina je da je Pekić u svim svojim književno-umjetničkim tekstovima usko skoncentrisan na mit i, prije svega, različite manifestacije mitske svijesti, pa u samoj podlozi njegovih tekstova treba tražiti obrise mitskih konstrukcija da bi se razmijelo kako ih autor književno-umjetnički preoblikuje. Samim tim, takođe je jasno da u *Vremenu čuda* kao prvom djelu kojim se predstavlja čitalačkoj publici, Pekić revitalizuje judeo-hrišćansku mitologiju, ali je značajno revidira i koriguje, pri čemu se tekst bogati novim značenjem.

¹ „U želji da jednim izrazom obuhvatimo već u naslovu ono što čini najopštije obeležje Pekićevog književnog poduhvata pribegli smo i mi jednom od onih termina kojima se za nevolju u kritičkim književno-teorijskim poslojima mora pribegavati. Kovanica *mitomahija*, sazdana po analogiji sa izrazom *gigantomahija*, trebalo bi da posluži da njome označimo Pekićev najopštiji umetnički stav prema svetu, ili prostije rečeno, ono što čini suštinu njegove književne poruke.“ (Milošević 1996: 106).

² „Izraz *mitomahija* tumači moje knjige bolje nego bilo koji drugi, u onome što bi one želele da budu.“ (Pekić 1996: 190).

Teorijsko proučavanje mita odavno ima interdisciplinarni karakter, što nam u startu govori o difuznoj prirodi mita i njegovoj sposobnosti da se opire jedinstvenoj definiciji. Kao integralni djelovi svake civilizacije i kulture, mitovi često služe za objašnjenje stvarnosti pružajući joj smisaoni sadržaj, ali i kao uzori-modeli ponašanja i opšteg odnosa pojedinca prema svijetu u kojem živi. Otuda se *zlatno vrijeme* mita lako nalazi u osvitu civilizacija, pa mit možemo shvatiti kao najstariju i dominantnu formu ljudskog mišljenja iz koje religija, umjetnost i filozofija vuku svoje porijeklo. S tim u vezi je i etimologija riječi *mythos* (*μῦθος*), koja uporedo sa riječima *logos* (*λόγος*) i *epos* (*ἔπος*) u antčkoj grčkoj filozofiji, između ostalog, služi za obilježavanje pojma *riječ*. Svaki od navedenih termina ističe različit odnos prema onome što objašnjava, pa se kod mita insistira na riječi kao znaku objavljivanja svetog kao istine, pri čemu je vjera istaknuti uslov; u *logosu* na istini koja se posredstvom riječi saznanje, tj. razumom prihvata, a u *eposu* na samom načinu kazivanja, tj. naracije u kojoj forma obuhvata istinu. Semantička srodnost ove tri različite forme objavljivanja sugerise i na dalju evoluciju mita i njegove moći integracije kako u religiji, tako i u humanističkim naukama, umjetnosti i ostalim sferama društvenog djelovanja.

U ambijentu u kojem nastaje, mit se predstavlja kao apriorna i kanonska istina. Kao takav, on je nečitljiv za racionalni um, pa se od prvih filozofsko-teorijskih promišljanja o njemu kao najznačajnije pitanje postavlja pitanje njegove istinitosti. U anti-ci mit svoju vitalnost produžava u književno-umjetničkim medijima, a ekspanzijom racionalističke filozofske misli, te dogmatskim otklonom od mita u hrišćanskoj tradiciji, primjećuje se tendencija progona i diskreditovanja mita kao forme saznanja nasuprot opštoj apsolutizaciji razuma. Sveprisutnost mita tokom razvoja civilizacije, te sve više (kako naučno, tako i umjetničko) savremeno interesovanje za njega sugerise da se u mitu mogu

naći sva tri načina objavljivanja preuzeta iz grčke tradicije. Mit u isto vrijeme posjeduje dimenzije Svetog i Svjetovnog, Istine i Fikcije, Ideje i Forme, Razuma i Vjere, te baš kao i jezik predstavlja vitalno tkivo svake kulture sa izuzetnom sposobnošću prilagođavanja i promjene. „Mit ne možemo svesti na stanovite fiksirane statične elemente, nego moramo težiti da ga shvatimo u njegovu unutrašnjem životu, u njegovoj pokretnosti i gipkosti, u njegovu dinamičkom principu.“ (Cassirer 1978: 105).

Kada je u pitanju odnos mita i umjetnosti (u prvom redu književnosti), uticaj mita je izuzetno izražen. Najstarije mitske priče su prethodile pojavi pisanja, ali su ipak uspjevale da se prenose kroz vrijeme posredstvom različitih mnemotehničkih mehanizama (upotrebom simplifikovanih repetitivnih formula, ritualima, ritmom, muzičkom kadencom, plesom, itd). Time se otkriva početna veza između mita i različitih formi usmene književnosti koje iz mita preuzimaju strukturu, teme, motive, dramski potencijal i slično. Imajući u vidu da je opšte svojstvo mitskog mišljenja da manje razumljivo tumači kao razumljivo, pružajući harmoniju svijetu i svrhovitost postojanju, mit govori o tome kako iz haosa nastaje red, sklad i harmonija. Zato se lako primjećuje da se mit i umjetnost kao dvije dispartne forme u svim kulturnim sistemima međusobno prepliću i dopunjavaju, što u prvi plan izdvaja estetsku i simboličku funkciju mita. Kako je i sam mit jedan od oblika podražavanja stvarnosti, u antici nastavlja svoj život u prvom redu kroz književnost, pa ga pronalazimo u tematsko-idejnom težištu velikih antičkih epova i drama.

„No moramo se sjetiti da se Aristotel, govoreći o *zapletu*, služio riječju *mythos*, što bismo mogli prevesti kao *mit* ili *tradicionalna pripovijest*. Ponekad je rabio i riječ *praxis*, to jest djelovanje (<*action*), za ono što bismo mi nazvali *zapletom*. Stoga je prilično razložno kad Aristotel kaže da je *mit* duša tragedije budući da je gotovo cijela grčka umjetnost oblikovana na grčkim mitovima.“ (Davis 1992: 349).

Na drugoj strani ne smiju se zanemariti ni alegorijske potencije mita, koje ga opet na nov način približavaju književnoj umjetnosti. „Alegorizacija leži u osnovu najvećeg dela naših opštih znanja o literaturi, njen je rad suštinski za svako književno tumačenje, za izgradnju svake teorije, budući da je reč o prenosu singularnog na univerzalni i apstraktni plan.“ (Milić 1998: 58). Zbog toga mit postaje jedan od dominantnih pripovjednih obrazaca kroz čitavu istoriju književnosti.

„Mit je spoj dvaju elemenata – teorije i umjetničkog stvaralaštva. Prvo što nam upada u oči jest njegova uska veza s pjesništvom. ‘Drevni je mit’, rečeno je, ‘*masa* iz koje je suvremena poezija polako izrasla procesima što ih evolucionisti nazivaju diferencijacijom i specijalizacijom. Duh mitotvorca je prauzor; a duh je pjesnika ... u biti još uvijek mitopoetski“ (Cassirer 104).

Osim toga, neosporan je i uticaj mita na evoluciju samih književno-umjetničkih formi. Jurij Lotman (2004) ga primjećuje kao imanentni sloj književne umjetnosti. U svakom pripovjednom tekstu se mogu izdvojiti dva aspekta: mitološki i fabulativni. Mitološki sloj se ogleda u primjerima kada tekst modeluje citav univerzum, a fabulativni odražava samo neku epizodu iz stvarnosti. Iako su ova dva sloja suštinski neodvojiva (jedan bez drugog ne može postojati), moguće je upoređivati njihove odnose i analizirati eventualnu nadređenost jednog u odnosu na drugi. Po definiciji, smatra se da je za kraće narativne forme karakteristična dominacija fabulativnog sloja jer, u osnovi, predstavljaju isječak iz života, dok roman i ostali, obimom veći književni oblici, kao kompleksnije i razuđenije umjetničke cjeline emaniraju intenzivniji mitološki sloj. U Pekićevom *Vremenu čuda* je evidentna dominacija mitološkog u odnosu na fabulativni sloj. Ovakav postupak je postignut integrisanjem različitih epizoda (samostalnih pripovjedaka) koje objedinjuje isti hronotop i društveno-istorijski i aksiološki okvir. Dakle, umnožavanjem fabulativnih slojeva i njihovom integracijom u

jedinstven okvir, kreira se dominantni mitološki aspekt *Vremena čuda*.

Mitološki plan teksta prvenstveno karakteriše pojam o cikličnom kruženju vremena, pri čemu su sve situacije shvaćene kao unaprijed poznati fenomeni. Ovakav, u osnovi arhaični doživljaj stvarnosti, rezultiraće stvaranjem iluzije o univerzalnim i vječnim problemima pojedinaca, kod kojih će se razlikovati samo društvena, istorijska ili ideološka pozadina.

„U arhaičnim kulturama dominira ciklično vreme. Tekstovi izgrađeni po zakonima cikličnog vremena nemaju siže u našem smislu i uopšte samo uz veliki napor mogu da se opišu sredstvi- ma kategorija na koje smo navikli. Njihova prva karakteristika je nepostojanje početka i kraja: tekst se zamišlja kao neka uređenost koja se neprekidno ponavlja, sinhronizovana s cikličnim procesima prirode: sa smenom godišnjih doba, doba dana, pojava zvezdanog kalendara. Ljudski život nije se posmatrao kao linearni isečak zatvoren rođenjem i smrću, neko kao ciklus koji se neprekidno ponavlja.“ (Lotman 227).

Dakle, pojavljivanjem istih ili sličnih sudbina koje jedino razlikuje porijeklo i društveno-istorijska pozadina njihovog djelovanja, stvara se univerzalna slika ljudske tragike. Na taj način, *Vreme čuda* na aksiološkom planu dekonstruiše religiju kao sistem represivne i totalitarne ideologije bez obzira o kom se vremenu radi.

Opšteprihvaćena je činjenica da je Biblija najuticajniji tekst cjelokupne zapadne civilizacije. Osim toga što je to sveti tekst jedne od najvećih svjetskih religija, ona je nesumnjivo i veliki kodeks³ različitih literarnih formi, pa je samim tim neosporiv njen značaj za cjelokupnu zapadnu književnost⁴. Isto tako se ne

³ O tome više u: Fraj, Nortrop. *Veliki kod(eks)*. Beograd: Prosveta, 1985.

⁴ „Na taj način književnost se iz te perspektive tumači ne samo kao proizvodnja tekstova (tj. kao *književno stvaranje*), niti samo kao njihova

smije zanemariti ni njena funkcija dubinskog regulatora kulture.

„Obrana smisla u svakom društvu je posvećena posebnoj vrsti tekstova koji polažu pravo na to da društvu predoče teološke perspektive. Ovu vrstu tekstova Žan-Fransoa Liotar je nazvao ‘velikim pričama’ ili metanaracijama (*metarecit*) u kojima se određuje smisao društvenih odnosa i njihovih korena. One predstavljaju legitimacijski diskurs, a ‘postmoderno stanje’ je stanje sumnje u njihovu zasnovanost i opravdanost.“ (Jerkov 69).

Posmatrana kao sveti tekst, Biblija vjernicima nudi apsolutne odgovore na sva filozofsko-egzistencijalna pitanja, ali ako se ima u vidu njena heuristička vrijednost, njena moć se ogleda u tome što provocira pitanja, tumačenja i odgovore, te samim tim i pokreće produkciju novih tekstova koji će biti stvaralački ili kritički odgovor na nju. U tom smislu u osnovi Biblije je dubinski tekst koji je podložan različitim oblicima književnoumjetničke ili kritičke interpretacije.

„Taj dubinski tekst, koji se sam nikad ne realizuje, ali koji je sposoban da poizvodi mnoštvo istovrsnih tekstova, neki moderni teoretičari (Žerar Ženet, Julija Kristeva i dr.) nazivaju *arhitekst*. Njime oni označavaju dubinsku strukturu teksta u kojoj je tekst povezan s određenim tipom diskursa. Arhitekst se ne realizuje u nekom konkretnom tekstu, koji bi bio njegovo potpuno ispunjenje, već se rekonstruiše na osnovu invarijantnih odlika raznih tekstova. On je, s jedne strane, produktivna moć teksta, tj. sposobnost teksta da se konstruiše po određenim principima, kao što se govor formuliše po određenom jezičkom kodu, a s druge strane je teorijski model koji istraživač rekonstruiše iz većeg broja sličnih ili srodnih tekstova. (Julija Kristeva, razvijajući tu ideju, uspostavlja razliku između *genoteksta*, koji se sastoji od apstraktnih i neodređenih predstava i sjećanja, i

receptija (tj. kao *čitanje*) već i kao neprekidni proces međusobnog povezivanja i ulančavanja tekstova.“ (Lešić 2010: 88).

fenoteksta, koji predstavlja konkretno jezičko ostvarenje kreirano na osnovu određenog 'genoteksta'. Međutim, ni ta terminološka razlika nije šire prihvaćena.)“ (Lešić 2010: 98).

Posredstvom montažno-kolažne strukture teksta, te nizom modernističkih narativnih tehnika i postupaka u *Vremenu čuda* se dekonstruiše Biblija kao invarijantni prototekst, metanaracija i tekst kulture.

„Centar kulture koji formira zakone, koji genetički potiče od prvobitnog mitološkog jezgra, svet rekonstruiše kao u potpunosti uređen, opskrbljen jednim sižeom i višim smislom. [...] Sistem perifernih tekstova rekonstruiše sliku sveta u kojoj vlada slučaj, nesređenost. Ispostavlja se da je i ta grupa tekstova u stanju da se premešta na neki metanivo, međutim, ona ne može da se svede ni na kakav jedan i organizovani tekst. Budući da će sižejni elementi koji čine tu grupu tekstova biti ekscеси i anomalije, opšta slika sveta izgledaće prilično dezorganizovano. U njoj će negativni pol biti realizovan pripovestima o raznolikim tragičnim slučajevima, od kojih će svaki biti svojevrsno narušavanje reda, to jest, paradoksalno će se ispostaviti da je u tom svetu najviše verovatno ono najmanje verovatno. Pozitivni pol manifestuje se čudom – rešavanjem tragičkih konflikata na najmanje očekivani i najmanje verovatni način. Međutim, budući da nema opšte uređenosti tekstova, blagotvorno čudo u toj grupi tekstova nikad nije konačno. Dakle, slika sveta koja se ovde stvara po pravilu je haotična i tragična.“ (Lotman 244–245).

Uprkos sistemskom otklonu od mita, u hrišćanstvu se lako primjećuju njegovi različiti elementi, a nerijetko i cjeloviti mitovi koji su preoblikovani za potrebe plastičnijeg prenosa i ilustracije dogmatskih poruka. „Kršćanstvo, kako je bilo shvaćeno i doživljeno u gotovo dva milenija svoje povijesti, ne može se potpuno odvojiti od mitske misli.“ (Eliade 1970: 148). U daljem radu ćemo se pridržavati teorijskog stanovišta koje u religijama prepoznaje i priznaje uticaj mitova.

„Ta metodološka pozicija pretpostavlja da su Evanđelja i druga primitivna svjedočanstva natopljena *mitološkim elementima* (izraz je proširen na smisao *onoga što ne može postojati*). Očigledno je da su Evanđelja preplavljena *mitološkim elementima*.“ (Eliade 2004: 174).

Iako je antimitologizam karakteristika svih religija koje svoje korjene vuku iz judaizma, eshatologija hrišćanstva je duboko ukorijenjena u mitsku svijest. Kako su u osnovi religijskog kulta ideje o ponovnom uspostavljanju raskinute zajednice između božanstva i ljudi, uzdizanje čovjeka do božanskih razina, te žrtveno predavanje bogu putem rituala čime se ponovo utvrđuje njihovo jedinstvo, o toj vezi mit pripovijeda, religijski kult je ontologizuje, a umjetnost estetizuje i poetizuje.

U *Vremenu čuda* Pekić u osnovi dekonstruiše hrišćanski mit a, kao njegov izvor koristi biblijski tekst. „U našoj kulturi centralni sveti spis je hrišćanska Biblija, a to je verovatno i najsystematičnije konstruisana sveta knjiga na svetu. Tvrditi da je Biblija nešto *više* od književnog dela znači samo to da su mogući i drugi metodi pristupa.“ (Fraj 2007: 380). U tom smislu, Biblija nije samo izvor hrišćanskog mita koji autoru koristi kao uzor-model produkcije mitske svijesti. Ona je ujedno gramatika književnih arhetipova, sakralni tekst, tekst kulture, ideološki, književni, zakonodavni i proročki tekst, pa će svi njeni aspekti biti podvrgnuti autorovim radikalnim književnim manipulacijama. Priznajući autoritet koji hrišćanstvo ima za cjelokupni razvoj zapadne civilizacije, Pekić se kritički odnosi prema Bibliji kao zaokruženom mitu, u kojem se Stari zavjet potvrđuje u Novom, i obrnuto.

„Tako bi prava viša kritika Biblije bila sintetizujući proces koji bi počinjao od pretpostavki da je Biblija zaokružen mit, jedinstvena arhetipska struktura koja se prostire od stvaranja do apokalipse. Njen heuristički princip bio bi aksiom Svetog Avgustina da se Stari zavet otkriva u Novom, a da je Novi skriv-

en u Starom; da su oni ne toliko alegorije jedan drugog koliko uzajamne metaforičke identifikacije.“ (Fraj 381).

U središtu tako shvaćenog mita se nalazi Isus Hrist, božanska inkarnacija na zemlji, koji svojim mesijanskim heroizmima treba da preoblikuje svijet, i time potvrdi starozavjetna proročanstva.

„Trenutno nas zanima herojska potraga centralne figure koji se naziva Mesijom, a koja je povezana sa raznim kraljevskim figurama iz Starog zaveta, dok je u Novom poistovećena s Hristom. Etape i simboli ove potrage opisani su u mitosu romanse. Nakon tajanstvenog rođenja sledi epifanija ili prepoznavanje sina božjeg; simboli poniženja, izdaje i mučeništva, takozvani kompleks sluge-patnika, da bi ih nasledili simboli Mesije kao vernika, ubice nemani i vođe svog naroda do doma koji mu po pravu pripada. Proročanstva prvobitnih proroka mahom izgledaju ako ne kao sasvim potkaziivačka, a ono barem puna posleegzilskih događaja koji pomažu da cela Biblija bude prožeta ritmom totalnog cikličnog mitosa, s kojim posle katastrofe dolazi obnova, nakon poniženja prosperitet, i koji, u kraćem obliku, pronalazimo u pričama o Jovu i o sinu *razmetnome*.“ (Fraj 382).

Međutim, kao novi mesija, Hrist neće biti u stanju da promijeni svijet.

U osnovi, mit je u svim svojim aspektima neraskidivo vezan za kolektiv. Samim tim što govori o stvaranju i uspostavljanju reda nasuprot haosu, mit takođe govori o uspostavljanju društvenog poretka i harmonije, čime se otkriva njegova socioentrična priroda. U mitovima se antropomorfizuje priroda, oduhovljuje kosmos i društveni odnosi se alegorijski projektuju na opšte uređenje svijeta. Harmonija i poredak se ne mogu stvoriti bez sukoba suprotstavljenih sila, pa ovaj karakter mitova pojačava ideju da su svi akti stvaranja paradigmatiski za mitsku svijest. Oni dolaze poslije haosa i sukoba sila, a nerijetko

uspostavljenju ravnotežu remeti novi eksces ili kršenje tabua, što dovodi do povratka početne situacije haosa. Ponovno uspostavljanje izgubljenog stanja harmonije se tako projektuje iz prošlosti u budućnost, čime se otkriva prva veza između mitova i modernih političkih ideologija zasnovanih na vjeri u napredak. „Mitskoj misli nije ništa sličnije od političke ideologije. U našim suvremenim društvima, možda, ova je samo zamijenila onu.“ (Lévi-Strauss 217). Kako je mit jedna od formi integracije društva jer njegovu aksiološku ljestvicu definišu interesi roda, plemena, nacije i država, na istim idejnim principima se baziraju moderne političke ideologije, nerijetko sa kobnim rezultatima po sopstvene pristalice.

„Pripovjedačka djelatnost održava izniman odnos s ideologijom. Ideologija kao svjetonazor zahtijeva da se pripovijeda. To se svakodnevno zbiva, u svim institucionalnim praksama kojima ona raspolaže: novinstvo, obrazovanje, religija. Njezin su izvor mitovi kojima se naše društvo hrani, a taj izvor je potvrđuje zahvaljujući metamitu što nas uči da vrijeme uzimamo kao vječnost, a povijest kao teleološko odvijanje uvijek prisutnog porijekla. Miješajući porijeklo (uzročno) i početak (vremenski) u neizbježnom *post hoc ergo propter hoc*, kronologija se smješta u središte naše logike. Među diskurzivnim oblicima kojima raspolažemo, pripovijedanje dakle zauzima središnje mjesto. To nam omogućuje da pod umirujućim okriljem činjenica izvedemo činove podobne za programske funkcije ideologije.“ (Bal 1992: 313).

Mitsko mišljenje je uređeno po zakonima binarne logike. Svijet mita je podijeljen na niz distinktivnih opozicija sa vrijednosnim implikacijama (dobro – zlo, život – smrt, gore – dolje, lijevo – desno, naprijed – nazad, itd) koje herojskom akcijom treba ujediniti u početno stanje jedinstva.

„Svijet mita je dramatičan – to je svijet akcije, sila, konfliktnih snaga. U svakoj prirodnoj pojavi mit otkriva sukob tih sila. Mitsko je opažanje uvijek prožeto takvim emotivnim osobinama.

Sve što se vidi ili osjeća okruženo je posebnom atmosferom – atmosferom radosti ili bola, strepnje, uzbuđenja, ushita ili potištenosti. Tu ne možemo govoriti o *stvarima* kao o nekoj mrtvoj ili neodređenoj materiji. Svi su predmeti dobroćudni ili zloćudni, prijateljski ili neprijateljski, poznati ili tajnoviti, privlačni i čarobni ili odbojni i opasni.“ (Cassirer 105–106).

Ideologija, poput mita pokušava da vrati izgubljeni sklad i razriješi imanentni konflikt u osnovi mitskog ustrojstva svijeta. Zato je plodno vrijeme aktualnosti mitova vrijeme društvenih kriza i lomova koje se tretira kao granično stanje kojem treba radikalna promjena. Svojevrsni strah od istorije se zamjenjuje mitom o napretku sa jasnim futurističkim indikacijama. Mit tako integriše vrijeme po skali *prošlost – sadašnjost – budućnost*, pri čemu mitska misao može biti okrenuta ka prošlosti u obliku mitova o porijeklu, ili budućnosti u obliku mitova o vječnom progresu.

Pekićev odnos prema Bibliji u *Vremenu čuda* je izrazito složen. Priznajući joj važnost koju ima gotovo u svim sferama društvenog djelovanja, on je prvenstveno kritički usmjeren na ideološki aspekt Biblije koji uvodi poredak i objedinjuje i osmišljava svijet.

„Tu se u svakoj od pripovjedaka osporava po jedan fragmenat novozavjetnog mita o spasenju. Svejedno da li pripovijetke potiču od apstraktnog autora ili od konkretnih ja-pripovjedača, ideološki aspekt svuda je isti. Cjelinom vijenca se mit o spasenju podvrgava radikalnoj kritici.“ (Radonjić 2003: 64).

Na taj način, svi narativi *Vremena čuda* se mogu posmatrati kao varijacije iste početne ideje, što omogućava da se događaji opisani u cjelokupnom djelu ne moraju nužno pripovijedati po pravilima kauzaliteta, već svi samostalni narativi mogu stajati u istoj ravni jer nose ista značenja. „Sveobuhvatna kritika mita o spasenju i kritika mitske svijesti uopšte postižu se na nivou vijenca ne razvijanjem jedne fabularne linije, već tako što se

dogadaji u pripovijetkama stavljaju u istu ravan i pokazuju se kao jedni drugima slični.“ (Radonjić 2003: 86). Dakle, već u osnovi kompozicionog načela *Vremena čuda* se može pronaći mehanizam *iterabilnosti*⁵, čija je funkcija učiniti očevidnom osnovnu ideju koja se potvrđuje svakim pojedinačnim narativom. „Mijenjaju se samo agensi (subjekti) svake propozicije, ili okolnosti. Umjesto da budu transformacije jedne u drugu, te se propozicije javljaju kao varijacije na samo jednu situaciju, ili kao usporedne primjene istog pravila.“ (Todorov 1992: 126). Isti metod kompozicione organizacije se nalazi i u Novom zavjetu, pri čemu apostolska Jevanđelja nisu uređena kauzalnim principima ulančavanja, već samostalno stoje kao varijacije iste dogmatske poruke.

„Ograničivši se samo na pripovijedanje, možemo reći da i Jevanđelja i *Vreme čuda* počivaju na istom principu. Matej, Marko, Jovan i Luka pripovijedaju iste događaje i likove, i koherentnost njihovih idejnih slika čini čitav tekst kanonskim.

⁵ „Iterabilnost je izraz koji dolazi od *iterum* – po drugi put, ponovo, još jednom, odnosno od iteracije (*iteratio*) – obnavljanja, *opetovanja*, ponavljanja iznova. Iterabilnost znaka kaže: svaki znak, odnosno, tačnije, svaka stvar postaje znak time što se može ponoviti, makar još jednom, a to znači i ponavljati u načelu, beskrajno mnogo puta, nezavisno od svojeg prvog pojavljivanja, od svog izvora i porekla, u odsustvu dakle onog ko ga je prvi pokrenuo i stavio na put ponavljanja; znak je znak time što se može ponavljati. Otuda još jedan učinak znaka, kroz njegovu suštinsku iterabilnost: time što se odvaja od svog porekla, i ponavlja ili može ponoviti kroz druge slučajeve, u drugim instancama ili kontekstima, znak zadržava izvesnu samostalnost, a time što zadržava samostalnost znači da se ne može ograničiti ni broj njegovih ponavljanja, što izgleda očigledno, niti pak svi njegovi mogući efekti, učinci ili ulozi koje će ostvariti u kombinaciji s drugim znacima, drugim slučajevima, u drugim kontekstima, što je možda manje očigledno, barem po posledicama, ali jako važno.“ (Milić 1998: 36-37).

Ta koherentnost postoji i u Pekićevoj zbirci, samo što je *Vreme čuda* polemički usmjereno prema Bibliji kao svom prototekstu. To je omogućeno upravo time što Pekić stvara strukturu istovjetnu onoj koju nalazimo u Bibliji. Tačke gledišta u pripovijetkama se razlikuju na frazeološkom, prostorno-vremenskom, i psihološkom planu, ali se vrednovanje ne mijenja. Opšta idejna slika svijeta uvijek je ista, pripovijetke kao dio vijenca u izvjesnom smislu podupiru jedna drugu.“ (Radonjić 64–65).

Upotrijebljenom tehnikom montaže se dinamizuje fabula, ali na drugoj strani se u istu značenjsku ravan stavljaju pojedinačni narativi koji na idejnom planu postaju varijacije iste početne misli o nemogućnosti spasenja. *Vreme čuda* tako postaje sinoptički, sveobuhvatni tekst koji je organizovan montažno-kolažnom metodom prezentacije narativnog materijala, pri čemu događaji koji se nalaze u pozadini nekog od narativa mogu postati centralni nosioci značenja u nekom drugom narativu, i obrnuto.

Pekić, međutim, ne ukida društveni autoritet Biblije kao svetog teksta, pa koristeći polazište *post hoc ergo propter hoc* pripovijeda svoju verziju novozavjetnog mita o spasenju, svjestan reperkusija koje je uspostavljanje hrišćanstva kao religije sa sobom nosilo od samih početaka. Uprkos sistemskoj neostvarenosti starozavjetnih proročanstava koja najavljuju stvaranje Novog carstva Božijeg, hrišćanstvo će se formirati i njegovi odjeci će i danas biti vidljivi. Kako *Vreme čuda* insistira na miješanju i izvrtanju vremenskih planova priče, te isto tako na neodvojivom jedinstvu između mita i istorije, empirije i fikcije, na kraju teksta se takav svijet ostavlja da postoji, a prava istina će biti obavijena iluzijom koju institucionalizuje prvobitna hrišćanska zajednica.

„Čitanje Pekićevog dela, dakle, počinje tu gde je sve već završeno. [...] ...tako je sve počelo u *Vremenu čuda* u kojem na kraju nema spasenja i čovečanstvo je izgubljeno zauvek. Ako je

Hrist ostao živ, nismo spaseni, čim umremo zauvek smo mrtvi.“ (Jerkov 2009: 74).

Kako je novozavjetni mit o spasenju kroz Isusovu žrtvu sam po sebi izrazito redundantan⁶ atoritetom Biblije kao svete knjige, akcenat *Vemena čuda* će biti na novoj potrazi za smislom, motivisanom saznanjem da do obećanog Novog carstva Božijeg nije došlo. U tom smislu, Pekić u svoj tekst integriše biblijske citate sa jasnim ciljem da ih desakralizuje, ispunjavajući mjesta neodređenosti sopstvenim interpretacijama zasnovanim na pravilima kauzaliteta koja su temelj empirijskog svijeta. Zbog svega navedenog se njegova poetika već u prvom djelu sa kojim se predstavlja čitalačkoj publici približava poetici postmodernizma.

„Pripovedanje poetike nužno podrazumeva da su sve ispričane priče poznate, te se valja upustiti u njihovo tumačenje i osmišljavanje. Tamo gde se jednom književnom postupku, fabuliranju, ukazuje kraj, tu se rađa jedan novi, u kome će sve što je ispričano steći pravo na ponovni život. Iz duha pripovedanja koji je sve kulture snabdeo pričama, od mita do postmodernog doba, rađa se poetika koja će ih obnoviti, tumačiti i iznova učiniti umetnički bitnim. Postmoderno doba ukida ideju kraja,

⁶ „Termin *redundanca* (od lat. *redundantia* = presipanje, preobilje) sa današnjim se značenjem prvi put počeo upotrebljavati u → teoriji informacije, ali i u lingvistici. Ako je entropija mera neodređenosti ili nepredvidljivosti u procesu kombinovanja komunikacionih jedinica, onda je redundanca suprotno od toga: mera predvidljivosti. Što je predvidljivost veća, entropija je manja, ali je zato u istoj srazmeri redundanca veća. Zbog toga se redundanca može dosta jednostavno odrediti pomoću pojmova maksimalne i relativne entropije: ukoliko je relativna entropija u odnosu na maksimalnu manja, u istoj se srazmeri uvećava redundanca. I obrnuto. To je jasno ako imamo u vidu da se relativna entropija smanjuje ukoliko se uvećava broj ograničenja na kombinovanje komunikacionih jedinica.“ (Petković 1995: 40).

ali ne u figurama beskonačnosti poput modernizma, već post-modernim ponavljanjem, zapravo većitim vraćanjem.

Jedna alternativa je i povratak edenskim i arhajskim prizorima koji se neće promeniti u nove društvene priče, ali će njihovo opisanje moći da se posluži repertoarom književnih postupaka postistorijske književnosti.“ (Jerkov 1992: 47).

Rekonstrukcijom biblijskog kulturnog modela Pekić mijenja optiku čitanja novozavjetnih priča, a sopstveni tekst bogati metaproznom karakterom. Na taj način, *Vreme čuda* postaje hibridni, multižanrovski tekst koji je moguće čitati i tumačiti na više nivoa. Kao autor sa izraženom poetičkom sviješću, Pekić biblijske izvore narativno transformiše, pri čemu efekat desakralizacije i dekonstrukcije prvenstveno postiže karnevalskim, grotesknim i satiričnim kodiranjem teksta. Do osporavanja kanonizovanog modela mitskog mišljenja dolazi razgradnjom kategorija herojstva, uzvišenog i vrline, koje uslijed inverzije vrijednosne ose bivaju izokrenute u svoje antipodne polaritete. Na taj način se obrazuje iskrivljena slika svijeta organizovana tehnikama oneobičavanja koje su opravdane fizički i mentalno deformisanim i nedovršenim likovima-konstruktima koji percipiraju svijet. Mozaička integracija dijegeze na nivou knjige kao cjeline se postiže na taj način što svi likovi pojedinačnih narativa koji funkcionišu kao *personalni mediji* (Štancl 1987) emituju gotovo istu sliku svijeta. Tako modelovana, monovalentna slika svijeta opravdava poseban oblik ciklizacije samostalnih narativa koji postaje permanentni kompozicioni postupak djela u cjelini.

Ono što je podjednako interesantno je da Pekić u *Vremenu čuda* ukida kategorije raja i pakla kao semantičke prostore potencijalnog života poslije smrti suprotne prostoru zemlje, modelujući svijet u kojem su ljudi skoncentrisani isključivo na svoje empirijsko postojanje. Hrišćanska eshatologija nije predmet njegove književno-kritičke dekonstrukcije, što samo po sebi

sugerirše da akcenat neće biti na značenjima samog kraja teksta, već na početku i njegovom iterativnom karakteru. Autora zanima početni eksces, pa čitavo problemsko težište teksta upućuje na to *ko je prvi počeo i kako je sve počelo*. Na taj način cjelokupno tumačenje teksta ne okreće misao prema kraju kao rezultatu, nego prema početku kao izvoru.

„Istorijsko pripovedanje i struktura teksta romana koja je s njim povezana, potčinjeni su vremenskom i uzročno-posledičnom redosledu, orijentisanom na kraj teksta. Upravo u njemu se koncentriše osnovni strukturni smisao pripovedanja. Pitanje: ‘Kako se završilo?’ – u istoj meri karakteriše naše shvatanje istorijskog događaja i teksta romana. Mitološki tekstovi koji pripovedaju o aktu stvaranja i o legendarnim začetnicima orijentisani su na početak. To se ne izražava samo time što je za njih osnovno pitanje – ‘Otkuda to?’, nego i u posebnom isticanju početka teksta i očiglednoj podređenosti kraja.“ (Lotman 367).

Za potrebe našeg rada, najobuhvatniju definiciju mita nudi Mirča Elijade, pa ćemo se u najvećoj mjeri nje pridržavati u daljoj obradi radnih zadataka, ali je i dopunjavati sinkretičkim saznanjima iz teorija drugih autora. Izdvajajući i analizirajući njegova karakteristična obilježja, za Elijades mit

„(1) predstavlja Priču o postupcima Nadnaravnih Bića; (2) da se ta Priča smatra potpuno *točnom* (zato što se odnosi na stvarnost) i *svetom* (zato što je djelo Nadnaravnih Bića); (3) da uvijek govori o ‘stvaranju’, odnosno pripovijeda o tome kako je neka stvar počela postojati, ili kako je utemeljeno neko ponašanje, institucija ili način rada; to je razlog zbog kojega mitovi predstavljaju paradigme svakog važnog ljudskog postupka; (4) da poznavajući ga, poznajemo ‘podrijetlo’ stvari, te kao rezultat toga, uspijevamo po volji njima gospodariti i manipulirati; ovdje se ne radi o ‘vanjskom’, ‘apstraktnom’ znanju, nego o znanju koje obredno ‘živimo’, bilo da tijekom obreda pričavamo

mit, ili da provodimo obred kojemu on služi kao potvrda; (5) da na ovaj ili onaj način ‘živimo’ mit, tako da smo obuzeti njegovom svetom, moći, zanosnom snagom događaja kojih se prisjećamo i koje reaktualiziramo.“ (Eliade 20-21).

Dakle, na početku se primjećuje da je mit priča, ali priča koja nije ograničena formalno-stilskim konvencijama, već koja postoji nezavisno od njih.

„Substancija mita ne nalazi se ni u stilu, ni u načinu pripovijedanja, ni u sintaksi, nego u priči koja se u njemu priča. Mit je govor; ali govor koji radi na veoma visokom nivou, i na kojemu smisao uspijeva, ako se to može reći, da se odlijepi [uzleti] od lingvističkog temelja na kojemu je nastao.“ (Lévi-Strauss 1977: 217-218).

Tako shvaćen, mit je priča o nadnaravnim bićima, odnosno bićima koja su izuzetna i kojima je, za razliku od ostalih ljudi, dopušten prelaz granica koje kontrolišu opšte uređenje svijeta. U tom smislu, u *Vremenu čuda* Isus Hrist jeste tretiran kao nadnaravno biće već samim načinom začeca, ali pogotovu svojim čudotvornim akcijama koje remete opšta pravila po kojima je svijet uređen. „Svaki takav prelazak je postupak, a niz postupaka čini siže.“ (Lotman 2004: 227).

Insistiranje na tačnosti onoga što se pripovijeda je, takođe, uslov koji se u više navrata u *Vremenu čuda* namjenski akcentuje. *Blaga vest* kao početni narativ *Vremena čuda* je kosmogonija i antropogonija jer tretira priču o nastanku svijeta i čovječanstva, ali i *Vreme čuda* kao cjelovit tekst je isto tako priča o potencijalnom stvaranju novog, očišćenog svijeta, onakvog kakvog ga danas poznajemo. „Riječ je, dakle, uvijek o priči o *stvaranju*: prepričava se kako se nešto stvorilo i počelo bivati.“ (Eliade 2004: 6). Posmatrano u tom ključu, *Vreme čuda* se može tumačiti kao priča o porijeklu Novog carstva Božijeg koje Isus Hrist treba da obezbijedi čovječanstvu u obliku ritualnog žrtvovanja na krstu.

„Svaka mitska priča koja se odnosi na *podrijetlo* nečega pretpostavlja i produljuje kozmogoniju. Sa stajališta strukture, mitovi o podrijetlu su potvrđeni kozmogonijskim mitovima. Budući da stvaranje Svijeta predstavlja stvaranje *par excellence*, kozmogonija postaje model-primjer svake vrste *stvaranja*. To ne znači da mit o podrijetlu oponaša ili kopira kozmogonijski model, s obzirom da ovdje nije riječ o usklađenoj i o sistematičnoj refleksiji. No, svaka nova pojava životinje, biljke ili institucije podrazumijeva postojanje Svijeta.“ (Eliade 23).

Hristova mesijanska misija u *Vremenu čuda* upravo ima za cilj da ponovi i potvrdi Pismom propisane akcije, te da u krajnjem obliku ritualnog žrtvovanja obnovi svijet i ispravi njegove nedostatke. U mitu je božansko stvaranje univerzuma predstavljeno kao idealni arhetip svakog stvaranja, pa je jedna od njegovih najbitnijih funkcija prenošenje informacije o izvorima stvari posredstvom različitih ritualnih formi. Upravo zbog toga je način na koji se kategorija vremena tretira u mitovima od posebnog značaja za razumijevanje ovog fenomena. Kako su mitovi priče o prvim događajima, tj. objašnjenja o tome kako je nešto počelo da postoji, ritualnim proživljavanjem mita se ulazi u prvobitno vrijeme koje najčešće ima oblik *in illo tempore*.

„To također podrazumeva da više ne živimo u kronološkom vremenu, nego u prvobitnom Vremenu, Vremenu u kojem se događaj *zbio po prvi put*. Iz toga razloga možemo govoriti o ‘postojanom vremenu’ mita: to je basnoslovno, ‘sveto’ Vrijeme tijekom kojega se nešto novo, moćno i značajno u potpunosti izrazilo.“ (Eliade 21).

Ritual znači ponovno proživljavanje mita, pa poništava djelovanje istorijskog, tj. svjetovnog vremena, oslobađajući se od kauzalnosti, linearnosti i proticanja kao dominantnih paradigmi vremena. Kako je sam ritual ponavljanje, on znači simboličko uništenje prošlosti i istorije, a njegovom aktuelizacijom se stvara osjećaj reverzibilnosti i kružnog kretanja vremena koje se

ne mijenja i ne iscrpljuje. Na taj način je arhaični čovjek posredstvom različitih ritualnih formi proživljavao dvije vrste vremena:

- 1) istorijsko, svjetovno i samim tim nepovratno vrijeme, i
- 2) suspendovano, sveto vrijeme mita koje se ne suprotstavlja istoriji, već je nadograđuje i realizuje se kao nadistorijsko vrijeme.

Levi-Stros primjećuje da je ovo samo jedan od aspekata mitskog vremena, pri čemu „njegova dvojna priroda, ujedno reverzibilna i ireverzibilna, sinkronijska i dijakronijska – ostaje neobjašnjena“ (1977: 208). Međutim, religija s jedne, i umjetnost sa druge strane imaju sopstvene zakone uređenja vremena. Smatra se da je prvi signal otklona religije od mita upravo prelazak sa suspendovanog i cikličnog vremena mita u linearno, istorijsko vrijeme, što je počelo u judeohrišćanskoj tradiciji koja je istorizovala mit. Ipak, obrisi mitskog vremena u gotovo svim religijama i dalje ostaju uočljivi.

„Iako je liturgijsko Vrijeme kružno vrijeme, kršćanstvo, vjerni nasljednik judaizma, ipak prihvata linearno Vrijeme Povijesti: Svijet je stvoren samo jedanput i imat će samo jedan kraj; Inkarnacija se dogodila samo jednom u povijesnom Vremenu, i postojat će samo jedan Posljednji sud.“ (Eliade 2004: 181).

Kako je svaki mit svojevrsna priča o identitetu, tako je pitanje identiteta novog mesije jedno od suštinskih pitanja *Vremena čuda*. Hristov stabilni biblijski identitet se kao književna konstrukcija razgrađuje tako što niz njegovih funkcija preuzimaju drugi likovi: Juda definiše i uspostavlja osnovne poruke njegovog učenja, Simon preuzima njegovu pismom propisanu smrt, itd. Kod oba lika je izražena svijest o dvojnosti sa Isusom Hristom.

„Druga osobenost povezana s cikličnošću je tendencija prema bezuslovnom poistovećivanju različitih likova. Ciklični svet mitoloških tekstova obrazuje višeslojnu uređenost s jasno ispoljenim obeležjima topološke organizacije. [...] njihovo približavanje nije metafora, kako to shvata savremena svest. Oni su

jedno te isto (tačnije, transformacija jednog te istog). Likovi i predmeti koji se pominju na raznim nivoima ciklične mitološke uređenosti različita su imena istog.“ (Lotman 228).

Sve se to pojačava idejom da je u *Vremenu čuda* čitav Hristov život unaprijed propisan Pismom, pri čemu Spasitelj biva lišen bilo kakvih mogućnosti samostalnog izbora. Isto tako, motivisane Hristovom dvojnomo prirodom (polu-čovjek, polu-Bog), sve njegove čudotvorne akcije će biti osporavane. Na drugoj strani, kao jasan znak se primjećuje da je tokom čitavog teksta odstranjena njegova tačka gledišta, pa se Hrist u gotovo svim samostalnim narativima karakteriše isključivo sa spoljašnje tačke gledišta. U tom smislu, on se približava tipu junaka koje Nortrop Fraj naziva *alazon*.

„Tip karaktera sa kojim se ovde srećemo mogli bismo označiti grčkim terminom *alazon*, koji ima značenje ‘varalice’ – nekog koji se pretvara ili pokušava da bude nešto više od onog što jeste. Najpoznatiji tipovi *alazona* su *miles gloriosus* – hvalisavi vojnik – i učeni čudak ili opsednuti filozof.

Najčešće se sa ovakvim likovima – na koje uvek gledamo spolja, tako da sve što vidimo jeste samo društvena maska – srećemo u komediji. Ali, *alazon* može biti i jedna strana tragičnog junaka; nepogrešivo je vidljivo nešto od hvalisavog vojnika u Tamerlanu, pa čak i Otelu, kao što Faust i Hamlet imaju malo opsednutog filozofa u sebi.“ (Fraj 51).

Kako je sama mitska svijest u težištu autorovog interesovanja, on je podvrgava kritici upotrebljujući protiv nje njenu imanentnu logiku. Zato će izbori narativne obrade biti na najosjetljivijim tačkama u biblijskim izvorima; na mjestima logičkih i kauzalnih odstupanja. Baš zbog toga što gotovo ništa ne radi po sopstvenoj volji, sve Hristove čudotvorne akcije će izazvati kontraefekat. Umjesto da svojim božanskim dodirom izliječi, prosvijetli i približi Bogu mučenički narod, Hrist će ih staviti u još nezgodniju egzistencijalnu poziciju iz koje ni smrt nije trajno bjekstvo.

„Zarazna nečistoća proteže se na sve sfere života. Dodir božanstva upravo je jednako pogibeljan koliko i dodir nečega fizički nečistoga; sveto i mrsko na istoj su razini. Zaraza svetošću izaziva iste posljedice kao i zagađenje nečistoćom.“ (Cassirer 139).

Izvori motivacije ovakvih efekata se nalaze u samom konceptu Boga koji je modelovan u obliku totalitarnog i vrhovnog autoriteta. U početnom činu stvaranja svijeta i njegovih predmetnosti on čini niz grešaka, a sve njegove kasnije intervencije će biti usmjerene na to da se greške ispravne. Njegova metaforička identifikacija na zemlji će biti njegov sin, Isus Hrist, koji će ciklično ponavljati očeve greške. Na kraju ostaje preplašeni narod, svjestan svoje podređene pozicije i činjenice da konce njegovog postojanja drži nevidljiva i ćudljiva sila. „Istina je da Sveto, Posvećeno, Božansko uvijek sadržava element straha; ono je, istodobno, i *mysterium fascinosum* i *mysterium tremendum*“ (Cassirer 117). Ovakvom projekcijom Boga i njegove kosmogonije, Pekić stvara korelativnu vezu sa gnostičkim mitom o stvaranju svijeta, a još uočljivije veze sa gnosticizmom se mogu pronaći i u drugim aspektima *Vremena čuda*. Ideja da je Simon Kirenac stradao na krstu umjesto Isusa Hrista je zastupljena u *Drugoj raspravi velikog Seta*, a odbacivanje djela ženskosti Marije Magdalene u *Dijalogu Spasitelja*, gnostičkim tekstovima iz kodeksa *Nag Hamadi*. Karakterizacija Jude Iskariotskog odstupanja od dogmatskih hrićanskih predstava u kojima je Juda simbol izdaje, i približava se gnostičkom mišljenju da je Juda podjednako kao Hrist neophodan za obnovu svijeta i ispunjenje proročkog Pisma. Uslijed nedovoljnosti izvora i činjenice da nije do kraja teorijski istražena, ova veza ostaje arbitrarna.

Izrazita tematizacija kategorije vremena u *Vremenu čuda* je istaknuta već u naslovu. Na nivou knjige kao cjeline, autor sistemski sprovodi retroaktivno kretanje po temporalnoj ravni, pri

čemu se sama kategorija vremena narativno raslojava na nekoliko nivoa, pa se može razlikovati:

a) *subjektivno vrijeme*: protagonisti pojedinačnih narativa, pogotovo u slučajevima kada preuzimaju i funkcije pripovjedača, konstruišu lični, subjektivni doživljaj vremena i njegovog proticanja;

b) *objektivno – istorijsko vrijeme*: počev od *Blage vesti* kao uvodnog narativa *Vremena čuda*, radnja se fiksira u jasan istorijski trenutak. Ovim postupkom se otvaraju mogućnosti da se posredstvom determinisanih istorijskih okolnosti stvori što uvjerljivija društveno-istorijska slika fiktivnog svijeta djela.

c) *mitsko vrijeme*: ciklični aspekt vremena doprinosi stvaranju efekta univerzalnosti i vječne aktuelnosti onoga o čemu se pripovijeda. Sa druge strane, ovu kategoriju vremena autor desakralizuje anomalijama i u početnom stvaranju svijeta, ali i onima koje prate svaki Isusov pokušaj da izvrši Pismom propisana proročanstva. „Kada Vreme više nije sredstvo da se uspostavi prvobitna situacija i pronađe misteriozno prisustvo bogova, kada je desakralizovano, ono postaje užasavajući krug koji se beskonačno vrti oko samoga sebe, koji se beskonačno ponavlja.“ (Elijade 2004: 111). Na taj način Pekićeva igra sa vremenom ima izraženu poetičku prirodu jer doprinosi građenju smisla djela u cjelini. U *Vremenu čuda* ontologija mita će preći na istoriju i to tako što će autor svijet djela naseliti različitim likovima koji su svjesni ograničenosti svog postojanja, dok reverzibilnost ostaje nadređena konvencija opšteg, dogmatskog pojma o vremenu. „Budući da su ireverzibilnost i praznina vremena postali dogme za sav moderni svijet, temporalnost koju je čovjek preuzeo i s kojom eksperimentira, izražava se na filozofskom planu tragičnom sviješću o ispraznosti cjelokupne egzistencije.“ (Eliade 1983: 203). U tome se i manifestuje pobuna i izraženi nesklad između likova i svijeta u kojem žive, a najbolji primjer za to je upravo Isus Hrist kao glavni junak djela.

Kao što je poznato, *Vreme čuda* insistira na čvrstim i kompleksnim metatekstualnim relacijama sa Biblijom kao prototekstom, pa ih je zbog toga neophodno analizirati da bi se čitav tekst jasnije razumio. Naravno, one su uočljive već u početnom motu *Vremena čuda*, jedinom preuzetom iz Starog zavjeta, a koji se odnosi na čitavu knjigu, neovisno od toga što će svaka naredna manja narativna cjelina imati zaseban moto imanentan samo njenom ograničenom tekstu. U složenoj shemi vantekstovnih signala na nivou knjige, sami tekst se sa njima nalazi u odnosu subordinacije, i to na sljedeći način: *naslov djela kao nadređen signal* > *moto djela* > *naslov ciklusa (Vreme čuda, Vreme umiranja)* > *moto ciklusa* > *naslov pojedinačnih pripovjedaka* > *moto pojedinačnih pripovjedaka* > *tekst*. Na taj način, tekst pojedinačne pripovijetke generiše dio značenja u odnosu na svoj naslov i moto, ali i naslove i mota širih sistema organizacije unutar djela kojem pripada.

Početni moto ponavlja ideju o vječitom vraćanju istog iz *Knjige propovjednikove*, pri čemu je preuzeti citat redukovan i dopunjen sa jasnom semantičkom markacijom nihilističkog aspekta cikličnog ustrojstva vremena. Njegovo aktivno djelovanje po ostali tekst knjige ispred i na koga se odnosi ogledaće se u najmanje dvije ravni:

Isticanje ideje o vječnom povratku istog (a samim tim i poznatog) kao centralne norme uređenja svijeta ujedno znači i ukidanje bilo kakve mogućnosti da se nešto novo i nepoznato dogodi. To ne samo da sugeriše da će recipijentima teksta na koji se moto odnosi biti poznati događaji o kojima se pripovijeda, već i na mogućnost iterabilnosti onoga što će se naći u samom tekstu.

Imajući u vidu simboličke potencijale motiva kruga, isticanje cikličnog koncepta kretanja vremena nosi konotacije univerzalnog apsurdna postojanja, a kako je *Vreme čuda* organizovano u vidu skupa zasebnih narativnih cjelina, simbolika kruga će se odraziti i na strukturu djela, čime će se samostalne nara-

tivne cjeline organizovati u ciklusne obrasce ulančavanja višeg reda. Dakle, na aspektu forme, *Vreme čuda* se može tumačiti kao ciklus pripovjedaka sa novozavjetnom, jevanđeljskom tematikom, sa nizom značajnih paradigmatičkih obilježja koji manje narativne segmetne obrazuju u kompaktnu cjelinu.

Na drugoj strani, ne smije se zanemariti ni profetski karakter biblijske svete riječi na koju se Pekićev tekst oslanja. Preispitivanje ovog aspekta biblijskog teksta će biti od posebnog značenja za razumijevanje *Vremena čuda* u cjelini.

U *Vremenu čuda* autor dekonstruiše hrišćanstvo i njegovo neosporno ideološko funkcionisanje, ali i cjelokupnu zapadnu civilizaciju, podvrgavajući kritici kulturni metamodel izgrađen na temeljima hrišćanske doktrine. Time se otkriva da je njegova kritika direktno usmjerena ne samo ka hrišćanstvu kao religiji, već i ka cjelokupnoj „mitologizovanoj predstavi koju svaka kultura stvara kao svoj idejni autoportret“ (Lotman 52). Pekićeva jasna antropološka orijentacija na taj način postaje imanentni dio njegove poetike ne samo u *Vremenu čuda*, već i u njegovom cjelokupnom književnom opusu,

„jer autor, ma kakvo bilo njegovo tematsko opredeljenje u pojedinom romanu, razmatra pitanja duševnog, duhovnog i etičkog sastava pojednica i čovečanstva u celini, sadašnjeg i budućeg. Uostalom, i svoju zainteresovanost za mitove, autor objašnjava prepoznatom antropološkom orijentacijom svoje proze: *Insistiram na mitu zato što mit insistira na nama. Antropopeja, saga o Čoveku kao antropološkoj jednačini, beskonačna je varijacija mitskih arhetipova, a naše, naoko originalne, ekskluzivne, neponovljive pojedinačne i zbirne sudbine, povesti naroda, rasa, kultura i civilizacija, kodirane su verzije inicijalnih situacija...*“ (Ahmetagić 2006: 6).

Da bi se razumjeli poetički mehanizmi pomoću kojih autor ostvaruje ovakve rezultate, trebalo je analizirati razgradnju hrišćanskog mitološkog sloja u strukturi njegovog djela.

„Govoreći opet u terminima izvesne *mitomahije* moglo bi se kazati da se u *Vremenu čuda* autor definitivno obračunao sa jednom vrstom mita koji bismo uslovno mogli nazvati *hrišćanskim*.“ (Milošević 108). Definišući fenomen mita i njemu svojstvenog mitskog mišljenja, mogli smo da primijetimo da se Pekićeva dekonstrukcija ostvaruje direktnim intertekstualnim relacijama koje njegov tekst stvara sa Biblijom kao izvorom hrišćanskog mita.

„Intertekstualnost počiva na dijalogu koji se u okviru jednog dela uspostavlja sa predložkom, bilo da je predložak relevantan za celovitu strukturu, bilo da mu se nizom reminiscencija obezbeđuje prisustvo u pojedinim segmentima dela. O postojećem dijalogu, koji može biti direktan ili prikriven, obaveštavaju tema, motivi, stilski postupci, aluzije, izvesni toposi, kao što već i karakteristična sintagma može upozoriti na biblijski predložak. Činjenica je da Pekić koristi aluzije, citate, ironičnu reinterpetaciju, ili pak podržava svoju misao biblijskom, oblikuje svoje likove u skladu ili u suprotnosti sa biblijskim prototipom (što i jeste osnova za sagledavanje antropološke slike njegove proze). Citati su često polazište, ali ne i jedino sredstvo za otkrivanje prisustva biblijskog podteksta u proučavanom delu, i tada preispitujemo stepen njihove doslovnosti, ili deformacije, očučđenja, koji najčešće vodi parodijskom otklonu.“ (Ahmetagić 8).

U odnosu na biblijski podtekst, Pekić stvara svijet razorenih i anomalnih normi kojem od početka postojanja treba promjena. Posljednji revolucionar kojeg proroci najavljuju bi trebao da bude Isus Hrist, ali ograničen isključivo ljudskim dijelom svoje prirode, on neće imati snage da ispuni svoju misiju. Na taj način se Isus Hrist desakralizuje prvenstveno kao Spasitelj, a tek sekundarno kao čudotvorac.

Arhetipske mitske sheme *Vremena čuda* se otkrivaju već od naslova i uvodnog mota djela. Oba vantekstovna signala ističu

autorovu intenciju da tematizuje kategoriju vremena kao integralni element mita. S obzirom na to da su mitovi priče o prvim djelima, radnja *Vremena čuda* će se odvijati u svojevrsnoj *in illo tempore* situaciji. Kada je u pitanju moto cjelokupnog djela, on ističe ideju o vječnom vraćanju, pa služi kao početni signal o apsurdnosti Isusove mesijanske misije. „Što se zbiva u *Vremenu čuda*, upozorava autor ovim uvodnim motom, zbivalo se otkad je sveta i veka. A zbiva se prevara, zbog koje nema raspeća, pa nema ni spasenja.“ (Ahmetagić 37). Hronotop koji je preuzet iz biblijskih izvora će tako obrazovati graničnu atmosferu kraja jednog, i stvaranja i uspostavljanja novog svijeta, pa će cjelokupno tumačenje smisla događaja biti okrenuto prema izvorima.

U središtu svijeta *Vremena čuda* je lik Hrista Spasitelja, koji čineći čudotvorstva ispunjava Pismom propisane proročke akcije. Cilj njegovih nadnaravnih akcija se na značenjskoj ravni premješta sa humanističkog hrišćanskog plana na plan dokazivanja moći i potvrde Pisma.

„Kada se setimo da je u toku kušanja u pustinji Satana nagovarao Hrista da činjenjem čuda dokaže da je Sin Božiji, i tako zloupotrebom čuda, u stvari izgubi svoju pravu prirodu, a da autor čudotvorstvo izjednačava sa suštinom Hristovog delovanja, onda već to ukazuje na izobličenja kojima je Pekić podvrgao lik Spasitelja.“ (Ahmetagić 17).

Zbog svoje dvojne prirode, Hrist je u *Vremenu čuda* nesposoban da izvrši fundamentalne promjene koje se od njega očekuju. Njegova aberacija od novozavjetnog puta se ogleda u nezainteresovanosti za likove kojima udjeljuje pomoć, ali i u konačnom bijegu od sopstvene smrti.

„Pekićeve Hrist, čineći čuda nad stradalicima, ne ispoljava nikakva duhovna svojstva, a strana mu je i samilost prema ljudskoj nevolji. Prikazan najpre kao čovek bez sažaljenja i milosrđa, a potom i kao oruđe u rukama Jude i proroka, Hrist je

u obavljanju svoje čudotvorne delatnosti, kako to izražava apostol Toma, motivisan unapređenjem samog čudotvorstva. Pošto cilj nije usmeren ka čoveku već van njega (pa je u takvom obrtu i čovek samo pomoćno sredstvo), i posledice čuda moraju biti suštinski suprotstavljene novozavetnoj Hristovoj ličnosti: sve one čoveka lišavaju slobode. [...] Pekić menja i sadržaj i značenje novozavetnih čuda – Hrist uz pomoć čuda pretvara ljude u oruđe svoje vlasti, u sredstva za izgrađivanje svoga carstva, koje tvoreno takvim sredstvima ne može biti ništa drugo do carstvo satane.“ (Ahmetagić 20).

Pekić je prepoznat kao pisac koji u cjelokupnom stvaralaštvu razgrađuje i demaskira mit o herojstvu, a u *Vremenu čuda* Spasiteljeva konačna kazna se ogleda u njegovom epiloškom premještanju iz mita u istoriju. Naime, nakon ispunjenja svih Pismom propisanih akcija, na kraju djela Isus napušta svoju sudbinu prepuštajući je Simonu iz Kirene i odlazi u nepoznate zemlje da živi anonimni život. Mitska predstava o njemu će u osnovi biti laž koju će hrišćanstvo institucionalizovati kao dogmatsku istinu, a njegov dalji istorijski život nebitan po književnu obradu.

Metatekstualni dijalog između *Vremena čuda* i Biblije se ogleda i na formalno-tehničkom planu knjige, pri čemu se osnovna kompoziciona paradigma *Vremena čuda* ostvaruje u postupku ciklizacije samostalnih narativa. U tom smislu, tekst je poput Svetog pisma organizovan od dva podciklusa ograničena sopstvenim naslovima (*Vreme čuda* i *Vreme umiranja*).

Kao što smo vidjeli, u *Vremenu čuda* autor pristupa Bibliji kao metanaraciji i izvoru zaokruženog i cjelovitog mita. Njegova dekonstrukcija se literarno ostvaruje razgrađivanjem mitske strukture i njenih pojedinačnih elemenata. Kako su mitovi priče o prvobitnim događajima, centar autorovog literarnog interesovanja će biti priča o porijeklu, pa značenje čitavog teksta neće biti usmjereno prema kraju, već se realizuje u pitanju: *Kako je*

sve počelo? Zbog toga u *Vremenu čuda* dolazi do izrazite tematizacije kategorije vremena koja je naznačena već u naslovu kao početnom, vantekstovnom signalu djela. Autor literarno kombinuje različite projekcije vremena: subjektivno, objektivno (istorijsko) i mitsko (ciklično); te prošlost, sadašnjost i budućnost, čime se potvrđuje početna misao naznačena u uvodnom motu djela da je svaka akcija na zemlji samo ponovljeni eho iz prošlosti. Pekić iz Biblije kao prototeksta preuzima likove, događaje i hronotop, ali ih literarno oblikuje i dopunjava sopstvenim idejnim okvirom koji hrišćanstvo posmatra kao uzor-model svih oblika ideološkog i dogmatskog mišljenja. Zato će i u tematskom, i u stilskom, i u kompozicionom smislu u osnovi *Vremena čuda* biti mehanizam iterabilnosti kao glavno paradigmatično obilježje teksta, koji omogućava da se svaki samostalni narativ djela tumači kao varijacija iste početne ideje o nemogućnosti spasenja.

Bibliografija:

- Abraham, Karl, 1909. *Traum und Mythos. Eine Studie zur Völkerpsychologie*. Berlin: Franz Deuticke.
- Ahmetagić, Jasmina, 2006. *Antropopeja – Biblijski podtekst Pekićeve proze*. Beograd: Draslar partner.
- Bahtin, Mihail, 1989. *O romanu*. Prevod: Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.
- Bahtin, Mihail, 2000. *Problemi poetike Dostojevskog*, Prevod: Milica Nikolić. Beograd: Zepter Book World.
- Bal, Mike, 2000. *Naratologija – Teorija priče i pripovedanja*. Prevod: Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga/Alfa.
- Bal, Mieke. „Prema kritičkoj naratologiji”. Prevod: Dubravka Celebrini. *Suvremena teorija pripovijedanja*, 1992. Zagreb: Globus, 313–340.

- Biti, Vladimir, 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Biti, Vladimir, 1992. *Suvremena teorija pripovijedanja*. Zagreb: Globus.
- Cassirer, Ernst, 1978. *Ogled o čovjeku - Uvod u filozofiju ljudske kulture*. Prevod: Omer Lakomica i Zvonimir Sušić. Zagreb: Naprijed.
- Eliade, Mircea, 2004. *Aspekti mita*. Prevod: Nataša Pejović. Zagreb: Demetra.
- Eliade, Mircea, 1982. *Kovači i alhemičari*. Prevod: Miljenko Mayer. Zagreb: GZH.
- Eliade, Mircea, 1970. *Mit i zbilja*. Prevod: Mirna Cvitan i Ljerka Miška. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Elijade, Mirča, 2004. *Sveto i profano – Priroda religije*. Prevod: Zoran Stojanović. Beograd: Alnari; Laćarak; Tabernakl.
- Fraj, Nortrop, 2007. *Anatomija kritike*. Prevod: Gorana Raičević. Novi Sad; Beograd: Orpheus; Nolit.
- Fraj, Nortrop, 1985. *Veliki kod(eks)*. Prevod: Novica Milić i Dragan Kujundžić. Beograd: Prosveta.
- Jerkov, Aleksandar, 1992. *Nova tekstualnost*. Nikšić; Beograd; Podgorica: Unireks; Prosveta; Oktoih.
- Jerkov, Aleksandar. *Pekićeva povest nekazanog*. Stvaranje (1992) 11–12, 926–938.
- Jerkov, Aleksandar. „Sve o Pekiću: Šta je važnije od svega”. *Poetika Borislava Pekića – Preplitanje žanrova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost; Službeni glasnik, 2009.
- Leach, Edmund i Avcock, D. A. *Strukturalističke interpretacije biblijskog mita*, August Cesarec, Zagreb, 1988, 17–44.
- Lešić, Zdenko, 2010. *Teorija književnosti*, Službeni glasnik, Beograd.
- Levi-Strauss, Claude, 1977. *Strukturalna antropologija*. Prevod: Anđelko Habazin. Zagreb: Stvarnost.
- Levi Stros, Klod, 1978. *Divlja misao*. Prevod: Jelena i Branko Jelić. Beograd: Nolit.

- Lotman, Jurij, 2004. *Semiosfera – U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*. Prevod: Veselka Santini i Bogdan Terzić. Novi Sad: Svetovi.
- Lotman, M. Jurij, 1976. *Struktura umetničkog teksta*. Prevod: Novica Petković. Beograd: Nolit.
- Marčetić, Adrijana, 2003. *Figure pripovedanja*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa.
- Milić, Novica, 1998. *ABC dekonstrukcije*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa.
- Milošević, Nikola. „Borislav Pekić i njegova mitomahija”. *Književnost i metafizika (Zidnica na pesku II)*, Beograd: „Filip Višnjić”, 1996, str.105–158.
- Minić, Vojislav, 1975. „Između dva vremena i dva svijeta Roman Borislava Pekića”. *Od etike do poetike*, Titograd: Grafički zavod.
- Palavestra, Predrag, 1972. *Posleratna srpska književnost*. Beograd: Prosveta.
- Pekić, Borislav, 2004. *Godine koje su pojeli skakavci*. Novi Sad: Solaris.
- Pekić, Borislav. „Moje viđenje književnosti”. *Književna kritika – časopis za estetiku književnosti*. Beograd: godina XIV, 6, novembar–decembar, 1983, 18–22.
- Pekić, Borislav. „Pismo Borislava Pekića”. *Književnost i metafizika (Zidnica na pesku II)*, Beograd: „Filip Višnjić”, 1996, str. 190–193.
- Pekić, Borislav, 2012. *Vreme čuda*. Beograd: Laguna.
- Pekić, Borislav, 1993. *Vreme reči*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod; Srpska književna zadruga.
- Petković, Novica, 1995. *Elementi književne semiotike*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa.
- Petković, Novica, 1984. *Od formalizma ka semiotici*, Beograd; Priština: Bigz; Jedinstvo.
- Petrović, Sreten, 1993. *Kultura i umetnost*, Niš: Prosveta.
- Pijanović, Petar. „Granice književnog teksta u Pekićevim romanima”. *Književna kritika – časopis za estetiku književnosti*. Beograd: godina XIV, 6, novembar–decembar, 1983, 45–54.

-
- Pijanović, Petar. „Izvedena poetika Borislava Pekića” (odlomak). *Stvaranje* (1992) 11–12, 939–951.
- Pijanović, Petar i Jerkov, Aleksandar (ur.), 2009. *Poetika Borislava Pekića – preplitanje žanrova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Službeni glasnik.
- Popović, Tatjana, 2007. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
- Radonjić, Goran, 2003. *Vijenac pripovjedaka*. Beograd: Prosveta.
- Šklovski, B. Viktor, 1969. *Uskrsnuće riječi*. Prevod: Juraj Bedenicki. Zagreb: Stvarnost.
- Škreb, Zdenko et al, 1985. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.
- Štancl, Franc, 1987. *Tipične forme romana*. Prevod: Drinka Gojković. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Todorov, Cvetan, 2010. *Simbolizam i tumačenje*. Prevod: Jovica Aćin. Beograd: Službeni glasnik.
- Todorov, Cvetan, 2010. *Uvod u fantastičnu književnost*. Prevod: Aleksandra Mančić. Beograd: Službeni glasnik.
- Todorov, Tzvetan. „Dva načela pripovjednog teksta”. Prevod: Dubravka Celebrini. *Suvremena teorija pripovijedanja*. Zagreb: Globus, 1992, 116–128.
- Vukomanović, Milan, 1997. *Rani hrišćanski mitovi*. Beograd: Čigoja.
- Ženet, Žerar, 2002. *Figure V*. Prevod: Vladimir Kapor. Novi Sad: Svetovi.
- Župan, Dinko. *Mit i vrijeme. Čemu - časopis studenata filozofije* (1330-7193) 1 (1997), 9; 21–27.

ORLANDO DI LASSO I KOMPOZICIJA SONETA CAMILLA BESALIA

Savo Marković

Camillo Besalio whose verses have been published frequently in Italian literary editions, was poetically active in the Renaissance cultural circles since the first half of the 16th century. The famous composer Orlando di Lasso composed the lyrics of Besalio. Biographies of the restless poet and the most prominent representative of mature polyphonic style suggest that their life trajectories could have crossed. Lasso's madrigal for Besalio's sonnet was first published in 1557 i.e. 1563, and here it is presented according to the edition of 1570. Since Camillo Besalio died around 1566, he could have known about this recognition to his own creativity, which was a link with the most important European literary, music, and artistic centres in general.

Pjesnički aktivnom u renesansnom kulturnom krugu još od prve polovine XVI v, stihovi su Camillu Besaliu, nastanjenom u Baru, učestalo objavljivani u italijanskim literarnim izdanjima. Znameniti kompozitor Orlando di Lasso komponovao je i na Besaliove stihove. Biografije uznemirenog poete i najznačajnijeg predstavnika zrelog polifonog stila sugerišu da su se njihove životne trajektorije mogle ukrstiti. Kompozicija

madrigala po Besaliovom sonetu prvi put je objavljena 1557. odnosno 1563. g, a ovdje se donosi prema izdanju iz 1570. g. S obzirom da je preminuo oko 1566, Camillo Besalio je mogao znati za ovo priznanje vlastitom stvaralaštvu, koje je poveznica s najznačajnijim evropskim literarnim, muzičkim i uopšte umjetničkim središtima.

Orlando di Lasso (*Orlandus Lassus*, Roland de Lassus, Roland Delattre), franko-flamanski kompozitor kasne renesansne muzike, glavni je predstavnik njenog zrelog polifonog stila, najpoznatiji i najuticajniji muzičar u Evropi na kraju XVI v.

Rođen oko 1530/32. u Monsu u današnjoj Belgiji, sa 12 godina uzet je u službu Ferdinanda Gonzage i putovao s njim tokom francuske ratne kampanje. Odlazi u Mantovu, pa na Siciliju, a zatim u Milano, gdje boravi od 1547. do 1549. g. U ranim 1550-tim je radio kao pjevač i kompozitor u Napulju. Zatim odlazi u Rim, gdje 1553. g. postaje *maestro di cappella* bazilike Sv. Ivana Lateranskog, da bi ga 1555. zamijenio Palestrina. Nakon Antwerpena i putovanja u Francusku i Englesku, pridružuje se dvoru bavarskog vojvode Albrehta V u Münchenu, gdje ostaje do kraja života, uprkos tome što su ga tražili mnogi kraljevi i pape.¹ Italiju je posjetio još nekoliko puta

¹ Car Maksimilijan ga je proglasio plemićem 1570. g, a kada je Lasso posvetio zbirku svojih misa papi Grguru XIII (1574), dodijeljena mu je viteška čast Zlatne Ostruge. Između 1555, kada je u Veneciji objavljena njegova prva knjiga italijanskih madrigala, i 1604, kada se pojavila posthumna kolekcija latinskih moteta (religioznih korala), objavljene su mnoge od preko 2.000 njegovih kompozicija; Lassovi sinovi su objavili očev *Magnum Opus Musicum*. Vjerovatno je njegovo najpoznatije djelo impresivna kolekcija pokajničkih psalama *Psalmi Davidis Poenitentiales* (1584). *Orlando di Lasso*, contributor: The Editors of Encyclopædia Britannica, Encyclopædia Britannica, inc, July 20, 1998, <https://www.britannica.com/biography/Orlando-di-Lasso> (16. 1. 2017), pp. 1–2.

Sl. 1. Portret Orlanda di Lassa
(<http://www.bbc.co.uk/arts>)

tokom 1570-ih i 1580-ih. Umro je u Münchenu 14. juna 1594. Autor je oko 2000 djela na latinskom, francuskom, italijanskom i njemačkom, 530 moteta, 175 madrigala, 150 francuskih šansona i 90 njemačkih pjesama. Jednako dobar na području sakralne muzike i sekularnih kompozicija, Lasso se odlikuje internacionalizmom, a odrazom tekstova u svojoj muzici nagovješta barokni stil ranog XVII v.²

Camillo Besalio se u Baru pominje u izvorima od sredine XVI vijeka. Porijeklom je iz venetskog mjesta Portobuffolè, smještenog kraj Conegliana i Trevisa.³ Već potkraj tridesetih

² <https://www.britannica.com/biography/Orlando-di-Lasso> (16. 1. 2017), p. 2.

³ V.: Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, NIP „Gospa od Škrpjela“, Perast 2014, str. 187–188, 583–588.

Sl. 2. *Il Terzo Libro delli Madrigali a cinque voci* Orlanda di Lassa, naslovnica izdanja iz 1566.

godina XVI v. nalaze se izdanja u kojima mu prijatelji posvećuju svoje književne radove; „*Terze rime del Molza, del Varchi, del Dolce e d'altri*, per Cvrtilo Navo et fratelli M D XXXIX.“, sadrže pjesmu Lodovica Dolcea „*della Speranza a M. Camillo Besalio*“.⁴

Kao sekretar potestata i kapetana Andree Tiepola u Feltreu, 2. maja 1544. Besalio je sastavio epistolu „*al clarissimo M. Zvan Mathio Bembo*“, bivšem kotorskom providuru koji je osujetio Barbarossin napad na Kotor preduzet po zauzeću Herceg Novog. Epistola, iz koje alegorijskim i mitološkim ornatom provijava piščeva renesansna erudicija, iste je godine objavljena

⁴ *Terze rime del Molza, del Varchi, del Dolce e d'altri* (1539), <http://www.fondation-barbier-mueller.org/...> (28. 5. 2013), pp. 1-2.

SI. 3. Naslovnica *Terze rime del Molza, del Varchi, del Dolce e d'altri* (1539)

SI. 4. Naslovnica *Rime diverse di molti eccellentiss. avtori nvoamente raccolte*. Libro primo, con nvoa addizione ristampato. In Venetia apresso Gabriel Giolito di Ferrarii MDXLIX.

u izdanju „*Nuovo libro di lettere scritte da i più rari auttori et professori della lingua volgare italiana*“.⁵

Sljedećih godina u italijanskim antologijama poezije objavljuju se Besaliovi odlični soneti.⁶ „*Rime diverse di molti eccellentiss. avtori nvoamente raccolte*. Libro primo, con

⁵ In Venetia per Paulo Gerardo. M. D. XLIII (Comin de Trino di Monserrato), pp. 108–113.

⁶ „A fornir l'alto e nobile pensiero“, „Allori, mirti, palme, hedere, olive“, „Alma real, di chiara gloria ardente“, „Alta luce infinita, onde luce hanno“, „Alto Dio, chiara Luce, immortal Vita“, „Alto Signor, che di prudenzia e vera“, „Alto Signor, dal cui voler perfetto“, „Alto Re, ch'a Sathan possente, e forte“, „Ben son le opre conformi al dolce nome“, „Chi fia ch'a pien di lui le

nvova additione ristampato, In Vinetia apresso Gabriel Giolito di ferrarii MDXLVI.“ sadrže njegove metafore, uobičajene za petrarkističku poeziju, kao i „*Rime di diversi nobil huomini et*

lode conti“, „Chiara luce del ciel, che il vivo sole“, „Con la mia speme sotto iniquo cielo“, „Di questa ognihor mi pasco e cibo il core“, „Dolce stral, gentil nodo e chiaro foco“, „Dolce, dai puri e sì ben spesi inchiostri“, „Donna real, di senno e di valore“, „Fiume, che ai chiari e fortunati accenti“, „Gli occhi che per eterno, alto costume“, „Il laccio e il dardo e il foco onde mi avinse“, „In duro stato e in parte horrida e strana“, „Infondi un raggio, o sol, del tuo gran lume“, „L’alma mia fiamma e ‘l nodo alto, e gentile“, „La mia donna è di smalto e di gelata“, „Lieta colle, ove un tempo hebbi tranquilla“, „Là dove è quella, i cui begli occhi al core“, „Magnanimo, cortese, almo Signore“, „Mentre che al suon dei vostri dolci accenti“, „Mentre ferma Aganippe il terso e chiaro“, „Mentre vibrare la onorata spada“, „O’ del doppio valor fondato e chiaro“, „Or ben, hai chiari fatto e fermi avanzi“, „Hor che ‘l vostro valor fugati, e spenti“, „Or tronco e spento ha morte il sole e il fiore“, „Or è il mondo, Signor, giunto al estremo“, „Pastor meco surgete: ecco la aurora“, madrigal „Perché il vulgo maligno“, „Più duro, lasso et infelice essemplio“, „Poi che aspra Morte acerbamente ha spento“, „Quanta invidia vi porto, aure beate“, „Quel dolce e puro affetto, onde l’ornato“, „Risorta è, lasso, in me falsa e mendace“, „Rivedrem pur ancora il monte e il piano“, „Se ben la mia caduca e grave spoglia“, „Se ben splende, Signor, tra gli ori e gli ostri“, „Se del servo fedel ridotto in parte“, „Se tutti gli anni che ho lasciato a dietro“, „Signor mio caro, che partendo avete“, „Signor mio caro, del cui saggio petto“, „Signor mio caro, vostra alma bontate“, „Signor, Achate, del famoso e chiaro“, „Signor, che per salute nostra in croce“, „Signor, di ogni virtù sacro tempio“, „Signor, in cui sì chiaro e sì felice“, „Spesso da la risposta, ultima parte“, „Stella gentil, che d’honorati e tanti“, „Stella che a far seren qua giù scendesti“, „Sì come suol quando vicina sente“, „Vago fiume leggiadro che partendo“. Autori – ALI RASTA :: *Antologie della Lirica Italiana* – Raccolte e stampa, <http://rasta.unipv.it/index.php?page...> (28. 5. 2013), p. 2.

eccellenti poeti nella lingua thoscana, II, Venezia, Gabriel Giolito de Ferrari“, 1547. i 1548. g.⁷

Soneti konzistentne smisaone niti i diskretno stilsko umijeće Besalia su učinili sve zastupljenijim u zbirkama cinquecentističke poezije;⁸ 17 njegovih poetskih tvorevina sadrži izdanje „*Rime diverse di molti eccellentiss. avvtori nvovamente raccolte*. Libro primo, con nvova addittione ristampato. In Vinetia apresso Gabriel Giolito di Ferrarii MDXLIX“. „Libro terzo“ iz 1550. sadrži čak 35 njegovih soneta (i jedan madrigal).⁹ Iskaze poštovanja upućuje mu i savremenik Niccolò Franco.¹⁰

Nakon službovanja na ostrvu Zant, gdje je bio optužen za ubistvo, Besalio se skrasio u Baru, gdje se oženio domaćom patricijkom Paolom Prokulian. Bilo je to u vrijeme njegovog najizrazitijeg literarnog potvrđivanja. Njegova žena bila je iz ugledne barske porodice, izukrštane rodbinskim vezama sa drugim starim familijama domaćeg patricijata. Posebno je među

⁷ „*Delle rime di diversi nobili hvomini et eccellenti poeti nella lingva thoscana*, nvovamente ristampate. Libro secondo. In Vinegia apresso Gabriel Giolito de' Ferrari MDXLVIII“, donose dva Besalijeva soneta.

⁸ *Rime diverse di molti eccelentissimi autori* (Giolito 1545). A cura di Franco Tomasi e Paolo Zaja, Edizioni Res, Prima edizione Ottobre 2001 (Stampato con il contributo dell'Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Italianistica), Scrinium, Preziosità letterarie proposte da Giorgio Bárberi Squarotti, N. 19, pp. XXXVII, 411–412.

⁹ Giolitovo izdanje *Rima* iz 1556. godine sadrži 21 njegov sonet.

¹⁰ Niccolò Franco (Benevent 1515. – Rim, 1570. / obješen je na mostu Sant'Angelo), u Veneciji od 1536, u Napulju od 1544. i Rimu od 1558, službovao je i kod čuvenog Pietra Aretina. Glavna djela su mu: *Pistule vulgari*, satira *Petrarchista* (1538), *Dialoghi piacevolissimi* (1539. koje je pohvalio Torquato Tasso), *Rime contro Pietro Aretino* (1545), *Priapea*, *Il Duello* (1546), *Philena* (roman).

Sl. 5. *Il Terzo Libro delli Madrigali a cinque voci Orlando* di Lassa, izdanje iz 1566: madrigal po tekstu Camilla Besalia

njima značajna porodica *Maruschi*, na čiji je posjed ostao sačuvan trag u barskom lokalitetu Maruškovu.

Već se u dokumentima iz 1548. g. u vezi sa raspirivanjem nemira i sa događajima koji su remetili gradski red i odnose čak i među pripadnicima višeg društvenog staleža, kao njihov vinovnik pominje temperamentni Camillo Besalio, koji je tada bio ranjen u desnu ruku i izgubio dva prsta. Posebno se ističe kao izazivač i podstrekač okupljanja iz oktobra 1548, kada je, okružen s tridesetak naoružanih istomišljenika koji su stupali pješice, kao pravi vojvoda prolazio na konju pored načelnikove palate, omalovažavajući barskog magistrata koji predstavlja mnogopoštovanu mletačku gospodu.¹¹ *Camillus Besalius* se 7.

¹¹ „...esso Camillo come subleuator et suscitator de i populi sotto di 9 Ottobrio (1548) prossimamente passato li basto l'animo far vna adunatione di

Sl. 6. *Il Terzo Libro delli Madrigali a cinque voci* Orlanda di Lassa, (1566): madrigal po tekstu Camilla Besalia (nastavak)

maja 1549. pojavio pred rektorom i providurom Francescom Pisanimjem u Kotoru u vezi sa izricanjem odredbi sporazuma

forsi trenta homeni in circa, tutti armati de spade, targhe, giuarine, archi et altre arme, li quali tutti à piedi, et lui in mezzo à cauallo, come vero duca pasarno dinanci il palazzo in villipendio del magistrato representante la Illustrissima Signoria sopra dil che formai vn'altro processo, ... Pismo Zuana Bragadina, poestata i kapetana Bara, od 13. juna 1549. *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije, Sv. 1, Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog – Epistolae et communicationes rectorum Dalmatiae et Albaniae Venetae, Vol. 1, Epistolae et communicationes rectorum Antibarensium, Dulcinensium, Buduensium et Castri Novi; Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, HAZU; Volumen 55; Prepisali i uredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić; kazala izradili: Maja Katušić i Ivan Majnarić, Zagreb 2009, str. 63.*

između učesnika tih dešavanja.¹² U Ulcinju knez i kapetan 20. maja 1549. pominje njegove „*querele*“ i „*altre citation in diversi sui casi civili*“. Izvori iz tog perioda navode da je u Baru zasnovao porodicu i da je već imao malu djecu. U isto vrijeme su učestala izdanja u kojima se objavljuju njegovi stihovi.

„*Libro primo delle rime spirituali*, parte nuovamente raccolte da più auttori, parte non più date in luce. In Venetia. M. D. L.“, obuhvataju i njegove stihove. Madrigal „*Zašto odurna zloba*“ objavljuje 1550. g. pomenuta Treća knjiga *delle rime di diuersi nobilissimi et eccellentissimi autori nuouamente raccolte*.¹³ U sonetu „*Spesso da la risposta ultima parte*“ (objavljivanom 1547/48, 1550, 1556. i 1586) pominju se njegov poetski uzor Domenico Venier¹⁴ i Federigo Badoer.¹⁵ Lodovico Dolce 1565.

¹² „...*che esso misser Camillo solennemente alla presentia della Iustitia zurara, che o vno, o altro delli sopradetti dui li habbi dal certo dato ditta ferita; allo qual iuramento essi missier Simon (Dalmas) et missier Marino (Pasquali) star debbano come ancho si sono contentati, non obstante che per la approbata consuetudine del paese in simili, cusi el giuramento si dovea dare à ditti misser Simon et missier Marin, qual misser Camillo debba quelli accetar da buoni et amoreuol parenti, remettendoli ogni ingiuria et alterato animo, che potesse hauer contra di loro...*“ Camillo Besalio je tom prilikom ranio u ruku Vicenza Zupana. *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije*, Sv. 1, str. 69.

¹³ In Venetia: al segno del Pozzo, 1550 (appresso Bartholomeo Cesano), Curatore: Andrea Arrivabene, http://rasta.unipv.it/index.php?page=view_det_libro&idlibro=6 (28. 5. 2013), p. 1.

¹⁴ Literat Domenico Venier (Venecija 1517–1582), magistrat i senator, nakon što se iz zdravstvenih razloga odrekao javnih funkcija, svoju kuću u predjelu S. Maria Formosa učinio je središtem književnih razgovora. Prijatelji su ga smatrali Bembovim nasljednikom, uz kojeg je bio zaštitnik *Venecijanske Akademije*. Bio je aktivan već septembra 1557, tokom njene formativne faze.

g. u Veneciji objavljuje 22 Besaliova soneta u izdanju „*Il primo volume Delle rime scelte da diversi avtori, di nvovo corrette, et ristampate*“.¹⁶

Camillo Besalio je preminuo oko 1566. godine.

Književni kritičari analiziraju i upućuju na korelacije u sonetima Petrarke, Ariosta, Luigija Tansilla, Vincenza Martellija, Benedetta Varchija, Gaspere Stampa, Camilla Besalia, Pietra Gradeniga, Annibalea Cara, Maffia Veniera, Luigija Grotoa i Giambattiste Marina.¹⁷ Takođe, rime Luísa de Camõesa, posebno sonet *Se as penas*, obiluje beskrajem intertekstualnih sugestija na Bemba, Tebaldea, Boccaccia, Petrarcu, Moceniga, kao i djelićima rima Amaltea, Marmitte, Minturna, Rote, Paterna, Guarinija, Varchija, Camilla Besalija i brojnih drugih. Radi se o ne uvijek značajnim fragmentima, koji

Prevodio je djela Ovidija i Horacija, pjesnički se ugledao na Petrarcu i Aretina, dotičući se ljubavnih, patriotskih, pastoralnih i narodnih motiva, ali i burleske; najviše su ga međutim obilježile teme zla i autopijeteta, određenog realizma i utješne melanholične filozofije. „Venier, Domenico“, *Treccani.it, L'Enciclopedia Italiana – I Appendice*; <http://www.treccani.it/enciclopedia...> (29. 5. 2013), p. 1.; Martha Feldman, *City Culture and the Madrigal at Venice*, Berkeley: University of California Press, 1995, pp. 84-85, 118.

¹⁵ F. Badoer je 1557. počeo s osnivanjem Akademije *della Fama*. U diskusijama koje su se odvijale u njoj 1559/60. učesća su uzeli i Cresanin Frano Petrić i Sperone Speroni. Cfr.: Camillo Besalio, Sonetto; „*Cantava Alcippo, e le vezzose capre / Lasciaro per udir di pascere l'erba: / Federico suonar' le selve e i campi.*“ *Lirici veneziani del secolo XVI*, Venezia MDCCLXXXVIII, presso Antonio Zatta e Figli, I 4.; Marco Sgarbi, „Che cosa è la storia? Il 'modello teorico' di Sperone Speroni“, *Modernità e progresso. Due idee guida nella storia del pensiero*, a cura di: G. Piaia, I. Manova; CLEUP, Padova 2014, p. 71.

¹⁶ In Vinegia appresso Gabriel Giolito de' Ferrari MDLXV.

¹⁷ *City Culture and the Madrigal at Venice*, p. 95; publishing.cdlib.org/ucpressebooks... (28. 5. 2013.).

svjedoče o opštim motivima.¹⁸ Veliki portugalski erudita XVI st. je bio svjestan da obilje tekstova nudi uvećanu mogućnost interdiskursivnosti, više nego intertekstualnosti.¹⁹

Podatak o komponovanju i publiciranju Besaliovog soneta „Quanta invidia vi porto, aure beate“ od strane Orlanda di Lassa vezuje se već za 1557. godinu.²⁰ Smatra se da je preuzet iz „*Libro terzo delle rime di diversi nobilissimi et eccelentissimi autori, novamente raccolte, in Vinegia*“ (1550, B. Cesano). Svakako se 1563. kompozitorov madrigal nalazi u izdanju „*Il Terzo Libro delli Madrigali a cinque voci d’Orlando di Lassus. Nuovamente raccolto et dato in luce. In Roma appresso Antonio Barré.*“ Iste godine djelo se objavljuje u Veneciji, „*appresso Girolamo Scotto*“, a zatim se reizdaje u Veneciji od strane Antonija Gardana 1564, 1566. i (sinova) 1570, i G. Scotta 1567, 1573, i (njegovog nasljednika) 1586. godine.²¹

Moguće da je pristupačnost zbirci štampanih u Veneciji i distribuiranih putem uhodanih knjižarskih mreža imala uticaja na zainteresovanost kompozitora i za stihove pjesnika sa istočne jadranske obale.²² Indikativno je da se u isto vrijeme, u sklopu

¹⁸ Roberto Gigliucci, „Due sonetti di Camões e la tradizione italiana“, *Italique* [En ligne], XIV | 2011, mis en ligne le 24 juin 2014, consulté le 11 juillet 2016. URL : <http://italique.revues.org/322> ; DOI : 10.4000/italique.322. Éditeur : Droz., p. 37.

¹⁹ R. Gigliucci, „Due sonetti di Camões e la tradizione italiana“, p. 37.

²⁰ *Ausgewählte Aufsätze zur Musikgeschichte, von Adolf Sandberger*, Drei Masken Verlag, München 1921, s. 78.

²¹ „*Il Terzo Libro di madrigali a 5 voci*“, <http://www2.cpl.org/wiki/index.php/> (21. 12. 2016).

²² Ennio Stipčević, „Kotorski pjesnik Ludovik Paskalić (Lodovico Paschale), Zadranka Martia Grisogono i nekoliko talijanskih renesansnih skladatelja“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, Vol. 43, No. 1, Zagreb, Lipanj 2012, str. 67.

književnih i muzičkih interakcija između dviju jadranskih obala, zbirkama onovremenih italijanskih kompozitora difuzioniralo pjesništvo Kotoranina L. Paschalea.²³ *Minores* italijanske renesansne madrigalističke produkcije Camillo Perego (*Madrigali a quattro voci*, 1555), Francesco Menta (*Madrigali a quattro voci*, 1560) i Giovanni Battista Pace, „maestro di cappella“ u katedrali u Bariju (*Il primo libro de madrigali a cinque voci*, 1585) komponuju na pet Paschaleovih pjesama.²⁴

Neki su kontakti inicirani i drugačijim razlozima. Antonio Perrenot de Granvelle (Besançon, 1517. – Madrid 1586), već od 1534. punopravni član Državnog vijeća i od 1550. sekretar Karla V, potkralj Napuljske kraljevine od aprila 1571. do aprila 1575. i kasniji regent – kojem je o pitanjima političke naravi pisao Baranin Antun Prokulijan – obavljao je korespondenciju i s Orlandom di Lassom.

Uvrštavanjem Besaliovog soneta u *Treću knjigu madrigala u pet glasova* Orlanda di Lassa ne odražavaju se samo muzička

²³ E. Stipčević, „Kotorski pjesnik Ludovik Paskalić (Lodovico Paschale), Zadranka Martia Grisogono i nekoliko talijanskih renesansnih skladatelja“, str. 65, 68.

²⁴ Camillo Perego je u svojoj jedinjoj štampanoj zbirci četvoroglasnih madrigala komponovao Paschaleov madrigal *Io vegg'apertamente* i sonet *S'io fuss' in cielo fra l'anime beate* (kao „prima parte“) i *Perche sol contemplando il vostro viso* (kao „seconda parte“). Flamanac F. Menta (Bruxelles, oko 1540) djelovao je 1560/77, neko vrijeme u Napulju; komponovao je po tekstovima kancone *Due grazie alme* i soneta *Vidi madonna*. G. B. Pace je komponovao Paschaleovu sestinu *Amor fra boschi*. Moguće da je uvrštavanje Paschaleove pjesme u Paceovu i tiskovinu Giovandonata Vope ishodovano zauzimanjem dubrovačkog konzula Mateja Bunića, kojem je bila posvećena; nesumnjivo je Kotoraninovo pjesništvo bilo čitano i cijenjeno u Dubrovniku. E. Stipčević, „Kotorski pjesnik Ludovik Paskalić (Lodovico Paschale), Zadranka Martia Grisogono i nekoliko talijanskih renesansnih skladatelja“, str. 71, 72, 74, 76.

kultura odnosnog razdoblja i njene poveznice s drugim umjetnostima, već i društveni kontekst koji oslikava šire evropsko zajedništvo. Nosioci, učesnici, posrednici i međusobni uticaji takvog multikulturalnog miljea, nezavisno od svojeg mjesta rođenja ili porijekla, neizostavno djeluju i u lokalnoj sredini, posebno na liminalnom i prostoru razmeđa kultura. Stoga su metodološki pristupi i načela koji bi sagledavali značenje i interakciju ovakvih paradigmi neophodni u promišljanju, konstruisanju i reviziranju hronologije domaće kulturne istorije. Utoliko prije kada njihni protagonisti, još uvijek u potpunosti ne(pre)poznati, djeluju kao vezivni elementi sa zbivanjima u središtima intelektualnog stvaralaštva, a njihov opus, kao predložak transkulturaciji, biva aproprisan, kreativno prožima, motiviše i podstiče.

CRNA GORA I ALBANSKI PRVACI (1910–1912)

Milan Šćekić

Based on literature, newspapers and first-rate historical sources, the author described the relationship of Montenegro and the Albanian leaders (particularly those from northern Albania) during the great turmoil in the Ottoman Empire in 1910-1912.

U crnogorskoj pograničnoj politici katoličkim Albancima koji su bili nastanjeni na prostoru između Skadarskog jezera i gornjeg toka rijeke Cijevne, posvećivana je „posebna pažnja“. Razlog je bio jednostavan. Njihova vjerska pripadnost opredjeljivala ih je protiv Osmanskog carstva i „činila nezainteresovanim“ za njegovu sudbinu.¹ Nakon previranja u Osmanskom carstvu 1908. godine, sa Cetinja su sve oči bile uperene na teritorije sjeverne Albanije i Novopazarskog sandžaka, gdje se pomno pratio svaki, čak i najmanji pokret protiv osmanskih vlasti. Nezadovoljstvo albanskog i srpskog naroda u pomenutim krajevima politikom otomanizacije i centralizacije na Cetinju su

¹ Živko Andrijašević, „Neki podaci o zagraničnoj politici Crne Gore (1878-1912)“, *Istorijski zapisi*, br. 1-4, Podgorica, 2003, 17.

željeli da iskoristite za svoje političke ciljeve. Shodno tome, Crna Gora je nesebično pomagala albanske i srpske ustanike 1910. i 1911. godine, kako bi se u pogodnom času i sama okoristolila plodovima te borbe i uspostavila svoju vlast na pomenu- tim teritorijama.

Veze crnogorskih vladara i malisorskih prvaka datiraju još iz vremena crnogorskih vladika Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, koji su u svojim oslobodilačkim planovima uperenim protiv Osmanske imperije računali na oružanu pomoć Hota, Gruda, Klimenata, ali i ostalih albanskih katolika.² Naslijeđeno prijateljstvo sa prvacima Malesije i sjeverne Albanije, knjaz Nikola je održavao sa posebnim senzibilitetom, darujući siromašne prvake sjevernoalbanskih plemena skupocjenim oružjem, oficirskim činovima, platama, školovanjem njihove djece na Cetinju i dr. Afirmaciji ugleda crnogorske države i njenog knjaza u sjevernoj Albaniji, posebno su doprinosili kučki vojvo- da Marko Miljanov, koji je uživao veliki ugled kod Albanaca i dugogodišnji politički emigrant u Crnoj Gori, grudski prvak Sokolj Baco.³ Prema jednom spisku iz novembra 1891. godine, Baco je od svih emigranata uživao „najveću pomoć crnogorske vlade“, koja je na godišnjem nivou iznosila „540 fiorina i 960 oka brašna za njegovu četvoročlanu porodicu“.⁴

² Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, 571; Lazar Tomanović, *Crna Gora i Turska*; Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“, (priredili: Branislav Kovačević, Marijan Mašo Miljić) Podgorica, 2005. 377; Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, Podgorica, 2001, 116; Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914“, Zbornik radova: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990, 127.

³ N. Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, 571; Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 112.

⁴ N. Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, 127.

Crnogorski konzulat koji je otvoren u Skadru 1893. godine, preko svojih konzula takođe je nastojao ostvariti što veći upliv među tamošnjim pravoslavnim žiteljima i albanskim katoličkim plemenima.⁵ Uspostavljanjem prisnije saradnje sa albanskim plemenskim starješinama, sve veći broj Albanaca dolazi na Cetinje, gdje traže pomoć u borbi protiv osmanskih vlasti i iskazuju lojalnost crnogorskom knjazu. Tako je zabilježeno da su 1901. i 1902. godine Hoti, Grudi i Kastrati u većem „broju dolazili da pristupe gospodaru“ i da ih je knjaz Nikola zbog toga darivao. Istina ne nekom naročitom svotom. Ali u svakom slučaju dobijali su uvijek više od onog što su potrošili na putu za Cetinje.⁶ Međusobna saradnja crnogorskih vlasti i albanskih plemena bila je naročito intenzivna u ustaničkim godinama nakon mladoturske revolucije 1908. godine, kada će Crna Gora početi da se gotovo otvoreno upliće u unutrašnje stvari Osmanskog carstva.⁷ Tih će godina kroz crnogorsku prijestonicu prodefilovati brojni albanski prvaci.⁸ Samo iz Kosovskog vilajeta i plavsko-gusinjske oblasti 1910. godine utočište u Crnoj Gori pronašlo je oko 50 albanskih plemenskih prvaka predvođenih Isom Boljetincem, Sulejmanom Batušom, Bajramom Curijem, Hasanom (Asom) Ferovićem, Zećirom

⁵ Radoslav Raspopović, *Istorija diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica, 2009, 355.

⁶ Miodrag Kirsanov, *Zemljotres u Skadru 1905. godine u arhivskim dokumentima DACG*, Arhivski zapisi, 1-2/2005, Cetinje, 2006, 153; Knjaz Nikola je Sokolj Bacu, koji mu je podnio poimenični spisak malisorskih glavara i njihove pratnje 30. juna 1902. godine stavio na raspolaganje 1.190 fiorina (Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 112)

⁷ R. Raspopović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711-1918*, 357.

⁸ Mitar Martinović, *Ratne godine 1912-1916*, Beograd, 1996, 12; Božidar Vuković, *Rat Crne Gore protiv Turske i Bugarske 1912-1913 i rad Crne Gore na uniji i saradnji i sa Srbijom*, Cetinje, 1971, 6.

Binjakom i drugima.⁹ Crnogorski Dvor i vlada su u intenzivno sarađivali sa Boljetincem, koji je prema njihovim projekcijama najvjerojatnije trebalo da požarom ustanka iz Kosova i Dukadina da podršku ustanicima iz Malesije, čime bi se cijela sjeverna Albanija našla u plamenu.¹⁰ Prema informacijama do kojih je došao konzul Rakić u Prištini, Iso Boljetinac i Sulejman Batuša nijesu željeli da prime pomoć od crnogorskih vlasti (konzul misli na novčanu pomoć – M. Š), ali im se „plaća trošak u hotelu koji iznosi za svakog deset do dvadeset kruna dnevno, a njihova svita (obojica imaju po petnaest ljudi) dobija po forintu dnevno“.¹¹ Crnogorske vlasti plaćale su tri perpera dnevno na ime smještaja i prehrane Isu Boljetincu i u Nikšiću. Ti troškovi su znali biti ponekad i veći jer su albanski emigranti pili „odveć

⁹ Isto; Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 59; Đorđe Borozan, „Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole“, Zbornik radova: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, tom I, Podgorica, 1998, 316; Milan Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911*, Beograd, 1985, 237.

¹⁰ Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 60.

¹¹ M. Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911*, 237; Konzul Srbije u Prištini je doznao da Crna Gora plaća svim Albancima, osim poglavica, „po šest šestica“ što je bilo 1.20 dinara dnevno. U pismu upućenom srpskom ministru inostranih djela 1/14. aprila 1911. godine, dakle, na početku malisorske krize, Rakić iznosi, da „Zenel Šaban, Džu Ljulja, Prend Marž i Ded Nika primaju po tri krune dnevno. Skadarski begunci, većinom Latini (ima ih do sto i pedeset duša trgovaca i imućnih ljudi), nisu hteli da prime pomoć niti da im se plaća trošak. Žive o svom trošku. Sirotiji Skadrani, ima ih oko dve stotine duša, su tako isto odbili pomoć, a tražili su da im se nađe kakva zarada. Njima je dat posao na železničkom putu od Plavnice do Podgorice.“ Konzul Rakić dalje iznosi, da su albanski emigranti smješteni: u Ulcinju oko 600, Danilovgradu 200, Virpazaru 200, Žabljaku 100 i Spužu 100. „Tačan broj Arnauta emigranata ne može se odrediti, jer svakoga dana novi begunci dolaze u Crnu Goru, a stari prelaze u Tursku radi boja i pljačke.“ (*Isto*, 237-238)

kafe a pođe kad i šurupa, te im je kafa svagda na raspoloženje“.¹² Ali u tom smislu Boljetinac nije bio nikakav izuzetak. Iz crnogorske državne kase izdvajana su na ime smještaja i prehrane u Nikšiću ista sredstva kako za Boljetinca, tako i za ostalih tridesetak albanskih prvaka.¹³ Pored Boljetinca, avgusta 1910. godine, tu su pomoć primili još i: Halil Boljetinac, Mujo Boljetinac, Adem Boljetinac, Tafil Boljetinac, Junuz Boljetinac, Jašar Boljetinac, Hamid Ametov, Bislim Selimov, Bajram Sali, Selman Šaban, Hasan Selimov, Ćerim Selimov, Hazel Lahov, Aso Ferović, Emin Ferović, Ago Ferović, Ramo Ferović, Smail Ferović, Mahmut Omeragić, Šaćir Ajdinović, Adem Alilov, Halil Ajdinov, Zejnil Brecin, Halil Arjov, Milhailo Ćećović, Uso Suljov, Bajram Dokljan, Šućurlija Ibrahimov, Šućurlija Islamov, Hamza Daut, Tahir Bećir, Špan Ćerim, Redžo Mehmedović i Mirko Kuč iz Plava („uskok sa Asom Ferovićem“). Njihovo izdržavanje stajalo je Crnu Goru toga mjeseca 3.472 perpera, od čega su 124 perpera bili vanredni trošak koji su napravili emigranti.¹⁴

¹² Milan Ščekić, „Brojno stanje i troškovi izdržavanja albanske emigracije u Crnoj Gori (1910–1911)“, U: *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, br. 10, Cetinje, 2014, 91.

¹³ Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD) 1910, Upravno odjeljenje (u daljem tekstu UO), f-102, 2555, Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja – J. S. Plamencu, ministru unutrašnjih djela, 7. (20) jul; Crnogorske vlasti su izdržavale i Boljetinčevog konja. Do kraja februara 1911. godine crnogorske vlasti su izmirile sve troškove albanskih emigranata u Nikšiću. Jedino su za izdržavanje konja Isa Boljetinca dugovale 56 perpera. (DACG, MUD 1911, UO, f-111, 931, Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – M. Đukanoviću, ministru unutrašnjih djela, 2. (15) mart.)

¹⁴ DACG, MUD 1910, UO, f-103, 2948/3, Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – J. S. Plamencu, ministru unutrašnjih djela, 3. (15) avgust.

Masovnim pružanjem utočišta i izdržavanjem albanskih emigranata za vrijeme ustaničkih 1910. i 1911. godine, kralj Nikola je zadobio velike simpatije kod Albanaca, naročito onih iz Malesije, što mu je i bio cilj, kako bi sjevernoalbanska plemena otrgao ispod bečkog uticaja i stavio u službu svoje politike.¹⁵ Prisustvo albanskih prvaka na crnogorskom tlu kralju Nikoli je pružalo mogućnost, da u neposrednim razgovorima sa njima stvori neophodne uslove koji bi mu omogućili, da situaciju u ovom dijelu Balkana drži pod svojom kontrolom do željenog momenta. Čekao se samo dobar trenutak da se napadne Osmansko carstvo, kako bi se realizovao plan o teritorijalnom proširenju na područje sjeverne Albanije uključujući i oblast Dukadžina. Izgleda da je crnogorski kralj najbliži toj odluci bio maja 1911. godine, da ga nije u tome spriječila intervencija velikih sila.¹⁶

Neki od albanskih glavara poput Isa Boljetinca, prozreli su kraljeve namjere, što je najvjerojatnije bio razlog indiferentnog odnosa albanskih plemenskih starješina iz Kosovskog vilajeta prema malisorskom ustanku 1911. godine, čiji je nesumnjivi inspirator bio sam kralj Nikola. Navodno je Boljetinac u posljednjem razgovoru upozorio kralja Nikolu: „Mi se ne borimo da se oslobodimo jednog okupatora da bi doveli drugog.“¹⁷ Bojazan nekih albanskih prvaka od namjera Crne Gore u sjevernoj Albaniji bile su sasvim opravdane, što su ubrzo pokazali nastupajući događaji na Balkanu. Politički ciljevi albanskih ustanika i crnogorskih vlasti u sjevernoj Albaniji, međusobno su se isključivali. Albanci su započeli borbu protiv Osmanskog carstva kako bi konačno dobili vlastitu slobodu, dok su vlasti na

¹⁵ Nada Tomović, „Crnogorski konzulat u Skadru i malisorske bune 1910 i 1911“, *Studije, ogledi, dokumenti i spisi o konzularnim odnosima Crne Gore 1611-1918*, (priredio Đorđije Lopičić), Beograd, 2007, 784.

¹⁶ Peter Bartl, *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Beograd, 2001, 130.

¹⁷ Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 63.

Cetinju imale aspiracije na te prostore. Očigledna je težnja kod crnogorskog kralja, da tešku situaciju u kojoj su se našli albanski emigranti iskoristi za svoje ciljeve kako bi ih „kupio“, čemu su se 1910. godine suprostavili i Hoti na čelu sa Ded Đo Ljuljom, koji su odbivši prvu osmansku amnestiju nastavili da žive u Crnoj Gori radeći na putevima od čega su se izdržavali.¹⁸ No, iako ni sami Albanci nijesu imali usaglašen stav oko svojih ciljeva, diferencirajući se na zagovornike pune autonomije i „reformiste“, koji su se zalagali za bolji položaj i privilegije u sklopu Osmanskog carstva, ostaje činjenica da su obje frakcije bile saglasne minimum oko toga da više povratka na staro nema.¹⁹

Životno zainteresovana da svoj državni suverenitet proširi na teritorije sjeverne Albanije, Crna Gora je animirala u tu svrhu neke malisorske prvake. Koliki su bili dometi te propagande i kakav je politički profit iz toga izvukla, jako je problematično pitanje. Crnogorski konzul u Skadru Petar Plamenac piše februara 1909. godine ministru inostranih djela da se šalju neki Albanci-agenti, koji navodno u interesu Crne Gore vrše propagandu u Hote, Kastrate, Klimente Šalju, Šošu i druge mjesta, a u stvari isto su tako vjerno služili i interesima Osmanskog carstva i Austrougarske.²⁰ I naredne godine crnogorski konzul u Skadru Dušan Gregović skreće pažnju nadležnima na Cetinju, da neki albanski prvaci predvođeni Sokolj Bacom vrše propagandu u Malesiji na štetu Crne Gore, zbog čega je tražio da se na Baca, koji je inače uživao ogromno povjerenje crnogorskog kralja, pripazi malo bolje.²¹ Konzul Plamenac ni 1911. godine

¹⁸ *Isto*, 71.

¹⁹ P. Bartl, *Albanci*, 137.

²⁰ DACG, MID 1909, KS 1894–1911, f–1, 2, P. Plamenac, konzul u Skadru – L. Tomanoviću, ministru inostranih djela, 9. (22) februar.

²¹ N. Tomović, *Crnogorski konzulat u Skadru i Malisorske bune 1910 i 1911*, 785.

nije promijenio mnogo mišljenje kada su Malisori u pitanju. Ukazivao je na njihovu prevrtljivost i opredijeljenost za onoga „ko više plati“.²² Očito da je snažna ukorijenjenost austrougarske agenture u sjevernoj Albaniji ozbiljno ugrožavala političke planove Crne Gore na tom području. Limitirane materijalne mogućnosti Crne Gore nijesu davale šansu za miran san u sjevernoj Albaniji, ali njena blizina u slučaju većih nereda i pružanje pomoći u naoružanju i novcu, bile su reference koje su održavale Crnu Goru u neravnopravnom propagandom ratu za prevlast u Malesiji. Planirani ustanak Albanaca iz Malesije s proljeća 1911. godine predstavljao je životnu šansu Crne Gore u afirmaciji prestiža na tom području.

Neposredno pred sam početak ustanka u Malesiji 1911. godine, kralj Nikola je pozvao na Cetinje hotskog prvaka i malisorskog ustanika broj jedan, Ded Đo Ljulju. Nakon razgovora s crnogorskim kraljem hotski vojvoda je obavijestio Malisore da se pripreme za ustanak, jer će im biti stavljena na raspolaganje sva neophodna sredstva za vođenje rata.²³ Samo dan prije nego što će ustanički požar zahvatiti Malesiju, na Cetinju je boravio i grudski prvak Sokolj Baco koji je sa Crnogorcima ratove protiv Osmanlija vodio još davne 1878. godine, uživajući od tada poseban status u Crnoj Gori.²⁴ Na Cetinju je Baco razgovarao sa kraljevim ađutantom Mitrom Martinovićem ali su detalji tog razgovora ostali nepoznati. Istina, nije teško naslutiti o čemu su mogli pričati u predvečerje ustanka u Malesiji Martinović i Baco. No, pod velom tajne nije ostalo to, da je na početku ustanka, 30.

²² *Isto*, 793.

²³ Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 138.

²⁴ *Isto*; Knjaz Nikola je od 1883. godine, uglavnom zahvaljujući posredovanjem Baca, uspostavio saradnju sa izvjesnim brojem malisorskih prvaka, koji su na njegov prijedlog dobijali od crnogorskog vladara razne pogodnosti. (*Isto*, 112)

marta 1911. godine, grudski prvak dobio ekskluzivno pravo da kao stranac može kupiti imanje u Crnoj Gori,²⁵ baš kao ni to da mu je stavljeno na raspolaganje „perpera tri stotine za njegov vanredni rad oko arbanaških emigranata“.²⁶ Uvažavajući činjenicu da se od početka aprila te godine nalazio na mjestu predsjednika Podgoričkog komiteta ustanika i da je od kralja Nikole dobio povjerljiv zadatak da nagovara Malisore da emigriraju u Crnu Goru, ministar unutrašnjih djela Crne Gore, Marko Đukanović, je naložio telegrafskim stanicama na Cetinju, Rijeci Crnojevića, Podgorici, Virpazaru i Baru, da Sokolj Baco može besplatno koristiti njihove usluge, kada mu se zato ukaže potreba.²⁷ Uvidom u izvještaj od 14. maja 1912. godine, koji je ministar inostranih djela Dušan Gregović podnio komisiji za pregled i likvidaciju računa za arbanaške emigrante, saznajemo da je za propagandne svrhe u sjevernoj Albaniji, Ministarskom savjetu stajao na raspolaganju kredit od 310.000 perpera.²⁸ Crnogorske vlasti su se prilikom određivanja obima pomoći rukovodile slobodnom procjenom, zadržavajući pravo da zavisno od situacije pomoć ukinu ili pak produže, što je opet zavisilo od mnogo faktora. Tome je pogodovalo odsustvo obavezujućeg trajnog akta o pružanju pomoći emigrantima.²⁹ Privilegovan status koji su neki albanski prvaci uživali u Crnoj Gori za vrijeme malisorske krize 1911. godine, bio je predmet

²⁵ *Isto.*

²⁶ DACG, MUD 1911, UO, f- 112, 1563, M. Đukanović, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Podgorici, 5. (18) april.

²⁷ Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911, 112*; Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001, 309.

²⁸ DACG, MID, 1912, Tajni fond i povjerljiva akta (u daljem tekstu TF i PA), f-207, 103, D. Gregović, ministar inostranih djela – komisiji za pregled i likvidaciju računa za arbanaške emigrante, 1. (14) maj.

²⁹ Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911*, 71-72.

brojnih rasprava među Malisorima. Neke od njih, koji su stajali u prisnim vezama s crnogorskim Dvorom i Vladom, poput vodeće ličnosti ustanka Ded Đo Ljulje, predsjednika Podgoričkog komiteta Sokolj Baca i njegovog sina Nikole (Kolje) Baca, koji se nalazio na položaju sekretara Podgoričkog komiteta, neki malisorski prvaci su optuživali za neiskreno držanje za vrijeme malisorske krize. Posebno su se žalili na Nikolu Baca, sina Sokolj Baca, koji je po njima novčano profitirao za to vrijeme. Iako ih je crnogorski konzul u Skadru savjetovao da međusobna trvenja ne idu u prilog njihovoj borbi za slobodu, optužbe među Albancima nijesu prestajale. Nikolu Baca su pred konzulom nazvali izrodom i kukavicom, a na drugu dvojicu su bili izuzetno ogorčeni.³⁰

Stanje u Albaniji nije se bitnije popravilo nakon završetka malisorske krize 1911. godine i povratka emigranata svojim kućama. U suštini bio je to samo predah u daljoj borbi Albanaca za svoj status u Osmanskom carstvu. Ujedno i nova šansa za crnogorske vlasti da se pripreme za nastupajuće događaje u sjevernoj Albaniji. Svi izvještaji koje su slali crnogorski konzuli iz Skadra na Cetinje, krajem 1911. i početkom 1912. godine, išli su prilog novog rata u Albaniji. I bili su u pravu. Zbog toga se mnogi albanski prvaci nalaze u intenzivnoj komunikaciji sa tamošnjim crnogorskim konzulima interesujući se da li će ih Crna Gora (u šta se nije sumnjalo) pomoći i otvoriti im za slučaj nužde svoje granice. Razgovarajući početkom januara 1912. godine sa tzv. „knjazom mirditskim“ Prenk Bib Dodom, konzul Plamenac je doznao da skadarski valija strahuje da će do proljeća sve balkanske zemlje ući u rat protiv Osmanskog carstva, što bi najvjerovatnije i bio kraj njihovoj vladavini na Balkanu. To je bio razlog zbog kojeg se, prema valijinim

³⁰ *Ministarstvo inostranih djela 1879-1915*, Zbornik dokumenata, (priredio Slavko Burzanović), Podgorica, 2007, 402.

riječima, Carigrad „nosi mišlju, da dâ Arbaniji autonomiju, kako bi bar u ovom kraju balkanskog poluostrva u kom nema ni Bugara, ni Srba, ni Grka vlast Turske očuvana bila“. Kako je takav scenario ugrožavao političke planove Crne Gore u sjevernoj Albaniji, na Cetinju su se morali pobrinuti, da se za crnogorsku stvar pridobije svaki malisorski glavar, gdje je to, naravno, bilo moguće. Idealnu priliku je predstavljao škreljski barjaktar Vat Maraš, koji se nalazio „u vrsti nekoj očajanja“, izgubivši nadu u Osmansko carstvo, a od svojih Malisora je bio odbačen, javljao je konzul Plamenac. On je vjerovao da ga ne bi bilo teško pridobiti, a za crnogorske interese bi to bilo od velike koristi budući da je Vat Maraš bio ne samo viđen „Malisor nego i jedan od najbistrijih prostih Arbanasa“. Za tu priliku, po njegovim riječima, crnogorska vlada ukoliko nađe za shodno treba iskoristiti brigadira Mila Đuraškovića intimnog Maraševog prijatelja, jer je isti izrazio želju da se s njim sretne u Ulcinju. Maraš je konzulu nagovijestio nemire na proljeće. Njega je interesovalo, uostalom kao i mnoge njegove sunarodnike, da li će Crna Gora otvoriti svoje granice, na što je dobio negativan odgovor. Mora da je isto pitanje mučilo i kastratskog vojvodu Zenil Šabana i sina Miraša Ljuce, zbog čega su krenuli put Cetinja. A da li je pomenuti dvojac krenuo s iskrenim namjerama u crnogorsku prijestonicu, teško je sa sigurnošću reći. No, ako je suditi po konzulu Petru Plamencu njihove namjere nijesu bile čiste. Stoga je savjetovao krajnju obazrivost u razgovoru s njima. Osobito s kastratskim vojvodom.³¹

³¹ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 38, P. Plamenac, konzul u Skadru – D. Gregoviću, ministru inostranih djela, 10. (23) januar; Plamenac je pisao marta 1909. godine knjazu Nikoli, da se sa austrougarskim agentom baronom Nopčom sastajao „sin nekog Miraša Ljuce iz Kastrata za koga sam se već odavno bio uvjerio da je plaćen od Austrije“. (DACG, MID 1909, KS 1894–1911, f-1, 10, P. Plamenac, konzul u Skadru – N. I Petroviću, knjazu Crne Gore, 16. (29) mart).

Kako se bližilo proljeće, malisorske starješine su nastojale što više saznati od crnogorskog konzula, koji je na kratko bio na Cetinju, kakavi su planovi Crne Gore i kakav će stav prema novom ustanku zauzeti, odnosno, da li će ih podržati kao što je to bio slučaj u prethodnim ustaničkim godinama. Crnogorski konzul im je, po ko zna koji put ponovio, da Crna Gora neće otvoriti svoje granice, mada gotovo niko od albanskih prvaka nije bio spreman da u to povjeruje. Plamenac je na tu temu razgovarao i sa arkbiskupom Sređijem i vođom Mirdita Prenk Bib Dodom, o čemu je izvijestio nadležne na Cetinju. Tada im je saopštio da je albanskima prvacima prenio poruku koju mu je u prisustvu kralja Nikole, ministar Gregović naredio da im saopšti.³² Sa ovom dvojicom crnogorski konzuli održavaće česte kontakte, ali je u tom smislu za saradnju mnogo otvoreniji bio mirdistki vođa Prenk paša, iako bez pravog upliva na Mirdite, baš kao i opat Primo Doči sa kojim su se takođe održavali kontakti.³³ Novi crnogorski konzul u Skadru Ivo Jovičević, donosi vijest na Cetinje da je Prenk paša zbog sasvim izvjesnih nereda koji se mogu desiti u Mirditima, podnio ostavku kao vođa Mirdita, kako bi ogradio sebe od budućih dešavanja.³⁴ Samo dva dana nakon toga u razgovoru koji je imao sa njim, crnogorski konzul obavještava Cetinje da je Prenk Bib Doda pored pomoći za Mirdite tražio i nekih 50 pušaka koje mu je lično kralj Nikola obećao.³⁵ Kralj je takvim obećanjima

³² DACG, MID 1912, KS 1912-1915, f-2, 5, P. Plamenac, konzul u Skadru – D. Gregoviću, ministru inostranih djela 26. januar/11. februar.

³³ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 39, P. Plamenac, konzul u Skadru – D. Gregoviću, ministru inostranih djela, 13. (26) februar.

³⁴ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 47, I Jovičević, konzul u Skadru – D. Gregoviću, ministru inostranih djela, 16. (29) mart.

³⁵ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 49, I. Jovičević, konzul u Skadru – L. Tomanoviću, predsjedniku vlade i zastupniku ministra inostranih djela, 18. (31) mart.

nastojao da što jače veže albanske prvake za Crnu Goru. Uostalom, to je uz mnoge druge, odvajkada bio prepoznatljiv manir knjaza/kralja Nikole u širenju svoga prestiža među albanskim plemenima. Živeći na prostoru gdje se bez puške nije mogao zamisliti jedan jedini dan, takvog darodavca Albanci su izuzetno uvažavali.

Neposredno pred sam početak novog ustanka u Albaniji, jedna grupa malisorskih prvaka dolazi u Crnu Goru, gdje im ministar Gregović na zahtjev oblasnog upravitelja Podgorice, brigadira Blaža Boškovića, stavlja na raspolaganje 780 perpera, koje su za tu svrhu izdvojene iz Dispozicionog fonda.³⁶ Pošto je odmah po dolasku na crnogorsko tle za šestoricu malisorskih prvaka brigadir Bošković isplatio 480 perpera, razlikom od 300 perpera trebalo je po naredbi ministra Gregovića da se izmire troškovi njihove stanarine.³⁷ Uvidom u odluku ministra Gregovića, vidljivo je da raspodjelom novčanih sredstava nijesu svi malisorski prvaci bili ravnopravno obuhvaćeni. Nešto veću pomoć od ostalih, logično, dobili su šaljski prvak Mehmed Špen i hot-ski vojvoda Ded Đo Ljulja. Crnogorsko Ministarstvo inostranih

³⁶ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 108, rješenje o pomoći malisorskim prvacima, 26. april/9. maj.

³⁷ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 108/3, D. Gregović, ministar inostranih djela – brigadiru B. Boškoviću, oblasnom upravitelju u Podgorici, 9. (22) maj; Redovna pomoć u visini od 780 perpera raspoređena je malisorskim prvacima na sljedeći način: Đek Marašu 100 perpera, Mehmetu Špenu 140, Kolj Kurti 100, Đon Niki 100, Maraš Deliji 100, Tom Zolji 100, Đon Ljulji 140. (DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 108, 26. april/9. maj) Brigadir Bošković je odmah po dolasku isplatio u gotovini šestorici malisorskih prvaka po 80 perpera, s tim što na tom spisku nije bio Ded Đo Ljulja. No, u dnu dokumenta vidi se da je dopisano ime Ded Đo Ljulje kome se u tu svrhu stavlja na raspolaganje 140 perpera. (DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 108/2, rješenje ministra inostranih djela D. Gregovića, 26. april/9. maj).

djela nastavilo je sa praksom pružanja pomoći pomenutim glavarima. Nakon isteka prethodne pomoći, ministar inostranih djela Mitar Martinović uputio je depešu 18. jula 1912. godine oblasnom upravitelju u Podgorici, brigadiru Boškoviću, stavljajući mu ponovo na raspolaganje 780 perpera za isplatu dvomjesečne redovne pomoći pomenutim malisorskim glavarima, koju su isti primili 20. jula 1912. godine. I u ovoj raspodjeli novčanih sredstava malisorskim prvacima, visinom primanja izdvajaju se Mehmed Špen i Ded Đo Ljulja.³⁸ Kako se bližio početak rata Crne Gore s Osmanskim carstvom, predsjednik vlade, ministar vojni i zastupnik ministra inostranih djela, Mitar Martinović, ovoj grupi malisorskih starješina odobrava 10. septembra 1912. godine isplatu novih 780 perpera.³⁹ Imajući u vidu da im je prethodna pomoć odobrena 18. jula 1912. godine, a da su istu primili 20. jula te godine, novi paket finansijske podrške bio je samo nastavak isplaćivanja redovne dvomjesečne pomoći, jer je im prethodna isticala 20. septembra 1912. godine. Brižljiv tretman crnogorskih vlasti dovoljno govori koliko se računalo sa njima u nastupajućim događajima.

Gorepomenuta grupa malisorskih prvaka, pomoć je primala i od strane crnogorskog Ministarstva vojnog. Osmočlanoj grupi na čelu sa Sokolj Bacom, ministar Martinović je odobrio na ime pomoći 800 perpera ravnopravno raspoređenih svim njenim članovima, koje su uručene preko Nikole Ivezaja.⁴⁰ Početkom

³⁸ DACG, MID 1912. TF i PA, f-207, bez broja, brigadir M. Martinović, zastupnik ministra inostranih djela – brigadiru B. Boškoviću, oblasnom upravitelju u Podgorici, 5. (18) jul; DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 208, M. Vučinić, zastupnik oblasnog upravitelja – Ministarstvu inostranih djela (računovodstvu), 18. (31) jul.

³⁹ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 257, rješenje o pomoći malisorskim prvacima, 28. avgust/10. septembar.

⁴⁰ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 219, priznanica o izdatoj novčanoj

avgusta oblasni upravitelj Podgorice, brigadir Bošković je preko ovog Ministarstva dobio 800 perpera predviđenih za šestočlanu grupu predvođenu vojvodom Đeloš Đokom i barjaktarom Dod Prenčom, koji su sa po 200 dodijeljenih im perpera dobili dvostruko veće povjerenje ministra Martinovića, nego što je to bio slučaj sa ostalim prvacima iz njihove grupe.⁴¹ Istog dana iz Dispozicionog fonda izdvojeno je 260 perpera na ime pomoći vojvodi Nam Ljuci iz Klimenata sa „još jednim drugom“.⁴² Za razliku od cetinjskih vlastodržaca, u pružanju pomoći malisorskim prvacima crnogorski konzuli u Skadru godinama unazad pozivali su na opreznost. Nemali broj njihovih izvještaja upućenih na Cetinje, govorili su u prilog tome da se malisorskom stanovništvu ne smije bezrezervno vjerovati, zbog njihove sklonosti da se priklone bogatijem darodavcu.

Iako su finansije bile najproblematičnije crnogorsko sredstvo kojim je trebalo širiti prestiž u prekograničnim krajevima, primjetno je, da od kako je savez balkanskih država za rat s Osmanskim carstvom dobijao svoju konačnu fizionomiju, sve više novaca se izdvaja za potrebe malisorskih prvaka, koji se od tada mogu češće vidati na Cetinju. Tako je krajem avgusta 1912. godine, Sokolj Baco sa još petnaestak prvaka iz Gruda za vrijeme boravka na Cetinju dobio „za trošak“ 800 perpera, ovoga

pomoći malisorskim glavarima od strane Ministarstva vojnog, 31. jul/14. avgust. Pomoć u iznosu od 100 perpera dodijeljena je pored Sokolj Baca: Ded Đonu, Kolj Dedi, Đek Marašu, Đon Niki, Mark Aliji, Nik Sokolju, Kolj Zefi. (*Isto*)

⁴¹ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 222, priznanica kojom se potvrđuje prijem novčane pomoći za malisorske glavare, 3. (16) avgust; Pored pomenute dvojice pomoć u iznosu od po 100 perpera brigadir Bošković trebalo je da dodjeli: Mark Dašu, Mirašu Ljuci, Đeku Marku, barjaktaru Ded Niki. (*Isto*)

⁴² DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 231, priznanica o prijemu novčane pomoći, 3. (16) avgusta.

puta preko Ministarstva inostranih djela.⁴³ Po naredbi ministra predsjednika Martinovića iz ove grupe zadržali su se 5 dana na Cetinju Ded Nika, Kolj Zefa i Kolj Deda, dok je Sokolj Baco crnogorskim vlastima bio potreban 8 dana. Troškovi njihovog izdržanja u ukupnom iznosu od 116 perpera i 88 para, pali su na teret Dispozicionog fonda.⁴⁴ Sa ništa manje pažnje crnogorske vlasti se od tada odnose i prema onim Malisorima koji se u plemenskoj hijerarhiji nijesu tako visoko kotirali, a koji su po svemu sudeći bili od značaja za interese Crne Gore na tom području. Iz Dispozicionog fonda na ime pomoći za njih 14 stavljeno je na raspolaganje 210 perpera.⁴⁵ Brojna arhivska građa govori u prilog tome da su gotovo do samog početka rata izdavajana manja novčana sredstva za neke od njih, poput isplaćivanja putnih troškova u iznosu od 60 perpera za Đok Simonija, Peš Đaka, Ljuš Kola, ili recimo Ibrahima Nokprelju, kome je na ime troška iz Ministarstva inostranih djela isplaćeno 10 perpera.⁴⁶ Koliko

⁴³ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 247, priznanica o prijemu novčane pomoći, 23. avgust/5. septembar; Pored Baca, kao primaoci novčane pomoći potpisani su barjaktar Ded Nika i glavari Kolj Deda, Maraš Ujka i Tom Đoka sa ostalim društvom (*Isto*)

⁴⁴ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 258, račun o troškovima grudskih prvaka, 29. i 30. avgust/11 i 12. septembar.

⁴⁵ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 183, rješenje o izdatim novčanim sredstvima malisorskim glavarima, 30. jun/13. jul. Novčana pomoć od 210 perpera podijeljena je na sljedeći način: Kolj Prenki, Zef Pietru i Bac Selmanu iz Gruda, svi po 10 perpera, Prek Zeki, Lek Prelji, Lek Keci, Ljoš Ujki, Nik Đeki, Nik Đeljoši iz Traboinja svima po 15 perpera, Nik Sokoli iz Šalja 15, Kolj Zefu iz Hota 15, Vasilju Mirašu, Pietru Zekovu i Nik Marku iz Vuksanlekića po 20 perpera. (*Isto.*)

⁴⁶ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 246, priznanica o prijemu novčane pomoći, 20. avgust/2. septembar; DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 249, priznanica o prijemu novčane pomoći, 24. avgust/6. septembar.

su njihove usluge za crnogorsku stvar u sjevernoj Albaniji bili limitirane najbolje govori visina pomoći koju su im vlasti na Cetinju davale. Ilustracije radi, samo je vojvoda iz Klimentata Palj Ljuca sa još jednim „drugom“ za 17 dana na ime pomoći iz Dispozicionog fonda zadobio povjerenje crnogorskih vlasti teško 460 perpera.⁴⁷

Finansijska i svaka druga potpora koju su crnogorske vlasti pružale malisorskim prvacima, izazvala je reakciju onih koji su zazirali od crnogorskih namjera u sjevernoj Albaniji, poput biskupa Serećija koji je prokleo svakog Malisora „koji bi prvi otišao i poljubio ruku kralju Nikoli“. Iako su na njegovu kletvu neki Malisori ostali nijemi, sa tim se nijesu mogli složiti oni malisorski prvaci koji nijesu zaboravili šta je crnogorski kralj za njih učinio, odgovorivši biskupu kontra kletvom „da bude proklet koji ih za to kune jer je kralj Nikola spasio njihove živote, njihovo imanje, njihovo ime i njihovu čast“.⁴⁸ Ovakav stav jednog broja malisorskih prvaka govori da je crnogorski uticaj bio prilično jak, ali ne i jedini u skadarskom vilajetu. Kralj Nikola je toga bio svjestan i nastojao je da svoju podršku koju je pružao Malisorima u borbi sa Osmanlijama valorizuje tako što će „od njih dobiti saglasnost za prisajedinjenje Skadra i teritorija do Mati“.⁴⁹ U proklamaciji 9. oktobra 1912. godine crnogorski kralj je pozvao Malisore da se priključe Crnogorcima u borbi protiv Osmanskog carstva, kako bi pred Evropom opravdao svoje pretenzije na sjevernu Albaniju.⁵⁰ Priključivši se

⁴⁷ DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 231, priznanica o prijemu novčane pomoći, 3. (16) avgust; DACG, MID 1912, TF i PA, f-207, 245, priznanica o prijemu pomoći, 20. avgust/2. septembar.

⁴⁸ DACG, MID 1912, KS, f-2, 124, I. Jovičević, konzul u Skadru – brigadiru M. Martinoviću, ministru inostranih djela, 14. (27) avgust.

⁴⁹ Mihailo Vojvodić, *Skadarska kriza 1913*, Beograd, 1970, 23.

⁵⁰ *Isto*.

Crnogorcima 11. oktobra 1912. godine otpočele su zajedničke crnogorsko-malisorske vojne operacije protiv Osmanskog carstva. No, njihovim držanjem na Cetinju nijesu bili najzadovoljniji, čemu je svoj doprinos dao katolički kler, koji je u saradnji sa osmanskim organima vlasti imao zadatak da odgovori Malisore od vojne saradnje sa crnogorskim kraljem.⁵¹ No, to nije bio nimalo jednostavan zadatak, pošto je veliki broj Malisora gledao kralja Nikolu i njegovu vojsku kao svoje oslobodioce.⁵² Suočeni s opasnošću da će njihova plemenska teritorija „umesto dugogodišnje tražene i očekivane autonomije“ biti podijeljena između Srbije i Crne Gore i pripojena „drugim muslimanskim djelovima njihove nove države“, što su podsticali iz Beča, Rima i Carigrada, Malisori su vremenom počeli da gaje jaka anti-slovenska raspoloženja.⁵³ Naravno, nesebičan doprinos tome dali su i crnogorski vojnici čineći brojne pljačke i štete po Malesiji.⁵⁴ Tako se savezništvo između Crnogoraca i Albanaca počelo pretvarati u ljuto neprijateljstvo, a mir na granici između ova dva naroda za dugo vremena postao je nemoguć.

⁵¹ *Isto*, 24; Među Malisorima koji su skupa sa crnogorskom vojskom uzeli učešća u borbama u sjevernoj Albaniji, bilo je i onih, istina manjih grupa, koje su napuštale linije fronta nakon prvih okršaja sa osmanskom vojskom, odajući se pljačkanju. (Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. 1, Nikšić, 1991, 200-201)

⁵² *Isto*, 201; *Glas Crnogoraca*, broj 4, 26. januar 1913, 1; Ljiljana Aleksić-Pejković, „Severna Albanija u spoljnopolitičkim planovima Crne Gore i Srbije“, U: *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa na Cetinju 21. 22 i 23. juna 1990. godine*, (<http://www.rastko.rs/rastko-al/zbornik1990/ljaleksic-severna_1.php>), 07. 11. 2011.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ DACG, Ministarstvo vojno (u daljem tekstu MV), Razni odredi crnogorske vojske (u daljem tekstu ROCV), 1912-1915, f-1, bez broja, Jovo Bećir, šef štaba Zetskog odreda – komandi Zetskog odreda, 6. (19) oktobar.

DRUŠTVENE PRILIKE U ZETI ZA VRIJEME KNJAŽEVINE/KRALJEVINE CRNE GORE

Ivan Tepavčević

In this paper, we deal with the examination and analysis of the process of social development and modernization process in Zeta in the late nineteenth and early twentieth century, as well as changes and activities of institutions that are involved in these processes.

Krajem XIX i početkom XX vijeka Crna Gora je prolazila kroz vrlo intenzivan i jedan od najznačajnijih perioda u istoriji svog postojanja. U svega nekoliko godina zbili su se, na jednoj strani, ekonomski uspon i probuđena očekivanja u više domete državnog, političkog i privrednog razvoja, a na drugoj strani tinjali su, izbijajući na površinu sa manje ili više razornim posljedicama, znaci društvene, ekonomske i političke krize. Promjene su bile vidljive u tržišnom, monetarnom, poreskom, bankarskom sistemu – a pratila ih je i odgovarajuća nova zakonska regulativa. Napravljen je napredak i u političkom životu usvajanjem tekovina modernih građanskih država, što je bilo izraženo kasnije u donošenju ustava i uvođenju parlamentarnog sistema vlasti. Istorijske prilike – obilježene kratkotrajnim periodima oslobođenim od rata i razmišljanja o ratu – pogodovala su takvom odnosu države i društva.

Za Crnu Goru, poslije Berlinskog kongresa, nastalo je „novo doba“. Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu. Političke reforme idu zajedno sa reformom ekonomije, čitavim setom finansijskih zakona i trgovinskih konvencija, reformom obrazovanja i prosvjete, ključnih institucija države. Pokušaji modernizacije Crne Gore od sticanja nezavisnosti do kraja Prvog svjetskog rata značajni su zato što su se u njima manifestovale neke karakteristike dramatičnog prelaza patrijarhalnog u moderno društvo.

Na osnovu obaveza iz ugovora koji je zaključen u Virpazaru 21. januara 1879. godine, kao i sporazuma o evakuaciji između crnogorskih i turskih komesara teritorije tadašnjeg Skadarskog vilajeta (Podgorica, Spuž i Žabljak) pripale su Crnoj Gori.¹ Reformom državne uprave 1879. godine osnivaju se ministarstava, Državni savjet i Veliki sud. Vlast u tadašnjim administrativnim jedinicama – nahijama povjerena je okružnim kapetanima, koji su bili i predsjednici okružnih sudova. Javlja se potreba za tačnim statističkim pokazateljima o brojnim segmentima crnogorskog društva. Tada dolazi i do prvog popisa u Crnoj Gori. Pretpostavlja se da Zeta nije bila obuhvaćena ovim popisom. Međutim, pronađen je protokol poimeničnog popisa vlasnika i zemlje u kapetanijama Ponari, Žabljak, Zeta, Lajkovići, kao i vlasnika podgoričkih muslimana i hrišćana. U kapetaniji Ponari: selo Lekići 5; Grbavci 39; Vukovci 49; Ponari 53; u kapetaniji Žabljak 44; u kapetaniji Zetskoj 77; Mojanovići 78; Goričani 63; Golubovci 166; Balabani 56; Gostilj 20; Berislavci 44; Bijelo Polje 45; Bistrice 21; Kurilo 32; u kapetaniji

¹ Đorđe Borozan, „Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912“ u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica, 2000, 85.

Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918, priredili Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, Podgorica, 1992, 133–135.

Lajkovićkoj: Dajbabe 21; Lajkovići 98; Botun 20.²

Prema popisu ukupan broj vlasnika zemlje je iznosio 931, a i odnos je bio 2:1 u korist muslimana vlasnika zemlje. Vlasnici zemlje u Žabljaku i Botunu bili su svi muslimani, u Golubovcima od 166 vlasnika 94 su bili muslimani. U Goričanima od 63 vlasnika 43 su bili muslimani. U Balabanima polovina, u Berislavcima od 44 vlasnika 19 su bili muslimani. U ostalim selima muslimani nijesu bili vlasnici zemlje ili ih je bilo vrlo malo. Može se zaključiti da se broj pravoslavaca u turskom periodu dosta smanjio na račun domicilnog i doseljavanog muslimanskog stanovništva.

Nove podatke nalazimo 1882. godine kada je napravljen imenik nahija, opština, plemena i kapetanija sa brojem kuća. Tu vidimo da u kapetaniji popa Mata Popovića opštine Mahala i Goričani imaju 290 kuća, Golubovci 185, Bijelo Polje 120, Berislavci 75 kuća. U drugoj kapetaniji Sava Berilaže bilježimo da Ponari i Vukovci imaju 100 kuća, Grbavci 50 kuća. U kapetaniji Grujice Đurova opština Vranjina imala je 80 kuća. Podaci popisa iz 1889. godine pokazuju da selo Botun ima 43 domaćinstva, Srpska 16, Mitrovići 23, a Lajkovići 61 domaćinstvo. Interesantno je napomenuti da se u selima Srpska i Lajkovići navodi po jedna žena koja je pismena.

Popis koji je urađen 1909. godine bio je do tada najpotpuniji. Primjećujemo da je zbog vojnih stvari dodavan broj stanovnika. Tako u Zetskoj kapetaniji registrujemo 4794 stanovnika.³ Tačan broj stanovnika u Crnoj Gori vlasti su iz vojničkih ili nekih drugih razloga držale u tajnosti. Kao najvjerodostojniji može se uzeti podatak naveden u Narodnoj skupštini gdje se navodi da je po popisu od 31. decembra 1909. u Crnoj Gori bilo 37.911

² Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 320.

³ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 324.

domova, odnosno 220.000 stanovnika.⁴ Bilo je ukupno 34.569 gradskih stanovnika, što je činilo 15.5% od ukupnog broja stanovnika.⁵

Pošto su okruzi bili podijeljeni na kapetanije, vlast kapetana u njima je bila najveća. Kapetani su popisivali daciju svake godine, i dobijali posebne upute za prikupljanje iste. Obično se donosila do Petkova dana.⁶ Interesantno je da je opština Ponari, pošto je pripadala bataljonu lješkopoljskom, pridružena kapetaniji lješkopoljskoj, i da kapetan žabljački ne piše u daciju opštinu ponarsku.⁷

Sve do 1905. godine civilne i vojne vlasti su bile gotovo objedinjene. Godine 1903. sprovedena je nova administrativna podjela. Prema Zakonu o ustrojstvu ministarstva unutrašnjih djela i administrativnoj podjeli države iz 1903. godine zemlja je bila podijeljena na pet oblasti: Katunsko-rječku, Zetsko-brdsku, Nikšićku, Moračko-vasojevičku i Primorsko-crničku. Zeta je bila u sastavu Zetsko-brdske oblasti sa glavnim oblasnim mjestom Podgoricom.⁸ Sada je bilo 56 kapetanija i 6 varoških opština. Pod rednim brojem 8 bila je Zetska kapetanija, ranije Donjo-zetska kapetanija, kapetansko mjesto Golubovci.⁹ Ovakav administrativno-teritorijalni sistem organizacije ostao je na snazi sve do 1910. godine. Najviši organi vlasti u oblastima

⁴ *Stenografske bilješke Crnogorske narodne skupštine*, 1914, 454.

⁵ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1878–1912*, 16.

⁶ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 38, dokument 31.

⁷ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 238, dokument 322.

⁸ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 671, dokument 242.

⁹ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 937, dokument 293.

bili su njihovi upravitelji, neposredno odgovorni ministru unutrašnjih poslova. Njihova administrativna i sudska vlast je podvojena, a u kapetanijama je ostala ista. Naredne godine je ova administrativno-teritorijalna podjela dopunjena novim zakonom, po kome je spajanjem nekih kapetanija njihov broj smanjen. Poslije donošenja prvog ustava (na Nikoljdan, 6. decembra po starom kalendaru) 1905. godine, upućen je raspis svim oblasnim upravama, predsjednicima varoških opština i plemenskim kapetanima kojim se zahtijeva da se narodu što bolje objasne sve njihove odrednice. Kada je formirana Narodna skupština 31. oktobra 1906. godine, za Zetsku kapetaniju bio je izabran Savo Vuletić, predsjednik Opštine Cetinje.¹⁰ On će Zetu predstavljati i kasnije.¹¹

Pet godina kasnije Crnogorska narodna skupština donijela je zakon o novoj administrativnoj podjeli. Prema Zakonu o administrativnoj podjeli Knjaževine Crne Gore od 12. februara 1910. godine zemlja je podijeljena na deset oblasti sa istim brojem kapetanija. Zeta se nalazila u okviru četvrte oblasti, Zetske, čije je oblasno mjesto bilo Podgorica. U ovoj oblasti bila je Zetska kapetanija, sa kapetanskim mjestom Golubovci.¹²

U zetskoj oblasti pored Podgoričke kapetanije nalazile su se još: Zetska (Golubovci), Donjokučka (Doljani), Gornjokučka (Bezjovo), Bratonožićka (Pelev Brijeg) i Zatrijebačka (Zatrijebač).

Stupanjem na snagu ovog zakona prestaju važiti Zakon o administrativnoj podjeli Države od 7. decembra 1903. godine; Zakon o izmjenama i dopunama u Zakonu o administrativnoj podjeli Države od 15. jula 1904. godine i Zakon o izmjenama i

¹⁰ Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, 122.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 4. januar 1914. godine, broj 1, strana 1.

¹² Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, Podgorica, 1998, 1019, dokument broj 148.

dopunama u Zakonu o administrativnoj podjeli Države od 26. juna 1909. godine.¹³ Prema Zakonu o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori, koji je stupio na snagu 25. februara 1910. godine, Podgorički oblasni sud bio je nadležan za kapetanije: Zetsku, Podgoričku, Gornjokučku, Donjokučku, Bratonožićku, Zatrijebačku i varoš Podgoricu.¹⁴

Poslije Prvog balkanskog rata u oblasti zetsko-brdskoj bile su seoske opštine sa područja Zetske kapetanije: Golubovačka, Mahalska, Bjelopoljska, Berislavačka. U kapetaniji Podgoričkoj bila je lajkovačka opština.¹⁵

Stanovništvo Zete u ovom periodu zakoračilo je na scenu relativno burnog i dramatičnog političkog života, u kome su stranački sukobi, parlamentarni konflikti i smjene vlada, odražavali društveno-nacionalnu i ekonomsko-socijalnu stvarnost. Karakteristike ovoga perioda su i odnosi i sukobi na novim granicama, zatim malisorske bune, balkanski ratovi i Prvi svjetski rat.

Početak XX vijeka gradski život unosi izvjesne novine u određenu društvenu strukturu zemlje. U periodu 1879–1910, povezane su sve važnije tačke, varoši i varošice dobrim kolskim putevima.¹⁶ Do 1905. godine bilo je izgrađeno 250 km kolskih puteva. Od 1908. godine na tim putevima se odvija automobilski saobraćaj. Istovremeno se pušta u saobraćaj pruga Bar –

¹³ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, Podgorica, 1998, 1021, dokument broj 148.

¹⁴ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, Podgorica, 1998, 1023, dokument broj 149.

¹⁵ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 466.

¹⁶ Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka*, Beograd, 1964, 47.

Virpazar. Crna Gora je bila agrarna zemlja u kojoj je najveći dio stanovništva sačinjavalo seljaštvo, a stočarstvo i zemljoradnja su bile glavne privredne grane.¹⁷ To je bilo uslovljeno objektivnim razlozima: slabim putevima do mora i željeznice, nedostupnošću šuma, oskudicom sirovina, nepostojanjem masovne potrošnje, dugo zadržanim industrijskim razvitkom. Stanovnici Zete su preko Podgorice kao najvećeg grada i trgovačkog centra u Crnoj Gori, povezani kolskim putem sa Nikšićem tek 1892. godine, odnosno trinaest godina nakon njenog ulaska u sastav crnogorske države. Sa Cetinjem su komunikacijski povezani dvije godine ranije (1890), putem preko Rijeke Crnojevića, a sa Kolašinom 1908. godine. Veza između Podgorice i Andrijevice, kao krajnje tačke na sjeveroistoku Crne Gore, nije bila završena do 1910. godine.¹⁸ Jedna od znatnih poteškoća na liniji Plavnica – Danilovgrad, most na Cijevni koja dijeli Zetu od Ćemovskog polja, premošćena je 1884. godine. Dužina mu je bila 115 metara sa osam stopa. Važnost mosta neprocjenjiva je po saobraćaj naroda zetskog sa Podgoricom u jesen i zimu. Sva roba sa Plavnice preko Cijevne prelazila je preko ovoga mosta.¹⁹ Upravo sa razvojem saobraćaja razvija se industrija – drvna, duvanska i industrija piva. To pogoduje i razvoju trgovačkog i zelenaškog kapitala, razvoju bankarskog sektora. Od 1906. godine postoji domaća valuta perper. Sve su to parametri za određenu dinamiku u privrednom i društvenom ambijentu Crne Gore. Koncesije date stranom kapitalu svakako su uticale na poboljšanje cjelokupne slike privrednog života. Ovo je bilo razdoblje od velikog zamaaha i značaja, i jedno od najdužih mirnodopskih razdoblja do

¹⁷ Saša Knežević, „Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908“, *Istorijski zapisi*, br. 3, 1996. 153.

¹⁸ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, 334.

¹⁹ *Glas Crnogorca*, 30. septembar 1884. godine, broj 40, strana 3.

tada. Sve to je omogućilo realizaciju krupnih promjena i napredak u razvoju.

Poslije oslobodilačkog rata 1876–1878. desile su se krupne promjene u agrarnim odnosima, privredi, saobraćaju, trgovini, razvoju školstva i prosvete. Međutim, dolazi i do raslojavanja stanovništva, socijalne diferencijacije, političkih sukoba. Na površinu su isplivala goruća socioekonomska pitanja. Mještani su obrađivali zemlje muslimana koji su napustili svoje posjede.²⁰ To su bili najznačajniji kompleksi turskih zemalja. Ukidaju se čivčijski zemljišni odnosi, a dotadašnji zavisni seljaci postaju vlasnici zemlje. Oni postaju vlasnici bilo otkupom od države ili samih seljaka, tako da se broj muslimana koji imaju svoje posjede poslije 1900. godine smanjuje.

Zemlja je u Zeti dobijana najviše na dva načina: prvi u obliku vojničkih djelova, a drugi u obliku djelova zemlje koje je lično knjaz darivao. Sve je zavisilo od slučaja do slučaja. Ubrzo po oslobođenju počinju poljoprivredni radovi, tako da početkom

²⁰ Na primjer, u Kurilu su bile 34 porodice koje su držale isto toliko imanja muslimana koji su se iselili i ta površina je iznosila 154 rala. U Bisticama je bilo 30 mještana koji su obrađivali 230 rala sa 57 takvih posjeda. U Bijelom Polju 50 mještana je obrađivalo 130 posjeda ukupne površine 476 rala. U Berislavcima su 43 držaoca obrađivala 169 posjeda sa 198 rala. U Balabanima 45 mještana obrađuje oko 210 parcela sa 482 rala. U Gostilju je 27 držalaca obrađivalo 130 parcela sa 304 rala. U Šušunji njih 12 drži 50 parcela sa 161 ralom. U Golubovcima su 153 podržnika držala imanja 494 muhadžira i 196 podgoričkih muslimana sa ukupnom površinom od oko 800 rala. Tokom 1883. i 1884. godine 220 muhadžirskih imanja posjedovalo je 2083 rala obradive zemlje, 944 kose livade i 169 motika vinograda; 69 domaćinstava muslimana – crnogorskih državljana imalo je 855 rala, oko 700 kosa livade i 75 motika vinograda, dok je 69 crnogorskih domaćinstava raspolagalo sa oko 432 rala, 668 kosa livade i oko 232 motike vinograda. Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 215.

maja 1879. godine imamo na 50 rala zemlje pripreme radove za sađenje djeteline, na kojoj će biti posađeno 250 oka sjemena, kao i šest rala na kome će biti rasadnik za krtolu za svu Zetu.

U ovom periodu najviše vinograda je bilo u okolini Plavnice, kao i na nekim mjestima u Golubovcima (Balijače i Rudoš), kod Gošića, Zalata kod Vukovaca, Zlogorica kod Srpske, Stanislavci kod Nikolj crkve.²¹ U tursko vrijeme, zbog vjerskih prilika, nastupilo je osjetno opadanje vinogradarstva. Opadanju su doprinijele i poplave Skadarskog jezera kroz XIX vijek, kao i bolesti vinove loze. Početkom XX vijeka počinje postepeni napredak u ovoj oblasti. Po Zetskoj kapetaniji se tražilo da se zabilježe oni koji žele imati makinu za „kopljenje loze“.²² Povećanje interesovanja za vinogradarstvo, i proizvode istog, neminovno je vodilo otvaranju mehana, hanova i krčmi. Često su otvarane duž prometnih puteva. U pojedinim selima bilo je po nekoliko malih gostionica „đe se svako jutro okupljaju mušterije da popiju po jednu slatku i po jednu grku kavu ili po bočicu rakije.“²³ Od 1904. godine kada se donose posebne zakonske odredbe, njihov broj se ograničava na određenu mjeru. Maja 1914. godine kaže se da se po zemlji drže mnoge hanske radnje, za koje nijesu dobijene dozvole.

U ovom periodu uzgaja se bostan (dinje i pipuni) koji se prodaje na obližnjim pazarima. Na primjer, na Rijeci Crnojevića je dovoženo i do 40 čamaca punih bostana koji se prodavao za jedan dan. Posebno je za stanovništvo Zete bilo privlačno da se bavi ovom proizvodnjom, jer je jedno ralo posađeno bostanom, moglo dati prihoda kao četiri rala kukuruza.

²¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 226.

²² Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 226.

²³ *Glas Crnogorca*, 1894, broj 28, str. 3.

Uzgajanje duvana je bilo praćeno većim interesom u ovome periodu, posebno kada početkom XX vijeka dolazi do organizovanije industrijske proizvodnje. Zakon o monopolu duvana usvojen je u Skupštini 8. juna 1903. godine. Prema zakonu, proizvodnja duvana dopuštena je i u Zeti,²⁴ a najmanja površina pod duvanom bila je jedno ralo.

Prema podacima uprave Monopola za 1909. godinu u Zetskoj kapetaniji koja je obuhvatala 7 sela broj gajitelja duvana bio je 204, i oni su na 22 hektara sadili duvan. Količina otkupljenog duvana bila je nešto preko 20 tona, a vrijednost 13.503 perpera.²⁵ Godinu ranije ta vrijednost je bila 4.731 perper.²⁶ Godine 1910. vrijednost otkupljenog duvana iz Zetske kapetanije bila je nešto manje od 9.000 perpera.²⁷ Interesantni su nazivi domaćeg duvana: Danica, Nemanja, Balša, Eksport, Arvanit. Međutim, zbog malverzacija i korupcije prilikom procjene duvana, ljudi smatraju da im trud nije adekvatno nagrađen. Tako počinje da cvjeta kontraband (šverc) prema turskoj granici. Onome ko bi se uhvatio u ovome prestupu zabranjeno je bilo gajenje duvana za pet godina, a za ponovljen prekršaj slijedila je doživotna zabrana. Šverc je uhvatio velikog maha na ovom graničnom području, tako da je vlast bila prinuđena da organizuje posebne organe koji su radili na njegovom suzbijanju. U 1904. godini imamo izvještaje da je šverc bio rasprostranjen od Cijevne do Blata, posebno su vikendom iz Zete išli u Mataguže, tamo kupovali sve što im treba za kuću („špirit, vino, rakiju, kafu, cugar, furmine, cigare, ulje, kameno“) i prenosili preko granice, bez da plate carinu. Zbog toga se traže dva žandarma

²⁴ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 688, dokument 248.

²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 51, 13. novembar 1910. godine strana 3.

²⁶ *Glas Crnogorca*, 23. januar 1910. godine, broj 4, strana 4.

²⁷ *Glas Crnogorca*, 17. septembar 1911. godine, broj 41, strana 5.

koji bi spriječili kontraband.²⁸

U jednom periodu bilo je pokušaja uzgoja lana, poput određenih krajeva u selu Srpska. Ali uzgoj nije uzeo širokog maha, kao što je bio slučaj sa duvanom.

Što se tiče stočarstva, najbolje uslove za držanje goveda pruža južni dio Zete, Ponari, Kurilo, Bistrice, Bijelo Polje, Berislavci, Gostilj, Mataguži. Poslije oslobođenja počinje sve više da se razvija svinjogojstvo. Do opadanja stočarstva dolazi u vremeima ratova, jer su se vojske najviše hranile mesom. U Zeti je ugrožen stočni fond posebno od 1912. godine i početka balkanskih ratova, da bi se u vrijeme Prvog svjetskog rata fond dosta prorijedio i zbog nasilnih rekvizicija od strane Austrijanaca.

Stanovnici Vranjine žalili su se Državnom savjetu na određene odredbe uredbe o ribolovu, smatrajući da je ugrožena egzistencija u sedamdeset domaćinstava iz njihovog sela. Zaduživali su se kako bi načinili gribove za oko 600 talira, ali zbog odredbi o zabrani ribolova u periodu marta i aprila, nijesu mogli povratiti ta sredstva. Pojedina zetska sela imala su po tri društva poput Mojanovića, Ponari, Bijelo Polje i Golubovci dva, a Bistrice, Gostilj i Ljajkovići po jedno.²⁹ Kada se podmire domaće potrebe, jedan dio ribe se izvezio. Posebno je bila poznata usoljena i sušena riba ukljeva, krap i skobalj. Sporovi oko imovine bili su prisutni i oko Skadarskog jezera. Sukobi su riješeni početkom 1887. godine između Ceklinjana, Lješnjana, Grbavčana, Vukovčana i Ponarlija oko ribolova u jezeru.³⁰

Zanatstvo, takođe napreduje poslije doseljavanja novog stanovništva. Javlja se zidarski i drvodeljski zanati, koji su bili potrebni za izgradnju novih kuća. U Lajkovićima stanovnici

²⁸ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 275, dokument 376.

²⁹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 234.

³⁰ *Crnogorski sudovi, Isprave 1879–1899*, Podgorica, 1998, 122, 280.

počinju da se bave kovačkim zanatom, a u Mojanovićima i Golubovcima kolarskim. U selima pored obale jezera usavršavaju se mrežarski zanati, kao i pravljenje asura, sepeta.

Početak XX vijeka osnivaju se zemljoradničko-stočarske zadruge u Zeti. Seljaci u zadrugama smatraju da imaju veću garanciju pri nabavci sredstava za rad, voćnih sadnica, sjemena, namirnica, tako da se već 1907. godine osnivaju ove zadruge u Mojanovićima, Golubovcima, Šušunji, i Goričanima,³¹ a sljedeće godine i u Berislavcima. Ministarstvo unutrašnjih dijela potvrdilo je Pravilnik zemljoradničke zadruge u Mojanovićima (Knjaz je naredio da se njegova dva unuka knjaževići Stevan i Stanislav upišu kao članovi zadruge i čestitao taj srećni početak),³² pa se onda osnovala zauzimanjem Joce Petrovića, upravitelja Podgoričke banke, zadruga i u drugom zetskom selu u Golubovcima. Zadruga je sastavljena od 15 članova.³³ Smatra se da su ovdje dobri uslovi za napredak seoskih gazdinstava, ali da se zemlja ne obrađuje, niti stoka gaji racionalno. Vrijedno je pomena da je u Šušunji početkom XX vijeka radio parni mlin u vlasništvu Matanovića.

Postojao je plan Hamera krajem 1897. godine da se na Plavnici uredi jedan magacin za smještaj trgovačke robe. Zemljište je bilo crkvena svojina opštine Berislavci,³⁴ i dva mjeseca kasnije dobijena je dozvola od Mitropolita. Na Plavnici su se nalazili državni magacini sa žitom. Bilježimo primjer da je žito izdavano ljudima koji su prebjegli u knjaževu granicu, kao što je slučaj bio sa Gusinjanima tokom 1882. godine, kada im je izdato po 30 kilograma po čovjeku, ili iste godine kada je piper-

³¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 236.

³² *Glas Crnogorca*, 16. jun 1907. godine, broj 27, strana 3.

³³ *Glas Crnogorca*, broj 29, 26. jun 1907. godine, strana 2.

³⁴ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio

skim porodicama koje su se vratile sa puta za Srbiju isto izdavano.³⁵ Plemenski kapetan Donje Zete, za magazin na Plavnici, a kapetani finansijski za ostale magazine bili su dužni u 1886. godini više puta nedeljno nadgledati „vrši li se uredno prodaja soli na propisate ure“, kao i da kontrolišu da li se izdaje narodu zdrava i čista mjera soli, da pregledaju u kakvom stanju se nalazi državna zgrada, da li su mjere u dobrom redu, da li se čiste svaki dan, kao i da nijesu pokvarene.³⁶ Carinarnica je prema Zakonu o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori iz 1899. godine bila na Plavnici.³⁷ Grupa trgovaca se krajem 1902. godine žalila na činovnike u carinarnici na Plavnici, zbog toga što im se roba često kvarila usljed neadekvatnog smještaja.³⁸ Na Plavnici je postojao parobrod koji je saobraćao tri puta nedeljno do Rijeke Crnojevića i Skadra.³⁹

Zećani su imali velike probleme sa poplavama. Jedna takva je zabilježena 1896. i 1897. godine. Tada su formirani odbori za prikupljanje pomoći ugroženom zetskom stanovništvu. Novine „Glas Crnogorca“ donosile su spiskove priložnika koji su pomagali ugroženo stanovništvo. Prilikom poplave iz 1896. godine Zeta je bila poplavljena do Botuna. Narod se spasavao na čunovima, i prevezio na Vranjinu. Nije bilo žrtava, ali su bile velike štete u stočnom fondu i namirnicama. Tada je Knjaz dolazio u Zetu da obiđe poplavljena domaćinstva.⁴⁰ Poplave su

³⁵ *Crnogorski sudovi, Isprave 1879–1899*, Podgorica, 1998, 122, 139.

³⁶ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 89, dokument 111.

³⁷ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 419, dokument 165.

³⁸ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 253, dokument 346.

³⁹ *Glas Crnogorca*, 24. april 1888. godine, broj 17, strana 4.

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, 1. XI 1896. godine, broj 45, strana 3.

se ponavljale i kasnije kao što je bio slučaj 1901. godine, kada je Morača napravila veliku štetu u Vukovcima. Sličan slučaj se desio i dvije godine kasnije, kada je poplava pričinila veliku štetu u selima: Berislavci, Bijelo Polje, Goričani, Kurilo i Bistrica. Oblasni upravitelj je izvještavao da su putevi odneseni na više mjesta. I 1904. godine gotovo sva Zeta od Cijevne do Jezera je stradala od poplava. Seljani su pokušali da prave podzide, ali priroda je neumoljiva. Poplave su bile periodične i u kasnijem periodu. Tokom 1914. i 1915. godine česta jugovina sa kišama prouzrokovala je izlivanje korita Morače i Cijevne i činila velike štete seljacima. Tih godina česte su bile epidemije, posebno su stradala djeca.⁴¹ Tokom rata dolaze izještaji o poplavama, kišama, nevremenu, i traži se da se izvještava što češće o tome.

Maja 1910. godine došlo je do velike štete od grada za poljoprivredu u Zeti. Vinogradi u prostoru od 1560 motika (ili 624.000 čokota) tako su postradali i povrijeđeni čokoti, da se kroz tri godine neće u prvobitno stanje povratiti. Ukupna šteta od nevremena u selima: Golubovci, Mojanovići, Goričani, Mahala i Vukovci je procijenjena na 86.211 perpera.⁴²

Osim od ovih vremenskih neprilika, stanovništvo Zete je imalo problema i sa skakavcima. Godine 1889. sve usjeve i travu do korijena su uništili. Gotovo kompletan zasad duvana i rumetina su pojeli. Okružna vlast u Podgorici naredila je vojnicima da ih ubijaju granama, tako da se smanjio broj skakavaca za 100.000. U saopštenju se kaže da je dalje uništavanje odgođeno do potrebe.⁴³

⁴¹ MUD 1594/1915 (2), sekretar Vuletić 23. 4. 1915. šalje administratoru zetsko-brdske oblasti Spasoju Piletiću, načelniku ministarstva unutrašnjih poslova Podgorica.

⁴² OUP 5,2/1910, 22. maj 1910. zastupnik oblasnog upravitelja Lazović – oblasnom ekonomu Ivu Kaluđeroviću

⁴³ *Glas Crnogorca*, 11. jun 1889. godine, broj 24, strana 3.

Škola u Golubovcima, kao najstarija, pominje se 1873. godine, a njen prvi učitelj je bio Savo Pejović. Ona se spominje dvije godine ranije, ali nije sigurno da je škola tada počela sa radom. Zbog neredovnih prilika i skorog rata rad u njoj je bio obustavljen sve do jeseni 1883. godine. Te školske godine imala je 53 đaka. U Crnoj Gori je ove godine bilo ukupno 1.575 đaka.⁴⁴ Dvije godine kasnije, 1885/1886. isto u Golubovcima bila su 42 đaka, i po prvi put 2 djevojčice su pohađale nastavu.⁴⁵ Sljedeće godine broj đaka se nešto povećao na 56. Godine 1888/1889. bilo je 99 đaka, a sljedeće 72. Broj učenika u ovoj školi se smanjuje sljedećih godina. Svega 33 đaka pohađa nastavu.⁴⁶ Broj varira do kraja vijeka između 39 đaka školske 1894/1895. godine i 123 đaka, od kojih je bila jedna djevojčica školske 1899/1900. godine. Učitelj u Golubovcima školske 1889/1890. godine za prva dva razreda bio je Krsto Nenezić, a za treći i četvrti Andrija Jovičević.⁴⁷ Učitelji su bili još pop Andrija Dragović, pop Joko Gojinić, Aleksa Klikovac, kasnije je upravitelj bio Vasilije Drakić.⁴⁸

Godišnja plata bila je 150 talijera. Upravitelj škole bio je pop Simo Martinović. Pošto uslovi nijesu bili baš najbolji odobreno

⁴⁴ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 89.

⁴⁵ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 91.

⁴⁶ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 96.

⁴⁷ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 235, dokument 93

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, 11. avgust 1907. godine, broj 36, strana 1.

je da se podigne nova zgrada u centru Golubovaca. Redovna nastava u njoj počela je 1895. godine. Broj upisane djece je rastao iz godine u godinu. Najviše đaka u Golubovcima bilo je školske 1909/1910. godine kada je nastavu pohađalo 177 đaka, od kojih su 4 bile djevojčice.

U Vukovcima nalazimo podatke za školsku 1905/1906. gdje 41 đak pohađa nastavu.⁴⁹ Školu su pohađala djeca i iz: Grbavaca, Lekića, Ponara, Kurila. Učitelj je bio Milo Radičević. Kasnije je bio Risto Marković.⁵⁰ Interesantno je napomenuti za ovu školu da je jedno od šest povjereništava srpske književne zadruge bilo ovdje. Sljedećih godina broj đaka se kreće od 40 do 51 u školskoj 1909/1910. godini. Od 1907. godine otvara se osnovna škola u Bijelom Polju. U početku je imala 30 učenika. Za Vranjinu imamo podatke za 1898. godinu da je bilo 37 đaka u školi. Broj varira sljedećih godina od 21 đaka 1902/1903. do 32 školske 1899/1900. U Srpskoj prve podatke nalazimo u školskoj 1908/1909. godini kada nastavu pohađa 53 đaka, od kojih 46 učenika i 7 učenica.⁵¹ Školske 1909/10. škola je imala 53 učenika. U 1911. godini počelo se sa izgradnjom školske zgrade, blizu crkve. Školu su pohađala i djeca iz okolnih sela: Mitrovića, Botuna i Lajkovića.

Prema podacima iz popisa 1909. godine odnos pismenih u Zetskoj kapetaniji iznosio je 48:1 u korist muškog stanovništva.

Prilikom iskopavanja u Zeti 1897. godine u blizini turske granice prema Golubovcima, pronađeni su predmeti slični

⁴⁹ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 115.

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 23. jun 1907. godine, broj 28, strana 1.

⁵¹ Branko Pavičević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga V, Podgorica, 1998, 120.

onima u Duklji, kao i ostaci vodovoda kome su čunte od olova.⁵²

Zdravstvene prilike nijesu bile baš najbolje. Krajem novembra 1885. godine podnesen je izvještaj o stanju zdravlja na prostoru Vukovaca. Tu se navodi da je od 48 kuća u selu u 7 stanje veoma teško zbog kuge, da je oboljelo 18 djece, od kojih 3 sa smrtnim ishodom. Usljedile su mjere karantina za cijelo selo. Ovo nije bio rijedak slučaj, jer takve pojave nalazimo i u XX vijeku. Državni savjet je upućivao raspise u zetske kapetanije kako bi se obratila veća pažnja na higijenske prilike i da bi se preduprijeđile zaraze. Tu stoji da se mora paziti na čistoću kuća, ulica, bunara, kanala, vodotoka, na odlaganje smeća i druge stvari bitne za zdravlje stanovništva.

U 1911. godini pojavila se kolera u Zeti, tako da su bili zabranjeni skupovi, okupljanja. Zbog toga je u Balabane, koji su bili najviše zahvaćeni kolerom, išao i sam ministar unutrašnjih djela Marko Đukanović, koji je izdao sve potrebne naredbe, kako bi se ova opaka zaraza suzbila.⁵³ Odatle se raširila u Golubovce. Bilo je devet smrtnih slučajeva.⁵⁴ Periodično je dolazilo i do pojava tuberkuloze, ali je na narod najteže posljedice ostavio grip iz 1918. godine, koji je u drugoj polovini te godine prerastao u epidemiju.

Prostor Zete u duhovnom smislu pripadao je prema članu 2, Ustava Svetog sinoda iz decembra 1903. godine, Cetinskoj arhiepiskopiji.⁵⁵ U ovoj kapetaniji bilo je poslije oslobođenja 875 domaćinstava od kojih 477 pravoslavnih i 398 muslimanskih.

⁵² MUD 142/1897, 12. 2. 1897. Kapetan Džaković – Božu Petroviću, predsjedniku Državnog savjeta, ministru unutrašnjih djela.

⁵³ *Glas Crnogorca*, 15. X 1911. godine, broj 45, strana 3.

⁵⁴ *Cetinjski vjesnik*, 19. oktobar 1911. godine, broj 82, strana 3 i 4.

⁵⁵ Branko Pavićević, Radoslav Paspopović, *Crnogorski zakonici, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 796, dokument 270.

Kapetanija je imala pet crkava i dvije džamije. Prve su bile u Mahali, Golubovcima, Bijelom Polju, Berislavcima i Kurilu, a druge u Golubovcima i Berislavcima.⁵⁶ Kasnije je ruski konzul Jastrebov dao podatke o pravoslavnim crkvama na prostoru Zete, pa navodi da parohiju crkve u Srpskoj čini 71 kuća sa 392 stanovnika; parohiju crkve u Mahali 75 kuća sa 400 stanovnika; parohiju u Kurilu 108 kuća sa 587 žitelja; parohiju crkve u Berislavcima 47 kuća sa 198 stanovnika; crkve u Gostilju 25 kuća sa 130 stanovnika; crkve u Golubovcima 150 kuća sa 860 stanovnika; crkve u Vukovcima 120 kuća sa 683 stanovnika. Neke parohije su zauzime prostor nekoliko sela.

Mitrofan Ban je odlikovao zetskog sveštenika Rista Popovića 1897. godine.⁵⁷ U ovom periodu obnovljene su crkve u Vukovcima 1888. godine, Srpskoj 1879, Mahali 1889, Golubovcima 1894, Berislavcima 1899. i Grbavcima 1902.⁵⁸ Sveštenici početkom 1910. godine u Zeti su bili: paroh u Srpskoj Andrija Dragović; paroh u Golubovcima Mihailo Popović; paroh u Vukovačko-žabljačkoj parohiji Risto Popović; paroh u Berislavačko-bjelopoljskoj parohiji Špiro Radičević.⁵⁹

Za vrijeme Turaka, pored dvije džamije (u Goričanima i Golubovcima), treća je postojala u Berislavcima (zaselak Čilija). U Goričanima je bila džamija do 1927. godine kada je srušena. U selu se krajem XIX vijeka nalazio Janjića han, pokraj puta Podgorica – Plavnica. Kasnije je na njegovom mjestu izgrađena prodavnica preduzeća „13. jul“. Muslimanima koji su

⁵⁶ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 258.

⁵⁷ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 253.

⁵⁸ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 408.

⁵⁹ *Glas Crnogorca*, 23. januar 1910. godine, broj 4, strana 1.

ostali u Zeti, sudio je muftija po šerijatskom zakonu.⁶⁰ Interesantno da je Ministarstvo inostranih djela obavještavalo podgoričke muslimane preko okružnih sudova o vremenu polaska karavana na hodočašće u Meku.⁶¹

Delegacija podgoričkih i zetskih muslimana, predvođenih Bećir-begom Osmanagićem došla je na Cetinje 13. februara 1879. godine i izrazila spremnost da ostanu u novoj državi i budu njeni vjerni podanici.⁶² Muhadžiri su se dugo poslije Berlinskog kongresa nadali da će se vratiti njihove zemlje i posjedi pod okrilje Turske, jer su smatrali da će se u nekom budućem ratu sve to pripojiti Turskoj do Morače. Zbog toga nijesu htjeli prodati svoje zemlje, uprkos činjenici da nijesu primali dohotke sa svojih imanja, koji su im bili zagarantovani. A oni koji su to ipak radili prodavali su ralo zemlje prve klase 10 talira, druge 7, treće 5, četvrte 3, a pete klase 1 talir. Prema nekim podacima, zemlje muhadžira u Zeti i Lješkolju 1880. godine iznosile su oko 720 rala.⁶³ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica šalje knjazu Nikoli jedan dopis decembra 1880. godine u kome navodi da Podgoričani stalno odlaze, ali da ostavljaju u svojim kućama i na svojim imanjima po jedno ili dvoje, da se staraju o zemlji i stoci koju ostavljaju.⁶⁴

⁶⁰ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 141.

⁶¹ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 117.

⁶² Đorđe Borozan, „Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912“ u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica, 2000, 86.

⁶³ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 220.

⁶⁴ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 62.

Tursko poslanstvo je dostavilo crnogorskom Ministarstvu inostranih djela avgusta 1885. godine ponudu za otkup muhadžirskih imanja. Prema toj ponudi najviše bi se dalo deset reala za dunum zemlje oko sela, a ako su bile blizu varoši onda do 30 reala bi se moglo naplatiti. Deset reala su bile procijenjene zemlje u Kurilu, Bijelom Polju, Gostilju, Berislavcima i Golubovcima.⁶⁵

U javnosti se poslije Kongresa ističe da je knjaz Nikola načinio određene ustupke prema osmanskim vlastima, tako što je Mataguže, Vladnju, Dinoš i Stočicu prepustio Turcima, a da je Crna Gora na njih imala pravo. To je urađeno zbog prijateljstva prema sultanu da se što prije definiše i reguliše granica, kako bi se izbjegli pogranični sukobi.⁶⁶ Kako se izvještava par godina kasnije, novi podanici crnogorski iz Zete nijesu raja, nego slobodni i ravnopravni u svemu državljani crnogorski. „Ima ih toliko pod crvenim fesom turskim i pod bijelom kapom arbanaškom, ali na mnogom fesu i kapi cakli se kapetanski, barjaktarski, pa i vojvodski grb crnogorski.“⁶⁷

Konačno razgraničenje u Zeti izvršeno je 1883. godine, do tada je po riječima upravitelja Lazovića postojala demarkaciona linija. Sa crnogorske strane ostale su zemlje zetskih emigranata, koji su se naselili u Matagužima, Vranju i Vladnama. Postojali su predlozi da se zbog čestih obračuna njima zabrani da obrađuju te zemlje.⁶⁸ Interesantno da je knjaz Nikola u pratnji Dževat-efendije, zastupnika otomanskog, početkom maja 1884. godine bio u Zeti. Prema pisanju štampe narod je sa svih strana

⁶⁵ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 106, 107.

⁶⁶ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 125.

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, 13. maj 1884. godine, broj 20, strana 1.

⁶⁸ *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007, 214.

izlazio na sretanje svome Gospodararu i pozdravljao ga oduševljeno. Kraće vrijeme se zadržao u selu Srpska.⁶⁹ Par godina kasnije Knjaz Našljednik je bio u lovnu po Zeti sa Božom Petrovićem.⁷⁰ Iste 1888. godine u jesen Knjaz je odlazio u lov sa sinom Danilom, vojvodom Stankom Radonjićem, Filipom Petrovićem i pratnjom.⁷¹ Prilikom proslave dvadesetogodišnjice oslobođenja Zete i Podgorice 9. februara 1899. godine na banketu koji je tom prilikom upriličen između ostalih odabranih gostiju bili su i knjaz Mirko, ministar vojni Ilija Plamenac, vojvoda Mihailo Nišin, komandiri i oficiri stajaće vojske. Na čelu podgoričkih muhamedanaca bio je vojvoda Bećir-beg, zatim kadije, hodže, takođe rimokatolički sveštenici.⁷²

Zemlja se dijelila i vlastima, kapetanima i činovnicima. Tako imamo primjer da je okružni kapetan u Podgorici B. Marković dobio 46 rala u Zeti. U selu Srpska veliku zemlju imao je vojvoda Ivo Radonjić. Boljevići su kupili kompletnu imovinu 1911. godine, koja se sastojala od pet mlinova na vodi, jednog parnog mlina, dvospratne kuće, ekonomskih zgrada, 42 rala oranica i 331 rala pašnjaka.⁷³

U tom periodu počinje intenzivnije naseljavanje porodica iz Kuča, Pipera i Bratonožića. U periodu od 1882. do 1892. godine Zetu naseljavaju porodice iz Kosijera, Cuca, Ljubotinja, Njeguša, Ceklina, Bjelopavlića. Te porodice dobijale su od pet do trideset rala.

Zahtjevi za dobijanje zemlje su bili aktuelni i u kasnijem periodu, posebno poslije nerodnih godina, kada su seljaci prodavali svoje zemlje zbog otplate dugova. Ona je davana starosjediocima i doseljenicima iz okolnih krajeva, dok je odnos prema prethodnim vlasnicima često bio negativan.

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 20, 12. maj 1884. godine, strana 3 i 4.

⁷⁰ *Glas Crnogorca*, 10. januar 1888. godine, broj 2, strana 1.

⁷¹ *Glas Crnogorca*, 23. oktobar 1888. godine, broj 43, strana 3.

⁷² *Glas Crnogorca*, 13. februar 1899. godine, broj 7, strana 1, 2 i 3.

⁷³ *Glas Crnogorca*, 16. april 1911. godine, broj 16, str. 6.

Kako bi što bolje obezbijedili granicu u Zeti prema Osmanskom carstvu, država je otkupljivala zemlju u graničnoj zoni i darovala je onima koji su bili spremni da se nasele na njoj i staraju se o granici. Posebno su se naseljavali u Gošićima, Kućama Rakića, Crnim zemljama. Kući su bili čuvari granice prema Ćemovskom polju u periodu od 1894. do 1905. godine. Pasišta u Crnim zemljama na zahtjev turske pogranične vlasti podijeljena su između Gruda, Zete, Podgorice i Kuča. Među onima koji su tražili zemlju bili su i oni koji su se pozivali na stare zasluge iz Zetskog ustanka 1832. godine, poput Filipa Aleksina i Vasa Tomova Popovića iz Golubovaca.⁷⁴

Pošto su Mataguži poslije 1879. godine ostali na turskoj strani, nastupio je proces naseljavanja muhadžira najvećim dijelom iz Zete. Odnos stanovnika muslimana i pravoslavnih mijenjao se vrlo brzo.⁷⁵ Ovdje su do 1879. godine bile 3 muslimanske kuće a 80 pravoslavnih, a 1893. godine prema dopisu koji šalje okružni kapetan Lazović ministru inostranih djela Gavru Vukoviću pravoslavnih ima 50 a muslimanskih 76. Stanovnici Mataguža imali su livade i zemlje na zetskoj teritoriji. Mogli su slobodno da prelaze granicu i da obrađuju svoja imanja. Muhadžiri mataguški i drugi muslimani koji su imali zemlje u crnogorskoj granici trebali su plaćati dacije kao i svi podanici u zemlji.⁷⁶ Godine 1895. na te prelaskе je stavljena zabrana, dok Matagužani ne počnu da plaćaju daciju, kao i svi ostali stanovnici Zete. Zbog pograničnih sporova formirane su i mješovite komisije, kao što je to bio slučaj 1902. godine. Međutim, čarke

⁷⁴ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg doba do novijeg doba*, prva knjiga, Nikšić, 1991, 260.

⁷⁵ Đoko Pejović, „Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika – muhadžira (poslije 1878. godine)“, *Istorijski zapisi*, XXX, 1–2, 1973, 84, 85.

⁷⁶ *Ministarstvo finansija 1879–1915*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005, 66.

i problemi nijesu prestajali ni kasnije na dijelu granice prema Omerbožovićima, gdje su tokom 1906. i 1907. godine bili česti nemiri zbog ispaše na jednoj i drugoj strani. U ataru Zete postojala je demarkaciona linija do koje su turski državljani obrađivali zemlje, s jedne, i crnogorski, s druge strane.⁷⁷ Određivanjem nove linije na granici u jesen 1883. godine Crne zemlje, plodne ravnice između Čemovskog polja kod Podgorice i Tuzi, (istočni dio Zete) pripale su Crnoj Gori, ali su bile proglašene za neutralnu zonu između Turske i Crne Gore. Razgraničavanjem dobijene zemlje pripale su crnogorskim i turskim državljanima, najviše muhadžirima iz Zete, koji su naseljeni u Matagužima. U cilju naseljenja i zaštite granice ministar vojni je davao pojedincima zemlje u Crnim zemljama. Crnogorsko pogranično stanovništvo bilo je obavezno da besplatno obezbjeđuje granicu, što je predstavljalo veliki teret. Granično pitanje je bilo aktuelno u međudržavnim odnosima Crne Gore i Turske. Utvrđeni sporazumi nijesu bili trajni. Još 1891. godine razvio se dosta oštar spor između Zečana i Gruđana, o tome ko ima pravo na ispašu na ovom lokalitetu. Bilo je potrebno da turski sud preseli naseljene Klimente, a podgorički naseljene Kuče. Crnogorska vlada je postepeno radila da Albancima iz turske granice onemogući korišćenje paša i drugih prava na crnogorskoj teritoriji. Ovo zemljište je 1895. godine faktički bilo ekspropisano od strane crnogorske države. Ovaj spor svoj epilog nije dobio do Balkanskog rata.⁷⁸

Tokom 1906. godine dolaze razne vijesti o upadima kačaka na ovom prostoru. Oblasni upravitelj Popović je izvršio inspekciju granice od Plavnice do Kuća Rakića, i začuđen je činjenicom da se mali broj ljudi nalazio na straži. U tom periodu za komandanta

⁷⁷ *Stenografske beilješke Crnogorske narodne skupštine*, 1910, 1004.

⁷⁸ Đoko Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika – muhadžira (poslije 1878. godine)*, 124.

pogranične straže na ovom prostoru imenovan je poručnik Zarija Vuksanović. Obje države imaju duvanski monopol (ali različito organizovan), sa turske strane granice trgovina duvanom je slobodna. Velike razlike u cijeni i kvalitetu duvana su učinile da se duž granice razvila u neobičnim dimenzijama krijumčarska trgovina. U cijelom pograničnom pojasu Crnogorci puše švercovani turski duvan, tako da uprava Monopola drži posebne žandarme koji čuvaju granice. Glavni rejon iz koga se duvan švercuje je okolina Skadra.

Ekonomski problemi Crne Gore u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka bili su po svom karakteru gotovo isti kao i deceniju ili dvije ranije, samo što su razmjere tih problema u ponečemu bile i veće. I dalje je bilo pojava masovne gladi, opšteg siromaštva, nedostatka obradivog zemljišta, i ekonomskih problema.⁷⁹ Stanje u Zeti nije bilo zadovoljavajuće. O tome nam svjedoče i dokumenta o porodicama koje su živjele na ivici egzistencije. Takvih je prema spiskovima kapetana popa Mata Popovića iz 1887. godine bilo 77 porodica sa 358 članova. Najviše porodica je bilo iz Mahale, čak 21, a najmanje iz Gostilja – 3. Deset godina kasnije u Ponarima bilo je 27 porodica koje su jedva sastavljale kraj s krajem, a na Vranjini čak 10. Zbog teških uslova života česta su bila migratorna kretanja. Prema pasoškim knjigama u prvoj godini po oslobođenju 7 stanovnika Zete je dobilo pasoše, a 1883. njih 89, iz Vranjine 22. Najviše je pasoša traženo u 1904. godini, kada je za osam mjeseci pasoše uzelo 196 stanovnika Zete. Veliko iseljavanje koje je bilo tih i sljedećih godina, zabrinjavalo je crnogorske vlasti, pa su preduzimane posebne mjere za dalje zaustavljanje odliva radne snage i vojno sposobnih muškaraca. Vojni obveznici nису mogli ići u inostranstvo, sve dok im nadležne vlasti ne daju dozvolu, i dok ne predaju sve državno oružje i opremu svom

⁷⁹ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, 339.

četnom komandiru.⁸⁰ Do 1892. godine iz Zete je pasoše dobilo i otišlo 595 stanovnika, a od te godine 589. Iz Grbavaca u Ameriku je otišlo 6 stanovnika, i oni su se vratili za vrijeme balkanskih ratova. Iz Ponara je otišlo 14 mještana, 10 u Ameriku i 4 u Francusku. Iz Goričana su dvojica mještana otišla u Ameriku, a jedan u Njemačku i tamo ostali. Iz Golubovaca zbog zarade otišla su 23 mještana i skoro svi su se vratili tokom ratova u ovo mjesto. Iz Balabana u Ameriku radi zarade otišlo je 8 mještana, iz Gostilja i Mitrovića po jedno lice. Iz Šušunje otišla su radi zarade 2 lica, iz Berislavaca 4, iz Bijelog Polja 5, iz Bistrice 8, iz Botuna 17 osoba. Iz Srpske otišla su 2, a iz Lajkovića 12 mještana. Iz Mojanovića je otišlo na zaradu u Ameriku 15 osoba.⁸¹ Prema pisanju zvanične crnogorske štampe u inostranstvo se odlazi, iako se time ništa ne dobija, a gubi se mnogo. To ljudi vide, ali ipak idu u Ameriku iz neke – mode!⁸²

Prema podacima Đoka Pejovića, najviše se iz Zete iseljavalo prema Srbiji 1887. i 1889. godine, kada je tokom prve godine otišlo 77 porodica sa 358 članova, a tokom druge 163 porodice sa 820 stanovnika.⁸³

U Zeti su takođe prisutne određene imigracione pojave, posebno izražene početkom XX vijeka. Ljudi su bježali iz Turske zbog ekonomskih, vjerskih, sigurnosnih razloga. Oblasni upravitelj Lazović navodi da je na posljednji dan 1909. godine broj stranih podanika u Zetskoj kapetaniji bio 19. U narednom periodu za vrijeme malisorskog ustanka, broj izbjeglica će se

⁸⁰ *Ministarstvo vojno 1879–1916*, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 446.

⁸¹ Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do najnovijeg doba*, druga knjiga, Titograd, 1991, 49, 58, 63, 72, 75, 85, 88, 94, 156, 158, 161, 163, 173.

⁸² *Glas Crnogorca*, 15. IX 1907. godine, broj 45, strana 3.

⁸³ Đorđije Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962, 408.

višestruko povećati. Njihovo izdržavanje i smještaj predstavljali su veliki problem za zetsko stanovništvo. U istom periodu jedan broj ljudi se vratio iz inostranstva.

Istraživanja saobraćaja, privredne aktivnosti, socijalne, vjerske i etničke strukture, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije krajem XIX i početkom XX vijeka pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike saobraćaja, proizvodnje i trgovine, pored naslijeđenih društvenih struktura, stvorene nove, domaćeg i stranog porijekla, s drukčijim načinom proizvodnje, mišljenja i života. Promjene nijesu bile spektakularne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama. „Napredak u državi nije rezultat radnje samo u jednom pravcu, nego je rezultat skladne saradnje u svijema pravcima državnoga života. Niti može prosvjeta da se zamisli bez materijalnoga blagostanja, niti materijalno blagostanje vrijedi što bez prosvjete.“⁸⁴

⁸⁴ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 7. (3.mart)

ULOGA PETRA PEŠIĆA U KAPITULACIJI CRNOGORSKE VOJSKE

Slobodan Jovanović

At Russia's insistence, the entire armed forces of Montenegro were put under the command of the Serbian officers. On 21 June 1915, Colonel Petar Pešić took control of the Montenegrin High Command. It is difficult to prove with certainty that Petar Pešić stood behind the events before and after the fall of Lovćen, but it is also impossible to avoid doubts that with his actions and deceptions he contributed to the outcome of many events that accelerated the fall of Montenegro after which King Nikola was accused of treason. In his later statements and texts, he himself provided the motive for claims that he deliberately contributed to the victimisation of the Montenegrin army and Montenegro.

Kada je u pitanju djelovanje pukovnika Pešića sa mjesta načelnika Vrhovne komande crnogorske vojske može se reći da, u najmanju ruku, izaziva velike kontroverze. On sam je u svojim kasnijim izjavama, tekstovima i intervjuima, dao povoda za tvrdnje da je svjesno radio na žrtvovanju crnogorske vojske iz najmanje dva razloga; prvi bi bio da se omogući evakuacija srpske vojske u Grčku bez obzira na crnogorske žrtve i drugi, da je svjesno radio na slomu države Crne Gore i diskvalifikaciji njenog kralja kako bi Srbija lakše anektirala Crnu Goru. Ono u što nema sumnje je da je bio stalno u komunikaciji sa srpskim

vojnim komandnim strukturama i državicima i da nije radio samostalno. To se vidi po komunikaciji koju je vodio sa njima. I nije samo on govorio o tome. Mnogi savremenici i učesnici događanja iz tog vremena tvrde da je pukovnik Pešić vrlo svjesno doveo do kraha crnogorske države i njene vojske. Nema sumnje da je njegova uloga bila velika, jer mu je, kako je i sam tvrdio, kralj Nikola u potpunosti prepustio upravljanje ratnim operacijama, što se vidi iz izvještaja koji je pukovnik Pešić dostavio srpskoj Vrhovnoj komandi sa Str. Pov. Br. 16541 od 19. 07. 1915. godine:

„Prilikom moga naimenovanja za načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande, kralj mi je dao riječ, pred ministrom predsjednikom, ministrom vojnim i ministrom inostranih dela, da se više neće mešati u operacije i da će vojskom opštiti samo preko mene.“¹ Po nekim izvorima kralj Nikola je u više navrata imao sukobe sa pukovnikom Pešićem u vezi mnogih situacija na terenu. Ali, ako je vjerovati potpukovniku Jevtu Ružiću, koji je u to vrijeme bio pobornik ujedinjenja, učesnik Mojkovačke bitke i većine bitaka kojima je komandovao pukovnik Pešić, pukovnik Pešić govori istinu: „Od mjeseca jula 1915. godine, kada je za načelnika crnogorske Vrhovne komande došao oficir srpske vojske, generalštabni pukovnik Petar Pešić, od tada je kralj izgubio i to malo vlasti koje je do tada imao.“²

Možda je sam Petar Pešić, već u činu generala, najbolje objasnio svoju ulogu iz vremena kad je bio načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske u časopisu „Ratnik“ iz 1924. godine, kada je napadnut od strane srpskog generala Živka Pavlovića i pukovnika Bojovića, zbog njegove uloge u potpisivanju kapitulacije crnogorske vojske. Potom je u beogradskom listu „Pravda“, od 09. maja 1925. godine, u autorskom tekstu, napa-

¹ *Crna Gora u ratovima 1912-1918 i u poratnoj istoriji*, potpukovnik Jevto A. Ružić, Avala 1955.

² *Ibid.*

dajući pokupovnika Bojovića, kao vojnog ministra, i generala Pavlovića, kao člana Vrhovne komande srpske vojske, da nijesu poduzeli ofanzivu 1914. godine, „jer je veliki deo austrougarskih vojnika upućen u Galiciju“, između ostalog, napisao: „Pomenuta gospoda (ciljajući na svoje kritičare, primj. SJ) zameraju mi što sam se obrati direktno Nj. V. Prestolonasledniku i to smatraju kao „Kampidžik“; što otpada samo po sebi, jer oni zaboravljaju, da sam u tom dobu bio načelnik Štaba Crnogorske Vrhovne Komande kao i da depeša nije adresovana na Vrhovnog Komandanta, već na visoku ličnost Nj. V. Prestolonaslednika. Koga sam molio da me izvini za taj postupak, jer je depeša ovako završena: „Teško mi je ovo telegrafisati Vašem Visočanstvu, ali smatram da je to spas Srbije, koju Vi i mi svi tako mnogo volimo.“

Tvrđenje đenerala g. Pavlovića „da Vrhovna Komanda ni u najtežim prilikama nije klonula i da je rukovodila odstupanje kroz Albaniju“, apsolutno je netačno, jer cela naša vojska i celokupni naš izbeglički narod zna, da je Vrhovna Komanda od prelaska preko stare granice, pa sve do Skadra, do njene smene i dolaska vojvode Bojovića za Načelnika Štaba Vrhovne Komande, bila potpuno van poslova i da armijski komandanti dvanaest dana nisu imali nikakvu vezu sa Vrhovnom Komandom.

Odnosno tvrđenje mojih kritičara, da sam savetovao pokojnom Kralju Nikoli da zaključi mir sa Austrijom, napominjem, da sam izneo u „Ratniku“ celu istoriju tog pitanja i nemam potrebe da ga ponovo izlažem. Sem toga nalazim da bi to bilo izlišno, jer su oni suviše slabi da shvate vojno-politička pitanja toga obima. Ali moram im postaviti ovo pitanje: jesu li ma kad razmišljali o tome, kakava bi situacija bila za celokupan naš narod, da Kralj Nikola nije uputio Franji Josifu onu depešu, i da se na Solunskom frontu pored Srpske Vrhovne Komande našla i Crnogorska Vrhovna Komanda, a po probodu ovoga fronta i ulaska u Otadžbinu pored Kralja Petra i Kralj Nikola?

Da završim, Gospoda mi vrlo često zameraju da nisam komandovao što je tako isto, kao i sve ostalo neistinito, jer sam u miru bio komandant čete, komandant bataljona, puka, divizije i armije, a u ratu bio sam neposredni saradnik vojvode Bojovića i Mišića: sem toga komandovao sam celokupnom Crnogorskom vojskom“.³

U odgovoru generalu Petru Pešiću, pukovnik u penziji, Radivoje Bojović, bivši ministar vojni, u „Pravdi“ od 25. maja 1925. godine, nedvojbeno piše o sramnoj ulozi generala Pešića i o tome da, makar, ne bi trebalo o tome da javno govori:

„Što se tiče stava u pomenutom napisu u kome načelnik Glavnog Đeneralštaba g. general Pešić govori o Crnogorskom Kralju Nikoli i o dvoma Vrhovnim Komandama – Srpskoj i

³ Beogradska *Pravda* od 09. 05. 1925. godine

Crnogorskoj - na Solunskom frontu, nalazim da bi general g. Pešić mnogo pametnije uradio, da ga nije ni štampao. No sumnjam da će on moći razumeti zašto to kažem? Ako ne bude u stanju da me razume, savetujem mu, da prvoga koga sretne, ali ne kakvog oficira sa višom spremom, niti kakvog diplomatu, niti u opšte kakvog intelektualca, već prostog trezvenog seljaka Šumadinca, pa neka mu pročita ono što je napisao o Kralju Nikoli, i neka ga zapita, da li je to pametno što je to izneo u javnost, ja unapred izjavljujem, da ću biti zadovoljan odgovorom seljaka Šumadinca....

Da završim. I opet moram da pitam ceo pošten i karakteran svet, kao i nadležne, da li se generalu g. Pešiću, posle sviju dosadašnjih njegovih, neistina i šepRTLjanstva, sa kojim je izašao pred javnost, sme i može i dalje poveriti tako visoki i značajan položaj načelnika našeg Glavnog Generalštaba; kao i to: sme li mu se i dalje poveriti sprema naše vojske, sprema podmlatka naših generalštabnih oficira, kao i sudbina naše domovine?

Moj je odgovor kratak i jasan – ne.

Jer čovek sa takvom organskom manom koja mu ne dopušta da razlikuje šta je dopušteno a šta ne, šta je istina, a šta laž, šta pošteno, a šta nepošteno, šta moralno, a šta nemoralno; apsolutno ne sme zauzimati takav visoki i značajni položaj načelnika našeg Glavnog Generalštaba“.⁴

Srpski vojvoda Radomir Putnik⁵ napravio je početkom avgusta 1914. plan zajedničkih dejstava srpske i crnogorske vojske. Kralj Nikola je taj plan teška srca prihvatio. Na sporazumnom radu srpske i crnogorske vojske insistirali su i saveznici, posebno Rusija, što je kralja dovelo u situaciju da nije imao izbora. Plan vojvode Putnika predviđao je da dvije trećine crnogorske

⁴ *Pravda* od 25. 05. 1925. godine

⁵ Radomir Putnik (24. januar 1847 – 17. maj 1917) srpski vojskovođa, ministar vojni, vojvoda, načelnik Glavnog generalštaba Vojske Kraljevine Srbije u Balkanskim ratovima (1912–1913) i u Prvom svjetskom ratu.

vojske budu stavljene na raspolaganje srpskoj Vrhovnoj komandi za operacije u Bosni, a da ostatak snaga (jednu trećinu) Crna Gora upotrijebi za neposrednu odbranu svoje teritorije. Srpska vlada se obavezala da će dijeliti sve resurse sa Crnom Gorom, uključujući i stranu pomoć, što, nažalost, nije ispunila tokom rata. U tim okolnostima, kralj Nikola je prihvatio formiranje zajedničke komande i da na čelu crnogorske Vrhovne komande bude srpski oficir. Srpski general Božo Janković je imenovan za načelnika, a za njegovog pomoćnika pukovnik Petar Pešić. Pukovnik Petar Pešić je 21. juna 1915. godine zamijenio generala Boža Jankovića na čelu crnogorske Vrhovne komande, nakon ostavke Jankovića zbog crnogorskog osvajanja Skadra.

Teško je pouzdano tvrditi da je slijed događaja nakon pada Lovćena bio u režiji Petra Pešića, ali je i nemoguće izbjeći sumnje da je svojim postupcima i obmanama, svjesno ili nesvjesno, uticao da mnogi događaji pođu tokom koji je ubrzao pad Crne Gore i doprinio da se inkriminiše kralj Nikola za izdajstvo. Nakon napada austrijske vojske u Sandžaku 6. januara 1916. godine, šutradan je izvršen napada na pozicije crnogorske vojske na Lovćenu. Strateška tačka na Lovćenu – Kuk je branjen dvije noći i tri dana. Pao je 9. januara u 6 h uveče. U depeši br. 8274 od 27. XII 1915. godine (po novom kalendaru 8. januara) Petar Pešić je izvjestio kralja Nikolu da je Kuk pao 8. januara uveče (27. decembra po starom kalendaru), iako je Kuk pao tek šutradan naveče. Tada ga je savjetovao da odmah ide sa Cetinja jer je neprijatelj „na tri sata hoda od Cetinja“. Princ Milo Petrović piše o tom događajima: „U pismu (br. 0–8274) od 27. decembra 1915, pukovnik Pešić obavještava kralja Nikolu da ‘neprijatelj napreduje; da nije dalje od Cetinja od tri sata marša i da on (Pešić) ljubazno predlaže da se Cetinje odmah evakuise zarad mira i spokoja’. Međutim, u trenutku kad je ova poruka došla u ruke kralja Nikole, Kuk nije bio pao, niti je neprijatelj bio na tri sata marša od Cetinja. U stvari, tačno je da je neprijatelj bio na oko tri i po sata marša od Cetinja,

ali to je inače bila razdaljina od crnogorske prijestonice do austrougarske granice. Neprijatelj je tamo bio već dvjesto godina!“⁶. Dalje princ Milo piše: „Te iste večeri (27. decembra) pukovnik Pešić je obavijestio komandante Sandžačke i Hercegovачke armije o padu Kuka. Ali prema bečkom Ratnom arhivu, Kuk nije pao do šest sati popodne narednog dana! Ova lažna izjava ostavila je poguban utisak na crnogorske vojnike. Tek što je stigao u Podgoricu, pukovnik Pešić je počeo pripreme za odlučujuću bitku koja je neposredno predstojala na položaju Carev Laz. Za ovu „odlučujuću bitku“ Pešić je imao svega 4.000 polugladnih Crnogoraca. Ipak, ovaj „genijalni“ srbijanski strateg želio je da pokaže svijetu šta može da uradi sa 4.000 Crnogoraca koji nijesu imali nijednog topa, i sasvim nedovoljne zalihe pušaka i municije, protiv 46.000 vojnika naoružanih do zuba, pod komandom austrijskog generala Trolmana!“⁷ Pukovnik Pešić je, pišući kasnije u srpskoj vojnoj reviji Ratnik o Carevom Lazu, pravdao takav amoralni čin time da je žrtvovao 4.000 crnogorskih života da od zarobljavanja spasi 80.000 vojnika koji su se povlačili kroz Albaniju.

Među vojnicima i oficirima širene su laži o dogovorima kralja Nikole sa Austrijancima i da će se, bez obzira situaciju na terenu, sve završiti dogovorom. To veoma loše utiče na ratni moral crnogorske vojske. Pukovnik Pešić ne naređuje zatvaranje prostora između mora i Skadarskog jezera čime bi se zatvorio put Austrijancima ka Skadru i omogućilo glavnini crnogorske vojske da se povuče sa sandžačkog fronta, već naređuje odbranu na liniji Čevo – Carev Laz, da se vodi „odsudna bitka“ sa 2000 Kuča-Bratonožića i sa nepunih 2000 izgladnjelih i od topova izbezumljenih

⁶ Milo Petrović „Izdaja Crne Gore“, tekst prvi put je objavljen u časopisu *Ninettenth Century and After* (Devetnaesti vijek i poslije), London, februara 1933.

⁷ Milo Petrović „Izdaja Crne Gore“, tekst prvi put je objavljen u časopisu *Ninettenth Century and After* (Devetnaesti vijek i poslije), London, februara 1933.

vojnika Lovčenskog odreda. Pešić u listu „Ratnik“ odgovara na optužbe nekih srpskih generala, da mu je „ta bitka trebala da ustavi neprijatelja što duže u Crnoj Gori, kako ne bi u Albaniji bilo zarobljeno 80.000 srbijanskih vojnika“ – iako bi Austrijanci brže do njih stigli upravo pravcem između jezera i mora, kuda su inače kasnije i stigli do Bojane 22. januara 1916. godine.

Poslije telefonskih konsultacija sa Nikolom Pašićem, koji je tada bio u Skadru i koji je dao saglasnost na traženje mira, kralj Nikola je tražio od generala Pešića da mu to da napisмено, rekavši: „Ja sam star čovjek, a Vi još mlad“. Petar Pešić je o tome napisao referat (Vrhovna komanda O. br. 9034⁸) datiran sa Kruševca u Podgorici 12. januara 1915. godine (iako Pešić navodi da je on

⁸ „REFERAT

Kralju Vrhovnom Komandantu

Vaše Veličanstvo,

Svi komandanti odreda na zapadnom frontu tvrde, da je kod vojske nastala takva demoralizacija, da je apsolutno nemoguće svaki dalji otpor i borba sa neprijateljem.

Kotorski odred divizijara Martinovića sasvim se je rastrojio i više ne postoji.

Hercegovački odred je takođe u hrđavom stanju i vojnici neće da se bore, a od Lovčenskog odreda može se računati samo na Kučko-Bratonošku brigadu.

Komandanti Lovčenskog i Kotorskog odreda nemaju više ni jednog topa.

Vojska je gladna i sa vrlo malo municije i kako komandanti javljaju nema izgleda, da će se ovo stanje moći popraviti.

Iznoseći ovo stanje vojske, meni je čast predložiti sledeće:

1. Produžiti pregovore za mir sa neprijateljem, koje je Kraljevska Vlada otpočela pre pet dana;

2. Dvor, Kraljevska Vlada, Strani poslanici i Vrhovna Komanda da odu u Skadar najdalje još sutra;

3. Kod Skadra organizirati odbranu od tamošnje vojske i sve koje možemo izvući iz Crne Gore i pod zaštitom utvrđenja i Drima, produžiti borbu.

Načelnik Štaba

Pukovnik Pešić s. r.“

od 13. januara – mada to ne mijenja stvari) koji u 6:30 h predaje kralju Nikoli. U referatu pukovnik Pešić savjetuje kralja Nikolu: „Tražiti mir sa neprijateljem“. Sa ovim je bio saglasan i Ljubomir Mihailović, srpski ambasador u Crnoj Gori. „Međutim, srpska vlada je prva koja je, preko svojih agenata, ovu ponudu mira prikazala kao izdaju savezničke stvari“, kako piše u memorandumu Vlade Kraljevine Crne Gore od 5. marta 1919. godine. Srpske optužbe o izdaji Crne Gore nemaju osnova zato što se sve ono što se odnosilo na traženje mira odigralo uz prethodnu saglasnost i znanje Srbije i predstavnika velikih sila. Na zahtjev Lazara Mijuškovića grof Salis, engleski poslanik i šef diplomatskog kora, poznat po izvještaju u svojstvu posmatrača Britanskog parlamenta u periodu nakon tzv. Podgoričke skupštine, izdao je u vezi s ovim pismenu izjavu, još dok se nalazio u Crnoj Gori. Ovu izjavu je kasnije ponovo potvrdio 1917. godine. Takođe je to učinio i ruski otpravnik poslova Obnorski. O tome Lazar Mijušković⁹ piše u polemici u „Novoj Evropi“: „Prema obećanju, pitao sam doajena Diplomatskog Kora, grofa Salisa, poslanika Velike Britanije, za

⁹ Mijušković Lazar (Povija, Pješivci, 1867 - Beograd, 16. 1936), prvi predsjednik ustavne vlade Knjaževine Crne Gore. Osnovnu školu učio je u Ostrogu, gimnaziju na Cetinju i Parizu u Liceju Luja Velikog. U Parizu je završio i tehnički fakultet i stekao zvanje inženjera rudarstva. Vratio se u Crnu Goru 1891. Bio je prvi crnogorski konzul u Skadru (1893-1902), potom predsjednik Glavne državne kontrole, a krajem 1903. postao je ministar finansija. Izradio je prvi državni budzet i doveo u ravnotežu državne prihode i rashode. Penzionisan je 1909. godine, ali je i pored toga obavljao pojedine misije i bio čovjek za neposrednu diplomatiju crnogorskog suverena. Mijušković je bio prvi crnogorski predstavnik u poslanstvu u Beogradu, đe je radio na pripremama za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Poslije sloma crnogorske vojske krajem 1915. godine, kada je demisionirala ratna vlada Janka Vukotića, Mijušković je sastavio novu vladu i uz predsjedništvo primio portfelj ministra spoljnih poslova. Zajedno s kraljem Nikolom napustio je Crnu Goru početkom 1916. i prešao u Francusku. Vratio se u zemlju 1923. godine, razočaran položajem Crne Gore u novoj državi.

njegovo mišljenje, i on se usmeno saglasio da se primirje traži; tek tada sam izdejstvovao i od kralja Nikole pristanak na primirje. Ovo potvrđuje i jedna verbalna nota doajena Diplomatskog Kora, grofa Salisa, koju mi je naknadno, poslje dva dana, napisao, a koja u prevodu glasi: „Diplomatski kor srdačno saučestvuje u teškoj krizi koju preživljuje Kralj i Crna Gora. Da li je primirje primljeno od neprijatelja ili ne, i koji su uslovi? Preporučujem u svakom slučaju, da se uzmu u obzir: evakuisanje srbijanskih trupa i sigurnost Diplomatskog Kora, i molim da me o tome tačno obavijestite“. Što sam odmah i učinio, pismeno. Primirje nije usvojeno od neprijatelja. Ali je jedna brigada stigla sa Sandžačkog Fronta, i stavljena u borbu. Međutim smo se već bili evakuisali u Podgoricu. Kralj i Vlada bili su na Kruševcu, gdje je bio i pukovnik Pešić sa gospođom, gosti Kralja; a Diplomatski Kor u Podgorici, u zgradi Monopola Duvana. Poslje neuspjelog pokušaja sa primirjem, pukovnik Pešić ponovo se obraća neposredno kralju Nikoli, sa pismenim predlogom da se traži mir od neprijatelja (poznato njegovo pismo već štampano u „Ratniku“, i poslje u „Politici“ za 8. jula t.g., od G. P. Plamenca). Kralj se nije odazvao ni tom predlogu G. Pešića. Poslije toga (31. decembra 1915), G. Obnorski, ruski Otpравниk Poslova, saopštio mi je povjerljivo, da bi Kralj učinio dobro, da pozove Diplomatski Kor, koji je namjeran da mu dade savjet da traži jedan častan mir. Saopštio sam gornju poruku ruskog predstavnika, i Kralj je odmah poslao svoj automobil po strane poslanike u Podgoricu. Tom razgovoru na Kruševcu prisustvovali su: kralj Nikola, predstavnici savezničkih Sila, i ja. Nakon pretresa situacije, predstavnici velikih savezničkih Sila predložili su Kralju da traži častan mir od neprijatelja, u opštem savezničkom interesu.“¹⁰

¹⁰ Branislav Kovačević, Marijan Miljić - *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“*

(http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/cg_i_crnogorci_u_novoj_evropi.htm)

Jevto Ružić piše: „Onog dana kada je srpska vojska izašla iz zone opasnosti, da ne bude opkoljena, pukovnik Petar Pešić je svukao vojničku bluzu, pa obukao diplomatski frak. I dao se na nov posao: da ubedi kralja i vladu da samo putem kapitulacije (njegovim diplomatskim rečnikom rečeno: Putem mira sa Austrougarskom) Crna Gora će „spasiti Srpstvu što se spasiti može“. Paradoksalno je, ali istina, da su od toga momenta, ciljevi i planovi austrougarskog generala Keveša i načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande pukovnika Petra Pešića bili identični. Keveš je težio da manevrom svojim desnim krilom, duž obale Jadrana, obuhvati i zgrne sve tako da mu tom obuhvatu ni jedan Crnogorac ne izbegne. Svi planovi i sve naredbe koje je Pešić izdao išle su Kevešu na ruku. I to ne nesvesno, no tendenciozno.“¹¹

Kralj Nikola je, još dok je bio u dvorcu na Kruševici pored Podgorice, nakon napuštanja Cetinja, bio odlučno protiv potpisivanja kapitulacije: „Ja gledam i vidim malo dalje, ja gledam u budućnost. Mi smo Crnogorci živjeli od našeg svijetlog obraza, od naše neokrnjene političke i vojničke časti. Imamo čast i slavu. Lišimo li se toga, sve smo izgubili. Nema mira sa Austrijom. Ne govorite mi više o njemu.“¹² Ipak, kralj je time više htio da pokaže kako ne postoje „tajni dogovori“ sa Austrijom, nego što je situacija na terenu nalagala. Zato, zajedno sa Vladom, šalje pregovarače da potpišu „častan mir“, kojim bi se prekinula neprijateljstva, ali ne i kapitulaciju. Austrijance ne prihvataju tu vrstu sporazuma, već traže bezuslovno polaganje oružja i interniranje crnogorske vojske sve do potpunog prekida ratnih dejstava. Na šednici Vlade 19. januara kralj odbija uslove takvog mira. Istog dana on, sa porodicom,

¹¹ Potpukovnik Jevto A. Ružić, *Crna Gora u ratovima 1912-1918 i u poratnoj istoriji*, Avala 1955, 14.

¹² *Crna Gora u Velikom ratu* (1914-1918);

<https://www.youtube.com/watch?v=SED77xSCCwc>

odlazi za Skadar, šutrada nastavlja za Medovu, đe se ukrcava na italijanski ratni brod i odlazi u izbjeglištvo.

Ministri koji su ostali u zemlji, uz saglasnost serdara Janka Vukotića i knjaza Mirka, donijeli su 21. januara 1916. odluku o raspuštanju vojske. Na Cetinju su 25. januara 1916. potpisane Odredbe o polaganju oružja. Kraljevina Crna Gora je ostala u statusu zaraćene strane (poput druge dvije okupirane kraljevine, Belgije i Srbije), jer je kralj Nikola odbio da izda punomoćje „krnjoj Vladi“ u domovini da potpiše ugovor o miru. „Pri iskravanju na italijansko zemljište, 20. januara, ponovio je kralj telegrafski izrične naredbe komandantu crnogorskih armija generalu Janku Vukotiću i to na način koji svaku dvosmislenost isključuje“.

„Naređenja su glasila:

1. Treba dati energičan otpor;

2. Odstupanje ima se izvršiti u pravcu srpske vojske...

5. Crnogorski kralj, kao i vladari Srbije i Belgije, polaže, pošto je ispunio vjerno i iscrpno svoju dužnost, sudbinu svoje zemlje u ruke svojih saveznika, uvjeren u ishod borbe u kojoj on namjerava istrajati“.

„Njegova naredba, koju je izdao 20. januara, sa italijanskog tla, suviše je zakasnila. Neprijatelj je već toga dana sastavio gvozdeni obruć oko njegove usamljene Crne Gore.“¹³ Petar Plamenac¹⁴ će kasnije ustvrditi: „Kada je Pešić napustio Crnu

¹³ Potpukovnik Jevto A. Ružić, *Crna Gora u ratovima 1912-1918 i u poratnoj istoriji*, Avala 1955, 14.

¹⁴ Petar Plamenac, (1872-1954), iz Boljevića, Crmnica, po okončanju gimnazije, završio je u Beču (Austrija) istovremeno Veterinarski i Pravni fakultet. U početku je bio činovnik u crnogorskom Ministarstvu unutrašnjih poslova, u kojemu je 1906. godine postao načelnik Odjeljenja za narodnu privredu, koje je uvedeno 1902. godine. Potom je prešao u sudsku struku, a onda i u diplomatsku. Bio je crnogorski političar, diplomata, čovjek od povjerenja kralja Nikole. Zvanični je predstavnik Crne Gore na balkanskoj izložbi u Londonu

Goru (4. januara 1916. u 3h po ponoći – na zahtjev srpske vlade) tada je 30.000 Crnogoraca bilo na Tari i Sandžaku, a ostatak između Nikšića i Podgorice i Cetinja i Podgorice. Tada već nije bilo moguće izvesti Crnogorce i izbjeći kapitulaciju.“¹⁵

U pismu engleskom istoričaru sa univerziteta u Oksfordu R. B. Movatu, koji je tvrdio da se crnogorska vojska mogla evakuisati, ali je kralj Nikola zadržao, princ Milo Petrović piše: „Da li znate da je Pešić upotrijebio crnogorsku vojsku da pokrije odstupanje srpske armije i uspori napredovanje Austrije? Za to

1907. godine. Bio je crnogorski konzul u Skadru od maja 1908. do decembra 1909. i od avgusta 1911. do marta 1912, te otpravnik poslova Kraljevine Crne Gore u Carigradu od marta 1912. godine do 25. septembra 1912. godine, kada su usljed objave rata Crne Gore Osmanskom carstvu prekinuti diplomatski odnosi između dvije države. Bio je civilni guverner Skadra. Nastupao je kao predstavnik Crne Gore kad je 1913. godine u Medovi rješavano pitanje ustupanja Skadra velikim silama i pregovarao sa predstavnicima međunarodne flote. Bio je ministar inostranih djela Kraljevine Crne Gore od aprila 1913. do avgusta 1915. godine. Poslije ostavke na tu funkciju, bio je potpredsjednik Crnogorske narodne skupštine. Emigrirao je 1916. godine i bio kandidat crnogorske Vlade u progonstvu za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Kraljevine Crne Gore u Vašingtonu (SAD) tokom 1917. i 1918. godine, ali nije dobio agreman. U Kraljevini SHS Petar Plamenac povratio se iz emigracije 1924. godine. Politički se angažovao kao jedan od prvaka Crnogorske stranke. Jedan je od organizatora belvederskih de-monstacija 1936. godine kod Cetinja. Tokom drugog svjetskog rata bio u zelenaškom pokretu za nezavisnost Crne Gore kao bliski politički saradnik brigadiru Krsta Zrnova Popovića. Maja 1945. osuđen je na kaznu robije u trajanju od 10 godina, ali je ubzo pomilovan i oslobođen. Umro je 1954. godine i sahranjen u rodnim Boljevićima.

¹⁵ Branislav Kovačević, Marijan Miljić - *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“*

(http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/cg_i_crnogorci_u_novoj_evropi.htm)

vrijeme austrijska flota stigla je na rijeku Bojanu blizu Skadra čime je Crnogorcima izlaz bio zatvoren. Kralj Nikola se lično jedva izvukao, a što se tiče Petra Pešića – on je nestao! Ovaj „hrabri“ general je pobjegao iz Podgorice bez zbogom u ponoć 5. januara 1916. (18. januar po gregorijanskom kalendaru, prim. S. J).“

BLAŽO JOVANOVIĆ – LIČNOST KOJA JE OBILJEŽILA JEDNO VRIJEME

Radoje Pajović

Speaking of Blažo Jovanović whom he believes to be an exceptional person from modern Montenegrin history, the author creates an illustration by taking three fragments from the rich revolutionist's biography, linking them to war dates: 18 October 1941- The Battle of Jelin Dub, 18 October 1942 and its trip to Albania and 18 October 1943 when the Ostrog operation ended.

Ovo je omaž Blažu Jovanoviću povodom 110. godina od njegovog rođenja¹

Kada sam obaviješten da se priprema ova svečanost i da je mene zapalo da govorim o Blažu Jovanoviću obuzelo me prijatno uzbuđenje. Prije 60 godina, odmah poslije diplomiranja, taman sam bio počeo da radim u Istorijskom arhivu CK Saveza komunista Crne Gore, u Centralnom komitetu se osjećala neka svečana atmosfera. Vršene su pripreme za proslavu 50. godišnjice rođenja Blaža Jovanovića. Blažo je rođen 28. marta 1907. godine.

¹ Tekst je pročitan na svečanoj akademiji, održanoj u Podgorici 23. februara 2017. godine.

Po prirodi posla bio sam upućen na saradnju, ne samo sa Savom Brkovićem, predsjednikom Komisije CK za istoriju Saveza komunista, nego i sa drugom Blažom, kako smo ga oslovljavali, jer se tada pripremala proslava 21. godišnjica Belvedera. Dva-deseta godišnjica nije održana, a te 1957. pripremalo se svečano otvaranje spomenika „Partizanu borcu“ na Gorici. Tada se intenzivno radilo i na pisanju enciklopedijske jedinice o Savezu komunista Crne Gore i drugim natuknicama za Enciklopediju Jugoslavije o zaslužnicima Partije i revolucije, kako bi rekao Dragan Mitov. Drug Blažo je učestvovao u radu svih takvih komisija jer je želio da se i ti poslovi obave sa punom odgovornošću. U pauzi rada na tim poslovima Blažo je znao i da se opusti i da ponešto ispriča o sebi, o svojim doživljajima iz rata a to je pričao i prilikom druženja sa mlađim ljudima, a volio je sa njima da se druži – lagano, opuštano baš drugarski. Iz svih tih susreta i druženja a bilo je i ličnih kontakata, saznavao sam i za neke njegove uslovno rečeno „intime“, priče o kojima nije govorio na javnim skupovima, a rijetko je neke od njih i pričao.

Tako su nastala i ova tri fragmenta iz njegove bogate i dinamične biografije koje sam pisao sa neskrivenim emocijama.

Jelin Dub

Prva priča o 18. oktobru 1941. odnosi se na partizanski okršaj na Jelinom Dubu u Bratonožićima, đe je Zetski partizanski odred, koji je tada imao 1.735 odabranih boraca, sačekao u zasjedi italijansku kolonu od 43 kamiona i preko 200 vojnika i oficira. U tom boju oko 150 italijanskih vojnika je poginulo, 64 vojnika i oficira su zarobljena, a 43 kamiona, jedna putnička kola i jedan motocikl uništeni. Zaplijenjena je velika količina životnih namirnica i važnog ratnog materijala. No, nije značaj ovog boja zbog ratnog efekta, imali su crnogorski partizani i većih i efektivnijih pobjeda. Ova pobjeda je značajnija po drugim

elementima. Ona je označila prekretnicu u razvitku NOR-a Crne Gore. Tome događaju je prethodio veličanstveni Trinaestojulski ustanak, koji je imao i planetarni značaj, jer je tek on označio prekretnicu u međunarodnom pokretu otpora. Italijanski okupator je u znak odmazde organizovao kaznenu ekspediciju sa oko 130.000 svojih vojnika i oficira i oko 20.000 domaćih neregularnih vojnika iz Albanije, sa Kosova i iz Sandžaka. Okupator je razbio ustaničku vojsku, dio ustanika pogubio, oko 15.000 zatvorio ili internirao, a Crnu Goru duž komunikacija spržio, i kuće i štale i ljetinu. Samo iz Crmnice internirano je 1.799 osoba, mnogo, da je riječ i o čitavoj Crnoj Gori. Vođstvo ustanka bilo je šokirano, ali nije izgubilo glavu, nego je sistematski pripremalo nastavak oslobodilačke borbe.

Rukovodstvo NOP-a izvršilo je potpuno prestrukturiranje svojih snaga. Narod je bio preplašen od strašnog udara. Strah se bio uvukao u svaki dom. Kako to prevladati. Odgovornost na rukovodstvo bila je ogromna. Pripreme za nastavak borbe trajale su dva mjeseca. Dva mjeseca u Crnoj Gori nije pucala ustanička puška, sem što su dva bataljona ratovala u Hercegovini, braneći srpski – pravoslavni živalj od ustaških pogroma. A onda je krenulo. Jelin Dub, novi početak, ali kakav?! Ni u jednom drugom kraju Jugoslavije, u to doba nije bilo takvog zamaha. Šest snažnih partizanskih odreda, oko 20.000 boraca. Ponovo je okupator satjeran u gradove. Blažo je u tome osjećao veliku odgovornost. Naravno da nije bio sam. Ali na njemu je bila najveća odgovornost. Ne samo što je bio organizacioni sekretar crnogorske KP, nego je bio glavni komandant operacije. Šta je u tom trenutku nosio u sebi, to je samo on znao. Nije htio da se hvali, ali po njegovom izgledu dok je to pričao osjećalo se, a i videlo, što je preživljavao. Rekao bih da je to bila jedna od najdražih njegovih, prije svega unutrašnjih pobjeda, ličnih satisfakcija.

18. oktobar 1942. Put u Albaniju kao, delegata CK KPJ i Kominterne bila je najveća životna avantura Blaža Jovanovića.

Polovinom septembra 1942. godine Tito je pozvao Blaža Jovanovića u sjedište CK KPJ u Glamoču, da mu saopšti da albanski komunisti pripremaju Osnivačku konferenciju za izbor Centralnog komiteta, pa su preko CK KPJ zatražili od Kominterne podršku. Tito je zahtjev Albanaca prosljedio Moskvi i bio je u očekivanju odgovora. Blažu je saopštio da je CK odlučno odlučio da njega pošalje kao svog delegata na Osnivačku konferenciju albanskih komunista. Nakon izvjesnog vremena Kominternu je pozitivno odgovorila i odlučila da delegat CK KPJ bude istovremeno i delegat Kominterne.

U međuvremenu Blažo se u Pidrišu, kraj Prozora, đe je bilo sjedište Pete crnogorske proleterske brigade, razdužio funkcije zamjenika političkog komesara brigade. Na put se krenulo 18. oktobra 1942. U Albaniji su upućeni Vojo Todorović, kao stručnjak za vojna pitanja i Dušan Mugoša, član Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, kao znalac albanskog jezika. Mugoša je zajedno sa Miladinom Popovićem bio poslat u Albaniju kao ispomoć albanskim komunistima. On je u avgustu stupio u sjedište CK KPJ-u, đe je donio poštu albanskih komunista. U grupi je bilo 16 osoba. Sa njima je za Crnu Goru krenula grupa crnogorskih komunista, među njima Milinko Đurović i Dara Čokorilo, Vlado Gatolin, kao čovjek za obezbjeđenje do Albanske granice i kosovski kadrovi, Stanko Burić i Vojislav Lakčević, koji su imali da produže za Kosovo i Metohiju. Oni su od početka ustanka bili u Crnoj Gori i sa proleterskim brigadama stigli u Bosnu. Grupa je morala da se kreće okupiranim teritorijom po bosanskim, hercegovačkim, crnogorskim i albanskim bespućima. Trebalo je tako prepješačiti oko 600 km, u jednom pravcu. Maršruta do Albanske granice, ugrubo, išlaje

ovako: Pidriš - Prozor – Treskavica – Vrbica – Tjentište - Suha (na Sutjesci) – Volujak – Latično u Pivi - Višnjića Do u Goliji – gornjepoljske šume – Zupa nikšićka – bjelopavličke planine – Piperi – Bioče – Fundina – Tuzi – Kuće Rakića – Ćemovsko polje – Skadarsko jezero. Bosanske planine bile su pod kontrolom četnika, ali šumoviti predjeli davali su šansu progonjenima. Grupa je bila bez partizanskih obilježja. Nailazila je na lokalne četničke grupe. Prestavljale su se kao grupa vasojevićkih četnika na specijalnom zadatku. Grupom je formalno komandovao Vlado Gatolin sa četničkom kokardom na kapi, sa zvanjem „gospon narednik“. Kamufliranje im je uglavnom uspjelo sve do Višnjića Dola, đe su naišli na grupu četnika popa Perišića, koji nijesu povjerovali u njihovu priču. Otkud žena (Dara Ćokorilo) među četnicima. Jedva su izvukli živu glavu. Na sreću, blizu im je bila šumovita planina Šišman. Početv od gornjepoljske šume služili su se partizanskim -gerilskim vezama. Od čitave grupe Blažo je najteže podnio put. Iako 35-togodišnjak, bio je dosta iscrpljen stalnim marševima. A prelazeći preko Treskavice dobio je ekstremno visoku temperaturu, pa su ga pridržavala po dva druga. Spasila ga je Dara Ćokorilo, dajući mu da pije kapi joda, što mu je smanjilo temperaturu.

Put kroz Albaniju bio je mnogo rizičniji i teži. Do Skadra su morali da putuju preko jezera, rijeka, močvara. Dva dana su se krili u močvarama, sa nogama u vodi cijeli dan. Maršruta im je bila Skadarsko jezero su Humski lugovi – Vraka – Skadarske šume – Skadar. U Skadru ih je čekala veza od uglednih albanskih komunista (Vasil Šanto, Tuk Jakova, Sadik Bekteši). Put kroz čitavu Albaniju bio je rizičan. U Skadru i Tirani morali su da provedu po nekoliko dana, a put do Tirane i od Tirane do Labinota išao je preko veze kod kvislinških komandanta – ličnih prijatelja i albanske „bese“. Posebno je put bio rizičan što se odvijao pod stalnim potjerama, jer je neko ipak „provalio“ dolazak Blažove grupe. U povratku je bilo lakše, jer su ih pratile partizanske straže,

ali su preko hladnog Drima, nabujalog od aprilskih kiša morali da pređu plivajući. Doček u Labinotu bio je pravi prijateljski, srdačan i drugarski. Ali je do Labinota trebalo mnogo sreće.

Komunistička partija Albanije bila je sastavljena od više grupa, većinom starijih ljudi, oportunističke, koje nijesu bile povezane, a neke se nijesu ni poznavale. Njihova aktivnost svodila se na objavljivanje proglašenja. Te grupe nijesu predstavljale nikakvu snagu. Njihov uticaj u narodu bio je slab. Za neke od njih nije se ni znalo. Veliku ulogu u ozdravljanju stanja među tim grupama odigrali su Miladin Popović i Dušan Mugoša, koji su uspjeli da ih povežu i usmjere na pravi put. Oni su uspjeli da od Korčanske i Skadarske grupe i grupe „mladih“ odaberu najbolje kadrove i od njih stvore jezgro Komunističke partije Albanije.

U Labinotu Blažova grupa sastala se sa Miladinom Popovićem, Enverom Hodžom i drugim ljudima iz rukovodstva Komunističke partije Albanije. Oni su održali zajednički sastanak koji je trajao pet dana. Na sastanku su temeljno proučene poruke Kominterne i pisma Generalnog sekretara KPJ J. B. Tita, koja su se odnosila na stanje u Komunističkoj partiji Albanije i na nacionalnooslobodilačku borbu albanskog naroda. Tito je sa tim bio upoznat preko izvještaja i drugih materijala koje je u CK KPJ donio Dušan Mugoša, avgusta 1942. godine. Na bazi toga, Tito je dao određene primjedbe i uputstva o organizacionim pitanjima Partije, o stvaranju partizanskih odreda i njihovom prerastanju u nacionalnooslobodilačku vojsku. Zatim su donešene i određene odluke o pripremama Prve zemaljske (osnivačke) konferencije KP Albanije.

Pripreme za održavanje konferencije vršene su tako što su u čitavoj Albaniji održavani sastanci partijskih ćelija, zatim konferencije na kojima su birani delegati za okružne konferencije, na kojima su birana okružna rukovodstva i delegati za zemaljsku konferenciju. Delegati za zemaljsku konferenciju birani su na četnim i bataljonskim partijskim konferencijama.

Konferencija je održana od 18. do 20. marta 1943. godine. Blažo je u ime Kominterne, CK KPJ i Tita, pozdravio Konferenciju i govorio o njenom značaju i jedinstvu Partije i zadacima koji stoje pred Komunističkom partijom Albanije u nacionalnooslobodilačkoj borbi. Održano je sedam referata. Na izradi važnijih referata učestvovali su predstavnici KPJ – Blažo Jovanović, Miladin Popović i Dušan Mugoša. Oni su učestvovali i u diskusiji.

Na konferenciji je odati priznanje Komunističkoj partiji Jugoslavije na velikoj pomoći preko njenih predstavnika i pozvani su komunisti Albanije da se ugledaju na KPJ i da je slijede u nacionalnooslobodilačkoj borbi.

Po završetku Drugog svjetskog rata Enver Hodža je izjavio: „Blažo je bio za nas kao da je sišao bog sa neba.“

Blažo Jovanović se vratio iz Albanije 7. marta i preuzeo funkciju političkog sekretara Pokrajinskog sekretara KPJ-u za Crnu Goru. Na dužnosti prvog čovjeka Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Crne Gore, Blažo je ostao punih 20 godina.

Ostroška operacija

Treći 18. oktobar desio se 1943. Tri 18. oktobra uzastopice – 1941, 1942. i 1943. godine. Tog dana, 1943. godine završena je tzv. Ostroška operacija u izvođenju Pete crnogorske proleterske brigade. Tog dana su u Manastiru Ostrog likvidirana dva najvažnija četnička štaba: štab generala Blaža Đukanovića, četničkog komandanta Crne Gore i štab tzv. četničkog Južnog fronta na čijem čelu je bio pukovnik Bajo Stanišić. Pukovnik Bajo Stanišić je poginuo a general Đukanović je zarobljen sa 32 četnika i 13 italijana. Od članova štaba Treće udarne divizije i Glavnog štaba partizanskih odreda Crne Gore formiran je Vojni ratni sud, koji je 23 četnika osudio na smrt, a 8 četnika i 13 Italijana oslobodili. Od poznatijih četnika osuđeni su na smrt: general Blažo Đukanović,

dva člana četničkog Nacionalnog komiteta za Crnu Goru – dr. Jovo Tošković i advokat Boško Bojović, oficir major Janko Pajović, načelnik intendature Glavne nacionalne komande, kapetan Radoje Četković, obavještajni oficir Stanišićevog štaba, kapetan Đorđije Bedžić i potporučnik Vojislav Vujović. Među oslobođenima bio je sudija N.S., sudija četničkog suda koji nikoga nije osudio na smrt. To mu je uvaženo i zato je oslobođen. Međutim, on je i dalje nastavio da služi četnicima, pa je uoči oslobođenja ponovo zarobljen i osuđena 12 godina robije.

U Ostroškoj operaciji učestvovao je i Blažo Jovanović kao politički sekretar Pokrajinskog komiteta Partije i član Glavnog štaba. Među strijeljanim nalazio se i njegov kolega advokat Boško Bojović, sa kojim je prije rata sarađivao po profesionalnoj liniji, koji je inače važio za poštenog čovjeka. Blažo je namjeravao da ga spasi, ali kad je u zaplijenjenoj četničkoj arhivi pronađeno da je Boško Bojović član četničkog Nacionalnog komiteta nije mu bilo spasa.

Likvidiranje Glavne četničke komande za Crnu Goru, na čelu sa generalom Blažom Đukanovićem i Komande tzv. Južnog fronta, na čelu s pukovnikom Bajom Stanišićem imalo je višestruki značaj. Taj događaj je obezglavio crnogorsku četničku organizaciju, koja je nakon teškog poraza u toku bitke na Neretvi i djelimičnog razoružanja od strane okupatora uoči bitke na Sutjesci, zapala u tešku krizu. Zapravo taj događaj je četničku krizu još više produbio. Taj događaj je nesumnjivo podstakao još brži i intenzivniji razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, taj događaj je s četničkog lica skinuo masku o navodnom raskidu saradnje s okupatorom i hvatanju priključka antifašističkim i antiosovinskim snagama, kako su to od Draže Mihailovića uzalud zahtijevale brojne engleske misije, koje su se nalazile kod njegovih štabova.

Očekujući skorbu kapitulaciju fašističke Italije četnička Vrhovna komanda je 5. juna 1943. godine četnicima i četničkim

komandama u Crnoj Gori uputila direktivu da ubuduće ne smiju imati nikakve veze s okupatorom. Ukoliko je taj dodir s okupatorom potreban, onda to vršiti preko pogodnih lica, a nikako kao četnička komanda (AVII, ČA, CG-V-1581). U pismu Đorđu Lašiću od 17. jula 1943. Draža Mihailović preporučuje da se odmah počne sa napadima na okupatorske (italijanske) jedinice, čak i na manje garnizone i da se ti napadi dijelom izvode pod vidom „Mošinovaca“ (po Moši Pijade), kako su se u četniškom žargonu nazivali partizani, kako bi se, navodno, okupator što više angažovao na njihovom uništenju (*Zbornik NOR*; XIV, 2, dok. 175).

U depeši Đorđu Lašiću od 3. septembra 1943. Draža Mihailović piše: „Poručite generalu Đukanoviću i pukovniku Stanišiću da su Englezi gotovi da oglase sve naše ljude kao izdajnike samo ako osete najmanju saradnju sa okupatorom i zbog toga i njih dvojicu. Od Engleza ne može se sakriti nikakav odnos sa okupatorom“. (AVII, ČA, knjiga primljenih depeša, CG-8). Mihailović se posebno obratio Blažu Đukanoviću i Baju Stanišiću, upozoravajući ih da su završili svoju legalnu misiju tj. saradnju sa okupatorom i da treba da pređu na ilegalnu (u odnosu na okupatora).

Sredinom septembra general Đukanović je napustio Cetinje i prvi put u toku rata pošao „u šumu“, tj. napustio okupatorsko sjedište.

Jedno vrijeme se zadržao u Martinićima (Bjelopavlići), đe mu je saopšteno preformiranje njegove Glavne nacionalne komande za Crnu Goru, Boku i Sandžak. To je bilo prvi put da četnici čitavu teritoriju Crne Gore tretiraju kao jednu cjelinu. Do tada Boka se nalazila u sastavu Dubrovačkog korpusa pod komandom majora Đorđa Radmilovića, a Sandžak je tretiran kao Stari Ras, najčešće pod komandom rezervnog kapetana, a zatim četničkog majora Vojislava Lukačevića. Prvi pomoćnik komandanta Đukanovića postao je pukovnik Zarija Vuksanović, drugi pomoćnik Miro Božović, načelnik štaba Jakov Jovović, ađutant

Špiro Stojanović, načelnik Intendanture Janko Pajović, ordonans Vojislav Vujović, komandant Stana Puniša Bogičević a rukovodilac Propagandnog centra Miloš Jovović (profesor). Draža Mihailović je potvrdio naimenovanje crnogorske Glavne nacionalne komande.

Četnici su na sva zvona najavljivali korjenite promjene u pon-ašanju, naročito prema okupatoru, ali od toga nije ostalo ništa. Samo puka deklarativnost. U odnosu na italijanskog okupatora do kapitulacije 8. septembra nije bilo nikakvih promjena. Nakon kapitulacije Italije pokušali su da uzmu vlast, ali su ih u tome pretekli i Njemci i partizani.

O stavu prema Njemcima ima obilje dokumenata, ali ću citirati samo dva pisma komandanta crnogorskih četnika. U pismu Baju Stanišiću od 24. septembra 1943. Blažo Đukanović piše:

„Kod ove akcije vodite dobro računa o Njemcima, te da ne bi došli u dodir sa njima, pošto se bojim da to ne bi izazvalo oružani sukob, koji moramo izbjegavati“ (Arhiv Vojno-istorijskog instituta, Četnička arhiva, CG - V-475).

U pismu Božu Đuraškoviću od 5. oktobra 1943. Blažo Đukanović piše: „Mi ne mislimo i ne možemo da se borimo protiv Njemaca, jer bi se time doveo naš narod do konačne propasti, a to nama nije cilj... I kada bi htjeli, ne možemo od komunista, sa kojima ćemo se boriti do posljednje kapi krvi. Svjesni smo da se na dvije strane ne može voditi borba; a upasti između dvije strane može samo ludak. Legalizaciju (saradnju sa okupatorom – primj. R. P) ne mogu odobriti, već sa sredstvima sa kojima se raspoláže ima se nastaviti borba protiv komunista i samo protiv komunista.“ (AVII, CA, CG-V-478)

Bio je jedan pokušaj od strane Baja Stanišića da povede pregovore sa partizanskom komandom u Gornjem Polju, kod Nikšića (đe se nalazio Glavni štab partizana), 10. septembra 1943, pa je u tom smislu poslao svoga opunomoćenika kapeta Sima Mijuškovića, da utvrdi elemente saradnje. Partizanska komanda je to protumačila

kao Stanišićev manevar, jer se na veliko pričalo o angloameričkom iskrcavanju na istočnoj obali Jadrana, pa je trebalo opstati do tada. To se pokazalo kao realna procjena, pa je partizanska komanda odbila pregovore sa kompromitovanim četničkim komandantima, kao što su Blažo Đukanović, Bajo Stanišić, Simo Mijušković, Đorđe Lašić, a ostali četnici mogu prelaziti na stranu partizana, da se bore pod partizanskom komandom.

O četničkim odnosima prema Muslimanima - ništa novo. U direktivi delegata četničke Vrhovne komande, kapetana Rudolfa Perhineka, od 5. juna 1943. piše: „Naš stav prema Muslimanima određen je samim našim ciljem da u budućoj državi ne može biti nacionalnih manjina. Sada treba sa njima ipak taktizirati, gdje god se za tim ukaže prilika.“ (AVII, Ča, CG-V-1581)

Likvidacijom najviših četničkih štabova u Ostrogu, 18. oktobra 1943, maske su skinute. Svi četnički komandanti u Crnoj Gori prihvatili su saradnju sa njemačkim okupatorom. To potvrđuje i visoki četnički intelektualac ing. Ljubomir Lazarević iz Kolašina (pseudonim „Bene“), u depeši od 27. januara 1944. godine:

„Svi komandanti u Crnoj Gori primili su saradnju sa Njemcima, potpisali obavezu, a sa ostacima vojske nalaze se u žici (njemačkim garnizonima, koji su kao i italijanski bili opasani bodljikavom žicom - primj. R. P)... Naše akcije vrše se samo u cilju osiguranja ili odbrane njemačkih kolona.“ (Zbornik NOR, XIV, knj. 3, dok. 67, str. 304)

To je samo dokaz da četnička organizacija Draže Mihailovića u Crnoj Gori nije mogla da se održi bez pomoći okupatora, ni prije ni poslije Ostroga. A to bi se moglo reći i za četnički pokret Draže Mihailovića u cjelini. U odnosu na Crnu Goru nije se bitnije razlikovala ni četnička situacija u Srbiji. Od 19. novembra do 25. decembra 1943. godine sporazume sa Njemcima potpisali su sljedeći četnički komandanti u Srbiji: pukovnik Jevrem Simić, potpukovnik Ljuba Jovanović, major Vojislav Lukačević, major Dragoslav Račić, kapetan Nikola Kalabić, kapetan

Predrag Raković, kapetan Neško Nedić i mnogi drugi. (Zbornik NOR, XIV, knj. 3-4)

Postoji i njemačka dokumentacija o nastojanjima Draže Mihailovića da pregovara sa opunomoćenim njemačkim ministrom Nojbaherom i sa Firerovim opunomoćenim komandantom za jugoistok. Na Mihailovićevu želju da pregovara sa Nojbaherom odgovoreno mu je da je pitanje takvih pregovora pitanje visoke politik i da to može da bude riješeno „samo po vođstvu Rajha“. A na ponudi pregovora sa opunomoćenim njemačkim komandantom za jugoistok zabilježeno je:

„Obećanja Draže Mihailovića u pogledu lojalnog držanja treba uzeti ozbiljno, pošto je Draža Mihailović u pitanju antikomunizma uvek zauzimao dosledno držanje. Termini, koji su sa srpske strane ultimativno postavljeni za nas nisu od značaja i treba ih oceniti samo kao izraz za to da je Draža Mihailović u škripcu i da treba hitnu pomoć.“ (Zbornik NOR, XIV, 4, str. 1071, Zabeleška obavestajnog odeljenja Komande Jugoistoka sa sastanka održanog 17. i 18. avgusta u Komandi Jugoistoka, povodom ponude Draže Mihailovića za saradnju u borbi protiv jedinica NOVJ)

Sve ovo ukazuje na poseban značaj Ostroške operacije, u kojoj su likvidirani četnički štabovi na čelu sa generalom Blažom Đukanovićem i pukovnikom Bajom Stanišićem.

Eto, to su te tri epizode iz bogate biografije Blaža Jovanovića, kojih se on rado sjećao.

Naravno da ima na desetine i desetine izuzetno značajnih i svakako značajnijih događaja od navedenih, ali za ovu prigodu nije moguće o njima govoriti. Godine 1983. specijalna redakcija objavila je „Izabrane radove“ Blaža Jovanovića u tri voluminozne knjige koje najbolje govore o njegovom životnom putu i djelu.

I pored toga, ovom prigodom treba reći da je Blažo Jovanović obilježio svoje vrijeme, koje predstavlja možda najznačajnije vrijeme u istoriji Crne Gore. Takvi ljudi se rađaju jednom u vijeku.

ČITAONIČKA DRUŠTVA U KULTURNOME MILJEU KNJAŽEVINE CRNE GORE

Luka I. Milunović

Reading associations in the Principality of Montenegro, although established as private in fact operate as semi-public institutions, and substitute the state institutions in the areas where they operate. This is due to the general situation in the social life of the Principality of Montenegro, as well as the country's attitude towards this issue. Recognizing this specificity, we point to possible causes of results and consequences of this situation.

Pristupna razmatranja

Na samome početku riječ-dvije o naslovu, odnosno periodu izabranome za posmatranje pojave. Za očekivati bi bilo, a bilo bi u skladu i sa opštom periodizacijom, da je pri obradi teme obuhvaćen i period Kraljevine Crne Gore, odnosno da se razmatranja zaustave na 1914, 1916. ili pak 1921. godini. Ne sporeći valjanost razloga za takav pristup ipak biramo dati naslov kako bi i na taj način potencirali da u kratkotrajnoj državi, Kraljevini Crnoj Gori, u stvari nije ni bilo prilike da se razmahne, pa čak i održi ostvareni tempo razvoja kulture. Od

obnavljanja statusa kraljevine Crna Gora će imati samo jednu čitavu (i to predratnu sa nemirima u sušedstvu) kalendarsku godinu bez formalnoga ratnoga stanja, ili vojnih dejstava.¹ To dakle nije ambijent u kojemu možemo pratiti redovni razvoj kulture. U doba Kraljevine Crne Gore će se u stvari, kroz reagovanje crnogorskoga društvenoga bića na nailazeće međunarodne izazove, očitovati rezultati djelovanja čitaoničkih društava u sazvučju sa drugima činiocima koji su kroz protekle tri decenije, u većoj ili manjoj mjeri, uticali na kreiranje kulturne klime i društvenoga života uopšte.² Ovom prilikom, dakle, imamo namjeru da prateći pojavu i njen razvoj uočavamo opšte

¹ Period biramo i u skladu sa prvim od zaključaka (I-XI) koje smo ranije publikovali: „I Za sagledavanje, analizu rada i ocjenjivanje djelovanja čitaoničkih društava i čitaonica držimo za najreprezentativniji period koji obuhvata, okvirno gledano, nešto više od kvarat vijeka od početka 1881. godine, odnosno potpunog konstituisanja državne teritorije Knjaževine Crne Gore. Radi se o bezratnom periodu, pri čemu treba imati na umu da je u javnosti kontinuirano stvarana i održavana svijest o stalnoj neposrednoj mogućnosti (i opravdanosti) početka novih ratnih dejstava. Kasnije, u kratkotrajnoj slobodnoj Kraljevini Crnoj Gori bilo je malo vremena za razvitak umjetnosti i kulture (bezratna je bila samo jedna čitava kalendarska godina).“ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište: Od 19 stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Matica crnogorska, Cetinje - Podgorica, 2017, str. 87-89. Takođe vidi: Idem, „Teatar u kulturnom i javnom životu Crne Gore na razmeđi 19. i 20. stoljeća“, (radovi sa naučnoga skupa „Nikola I Petrović Njegoš u društvenom životu Crne Gore i Balkana“) *Istorijski zapisi*, LXXXIII/2010, br. 4 str. 191-213.

² „II U Kraljevini Crnoj Gori, tokom druge decenije XX stoljeća, periodu neredovnih (ratnih) uslova, kroz reagovanja društvenog bića na intenzivna i sudbonosna međunarodna dešavanja jasno će se pokazati neke od posljedica (rezultata) rada čitaoničkih društava, odnosno njihovog višegodišnjeg uticaja na shvatanja Crnogoraca i formiranje javnog mnjenja.“ (Luka I. Milunović, *Ibidem*).

karakteristike i uticaje, dok konstatovanje i razmatranje ostvarenih rezultata rada i djelovanja, naročito u vrijeme kada je država zahvaćena neposrednima međunarodnima turbulencijama trebala da pokaže održivost, ostavljamo za drugu priliku.

Kada je u Kraljevini Crnoj Gori oružje progovorilo, a muze začutale prestaće sa radom i jedina, u punom smislu riječi, državna profesionalna ustanova kulture – *Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište*.³ Kažemo jedina, jer ćemo u nastavku i ovom prilikom⁴ ukazati na nekoliko činjenica koje će nam, dobro držimo dati za pravo da zaključimo kako su biblioteka, muzej..., pa čak i *Crnogorska vojna muzika*⁵ bile više dobre namjere za adekvatno zadovoljenje opravdanih potreba društva nego stvarne državne institucije koje funkcionišu na adekvatan način primjeren potrebama razvoja umjetnosti, kulture i nauke naroda kojemu pripadaju.

Uz komentare naslova treba takođe naglasiti da će razmatranja biti dominantno vezana za period koji počinje sa konačnim prestankom vojnih operacija u Veljemu ratu, odnosno po potpunom utvrđivanju državne teritorije. Govorimo o periodu kada u suverenoj državi, Knjaževini Crnoj Gori nastupa nešto, možemo reći neuobičajeno, duži period *vremena mira*.⁶ O

³ Vidi: Luka I Milunović, „1. Formiranje i svečano otvaranje i prva sezona: Knjaževsko crnogorsko državno pozorište“ u: *Stoljeće crnogorskog narodnog teatra: Repertoari*, Tom I, Cetinje, 2010, str. 7–76.

⁴ O tome smo već pisali, vidi: Luka Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 293–301.

⁵ Luka I. Milunović, „Crnogorska vojna muzika (banda)“ u: *Crnogorska vojna muzika: Zbornik dokumenta* / Luka I. Milunović Stevan B. Radunović, Cetinje, 2010, str. 5–34.

⁶ U uvodniku *Glasa Crnogorca* (1. jan. 1884. god) pri pregledu događaja tokom protekle 1883. godine, se kaže: „Godina je mira za nama – neobična stvar u Crnoj Gori! Šesta je to godina, kako je Bog Svemogućí udijelio Crnoj Gori najviši blagoslov svoj – vremena mira.“ (Anonim, „Cetinje, 31.

periodu, dakle koji počinje sa pretposljednjom decenijom 19. stoljeća i kontinuirano traje nešto duže od tri decenije. Možemo reći da su zapravo tek sa početkom 1881. godine u potpunosti konstituisani osnovni spoljni preduslovi za mnogo brži ukupni razvoj crnogorskoga društva i trajnu održivost države. Konzistentnost preduslova u posmatranome periodu će nam pomoći da jasnije uočimo tendencije koje su uticale na pravce i brzinu približavanja pretpostavljenima državnima ciljevima.⁷

Treba ovde odmah naglasiti: nikako ne potcjenjujemo, ili na bilo koji način zanemarujemo postignute rezultate u razvoju tokom prethodnoga perioda od početka druge polovine 19. stoljeća, posebno ne onaj njegov dio, nešto duži od jedne decenije (1863–1875. god) u kojemu je i osnovano *Društvo cetinjske čitaonice*. Naprotiv! Zaista, smatramo da ono što je ostvareno u razvoju Crne Gore tokom pomenute decenije pred Veljim ratom možemo posmatrati i kao visoko postavljene reper koji će, relativno gledano, kasnije, iako u kud i kamo povoljnijima uslovima, biti veoma teško dosegnuti u ma kojoj deceniji do sloma crnogorske suverene države u Prvome svjetskome ratu.

O čitaonicama, odnosno čitaoničkima društvima je i do sada nerijetko pisano. Kada kažemo nerijetko mislimo u odnosu na teme iz kulture, koje su inače mnogo manje privlačile interesovanje autora od onih iz oblasti međunarodnih odnosa ili ratovanja. U literaturu iz druge polovine 20. i prve decenije 21. stoljeća međutim, čitaonice su najčešće sagledavane sa aspekta osnovne, u nazivu istaknute djelatnosti, ili u okviru širih tema, obično uz navođenje ilustracija o realizovanim programima. U ovome

Decembra.“ *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 1, str. 1. Napomenućemo da je urednik lista Jovan Pavlović, te da je uglavnom upravo on pisao uvodnike, naravno ne bez saglasnosti sa, kako se tada govorilo, *najvišega mjesta*).

⁷ U želji da pojava koju držimo u fokusu bude jasnija ovde nećemo razmatrati učešće osnovnih i srednjih škola, kao parekselans obrazovnih institucija, na formiranje kulturne klime.

Enterijer Zetskoga doma

kontekstu, pored objavljenoga zbornika na ovu temu⁸ treba pomenuti radove: dr Nika S. Martinovića, dr Đoka D. Pejovića, Veljka Šakotića, dr Dušana J. Martinovića, dr Vasilija Jovovića, naravno i drugih.⁹

⁸ *150 godina narodnog bibliotekarstva u Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnog skupa) Cetinje, 1986.

⁹ Uz značajne radove drugih autora u zbornicima, periodici, ili pri obradi širih tema, pomenućemo monografske publikacije: dr Niko S. Martinović, *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965; dr Đoko D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971; Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996; dr Dušan J. Martinović, *160 godina Državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002, Idem, „Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928–1940) Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945-1998)“, Cetinje, 1998, Idem, „Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD ‘Njegoš’ - Cetinje“, Podgorica, 2006; Dr Vasilije Jovović, *Crnogorsko bibliotekarstvo do 1941. godine*, Cetinje, 1999.

Pri razmatranjima u literaturi je dominantno ukazivano na ostvarene neposredne rezultate, ali ne u dovoljnoj mjeri na suptotnost u formalno-pravnoj poziciji (dualitet) čitaonica (privatno društvo – državna institucija) te na to kakve posljedice takav položaj mora objektivno nositi sobom. O čitaonicama smo i mi pisali razmatrajući razvoj pozorišnoga života u Crnoj Gori.¹⁰

Vidimo da se već i pri samome pristupu pitanjima na koja želimo tražiti odgovore neposredno nailazimo na jednu od posebnosti (protivuriječnosti) koje su postojale u biću crnogorskoga društva, i naglašavamo: posebno u međunarodno priznatoj državi, sa kraja 19. i početka 20. stoljeća. Generalno gledano, neprestano će nas srijetati posljedice zaostajanja u rješavanju pitanja (ne nuđenju odgovora) na koje je suverena država, tokom nešto duže od tri decenije razvoja u nepromijenjenima međunarodnima uslovima, morala mnogo hitrije i efikasnije (adekvatnije) reagovati kako bi obezbijedila stabilnu, prosperitetnu i održivu egzistenciju u perspektivi. Sudbinu čitaonica – čitaoničkih društava, u stvari možemo posmatrati i kao crvenu nit pri naporima za potpunije razumijevanje razvoja kulture i drugih faktora kreiranja karakteristika drštvenoga ambijenta u Knjaževini Crnoj Gori. Stalno ističemo naročitu važnost perioda poslije Veljega rata za Crnu Goru jer se tada stvaraju i oblikuju tendencije, nastaju pokreti i organizacije pod čijim će se neposrednim uticajem formirati ambijent u kojemu će se iznjedriti pruženi odgovori, odnosno reakcije na subonosne izazove i prijetnje crnogorskoj državi i društvu tokom druge decenije 20. stoljeća.¹¹

¹⁰ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje - Podgorica, 2017, str. 87-89, Idem, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006.

¹¹ Obrađujući razne teme, ne samo iz oblasti kulture, ovaj aspekt smo u publikovanim radovima već više puta pominjali. Vidi u: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017.

Na kraju pristupnih razmatranja dodaćemo još jedan, aktuelni razlog za bavljenje ovom i uopšte temama o društvenome životu u Knjaževini Crnoj Gori na ovaj način. Crna Gora je danas ponovo suverena država – dakle u istome međunarodnome statusu kao u decenijama na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Takođe, i danas, kao i u vremenu o kome govorimo, imamo potrebu da ubrzanim ekonomskim razvojem pristizemo vodeće evropske države. Sve ovo stvara uslove za lakše upoređivanje uslova, načina nastanka i razvoja mnogih društvenih pojava i procesa, od kojih neke i danas srijetamo u nešto izmijenjenome i relativno razvijenijem obliku, a imaju izvorište, ili mogu sebi tražiti analogone u vremenu koje smo odabrali za posmatranje.

Osnivanje čitaoničkih društava

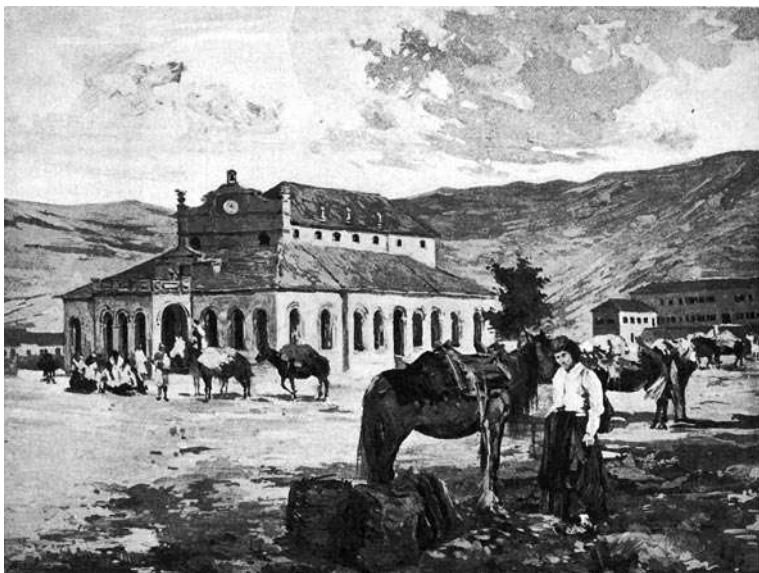
Već u vrijeme kada se počinju osnivati (1868. god) a naročito reosnivati (1879. god) na Cetinju, te osnivati (1881, ...) u drugima crnogorskim gradovima čitaonička društva možemo posmatrati i kao arhaičnu pojavu koja, na način kako je postavljena, nije bila adekvatna tekućemu stanju potreba razvoja kulture, opšte edukacije i informisanja u Knjaževini Crnoj Gori. Ukazaćemo na neke od činjenica koje nam držimo pružaju potporu za već na početku iznijeto stanovište. Prije razmatranja čitaoničkih društava sa pomenutoga aspekta treba naglasiti da nikako ne sporimo, ili potcjenjujemo nemale neposredne rezultate koje su čitaonička društva ostvarila na poljima đe su se angažovala. Želimo prije svega otvoriti pitanje, odnosno pitati radi razotkrivanja: da li je država, umjesto snažnoga podržavanja te dugotrajnoga insistiranja na egzistenciji čitaoničkih društava mogla, odnosno što je važnije svakako trebala, da definiše, te da osnivanjem institucija stvara uslove za ostvarivanje državne politike u oblastima: od kulture i umjetnosti, preko informisanja i opšte edukacije, do nauke? Pri

tome ne mislimo da je trebalo sputavati osnivanje i razvoj privatnih društva, naravno ni čitaoničkih, u ovoj i drugima oblastima. Naprotiv!

Opravdanja za nečinjenje, sporo ili drugačije činjenje, države uvijek možemo tražiti u činjenici da smo bili mali i uz to, naročito ekonomski, slabi i zaostali. Zapitaćemo se međutim da li upravo iz činjenice da smo mali i slabi treba izvući zaključak da nemamo vremena za gubljenje i mnogo prostora za greške, te da odbrana (dokazivanje) održivosti naše države (oblika organizacije egzistencije) mora da bude snažnija i preciznija? Postavićemo pitanje i na drugi način: ako smo oružanima sukobima i međunarodnima naporima među velikima mogli stoljećima uporno graditi i održavati slobodu i samosvojnost, zašto kroz tri decenije mirnodopskoga razvoja nijesmo uspjeli stvoriti pretpostavke da naša država ne nestane u vrtlogu međunarodnoga sukoba? Pored, uostalom kao i vrlo često, nenaklonjenoga¹² međunarodnoga faktora da li smo, naročito tokom tri decenije mira u suverenoj državi, činili sve što je trebalo i na način kako je trebalo? Razmotrimo, dakle, izabranu pojavu i sa ovoga aspekta imajući pri tome stalno na umu mjeru participacije koju je imala, ili je mogla (trebala) imati u procesu formiranja društvene svijesti i kreiranja ambijenta u kojemu se ta svijest formirala.

Čitališta, ili čitaonička društva u Evropi se osnivaju u 18. stoljeću nastajući kao izraz težnji ka obrazovanju i reakcija na nedostupnost privatnih biblioteka širimu slojevima stanovništva. Svojim radom će generisati svijest u duhu ideja prosvetiteljstva i snage koje će se u skladu sa tim duhom zalagati za promjenu postojećega stanja. Do sredine 19. stojeća u Evropi (Engleska,

¹² Međunarodni faktor, kojega dominantno determinišu veliki, u stvari nije prema nama niti naklonjen, niti nenaklonjen. On je uvijek naklonjen prema interesima onih koji ga kreiraju, a ti interesi ponekada nijesu saglasni sa željama i potrebama malih. Tada nastupa trenutak kada male države moraju neposredno pokazati svoju vitalnost i održivost.

Zetski dom
(iz časopisa *Nada*, 1895)

Francuska, Njemačka) se donose zakoni o javnim bibliotekama kada prestaju potrebe da postoje i nestaju čitališta i čitaonička društva.

U prvoj polovini 19. stoljeća iz sličnih razloga, te u duhu vremena uz buđenje nacionalne svijesti, čitaonička društva se formiraju u regionu i u slovenskim krajevima uošte. Slovenski živalj u našem okruženju na područjima u okviru Austrougarske, a nešto kasnije i na teritoriji pod uticajem Osmanske carevine, se organizuje, osniva čitaonice i druga kulturna društva, te pri tome kod mnogih već u nazivima jasno ističe nacionalno opredjeljenje (Čitateljstvo društveno slaveno-ilirsko u Karlovcu – 1838. god, Ilirska čitaonica u Zagrebu – 1838, Srbsko čitalište u Beogradu – 1846...).¹³

¹³ Viđi: Dušan J. Martinović, *160 godina državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore (1838-1998)*, Podgorica 2002, str. 48-49, Idem, „Cetinjska

Pred Veljim ratom, Crna Gora, iako bez opšteg formalnoga međunarodnoga priznanja, funkcioniše kao slobodna zemlja, koja živo komunicira sa, prije svega sušednima, ali i drugima zemljama Evrope. Kako nema ni približno dovoljno svoga obrazovanoga kadra u Crnoj Gori se tokom druge polovine šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća okuplja za tadašnje prilike respektabilan kulturni krug obrazovanih i u oblastima kojima se bave afirmisanih ličnosti. Ove će ličnosti kraće ili duže, živjeti i raditi, ili pak povremeno dolaziti u Crnu Goru. To je vrijeme kada se vrši i široka reorganizacija (modrenizacija) državne uprave, iniciraju i nastaju mnoga pregnuća u raznim oblastima života. Uz pokrenuta pregnuća u opštoj edukaciji, kulturi i informisanju za očekivati je bilo da se za pomenute oblasti formira državna ustanova ili služba. Umjesto toga, odnosno ustanovljenja adekvatne državne instance, najviši državni uglednici na čelu sa vladajućim suverenom, osnivaju privatno društvo koje bar po nazivu treba da liči na ona koja su formirana na teritorijama đe aktuelnu vlast stanovništvo ne doživljava kao svoju.

Na Cetinju je 4/16. februara 1868. godine 20 članova osnovalo Društvo cetinjske čitaonice.¹⁴ Po sastavu, odnosno položaju

čitaonica (1868-1915; 1928-1940) Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945-1998), Cetinje, 1998, str. 19-32.

¹⁴ „Besjeda koju je govorio predsjednik Cetinjske čitaonice gosp. Đuro Popović, prilikom 30-godišnje proslave Čitaonice:“, *Glas Crnogoraca*, XXVII/1898, br 7, str. 2-3. Uz poziv na beogradski *Svetovid* iz 1868. godine i akademik dr Dušan J. Martinović navodi prve članove - osnivače Cetinjske čitaonice: „1. Knjaz i gospodar Crne Gore Nikola I Petrović Njegoš, 2. Mitropolit crnogorsko-primorski i brdski Ilarion Roganović, 3. Božo Petrović, vojvoda i senator, 4. Petar Vukotić, vojvoda i senator, 5. Ivo Radonjić, vojvoda i senator, 6. Đuro Matanović, vojvoda i senator, 7. Miljan Vuković, vojvoda i senator, 8. Petar F. Vujović, vojvoda i senator, 9. Savo Jovićević, serdar i senator, 10. Marko Miljanov, vojvoda, 11. arhimandrit Visarion Ljubiša, 12.

ličnosti koje ga čine (teško bi bilo na jednome mjestu naći toliko vojvoda i senatora uz nosioce najviše duhovne i svjetovne vlasti) ovo društvo je bilo reprezentativnije od bilo kojega kolektivnoga državnoga organa pojedinačno.

Ovđe se društvo dakle nije osnovalo da bi se zalagalo za promjene, da kažemo, mimo vlasti ili mijenjanja ponašanja same postojeće vlasti, jer ga osniva upravo vlast od svojih najistaknutijih predstavnika. Osnivanje čitaonica bi dakle mogli posmatrati kao rekli bi neadekvatnu (makar gledano na duži rok) supstituciju državne ustanove, ili organa, onosno kao određenu posebnost, t.j. unutrašnju protivuriječnost crnogorskoga društva (*Contradictio in adiecto*) odnosno uspostavljanje trajne nejasnoće u funkcijama i odnosima na relaciji državni organi – privatno društvo.

Vidimo da najviši državni zvaničnici osnivaju privatno društvo da bi se dobrovoljno bavili onim što im je državnim položajem data obaveza, odnosno volonterski radili ono za što primaju plate. Tako najvišni državni dužnosnici, ali u licu privatnoga društva, postaju nosioci razvoja kulture, umjetnosti, ... u državi. Ukazaćemo na pojavu još jedne posebnosti (unutrašnje suprotnosti) koja će tek kasnije u suverenoj državi pokazati punu snagu. Državni dužnosnici osnivaju čitaoničko društvo kao cetinjsko, a ne kao crnogorsko. Po prostoru na kojemu će

protorej Stevan Kapičić, 13. đakon Filip Radičević 14. Špiro Kovačević, učitelj, 15. Đuro Popović, učitelj, 16. Mašo Vrbica, pobočnik, 17. Bogdan Milinović, kapetan, 18. Ilija Ramadanović, upravitelj Založnice crnogorske, 19. Aleksa Đorđević (pješađijski poručnik) i 20. Panta Pejović (artiljerijski potporučnik), Srbijanci, koji su obučavali crnogorsku vojsku.“ Dr Dušan J. Martinović, *Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928-1940)*, *Gradska biblioteka „Njegoš“ (1945-1998)*, Cetinje 1998, str. 50-51. (Vojne činove srpskih oficira mi smo utvrdili) Aleksa Đorđević će po odlasku iz Crne Gore 1870. dobiti od Knjaza lijepe preporuke (NMCG, Nikola I, k.: 1870, br. 2028). Navodimo po: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 33.

djelovati društvo je dakle lokalna, a ne državna organizacija. Po nazivu makar briga društva je varoš, a ne država.

Pomenućemo nekoliko razloga koji (1868. godine) mogu biti posmatrani kao potpora ovakvome ponašanju pri osnivanju čitaoničkoga društva koje će funkcijama biti supstitut državne ustanove. Kada govorimo o Crnoj Gori toga vremena veoma skromna materijalna sredstva kojima država raspolaže mogu biti razlogom osnivanja društva čime se finansiranje rada (odnosno pregnuća iz oblasti kulture...) prebacuje sa države na njegove članove (članarina, donacije), odnosno na lična sredstva glavarско-upravljačkoga sloja koji je zahvaljujući participaciji u privredno-trgovačkim poslovima mogao to i da podnese. Može se uzeti u obzir i određena nespремnost države (kadrovska, organizaciona, programska i dr) da se direktno, preko institucije uhvati u koštac sa pitanjima iz pomenutih domena. Ne treba takođe zaboraviti i činjenicu da je u to vrijeme sugestija za osnivanje ovakvih društava u slovenskome svijetu stigla iz Rusije (Sveslovenski skup u Moskvi 1867. godine).¹⁵ Treba znati da je Crna Gora, radi stalne finansijske pomoći koja pristiže, morala pokazivati posebni senzibilitet prema sugestijama iz Rusije.

Treba svakako imati na umu i određene dnevno-političke pogodnosti (lagodnije plasiranje političkih poruka i dr) koje je zamjenjivanje državnih ustanova privatnim društvom moglo imati. Razloge za razumijevanje koje smo upravo pomenuli treba sagledavati u savim drugome svijetlu kada je u pitanju period poslije Veljega rata u međunarodno priznatoj državi. Da

¹⁵ „Slovenski kongres, održan u maju 1887. godine u Moskvi, prilikom otvaranja Sveruske etnografske izložbe, imao je vrlo jak uticaj na razvitak kulture i prosvjete Zapadnih i Južnih Slovena. Na ovom kongresu je bila zastupljena i Crna Gora, preko Petra Stefanova Vukotića i Ilije Plamenca, vojvodâ i senatorâ crnogorskih.“ Dr Niko S. Martinović, „Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945 godine“, u: *Problemi bibliotekastva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965, str. 17.

potcrtamo: ne vidimo dakle problem u tome što je formirano čitaoničko društvo, čak niti u tome kakav je njegov sastav. Problem nastaje kada je ovo društvo tretirano kao državna institucija, odnosno funkcionira kao njena supstitucija. Sve se usložnjava time što će ovakvo stanje stvari biti doživljavano ne kao privremeno, već kao trajno.

Osnivanjem čitaoničkoga društva, odnosno postavljanjem privatnih organizacija kao nosećega agensa razvoja djelatnosti u oblasti kulture Crna Gora se u stvari ponaša kao i drugi narodi u slovenskima krajevima. Ali tu treba odmah primijetiti da situacija u Crnoj Gori nije ista kao u većini drugih slovenskih krajeva. Do Berlinskoga kongresa Crna Gora, iako međunarodno formalno nepriznata, živi kao slobodna država sa domaćom vlašću, koja se snažno bori za potpuno međunarodno priznanje suvereniteta, dok je veliki broj slovenskih krajeva i naroda u sastavu država sa neslovenskom vlašću. Ciljevi, ambijent u kome se ostvaruju te način ostvarivanja dakle nijesu bili isti, pa isti organizacioni pristup ne može biti adekvatan.

Izborom organizacionoga oblika (čitaonička društva) za ostvarivanje zadataka u oblasti kulture, ali i društvenoga razvoja uopšte Crna Gora u stvari stvara pretpostavke da se zamagljuje specifični sopstveni, kako bi se bolje mogli videti i ostvarivati, naravno pretpostavljeni, zajednički ciljevi i interesi. Objektivno, sa ovakvim pristupom ustanovljavanju institucionalne strukture Crna Gora, ako je i htjela, nije mogala stvoriti uslove da jasno sagleda će se kao nezavisna država naći ako bi, i kada se ti, da kažemo zajednički i opšti, ciljevi ostvare. Tako se Crna Gora u stvari ponaša kao da iz neke, unaprijed pretpostavljene, ili bolje reći odnekuda unaprijed date, ali ne sasvim precizno definisane, solidarnosti svoje ciljeve kao suverene države i slobodnoga naroda zamjenjuje (supstituiše ili usklađuje) i poistovjećuje na neadekvatan način, sa ciljevima i načinom njihovoga ostvarivanja kod porobljenih naroda.

Dok razmatramo organizacione forme u oblasti kulture i umjetnosti u Crnoj Gori do Veljega rata valja ukazati i na formiranje *Crnogorske vojne muzike* – prve ustanove u kojoj su profesionalno angažovani umjetnici – muzičari imali redovna mjesečna primanja od države.¹⁶ Međutim, s obzirom da je orkestar osnovan u okviru Minisatrstva vojnoga, te da je organizovan kao vojna jedinica (uniforme, činovi, subordinacija i sl) ne možemo govoriti o državnoj instituciji kulture u punom smislu riječi. Crnogorska vojna muzika je bila: i državna i ustanova i djelovala u oblasti kulture, ali objektivno nije mogla biti *državna institucija kulture*. Međutim, za crnogorske prilike naročito je interesantan način formiranja te domaće umjetničke ustanove. Pozvan je stručnjak iz te oblasti sa strane, u ovome slučaju kapelnik, koji je dominantno od domaćega kadra stvorio ansambl. Iskustvo korišćeno pri osnivanju (1871. god) i reosnivanju (1889. god) Crnogorske vojne muzike, iako se pokazalo djelotvornim, neće biti korišteno kod drugih ustanova u kulturi (profesionalno pozorište). Odgovori na pitanja koja se mogu postaviti u vezi ovakvoga ponašanja izlaze iz okvira teme koju smo ovom prilikom izabrali iako je snažno dodiruju i upotpunjuju sliku o formiranju društvenoga bića Knjaževine Crne Gore. Bilo kako bilo Crnogorska vojna muzika će svojim radom ostaviti duboke, bezične tragove na razvoju crnogorske muzičke umjetnosti i kulture.

Kratak osvrt na opšti ambijent poslije Veljega rata

U tridesetogodišnji period mirnodopskoga razvoja, sasvim bez vojnih dejstva, poslije Veljega rata Knjaževina Crna Gora je

¹⁶ Prvi umjetnici u Crnoj Gori koji za bavljenje umjetnošću redovno dobijaju od države sredstva za egzistenciju. U širem kontekstu ćemo pomeuti i jedan broj guslara, diplara koji su dobijali određenu nadoknadu za nastupe tokom većih narodnih skupova (bratstvenički, plemenski, međuplemenski, ili vjerski sabori, ribolov na Sadarskome jezeru...).

konačno ušla 1881. godine kao međunarodno priznata država sa značajno uvećanom: teritorijom, bojem stanovnika, plodnima ravninama i površinama pod šumom, kao i izlazom na more, morskima lukama i novima većima naseljima u unutrašnjosti. Na početku ovoga perioda posljertatni polet ošeo se u svima porama društva. Pored ushićenja uspješno vođenima ratnima operacijama posljertatni polet oslanjao se i na očekivanoj mnogo većoj snazi države, koja će se temeljiti na upravo stečenima, neuporedivo značajnijima, pretpostavkama ekonomskoga razvitka, što bi opet u bliskoj budućnosti, trebalo da omogući znatno poboljšanje uslova za život najširih slojeva stanovništva.

Jedino što nije promijenjeno u novima uslovima to su oblik i način vladavine. Vladajući Knjaz – gospodar¹⁷ će i dalje nastojati i uglavnome uspijevati da čvrstom rukom sve kontroliše i dozira. Početak, tok i završetak svih pregnuća: i u politici, i u poljoprivredi, i pravu, i finansijama i ..., uvijek je pratio određujući glas „sa najviše mjestu“. U državi nije bilo snaga koje bi ozbiljnije uticale da se Knjaževo ponašanje promijeni, a on sam za to nije imao snage, niti je možda za time vidio i ošeo naročitu potrebu.¹⁸ Sa druge strane, uspjesima u ratu i proširenjem državne teritorije

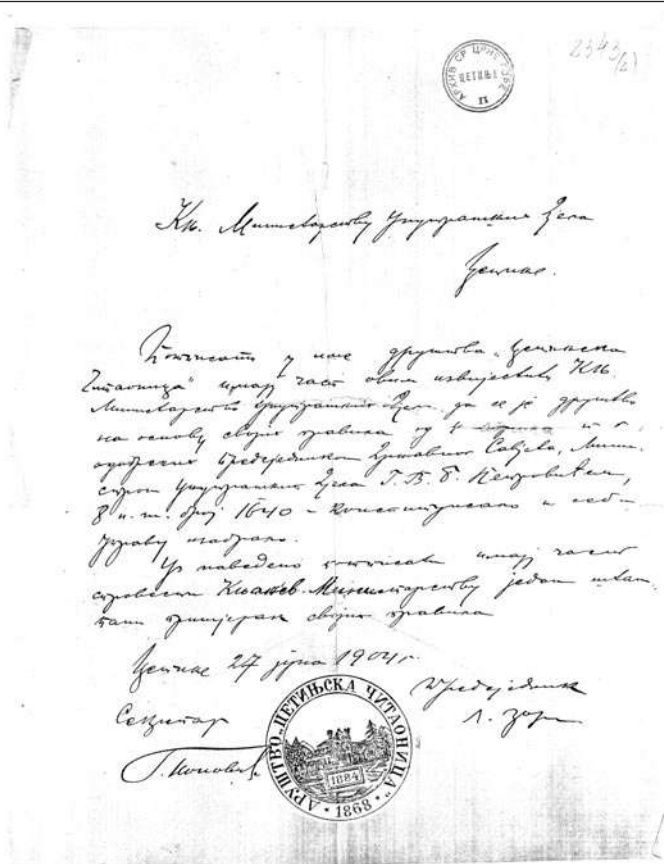
¹⁷ U službenim prilikama knjaz je saopštavao: „Mi Nikola I Po milosti Božijoj Knjaz i Gospodar Crne Gore“ dakle ne samo *knjaz* (svjetovna titula) nego i Gospodar (duhovna atribucija) i samo *po Božijoj milosti*, ali ne i *volji naroda* (kako to stoji uz titulu nekih monaraha). Sve je, dakle, od Boga dato pa tu narod i nema što da se pita već samo da prihvata, sluša i izvršava.

¹⁸ O tome smo šire pisali na drugome mjestu: Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, *Akcionar*, IV/2006, br. 1-2, str. 63-78. Nije se u novima uslovima: „...utvdio cilj - ostvarivanje vladavine čiji bi se kvalitet i uspješnost mjerili stepenom poboljšanja uslova za život onih kojima se vlada.“, već se nastavilo po starome: „Polazeći od jednom prihvaćene, u suštini ranofeudalne svijesti, kvalitet vladavine je samjeravan sa: 1. dužinom trajanja vladanja (unutrašnja politika) i 2. veličinom teritorije kojom se vlada (spoljna politika).“ (Ibidem, str. 64). Rad je dostupan i na www.montenegrina.net.

dodatno potstaknuta, Knjaza nikada nijesu potpuno napuštala razmišljanja o širenju vlasti na i nove, mnogo veće teritorije. Tako će odnos prema naraslima razvojnim potencijalima dati osnovu da se stekne utisak kako je Zetska ravnica kod knjza Nikole I mnogo intenzivije budila asocijacije prema budućemu širenju vlasti na područja stare Zetske države, nego na mogućnosti bržega razvoja poljoprivrede i državne ekonomije uopšte kao osnove za povećanje standarda stanovništva. Uloženi naponi i pokrenuta pregnuća za brže prevazilaženje zaostajanja, koje je dominantno bilo uslovljeno kontinuiranim opstajanjem *de facto* ratnoga stanja kroz minula stoljeća, gubili su podumijentu i neprestano usporavani ili potpuno zaustavljeni.¹⁹

Svakodnevni život je ubrzo poslije rata počeo sve intenzivnije pokazivati svoje, ne baš tako lijepo, lice. Sa jedne strane, ekstenzivna državna ekonomija nije mogla rezultirati potrebnim rastom državnih prihoda, dok su se sa druge strane, znatno uvećavali troškovi za proširenu državnu administraciju, školstvo

¹⁹ Držimo da, na osnovu rada dr Dimitrija-Dima Vujovića („Crna Gora i Francuska 1860–1914“, Cetinje, 1971, str. 322) i ovđe valja iznijeti zapažanja De la Bulinijera, koji je je samo dvije godine (IX 1898. - XII 1900) bio diplomatski predstavnik Francuske u Knjaževini Crnoj Gori, ali je, reklo bi se, sasvim dobro poznao prilike. U pismu od 10. jula 1899. godine, koje sa Cetinja šalje Delkaseu (*Delcassè*) ministru spoljnih poslova Francuske, iznijeće veoma indikativna zapažanja: „...de la Bulinijer kaže da Crna Gora koja je pokazala toliko lijepih kvaliteta energije i vitalnosti, sve više propada, jer se herojski period njenoga života završio Berlinskim kongresom, a da za dvadeset godina od tada nije mnogo postignuto, pošto Crnogorci nemaju smisla za industriju i trgovinu, već čekaju bolje dane sa puškom pri ruci potčinjeni volji knjaza Nikole koga respektuju i koga se boje. Uzrok stagnacije De la Bulinijer dalje vidi i u ruskoj zaštiti i nadanju Crnogoraca na nju, jer im to uzima svaku inicijativu i pritiska čitavu njihovu politiku. Zbog svega toga, po Bulinijeru, Nikšićka i Zetska ravnica nijesu obogatile zemlju, a barsko i ulcinjsko pristanište su ostala pusta.“

Pismo Ministarstvu 1904.

i naročito stalno rastuće potrebe Dvora. Debalans u budžetu koji je u takvima uslovima morao nastati pokrivan je stalnima pomoćima stranih država (Rusije naročito i Austrougarske) te redovnim, sve većim zaduživanjima kod evropskih banaka. Stanje u finansijama i način vladavine nijesu dozvoljavali koncentrisanje materijalnih sredstava do nivoa koji bi omogućio iole ozbiljnije šire pokretanje preduzetničkih preguća stanovništva. Narod je uzimao pozajmice (kredite) najčešće po vrlo nepovoljnima uslovima i bio prinuđen da ih koristi za golo

preživljavanje porodica, a ne za investiranje u djelatnosti kojima se bavilo, što je dalje širilo i produbljavalo krug siromaštva.

Pod sam kraj 19. stoljeća ne samo da je o tome pisala strana štampa već je i domaća morala javno da prizna teško stanje u koje je zapala država. Došlo se čak dotle da utvrđeni način podmirivanja duga Austorougarskoj nastao od poštanskih uplatnica zadre i u državno dostojanstvo. Poratni polet koji se ošeoćao u državi znatno je smanjen do kraja prve poratne decenije da bi u narednoj, u susret početku novoga stoljeća, postepeno ustupao mjesto rastućemu nezadovoljstvu koje je generisano veoma sporim poboljšavanjem teškoga života najširih slojeva stanovništva.

Pokušali smo da u veoma sažetoj skici istaknemo osnovne kon-ture društvenoga ambijenta u kojemu su osnivana, reosnivana, ra-dila i djelovala čitaonička društva u gradovima, manjim mjestima i selima (varoškim i seoskim opštinama) Knjaževine Crne Gore.

Čitaonička društva u suverenoj Knjaževini

Odlukama Berlinskoga kongresa Crna Gora je konačno dobila puno međunarodno priznanje državnoga suvereniteta i znato proširenje državne teritorije. Pozicija države je bila sasvim drugačija i stabilno definisana za, pokazaće se, period duži od tri decenije. Međutim, kada je organizacioni aspekt u pitanju u oblastima koje su predmentom naše pažnje država se i dalje ponaša na isti način kao i u prethodnome periodu. Kao da se ništa bitno nije dogodilo. Država naime nastavlja da, makar pojavno, prepušta privatnima društvima oblast kulture. Prije svih to su bila čitaonička društva, ali i druga koja će kasnije nastajati.²⁰ Ovo posebno dobija na značaju kada se ima na umu da na

²⁰ „III Čitaonice su, do pod sam kraj XIX stoljeća, bile jedini organizovani punkto-vi za kreiranje programa i zadovoljavanje: kulturnih, umjetničkih, naučnih i opšte edukativnih potreba stanovništva na područjima za koja su formirane.“ (Luka I Milunović, Ibidem).

novoslobođenima teritorijama živi stanovništvo koje je heterogeno (po nacionalnima, vjerskima i drugima opredjeljenjima) sa stečenima drugačijima navikama u svakodnevnome životu u odnosu na žitelje u Knjaževini Crnoj Gori prije Veljega rata.

Već početkom 1879. godine, reosniva se Društvo cetinjske čitaonice, koje će pod rukovodstvom veoma agilnoga Jovana Pavlovića, odmah početi da razvija aktivnost. Pored toga što je više godina biran za predsjednika Društva cetinjske čitaonice Jovan Pavlović će biti vidno prisutan na mnogima tačkama državnoga i društvenoga života Knjaževine Crne Gore. Direktor je državne gimnazije, uređuje „Glas Crnogorca“, organizuje rad pozorišnoga društva i režira predstave, prati izgradnju zdanja za kulturni život, nabavlja još jednu štampariju, pokreće i uređuje novi književni časopis... da bi ubrzo postao upravitelj, odnosno ministar prosvjete i crkvenih poslova. Pominjemo ovđe angažovanja Jovana Pavlovića prije svega u funkciji jasnijega sagledavanja položaja čitaoničkoga društva i njegovih veza sa aktuelnom vlašću. Dok govorimo o karakteristikama Društva cetinjske čitaonice imamo na umu da je, polazeći od konkretnih uslova, sasvim analogan položaj i čitaoničkih društava u drugima mjestima u Crnoj Gori. Možemo reći da su sva čitaonička društva po Crnoj Gori nastojala da što vjernije prate prijestoničko, kako po kadrovske sastavu, tako i po programskim orijentacijama (preduzete aktivnosti, povodi za pripremanje priredbi i njihov sadržaj) i naravno, što ovđe posebno ističemo, vezama sa državnom vlašću. Zadatke koje je trebalo rješavati u ovoj oblasti dodatno usložnjavaja ukupno stanje i stepen razvoja društvenih (ali i državnih) potreba u Knjaževini Crnoj Gori. Ukazaćemo na osnovne karakteristike čitaoničkih društva radi potpore stavu da i pored iskazane agilnosti i znatnih rezultata koje su postizale, ove organizacije nijesu mogle u punom smislu zadovoljiti potrebe razvoja kulture u suverenoj državi.

(1) *Kadrovska struktura*. Članove, a posebno rukovodstvo Čitaoničkoga društva na Cetinju su činili (a) viđenije ličnosti koje su bile, ili će ubrzo postati, visoki državni činovnici i (b) ugledni (krupniji) trgovci, koji su morali biti u bliskoj vezi sa ličnostima visoko pozicioniranim u strukturama vlasti, jer bez blagonaklonosti, ili ponekada direktnoga ortakluka, sa te strane nijesu mogli dobiti priliku da obavljaju veće poslove, odnosno da ostvare znatnije širenje svoga poslovanja. Članstvo činovnika u rukovodstvu ovoga društva smatralo se dobrom preporukom (nerijetko je bilo i najava) za kadrovske napredovanje u državnoj službi. Sličnu kadrovsku strukturu imala su, gledano sa lokalnoga nivoa i čitaonička društva formirana po Crnoj Gori.

(2) *Odnosi sa državom*. Preko pomenuta dva kadrovska stuba državnoj vlasti je, odnosno na *najvišem* mjestu, bila konstituisana mogućnost za, možemo slobodno reći, potpunu kontrolu pravaca djelovanja i konkretnih aktivnosti čitaoničkoga društva u Prijestonici. Imamo, dakle, na sceni posebnost (protivurječnost) na koju smo već ukazivali: sa formalno-pravne strane to je *privatno društvo* koje u stvari, kontrolisano od državne vlasti, sprovodi aktivnosti u oblasti kulture i društvenoga života uopšte.²¹ Pored ove, da tako kažemo kontrole iznutra, država je pratila rad čitaonica i preko Ministarstva unutrašnjih djela, koje je u uređenome procesu omogućavanja legalanoga rada društava odobravalo njegova najviša opšta akta (kao i njihove izmjene) i tako ga neposredno kontrolisalo. Primijetićemo još jednu posebnost: čitaonička

²¹ „IV Čitaonice su oficijelno organizovane kao *privatna društva* tj. na bazi slobodnog udruživanja zainteresovanih građana, ali i stalno podržavane, kontrolisane i usmjeravane od strane najviše državne vlasti. Zvanični pokrovitelji čitaoničkih, kasnije i drugih sličnih društava su bili sinovi kralja Nikole I, veliki vojvoda zetski i grahovski, Mirko (južni dio države) i veliki vojvoda zahumski, Petar (sjeverni dio države), a kasnije i unuk Pavle, vojvoda raški.“ (Luka I. Milunović, *Ibidem*).

društva ne prati Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova kao nadležno za oblast djelovanja, već Ministrstvo unutrašnjih djela nadležno za oblik organizovanja (javno privatno društvo). Državni organ nadležan i za kulturu dakle nema direktnu formalnu vezu sa organizacijom koja djeluje upravo u toj oblasti. Posmatrano sa dnevnoga (praktičnoga) nivoa nadležnost Ministarstva prosvjete je praktično i nepotrebna jer je upravo ministar lično, ili koji drugo visoki državni uglednik, u isto vrijeme predsjednik Društva cetinjske čitaonice. Za državnu vlast je, rekli bi, sve u redu dok stvari ne pogledamo na duži rok i sa aspekta utvrđivanja i sprovođenja državne politike u kulturi.

(3) *Status društava*. Pomenuta kadrovska struktura i povezanost sa najvišima državnima organima u Prijestonici, odnosno lokalnom vlašću kada su u pitanju druga mjesta u Crnoj Gori, dovodi do posebnoga, dvojnoga položaja čitaoničkih društva (institucije *sui generis*). To su u stvari poludržavne ustanove (ni privatne, ni državne) koje sprovode nakane državne vlasti u oblastima kojima se bave. Ovakava posebnost, nepotpuno definisani – poludržavni status – u Crnoj Gori nije bio ekskluzivno rezervisan samo za čitaonička društva.²²

(4) *Trajanje stausa*. Kada se određene nejasnoće, odnosno neprecizno, ili nepotpuno definisana pozicija državnih i društvenih subjekata javlja u predratnima, ratnima, ili u vremenima na samome početku bezratnoga perioda, onda se to može donekle razumjeti. Takve situacije čak mogu biti i podsticajne kada se javljaju kao neposredna prethodnica, odnosno ako se shvate kao ukazivanje na potrebu i nagovještaj skoroga formiranja državnih institucija. Status čitaoničkih društava, međutim, nije doživljavan kao privremen. Naprotiv,

²² Pominjali smo u radovima kao primjer status *Glasa Crnogorca*, koji je takođe bio poluslužbeni list, t.j. formalno privatna novina (dugo je kao vlasnika objavljivano ime privatnoga lica) koja, što je inače bilo opštepoznato, stoji pod punom kontrolom najviše državne vlasti.

decenijama je uporno održavan kao trajni oblik državnoga angažovanja na zadovoljavanju potreba društva u oblastima: kulture, umjetnosti, nauke, opšte edukacije i informisanja. Zamjenjivanjem na duži rok profesionalnoga rada i ukupnoga angažovanja u nekima oblastima, amaterskim djelovanjem zasnovanim na individualnome entuzijazmu i interesima sigurno je morao ostaviti duboke posljedice na definisanju pravaca razvoja, njihov intenzitet, te kvalitet i obim realizovanih programa i aktivnosti.

(5) *Područje obuhvaćeno djelovanjem.* Kao i kod osnivanja pred Veljim ratom, tako i kasnije, doduše u sasvim drugačijima uslovima, u Crnoj Gori se formiraju čitaonička društva na lokalnome nivou. Nema, dakle, pretpostavljene i unaprijed utvrđene koordinacije u realizovanju programa iz oblasti kulture na prostoru čitave države. Sa ovoga aspekta ne treba da zavora to što čitaonička društva, osnivajući se po mnogim gradovima i selima, prekrivaju praktično čitavu državnu teritoriju, kao i to što ona iz manjih mjesta nastoje da u skladu sa svojim mogućnostima u svemu prate srodne organizacije iz većih sredina. Planiranoga i sinhronizovanoga djelovanja u razvoju kulture na nivou države nije bilo. Intersantno je napomenuti da, i pored toga što su postojali definisani prijedlozi, nije bilo političke volje da se formira organizacija na nivou države. Treba se i ovđe prišetiti projekta „Društvo Zetskoga doma“ iz čijega nacрта najvišega opšteg akta (Pravila, 1888/1891. god) pisanoga rukom Jovana Pavlovića vidimo da je ova oragnizacija trebalo da svojom aktivnošću pokriva čitavu državu (prva i jedina ove vrste sa takvima ambicijama za koju znamo) te da ima pet zapošljenih profesionalaca koji bi, kao i ukupan rad, bili pod nadzorom Ministarstva prosvjete.²³ Predlagan je dakle neki, rekli bi prelazni, ili simbiotički oblik na relaciji privatno društvo

²³ Vidi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 151-153. i 307-322.

– državna institucija. Prijedlog je, danas možemo reći nažalost, ostao samo na papiru. Društvo čitaonice na Cetinju je nastavilo da kao cetinjsko (varoška opština, Bajce su imala svoju čitaonicu) i dalje radi na uhodani način. Ništa u suštini neće mijenjati na stvari to što će samo društvo javno isticati da je, osim za svoje članove, uvijek bilo otvoreno za mnogo širi krug zainteresovanih korisnika, te da je uvijek nastojalo: „...da se knjiga i čitanje proširi i rasprostrani na mnogo veći krug po unutrašnjosti otadžbine.“

(6) *Diskontinuitet u radu.* Do početka posljednje decenije 19. stoljeća, odnosno do formiranja pjevačkoga društva „Branko“ u Podgorici 1892. godine, čitaonička društva su bila jedine organizacije u Crnoj Gori koje su se bavile programima iz oblasti kulture.²⁴ Posljednja decenija 19. stoljeća donijeće početak posustajanja u radu čitaoničkih društava u gradovima. Postaje očigledno da se rastuće potrebe iz oblasti koje su svojim radom pokrivala čitaonička društva ne mogu adekvatno zadovoljiti. Država ne reaguje, pa se počinju formirati drugačija takođe privatna društva koja će pripremati kulturne programe, ali će drugačije nego čitaonička, biti pozicionirana u odnosu na državnu vlast. Uz pomenuto pjevačko društvo u Podgorici, formira se i društvo „Zahumlje“ u Nikšiću (1898. god), da bi se početkom 20. stoljeća počela formirati zanatlijska, pa zatim i radnička društva. Na Cetinju je 1894. godine sa velikim ambicijama domaće inteligencije formirano Društvo „Gorski vijenac“ (imalo je i svoje glasilo – časopis „Luča“ i kasnije

²⁴ „XI Već tokom posljednje decenije XIX, a naročito početkom XX stoljeća, uglavnom u okviru, ili pod uticajem čitaoničkih društava, nastaju društvene klice iz kojih će nicati nove organizacije, odnosno društva (prvo pjevačka, a zatim zanatlijska, radnička..) koja nastoje da se drugačije pozicioniraju u odnosu prema državnoj vlasti, te da, uz organizovanje kulturno-zabavnih manifestacija, mnogo jasnije iskažu svoju socijalno-političku i nacionalnu profilaciju.“ (Luka I. Milunović, Ibidem)

„Književni list“). Međutim, upavo sudbina ovoga društva može da ukaže koliko je državnoj vlasti bilo stalo da makar u Prijestonici očuva primat čitaoničkoga društva. Na imendan prijestolonasljednika, Danila Aleksandra, 17. decembra 1897. godine, društvo „Gorski vijenac“ se, kako je javno istaknuto „ekonomski ujedinilo“ sa društvom Cetinjske čitaonice od kada su se, u svim javnim nastupima, ova dva društva pojavljivala zajedno. Društvo „Gorski vijenac“ se zatim polako gasilo da bi potpuno i formalno prestalo sa radom 1904. godine.

Čitaoničko društvo na Cetinju, ali i društva u drugima mjestima su imala primjetnih oscilacija u radu. Obično bi izabrana uprava poslije nekoliko godina izgubila elan (ili interes) za rad, pa bi se kroz koju godinu ponovo okupila nova i nastavila sa aktivnostima. U nekima mjestima, s obzirom na trajanje pasivnosti, može se govoriti o reosnivanju društava. Ipak, generalno gledano, jednom osnovana čitaonička društva su kako – tako ipak opstajala.²⁵

(7) *Finansiranje*. U skladu sa svojom formalnom pozicijom (privatna društva) čitaonička društva su finansiranje uredila svojim najvišim opštim aktom.²⁶ Osnovni izvorni prihodi su

²⁵ „X Pažljivim sagledavanjem perioda intenzivnog rada, te razloga za nastajanje povremene pasivnosti čitaonica i čitaoničkih društava, kao i uzroka unutrašnjih sukoba koji bi obično prouzročavali diskontinuitet u radu, može se konstatovati nastajanje nove socio-političke svijesti u Crnoj Gori formirane u postojećoj društvenoj atmosferi sa osnovnim karakteristikama: (1) bezratno stanje i (2) krupne ekonomske teškoće koje kontinuirano pritiskaju državu i stanovništvo.“ (Luka I Milunović, *Ibidem*)

²⁶ U prvom poglavlju „Ciljevi i sredstva društva“ iz „Ustava društva cetinjske čitaonice“, Cetinje, 1890. godine, u prvome članu su iznijeti ciljevi društva, dok se u sljedećemu članu kaže: „§ 2. Za podmirivanje ovijeh potreba društvena su sredstva: ulozi redovnih i vanrednih članova, prinosi pomažućih članova i darovi pojedinih lica i društava bilo u novcu, knjigama ili drugijem

bili: članarine, prihodi od priredbi, dobrovoljni prilozima i pokloni. Finansiranje iz državnoga budžeta dakle nije bilo oficijelno predviđeno. Međutim, bilo ga je. Korišćeni su razni oblici da se državna vlast na neki način uključi i finansijski pomogne. Recimo, uvijek se moglo računati na punu salu (bez obzira na cijenu ulaznica) ako se pripremi i prikazuje neko Gospodarevo dramsko djelo, što je ekskluzivno naravno bilo povjereno čitaoničkome društvu, ili kada se zna da će članovi dinastije i diplomatski predstavnici prisustvovati nekome od zakazanih programa. Takvima prilikama bi i suma dobrovoljnih priloga od prisutnih premašila iznos prihoda od prodanih ulaznica. Državna kasa je u određenima prilikama prihvatila da isplati i poneki (obično krupniji) račun za trošak koji je Društvo učinjelo, obično po dogovoru, pri obilježavanju državnih praznika. Ponekada bi račune plaćala i Uprava dvora. Što se izvornih prihoda koje smo pomenuli tiče tek ćemo samo napomenuti da svi članovi čitaoničkoga društva nijesu bili baš uredni u plaćanju članarine.

Odnos države i čitaoničkoga društva sa ovoga aspekta možemo ilustrovati i finansiranjem izgradnje Zetskoga doma. Zdanje namijenjeno kulturnima potrebama (prvo u državi) formalno je gradilo Društvo cetinjske čitaonice, a finansirano je dobrovoljnima prilozima (makar u prvih pet godina od početka izgradnje, 1884. god). Na ovome primjeru možemo suditi i o finansijskoj snazi naroda u Crnoj Gori: i popred visokih priloga iz dvora i zaista veoma širokoga kruga donatora (spiskovi objavljavani u „Glasu Crnogorca“) ²⁷ zdanje je kako-tako završeno poslije 12 godina. Iznos koji je tada, pri završetku

stvarima.“ Navodimo po: dr Dušan J. Martinović, „Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928-1940) Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945-1998)“, Cetinje, 1998, str. 341.

²⁷ Vidi: *Donatori Zetskoga doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje* / Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, (276 num. str).

radova, prikazala država kao trošak bio je veći od iznosa sakupljenoga dobrovoljnima prilozima tokom prvih godina izgradnje. Zdanjem će u potpunosti oficijelno gazdovati Društvo cetinjske čitaonice do osnivanja državne ustanove Knjaževskoga, odnosno Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta 1910. godine. U državi se, ili bolje rečeno *na najvišemu mjestu* očigledno dugo odugovlačilo sa završetkom izgradnje Zetskoga doma.

Kada je materijalno stanje države i društva u pitanju, reklo bi se, da su svi imali dovoljno saznanja i bili svjesni važnosti i stepena neposrednoga uticaja na sva pregnuća.²⁸ Međutim, veoma je malo uspješnih koraka učinjeno na poboljšanju ekonomske snage države i širih slojeva stanovništva. U takvome ambijentu očigledno će se razvoj kulture prvi, ili među prvima, naći na udaru.

Osvrt na institucionalni ambijent u kulturi suverene Knjaževine

U sasvim novima ulovima za život nastalima odmah poslije Veljega rata u kojima su egzistirala čitaonička društva, država Crne Gore nije definisala politiku i pravce razvoja kulture i sljedstveno tome vršila pripreme za osnivanje državnih institucija preko kojih će tu politiku ostvarivati. Moguće pravce razvoja kulture, ili možda bolje rečeno razmišljanja pojedinaca iz kulturnoga kruga čiji je pogled, reklo bi se, nešto dalje sezao

²⁸ Pišući o donatorskoj akciji za izgradnju pozorišta *Národní divadlo* u Pragu, odnosno o veoma visokome iznosu sredstava koja su za tu namjenu prikupljena, *Glas Crnogorca* o Česima zaključuje: „Narod s ovako životnom snagom ne mora se plašiti za svoju budućnost. Takom požrtvovanju i takoj istrajnosti mora se svako pokloniti. Slava narodu češkom!“ (Anonim, „Otvaranje novog českog narodnog pozorišta u Pragu“, *Glas Crnogorca*, XII/1883, br. 51, str. 4).

nalazimo u datim inicijativama o konkretnima pregnućima, kojih je bilo, ali uglavnome nijesu uopšte realizovane, ili bar ne u vrijeme i na način kako su predložene. Tragove o ovima inicijativama danas nalazimo kroz dokumenta sačuvana kroz arhivske fondove.

Možda najjasniju javno obznanjenu projekciju, odnosno razmišljanja o konkretnima koracima u razvoju kulture možemo naći u proglasu o izgradnji i apelu o prikupljanju dobrovoljnih priloga za građenje Zetskoga doma što je početkom marta 1884. godine „Glas Crnogorca“ objavio na čitavoj stranici. Apel, u ime oficijelnoga inicijatora izgradnje prvoga doma kulture u Crnoj Gori – Društva cetinjske čitaonice, potpisuje *Glavni odbor* sastavljen od tridesetak uglednih ličnosti (visoki državni činovnici i krupniji trgovci) na čelu sa Jovanom Pavlovićem kao predsjednikom. To što bi ovđe lako mogli pretpostaviti da je sam Jovan Pavlović autor, ili bar kreator značajnoga dijela sadržaja, ovoga teksta nikako ne treba da nas udalji od saznanja kako je po već ustaljenoj praksi za objavljivanje i manje važnih priloga u „Glasu Crnogorca“ saglasnost morala stići „sa najvišega mjesta“.²⁹ Iznešeni stavovi se dakle ne mogu nikako tretirati kao da pripadaju pojedincu, ili privatnome društvu. To su, dakle stavovi koje je utvrdila najviša državna vlast, ili je u najmanju ruku u tome momentu sa njima bila potpuno saglasna.

Pogledajmo zato što se u obraćanju Crnogorcima kroz eksplikaciju funkcija Zetskoga doma kaže u prvome proglasu - apelu: „U tom zdanju, osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za skupove, besjede, pozorišne predstave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabavu. U „Zetskom Domu“ biće

²⁹ Podšetimo: Pavlović je u to vrijeme predsjednik Društva cetinjske čitaonoce i glavni urednik *Glasa Crnogorca*. Važnost osnivanja institucija potenciraće u „Viencu“ 1886. godine i Marko Dragović, koji uzimajući u obzir materijalne mogućnosti države, daje prednost osnivanju biblioteke, muzeja i arhiva nad pozorištem jer: „...ovdje bi se htjelo više rada i truda nego novaca“.

također određen lokal za narodni muzej u kojem će se skupiti i smjestiti sve stvari, koje imaju kakvog značaja za našu zemlju u pogledu istorijskom, etnografskom ili ma kakvom drugom.“ U nastavku proglasa se ističe kakav će značaj i status imati institucije koje bi trebalo da funkcionišu pod krovom Zetskoga doma: „Krajnje je vrijeme, da se već jednom i kod nas otpočne raditi u ovoj stvari; jer svakom je danas poznato od kakvoga su značaja dobro uređeni muzeji za nauku i poznavanje otečestvene istorije i prošlosti na osnovu koje svaki svjesni narod treba da zida zgradu svoje budućnosti.“ U apelu se o karakteru i domašajima projektovanih preguća zaključuje: „Počem „Zetski Dom“ ne može i ne smije biti svojina nikakvog privatnog društva, nego cijelog crnogorskog naroda, ...“³⁰

Naveli smo nešto duže citate jer poslije ovako preciznoga ukazivanja na jasno uočene potrebe i pravce razvoja kulture u suverenoj državi skoro da ne treba daljega pojašnjavanja. Naravno, i dalje ostaje otvoreno pitanje: zbog kojih se sve zapreka nije išlo uočenim putem?

Zetski dom je građen relativno dugo. Građevinski još nedovršen ipak je useljen 1888. godine i konačno zvanično dovršen 1896. godine. Do 1910. godine kada je osnovano profesionalno pozorište u Crnoj Gori neće funkcionisati niti jedna državna kulturna institucija u punome značenju te riječi. Formiranje državne biblioteke je doduše obnarodovano 1893. godine i o ovoj ustanovi i muzeju donešen zakon tri godine kasnije. Međutim, funkcionisanje ovih državnih institucija, ako se uopšte, sem po nazivu mogu tako imenovati, nije se odvijalo u skladu sa očekivanjima i potrebama. Tokom čitavoga svoga postojanja Državna biblioteka i muzej nijesu imali čak ni direktora (upravnika) niti bilo koga drugoga stalno upošljenoga činovnika. O ovim institucijama se uz skromnu nadoknadu brinuo (obavljao sve poslove) honararno angažovani neki od profesora srednjih škola na Cetinju, sa

³⁰ „Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 10, str. 4.

zvučnim zvanjem *Bibliotekar i čuvar muzeja*.³¹ Prva ličnost sa ovim zvanjem bio je Filip J. Kovačević, što će obznaniti „Glas Crnogorca“ uz apel izdavačima i drugima dobronamjernicima da šalju štampane stvari i predmete za biblioteku i muzej.

Koliko je i kako radila Državna biblioteka vidimo iz pripreme odgovora ministra prosvjete Filipu Kovačeviću koji će kasnije tražiti obećanu nadoknadu za četiri godine vršenja ove dužnosti, o čemu smo već pisali.³² Kovačevića će na ovoj dužnosti zamijeniti profesori, prvo Mirko Mijušković, a zatim Pero Bogdanović.

O stanju kakvo je zatekao u crnogorskim bibliotekama ilustrativno govori Ferdinand Velc, autor „Bibliografije Crne Gore“.³³ Na Cetinju: „...Ferdinand Velc je, prema vlastitom kazivanju, naišao *nažalost, svugdje na vrlo nepotpune*

³¹ „Državnom bibliotekom i Muzejom upravlja naročiti bibliotekar i čuvar muzeja, kojega Ministrstvo prosvjete po Najvišem u odobrenju postavlja.“ („Zakon o Knj. crnog. biblioteci i muzeju“ Cetinje, 6 XII 1896. godine, član 4)

³² Ministar prosvjete, vojvoda Simo Popović piše (8/10 1902. god) J. Ljepavi (vršilac dužnosti ministra poslije smrti Jovana Pavlovića 1892. godine) o Kovačevićevom zahtjevu i veli: „No on nije u nju radio 4 godine, jer biblioteka niti je otvorena, niti je radila. Samo je objavljena njena ustanova i on je primio knjige koje su stigle na tu objavu.“ Vojvoda i ministar S. Popović dalje napominje da se on tako šćća, te da će Ljepava „možda bolje nešto o tome znati“, pa da pogleda knjige i pisma u biblioteci i prema tome predloži honorar za Kovačevića.“ (Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje - Podgorica, 2017, str. 203–204. Interesantno je napomenuti da ministri, ili vršioci dužnosti ministara prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori nijesu bile ličnosti rođene i stasale u Crnoj Gori do ulaska u prvu deceniju 20. stoljeća (Jovan Pavlović, do smrti 1892. godine, a zatim dužnost vrši Jovo Ljepava, pa postavljeni ministar vojvoda Simo Popović do 1903, kada je vojvoda Gavro Vuković, inače ministar spoljnih poslova, imenovan za zastupnika mnistarstva prosvjete u Državnome savjetu).

³³ Navodimo prema: Dr Dušan J. Martinović, „Predgovor“ u: Ferdinand Velc, *Bibliografije Crne Gore 1800–1912*, Cetinje, 1991. str. V – XIX.

biblioteke. Štaviše u tadašnjoj Državnoj biblioteci na Cetinju, smještenoj u Zetskom domu još od njenog osnivanja 1893, naišao je na vrlo malo montenegrine i to poglavito novijeg datuma...“ Starija izdanja koja su poklanjana biblioteci Velc nije našao. Slično stanje je bilo i u Dvorskoj biblioteci đe je, prema riječima dr Martinovića, Velc konstatovao da od 4.000 brojeva samo se; „...oko 1000 odnosilo na Crnogorce i Crnu Goru, pretežno na događaje u porodici glavara. Zbog toga on rezignirano i prekorno kaže: kakvu štetu snosi zemlja time da nije skupila ni svoje vlastite stampane proizvode.³⁴ Iz ovoga komentara F. Velca, koji se očigledno veoma temeljno upoznao sa stanjem u crnogorskim bibliotekama, lako možemo doći do odgovora na pitanje koliko su (i da li su) biblioteke u državi vršile i svoju osnovnu funkciju. Indikativan prilog odgovoru na pitanje koliko su biblioteka i muzej uzakonjeni 1896. godine, mogli, ili bili postavljeni u poziciju da mogu, vršiti funkciju državne institucije u oblastima za koje su osnovane svako je i izvod iz državnoga budžeta koji se na njih odnosi. U državnome budžetu („Finansijski zakon“) za 1911. godinu u dijelu: „Glava XXXVI – Narodna biblioteka i muzej“ opredijeljeno je na godinu svega 8.990 perpera i to: plata osoblja 1.340 per. kancelarijski troškovi 1.650 perpera (ukupno, dakle, 2.990 perpera, tj. mjesečno po nepunih 250 per). Ostatak iznosa od 6.000 perpera odnosi se na Narodno pozorište.³⁵

³⁴ Dr Dušan J. Martinović, Ibidem, str. VII – VIII.

³⁵ Napomenućemo da se pozicija u budžetu „plata osoblja“ odnosi na platu čuvara Zetskoga doma i honorar *bibliotekara i čuvara muzeja*, dok kancelarijski troškovi treba da pokriju sve potrebe od osvjjetljenja i grijanja do eventualne nabavke namještaja i svega potrebnoga za muzej i biblioteku. Predviđenih 6.000 perpera je subvencija države za rad profesionalnoga pozorišta koja će, zbog neodrživosti za narednu godinu porasti na 12.000 perpera. Visina državne subvencija profesionalnome pozorištu samo ukazuje koliko je potrbno za rad državne institucije. Pri tome treba imati na umu da

Radi kompletiranja obrisa slike o institucijama u oblasti kulture u Knjaževini Crnoj Gori treba pomenuti i pokušaj formiranja Državnoga arhiva 1895. godine.³⁶ Urađena su pravila (*Uputstvo za uređenje Državne arhive*) te angažovan arhivar koji je položio zakletvu i počeo sa radom, ali je ta djelatnost bila veoma kratkoga daha.

Pored državnih institucija koje su to svojom pozicijom i djelovanjem zapravo teško mogle biti (Crnogorska vojna muzika, Državna biblioteka i muzej, Državni arhiv) u crnogorskome kulturnome miljeu se angažovao i čitav niz lokalnih privatnih društava (pjevačka, zanatlijska, radnička...) koja su u odnosu na državnu vlast imala bitno drugačiju poziciju od čitaoničkih, pa je zbog toga teško govoriti do koje su mjere pratile nakane i želje „sa navišega mjesta“ u oblastima u kojima su djelovale.

Kada naučna, kulturna i ukupna društvena misao u državi leži na ovakvoj domaćoj institucionalnoj podumijenti, sa koje se pišu udžbenici za crnogorske škole i stasavaju kadrovi, tada postaje mnogo jasnije u kakvome se ambijentu formirala društvena svijest koja je morala znatno uticati na oblikovanje pruženih odgovora državljana i države Crne Gore pred krupnima izazovima tokom druge decenije 20. stoljeća. Rezultate znamo: Tokom treće decenije 20. stoljeća na Evropskoj sceni neće više ni formalno biti Kraljevine Crne Gore, Crnogorske crkve, vladajuće dinastije Petrović-Njegoš...

pozorište ostvaruje i znatne sopstvene prihode (prodaja ulaznica i dr). Predviđena sredstva za rad Državne biblioteke i muzeja naravno neće ni približno rasti po ovoj stopi (u Budžetu za 1912. godinu predviđeno je 3.090 perpera za ove namjene). Napomenućemo i to da je u bužetu 1911. godine za *nabavku ordena i medalja* predviđeno 6.000 perpera, dakle dvostruko više nego za rad biblioteke i muzeja.

³⁶ Vidi: *Propisi o arhivskoj službi u Knjaževini Crnoj Gori* / Slavka Jovičević, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2002.

Zaključna razmatranja

Govoreći o čitaoničkim društvima zapravo pratimo društveni život u Knjaževini Crnoj Gori. Možemo reći da, u duhovnoj ravni, u stvari posmatramo vanekonomske *modus vivendi* Crnogoraca sa kraja 19. i početka 20. stoljeća. Pri tome, treba i ovdje još jedanput naglasiti: niti jednoga trenutka ne sporimo pravo i potrebu građana Knjaževine Crne Gore da organizuju i razvijaju rad čitaoničkih, ili bilo kojih drugo opštekorisnih privatnih društava, niti pak zanemarujemo postignute neposredne rezultate. Naprotiv! Riječ je o nečemu drugome. Ukazujemo kako odnosi državne vlasti sa čitaoničkim društvima od samoga osnivanja čine da se u praksi dešava određeno zamjenjivanje (svojevrsno: *Quid pro quo*) pitajući se uz to o uzrocima geneze i posljedicama takvog stanja.

U svakodnevnom životu čitaonice – privatna društva u stvari funkcionišu kao da su državne institucije, gurajući tako u sjenku njihovo nepostojanje. Tako državna vlast makar formalno može relativizovati potrebe i odgađati momenat za osnivanje institucija. U praksi, bez dugoročnije osmišljene državne politike u veoma važnim oblastima, najčešće *ad hoc* okupljene ličnosti amaterski (ko bi im zamjerio i na ponekoj pogrešci) obavljaju poslove i aktivnosti (kreiraju i realizuju programe) što bi trebalo da rade trajno angažovani stručni profesionalci. Zbog svoje pozicije čitaonička društva objektivno nijesu bila ono što bi se očekivalo da budu – privatna društva, ali naravno nijesu mogla sama od sebe da prerastu u ono što nijesu bila – u državne institucije kulture. Ostajala su u stvari stalno neđe između ova dva pola (društvo – institucija) nekada malo bliže jednome, a nekada drugome.³⁷

³⁷ „VII Preko čitaonica država je uglavnom mogla da sprovodi svoje zamisli, te da usmjerava i prati ponašanje (individualno i kolektivno) u već

Dvojni poziciju čitaoničkih društva, što takođe treba istaći, državna vlast nije doživljavala kao privremenu, ili početnu karakteristiku koja treba da ukaže na postojanje potrebe i najavi formiranje institucije. Važno je takođe primijetiti da i pored toga što se u Knjaževini Crnoj Gori tokom perioda koji smo posmatrali širi mreža čitaoničkih društva ona se uvijek osnivaju kao lokalna bez unaprijed utvrđene međusobne povezanosti. Tako da u Knjaževini Crnoj Gori u stvari nema organizacije ili kulturne ustanove, koja bi utvrđenom politikom ili kreiranima programima u punom kapacitetu bila prisutna na čitavoj državnoj teritoriji.

Pozicija u državi i društvu, koju su čitaonička društva imala ne dozvoljava da se sasvim objektivno ocijene njihovi ostvareni, neposredni, inače kvantitativno znatni rezultati rada. Ako, posebno kvalitet, postignutih rezultata ocjenjujemo sa aspekta angažovanja privatnoga društva (samoinicijativni rad dobrovoljno okupljenih amatera bez materijalne nadoknade i interesa) onda možemo nešto komotnije dijeliti komplimente. Međutim, ako rezultate posmatramo saglasno dvojnoj poziciji koju su ova društva imala, ako dakle govorimo o poludržavnoj (skrivenodržavnoj) ustanovi kuture onda ocjene moraju biti sasvim drugačije. Sa jedne strane, kvalitet neposrednih rezultata nije, a objektivno nije ni mogao biti, na potrebnome nivou, a sa druge strane, ostvarenima rezultatima je ublažavana oštra ocjena, bolje reći osuda, što nema djelovanja državne institucije i definisane politike države u toj, ili bolje reći tima oblastima.

pomenutim društvenim sferama, odnosno javnom životu uopšte, a da u isto vrijeme: a) za to nema troškova u budžetu tj. utvrđene obaveze za plaćanje činovnika i nabavku opreme i drugo, te što nije manje važno, b) stvarana je iluzija slobodnog i spontanog narodnog organizovanja, izražavanja i djelovanja (danas bi rekli slobodno organizovanje i djelovanje nevladinog sektora).“ (Luka I. Milunović, *Ibidem*).

Ocjene rada čitaonica sa aspekta otvorenih rezultata nezahvalan je i zbog toga što je teško pretpostaviti kakava bi u stvari ta postignuća bila da su organizacije *de facto* funkcionisale kao ono što su makar *de iure* i bile – slobodne udruge zainteresovanih građana.

Sasvim objektivne, držimo veoma potrebne, ocjene mogle bi se donijeti tek nakon potpunijega i sa svih aspekata sagledavanja djelovanja i postignutih rezultata čitaoničkih društava, što bi zahtijevalo dalja istraživanja, široki multidisciplinarni pristup i vrlo iscrpnu analizu. Rad i ostvarene rezultate crnogorskih čitaoničkih društava i čitaonica valja sagledati sa nekoliko aspekta: (1) kreatora aktivnosti (profil angažovanih kadrova); (2) realizovanih programskih sadržaja (izbor tema, literalnih podložaka i povoda za prikazivanje); (3) opštih uslova za realizovanje aktivnosti (finansijske pretpostavke, prostor, oprema i dr); (4) postojećega nivoa opšte edukovanosti konzumenata (postojanje, razvoj i usmjeravanje potreba publike); te (5) posebno važnoga uticaja koji je djelovanjem ostvaren na nastajanje i pravce razvoja oblika društvene svijesti i shvatanja.

Razloge za odnos države prema čitaoničkim društvima na koji smo ukazali možemo tražiti u širokoj paleti tada aktuelnih činjenica. Treba početi od širega društvenoga ambijenta koji determiniše: (a) egzistencija arhaičnoga upravljačko-političkoga sistema; (b) niska ekonomska snaga; te saglasno tome (c) nerazvijenost državnih institucija u pomenutima oblastima. Treba uočiti i veoma posnu domaću kadrovsku podumijentu, koja se sporo mijenjala i tako stalno otvarala prostor za prisustvo ne tako velikoga broja, ali sa znatnim uticajem, stručnih ljudi iz okruženja, pa i Evrope uopšte (*stranci i izvanjci*) koji su intenzivno participirali u formiranju društvenoga miljea Knaževine Crne Gore.

Stav knjaza Nikole I je uvijek posebno pitanje. Stalno izbjegavanje (odlaganje) formiranja kulturnih institucija u

državi (profesionalno državno pozorište, poslije nekoliko najava i pokušaja osnovano je tek 1910. godine) moglo je biti motivisano sa različitih aspekata. Sa jedne strane, tu je bila skromna, bolje reći veoma skromna, finansijska snaga države na što je tražen odgovor zaobilaženjem (dakle, ne povećavanjem prihoda, tj. razvojem) po mogućnosti svih troškova i izdataka, a navlaštito onih koji nijesu direktno vezani za potrebe vladajuće dinastije i međunarodne odnose. Sa druge strane, mogle su postojati određene dnevno-političke pogodnost pri indirektnome djelovanju države u oblasti kulture. Pored toga nikako ne treba smetnuti s uma moguć knjažev zazor od toga kakav bi odnos kulturne institucije mogle formirati prema obliku vladavine kojemu je inače težio. Otvaralo se pitanje koliko bi Gospodar uspješno (bar kao kod čitaoničkih društava) mogao kontrolisati razvijeni rad institucija kulture i direktno usmjeravati njihovo djelovanje. Sasvim pojednostavljeno, praktično postavljeno pitanje bi bilo: zašto da sam Knjaz osnivanjem institucija u kulturi pravi sebi više problema nego što ih već ima? Knjaz je uostalom i u drugima prilikama najviše volio da stvari ostanu što duže nepromijenjene, odnosno da se što prije ili kasnije mijenjaju, ako se već to pokaže kao zaista neminovno.

Pažljivo valja razmotriti potrebe i ostvarene uticaje (ali i one koji su mogli biti ostvareni), kao i mogućnosti, za koje držimo da nijesu bile male, a stojale su (ili su mogle stojati) pred čitaonicama, odnosno institucijama kulture, odnosno državom, za djelovanje pri formiranju i podizanju kulturne razine te opšte edukacije stanovništva, a samim time i na usmjeravanje javnoga mjenja u Knjaževini Crnoj Gori, naročito u periodu nakon međunarodnoga priznanja državnoga suvereniteta.

Konačno, razmatranja oblika društvene svijesti koji su formirani ili su počeli nastajati u Crnoj Gori do ratova u

drugoј deceniji 20. stoljeća, odnosno odgovori do kojih će ta razmatranja dovesti, danas bi umnogome mogli biti od koristi pri razumijevanju crnogorske društvene zbilje, njenih zakonitosti i mogućih pravaca kretanja.

PSIHOPATSKI LIKOVI NA FILMSKOM I TELEVIZIJSKOM PLATNU

Žarko Martinović

Psychopathic characters in movies of various genres are main protagonists of violence. This essay presents ways in which their realism and credibility changed during history of cinematic art, and recently augmented following the advances in scientific knowledge on true nature of psychopathy. Starting from the analysis of the movie „We Must Talk about Kevin“, the author explores in detail the psychosocial and neurobiological factors in the early formation of psychopathy. Investigating the reasons for the great popularity of psychopathic characters and screened violence, the author also emphasized their potentially negative effects on several groups of particularly sensitive and vulnerable viewers.

Obilna proizvodnja filmova u kojima se prikazuje nasilje karakteriše sedmu umjetnost. Nasilnička priroda filmske slike uočena je prilikom prikazivanja prvih dokumentarnih filmova braće Limijer, kada su gledaoci „prestrašeni poskakali iz stolica, kada je voz, sitan u početku, ulazeći sve više i više u sliku, a time postajući sve veći i određeniji, stvarao utisak da će se produžiti kroz platno (i prodrati među gledaoce).“¹ Prvi igrani

¹ Pogačić, Vladimir. 1990. *Nemi svedoci*. Naučna knjiga – Institut za film, Beograd, 1990.

film koji prikazuje agresiju i nasilje, *Velika pljačka voza* / „Great Train Robbery“ (1903), u periodu nijemog filma, traje svega 12 minuta. Ubrzo po nastanku zvučnog filma, žanr dugometražnog gangsterskog filma doživljava procvat, naročito za vrijeme velike ekonomske krize između dva svjetska rata. Zatim nastaje i čitav niz drugih žanrova koji su zaokupljeni prikazivanjem agresivnosti i nasilja (ratni film, razni akcioni filmovi – vestern, horor, ratne drame, apokaliptični, hongkonški film i dr). Iako istorijski događaji značajno utiču na teme filmova koji prikazuju nasilje, očito je da film nije samo odraz istorijskih zbivanja i društvenih odnosa (npr. rata, ekonomske krize, ideologije, rodni ili rasni odnosa). Kao što opsežno argumentuje Prins (Prince, 2003), ključnu ulogu imaju filmski stvaraoci koji nastoje da napredak filmske tehnologije iskoriste tako da pojačaju utisak koji težina prikazanog nasilja ostavlja na gledaoce. Uvjerljivost kinematografske tehnike u stilistici ekranizovanog nasilja nailazi na odgovarajuće potrebe gledalaca, na matricu u psihičkoj strukturi, koja traži i podstiče ne samo projekciju, već i agiranje agresivnih impulsa.

Naravno, veoma je teško dokazati da postoji direktna veza između filmskog i televizijskog prikazivanja nasilja i izvršenih zločina. Ipak, strahovanja da bi filmovi mogli podsticati na zločin i delikvenciju datiraju iz najranijih vremena razvoja filmske industrije i tehnike. Pored izvjesne doze istine, vjerovanja o štetnosti filmova obiluju rasnim i političkim predrasudama, što je evidentno u ustanovi cenzure filmova. S druge strane, prikazivanje nasilja na televiziji ne podleže cenzuri iako je dostupno mnogo širem krugu gledalaca i predstavlja češći, premda samo jedan od mnogih faktora rizika za agresivno ponašanje. U eksperimentalnim proučavanjima, vjerovatnoća da će se neko agresivno ponašanje ispoljiti poslije gledanja TV slika nasilja utoliko je veća ukoliko ekransko nasilje ima sljedeće karakteristike: ako se prikazuje u kontekstu

koji ga čini društveno prihvatljivim, ako izgleda realistično, kad su gledaoci djeca, pripadnici nižih društvenih staleža, kad već imaju sklonost prema agresiji, kad je prikazani podstrekač ili počinilac sličan gledaocu, motivisan namjerom da nanese povredu u uslovima koji su slični realnom okruženju.²

Učinak fizičkog, seksualnog, ili drugih vrsta nasilja prikazanog u filmovima ili u televizijskim serijama obično je kratkotrajan i u većine odraslih gledalaca nema dugotrajne posljedice. Međutim, osobe koje dugo vremena provode u gledanju televizije, u odnosu na grupu osoba koje to ne čine, ispoljavaju više nepovjerljivosti i sumnjičavosti prema drugima, a stariji građani i više zaplašenosti. Što se tiče djece, ako o tome razgovaraju sa odraslima, njihovi stavovi prema nasilju prikazanom na televiziji se mijenjaju. Tada slike nasilja gube svoju moć. Najrazornije dejstvo imaju slike stvarnog nasilja, naročito ratova i prirodnih katastrofa, u čijem prikazivanju televizija ima svoju suverenu ulogu. Istorija čovječanstva i naša svakidašnja realnost podupiru gledište da agresivnost i nasilje čine inherentni dio ljudske prirode, pa njihovo proučavanje treba da uključi i pokušaj da se filmske i TV slike nasilja razmatraju u psihoanalitičkom kontekstu.

Slike nasilja u igranim filmovima i televizijskim serijama obično su slike-pokret (Deleuze, 1983). U ovim slikama frapantna je iznenadnost i silovitost akcije postavljene u dinamičan odnos sa socijalnom situacijom u kojoj se odigrava. Neraskidivi i složeni odnosi akcije odražavaju multikauzalnost

² Vidjeti: Bushman BJ, Huesmann RL. Effects of television on aggression. In: *Handbook of Children & the Media*.pdf <http://www.rcgd.isr.umich.edu/aggr/articles/Huesmann/2001.Bushman&Huesmann.EffectsofTelevisedViolenceonAggression.HandbkofChildren&theMedia.pdf> dostupno 7.4.2017; Gentile DA, Bushman BJ. *Reassessing media violence effects using a risk and resilience approach to understanding aggression*. *Psychology of Popular Media Culture*. 2012;1:138-151.

agresivnosti i nasilja u realnosti. Znatno rjeđe, prikazano nasilje uključuje i sliku-vrijeme (Deleuze, 1985), u znacima sjećanja i sna, čime se produbljuju psihološke dimenzije filma, posebno u ekranizovanim romanima *Hirošimo, ljubavi moja, Džoni je krenuo u rat* i drugim, kao i u filmu *Moramo razgovarati o Kevinu*, koji će ovdje biti predmet analize.

Likovi akteri filmskog nasilja imaju mnoge crte psihopatije. Oni su često eksplozivni psihopati koji slabo ili nimalo ne kontrolišu svoje impulse. S druge strane, vinovnici teških zločina u svojoj odbrani pred sudom navode da je na filmu viđeno nasilje presudno uticalo na njih. Atentator na američkog predsednika Regana, Džon Hinkli Junior je izjavio da je bio pod direktnim uticajem filma *Taksista* (reditelja Martina Skorsizea), koji je odgledao čak osamnaest puta (Schneider, 1987). Ubice mlade glumice Šaron Tejt, Čarls Menson i njegova banda, tvrdili su da su ideju i plan za počinjeni užasni zločin, razrađivali prema filmovima Šaroninog supruga, reditelja Romana Polanskog.

Psihopatski likovi u predstavljačkim umjetnostima mogu da, u funkciji dijegeze, poprime razne, veoma kompleksne osobine negativnih junaka. Oni zastupaju razne negativnosti – od nanošenja fizičkih i duševnih patnji drugima, do uništavanja ljudskih života, ugrožavanja institucija i čitavog društvenog poretka, čak i svekolike civilizacije. Zato je potreban pozitívni junak koji može da im se suprotstavi i savlada ih. Ovako jednostavnu dijegezu imaju filmovi o superherojima koji se bore protiv zlih negativaca. Takvi zapleti su često prenijeti na film iz drugih vrsta umjetnosti, na primjer, iz stripa (par protivnika Betmen – Džoker) ili iz romana (Šerlok Holms – Morijarti). Amoralnost negativnog junaka često služi kao kontrast moralno pozitivnom junaku. Takav par u filmu *Tomas Mor, čovjek za sva vremena / „A Man for All Seasons“* (1966) čine kralj Henri VIII i ser Tomas Mor.

Razlozi za popularnost negativnih junaka su višestruki. Iako su obilježeni raznim mentalnim poremećajima, njihov položaj

izvan sistema čini ih izuzetnim i privlačnim. Čitalac odnosno posmatrač u svojoj mašti „hoće da oseti, dela, oblikuje sve onako kako bi on želeo,“ i „da se poistoveti s nekim junakom.“ Frojd (1942/2011, str. 5). On u drami može bezbjedno da bude junak, „bez bola, patnji i teških strahovanja“ i bez rizika „u borbi sa preprekama“ (Frojd (1942/2011, str. 6). On se ne poistovjećuje samo sa pozitivnim junacima, već i sa nekim, njemu nedostupnim, osobinama moći koje ima samo negativni junak. Negativni društveni junaci, kao i psihopate na filmu i u TV serijama, ponekad djeluju manje strašno kad se pored njih prikazuju drugi, još odbojniji likovi. Psihopatski lik doktora Hanibala Lektera u filmu *Kad jaganjci utihnu / „The Silence of the Lambs“* (1991), osvaja naklonost gledalaca kad pomaže u hapšenju Bafalo Bila, psihotičnog zločinca transseksualca koji ubija žene a potom im dere kožu i od nje sebi pravi haljine.

Ovdje se nameće pitanje: kako je moguće da negativni junak u književnim djelima i filmovima ima ne samo većinu, već i sve karakteristike psihopatije i drugih mentalnih poremećaja? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, treba imati u vidu da se značenje termin 'psihopata' od kraja XIX vijeka do danas često mijenjalo. Etimološki, termin 'psihopata' (od grčkih reči *psyche* – duša i *pathos* – bolest) prvobitno je značio 'duševno bolestan', pa se stoga vezivao za razna stanja. Vremenom, termin je stekao specifičnije značenje. U djelu naslovljenom *psychopathia sexualis*, Kraft-Ebing (1886) ga povezuje sa sadizmom i mazohizmom. Satiričar Oskar Panica (Oscar Panizza, 1898) uvodi naziv *psychopathia criminalis*. Termin psihopatija se u XX vijeku najčešće dovodi u vezu sa kriminalcima i potpuno se razdvaja od naziva psihotičan, odnosno sumanut. 'Psihopatski' likovi se javljaju na pozornici u vodviljima, o njima se piše u novinama i pjesmama. Psihopatija se internacionalno koristi kao odbrana za zločince. Lombrozov koncept 'degenerici' krajem XIX i početkom XX vijeka ima slično značenje kao i termin

psihopati. Međutim, koncept je postao omražen otkad su ga nacisti koristili kako bi ocrnili i iskorjenili svoje protivnike.³

Danas se smatra da crte ličnosti, sažete u terminu *patološki agresivni narcizam*, čine prvi faktor, dok je drugi faktor karakterističan za poremećaj ličnosti kod psihopata *društveno devijantni način života*. Oba faktora su dobijena na osnovu standardizovane procjene pomoću Herove (Hare, 2003) skale za psihopatiju (Hare Psychopathy Checklist-Revised, skraćeno PCL-R) po kojoj su za psihopate karakteristične sljedeće crte ličnosti: odsustvo empatije i griže savjesti, manipulativnost, nasilnost odnosno agresivnost, egocentričnost, impulsivnost.⁴ Crte emocionalne hladnoće, za koje je dokazano da se nasljeđuju, često se mogu dokazati kod djece sa poremećajima ophođenja i kod delikventnih adolescenata (Meloy, 1988).

Izostanak empatije i odsustvo griže savjesti karakterišu sve psihopate dok su druge crte ličnosti sa Herove liste kod njih nejednako zastupljene. Tako, primarne psihopate (bez udruženih psihijatrijskih poremećaja) imaju najviše zastupljene crte faktora 1 (interpersonalne afektivne crte iz PCL-R), u koje spadaju arogancija, emocionalna hladnoća i manipulativno ponašanje kakvo se sreće kod psihopatskih poslovnih

³ Vidjeti: *Fictional portrayals of psychopaths*.

http://en.wikipedia.org/wiki/Fictional_portrayals_of_psychopaths dostupno 2.4.2017

⁴ Dvadeset psihopatskih crta ličnosti na Herovoj skali su: govornost i površni šarm, grandioznost, potreba za stimulacijom, patološko laganje, lukavost i manipulativnost, izostanak griže savjesti, emocionalna hladnoća, loša kontrola ponašanja, impulsivnost, neodgovornost, oporicanje, parazitski stil života, seksualna promiskuitetnost, problemi s ponašanjem još od ranog uzrasta, nedostatak realističnih dugotrajnih ciljeva, nesposobnost da se prihvati odgovornost za vlastito djelanje, mnogi kratkotrajni bračni odnosi, juvenilna delinkvencija, opoziv uslovnog oslobađanja, kriminalna mnogostranost.

rukovodilaca. Sekundarna psihopatija, koja je udružena sa drugim psihijatrijskim poremećajima, ima više karakteristika iz faktora 2 PCL-R kao što su impulsivno-antisocijalne crte životnog stila.⁵

Slike psihopata u filmovima su se mijenjale u raznim periodima razvoja filmske umjetnosti. To je bilo uslovljeno društveno-istorijskim faktorima i sticanjem novih naučnih saznanja. Psihopate su u igranim filmovima u prvoj polovini XX vijeka često bili karikirani kao sadistički, nepredvidljivi, seksualno poremećeni, emocionalno nestabilni manični likovi sa prisilom da budu nasilni i destruktivni. Njihovo ponašanje je bilo bizarno manirovano – cerekali su se, urlicali i imali motorne tikove lica. U filmovima snimljenim između dva svjetska rata i u deceniji poslije II svjetskog rata, likovi zlikovaca i gangstera, ludih naučnika i raznih tipova kriminalaca imaju karakteristike psihopatije. Takvi likovi karakterišu filmove *Poljubac smrti* / „Kiss of Death“ (1947), *Usijan je* / „White Heat“ (1949), *Lice s ožiljkom* / „Scarface“ (1932) i mnoga djela iz žanra *film noir*. U ovom periodu se ističe remek-djelo *Frica Langa M* / „M – Eine Stadt sucht einen Mörder“ (1931) u kome šokantno djeluje otkriće da naizgled normalan čovjek vrši ritualna ubistva djece, pod unutrašnjom prisilom da zadovolji svoje nenormalne erotske želje.

U drugoj polovini XX vijeka, stvarni sudski slučajevi počinju da utiču na američke filmove u kojima se prikazuju psihopate. Javnost je bila zapanjena 1957. godine, kad je uhapšen Ed Gejn, naizgled miran farmer, za koga se ispostavilo da je ubijao žene i iskopavao leševe žena. U toku suđenja, navodilo se da su

⁵ Važno je da se termin psihopatija razlikuje od naziva sociopatija i antisocijalni poremećaj ličnosti. Termin *sociopatija* se odnosi na antisocijalno i kriminalno ponašanje u najširem smislu, pa tako zamagljuje ulogu psihobioloških faktora bitnih za nastanak psihopatije, kao što su nulta empatije i odsustvo savjesti. Slično nazivu sociopatija, termin *antisocijalni poremećaj ličnosti* uključuje i osobe koje nisu psihopati ali su destruktivne u socijalnom polju.

Gejnovi poremećaji uključivali i transvestitizam, kanibalizam i nekrofiliju. Psihijatri su utvrdili da je Gejn bolovao od shizofrenije, najteže duševne bolesti.⁶ Robert Bloh je izjavio da je njegov romana *Psiho*⁷ (po kome je Hičkok snimio istoimeni film) baziran na Gejnovim ubistvima.

Početak 1980-ih, psihopatski modeli zločinaca i ubica postali su tipični, ne samo za kriminalne filmove, psihološke trilere i horor filmove, već i za erotske trilere što pokazuje da su teme seksualnosti i nasilja na filmu često nerazdvojive. Povećano interesovanje za prikazivanje nasilja dovelo je do stvaranja novog hibridnog lika psihopate. On u sebi sjedinjuje obilježja tradicionalnog psihopate oslikanog u ranijim filmovima i u književnosti XIX vijeka, s jedne strane, i visoko funkcionalno ponašanje i lažno sopstvo karakteristično za serijske ubice, s druge strane. Krajem prošlog vijeka, po uzoru na doktora Hanibala Lektera iz filma *Kad jaganjci utihnu* / „The Silence of the Lambs“ (1991) postali su popularni tzv. „elitni psihopati“, koji imaju visoku inteligenciju i fine manire, koji su vješti i lukavi, ponekad do nadljudskog nivoa. Najbolji primjeri takvog tipa psihopata su pomenuti Hanibal Lekter i Bejtmen (*Američki psiho* / „American Psycho“), ekranizaciji istoimenog romana Breta Istona Elisa, satiri konzumerističkog životnog stila. Bejtmen nije samo nasilni psihopatski ubica, već je i psihotičan, pa nije moguće razlikovati koji su od ispričanih događaja fiktionalni a koji su stvarni. Glavni lik u filmu *Henri – Portret serijskog ubice* (1991) je primarni/idiopatski, klasični serijski ubica koji nema empatiju, emocionalno je hladan, bez sposobnosti planiranja budućnosti, te vodi haotičan život.

⁶ Edward Theodore Gein. <http://murderpedia.org/male.G/g/gein-edward.htm> dostupno 23. 3. 2017

⁷ Naslov *Psiho* se može odnositi i na psihozu i na psihopatiju, iako se ni roman ni film ne dotiču tog pitanja. Francuski distributeri su ovaj film nazvali *Psihoza*.

Psihopate se značajno razlikuju po kriterijumu socijalne funkcionalnosti. Funkcionalne psihopate ispoljavaju harizmu, manipulativnost, agresivnu samopromociju i odlučnu usredsređenost na jedan cilj. Oni imaju potencijal da budu vođe i da izbjegnu krivične sankcije za svoje ponašanje (Babiak & Hare, 2006). Nasuprot njima, disfunkcionalne psihopate slabo regulišu svoje društveno i emocionalno ponašanje i često padaju pod udar zakona. Najnovija neuronaučna ispitivanja mozga su otkrila anatomofunkcionalne i biohemijske korelate psihopatije. U odnosu na zdrave osobe, tačnije neurotipične osobe, u mozgu psihopata je oslabljena komunikacija između prefrontalnog režnja mozga (odgovornog za empatiju i savjest) i amigdala (dijela sljepoočnog režnja koji kontrolira nivo straha i strepnje). Stoga kod psihopata izostaje integracija emocija i drugih oblasti ljudskog iskustva što dovodi do smanjenog ili odsutnog kapaciteta za empatiju, savjest i osjećanje krivice (Motzkin, et al., 2011). Kod psihopata je otkriven i specifični polimorfizam gena za enzim monoaminooksidazu A (MAO A gene) koji se na lazi na hromozomu X. To ukazuje na značaj nasljeđa u nastanku psihopatije. Međutim, da bi se genetska sklonost ispoljila, bitno je da li u toku odrastanja date osobe njena socijalna sredina ima pozitivan ili negativan uticaj. Zlostavljanje u djetinjstvu i traumatsko odrastanje, uz emocionalne i fizičke povrede mozga, značajno povećavaju rizik od genetskog potencijala za psihopatiju.⁸ S druge strane, razložno je pretpostaviti da bi odrastanje u psihološki stabilnoj porodici i povoljnom

⁸ Primjer za traumatsko djetinjstvo: Henri Li Lukas koji je osuđen zbog 11 ubistava i priznao još 600 ubistava (koja vjerovatno nije počinio), rastao je u traumatičnim uslovima. Kao dijete je živio u jednoj prostoriji s majkom. Imao je samo tri godine kad je posmatrao seksualne odnose svoje majke sa različitim partnerima. Kad mu je bilo deset godina, jedan ljubavnik njegove majke mu je pokazao kako da vrši sodomiju i ubija životinje. Vidjeti: Henry Lee Lucas https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Lee_Lucas dostupno 9. 4. 2017

socijalnom okruženju moglo smanjiti genetski rizik od manifestovanja psihopatije (Fallon, 2013). Iako se naučna saznanja brzo razvijaju, mora se priznati da ostaje još mnogo toga nepoznatog u vezi sa nastankom psihopatije.

Prema jednoj tipologiji (Holmes i De Burger, 1988), serijski ubice su psihotični „vizionari“ kojima upravljaju halucinacije, osobe koje uživaju u vlasti odnosno kontroli nad svojim žrtvama, zločinci sa sumanutom idejom da istrijebe neku posebnu vrstu ljudi, ili pak hedonistički zlikovci koji vršeći ubistvo doživljavaju erotsko zadovoljstvo. Karakterišu ih sljedeće psihopatske crte ličnosti: površni šarm, izostanak griže savesti, oskudnost emocija, težnja ka patološkom laganju i grandiozno osjećanje sopstva. Nasilne psihopate najčešće nemaju natprosječnu inteligenciju. Gdje su ispitivanja mogla biti obavljena, količnik inteligencije je bio prosječan ili snižen. Međutim, najnovija ispitivanja pokazuju da se inteligencija psihopata, uopšte uzev, ne razlikuje od inteligencije normalnih osoba. Pored toga, psihopatske crte ličnosti u Herovoj skali predstavljaju spektar koji se kreće od jedne do dvije crte u zdravoj populaciji, pa sve do velikog broja, čak do svih dvadeset psihopatskih crta ličnosti kod vrlo malog procenta (oko 1% svjetske populacije). Prema očekivanju, oko 25-40% zatvorske populacije pokazuje većinu psihopatskih crta ličnosti, uključujući antisocijalno ponašanje i emocionalnu okrutnost. Međutim, sasvim neočekivano, iste crte pokazuju od 3,5% do čak 26% osoba na rukovodećim mjestima u biznisu. Uspješni rukovodioci i vođe često imaju samo nekoliko psihopatskih crta (neustrašivost, površni šarm i zavodljivost ili harizmatičnost, manipulativnost, nemilosrdnost i usredsređenost), bez većine drugih crta na Herovoj skali. Pošto uz navedene crte imaju i bolju sposobnost da simuliraju pretvarajući se da doživljavaju emocije drugih osoba i uz to otkrivaju emocije zdravih osoba, takve funkcionalne psihopate stiču prednost u uzdizanju na

društvenoj i ekonomskoj ljestvici. Pošto nam je teško da zamislimo osobe bez savjesti, kao univerzalne ljudske osobine, teško nam je da prepoznamo psihopate. Oni ne uviđaju da su različiti, pa su nevidljivi i samima sebi. Štaviše u savremenom društvu koje teži ka kompeticiji, mnoge psihopatske crte su normalizovane, čak i poželjne (Lobaczewsky, 2006).

Pseudopsihopate pokazuju antisocijalno ponašanje ali imaju niži skor na Herovoj skali. Norman Bejts u filmu *Psiho* (1960) je zastrašujući, ali nerealističan jer je pseudopsihopata odnosno psihotičan. Nerealistično djeluju i likovi koji su nepobjedivi, koji imaju čarobne moći, koji nijesu prikazani kao ljudi (čudovišta, duhovi), kao i protagonisti horor filmova koji prikazuje klanje sjekirama, mačetama, pa čak i motornim testerama (engl. *slasher films*), pošto udružuju crte sadizma, superiorne inteligencije i sposobnosti da predvide i osujete sve pokušaje bjekstva svojih žrtava.

Džek Nikolson u filmu *Isijavanje* / „The Shining“ (1980) igra pisca koji je poludio; sardonični osmijeh i zloslutni pogled čine ovaj lik jednim od najubjedljivijih psihotičnih psihopata na filmu. Poremećeno ponašanje – iskopavanje grobova, kanibalizam, nekrofilija – u horor filmovima je postalo široka matrica za karakteristike i aktivnosti koji se mogu smatrati psihotičnim.

U XXI vijeku, u filmovima i TV serijama se sve češće predstavljaju likovi psihopata. Neki od ovih likova postaju više ljudski i ranjiviji i imaju istinske slabosti. Tako šef mafijaške porodice Entoni-Toni Soprano u TV seriji *Sopranovi* / „The Sopranos“ (1999-2007) često traži pomoć psihijatra-psihoanalitičara. Uticaj psihijatra na preobražaj vođe mafijaša postaje glavna tema gangsterskih komedija *Mafijaš pod stresom* / „Analyze This“ (1999) i *Mafijaš na terapiji* / „Analyze That“ (2002).

S druge strane, TV serije prikazuju izuzetno destruktivne likove psihopata, koji po okrutnosti svojih zločina daleko

nadmašuju filmske likove psihopata. Među njima se ističu serije *Okružen mrtvima* / „The Walking Dead“ (2010–2017) i *Igra prestolja* / „Game of Thrones“ (2011–2017). U seriji *Okružen mrtvima* prikazivanje post-apokaliptične vizije svijeta pogoduje slikanju zombija i metamorfozi normalnih osoba u mašine-ubice. Nulta empatija karakteriše dva lika surovih sadista u seriji *Igre prestola*. To su Ramzi Bolton, idiopatski psihopata, emocionalno okrutni ubica svojih roditelja i kralj Džefri, sin „Ludog kralja“, oličenje sekundarnog psihopate, koji u svom ranom životnom dobu manifestuje sadističke crte. Gledaoci *Igre prestolja* nesumnjivo dožive veliko olakšanje gledajući epizode u kojima ove psihopate snađe tragični kraj.

Psihopate i sociopate na filmskom i TV ekranu ponekad postaju toliko siloviti da nema pozitivnih junaka koji bi mogli da im se suprotstave. U filmu *Nema zemlje za starce* / „No Country for Old Men“ (2007) dominira Anton Čigur (Havijer Bardem), oslikan kao hladnokrvni ubica. U svojoj studiji, sudski psihijatri Lajstet i Linkovski (Leistedt i Linkowski, 2014) svrstavaju ga u primarne idiopatske psihopate. Oni ističu da je Čigur zastrašujući, realni psihopata, afektivno neranjiv, bez empatije, neustrašiv, nemilosrdan, imun na svaku emociju i humanost. Njegovo nasilje je predatorsko a afekt je zamijenjen izopačenim moralizatorstvom u ličnom nemotivisanom „dijeljenju pravde“. Ta osobina, u skladu sa paranoičnom atmosferom i novim formama kriminaliteta koje opisuje filmski narator, ostareli šerif Bel, čini da Čigura možemo uvrstiti u psihotične monomane. Čigurovu uvjerljivost umanjuje činjenica da njegovi metodi nijesu uvijek u skladu s zakonima fizike. Iako Čigur djeluje zastrašujuće uvjerljivo, najviše zbog izvanredne glume Havijera Bardema, njegov pneumatski pištolj spojen sa rezervoarom komprimovanog vazduha realno bi bio smrtonosan samo iz neposredne blizine, a revolver sa prigušivačem kao oružje za razvaljivanje brava protivan je zakonima fizike. Kako upozorava

Rodžers (Rogers, 2007), zakoni fizike se ne smiju kršiti na filmu jer se gubi uvjerljivost akcije. Izuzetak su parodije, žanr naučne fantastike i adaptacije stripova ali je i tada poželjno da to bude u interesu zapleta i uz minimalni mambo-džambo.

Pomenutii razvoj naučnih znanja doprinio je da portreti psihopata u savremenim filmovima budu sve realističniji. To potvrđuju nalazi Lajsteta i Linkovskog koji su u izradi svoje studije u toku tri godine posmatrali 400 filmova proizvedenih od 1915. do 2010. godine. Pritom su, na osnovu realističnosti i tačnosti kliničkog profila, odabrali 126 fikcionalnih psihopatskih likova, u kojima su potencijalne psihopate bili 21 ženski lik i 105 muških likova. Prema podtipu psihopata, u ženskoj grupi su bili najčešći sekundarne (71%) i manipulativne (48%) psihopate a u muškoj grupi sekundarne (51%) i idiopatske (34%). Kao u realnosti, likovi žena psihopata na ekranu se rjeđe prikazuju (i rijetko su predmet analize). Često ih prikazuju kao manipulatorke čije je glavno oruđe upravo njihova seksualnost, poput Katrin Tramel (Šeron Stoun) u filmu *Osnovni nagon* / „Basic Instinct“ (1992), ili Ajlin (Šarliz Teron) u *Monstrumu* / „Monster“ (2003). Međutim, televizijske serije su prilično „nadoknadile“ ovaj relativni manjak ženskih psihopatskih likova. Kao i u realnosti, žene psihopate u TV serijama nijesu samo manipulatorke, već pokazuju i emocionalnu nestabilnost a radi ostvarenja svojih ambicija koriste i socijalnu agresivnost. Stvarajući takav tip „ludih dama“, televizija može da, mnogo više od filma, negativno utiče na rodne stereotipe i da „normalizuje“ ružno i amoralno ponašanje kod mladih žena.⁹

Svojim realističnim predstavljanjem ponašanja psihopata savremeni filmovi djeluju na gledaoce tako da ukidaju

⁹ Vidjeti: Cerny C, Friedman SH, Smith D. *Television's „crazy lady“ trope: female psychopathic traits, teaching, and influence of popular culture.* Acad Psychiatry 2014; 38: 233-41.

nevjerovanje u fiktionalna zbivanja. Zbog velikog broja epizoda, često u toku višegodišnjeg emitovanja, TV serije su u boljoj prilici od filmova da prikažu sve likove, uključujući i psihopate. One gledaocima daju više vremena da razmotre motivaciju koja pokreće fiktionalne psihopate na njihova nepočinstva. TV serije su ušle u naše domove, postale predmet ne samo ponovnog gledanja, već i svakodnevnih diskusija u porodičnim i širim grupama, pa im Žan-Pjer Eskenazi (Esquenazi, 2010) u svojoj sociološkoj studiji predviđa još značajniju ulogu, već u skoroj budućnosti.

U toku posljednjih godina, s pojavom nove svjetske ekonomske krize 2007. godine i poslije suđenja Bernardu Mejdofu (Madoff), i drugim visoko rangiranim osobama, biznismenima, političarima i bankarima, izazivačima te krize, sve više pažnje se usmjerava na 'uspjezne psihopate' čija su zanimanja – brokeri, nečasni trgovci, finansijeri, pokvareni advokati – u vezi sa globalnom ekonomijom i internacionalnim biznisom; o tome svjedoče TV serije *Ljudi sa Menhetna* / „Mad Men“ 2007-2015, *Bijeli okovratnici* / „White Collar“ 2009-2014, *Mejdof* / „Madoff“ 2017. Umjesto da ubijaju, savremeni filmski psihopate nose savršeno skrojena odijela i u liku uticajnih šefova u korporacijama vode idiličan porodični život, govoreći elokventno i nadahnuto. Jedina im je „mana“ što svojim žrtvama potpuno isprazne bankarske račune. Skorašnji filmovi i TV serije prikazuju i kako uspješni manipulatori krše pravila društvenog ugovora. Takvi su Džordan Belfor (Leonardo di Kaprio), berzanski broker u crnoj komediji *Vuk iz Vol Strita* / „Wolf from Wall Street“ (2013) koji asocira na lik Gordona Geka (Majkl Dagleas) iz filma *Vol Strit* / „Wall Street“ (1987) – pohlepnog, manipulativnog varlice koji nije fizički agresivan. Za razliku od Geka, Belfor vodi neuredan život i postaje kokainski zavisnik. Na kraju, zakon u oba filma pobjeđuje i sprečava i Gekove i Belforove mahinacije.

Korporativne psihopate su zainteresovani za lični uspjeh, novac i moć i ne brinu za druge niti za uspjeh kompanije. Oni se lako prikrivaju i djeluju toksično i na radnu okolinu i na kompanije u cjelini; na makroekonomskom nivou, odgovorni su za uspjeh i za propast velikih organizacija. Međutim, paralelizam filmova i TV serija sa onim što se događa u društvu samo je djelimičan. Jer, filmske psihopate skoro nikada nijesu osobe koje su vladari u nekoj zemlji razvijenog svijeta, već su diktatori u trećem svijetu, kakav je Idi Amin u filmu *Posljednji škotski kralj* / „The Last King of Scotland“ (2006).

I onda kad psihopate na filmu odražavaju realne događaje, filmski stvaraoci transponuju njihov lik tako da bude u funkciji filmske dijegeze, često praveći kompromise između stvarnih opisa psihopata – kriminalaca i drugih tipova kriminalaca i crta i ponašanja koje su u skladu sa popularnim stereotipom psihopatije – šarmantni umjetnik-varalica, poremećeni serijski ubica, hronični sitni prestupnik, juvenilni delinkvent. Pretjerivanja u liku negativnog junaka ili zlikovca su česta. Posebno se dramtizuju tipično psihopatske crte – bezosjećajnost, odsustvo griže savjesti, nemogućnost kontrole impulsa, kako bi se olakšala dramtizacija konflikta i opasnosti od destrukcije i ugroženosti života drugih.

Proces nastanka psihopatije se skoro nikad ne prikazuje na ekranu, što čini da i pojavno naizgled realistična predstavljanja psihopata, budu u suštini „dvodimenzionalna“ i „nerealistična“. Značajan izuzetak od tog trenda je film *Moramo razgovarati o Kevinu* / „We Need to Talk About Kevin“ (2011), rediteljke Lin Remzi (Lynne Ramsay), prema adaptaciji romana Lionel Šrajver (Lionel Shriver)¹⁰. Eva, majka maloljetnika-psihopate Kevina, u romanu se prikazuje iznutra, u pismima koja šalje svom suprugu. U filmu nema glasa-preko, pa se svi užasavajući

¹⁰ Shriver, Lionel. *We Need to Talk About Kevin*. Serpent's Tail, London, 2004 (Šrajver, Lionel. *Moramo razgovarati o Kevinu*. Laguna, Beograd, 2014)

dogadaji prikazuju u flešbekovima i fragmentima. Takva rastrzanost i nelinearna naracija je izvrstan filmski metod za prikazivanje načina na koji se masakr u školi reperkutuje na porodicu i društvo.

Da bi se postigla uverljivost Kevinovog lika, četiri brata glume Kevina kao odojče, predškolsko i školsko dijete i srednjoškolca. Film fokalizuje lik Eve (Tilda Swinton), Kevinove majke koja se povija pod teškim mentalnim bremenom zločina koji je počinio njen sin. Film kod gledalaca pobuđuje veoma složena osjećanja dok prate Evina strahovanja, zaprepašćenost, sumnje, nevjerice, kolebanja i nepovjerenje, kao i njene neizrecive patnje.

Kako se postepeno otkriva u flešbekovima iz tačke gledanja traumatizovane Eve, nevidljivo središte filma je Kevinov zločin – šok i za njegove roditelje, i za stanovnike malog mirnog gradića i za cijelo društvo. Na formalnom planu filma dominira crvena boja – vizuelni trop krvoprolića, kao i snažnih emocija srama progonjene Eve, bijesa koji ljutiti sugrađani iskaljuju na njoj, polivajući joj kola i zidove kuće crvenom bojom, maltretirajući je na ulici, kao da je ona, a ne njen sin tinejđer, odgovorna za svirepa ubistva. Još od prvih kadrova filma, Eva se u svojoj noćnoj mori guši u crvenoj boji. Iako se ispostavlja da crveno koje preplavljuje ekran u stvari obilježava praznik berbe paradajza, ono je za Evu nepodnošljiv susret sa nepojamnim.¹¹ Stiče se utisak da ponavljanje tog istog crvenog u raznim kadrovima filma, djeluje kao prisila ponavljanja, ukazujući na rad nagona smrti. Na društvenom planu, crvena boja simbolizuje javnu osudu; poput crvenog slova koje mora da

¹¹ Prikazana iz halucinatorne perspektive majke prestravljene za život svog djeteta i za svoj život pred nasrtajima psihotičnog psihopate, crvena boja koja odaje utisak guste krvi koja kulja prijeteći da preplavi hodnike pustog hotela u horor-filmu *Isijavanje* / „Shining“ (Kjubrik, 1980), upečatljiva je vizuelna stilska figura užasnog straha.

nosi Hester Prajn, junakinja novele *Skarletno slovo* (*Slovo srama*) i nekoliko ekranizacija tog djela. Skrušeno čisteći crvenu boju, Eva sve stoički podnosi. Mogući razlog je i to što Kevinova nasilnost nije za nju potpuno neočekivani šok, pošto su je već odavno mučile sumnje da je njen sin „po prirodi zao“.

Odista, prikaz Kevinovog odrastanja ukazuje na veoma rano odsustvo empatije i na emocionalnu hladnoću ovog djeteta. Kratki rezovi su moćno sredstvo za prikaz stradanja porodice, majke, sestre i oca od nedaća i trauma koje im Kevin neprestano zadaje. Namrgođena beba-Kevin užasno vrišti dok je majka šeta u kolicima. Kevinovi krici na ulici su toliko prodorni da nadjačavaju i zvuk električne bušilice koja probija asfalt. Kevin ne izgovara nijednu riječ do svoje četvrte godine, odbija sve pokušaje majke da mu se približi. Takav odnos je potpuna suprotnost od normalnog, snažnog osjećanja privrženosti koje se vrlo rano razvija između majke i djeteta. Štaviše, Kevin ne pokazuje nikakve znake ljubavi prema svojoj majci, već samo čistu mržnju, igra se s njenim osećanjima, stalno nalazi nove načine da je povrijedi. Uviđajući da ne može ostvariti komunikaciju s Kevinom i plašeći se da je Kevin gluv ili da ima znakove autizma, Eva traži lječarsku pomoć. Međutim, Eva od lječara dobija uvjeravanje da Kevinu „ništa ne fali“. Kevin se izruguje majčinim osećanjima, namjerno ne kontroliše sfinktere i nosi pelene do sedme godine. U školi, Kevin nema drugova niti pokazuje želju da se druži. Da situacija bude još gora, Evin suprug je stalno popustljiv i udovoljava Kevinu. Kevin je ljubomoran i nasilan prema svojoj mlađoj sestri, svirep prema životinjama, nikakva pravila ne važe za njega. Kad izraste u okrutnog tinejdžera, drugi su za njega plijen, a Eva je bespomoćni, skamenjeni posmatrač.

Pošto vidi kako policija ispred škole hapsi Kevina i očajna se vraća kući, Eva je potpuno slomljena a njena budućnost je srušena. Bjekstvo u prošlost je nemoguće jer je svako sjećanje

vraća na zagonetni redosljed događaja čija su kulminacija Kevinovi užasni zločini. Uprkos tome, Eva će, poslije dvije godine svog pačeničkog života, smoći snage da posjeti Kevina u zatvoru, pred njegovo punoljetstvo, i da ga zapita da li zna zašto je počinio te užasne zločine. Njegov odgovor glasi: „Tada sam mislio da znam. Sad vidim da ne znam.“ Jedan vrlo kratak kadar filma, neposredno iza kadrova njegovih strelicama probodenih žrtava, prikazuje Kevina sa visoko podignutim rukama, kao u nekom likovanju, trenutku lažne ‘grandioznosti’. Da li je taj trenutak patološkog predatorskog trijumfa ono što je Kevin htio da doživi i zbog čega je počinio zločin?

Prikazujući užasne patnje kroz koje prolazi majka zločinca-psiropate, neizlječive psihičke rane koje psihopata nanosi svojoj i drugim porodicama, *Moramo razgovarati o Kevinu* ostavlja gledaoce sa bolnim emocijama. To pokreće nelagodna pitanja o prirodi nasilja, o problemima porodice i adolescencije, o opasnostima od neprepoznavanja psihopatije i nespremnosti društva da se bavi problemom geneze psihopatije. U filmu, Eva se pita gdje je koren nasilja. Kakva je uloga porodice, posebno roditelja? Stiče se utisak da je Evina uloga u stvari uloga majke koja je rodila dijete koje će da bude psihopata – psihopata čiji je sav život uperen na to da joj nanese neprebolne muke i patnje.

Na internet forumima, gledaoci pišu da je film težak za gledanje jer u njemu ne nalaze nikakvo prihvatljivo objašnjenje za Kevinovu svirepost, za mržnju prema majci, za njegove užasne zločine. Očito, gledaoci bi osjetili veliko olakšanje kad bi u dijegezi filma našli neko objašnjenje zašto je Kevin takav, makar to bio „znak Sotone“ kakav se u filmu *Rozmerina beba* nudi kao razlog za patnje trudnice koja nosi Sataninu bebū. U romanu *Moramo razgovarati o Kevinu* Eva se poziva upravo na filmove *Rozmerina beba* i *Alien*, filmove koji se bave užasima trudnoće a ne onim što nastaje nakon rođenja djeteta. Izostavljanje takve referencijalnosti jedan je od razloga što film *Moramo razgovarati*

o Kevinu u gledaocima i kritičarima budi najcrnje projekcije užasa. Tako Mark Fišer (Fisher, 2012)¹² navodi da je ovaj film „horor priča o materinstvu“, o onome što bi se moglo desiti svakom roditelju, pošto pobuđuje najgora strahovanja svake majke odnosno nudi opravdanje ili „nesvjesno ispunjenje želje“ za sve žene koje se plaše ili ne žele da imaju djecu.

Umjesto apstraktne rasprave o zlu i razmatranja mogućih individualnih projekcija, mora se prihvatiti činjenica da je Kevin dosta realistično filmsko ovaploćenje teškog i opasnog filmskog psihopate. Glavne crte Kevinove ličnosti su potpuno odsustvo empatije i emocionalna hladnoća. Iako izgleda da su one prisutne još od rođenja, film ne dopušta jednostavan zaključak da su genetski faktori jedini odgovorni za Kevinovu psihopatiju. U filmu nije oslikana samo neautoritativna majka,¹³ već je istaknuta i još značajnija uloga nedovoljno uviđavnog, popustljivog oca koji postaje (ne)svjesni saučesnik svog sina. Svojim previše blagim stavom, udovoljavajući djetetovim prohtjevima, obučavajući ga u gađanju strijelom i neizmjereno se diveći tom jedinom talentu svog sina, otac doprinosi nastanku psihopatije i Kevinovom ovladavanju ubitačnim oružjem. Nekoliko godina

¹² Vidjeti: Fisher, Mark. Implausible Psycho „We need to talk about Kevin“ *Film Quarterly* <http://www.filmquarterly.org/2012/05/implausible-psycho-we-need-to-talk-about-kevin/> dostupno 16.1. 2017

¹³ Zanimljivo je pomenuti da je spisateljka Lionel Šrajver imala problema da objavi roman jer su izdavači smatrali da je lik Eve „nesimpatičan“. Eva u romanu ne odgovara liku idealne majke kakvu zamišlja i dizajnira svijet savremenog marketinga. Za razliku od filma gdje Eva nije nesimpatična i gdje lijepo uspostavlja privrženost i uzajamnu ljubav sa svojom mlađom ćerkom, u romanu Lionel Šrajver Evi se pripisuje otvoreno neprijateljstvo prema odgajanju djece: „Danas, kad djeca ne moraju da obrađuju zemlju niti da vas shvate kad imate inkontinenciju, nema dobrih razloga zašto biste ih imali. Zato je pravo čudo zašto iko hoće da se razmnožava kad postoje pouzdana sredstava za kontracepciju.“ - prevod Ž. M.

prije tragedije, Kevin uspostavlja dominaciju i nad svojom majkom kad oboje prećute ocu da ga je Eva fizički povrijedila, isprovocirana njegovom neposlušnošću. Poslije povrede, Kevin ne pokazuje nikakvo osjećanje straha, niti osjeća bol, što je takođe rano obilježje djeteta sa psihopatskim tendencijama.

Prema tome, u filmu su nagoviješteni i psihobiološka podloga i socijalna osnova psihopatskog poremećaja. Po psihoanalitičkoj teoriji, biološki supstrat je neophodan ali nije *per se* dovoljan činilac da bi u toku razvoja nastao psihopatski poremećaj ličnosti. Meloj (Meloy, 1988) definiše psihopatiju kao „devijantni poremećaj u psihičkom razvoju koji karakteriše prekomjerna količina nagonske agresije uz odsustvo objektno-relacionih sposobnosti vezivanja“. On smatra da je psihopatski proces u suštini hronična emocionalna izdvojenost i hladnoća, smanjeno pobuđivanje moždane kore na emocije straha i bola, minimalna anksioznost, izostanak internalizacije, grandiozna struktura sopstva, primitivne objektno-relacije, sadistički superego i narcistički determinisani afekti. Pri takvom psihopatološkom razvoju, psihopata podleže procesu maligne pseudoidentifikacije koju karakterišu upotreba imitacije i simulacije. To vodi do agresije predatorskog tipa, destruktivnosti bez uključivanja emocija, pri kojoj je drugo ljudsko biće samo plijen. Značaj psihopatskih tendencija u svakom čovjeku je višestruk. Stoga, ubistvo i oduzimanje tuđeg života najuniverzalnije se osuđuje, pa je i smrtna kazna ukinuta u mnogim civilizovanim državama.

Psihopatske ličnosti nalaze se u svim slojevima društva – od beskrupuloznih biznismena kakav je Bernard Mejdof, pa do svirepih vođa i diktatora kao što su Hitler, Kim Džong Il i Idi Amin. Velik broj značajnih istorijskih ličnosti koji su imali izražene psihopatske tendencije pokrenuli su ratove koji su doveli do milionskih ljudskih žrtava.¹⁴ Vjerovatnoća da se

¹⁴ Istoričar Simon Sebag Montefiore u djelu *Titani istorije* (Simon Sebag Montefiore. *Titans of History*. Quercus, London, 2012) opisuje psihopatske

psihopate nađu u nekoj profesiji najveća je među policajcima, advokatima i hirurzima, a najmanja je među radnicima u humanitarnim organizacijama, medicinskim sestrama, njegovateljicama i ljekarima terapeutima. Film teži da istakne izuzetke – medicinska sestra je zanimanje psihopate u filmovima *Mizeri* i *Let iznad kukavičjeg gnezda*, a psihijatri oličavaju psihopate u filmovima *Kad jaganjci utihnu*, *Kainov uspon* / „Raising Cain“ (1992) i *Teorija zavjere* / „Conspiracy Theory“ (1997).

Psihopate postaju mnogo agresivniji i destruktivniji kad su udruženi. To je predstavljeno u mnogim gangsterskim filmovima, kao što su *Džungla na asfaltu*, *Boni i Klajd*, *Divlja horda* i *Kum*. Istorijski događaji iz doba Velike depresije tridesetih godina XX vijeka su dugotrajna inspiracija za prikazivanje grafičkog nasilja u mnogim igranim filmovima i televizijskim serijama, uključujući *Boni i Klajd* i jednu epizodu iz trilogije *Kum*. Povoljnoj recepciji ovih filmova pogodio je duh vremena nasilja u SAD-u u vrijeme njihovih premijera, uključujući rat u Vijetnamu, bjekstvo vojnih obveznika u Kanadu, neredu u gradovima i antiratne proteste studenata i atentate na Martina Lutera Kinga i Roberta Kenedija.

Stvarni Boni Parker i Klajd Barou su stekli slavu u vrijeme kad su u novinskim izveštajima bili bliži Robinu Hudu nego serijskim ubicama. Glavni likovi filma osvajaju naklonost gledalaca – Klajd

crte ličnosti kod velikog broja istorijskih ličnosti. Lobačevski (2006) smatra da problem psihopatije i u savremenom svijetu ima veliku ulogu u održavanju i širenju makrosocijalnog zla. On razvija koncept *patokratije* koji označava sistem vlasti u kome psihopatski lideri i nasilničke grupe preuzimaju i unižavaju društvene strukture normalnih ljudi. Patokratija se može razviti ne samo u vladi neke države, već i u „mikrosocijalnim“ sisitemima kao što su preduzeća, porodice, religiozne zajednice. Sistem suprotan od patokratije je *logokratija*, koja bi, u skladu sa zakonima prirode i evolucije, bila garant dugotrajnog internacionalno prosperitetnog društvenog poretka.

svojom vještinom vožnje kola, Boni pisanjem poezije, a oboje svojim mladalačkim šarmom. Banke koje oni sa svojom bandom pljačkaju simbolizuju krivca za ekonomsku propast osiromašenog naroda. Nekoliko scena gladnih beskućnika i njihovih pogleda iz kojeg je iščezla svaka nada asociraju na Gandijeve riječi da je siromaštvo jedna od najpogubnijih vrsta nasilja.¹⁵ Boni i Klajd su filmska verzija ljubavnika kod kojih su kriminalne akcije preduslov za seksualno-erotska uzbuđenja. Seks i zločin se uzajamno podstiču i to ne samo u imaginarnom svijetu filmova *Divlji u srcu* / „Wild at Heart“ (1990), *Prava romansa* / „True Romance“ (1993) i *Rođeni ubice* / „Natural Born Killers“ (1994), već i u realnosti, zbog velike popularnosti filmova i televizijskih serija. Sindrom Boni i Klajd je savremeni naziv za jednu vrstu parafilije, poremećaja seksualnog nagona kod kojeg osoba za seksualno uzbuđenje, olakšavanje i postizanje orgazma zavisi od partnera koji je počinio razne vrste teških zločina. Drugi termin za ovu parafiliju je *hibristofilija* (od grčkih reči *hibrisein* – počiniti žestoki prestup odnosno neoprostivo nasilje i *filo* – gajiti snažnu naklonost ili ljubav prema nekome). Realno, hibristofilija je potencijalno smrtonosna parafilija jer žene obožavateljke kriminalaca-predatora, kad postanu njihove partnerke, često postaju i njihove žrtve. Iako su svjesne da takav izbor nije

¹⁵ Glad i siromaštvo su primjeri strukturnog nasilja koje se odnosi na način na koji društvene strukture nanose štetu ili unazađuju pojedince. Vidjeti: <http://www.structuralviolence.org/structural-violence> dostupno 11. 14. 2016. Strukturno nasilje je često suptilno ili nevidljivo ali su njegove posljedice katastrofalne; uslovi života su mnogo gori a smrtnost od bolesti mnogo veća u zemljama trećeg svijeta nego u razvijenim zemljama. Strukturna nejednakost između bogatih i sirmomašnih očita je u svakoj zemlji, počev od dostupnih resursa pa do dužine životnog vijeka. Kad se ima u vidu da se ogroman kapital koncentriše u rukama nekoliko moćnih porodica koje čine manje od 1% svjetske populacije, očito je da se nejednakost među ljudima u današnjem globalizovanom svijetu sve više povećava.

pametnan, žene na nesvjesnom nivou osjećaju snažnu naklonost prema dominantnim muškarcima i kriminalcima. Objašnjenje se traži u evolucionoj neurobiološkoj teoriji po kojoj agresivni dominantni alfa-mušjak privlači žene jer može da im obezbijedi potomstvo. Prema objavljenim ispitivanjima, razlozi za opasne veze ženskih osoba sa zatvorenica su različiti: jedne privlači nasilnost partnera nad drugim osobama, druge religiozno ubjeđenje da bi mogle preobratiti zločince a treće očajnički traže bilo kakvog partnera koji će im podariti seks i/ili potomstvo.

Trilogija *Kum* / „The Godfather“ (1972, 1974, 1991) je važan predstavnik gangsterskog filma u kojem je u prvom planu dokazivanje muškosti u nemilosrdnoj borbi gangstera u mrežama mafije a ženski likovi figuriraju kao objekti ljubavi i podrške, ali i slučajne, nevine žrtve mafijaških obračuna. Prva dva dijela *Kuma* prikazuju uspon nasilničke organizovane grupe čiji su vođe Vito i njegov sin Majkl. U *Kumu II*, Majkl Korleone je moćniji od institucija društva. On teži da svoju mafijašku grupu spoji sa institucijama vlasti u korumpiranoj Kubi, u vrijeme diktatora Bautiste. Konačno, ustanove društva nalaze svjedoka optužbe i pokreću sudski proces protiv Majkla Korleona. Međutim, u jednoj od najdramatičnijih sekvenci filma, svjedok optužbe u posljednjem trenutku poriče svoj iskaz protiv Majkla kad ga mafijaši ucijene životom njegovog brata. U *Kumu III*, Majkl pokušava da raskine s mafijom i da prekine romantičnu vezu svoje ćerke Meri sa svojim mladim sljedbenikom na čelu mafije. Međutim, Majkl pokušaj ima tragičan epilog jer i Meri gine kao žrtva mafijaškog obračuna. Tako je i u *Kumu III* primjetan kašnjavajući moralistički završetak, u skladu s težnjom da se uspostavi očinski poredak i ublaži voajeristička krivica gledalaca.

Prateći razvoj psihijatrije i neuronauka, kao i savremena društvena zbivanja, sedma umjetnost i televizija prikazuju mnogostruka uzbuđenja, horor i traume u fikcionalnim situacijama čiji su protagonisti psihopate, zastrašujući

pripadnici naše vrste. Time ovi popularni mediji pružaju gledaocima mogućnost da dožive snažna uzbuđenja i mazohističko zadovoljstvo pri posmatranju mučenja herojskog lika u borbi sa negativnim junakom, fascinaciju zlom ili pak zavist prema filmskim likovima koji kroz život prolaze neopterećeni osjećanjima krivice, strepnje i nesigurnosti. Ekranizovano nasilje ima i mnoge druge psihološke, socijalne i ideološke funkcije. Ono teži da zadovolji potrebe gledalaca iz različitih društvenih slojeva. Njihovi skopofilni motivi, posebno kod tinejdžera, po Šnajderu (Schneider,1987) spadaju u „farmakološke“ (doživljaj snažnih uzbuđenja koja kao droge, djeluju na unutrašnje organe gledalaca izazivajući zastajanje daha, lupanje srca, sušenje usta i dr), desenzibilizacijske (uvježbavanje u smanjivanju vlastitog reagovanja na zastrašujuće stimulse) i inicijacijske (samodokazivanje gledanjem horor filmova). Ne treba potcijeniti ni ulogu simbolizovane odmazde na filmu, niti doživljaj narcističke svemoći koji gledaocima pruža uživanje u trijumf superheroja i filmskih slika trijumfa nad „zlim carstvima i državama.“ Vlast mnogih država finansirala je najskuplje filmske i televizijske projekte ako se u njima slavila pobjeda narodnog vođe, odnosno vladajuće ideologije.

Iako su često uzrok negativne senzacionalnosti koja dovodi do popularizacije psihopata i, kao što smo ranije naveli, potencijalni faktor privremenog povećanja agresivnosti kod djece i drugih ranjivih grupa stanovništva, igrani filmovi i TV serije fokusirani na grafičko nasilje mogu imati i neke pozitivne strane, uključujući primjenu u cilju edukacije izvjesnih profesija, kao i podsticaj za poboljšanje dijagnostike, za proučavanje i razumijevanje višestruke motivacije psihopata i u cilju smanjivanja ili pak spriječavanja rizika koje ovi opasni pripadnici naše vrste prouzrokuju svojim ponašanjem.

Literatura:

- Babiak, P., & Hare, R. D. *Snakes in suits: when psychopaths go to work*. New York: Regan Books, 2006.
- Deleuze G. *L'image – mouvement. Cinema 1*, Editions de Minuit, Paris, 1983.
- Deleuze G. *L'image - temps, Cinema 2*, Editions de Minuit, Paris, 1985.
- Esquenazi, Jean-Pierre. *Les séries télévisées. L'avenir du cinéma ?* Armand Colin, Collection „Cinéma/Arts visuels“, Paris 2010 (Eskenazi, Žan-Pjer. *Televizijske serije*. Prevela sa francuskog Iva Brdar. Clio, Beograd, 2017.
- Fallon, James. *The Psychopath Inside: A Neuroscientist's Personal Journey into the Dark Side of the Brain*. Penguin Group US, 2013.
- Frojd, Sigmund. Psihopatski likovi na pozornici. U: Frojd, Sigmund. *Porodični roman neurotičara i drugi spisi*. Preveo Jovica Aćin. Službeni glasnik, 2011.
- Hare, R. D. (). *Manual for the Revised Psychopathy Checklist* (2nd ed.). Toronto, ON, Canada: Multi-Health Systems, 2003.
- Holmes R, DeBurger J. *Serial Murder*. Newbury Park, CA, Sage, 1988
- Leistedt, SJ, Linkowski P. Psychopathy and the Cinema: Fact or Fiction? *J Forensic Sci* 2014;59:167-174.
- Lobaczewski, Andrew. *Political. Ponerology: A Science on the Nature of Evil. Adjusted for Political Purposes*. Grande Prairie, AB: Red Pill Press, 2006.
<http://www.systemsthinker.com/writingscreative/reviews/bookreview/s/politicalponerology.shtml> dostupno 22. 11. 2016
- Martinović, Žarko, Martinović, Milica. *Psihoanaliza i filmska umetnost*. Institut za film, Beograd, 1994.

-
- Meloy JR. *The psychopathic mind: origins, dynamics, and treatment*. Northvale, NJ: Aronson, 1988.
 - Motzkin JC, Newman JP, Kiehl KA, Koenigs M. Reduced prefrontal connectivity in psychopathy. *J. Neurosci.* 2011;31:17348-57.
 - Prince, Stephen. *Classical Film Violence: Designing and Regulating Brutality in Hollywood*. Rutgers University Press, New Jersey, 2003
 - Rogers, Tom. *Insultingly Stupid Movie Physics: Hollywood's Best Mistakes, Goofs and Flat-Out Destructions of the Basic Laws of the Universe*. Sourcebooks Inc, Naperville, Ill., 2007.
 - Schneider I. The shows of violence. In Smith, J.H., Kerrigan, W. eds: *Images in Our Soul: Cavell, Psychoanalysis and Cinema*. TheJohn Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1987, p. 137-149

GEOGRAFSKI POLOŽAJ I PRIRODNE ODLIKE CRNOGORSKOG POLIMLJA

Marijan Premović

Geographically speaking, the main characteristics of the relief of this area are the complex geological composition, the Lim valley with its tectonic predispositions, smaller valleys of its confluents, mountains to which they gravitate and morphological shapes of different size and characteristics. The Montenegrin municipalities whose territories belong to the Lim Basin are Gusinje, Plav, Andrijevica, Berane, Petnjica and Bijelo Polje. Favourable geographical position, relief, dense hydrographic network have always provided good living conditions for people, so it is natural that this area was populated very early in the history.

Oblast Polimlje geografski se dijeli na: Gornje, Srednje i Donje. Geografi smatraju da se Gornje Polimlje prostire od Gusinja do Berana, Srednje Polimlje od Bijelog Polja do Prijepolja, a Donje Polimlje od Prijepolja do ušća Lima u Drinu. Međutim, oblast predstavlja geografsku cjelinu, koja obuhvata sliv Lima na teritoriji današnje Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine.¹

¹ M. Lutovac, „Dolina Lima – geografski značaj i privredno-geografske promene“, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, sv. XLI – br. 1, Beograd 1961, 33–34; R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, Beograd 2004, 23–24.

Naziv „Polimlje“ prvi put je zabilježen 1444. godine u povelji kralja Alfonsa V prilikom popisa gradova hercega Stefana Kosače (*Creseuaz Opolimi*; grad Kreševac – Hrsovac). Drugi pisani podatak koji se odnosi na Polimlje zabilježen je 1449. godine u jednom dubrovačkom izvoru, tu se pominje grad Severin u Polimlju (*Seuerino in Polimie*). U srednjovjekovnim pisanim izvorima Polimlje se izgleda odnosilo samo na kraj oko Donjeg Polimlja, ispod Dabra.² U sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468/69. godine za seoska naselja Marsova, Gorna Obrveno i Gorna Kostil navodi se da pripadaju nahiji Polimlju. Priređivač ovog deftera A. Aličić smatra da se središte nahije Polimlje nalazilo na prostoru današnjeg Rudog.³ U poimeničnom popisu Hercegovine iz 1475/77. godine zabilježeno je da nahije Mileševa, Ljuboviđa i Kukanj pripadaju Polimlju. Tako se od druge polovine XV vijeka ime Polimlje proširilo na čitavo Donje i Srednje Polimlje (prijeboski, prijepoljski i bjelopoljski kraj).⁴

Dolina Lima pruža se od Gusinja, ispod Prokletija, sve do ušća Lima u Drinu kod Međeđe, dugačka je oko 220 kilometara. Gornje Polimlje obuhvata sliv gornjeg toka rijeke Lim i planine koje ga okružuju: Bjelasica (2139 m) i Visitor (2211 m) sa zapadne, Prokletije (2694 m) sa južne, Mokra gora i Cmiljevica (1984 m) sa istočne strane. Srednje Polimlje pruža se meridijanskim pravcem zahvatajući srednji dio doline Lima i planine koje ga okružuju: Bjelasica (2137 m) i Lisa (1509 m) sa lijeve strane, Ozren (1641 m), Jadovik (1734 m) i Zlatar (1627 m) sa desne strane, zatim tu su i kraške visoravni

² M. Dinić, „Zemlje hercega Svetoga Save“, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978, 241–242, 250.

³ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 209, 221, nap. 3061.

⁴ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 31, 40, 50.

Bihora i Korita. U prirodno-geografskim granicama Gornje Polimlje zahvata površinu od 1.302 km², a Srednje Polimlje 2.120,6 km².⁵

Glavne karakteristike reljefa ove oblasti čine složena geološka građa, tektonski predisponirana dolina Lima, manje doline koje se sa njima spajaju, planine koje gravitiraju i morfološki oblici različite veličine i karakteristika. Teren je izgrađen od vrlo složenih slojeva u petrografskom (facijalnom) smislu. To su slojevi krečnjaka, laporaca, rožnaca, škriljaca, tufova, pješčara, konglomerata, breča, eruptivnih i nekih drugih stijena. Ovi slojevi u osnovi pripadaju paleozoiku i trijasu, a najviše su zastupljene stijene iz takozvane dijabaz-rožnačke formacije. To su u osnovi vodonopropusne i lako raspadljive stijene. Fluvijalna erozija imala je presudnu ulogu u formiranju kompozitne doline Lima. Lim je usjekao korito, najprije, u rastresitom materijalu, šljunku i pijesku, a kasnije u kraškim terenima. Na reljef u dolini Lima uticali su tektonski pokreti na koje ukazuju mineralni izvori kod Bijelog Polja i terme kod Priboja. U reljefu Polimlja posebno se ističu kraške visoravni i površi, čija je evolucija zavisna od položaja i vremena spuštanja hidrografskih zona, što dokazuju brojni izvori, vrela, vrtače i pećine, koji su poređani na različitim visinama. Najveća visoravan je Pešterska, a značajnije kraške površi su: Krčevsko-pešterska, Jabučko-babinska i Komaranska. Najplodnije vrste tla su crnica i smonica, zastupljene u kotlinama i dolinskim stranama Lima i njegovih pritoka.⁶

⁵ M. Lutovac, *Dolina Lima – geografski značaj i privredno-geografske promene*, 33–36; R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, 6–7, 16, 23–25, 32–36.

⁶ M. Lješević, „Prirodni potencijali kao uslov društveno-ekonomskog i demografskog razvoja opštine Priboj“, *Stanovništvo opštine Priboj*, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1998, 12–26; V. Rudić, *Etnodemografski procesi u Bjelopoljskom kraju*, Podgorica 2003, 11–17; R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, 23–27, 31–36.

Na ovom prostoru izdvajaju se dvije veće morfološke cjeline: kompozitna dolina Lima i brdsko-planinsko zaleđe. Gornje Polimlje čine: Plavsko-gusinjska kotlina, Polimlje, klisura Sućeska, Andrijevačka, Trebačko-marsenička i Beranska kotlina i Tivranska klisura. Od doline Lješnice počinje Srednje Polimlja, koje obuhvata nekoliko proširenja i suženja: Bjelopoljsku kotlinu, Kumaničku klisuru, Brodarevsku kotlinu i Župsko-Ivanjsku kotlinu, zatim se tok Lima sužava i protiče kroz Prijepoljsko polje i klisuru.⁷

Plavsko gusinjska kotlina pruža se između južne i središnje grupe Prokletijskih planina na jugo-istoku; Visitorske grupe planina na zapadu i niskih kosa Visitora. Njenim centralnim dijelom protiču Ljuča i Lim, a u najnižem dijelu užeg područja kotline je Plavsko jezero na 906 m. n. v. Polimlje se prostire između Štita, Sjekirice i Piševa na istoku, klisure Sućeske na sjeveru, Visitora, Zeletina Previše i Jerinjine glave na zapadu i Plavsko gusinjskog basena na jugu u rejonu Glavica. Od planine Balj na istoku, Sućeske, Jerinjine glave i Previše na jugu, Malog krša, Trešnjevika, Lise, Rudog brda i Željevice na zapadu i Čeoče glave i Lukinog vira na sjeveru prostire se *Andrijevačka kotlina*. Ovaj prostor ima dva veća proširenja koja su izgradile rijeke Zlorečica i Kraštinica. U morfološkom pogledu Andrijevačka kotlina sastoji se od nekoliko manjih cjelina.⁸

Od ušća Komarnice do ušća Lješnice iza Tifranske klisure na sjeveru, rijeka Lim se probija kroz više tjesnaca i uskih kotlina od kojih je najveća *Beranska*, široka i duga dvadesetak kilometara. Taj prostor sa porečjem mnogobrojnih pritoka Lima ograničava neprekidni planinski vijenac visokih planina od Bjelasice (2.139 m) na zapadu, preko Komova (2.460 m), Crne

⁷ M. Lutovac, *Dolina Lima – geografski značaj i privredno-geografske promene*, 33–36; R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, 23–27, 31–36.

⁸ M. Knežević, *Plavsko-gusinjski region: uslovi za razvoj turizma*, Beograd 1979; R. Bakić, *Gornje Polimlje: priroda, stanovništvo i naselja*, Andrijeva – Nikšić 2005, 50–56.

gore (2.176 m) i Visitora (2.210 m) na jugu, Mokre planine (1.890 m), Cmiljevice (1.700 m) i Turjaka (1.489 m) na istoku. Beranska kotlina oivičena je stranama koje padaju dosta strmo u kotlinsko dno. Prostranost kotline iznosi oko 400 km². U ovako prirodno ograničenoj kotlini izdvaja se nekoliko krupnijih morfoloških cjelina: Beranska kotlina u užem smislu riječi, Polica, površi na planinskim stranama i vrhovi Bjelasice i Cmiljevice.⁹

Kotlina se pruža u pravcu sjeveroistok – jugozapad u dužini od 9 a u širini 3–5 km. Sredinom protiče Lim, dijeleći kotlinu na gotovo dva jednaka dijela – istočni, koju čini aluvijalna ravan uz desnu obalu, terase i zaobljena brda, među kojima se visinom ističu: Jasikovac, Dubica i Dapsićko brdo i zapadni struktuiran od šire aluvijalne ravni na lijevoj obali. Sa dna ove kotline se dižu tri krečnjačka brda: Bukovac, Glavica i Gradina. Naime, prva dva su zaravnjena tjemenu, dok treće ima oblik prizme. Na sjevernom obodu kotline uzdižu se manja uzvišenja: Beran krš, Jerinjin grad i Gradac iznad Budimlje. Na sjeveroistoku se prostire predio Polica, koja je to ime dobila zbog oblika i položaja u odnosu na Beransku kotlinu i dolinu Lješnice. Polica je vrlo valovita, njen reljef karakterišu uobljeni brežuljci blage padine između kojih se granaju dolinice različitih pravaca. Ovaj basen je raščlanjen rječnom erozijom u nekoliko manjih cjelina, od kojih su najrasprostranjenije: Dragosava, Mašte, Goražde i Donje Zagrađe.¹⁰

Iznad Beranske kotline i Police zapaža se krečnjačka površ koja je negdje manje, a gdje više iskidana vodotocima. Najrasprostranjeniji dio te površi je Krčevo – Pešter na kome su razvijeni kraški oblici. Na visini od 1.400–1.500 i 1.700–1.800 metara, na padinama Cmiljevice i Bjelasice, mogu se lako uočiti još dvije više površi koje su deformisane. Sa tih površi se dižu kupasti

⁹ M. Lutovac, *Ivangradaska (beranska) kotlina*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, knjiga CCXIX, Geografski institut, knjiga 11, Beograd 1957, 1–4.

¹⁰ *Isto*, 1–4; R. Bakić, *Gornje Polimlje: priroda, stanovništvo i naselja*, 56–57.

vrhovi ovih planina. Obod Beranske kotline raščlanile su mnogobrojne rječice i potoci koji teku prema Limu i centralnoj ravni.¹¹

Bjelopoljska kotlina je oivičena ograncima Pešterske visoravni sa istočne strane, Obrovom (1.006 m) sa jugoistoka, sa juga Bjelasicom (2.317 m) i sa sjevera i zapada vrhovima Lise (1.609 m), prema sjeveroistoku i jugozapadu otvorena je dolinom Lima, a na zapadu i sjeverozapadu dolinom Ljuboviđe. Kotlina je predisponirana tektonskim rasjedom pravcem sjever – jug. Na ovom prostoru izražene su dvije terase: prva na 575 m, druga na 620 m, a najniža nadmorska visina kotline iznosi 531 m. Bjelopoljska kotlina se pruža od sjeverozapada prema jugoistoku u dužini od 10 do 12 km a u širini oko 3 km.¹²

Kumanička klisura proteže se od ušća desne pritoke Bistrice u Lim do Brodareva u dužini od 11 km. Na ovom prostoru dolinske strane su vertikalne, a korito Lima je nepristupačno.¹³

U crnogorskom Polimlju nalazi se gusta hidrografska mreža, koja je vezana za rijeku Lim.

Rijeka Lim je najveća pritoka Drine.¹⁴ Dolina Lima ima gusto razvijenu mrežu pritoka. Glavne crte reljefa Limskog sliva čine: planine, kotline i rječne doline. Na ovom prostoru Lim prima mnogobrojne pritoke, od kojih su najvažnije: Kraštnica, Zlorečica, Šekularska, Kaludarska, Dapsička, Lješnica, Bistrica, Ljuboviđa, Lješnica (bjelopoljska) i Bistrica (bjelopoljska). Od bjelopoljske Bistrice sliv Lima je razvijeniji na nižim i blažim planinskim stranama Lise, Kamene gore, Pobjenika, Giljeve,

¹¹ M. Lutovac, *Ivangradska (beranska) kotlina*, 1–3.

¹² V. Rudić, *Geografske karakteristike Bjelopoljskog kraja*, Bijelo Polje, Beograd 1987, 14–18; S. Kasalica, *Sjeverna Crna Gora: turističko-geografska studija*, Nikšić 1988, 62; V. Rudić, *Etnodemografski procesi u Bjelopoljskom kraju*, 5–17.

¹³ R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, 32–33.

¹⁴ Po narodnom predanju Lim se zvao „Zelena voda“, a Drina „Zelenika“ zbog zelene vode u gornjem i srednjem toku rijeke. D. J. Deroko, *Drina: geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939, 7.

Ozrena, Jadovika i Zlatara. Gornje Polimlje ima gušću mrežu pritoka od Srednjeg i Donjeg.¹⁵

Naziv Lim ima predslovensko porijeklo.¹⁶ Bogastvo voda na ovom prostoru oduvijek je predstavljalo dragocjen resurs za život ljudskih zajednica. Bogata hidrografska mreža Lima omogućavala je u prošlosti kako eksternu dostupnost ovog područja tako i njegovu internu saobraćajnu povezanost. Rječne doline omogućavale su nastanak puteva, a dolinska proširenja pružala su uslove za razvoj naselja i poljoprivredne proizvodnje. Dolina Lima u srednjem vijeku bila je prekrivena mrežom puteva, koji su povezivali centralne i istočne djelove Balkanskog poluostrva sa srednjim dijelom jadranske obale.¹⁷

Zbog velikih padavina tokom jesenjih i prolječnih kiša dešavalo se da Lim nadođe i pričini veliku štetu. Tako je 1897. godine narastao vodostaj Lima i uništio čitave kuće iz temelja, zatim razrušio pola Prijepolja i uništio tadašnji most.¹⁸

U Polimlju klima je župska, umjerenokontinentalna, a u višim predjelima subalpska. Na ovom prostoru se dodiruju vazdušne mase Panonskog basena sa sjevera i maritimne vazdušne mase Jadranskog basena sa juga. Visoke planine (2000 m i više) uslovljavaju pojavu planinske klime. Na ovom prostoru proljeća su pro hladna, sa neujednačenom količinom padavina, ljeta topla, jeseni kišovite, a zime su hladne i obiluju sniježnim padavinama.¹⁹ Glasoviti turski putopisac Evlija Čelebija tokom

¹⁵ M. Lješević, *Prirodni potencijali kao uslov društveno-ekonomskog i demografskog razvoja opštine Priboj*, 12–26; V. Rudić, *Etnodemografski procesi u Bjelopoljskom kraju*, 21–26; R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, 45–47.

¹⁶ *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 131 (P. Ivić).

¹⁷ M. Lutovac, „Berane“, *Glasnik geografskog društva*, sv. 13, Beograd 1927, 195; R. Bakić, *Gornje Polimlje: priroda, stanovništvo i naselja*, 117–129.

¹⁸ P. Mrkonjić, „Srednje Polimlje i Potarje u Novopazarskom sandžaku“, *Naselja srpskih zemalja I*, Beograd 1902, 240.

¹⁹ R. Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, 37–38.

svoga putovanja (1662. i 1664. godine) istakao je nekoliko puta da je klima u Polimlju dosta prijatna (Prijepolje, Rudo).²⁰

Prostrane slivove Lima karakterisao je u prošlosti izuzetno bogat i raznovrstan šumski prekrivač. U našim srednjovjekovnim izvorima razlikovalo se nekoliko vrsta šumskog prekrivača: gaj, lug, šuma, gora i gvozd. Rječne doline činile su pogodno tlo za stvaranje ljudskih naselja i privrednih površina (oranica, vinograda, livada itd.). Šumska vegetacija uticala je na atmosferske padavine, na vodotoke, na eroziju zemljišta i klimu čitavog područja, tako da je šuma predstavljala važan resurs u životu srednjovjekovnog čovjeka.

U srednjem vijeku ova oblast bila je bogata šumama. Dok je šumski prekrivač bio gušći, a uticaj čovjeka slabiji, oblast je bila veoma bogata životinjskim svijetom. Raščlanjenost reljefa, povoljne klimatsko-hidrološke prilike i šumski prekrivač omogućavali su da divljač bude mnogobrojna i raznovrsna: bilo je dosta srna, divokoza, medvjeda, divljih svinja, zečeva, jelena, dabrova itd. Topografski nazivi Turija i Turjak upućuju na to da je ovdje u daljoj prošlosti živjelo divlje goveče - tur. Da je živjela mnogobrojna raznovrsna divljač upućuju neka imena mjesta: Meča Ravan, Svinja Ravan itd.

Prikaz geografskih odlika crnogorskog Polimlja, pokazuje da je stanovništvo imalo za život kroz istoriju na raspolaganju jako povoljne prirodne uslove: povoljan reljef, zaklonjenost od jačih vjetrova, mnoštvo strana prisojnog položaja, povoljno zemljište, gustu hidrografsku mrežu, rudno bogastvo, šumovitost, obilje vlage, prostrane planinske pašnjake, dobru povezanost puteva, kao i osobena vazдушna strujanja i čist vazduh. Sve te odlike ovog područja pružale su njegovom stanovništvu povoljne uslove za život, tako da je i prirodno što je oblast Gornjeg i Srednjeg Polimlja vrlo rano bila naseljena.

²⁰ Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama II*, prevod Hazim Šabanović, Sarajevo 1957, 158, 153, 167.

AVANTURISTIČKI PLANINSKI TURIZAM U CRNOJ GORI

Milan Gašović

Adventure tourism is a new type of sport tourism, a symbiosis of sport and adventure, which is rapidly growing in popularity. The basis for development of adventure mountain tourism is the uniqueness and preserved state of nature and wildlife of the touristic destination. Montenegro has attractive mountains, rivers, lakes, parks, canyons, caves, villages and summer pastures, which represents an ideal basis for the development of all forms of mountain adventure tourism. Beside the natural preconditions, the development of this type of tourism also relies on the national Strategy for the development of tourism until 2020, the Sustainable Development Strategy and adequate infrastructure.

Najšire posmatrano avanturistički turizam predstavlja svaku aktivnost turista povezanu sa prirodom. Osnova za razvoj avanturističkog turizma jeste bogastvo prirodnih resursa i povoljan geografski položaj neke destinacije.

Jedan od vidova avanturističkog turizma je planinski turizam, koji obuhvata aktivnosti turista kao što su: planinarenje, penjanje i spuštanje niz kanjone, planinski biciklizam, kampovanje u divljini, jahanje konja, hod na krpljama, vožnja na daskama po dubokom snijegu i nesređenim stazama, turno vožnja na motornim sankama itd.

Crna Gora kao planinska destinacija nudi turistima očuvane prirodne ljepote, čistu okolinu, divlju i neotkrivenu prirodu, pet nacionalnih parkova i dva parka prirode, bistre rijeke, potoke i jezera, domaću organsku hranu, multikulturalnost i sl.

Planinsku turističku ponudu Crne Gore karakterišu brzi prelazi iz dolina na planinske vrhove, prostrani planinski grebeni sa bogatom vegetacijom na velikim nadmorskim visinama, atraktivnost ambijenta u svim godišnjim dobima i blizina jadranske obale.

Pored bogate prirodne osnove razvoj svih vidova turizma u Crnoj Gori, pa i avanturističkog planinskog turizma zasniva se na nacionalnoj strategiji razvoja turizma do 2020. godine. Data strategija se sprovodi preko pet operativnih ciljeva i to: unapređenja saobraćajne infrastrukture, formiranja jedinstvene turističke ponude, prepoznatljivosti Crne Gore kao cjelogodišnje turističke destinacije, uspostavljanja institucionalnog i pravnog okvira kao podloge uspješnog i održivog razvoja i uključivanja lokalnog stanovništva u turističku privredu.

Unapređenje saobraćajne infrastrukture se ubrzano sprovodi: gradi se auto put Bar - Boljare, izgrađeni su ili se modernizuju aerodromi, pušteni su u promet neki magistralni putevi, dok je gradnja drugih u toku, unapređuje se i željeznička infrastruktura itd.

Za potrebe avanturističkih turista posljednjih godina je uređeno na hiljade kilometara planinskih staza, lokalnih i šumskih puteva, vidikovaca i zaklona.

Razvoj smeštajnih kapaciteta uključuje manje porodične hotele, motele, pansione, apartmanske kuće, kao i kampove, etno sela i eko katune, koje rado koriste avanturistički turisti.

U okviru strateških ciljeva razvoja avanturističkog planinskog turizma poseban akcenat se stavlja na: zimsku ponudu, ljetnju ponudu, odmor u planinskim selima i katunima, kampovanje u divljini i sl.

U zavisnosti od kretanja tražnje turističke agencije u Crnoj Gori kreiraju i nude različite avanturističke aktivnosti. U budućem periodu pored postojećih, mogu se očekivati i nove avanturističke aktivnosti sa više adrenalina.

Avanturistički turizam kao novi vid turizma

Novi trendovi na turističkom tržištu su uticali na pojavu specifičnih vidova turizma, čiji je zajednički naziv tematski turizam. Dati vid turizma, za razliku od masovnog turizma, ima u fokusu specifične potrebe turista kao pojedinaca ili homogenih grupa. Jedan od vidova tematskog turizma je i avanturistički turizam.

Avanturistički turizam je vid turizma koji se odvija u prirodnom okruženju. Aktivnosti u okruženju blagotvorno djeluju na nivo fizičke spremnosti, oslobođenje od stresa i gubljenje suvišnih kilograma. Sve ovo podiže nivo, kako individualne, tako i kolektivne kulture, što samo po sebi kreira novi, zdraviji stil življenja. Razvijene zemlje snažno podržavaju aktivnosti u prirodi.

Poslednjih godina u SAD, Kanadi, Velikoj Britaniji, na Novom Zelandu i u Australiji postoje univerziteta na kojima je moguće steći određena akademska znanja iz područja avanturističkog turizma.

Najbrojniji avanturistički turisti su žitelji Sjeverne Amerike, Japana i Zapadne Evrope. (Tabela 1). Sve je veći broj turista-individualaca koji idu na određene destinacije bez posredovanja turističkih agencija. Broj punoljetnjih turista sve je veći, uključujući i učešće žena. Tako, npr. procenat žena koje idu na planinarenje ili hodanje po planinama, kao i onih koje jedre, je veći nego procenat muškaraca.

Prema istraživanjima koje objavljuje ATDI, avanturistički turizam je stalno rastući sektor svjetske privrede, a broj međunarodnih putnika 2012. godine bio je preko milijardu.

Prema istom izvoru, avanturistički turizam, sa 263 milijarde dolara ostvarenih prihoda je jedna od najbrže rastućih kategorija turizma, koja privlači turiste visokoplatežnih sposobnosti, podržava lokalne ekonomije i podstiče njihov održivi razvoj. U SAD učešće avanturističkog turizma u BDP je poraslo za četvrtinu u 2013. godini. (www. adventureindex. travel/doc/atdi_2015)

Tabela 1. Rangiranje razvijenih zemalja i zemalja u procesu razvoja sa aspekta avanturističkog turizma u 2010, 2011. i 2015. godini.

Rang	Razvijene zemlje			Zemlje u razvoju		
	2010.	2011.	2015.	2010.	2011.	2015.
1.	Švajcarska	Švajcarska	Švajcarska	Izrael	Čile	Češka
2.	Island	Novi Zeland	Island	Slovačka	Češka	Slovačka
3.	Novi Zeland	Kanada	Njemačka	Čile	Slovačka	Bugarska
4.	Kanada	Njemačka	Norveška	Estonija	Izrael	Estonija
5.	Njemačka	Island	Novi Zeland	Češka	Estonija	Čile
6.	Švedska	Norveška	Austrija	Bugarska	Bugarska	Poljska
7.	Irska	Finska	Kanada	Slovenija	Slovenija	Izrael
8.	Norveška	Austrija	Finska	Jordan	Poljska	Slovenija
9.	Finska	Švedska	Švedska	Rumunija	Koreja	Koreja
10.	Austrija	Japan	Francuska	Litvanija	Mađarska	Kostarika

Izvor: http://www.adventureindex.travel/doc/atdi_2015

Avanturistički turizam je vid turizma gdje turisti zadovoljavaju svoje potrebe u otvorenom prostoru i gdje, ponekad, postoji određeni rizik po njihovo zdravlje, pa i život.

Avanturistički turizam je relativno novi vid turizma, čija se pojava vezuje za posljednje dvije decenije, iako se neki njegovi aspekti ispoljavaju i nešto ranije.

Avanturistički turizam i sport su odlike vremena u kome živimo. Naime, ljudi su sve aktivniji, žele biti u pokretu. Motivi ljudi su različiti, pri čemu je često dovoljno samo putovanje. Neke osobe, vjerovatno, putuju samo da bi učestvovala u avanturističkim aktivnostima.

Budući da je pretpostavka bavljenja sportom fizička aktivnost, to se s pravom može konstatovati da je avanturistički turizam jedan od modaliteta sportskog turizma (Jovanović, V. 2015, str. 193). Sportski turizam je veoma doprinio integraciji sporta i turizma kao aktivnosti, odnosno djelatnosti. Danas je nesumnjivo da sport i turizam, uključujući i avanturistički turizam, snažno povezuje ekonomska komponenta.

Prema V. Jovanović (2015, str. 211), ekstremni sportovi koje pojedinci ili grupe avanturističkih turista žele da isprobaju su: brdski biciklizam, jet ski, rafting, paintball, balloning, bodskelton, paragliding, ice climbing, terenski overland, snowboarding, kanjoning, speleologija i sl.

Turisti avanturističkog profila su osobe koje stalno žele biti u pokretu, koje žele istraživati, saznavati više, suočavati se sa novim, nepoznatim, pa ponekad i opasnim situacijama. Prema istraživanjima Hudsona (2003, str. 73), postoje dve velike grupe avanturističkih turista:

- turisti u potrazi za većom količinom adrenalina
- turisti u potrazi za manjom količinom adrenalina.

Prvu grupu avanturističkih turista odlikuju aktivnosti sa većim brojem rizičnih situacija sa kojima se susreću. Prije svega, to su: slobodno penjanje, kajakarenje, skijanje na nepristupačnim terenima na koje ih dovoze helikopteri (heli-skiing) i sl.

Drugu grupu odlikuju aktivnosti sa znatno manjim rizikom, kao što je npr. planinsko pješaćenje (hiking), u kome mogu učestvovati i čitave porodice.

Različite grupe turista upražnjavaju različite aktivnosti i imaju različite interese i očekivanja od putovanja. Tako, npr. žene više upražnjavaju jahanje i jedrenje, a starije osobe tzv. fotosafari.

Turisti koji se odlučuju za avanturističke aktivnosti iz prve grupe, uglavnom se fokusiraju na jednu aktivnost, dok druga grupa preferira više aktivnosti.

Istraživanja gore navedenog autora ukazuju da su glavni motivi avanturističkih putovanja i odmora, u stvari, fizička aktivnost, zdravlje, eliminisanje stresa, porodična druženja, doživljaj prirode i suočavanje sa njom.

Svi prethodni stavovi ukazuju da avanturistički turizam sadrži fizičku aktivnost u prirodi. Dakle, avanturistički turizam podrazumijeva putovanje, sport i rekreaciju u prirodi. Istraživači S. East, K. Luger i K. Inman (2008, str. 17), predlažu podjelu avanturističkog turizma prema masovnosti na:

- avanturistički turizam malog nivoa interesovanja
- avanturistički turizam srednjeg nivoa interesovanja turista, kao što je rafting
- avanturistički turizam velikog nivoa interesovanja turista, kao što je safari

Poznata je još jedna podjela avanturističkog turizma, i to:

- meki avanturistički turizam koji podrazumijeva mali nivo rizika po zdravlje turista
- tvrdi avanturistički turizam koji podrazumijeva visok nivo rizika, kako za učesnike tako i za pružaoce usluga.

Ljubitelji tvrdog avanturističkog turizma su motivisani istraživanjem planinskih vrhova, morskih dubina i polarnih oblasti. Oni ne zahtijevaju posebne uslove, ali su im potrebni dobro osposobljeni vodiči. Turisti ovog profila očekuju iskustvo relativno visokog nivoa rizika, uzbuđenje i lično testiranje.

Organizatori avanturističkih putovanja obično u svojim brošurama navode da su rizici koji prate avanture ograničeni, jer se o turistima brinu osobe koje imaju veliko iskustvo, vještine i znanja za date aktivnosti. Pa ipak, postoji manji ili veći rizik po zdravlje turista i opasnosti po njihove živote, što takva putovanja čini neponovljivim, dakle avanturističkim.

Avanturistički turizam se može razmatrati i kao poslovni poduhvat. Kao i u drugim privrednim djelatnostima, velike turističke agencije dominiraju na avanturističkom tržištu. Američka turistička agencija „Eksplorer World Wide“ ima u svojoj ponudi programe kao što su: safari u Tanzaniji, kulturološke ture u Vijetnamu, jedrenje oko Filipinskih ostrva, planinarenje na Akonkagvi ili Kilimandžaru, splavarenje na rijeci Zambezi, avanturistička istraživanja Azije i Australije i sl. Manje turističke agencije nude posebne programe turistima. (Cloutier, K. R, 2000, str. 111).

Avanturistički turisti su osobe koje su, najčešće, finansijski dobro situirane, ali sa malo slobodnog vremena. Data okolnost ih primorava da svoje slobodno vrijeme koriste na što sadržajni način, odnosno sa što više aktivnosti i doživljaja.

Prema S. Hudsonu (2002, str. 47), avanturistički turizam se može podijeliti na: planinski, morski, polarni i džungla turizam.

U aktivnosti planinskog avanturističkog turizma se ubrajaju: planinarenje, spuštanje niz kanjone, planinski biciklizam, jahanje konja, skijanje, kampovanje i sl.

Preduslovi za razvoj planinskog avanturističkog turizma

1. Prirodni preduslovi

Planinski turizam se odvija u ambijentalnom prostoru ili destinacijama koje raspoložu određenim turističkim resursima i kapacitetima. Takve planinske destinacije moraju biti saobraćajno dostupne, sa mogućnošću obilaska cjeline prostora koristeći, za turiste, često, veoma atraktivne lokalne puteve.

Crna Gora kao planinska destinacija nudi turistima očuvane prirodne ljepote, čistu okolinu, divlju i neokrivenu prirodu, pet nacionalnih parkova i dva parka prirode, bistre reke, potoke i jezera, domaću organsku hranu, multikulturalnost itd.

Planinsku turističku ponudu Crne Gore karakterišu: brzi prelaz iz dolina na planinske vrhove; prostrani planinski grebeni sa bogatom vegetacijom na velikoj nadmorskoj visini, atraktivnost ambijenta u svim godišnjim dobima, blizina jadranske obale itd.

Turisti koji posjećuju crnogorske planine dobijaju zaista mnogo onoga u čemu mogu uživati i unaprijediti svoje zdravlje i svoj duh. Oni otkrivaju neviđene predjele i ljepote od kojih „zastaje dah“. Nailaze na tradicionalno i spontano gostoprimstvo lokalnog stanovništva, koje ih doživljava kao svoje, odnosno domaću čeljad. Takav prisni pristup gostu pruža mogućnost turistima da neposredno upoznaju našu tradiciju, istoriju i kulturu.

U planinskim destinacijama Crne Gore turisti mogu uživati u sportskim aktivnostima sa više ili manje adrenalina.

Ponuda planinskog turizma Crne Gore je jedinstvena i zasniva se na: specifičnostima koje nude nacionalni parkovi sa brzim rijekama i jezerima koje narod zove „gorske oči“, autentičnim prirodnim i domaćim proizvodima, programima za ravnotežu življenja (zdravo tijelo i zdrav duh), organskoj hrani, raznolikom prirodnom ambijentu i rekreativnim aktivnostima.

U centralnom i sjevernom dijelu Crne Gore uokvirene su tri makro turističke destinacije i šest mikro turističkih destinacija. (Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori, 2005)

U makro turističke destinacije spadaju:

- Durmitor, čiji prostor pokrivaju opštine Žabljak, Plužine i Šavnik.

- Bjelasica, koja se prostire na području pet opština (Kolašin, Mojkovac, Berane, Bijelo Polje i Andrijevica).

- Prokletije, koja obuhvata teritoriju tri opštine(Plav, Rožaje, Gusinje)

Mikro turističke destinacije sa opštinama kojima pripadaju su: Orjen (Herceg Novi), Lovćen (Cetinje); Veruša (Podgorica); Vučje (Nikšić); Rumija (Bar) i Kosanica (Pljevlja).

2. Strateški preduslovi

Ključni strateški cilj razvoja crnogorskog turizma utvrđen je 2005. godine usvojenim Master planom do 2020. On glasi „Primjenom principa održivog razvoja, Crna Gora će stvoriti jaku poziciju globalne visokokvalitetne turističke destinacije:turizam će za stanovništvo Crne Gore obezbijediti dovoljno radnih mjesta i rast životnog standarda, a država će stvarati prihode na stabilan i pouzdan način.

Strateški cilj razvoja turizma u Crnoj Gori će se sprovesti preko pet operativnih ciljeva, od kojih svaki sadrži set mjera koje je nužno realizovati. Dati operativni ciljevi su:

- Stvaranje potrebne turističke i prateće infrastrukture
- Formiranje jedinstvene prodajne ponude Crne Gore
- Kreiranje poznatosti i prihvaćenosti Crne Gore kao „cjelogodišnje turističke destinacije“
- Izgradnja institucionalnog i pravnog okvira kao osnove uspješnog i održivog razvoja turizma
- Uključivanje lokalnog stanovništva u turističku privredu

Iz Master plana i Strategije razvoja turizma u Crnoj Gori proizilazi i Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori (2005), u kome se odvojeno razmatraju:

- zimska ponuda
- ljetnja ponuda
- odmor u planinskim selima i katunima
- kampovanje u divljini

Zimska ponuda se mora prilagođavati prema dešavanjima na tržišta i prema međunarodnim ciljnim grupama za koje se veže,

ali ne samo za segment alpskog skijanja, već i nešto drugačiji spektar aktivnosti i doživljaja. (Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori, 2005)

Crna Gora se nalazi u procesu pregovora za ulazak u EU, pa mora usvojiti zakonska rješenja za zimske sportove u pogledu tehničkih standarda, standarda bezbjednosti i ekoloških standarda na skijalištima.

Budući da usljed otopljavanja dolazi do promjene klime u Alpima, Crna Gora treba da u prvi plan istakne svoj najveći adut - „Wild Beauty“, odnosno divlju ljepotu.

U planinama Crne Gore postoji dovoljan broj predjela u kojima se mogu izvoditi alpske, ali i nordijske skijaške aktivnosti, pa je nužna:

Izgradnja novih modernih, ali i rekonstrukcija postojećih skiliftova, kako bi se dostigli međunarodni standardi. Izgradnja mora da se usmjerava prema ekološkim standardima.

Ugradnja dodatne opreme za osnježavanje i osvjetljavanje na skijalištima.

Priprema staza za trčanje po snijegu i snowboard.

Priprema klizališta i staza za hodanje na krpeljama.

Ljetnja ponuda zahtijeva unapređenje postojećih i razvoj novih aktivnosti, kao što su:

- Uređenje „Wilderness Trails“ staza koje pripadaju hiking i biking mrežama, a ne zapostavljaju se ni tokom zime. To povećava frekvenciju korišćenja mreže, koja se mora održavati i tokom zime.

- Izgradnja „Wild Beauty Resorts“, sa izdrživim instalacijama za slobodno vrijeme i snabdijevanje, što omogućava fitness i wellness programe.

- Mauntin-bajking (planinski biciklizam) - vrsta sporta, koja se na početku vezivala samo za fanatike ekstremnih sportova, da bi posljednju deceniju poprimio masovne razmjere.

Pri tom su se iskristalisale tri podgrupe planinskih biciklista, i to:

Fotografija 1. Planinski biciklisti na Žabljaku (Izvor: Internet)

- Biciklisti koji voze zbog odmora i oporavka, preferiraju lagane, šljunkovite staze.

- Biciklisti koji voze zbog prirode i sporta.

- Biciklisti koji voze zbog avanture i traže ekstremne uslove.

Hiking i biking, kao aktivnosti u prirodi treba da se nude u kombinaciji, jer se njihove pristalice, u suštini, dobro slažu. Obje grupe koriste istu putnu mrežu.

Najpoznatije biciklističke staze u Crnoj Gori su: „Otkriće sjevera“ (Nikšić – Šavnik – Žabljak – Bijelo Polje – Kolašin – Podgorica – Nikšić); „Čarobni istok“ (Mojkovac – Berane – Andrijevića – Mojkovac – Žabljak); „Beskrajni pejzaži“ (Podgorica – Danilovgrad – Šavnik – Žabljak – Kolašin – Podgorica).

Vrlo popularne pješačke staze još su: Prsten oko Durmitora; Kanjon Morače – Velje Duboko; Hajla – Biser Voda; Krug oko Kučkih Korita; Krug oko Komova itd. (www.pcg.me)

Rafting i kajak treba da se nude kao dopuna drugim sportskim aktivnostima, kao što su hajking i bajking. Rafting i kajak postaju sve atraktivniji, jer omogućavaju osobeni doživljaj svježine, zdravlja i divlje ljepote. Rafting rijekom Tarom ima i avanturističku komponentu.

Poseban akcenat se stavlja na odmor u planinskim selima i katunima, što podrazumijeva kombinaciju smještaja, ugostiteljstva i poljoprivrede.

Turisti koji preferiraju seoski turizam su osobe koje su okrenute prirodi i u čijoj predstavi o odmoru dominira slika zdravog života na selu, povezana sa:

- integrisanjem u porodicu domaćina
- posmatranjem životinja i brigom o njima
- konzumiranjem lokalnih jela i pića
- specifičnim sistemom seoske tradicionalne arhitekture
- adekvatnim komforom, ali bez hotelske usluge
- povoljnim cijenama

Većinu turista koji vole odmor na selu čine porodice iz velikih gradova sa djecom i potiču sa istog jezičkog područja.

Posebnu ponudu čine etno sela i eko katuni gdje turisti mogu da „opipaju puls prirode“. Čine ih kolibe i bungalovi sa obilježjima stare gradnje. Oni nude prenoćišta, hranu u etno restoranima i programe dnevnih aktivnosti (jahanje konja, fotosafari, vožnju čamcem po jezerima, pješačenje, vožnju biciklom, vožnje džipovima, rafting, kajakarenje i sl).

Najpoznatija etno sela u Crnoj Gori su: Nevidio (Šavnik), Milogora, Izlazak, Montenegro i Grab (Plužine), Kadmi (Njeguši), Komnenovo (Plav) i Vuković (Bijelo Polje). (www.pcg.me)

Među najprivlačnijim eko katunima su: Štavna (Komovi), Vranjak, Goleš (Bjelasica), Grebaje, i Bandžov Do (Prokletije). (www.pcg.me)

Fotografija 2. Eko katun Štavna na Komovima (Izvor: Internet)

Kampovanje u divljini kao vrsta odmora nudi potpuni, neposredni doživljaj prirode. Ovaj tip avanturističkog turizma ne zahtijeva velike investicije i može se relativno brzo razvijati. Međutim, ubrzani razvoj ne smije nikako da zapostavi kvalitet usluga turistima.

Kampovi u divljini treba da podležu čvrstim pravilima i kriterijumima kao što su:

- Dostupnost automobilima
- Izgradnja mora biti usklađena sa pravilima kvaliteta
- Korišćenje obnovljivih izvora energije, ekološko otklanjanje čvrstog otpada i otpadnih voda
- Programi za doživljaj prirode, slobodne aktivnosti u prirodi i sl.
- Individualna mjesta za šatore koja se nalaze u prirodnom okruženju

Tražnja za kampovanjem u divljini konstantno raste. Pri tom, turisti-kamperi mogu iznajmljivati brvnare, odnosno kolibe koje su jednostavno opremljene, ali su i udobne. Brvnare treba da budu tako locirane da je korisnik sam sa sobom i prirodom. One treba da imaju niše za kuvanje, ali ne i sanitarne prostorije, koje se u kampovima-brvnarama nalaze u centralnoj zgradi.

3. Infrastrukturni preduslovi

Za sprovođenje programa razvoja turizma, od presudnog je značaja saobraćajna infrastruktura. Crna Gora je, prije svega, avio turistička destinacija. Imajući to u vidu, do sada je urađeno sljedeće:

- Podgorica je 2010. dobila novi moderni aerodrom
- Tivatski aerodrom je proširen i modernizovan, a u toku je druga faza modernizacije
- Nikšić 2016. godine dobija aerodrom za manje avione
- U Beranama je u toku pokušaj vraćanja u funkciju postojećeg aerodroma

Pored navedenog, postoje ideje vezane za izgradnju manjih letilišta ili heliodroma u Žabljaku, Ulcinju, Plavu i Pljevljima.

Kopnena saobraćajna mreža mora igrati značajnu ulogu u povezivanju aerodroma sa turističkim destinacijama u planinskim centrima.

Godine 2013. je završen i pušten u saobraćaj moderni magistralni put Risan – Žabljak, dužine 140 km, što je najkraća relacija između Durmitora i mora. Turističke destinacije Durmitor i Vučje već bilježe velike skokove u posjeti i turističkom prometu, pogotovo u ljetnjem periodu.

Krajem 2015. godine završena je dionica magistralnog puta Berane - Lubnica. Ove godine je započet nastavak njegove izgradnje do Ski centra Kolašin 1450 na Jezerinama, što će ubrzati razvoj poljoprivrede i turizma kao komplementarnih aktivnosti u beranskom dijelu planine Bjelasica.

Do 2018. godine se očekuje završetak izgradnje magistralnog puta Plav - Gusinje - Albanija –Podgorica, što će biti od neprocjenjivog značaja za razvoj turističke destinacije Prokletije.

Krajem 2016. je završena prva dionica savremenog puta Bijelo Polje - Smiljača, gdje se u toku 2017. planira montaža prve žičare, kao nukleusa budućeg SKI centra Smiljača, smještenog na bjelopoljskoj strani planine Bjelasica.

U opštini Bijelo Polje je u toku projektovanje izgradnje prilaznog puta do čuvene Đalovića pećine, koja je istražena u dužini od oko jedanaest kilometara. Smatra se da je neistraženi dio daleko veći i da čak prelazi na teritoriju Republike Srbije.

Crna Gora je u poslednjih deset godina uložila velika sredstva u remontovanje i modernizaciju svoje željezničke mreže. Pruga Bar – granica Srbije je u procentu od 90%, osposobljena za brzine od 90 km/h, odnosno na nivo kada je stavljena u saobraćaj 1976. godine. Isto tako, u potpunosti je rekonstruisana pruga Nikšić – Podgorica (Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Crne Gore, Podgorica, 2016).

Nabavljeni su i novi, veoma komforni vozovi, koje već iznajmljuju turističke agencije kada kreiraju i realizuju panoramske ture vozom na relaciji Podgorica - Kolašin - Mojkovac. Turistima se tako nudi intenzivan doživljaj predivnog kanjona Morače, kao i željezničkih mostova, od kojih je najljepši onaj na Maloj rijeci.

Konačno, godine 2015. je počela izgradnja prve dionice auto puta Podgorica – Mateševo, kao dijela međunarodnog pravca Bar - Beograd. Rok za izgradnju date dionice je 4 godine, s tim da se već izrađuju projekti dionice Mateševo - Andrijevića - Berane - Boljari (granica sa Srbijom). S pravom se može očekivati da će Crna Gora u narednih 10 godina imati moderni auto put, što će ubrzati razvoj cijelog sjevera, a posebno iskorišćavanje potencijala turističkih destinacija Veruše, Bjelasice, Prokletija i Hajle.

U planovima, na nivou regiona Zapadni Balkan - EU je modernizacija tzv. evropskog puta koji povezuje Podgoricu i Sarajevo, preko Nikšića. To će još više približiti Durmitor i Vučje sadašnjim i potencijalnim turistima (Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Crne Gore, 2016).

Uložena su i ulažu se značajna sredstva u lokalne, pa i šumske puteve, koji prolaze kroz impresivne pejzaže, doline, planinske

prevoje, sela, katune, preko potoka i rijeka, pored predivnih jezera i sl. Za turiste koji vole da otkrivaju prirodu, to je prava atrakcija.

U Crnoj Gori je izgrađena ili započeta izgradnja razgranatog sistema staza za pješake i ljubitelje planinskog biciklizma u cilju daljeg uključivanja centralnog i sjevernog regiona u turističke tokove.

U infrastrukturne preduslove za razvoj avanturističkog planinskog turizma spadaju i smeštajni kapaciteti. U sjevernom i centralnom regionu se izgradio ili će se graditi veći broj manjih i prostorno disperzovanih turističkih kapaciteta. To se, prije svega odnosi na manje porodične hotele, pansione, apartmanske kuće i privatni smeštaj u apartmanima i kvalitetnim sobama.

Razvoj smještajnih kapaciteta mora uključiti i kampove koje koriste specifične grupe turista, kao što su: planinari, omladina, istraživači prirode, splavari, kajakaši, biciklisti i drugi. To mogu biti manji preduzetnički kampovi, smješteni na porodičnim imanjima.

U funkciju razvoja planinskog avanturističkog turizma treba uključiti: planinarske domove, šumarske kuće, kuće cestara i sl. Ti, već postojeći objekti, koji uz male investicije i kvalitetnu standardizaciju, mogu znatno doprinijeti povećanju smještajnih kapaciteta.

Razvoj seoskog turizma je kompatibilan sa razvojem avanturističkog planinskog turizma. Crna Gora već ima desetine etno sela i eko katuna. (Planinarski savez Crne Gore, 2016)

Dostignuća u razvoju planinskog avanturističkog turizma

Posljednjih godina turističke agencije u Crnoj Gori nude sledeće zimske avanturističke aktivnosti:

- Alpsko skijanje na lakim, srednje teškim i teškim stazama
- Nordijsko skijanje, odnosno hodanje i trčanje na skijama
- Turno skijanje

- Noćno skijanje pod reflektorima
- Turno vožnje na motornim sankama preko planina, od kojih je najpoznatija tura Bjelasica – Sinjajevina – Durmitor
 - Hodanja sa krpeljama (snowshoeing) na obilježenim stazama, kao što je tura od 6, 5 kilometara između Savinog kuka i Crnog jezera na Durmitoru.
 - Snoubording, odnosno vožnja na daski po dubokom snijegu i nesređenim stazama. To je zimski sport koji je veoma atraktivan i smatra se ekstremnim. Snowboarding ima dva popularna stila i to freeride stil ili najslobodniji stil vožnje i freestily, koji važi za naatraktivniji jer se zasniva na skokovima, trikovima i ostalim raznovrsnim atrakcijama.
 - Zimski rafting na rijeci Tari, koji nude turističke agencije iz Kolašina i Žabljaka.

Postojeća ljetnja avanturistička ponuda je, za sada, znatno bogatija od zimske ponude. Turističke agencije nude sljedeće avanturističke programe:

- Mountin bajking (planinski biciklizam) - avanturistička varijanta biciklizma, čiji ljubitelji traže teške staze koje se spuštaju niz kanjone, penju na planinske prevoje, prolaze kroz šumske pojaseve i sl.
- Mountin hajking (planinsko pješačenje), sa akcentom na strme, uzane, teže pristupačne staze.
- Ljetnji rafting, koji je na rijeci Tari već postao brend crnogorskog turizma uopšte, pa samim tim i njegovog avanturističkog dijela. Doživjeti brzake i bukove Tare, njen kanjon najdublji u Evropi i drugi u svijetu, vidjeti jedinstvene vodopade, rječice koje se stropoštavaju okomito, kupati se u kristalno čistoj vodi, osjetiti se bodrim - zaista je prvorazredna avantura u svim njenim nivoima. Ova aktivnost se odvija u gumenom čamcu koji se naziva raft. Rafting ili splavarenje na divljim vodama ima sve više pristalica. Ponekad se za spuštanje niz rijeke koriste i drveni splavovi.

Fotografija 3. Rafting na Tari (Izvor: Internet)

- Kanjoniranje, od koga se posebno izdvaja program prolaska kroz kanjon Nevidio, što je ekstremno izazovan avanturistički poduhvat

- Jahanje konja po planinskim visoravnima

- Džip foto safari - vožnja džipovima po lokalnim, često makadamskim i šumskim putevima, zastoj na planinskim vidikovcima radi panoramskog razgledanja i fotografisanja, gustiranje lokalnih jela i pića i sl.

- Izleti terenskim vozilima po planinskim vijencima Durmitora, Sinjajevine, Bjelasice, Komova, Hajle itd.

- Speleološki turizam: otvorena je Lipska pećina u blizini Cetinja koju je prošle sezone posjetilo 15.000 turista (Nacionalna turistička organizacija Crne Gore, 2016)

Avanturistička ponuda Crne Gore, bogatija je posljednjih godina za dva avanturistička parka i to „Lovćen“ i „Žabljak“. Ljubiteljima ove vrste sporta i zabave se pruža mogućnost da se voze zip-lajnom, igraju paintball, prolaze staze koje se razlikuju po visini, složenosti i vrstama prepreka, hodaju bosu i sl.

U avanturističkim parkovima su ispoštovani svi standardi bezbjednosti za turiste, odnosno učesnike. Za sve njih je obavezna kratka instrukcija vezana za najnovije informacije i pravila ponašanja u parku. Avanturistički parkovi obezbjeđuju i neophodnu opremu za učesnike, uključujući i šljemove.

Avanturistički park „Žabljak“ se nalazi na Crnom jezeru i predstavlja ziplajn park. Ukupna dužina svih žica iznosi oko 1.300 metara. Park ima devet ziplajnova u šumi i dva veća ziplajna iznad samog jezera.

Godine 2016. je građen avanturistički park na brdu Gorica u čijem se podnožju nalazi glavni grad Crne Gore – Podgorica. Isto tako planira se i izgradnja avanturističkog parka u Kolašinu.

Budući pravci razvoja avantrusitičkog turizma

Prema izvještajima Monstata (Zavod za statistiku Crne Gore, 2015), broj dolazaka turista u Crnu Goru se stalno povećava. Rekordna posjeta, kao i ostvareni prihodi su evidentirani u prošloj godini, kada je Crnu Goru je posjetilo 1.813.817 hiljada turista. Ostvareno je preko 800 miliona eura prihoda od turizma. (Tabela 2)

Tabela 2. Broj turista koji su posjetili primorski i planinski dio Crne Gore i Podgoricu u periodu od 2012. do 2016. godine

Godine	Dolazak turista	Primorje	Planine	Glavni grad
2012.	1439500	96, 8%	1, 2%	1, 1%
2013.	1492000	97%	1, 1%	1, 2%
2014.	1517376	96, 9%	0, 9%	1, 3%
2015.	1750000	97%	1, 4%	1, 6%
2016.	1813817			

Izvor: Monstat, 2016, Podgorica

Turizam je kompleksna i multidisciplinarna djelatnost koja zahtijeva suštinsko i vremenski usklađeno djelovanje kako zakonskih rješenja, tako i politika podsticanja njegovog razvoja.

Zakonska rješenja moraju pomoći realizovanje sledećih ciljeva:

- osiguranje bezbjednosti, kvalitet usluge i zaštitu turista
- obezbjeđenje efikasnog razvoja i konkurentnosti ponude subjekata u turizmu

Za Ministarstvo održivog razvoja i turizma je veoma važno da posjeduje utvrđene i poznate strateške pravce razvoja turizma, te da normativnim uređenjem i raspoloživim instrumentima realizuje strategiju razvoja crnogorskog turizma.

Od posebne važnosti je da Ministarstvo prati realizaciju strategije i ciljeva razvoja, kao i da, istovremeno provjerava efikasnost mjera turističke politike i sprovođenje normativnih rješenja.

Kada su u pitanju planinske turističke destinacije, Ministarstvo turizma mora sprovoditi aktivnosti koje pomažu realizaciju strateških ciljeva, kao što su:

- Okončanje i saniranje posljedica loših privatizacija turističkih kapaciteta
- Primjena rješenja, standarda i prakse EU na području razvoja turizma
- Koncentrisano podsticanje razvoja turističkih destinacija koje su već postigle određeni nivo razvijenosti i stepena prepoznatljivosti na tržištu i imaju smještajne i druge kapacitete
- Koncentracija finansijskih resursa za podsticanje investicija u turističku infrastrukturu u vodećim destinacijama
- Stimulisanje drugih destinacija za pripremu programa i projekata razvoja turizma, prostornog uređenja i turističke infrastrukture
- Priprema programa i podsticajnih mjera za razvoj malih i srednjih preduzetničkih firmi u turizmu i komplementarnim djelatnostima

- Razvoj programa za podsticanje kreativnosti u turizmu
- Uravnoteženje zakonodavnih rješenja u pogledu režima rada u nacionalnim parkovima i parkovima prirode – sa razvojem turizma
- Priprema i operacionalizacija programa obrazovanja i treninga u turizmu
- Priprema i operacionalizacija integralnog programa razvoja turizma sa ciljem podizanja kvaliteta i konkurentnosti turizma sa razradom kvalitativnih standarda za turističke proizvode
- Kreiranje integralnog marketing programa, posebno aktivnosti promocije za planine i more
- Kreiranje i promocija turističkih brendova Crne Gore
- Razvoj i primjena principa i tehnika ekološkog menadžmenta u turizmu
- Primjena menadžmenta turističke destinacije
- Kreiranje analitičkih metoda za praćenje turističkih tokova, turističke potrošnje, ekonomskih efekata turizma i konkurentnosti turističkih destinacija i rizorta
- Kreiranje i sprovođenje programa komuniciranja sa stanovništvom i nosiocima turističke ponude o njihovoj pojedinačnoj ulozi u razvoju crnogorskog turizma, kao i o značaju djelotvornih komunikacija stanovništva sa turistima.

Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, pored realizacije strateških ciljeva razvoja turizma, mora da brine i o zaštiti prirodnih i kulturnih resursa, prije svega nacionalnih parkova i parkova prirode. Dato ministarstvo zajedno sa lokalnim samoupravama treba da utvrdi i normativno uredi režime i standarde eksploatacije voda za potrebe turizma. To se čini zbog obezbjeđenja kvaliteta i bezbjednosti usluga, kao i zbog različitih korisnika kao što su splavari, kupaći, brodići, ribari itd. Opsežan i zahtjevan rad je nužan i na području uređenja prostora i pripreme prostornih planova u vidu urbanističkih i arhitektonskih rješenja, kako bi se obezbijedila prostorna aktivnost, arhitekturna autohtonost i funkcionalnost.

Izrada prostornih planova i izgradnja komunalne infrastrukture, zajedno sa zemljištem može biti najveći doprinos lokalnih zajednica bržem razvoju turizma, koji bi one mogle koristiti kao njihov vlastiti udio u investicijama u turizam.

Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja mora podsticati brži razvoj seoskog turizma i njegovog autentičnog oblika u katunima. Već je izrađeno desetak etno sela i nekoliko etno katuna, što je poboljšalo turističku ponudu, posebno smještajne kapacitete na sjeveru Crne Gore. U koncept razvoja seoskog turizma ulazi i domaća organska hrana, običaji i manifestacije tipa tradicionalnih narodnih svetkovina itd.

U osmišljavanju razvoja planinskog turizma mora se dati veći značaj velnes programima, čemu Ministarstvo zdravlja mora dati svoj doprinos. Brojne planinske lokacije su veoma pogodne za razvoj programa zdravlja i turističkih velnes programa vazдушnih banja. Pri tom je nužno podrobno istražiti djelovanje klimatskih faktora u tim područjima.

Ministarstvo kulture mora pomoći jačanje kulturnog aspekta turističke ponude.

Realizacija strategije razvoja planinskog turizma zahtijeva kreiranje adekvatne politike koncesija, kako bi se efektivnije upravljalo infrastrukturnim kapacitetima, gdje god je njihov vlasnik država ili lokalna zajednica. To se može primjenjivati i u budućim investicijama u turističke kapacitete i programe infrastrukturnog karaktera.

Budući pravci razvoja planinskog avanturističkog turizma imaju podlogu u politici daljeg razvoja ovog vida turizma. Pri tom je posebno važno praćenje novih trendova u turizmu, kako bi se na najefektivniji način izlazilo u susret sve probirljivijim turistima. To zahtijeva i razvoj kreativnih avanturističkih programa. Neki od njih su:

- Kanjoniranje, odnosno penjanje po vrletnim stranama kanjona, savlađivanje vodopada, skakanje sa stijena i zaronjavanje. Pored

Fografija 4. Kanjon Nevidio (Izvor: Internet)

kanjona Tare, Pive, Morače i Sušice, u prvi plan izbija jedinstveni kanjon rijeke Komarnice, zvani Nevidio. Nevidio je osvojen tek 1961, a sam njegov naziv asocira na uzbuđenje, opasnost, odnosno neponovljivu avanturu. Dužina kanjona je oko 1.300 metara, sa stranama koje su na pojedinim mjestima udaljene jedna od druge samo nekoliko metara.

- Kampovanje u divljini je avanturistički tip odmora, za kojim kontinuirano raste tražnja. Ljubitelji ovog tipa odmora ili aktivnosti su osobe koje žele da budu same sa sobom i prirodom. Pored kamp kućica i šatora, oni mogu koristiti usamljene kolibe-brvnare.

- Alpinizam je ekstremni vid planinarenja, jer alpinisti pokušavaju da osvoje planinske vrhove sa teže strane. Što su uslovi suroviji, to je uspjeh alpinista veći. Potrebna je, pored planinarske i specijalna oprema, kao i posebne pripreme.

- Orijentiring je sport u prirodi u kome učesnici dobijaju kartu na kojoj su obilježena mjesta kontrole koja oni uz pomoć

kompassa treba da pronađu za što kraće vrijeme i po redosljedu zadatom na karti. U orijentiringu se koriste posebne karte sa specifičnim oznakama za objekte na terenu i posebnim značenjima za boje. Pri tom su takmičari tokom trke suočeni sa raznim preprekama na terenu (potoci, rijeke, močvare, bodljikave žice i sl). Odvija se u svim vremenskim uslovima, kao što su snijeg, kiša, magla i sl.

- Paraglajding, odnosno jedrenje padobranom je jedan od vazduhoplovnih sportova, koji se posljednjih godina sve brže razvija. Predstavlja avanturistički tip sporta sa priličnim nivoom rizika. Zato se preporučuje da učesnici prethodno prođu pažljive pripreme.

- Penjanje po ledu (ice climbing), kao vrsta ekstremnog sporta je pravi izazov i za najhrabrije avanturiste. Ovaj sport zahtijeva savladavanje ledenih površina (litica, zaleđenih nagiba, smrznutih vodopada). Ovo je, možda i najteži sport i zahtijeva posebnu spremnost, znanje, hrabrost, kao i specijalnu opremu.

- Slobodno penjanje (free climbing) je način savladavanja uspona, pri čemu nije dozvoljeno korišćenje opreme, već se koristi vlastita spretnost i snaga penjača. Oprema služi samo za obezbjeđenje od padova.

- Speleološki turizam: Crna Gora ima oko 10000 pećina od kojih najveći turistički potencijal ima Đalovića pećina, koja je da sada istražena u dužini oko 11 kilometara. Predstavlja pravi izazov za avanturiste i istraživače. Intezivno se radi na izgradnji infrastrukture i uređenju Đalovića pećine za turističku valorizaciju.

- Bandži džamping: predstavlja ekstremni avanturistički sport, odnosno skokove koji se izvode sa mostova, tornjeva, pa čak i sa balona. Skokovi se izvode tako što je jedan kraj elastičnog užeta pričvršćen za tijelo ili članak osobe a drugi kraj za platformu sa koje se skače. Kada osoba skoči, uže se isteže i apsorbuje energiju pada, pa se skakač ponovo pokreće na gore.

Fotografija 5. Bandži džamping sa platforme na mostu na Tari

(Izvor: Internet)

Bandži se smatra jednostavnim i lako razumljivim ekstremnim sportom. Najviše platformi sa kojih se skače se nalaze iznad vode. U Crnoj Gori, poslednjih godina, bandži postaje popularan sport i već se sprovodi sa platforme smještene na čuvenom mostu na Tari.

- Kajtsurfing je ekstremni oblik sporta i predstavlja kombinaciju letenja sa zmajem i običnog surfinga. Kajtsurferi koriste snagu velikog zmjaja koji je visoko u vazduhu i koji surfera vuče po površini vode. Ovaj avanturistički sport omogućava razne akrobacije kada se osoba iz vazduha spušta u vodu.

- Timbiling predstavlja program za organizovane grupe koji se sastoji od učešća u seoskim poslovima kao što su muža krava, pravljenje sira i potpuna identifikacija sa seoskim domaćinstvom.

Zaključak

Konstanta savremenog svijeta su promjene u svim sferama društva i ljudskih aktivnosti. Shodno tome su se, unmogome, promijenile potrebe i motivi današnjih turista, koji sada traže

više od hotela, sunca i plaža. Putovanja sve više postaju motivisana specifičnim interesovanjima, što je dovelo do pojave velikog broja različitih vidova tzv. tematskog turizma.

U okviru veoma rastućeg sportskog turizma, odnosno kao simbioza sporta i avanture – naglo se razvija novi vid turizma – avanturistički turizam. Pri tom avanturu kao aktivnost turista karakterišu posjete nepoznatim predjelima, ponekad uz suočavanje sa većim i manjim opasnostima.

Avanturisti traže više aktivnosti i doživljaja, kakve najviše nude planine, džungle, polarni predeli, pustinje i podvodni svijet. Planine sa svojim šumama, grebenima, visovima, jezerima, navode na istraživanje, razmišljanja, saznavanja i puni doživljaj.

Planinski avanturistički turizam obuhvata različite aktivnosti, čiji se broj stalno povećava. Pored tradicionalnog skijanja i planinarenja, jahanja konja, tu su i relativno nove forme kao što su: planinski biciklizam, penjanje i spuštanje niz kanjone, odmor u planinskim selima i katunima, kampovanje u divljini i sl. U porastu je i veliki broj ekstremnih sportova.

U osnovi razvoja avanturističkog planinskog turizma leži jedinstvenost i očuvanost prirode i živog svijeta turističke destinacije.

Crna Gora sa 80% teritorije koju čine planine i 160 vrhova iznad 2.000 metara nadmorske visine ima mnogo toga što može ponuditi avanturistima. Atraktivnost planina, rijeka, jezera, visoravni, pećina, kanjona, sela i katuna idealna su osnova za razvoj svih modaliteta avanturističkog turizma. Crna Gora ima pet nacionalnih parkova i dva parka prirode. Durmitor i dio kanjona reke Tare su pod zaštitom UNESCO-a.

Razvoj crnogorskog turizma kao cjeline, pa i planinskog avanturističkog turizma ima za pretpostavku postojanje i sprovođenje nacionalne strategije održivog razvoja. Data strategija se zasniva na Deklaraciji o Crnoj Gori kao ekološkoj državi. Principi održivog razvoja treba da štite sve vrijednosti

turističke privrede, a slogan „divlja lepota“ mora postati srž ponude Crne Gore kao cjelovite turističke destinacije.

Plan razvoja planinskog turizma koji uključuje i avanturistički turizam, temelji se na Nacionalnoj strategiji razvoja turizma do 2020. godine. Dati plan nije više samo skup želja, ambicija i ideja, nego stručni i marketinški instrument, odnosno kombinacija resursa i aktivnosti, kako bi se ostvarili strateški razvojni ciljevi. Težište razvoja nije više u potencijalima, atraktivnostima i lokaciji ponude nego u potrebama, željama i zahtjevima sadašnjih i potencijalnih turista.

Strateški cilj razvoja turizma u Crnoj Gori se sprovodi preko pet operativnih ciljeva.

Za sprovođenje programa razvoja avanturističkog planinskog turizma od presudnog značaja je adekvatna saobraćajna infrastruktura. Crna Gora je, prije svega avio turistička destinacija, koja ima moderne aerodrome u Podgorici i Tivtu. U Nikšiću se očekuje otvaranje manjeg aerodroma, a davno izgrađeni aerodrom u Beranama čeka svoju rekonstrukciju i valorizaciju.

Za razvoj turizma su važni i novi putevi kao što su Risan – Žabljak, Plav – Podgorica, Berane – Kolašin, preko planine Bjelasice i, naravno, početak izgradnje auto puta Bar – Boljari. Tu je i skoro potpuno rekonstruisana željeznička mreža, kao i brodska povezanost sa Italijom, Grčkom i Hrvatskom.

Posljednjih godina u Crnoj Gori je uređeno na hiljade kilometara planinskih staza, lokalnih i šumskih puteva, vidikovaca i zaklona, kako bi se izašlo u susret sve većem broju turista – ljubitelja pješaćenja i planinskog turizma. Isto tako izgradio se ili se gradi veći broj manjih smještajnih kapaciteta, kao što su manji porodični hoteli, pansioni, apartmanske kuće itd. Turistima je na raspolaganju i sve više etno sela i eko katuna.

Razvoj smještajnih kapaciteta uključuje i kampove koje koriste i turisti avanturističkog tipa, kao što su ljubitelji splavarenja, kajaka, raftinga, kanjoninga, planinskog biciklizma i sl.

Turističke agencije u Crnoj Gori danas nude sledeće zimske avanturističke aktivnosti: noćno skijanje pod reflektorima, turno skijanje, turno vožnje motornim sankama (kao što je tura Bjelasica – Sinjajevina – Durmitor) hodanje po dubokom snijegu na krpljama, snoubording (vožnja na dasci po nesređenim sniježnim stazama), zimski rafting na rijeci Tari, penjanje po zaleđenim stranama itd.

Postojeća ljetnja avanturistička ponuda je, za sada, znatno bogatija od zimske ponude. Aktuelni su sledeći avanturistički programi: alpinizam, planinski biciklizam – teža varijanta, planinsko pješačenje – teža varijanta, ljetnji rafting na Tari i Limu, kanjonig, u okviru koga je prolazak kroz kanjon Nevidio prava avantura sa većim rizikom, speleološki turizam koji je počeo 2015. otvaranjem Lipske pećine kod Cetinja.

Paraglajding je letenje i jedrenje uz pomoć letilice slične padobranu, koja se kreće uz pomoć energije vjetera, gravitacije i snage mišića. Nudi se avanturistima u Brajićima iznad Budve i sa visova iznad Herceg Novog.

Ziplajn vožnju pružaju dva avanturistička parka, od kojih je „Žabljak“ smješten na Crnom Jezeru, a park „Lovćen“ funkcioniše na Ivanovim Koritima, čuvenom izletištu podno Lovćena. Oba parka nude i program paintbolinga koji je zasnovan na eliminisanju/gađanju protivnika kapsulama napunjenim vodom i bojom.

U Crnoj Gori mogu uživati i ljubitelji ekstremnog sporta, kakav je bandži džamping. U Budvi, na Slovenskoj plaži, već nekoliko godina postoji skakaonica za ovu atrakciju. Skokovi se izvode uz pomoć elastičnog užeta pričvršćenog za tijelo ili noge turiste, drugim dijelom za platformu sa koje se skače. Data platforma je smještena i na čuvenom mostu na Tari.

U budućem periodu pored navedenih avanturističkih aktivnosti a u zavisnosti od tražnje, može se očekivati unapređenje postojećih i razvoj sledećih avanturističkih

aktivnosti: kajtsurfing; alpinizam, slobodno penjanje, orijentiring, skokovi sa stijena u rijeke i jezera, baloning, terenski overlend (4x4), bodskelton, speleologije i sl.

Literatura:

- Cloutier, K. R, (2000), *The business of adventure: Developing of adventure tourism*, Kamploos, BC:Bhudak Consultans Ltd, Paris
- Hudson, S. (2003), *Sport and adventure tourism*, The Haworth Hositality Press, New York
- Internacionalni Institut za Turizam Ljubljana(2005) *Program razvoja avanturističkog turizma u Crnoj Gori*
- Jovanović, V. (2015), *Tematski Turizam*, Univerzitet Singidunum, Beograd
- Koković, D. (2000), *Sociologija sporta*, Sportska akademija, Beograd
- Leković, M. S. (2002), *Turistička Crna Gora - juče, danas, sutra*, Turustička organizacija Crne Gore, Podgorica
- *Master plan razvoja turizma u Crnoj Gori do 2025*, Vlada Republike Crne Gore (2001), Podgorica
- Siropolis, N. C. (2005), *Menadžment malog poduzeća*, Mate, Zagreb
- *Strategija razvoja saobraćaja u Crnoj Gori*, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Crne Gore, Podgorica (2005), Podgorica
- *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020*, Konsultantska kuća za turizam i marketing „Creatop“ (2008),
- Unković, S. Zečević, B. (2009) *Ekonomika turizma*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Vagen, L, Karlos, B. (2010), *Upravljanje događajima u turizmu, kulturi, biznisu i sportu*, Mate d. o. o, Beograd

Internet izvori:

- www.adventureindeks.travel/doc/atdu 15. 02. 2016
- www.montenegto.travel, 14. 3-31. 3. 2016
- www.tozabljak.me, 15. 05. 2016
- www.to-kolasin.me 17. 05. 2026
- www.tobijelopolje.me 19. 05. 2016
- www.mojkovactravel.com 21 0. 5. 2015
- www.toplav.me 23. 05. 2016
- www.torožaje.me 24. 05. 2016
- www.pscg.me 18. 02. 2016

DI DŽORDŽOV ETIČKI RELATIVIZAM I POSLOVNA ETIKA

Esko Muratović

At what level personal responsibility and corporate social responsibility, the rules of ethical conduct, ethical principles and rules, which the company seeks to implement, can be considered, are just some of the questions in Di George's conception of business ethics. Business organizations and business professionals are often guided by motivation, not the outcome, which is evident after the outbreak of the scandal in relation to the community or the environment, when through socially responsible initiatives the pressure is put on multinational corporations to change their existing practices. In this paper given problems are treated from the point of view of ethical relativism and deontological approach with its application to the used ethics.

U ovom radu ćemo se najprije baviti presjekom istorijskog konteksta poslovne etike koji se dobrim dijelom oslanja na Di Džordžove uvide¹, prema kojim je poslovna djelatnost prikazana

¹ Di Džordž, Ričard T, *Poslovna etika*, Filip Višnjčić, Beograd, 2003, str. 29. Početkom sedamdesetih godina u Americi postaje sve prisutniji uspon pokreta za etiku biznisa i pored toga što je u vremenu prije 1960. bilo rasprava o moralnom biznisu (pravo radnika na pravičnu zaradu i humane uslove rada, poštenje u trgovinskim transakcijama i sl); o nastanku pojma „poslovna etika“ Di Džordž kaže: „Sam termin ‘poslovna etika’ oblikovan je prema izrazu medicinska etika

u hodu svojih naznaka istorijskog nastanka, razvoja i održivosti; dok je, s druge strane, pozivanje na Di Džordžov koncept omogućio razvrstavanje najbitnijih pojmova problematizovanih i normiranih u etičkom relativizmu i deontološkoj poziciji.

U Di Džordžovoj koncepciji poslovne etike kristališu se mnoga pitanja, a jedno od bitnih glasi: u čemu se prepoznaje svrha moralnog djelanja poslovnog čovjeka danas, iako su poznata pravila tržišnih borbi u svjetskoj biznis utakmici? Termin „biznis“ je upravo poslovnu etiku, prema njemu, proizveo ali i produkovao značenje termina „nesklada i zbrke“ odnosa i saodnosa u moralnom kontekstu. Osim toga, čini se da je (u)poznavanje moralno motivacionih poluga način da se dopre do suštine uvida u problematiku poslovne etike, kroz pitanja kao što su npr: pitanje obrnute diskriminacije², istinitost reklame, prijavljivanje propusta i pogrešaka u radu firme, odavanje tajni firme,

koji su negde deceniju ranije usvojili ljudi zainteresovani za etičke probleme u medicini. Mit o amoralnom biznisu bio je još uvek jak, i mnogi su sam pojam poslovne etike smatrali za terminološku protivurečnost; tečajevi u ovoj oblasti su se postepeno osnivali, udžbenici su pisani, osnovana su profesionalna društva i časopisi, odgovarajući predmet ustanovljen je na koledžima i univerzitetima..., i pojedinačne kompanije preduzele su prve probne korake u smeru uvođenja korporacijskih etičkih kodeksa, osnivanja unutrašnjih etičkih programa, povećanja osetljivosti na optužbe za neetičko ponašanje.“

² Di Džordž: *Poslovna etika*, 2003, str. 444-445. Moralnu kratkovidost obrnute diskriminacije Di Džordž imenuje „zlonamjernom diskriminacijom“, a u Americi su najčešće žrtve takve diskriminacije bili „mladi, beli muškarci koji traže posao i koji u prošlosti nisu praktikovali diskriminaciju na osnovu pola i rase. Pripisivanje odgovornosti za raniju diskriminaciju jednoj klasi ljudi ne može biti opravdanje za to da se svaki pripadnik te klase smatra krivim, kao ni da se kažnjavaju samo pojedini pripadnici te klase bez obzira na njihovu individualnu krivicu.“

kao i mnogih drugih pitanja. Danas je „egoističko“ objašnjenje morala uprkos svim svojim velikim nedostacima vrlo uticajno. U duhu takvog shvatanja i poslovna etika se promovise sloganom „isplati se biti etičan!“³ Rukovodioci kompanija sve više usvajaju stav da je dobra etika dobra za poslovanje da bi opravdali ugrađivanje etike u svoje kompanije. Isto čine i savjetnici za poslovnu etiku da bi pridobili nove klijente. Tu se izdvajaju dva pitanja. Prvo, da li je u redu načelo da je dobra etika za uspješno poslovanje ujedno ispravno načelo za poslovnu etiku? I drugo, šta se dešava kada moralno ispravno nije istovremeno i najbolje za poslovanje? I pored toga što se poslovna etika prvobitno pojavila kao odgovor na skandale, ne samo zbog slučajeva koji su pobuđivali gnijev javnosti vrijeđajući osnovne norme ljudskog obzira i pristojnosti, već i zbog povijesne korelativnosti moralne problematike, potrebno je dati istorijski presjek nastanka i razvoja poslovne etike.

Neki istorijski uvidi (u)temeljenja poslovne etike

Prvo što možemo konstatovati je da biznis kao ljudska djelatnost datira još prije šest hiljada godina svojom prisutnošću kod starih Sumera, koji su se prvi bavili trgovinom i vodili trgovačke knjige. Povijesno, biznis nije bio centralna djelatnost kakvom se prikazuje u savremenom svijetu, što govori da su etički pogledi na poslovanje kroz veći dio istorije bili skoro negativni. U antičkoj Grčkoj se za Aristotela može reći da je kao prvi ekonomista prepoznavao i imenovao na dva načina biće ekonomije:

³ Vogl, Dejvid: „Etika poslovne politike“, u: *Etika – Ogledi iz primijenjene etike*, prir. Dragan Jakovljević, CID, Podgorica, 1999, str. 257. Vogl navodi ovu „moralnu misao“ koju izgovara nekadašnji predsjednik Američke komisije za vrijedonosne papire Džon Šed: „... moguće je biti moralan i postići uspeh, štaviše moral je neophodan za postizanje uspeha; mudro je biti moralan.“

prvi je ispravno življen i vođen život u domaćinstvu (*oikonomikus*) i samu trgovinu zbog profita (*chrematisike*). Takva ljudska djelatnost prema Aristotelovom shvatanju potpuno je lišena vrline⁴, a one koji se bave takvim poslom nazvao je „paraziti-ma“. U svojoj *Politici* on govori o ekonomskim odnosima i trgovini u poglavlju o domaćinstvu, čiji se moralni uvidi o neprirodnoj upotrebi nečijih sposobnosti u jurenju za blagodetima zarad njih samih, čine paradigmatičnim iz naše perspektive. U okvirima te diskusije o trgovini, novcu, sticanju bogatstva, razmjeni i sticanju dobara, na sličan način osuđuje zelenašenje, koje podrazumijeva profit od same cirkulacije novca, a ne od postupaka razmjene u kome je novac samo sredstvo.⁵ Aristotelov stav o ovakvoj neproizvodnoj i nečistoj praksi održao se sve do XVII vijeka.

Sam biznis i njegova konkretna praksa u srednjem vijeku trpe masovan napad. Hrišćansko učenje je mjenjače novca prognalo iz hrama, a hrišćanski moralisti od Sv. Pavla do Tome Akvinskog i Martina Lutera su javno i otvoreno osuđivali ono što se danas može nazvati *svijetom biznisa*. Međutim, ako se postavi pitanje dodirnih tačaka hrišćanske religije i ideologije biznisa, upečatljivim se čini „priča iz XVIII vijeka o svešteniku koji je čitajući Jevanđelja ‘teško će biti onima koji su nagomilali blago da stupe u carstvo nebesko’ sebi u bradu promrmljao ‘naravno, sve je to glupost.’ Možda i nije istina, ali odista zvuči

⁴ Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanović, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2003, str. 80 „Štaviše, takvi ljudi koji poseduju samo spoljna dobra postaju oholi i bezobzirni. Jer nije lako bez potpune moralne izgrađenosti podnositi spoljne darove sreće razumno i uravnoteženo. Kako nisu u stanju da tako podnose bogatstvo, a ipak uobražavaju da su nešto više nego drugi, oni gledaju s visine i prezrivo na ostali svijet, a sami rade kako im se sviđa.“

⁵ Aristotel: *Politika*, knjiga I, posebno, 8-10, Kultura, Beograd, 1970.

zemaljski“⁶, komentariše Džoan Robins. Crkvene dogme su načelno odbacivale novine koje su donosili tržište, novac, špekulacije, lihvarenje, ali sa Crkvom je bilo nemoguće nagoditi se. Ona je stalno odbacivala novine, ali bi na kraju usvojila imperATIVE svoga vremena. Fernan Brodel u svom djelu *Dinamika kapitalizma* pojašnjava da je Crkva prihvatila izvjesno osavremenjavanje, tj. izvjestan modernizam.⁷ Međutim, religija i kultura su dosta rano uklonile prepreke koje su prethodno postavljene uvođenju raznih novina, ali su se i dalje suprotstavljale pozajmljivanju novca pod interes, koje je, i u tom vremenu, osuđivano kao zelenašenje.

Srednjovjekovni savezi trgovaca i zanatlija u Zapadnoj Evropi su u svojim udruženjima, na primjer, uspostavili za svaku djelatnost svojevrstna pravila poslovne etike. To se dešava dosta vremena prije nego što je biznis postao centralna institucija u društvu. Novi i drugačiji pogledi na svijet, društvo i prirodu korespondirali su sa opštim prihvatanjem biznisa i priznavanjem ekonomije koji su vremenom, sve do danas, u stvari mijenjali religijsko i filozofsko čuvstvovanje. Sve ove promjene se dobrim dijelom mogu objasniti naglim razvojem gradova u kojima se koncentriše industrija kojoj se dešava u većoj mjeri kontinuiran rast. S obzirom na to da kapitalizam nije stvoren u modernoj državi, nego je naslijeđen, nekad potpomagan, a nekad dovođen u loš položaj, kapitalizam će tek kad postane dio države, tj. kad se poistovjeti s njom odnijeti pobjedu. U prvom velikom razvoju kapitalizma najbogatiji ljudi su kao novostvorena elita držali vlast a sa njom kontrolu trgovine i poslovanja.

⁶ Robins, Džoan, *Ekonomska filozofija*, Izdavačko-istraživački centar Srbije, Beograd, 1981, str. 13.

⁷ Ogist Renode, francuski historičar (1880-1958), podsjećao je na to da je još Toma Akvinski prvi formulisao modernizam kome će njegove odlike omogućiti da postigne uspjeh.

Čini se pogrešnom i smjelom tvrdnja Maksa Vebera, kako želi argumentovati F. Brodel, da je reformacija odstranila te moralne obzire i da je ona uzrokovala uspon kapitalizma u sjevernim evropskim zemljama. Naime, Maks Veber je smatrao da je kapitalizam, ni manje ni više, nego tvorevina protestantizma (otuda protestantska radna etika)⁸, ili bolje rečeno puritanizma, odnosno, da je religija imala suštinsku ulogu u nastanku individualizma i trgovine tokom razvoja u novovjekovlju. Istinitost ove Veberove tvrdnje Brodel pobija sa dva argumenta. Prvi je vidio u pomjeranju težišta svjetske privrede, koje je bilo prouzrokovano privrednim razlozima. Krajem XVI vijeka proširivanje privrede dovodi do proširivanja robne razmjene i povećanja nagonilane novčane mase – Amsterdam je oponašao Veneciju, kao što će London oponašati Amsterdam (u XVIII vijeku), i kao što će Njujork oponašati London (u XIX i XX vijeku). Drugi bitan momenat stvarne sudbine kapitalizma Brodel prepoznaje kroz presudan uticaj društvene hijerarhije, tj. interakcijski odnos njenih djelatnika.⁹

U novom dobu, Žan Kalvin kao i engleski puritanci propovijedali su vrline štednje i radinosti, a Adam Smit je u svom djelu *Bogatstvo nacija* iz 1776. kanonizovao „novu vjeru.“ Naime,

⁸ Protestantska radna etika predstavlja jedinstvo upravljačkih principa i vrijednosti koji pretpostavljaju težak, fizički rad, redovnost u radu, jer je to odraz posvećenosti čovjeka društvu, poslušnost i poštovanje prema autoritetu i odbijanje vremena odmora. Ovi principi su utemeljeni u racionalističkoj i religioznoj filozofiji rada i važnosti ljudske aktivnosti povezane s radom i kao posljedica rada.

⁹ Brodel, Fernan: *Dinamika kapitalizma*, S. Karlovci/ Novi Sad, 1989, str. 62. Održivost tih odnosa Brodel prepoznaje u prirodi kapitala: „Kapital je opipljiv realitet, masa sredstava koja se mogu lako uočiti i koja neprestano deluju u ekonomiji, a kapitalist je čovjek koji upravlja ili pokušava da upravlja uklapanjem kapitala u proces proizvodnje koji se nikada ne prekida...“

opšte prihvatanje biznisa i priznavanje ekonomije kao centralne strukture društva zavisilo je od novih predstava o društvu, kao i od novog promišljanja koje ispostavlja zahtjev da se religijski i filozofski, a samim tim i etički senzibilitet koji naglašava novo shvatanje društva, pa čak i ljudsku prirodu, o čemu u svojoj *Teoriji moralnih osjećanja*¹⁰ govori Adam Smit, ustanovi kao dio nove zbilje modernog društva. Da bi se u Engleskoj tog vremena ova transformacija dobrim dijelom mogla objasniti urbanizacijom, širom centralizacijom društva, privatizacijom porodičnih grupa kao potrošača, brzim napretkom tehnologije, industrijskim rastom i pratećim rastom socijalnih struktura, potrebama i željama, s obzirom na tadašnju „prvobitnu akumulaciju kapitala“¹¹ i kroz degradiranu tezu koja je prisutna kao „pohlepa za dobrima“, dešava se da moralno razmišljanje o biznisu zadržava svoje antičke i srednjovjekovne predrasude protiv njega. Poslovni ljudi toga vremena govore javno o vrlini uspjeha i o oblicima prava bogatih, međutim samu poslovnu etiku, kao takvu najvećim dijelom razvijaju socijalisti i to kao nastavljenu kritiku amoralnosti poslovnog načina mišljenja. Proći će dosta vremena kada će ideja ispitivanja temeljnih vrijednosti i ideala poslovanja biti prisutna kao moralniji i časniji način mišljenja koji dominira u poslovnim razgovorima, a prisutan je i u javnom

¹⁰ Robins, Dž, *Ekonomska filozofija*, str. 6. Da je etički senzibilitet u tije-
snoj vezi sa moralnim principima u svojoj studiji Dž. Robins citira Adama
Smita (*Teorija moralnih osjećanja*), koji kaže: „Koliko god čoveka zamislili
sebičnim, očigledno je da postoje neki principi u njegovoj prirodi koji u njemu
bude interes za sudbinu drugih i koji njihovu sreću njemu čine nužnom, mada
on iz te njihove sreće ne dobija ništa osim zadovoljstva što je njen svedok. Ove
je vrste i osećanje samilosti i saučešća koje osećamo prema bedi drugih, bilo
da je vidimo ili da je doživimo na vrlo životan način. To da je izvor naše tuge
često tuga drugih toliko je dobro poznato da ga ne treba dokazivati.“

¹¹ Brodel, F, 1989, str. 79–81.

mnjenju. Otvara se pitanje: da li je slobodno tržište prijatna tim vrijednostima i, na primjer, kakva je uloga vlasti u tome? Zatim se otvara i niz drugih pitanja, aktuelnih do danas, što će reći, da se ne mogu izvoditi zaključci kako je tržište po sebi lišeno vrijednosti, ili npr. kako vlast više od tržišta doprinosi javnom dobru. Privredna, tržišna i biznis politika uopšte sastojala se, naprosto, u zauzimanju mjesta nekadašnjih pobjednika, s tim što su se oni pri tome služili nasiljem. Neetičko postupanje i nasilje u biznisu kao srodne pojave realnost su i u današnjem svijetu. Pa je i privid da oni što su u središtu svjetske privrede ili blizu nje, opravdan, tj. da oni imaju sva prava nad onima čiji je položaj drugačiji.

Poslovna etika Ričarda T. Di Džordža je koncipirana prevashodno u američkom biznis kontekstu i srž njenog zanimanja na makro planu je moralno vrednovanje ekonomskog sistema američkog slobodnog preduzetništva i njegovih mogućih alternativa i modifikacija. U toj koncepciji poslovne etike prisutna je moralna analiza tj. proučavanje biznisa unutar američkog slobodnopreduzetničkog sistema, konkretno, korporacija kao istaknutih obilježja tog sistema, kao bitan predmet etičke pažnje. Osim toga, pažnja je usmjerena na moralno procjenjivanje pojedinaca i njihovih postupaka u ekonomskim i poslovnim transakcijama kao i internacionalno-globalistički momenat djelovanja američkih i drugih multinacionalnih korporacija. Tu je potrebno uočiti koja su pitanja moralne prirode, a koja to nijesu i razjasniti jezik i ravan debate o moralu, što je Di Džordžu pošlo za rukom. Ovdje se poslovna etika ne bavi samo negativnim poslom razjašnjavanja koje su radnje pogrešne, već i predstavljanjem moralnih ideala kojima poslovni ljudi i korporacije mogu da streme. Shodno tome, jedan od često citiranih stavova jeste stav teoretičarke Laure Neš koja kaže: „Poslovna etika proučava primjenu ličnih normi na aktivnosti i ciljeve komercijalnih preduzeća. To nije poseban moralni standard, već stu-

dija o tome kako poslovni kontekst postavlja svoje jedinstvene probleme pred moralnu ličnost koja djeluje kao predstavnik tog sistema.“¹²

Prema mišljenju Di Džordža, biznis je po svojoj prirodi dio društvene inicijacije, a sama ovlaštenja i ograničenja diktira i određuje društvena zajednica. Ograničenja su često moralne prirode, a pored toga data su i kroz (ne)pisana pravila i norme. Nemoguće je govoriti npr. o biznisu u Americi, a da se ne govori o istorijskom kontekstu odnosa biznisa i morala, tj. kako je u početku, nastajući biznis u sprezi sa protestantskom radnom etikom¹³, koja se, tvrdi Maks Veber, temelji u izrazitim etičkim kvalitetima, kao i sa judejsko-hrišćanskim moralom, davao iznova motivaciju za djelatan odnos u poslovnom, pa i etičkom smislu. Međutim, kako primjećuje savremeni teoretičar Dejvid Lenz, nastajanje industrijskog kapitalizma koji je Veber upoznao u rodnoj Njemačkoj, nije postignuće protestantizma „ukidanjem ili iskorenjivanjem onih aspekata katoličke vere koji su sprečavali ili sputavali privredne aktivnosti (zabrana zelenaštva,

¹² Neš, Laura, „Otkud sad poslovna etika“ u: *Poslovna etika*, prir. Džon Dramond i Bil Bein, CLIO, Beograd, 2001, str. 23.

¹³ Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 39. Taj odnos Veber dalje približava: „Nikome nije tako lako dovoljno nepristrasno primijetiti da upravo takvog preduzimača ‘novog stila’ samo neobično čvrst karakter može da sačuva od gubitka trezvenog samosavladvanja i moralnog, kao i ekonomskog brodoloma, da su pored bistrine pogleda i energije, prije svega, ipak i sasvim određeni i vrlo izraziti ‘etički’ kvaliteti ono što je uopšte omogućilo da on pri takvim novotarijama stekne apsolutno neophodno povjerenje radnika i održi energija za savladavanje bezbrojnih otpora, a, prije svega, beskrajno mnogo intenzivniji radni učinak, koji se katkad od preduzimača traži i koji je nespojiv s udobnim uživanjem - upravo etički kvaliteti specifično drugačiji nego što su oni koji su tradicionalizmu prošlosti adekvatni.“

na primjer), ni podsticanjem, a svakako ne otkrivanjem, težnje za bogaćenjem, već definisanjem i sankcionisanjem etike svakodnevnog ponašanja koja je vodila ekonomskom uspehu.“¹⁴ To se prepoznaje u Veberovom obrazloženju *etike poziva*: „A prije svega, korist jednog poziva i njegova odgovarajuća bogougodnost ravna se, doduše, na prvom mjestu prema moralnim mjerilima, a odmah zatim prema mjerilima vrijednosti dobra koja imaju u njemu da se proizvode za ‘cjelinu’, a onda dolazi kao treći i, naravno, praktično najvažniji aspekt privatno privredna ‘unosnost’.“¹⁵

Konkurentnost u poslu – na makro planu i konflikt interesa – na mikro planu, dešavaju se u isto vrijeme, kao i razdvajanje upravljanja od vlasništva i donošenje zakonske regulative. Prirodno, rezultat toga je da oni koji su na čelu firmi shvate i, shodno tome, zaključe da društvena zajednica i dioničari kompanije od njih zapravo zahtijevaju usaglašavanje sa zakonskim normama. Jer zakon zabranjuje krađu, obezbjeđuje sprovođenje ugovora, stavlja ograničenja reklama i potkrepljuje mnoge moralne norme. Izjednačavanje zahtjeva koji se postavljaju biznisu i zahtjeva koje postavlja zakon postala je norma, priručna i laka za usvajanje. Ta norma je razjašnjavala dužnosti pojedinca i ograničavala mogućnosti njegovog uvida u stvar, tj. ograničavala je polje njegovog razmatranja. Shodno tome nudio se pogodan izgovor za zapostavljanje moralnih zahtjeva i za život u skladu sa „mitom o amoralnom biznisu“.¹⁶ Sama struktura poslovanja je takva da se po svojoj biti ne nosi s pitanjima etike

¹⁴ Lenz, Dejvid, „U kulturi je gotovo sve razlika“ u: Harison, Lorens E. i Hantington, Samjuel P. (prir), *Kultura je važna*, Plato, Beograd, 2004, str. 55.

¹⁵ Isto, str. 161.

¹⁶ Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 17. Među mnogim poslovnim ljudima, kao i u javnosti prisutna je paradigmatična krilatica „mit o amoralnom biznisu“, o čemu na više mjesta govori Di Džordž, a u prvom prikazu kaže: „Taj

i njenih vrijednosti, a sama poslovna etika, s kritikom kapitalizma i „pobudama za ostvarenjem profita“ danas predstavlja bitan činilac razvoja novog shvatanja profita u širem kontekstu, sposobnosti proizvodjenja i društvene odgovornosti. Svijet poslovanja se često poredi sa džunglom ili gladijatorskom arenom, stoga da bi se ostvario uspjeh često je potrebno i imati sreće. To govori da „nećete naučiti da plivate sa ajkulama iz prve. Podvizi u kojima je ulog veliki iziskuju praksu i istrajnost. Ajkule se menjaju. To je jedan od zakona evolucije koji je nemoguće izbeći. Čim prestanete da držite korak s tim promenama, postajete plen za te ajkule. Oni koji nisu spremni za nadmetanje, više nego ikad ugroženi su od predatora.“¹⁷

Odnos zakona i morala se pokazuje kao jako bitan za razumijevanje odnosa morala i biznisa, jer većina zakona zabranjuje nemoralnu praksu, što će reći da su nemoralni postupci najvećim dijelom društveno štetni. Tako se uočava razlika između prakse koju društvo prepoznaje kao štetnu i skiciranja i donošenja zakona koji istu praksu pretvaraju u nezakonitu. Upada u oči da svi zakoni nijesu moralno odbranjivi. Kao dokaz za to su zakoni koji nalažu rasnu segregaciju i diskriminaciju. Sprovoditi diskriminaciju povinujući se zakonu u stvari znači

mit opisuje način na koji mnoge američke poslovne firme, i mnogi američki poslovni ljudi, opažaju sebe same, i način na koji ih opažaju drugi: biznis se brine pre svega za dobit. Da bi se stekla dobit, biznis proizvodi dobra ili pruža usluge ili se bavi kupovinom i prodajom. Prema mitu, međutim, biznis i ljudi u biznisu ne mare izričito za etiku. Oni nisu neetični ili nemoralni; pre bi se reklo da su amoralni u tom smislu što smatraju da su etički obziri u biznisu neprikladni;...Prema mitu, poslovni ljudi postupaju neetično ne zato što žude da nanese zlo već prosto zato što žele da ostvare dobit a pri tom zanemaruju neke od posledica svog delanja.“

¹⁷ Makej, Harvi, *Kako plivati sa ajkulama*, Mono & Manana, Beograd, 2005, str. 241.

djelovati nemoralno. Racionalno je uočiti da je opasno zakon izjednačavati s onim što se od nekog moralno i legalno zahtijeva da čini, jer to pobija mogućnost da se sa moralnog stanovišta raspravlja da li neki zakon treba usvojiti ili loš zakon ukinuti. Isto tako, nemoguće je sve nemoralno proglasiti i za nelegalno. Npr. iako je nemoralno govoriti neistinu, to ne znači da svako laganje treba proglasiti kao nezakonito. Veliki broj rukovodilaca ne zna na koji način da izađe na kraj sa mnogim moralnim nedoumicama u poslu, pa se slijepo drže zakona kao jedne norme prema kojoj bi se upravljalo poslovanjem. Onaj dio zadatka poslovne etike, na koji ukazuje Di Džordž, jeste da obezbijedi odgovarajuće opažanje i znanje, jer ne može se raspravljati o moralnim vrijednostima i moralnim pitanjima poslovanja ako ne postoji ispravno opažanje, kao i rasuđivanje statusa morala.

Svaki ekonomski sistem zahtijeva skup pravila, ideologiju koja će ih pravdati i savjest pojedinca koja ga goni da ta pravila poštuje. Uzimajući određeni ekonomski sistem sam po sebi, kao i poslovanje, u najširem smislu te riječi, moramo biti u stanju da damo objektivnu predstavu, kako osnovnih tehničkih karakteristika djelovanja tog sistema, tako i načina vođenja biznisa. Veza između moralne odgovornosti, koja je dio opštih karakteristika morala,¹⁸ i rasuđivanja u biznisu, u krajnjoj instanci, upućuje nas na radnje koje su uopšte uzev, ispravne i na one koje su pogrešne. Razgovori o poslovnoj etici se mogu voditi kroz različite dileme: prvo, na ravni individualnog postupka, korporacijske prakse ili javne politike – to su oni koji se vode na poslu, u medijima, u filozofiji i drugoj literaturi i oni prvenstveno imaju u vidu posljedice, pravdu, prava i dužnost. Ono na šta nas naš

¹⁸ Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, Megatrend, Beograd, 2007. str. 15. Osim moralne odgovornosti, kao **opšte odlike morala**, Rakas navodi: moralne norme, moralan čin, moralan sud, moralne sankcije i moralne situacije.

razum i rasuđivanje upućuju, treba prije svega da se odnosi na razjašnjavanje činjenica i potvrđivanje onih relevantnih. Poslije toga se mora utvrditi o kakvom se moralnom problemu radi; i iste rješavati jedan po jedan. Od primjenljivih moralnih pravila povoljno je primijeniti uobičajeno moralno vrednovanje. Rješavanje moralnih sporova, naglašava Di Džordž, zahtijeva izvjesnu sposobnost praktičkog rasuđivanja, dobru volju i primjenu mnoštva raznih tehnika moralne analize i obrazlaganja. Ono što izgleda kao korporativna nedoumica otvara mogućnost rješavanja na individualnoj ravni i obratno. *Moralna pravila obezbjeđuju moralni minimum.* Uglavnom autorova namjena je da podrži neki od standardnih dokaza koji se vezuju za pitanja i probleme o kojima se raspravlja i da prikaže etičko rasuđivanje na djelu. Ako „motiv profita“ kao cilj po sebi, suprotstavimo profitu kao sredstvu za podsticanje i nagrađivanje teškog rada i investiranja, za izgradnju boljeg biznisa i bolje služnje društvu, onda se na pravi način može shvatiti i razumjeti široki splet motiva i djelatnosti koji sačinjavaju poslovni svijet, tako da *prava i odgovornosti imaju smisla jedino u širem društvenom kontekstu.*

Na osnovama moralnih vrijednosti koje podupiru međunarodni biznis i primjera etičkog djelovanja i postupaka različitih moralnih aktera i kompanija usmjerili smo pažnju na analizu konkretnih primjera društvene odgovornosti, poštovanje pravila i zakona u posebnim i međunarodnim uslovima poslovanja, poštovanje prava i obaveza radnika i klijenata, moralan odnos prema tržištu, obaveza koje se tiču brige u odnosu na životno i prirodno okruženje.

Osim moralnog rasuđivanja u biznisu, kao i moralno spornih pitanja u toj djelatnosti, jedno od najbitnijih pitanja kojima se daje prioritet u ovom radu jesu upravo moralna pitanja u međunarodnom poslovanju, na čemu se i Di Džordžova koncepcija poslovne etike na određen način temelji, pa ćemo u onome

što slijedi izložiti i komentarisati gledišta koja je on razvio u vezi sa pitanjima moralnih aspekata međunarodnog poslovanja. Takav izbor je opravdan i s obzirom na aktuelni fenomen globalizacije¹⁹ u savremenom svijetu, najizraženiji upravo u sferi privređivanja.

*Etički relativizam i apsolutizam,
njihov odnos prema međunarodnom biznisu*

Prvi Di Džordžov stav sa kojim se uvodimo u normativitet moralnog rasuđivanja odnosi se na ukorijenjene oblike moralno-etičkih relacija – kako moralne obaveze i čina pojedinca, tako i samog društva. Da bi se dao odgovor na pitanja moralnih normi u odnosu na pojedinačan izbor, na ponovnu mogućnost njihovog kulturno-istorijskog temeljenja kroz (pre)oblikovanje sistema vrijednosti i na njegovu dimenziju univerzalnosti, autor nas uvodi u pretpojmovnost problematike poslovne etike preko odnosa konvencionalnog morala i etičkog relativizma. Ukoliko je u nekom društvu davanje mita uobičajena praksa, onda je

¹⁹ Krkač, Kristijan (prir), *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, MATE, Zagreb, 2007. str. 555. „Globalizacija se predstavlja kao proces kojim se u današnjem svijetu postepeno ukidaju ograničenja protoka roba, usluga, ljudi i ideja među različitim državama i djelovima svijeta, odnosno ideologija koja za cilj ima njegovo opravdanje. Globalizacija svoje korijene ima u režimu slobodne trgovine čiji je glavni zagovornik bilo Britansko Carstvo u 19. vijeku i koji je nestao za vrijeme Prvog svjetskog rata i uvođenjem protekcionizma među ratom osiromašenim velikim silama. Iako su pokušaji globalizacije započeli još nakon Drugog svjetskog rata, taj se proces intenzivirao tek sa završetkom Hladnog rata i uspostavljanjem SAD kao jedine globalne sile. U njoj je kao dominantna ideologija vladao ekonomski liberalizam te je agresivno promovisana globalizacija kao rješenje većine problema u savremenom svijetu.“

prikladno i sam davati mito, primjećuje Di Džordž, postavljajući pitanja: da li je moralnost domovine bolja od moralnosti neke druge zemlje, ili, da li je moral načije domovine obavezujući kad se poslovi vode u tuđini. Što će reći da sa ovom problematikom moralnog i etičkog relativizma (nepridržavanje etičkih načela i u okvirima društva i kod pojedinaca govori o izostanku moralne obaveze i o načinu kako je koristoljublje u najširem smislu te riječi prevagnulo nad moralnim načelima) autor zalazi u kauzalitet ovog moralno-etičkog fenomena sa pregledom ravni moralnog razvoja nadaleko prihvaćene Kolbergove teorije.²⁰ Ova teorija, po mišljenju Di Džordža, pomaže da umnogome

²⁰ Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 47-48. U podnaslovu *Ravni moralnog razvoja* Di Džordž prikazuje ravni moralnog razvoja (od kojih se svaka sastoji od dva razvojna stupnja) prema shvatanju američkog psihologa Lorensa Kolberga; na prvom stupnju **prekonvencionalne ravni**, djeca nauče koje je ponašanje dozvoljeno, jer zbog toga na neki način budu nagrađena, ukoliko takvo ponašanje nije u skladu sa poštovanjem pravila, dobijaju neki oblik kazne. Ovdje je moralno rasuđivanje potpuno određeno spoljašnjim autoritetima (naivni moralni realizam - pravedno je ono što nalaže i određuje autoritet). Iz perspektive **korporativne društvene odgovornosti** ovakav način moralnog rasuđivanja prirodan je *legalizmu*. Na drugom stepenu ove moralne ravni uči se šta je ispravno a šta ne, ali ne i sama svrha morala. Moralno suđenje se temelji na uvjerenju da će naše akcije u budućnosti prema drugima proizvesti (re)akcije drugih prema nama. Otuda *instrumentalizam, individualizam i razmjena*.*(Langer, Dž, *Teorije psihičkog razvoja*, 1981) U okviru druge ravni moralnog razvoja, **konvencionalne**, moral se uči u sredini (porodica, škola, vršnjaci) i saobražava sa moralnim normama datog društva, u okviru kojeg se spoznaju moralna pravila i norme. Tu je prisutna potreba za javnim (društvenim) priznanjem u odnosu na ponašanje koji se zasniva na *međusobnim očekivanjima*. Drugi stepen ove ravni Kolberg zove stepenom „reda i zakona“ gdje dolazi do izražaja postupanje u skladu sa konvencionalnim pravilima u okviru datog društva kao i svijest o istom. Treću ravan Kolberg je nazvao

razumijevamo ono što je u vezi sa poslovnom etikom. Tu je potrebno istaći, da su se ljudi prije pojave poslovne etike pridržavali uglavnom zakona, dok su moralne norme shvatali kao ličnu stvar. Pojedinci i poslovne firme djeluju na drugoj moralnoj ravni, pa moralni sudovi nijesu sami po sebi pogrešni ili ispravni, već ih takvima, prevashodno, čine izrazi našeg mišljenja ili osjećanja.²¹ Isto tako, treba istaći da je veći nivo etičnosti, kako lične tako i poslovne, prisutan kod emocionalno stabilnijih moralnih djelatnika.

Ukoliko se sa moralne tačke gledišta, prema shvatanju Di Džordža, prosuđuje o postupcima a ne osobama, onda bi subjektivno ispravnu radnju činila osoba koja vjeruje da je ta radnja moralna, a radnja je objektivno ispravna ako je usaglašena s moralnim zakonom. Ovo shvatanje je i polazište za etički relativizam u odnosu na koji ovaj autor značajnu pažnju poklanja normativnom etičkom relativizmu. To je pristup koji tvrdi da će dvije različite kulture ili dvije različite osobe imati različit pri-

postkonvencionalnom, autonomnom ili načelnom. Prvi stupanj ove ravni odnosi se na ugovorna i individualna prava. Na ovom stupnju pojedinac postaje svjestan da postoji ideal pravde kojem se stremi, da samostalno treba promisliti odbranu nekog moralnog stava, i pored, moguće, suprotnog stava većine. Na drugom stepenu ove ravni, kao i konačnom stupnju čitave ravni moralnog razoja pojedinca, do izražaja dolazi **lični moralni stav** i razumijevanje zašto ih moralni zakon obavezuje.

²¹ Isto, str. 49. U tom smislu Di Džordž kaže: „Tako je nekad ogroman broj ljudi na jugu Sjedinjenih Država prihvatao ropstvo. Danas većina ljudi misli da je ropstvo nemoralno. Da li je oduvek bilo nemoralno? Mogli bismo odgovoriti da je ropstvo bilo moralno prema konvencionalnom moralu koji je u to vreme važio na Jugu. Ali ako bi se razmišljalo na Kolbergovoj trećoj ravni, videlo bi se da je i u to vreme ropstvo bilo nemoralno kao što je to i danas. Zapravo, mnogi su i tvrdili da je nemoralno, uprkos činjenici da je bilo deo konvencionalnog morala.“

stup u moralnom viđenju iste radnje, tj. da će obje kulture ili obje osobe biti u pravu. To se prevashodno odnosi na poslovanje u inostranstvu – ako se posluje u drugoj kulturi, pitanje je da li onda prihvatiti običaje te kulture? Sukobljeni stavovi su, naprosto, izraz mišljenja ili osjećanja, jer, dok procjenjujemo i donosimo moralne stavove, ni jedan od dva suprotstavljena moralna stava nije ni ispravan ni pogrešan. Jer, prema shvatanju normativnog etičkog relativizma, u svakom društvu, biti *moralan* znači biti „društveno potvrđen“, što će reći da ne postoje dva društva koja se mogu razići oko moralnosti neke radnje, iako svako, imajući u obzir kulturne i individualne razlike, pod tim izrazom razumijeva nešto drugo. Ovdje Di Džordž zaključuje: „Činjenica je da moralni sudovi jesu sudovi koji se mogu i moraju braniti, ali i da su dati dokazi ponekad dobri a ponekad manje dobri. Ako smo suočeni s protivurečnim sudovima o jednoj radnji, samo jedan od njih može da bude ispravan. Utvrditi koji je ispravan, to znači vidjeti koji sud najbolje potkrepljuju činjenice i dokazi iznijeti u njegovu odbranu.“²² Izvornost moralnog relativizma često je moguće potvrditi u situacijama kada moralni principi nijesu suočeni sa pojedinostima moralne situacije, iako je često paradigmatična uloga (datog) ustanovljenog principa.

Etički i kulturni relativizam predstavlja ozbiljan izazov etici i etičkom poslovanju. Potvrđuje da je u okvirima međunarodnog biznisa kroz različitost kulture, ponašanja i poslovanja etika ne može uvijek da se potvrdi kroz postojeće standarde i norme. A isto tako različita su shvatanja šta su prave vrijednosti, i ukoliko postoje da li objektivno važe.²³ Moralna objektivnost pretpostavlja intersubjektivno uvažavanje normi a njena subjektivnost poštuje

²² Isto, str. 57.

²³ Ovdje je potrebno istaći da je suština svakog moralnog suda input onome što je objektivno važno, to znači zauzeti se za nešto što ima vrijednost. Onaj

status činjenica koje diktira realan život. Tako etički normativitet potpada pod moralno-etičku svijest i podliježe njegovom razumijevanju i uvažavanju do stepena koji određuje moralno-etičko uvjerenje i osjećanje koja ne pretpostavljaju važenje tog ugovora, jer on ne traži da se subjekt identifikuje sa svojim (pri)znanjem i ubjeđenjem, mada je to u čovječnosti upravo neophodno kako bi subjekt opredjeljujući se za nešto imao u vidu svoje generičko biće. Upravo tako Di Džordž transcendirira apstraktnost etičkog normativiteta – da se razumijeva konkretno, a misli univerzalno.²⁴

Kao suprotna pozicija etičkom relativizmu stoji moralni apsolutizam koji uči da postoje vječne moralne vrijednosti i vječna moralna načela koja su uvijek i svuda primjenljiva. Moralni sudovi po svom značaju nadilaze druge obzire, a sama moralna obaveza često nalaže da djelujemo i kada to ne želimo. U odnosu na moralnu obavezu svi zahtjevi (pogodnost, lična dobit, čak i zahtjevi zakona) moraju pasti, biti odbačeni. Ali u odnosu na univerzalnu moralnost (moralni apsolutizam) Di Džordž ovdje upravo naglašava mehanizam racionalne provjere tih raznoraznih moralnih načela. To nastojanje mora biti i individualno i kolektivno.²⁵

Ako neko društvo ne priznaje jednaka prava svim ljudima i zalaže se za ropstvo, kompanija koja sa takvom zemljom posluje ne bi trebalo da tu praksu prihvati, jer bi to bilo označeno kao

koji napušta svaku uskogrudost i zalaže se za ono što je važno po sebi je, u stvari, nosilac moralne vrijednosti. Dužnost nam je iznova se okrenuti vrijednostima kojima treba odgovoriti na pravi način (npr. da li neko pomaže ili ne pomaže osobi koja je u potrebi ne zavisi od njegove (ne)promišljene odluke; on je kriv ukoliko zapostavlja ovu objektivnu vrijednost).

²⁴ Dok je *moralni normativitet* moguće shvatiti u djelatno-konkretizujućoj ravni, onda se *etički normativitet* u etičko-teorijskoj ravni ima shvatati posredstvom osnovnih moralnih načela i osnovnih moralnih vrijednosti.

²⁵ Ovdje nas Di Džordž upućuje na to da će ova alternativa biti prisutna u svim poglavljima njegove *Poslovne etike*.

nemoralan postupak. U istoj ravni, bilo bi nemoralno da se kompanije ostalih zemalja ne pridržavaju nikakvih moralnih normi prilikom poslovanja u inostranstvu, kao ni u okvirima poslovanja svoje zemlje. Moralnim činjenjem u međunarodnom poslovanju, smatra Di Džordž, jeste i poštovanje ugovora. Pa, kao osnovne etičke norme u međunarodnom svijetu poslovanja autor navodi: *istinoljubivost, poštovanje ugovora, poštovanje života i ličnog integriteta u poslovanju*.²⁶ Sve to nam ukazuje da se preko normi trebaju otkriti, razviti i obrazložiti osnovna moralna načela i osnovne moralne vrijednosti koje u moralnom sistemu ljudske zajednice, kao cjeline, postoje.

Kad je riječ o primjerima poslovanja u inostranstvu (*studije slučaja*)²⁷ Di Džordž nas u svojoj studiji *Poslovne etike* iznova upoznaje sa problematikom primjenljivosti određenih moralnih pravila na međunarodno poslovanje, prije svega na poslovanja multinacionalnih korporacija. S jedne strane, on nam sugerise da je nužno odrediti univerzalne moralne norme i pravila poslovnog ophođenja, upravo one norme koje će sve zemlje i organizacije obavezati da se po njima upravljaju, a s druge strane otvara pitanje dileme kako pomiriti suprotnosti i donijeti ispravnu odluku. Na osnovu odnosa biznisa i morala, gdje je riječ o vrednosnoj pozadini biznisa, temeljima svojine, biznisu biznisa, biznisa i zakona, a i o izmijenjenoj ulozi biznisa, Di Džordž gradi platformu za moralno rasuđivanje u biznisu. U odnosu na druge

²⁶ Di Džordž, str. 294.

²⁷ Isto, str. 11. Dajući u predgovoru svoje *Poslovne etike* objašnjenje šta su studije slučaja, Di Džordž kaže: „Svako poglavlje započinjem jednim ili dvama primerima koji pokreću kakav problem prikladan sadržini tog posebnog poglavlja. U niz poglavlja isto tako uvodim činjenične i izmišljene studije slučajeva da ilustrujem specifična načela, da poprimim načine analizovanja moralnih problema, i jedan drugom protivstavim različite pristupe spornom pitanju.“

ljudske djelatnosti koje se procjenjuju i vrednuju sa moralne tačke gledišta, veza između biznisa i morala je nešto dublja. Kao i kod drugih djelatnosti, i kod biznisa podrazumijevamo postojanje moralne pozadine. Kad bi se svi koji su uključeni u poslovanje ponašali nemoralno ili amoralno,²⁸ poslovna djelatnost bi bila zaustavljena. Tu se postavlja pitanje da li ljudi primjenjuju iste moralne principe u različitim situacijama i pod različitim okolnostima. Di Džordž, u odnosu na drugačija stano- višta nekih teoretičara, zauzima stav da ne postoje nikakvi doka- zi da su ljudi nemoralniji u svom poslovnom životu nego u pri- vatnom.²⁹

Oko, u mnogo čemu, specifičnih aspekata poslovnog ponašanja, drugačije gledište zastupa Dejvid Vogl: „Savremena rasprava o poslovnoj etici usredsređuje se manje na pitanja u vezi sa karakterom pojedinca nego što je to bio slučaj prije jed- nog vijeka..., i budući da se ekonomske aktivnosti danas odvijaju u organizacijama, manje nas zanima karakter pojedinačnog poslovnog čovjeka nego što je to bio slučaj pri- likom donošenja odluka u poslovnim preduzećima. Shodno tome, skloni smo da izraze kao što su društvena odgovornost, korporacije i poslovna etika koristimo skoro kao sinonime.“³⁰ Ukoliko se krše etičke norme onda je odgovornost lična, i poje- dinac stiče ličnu korist na račun opštih interesa kompanije, ističe teoretičarka Smilja Rakas. Međutim, po njenom mišljenju treba

²⁸ U odnosu na nemoralan postupak, pod amoralnim ponašanjem podrazu- mijevamo ravnodušnost, distancu, „neutralan stav“ u odnosu na neku situaciju koja zahtijeva moralnu odluku.

²⁹ Muratović, Esko, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, Godina VI, broj 2, Filozofski fakultet, Nikšić, 2012, str. 88.

³⁰ Vogl, Dejvid, „Etika poslovne politike“, u: *Etika – Oglеди iz primjenjene etike*, prir.: Dragan Jakovljević, CID, Podgorica, 1999, str. 257.

govoriti i o korporativnoj društvenoj odgovornosti: „Napušten je stari, tradicionalni koncept, koji je isključivo bio usmeren ka stvaranju profita i ostvarenju ličnog interesa i stvoren je nov koncept korporativne društvene odgovornosti koji se odnosi na etičko ponašanje, na socijalne uloge i određen nivo društvene odgovornosti korporacija.“³¹ Pod poslovnom etikom se, u tom smislu, podrazumijevaju njeni elementi, kao što su: odgovornost, lična i društvena, naročito korporativna društvena odgovornost; odlučivanje; korporativna kultura (pravila etičkog ponašanja, etički principi i pravila koje kompanija nastoji da primijeni); poslovna komunikacija (odnosi s javnošću) i norme poslovnog ophođenja.

Prema Di Džordžovom shvatanju, društveno odgovorna korporacija drži se zakona ispunjavajući na taj način svoje legalne obaveze; to je analogno sa odgovornim pojedincem, koji se ponaša na istovjetan način.

Deontološki pristup: dužnosti, prava i pravda

Deontološki pristup (deon – (st. grč) dužnost) ispostavlja zahtjev da se vrednovanje ispravnog moralnog djelanja vrši nezavisno od njegovih posljedica (radnje su moralno ispravne ili pogrešne).³² One izdaju zapovjest bez osvrtnja na posljedice, što će reći, kao što uočava Di Džordž, da oblik koji imaju nije

³¹ Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, Megatrend univerzitet primjenjivih nauka, Beograd, 2006. str. 112.

³² Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 90. Dajući objašnjenje o deontološkom pristupu Di Džordž dalje kaže: „Moralna ispravnost i moralna neispravnost jesu temeljni i konačni moralni izrazi. Oni ne zavise od dobra, niti od stvaranja - odnosno, nemogućnosti stvaranja - dobra. Naša je dužnost da radimo ono što je moralno ispravno i izbegavamo što je moralno pogrešno, bez obzira na posledice takvog ponašanja“; ljudi se, smatra Di Džordž, obično drže deontološkog stava

posljedičan, već deontološki. Dužnost nam daje uput da se čini ono što je ispravno i izbjegava ono što je pogrešno, bez obzira na konsekvence. Na osnovu ispravnog i neispravnog postupanja stvara se moralna vrijednost koja treba da proistekne iz principa volje po kojem je djelanje učinjeno.³³ Stoga se za postupanje iz dužnosti smatra da je dobro po sebi, dok se svrhovito postupanje (teleološke teorije)³⁴, uzima kao dobro za nešto. Deontolozi, dakle, daju prvenstvo ispravnosti, tj. *dobru po sebi, kao primarnom dobru*.

Svoje uporište ovo učenje ima u judeo-hrišćanskom nasljeđu od kojeg je zapadnjačko društvo preuzelo prvenstveno one vido-ve morala, iz perspektive religije, koji obuhvataju odnose s drugim ljudima, otuda i konkretne norme koje ukazuju na konkretnu dužnost.³⁵ U okviru hrišćanske teorije morala potrebno je razlikovati dva dominantna stava: prvi govori da je božansko

koji ima dugu istoriju. Ona datira još iz antičkog vremena (stoička filozofija). U savremenom američkom društvu ovaj pristup je združen s judeo-hrišćanskom tradicijom. On obuhvata i formalističko učenje njemačkog klasičara Imanuela Kanta, kao i teorije mnogih savremenika koji raspravljaju o pravdi i pravu.

³³ Muratović, Esko, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, 2012, str. 89.

³⁴ Pod teleološkom etikom (teleologie - (st. grč) kraj, cilj, svrha,izvršenje; učenje o svrsi i svrsishodnosti) podrazumijeva se pravac u etici u kojem se postupci ne vrednuju jer su motivisani voljom da se ispuni određena zapovjest, npr. kao što su kategorički imperativ ili na primjer, neka od deset zapovjesti judeo-hrišćanske tradicije. Važne teleološke etike su utilitarizam i etički egoizam.

³⁵ Di Džordž, 2003, str. 91. Ovdje autor navodi primjere: „Deset zapovesti, ili bar sedam, i dalje se naširoko koristi za sažimanje onoga što, u moralnom smislu, valja da činimo (na primer: Poštuj oca svojega i mater svoju) ili ne valja da činimo (na primer: Ne ubij)“

nadahnuće, koje postoji od davnina, dostupno i danas svim vjericima; a drugi stav govori o tome da čovjek posredovanjem Božjeg utjelovljenja zna koje su radnje ispravne, a koje su pogrešne. Međutim, ukoliko bi sadržina religijskog morala mogla biti prihvatljiva i za ateiste, došlo bi se do zaključka da je filozofski osnov sasvim prikladan da podrži bar dio morala koji nije specifično religijski.³⁶

Prema riječima Šopenhauera „u hrišćanskim stoljećima filozofska etika nesvjesno je preuzela svoju formu od teološke: kako je ova u suštini zapovjedajuća, onda se i filozofska pojavila u formi propisa i učenja o dužnosti, potpuno nedužna i ne sluteći da je u tu svrhu potrebno jedno drugačije ovlašćenje.“³⁷ On uočava da je dužnost radnja čijim se pukim propuštanjem nanosi povreda drugome, to jest, čini nepravda. To može da bude slučaj samo time što se onaj ko propušta ponudio da učini takvu radnju, tj. obavezao se. Prema tome, sve dužnosti počivaju na *prihvaćenom obavezivanju*. Zbog toga, svaka dužnost daje neko pravo, jer niko se neće obavezivati bez motiva, tj. bez ikakve prednosti za sebe.

Na tragu sopstvenog učenja o samoočevidnosti osnovnih etičkih principa, kao što je razlikovanje intrisičnog dobra (dobra po sebi) i dobra kao sredstva, Džordž E. Mur je na razini takvog metodološkog udvajanja, u okvirima svoje praktičke etike, došao do značajnih zapažanja vezanih za pojmove: dužnost i probitačnost. On kaže da je „naša ‘dužnost’ ono što je sredstvo za ono što je najbolje moguće, a ono što je ‘probitačno’ mora biti

³⁶ Isto, str.92. U istoriji filozofije, navodi Di Džordž, mnogi su branili ovaj stav, uključujući i Tomu Akvinskog. I Mil i Kant su smatrali da izgrađuju jednu filozofsko etičku teoriju koja (na)dopunjava sadržinu hrišćanskog morala.

³⁷ Šopenhauer, Artur, *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003, str. 183.

to isto.“³⁸ U odnosu na to, prava razlika između dužnosti i probitačnosti radnji nije u tome što su dužnosti više od koristi ili što nas obavezuju, već u tome što su to radnje koje je korisnije hvaliti i nametati sankcijama, jer su one radnje u vidu kojih smo u iskušenju da ih ne izvršimo. Takođe, ne postoji nužno mimoilaženje između dužnosti i interesa: ono što jeste u sopstvenom interesu isto tako može biti i sredstvo za ono što je najbolje moguće.

Da sam pojam dužnosti nije moguće do kraja izvesti iz bilo kojeg posljedica usmjerenog djelanja, upućuje nas već navođeni stav R. Normana po kojem uvijek postoji mogućnost da drugi utilitaristički razlozi prevagnu nad zahtjevima dužnosti. Međutim, iako je poslovni svijet u početku bio više okrenut utilitarizmu dolazi se do toga da se, sa sve učestalijim objelodanjivanjem skandala i nemoralnih postupaka, postavi i pitanje da li se može poslovati moralno, pa je sve više onih koji i „među samim poslovnim ljudima zagovaraju vraćanje Kantu.“³⁹

Osnovne standarde deontološkom pristupu je formulisao Imanuel Kant. Moralna obaveza ne može biti nametnuta od drugih već sebi samima jedino te obaveze možemo nametnuti. Shodno tome, sebi namećemo i određen način moralnog djelanja. Samo dobra volja⁴⁰ kao autonomna volja može se pokazati dobrom. Volja, kao moć žudnje, posmatrana na razlog određenja samovolje za radnju, koja nema pred sobom nikakav razlog određenja, ukoliko određuje samovolju, jeste, u stvari, sam praktički um. Volja koja bitno sadrži samovolju kao pozitivan

³⁸ Mur, Džordž E, *Principi etike*, PLATO, Beograd, 1998, str. 190.

³⁹ Orlić, Ranko, *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 5.

⁴⁰ Kant, Imanuel, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi sad, 1993, str. 15. Ovdje Kant daje objašnjenje pojma volje: „Moć žudnje, čiji se unutrašnji razlog određenja, prema tome čak i proizvoljnost, nalazi u umu subjekta, zove se *volja*.“

pojam je moć čistog uma da sam za sebe bude praktičan. Otuda proishodi i pojam slobode kao čist umni pojam. Na njemu se temelje безусловni praktički zakoni koji se zovu moralni.⁴¹ Moralni zakon kao univerzalno prihvatljiv proizilazi iz činjenice da moralna bića sama sebi dosuđuju moralni zakon. Kantova provjerljivost univerzalne primjene (prihvatljivosti) kod umnih bića zahtijeva potvrđivanje bez obzira da li se vrši ili trpi djelanje. Tako Kant dolazi do dužnosti, do kategoričnosti svog temeljnog moralnog zakona, do čuvenog kategoričkog imperativa: *radi tako kao da bi maksima tvoga djelanja uz pomoć tvoje volje trebala postati opštim prirodnim zakonom*. Kant izričito govori da postoji samo jedan jedini kategorički imperativ. Na ovaj način volja zadobija karakter autonomije koja sama sebi daje snagu zakona. Moralnost se, ističe on, ne može zasnivati na bilo kakvom osjećanju ili principu sreće. Načelo koje sagledive radnje čini dužnošću jeste praktički zakon. Kategorički imperativ, koji samo naglašava obaveznost, upućuje nas na to da svoje radnje moramo posmatrati prema njihovom subjektivnom načelu, gdje to načelo i objektivnost važi jer je podvrgnuto probi uma.⁴² Nasuprot subjektivnom principu, načelo dužnosti je ono načelo što mu um jednostavno nalaže (kako treba da djela). To nam govori da od volje proizilaze zakoni, a od samovolje maksime. Dakle, moralna vrijednost ne bi smjela da zavisi od realnog predmeta radnje, ni od snaga fizičke moći da se predmet ostvari. Ta se vrijednost može nalaziti samo u principu same volje, pa je pravi predmet moralnog vrednovanja dobra volja, ali ne dobra po tome što izaziva ili postiže, nego

⁴¹ Isto, str. 23. Pošto je samovolja praktičkih zakona čulno aficirana, i na taj način neprimjerena čistoj volji, nego je često oprečna, otuda imperativ (zapo- vijest i zabrana) i to kategorički (bezuslovni) imperativ.

⁴² Isto, str. 26-27. Ovdje treba praviti razliku između maksime koja je subjektivan princip djelanja (subjekt sam postavlja pravila, „kako on hoće da djela“) i načela dužnosti.

čistim htijenjem, tj. dobra po sebi. Sve tri formulacije kategoričkog imperativa iskazuju formu, svrhu i volju moralnog zakona, ili po Kantovom iskazu formu, materiju i potpunu odredbu. Naime, treća formulacija Kantovog kategoričkog imperativa glasi: „Postupaj prema onim maksimama koje u isto vrijeme mogu imati za predmet same sebe kao opšte prirodne zakone.“⁴³ Ovo nas upućuje na zapovijest da kao razumna bića moramo snositi odgovornost za naše vlastito vladanje. Onaj koji je slobodan od svakog autoriteta, koji stvara odluke i (iza)bira zadatke zaslužuje prirodno odobravanje. U tom smislu, uočava Džon Boutrajt, „poštovati druge ljude, znači poštovati njihovu sposobnost da se ponašaju slobodno; to jest, njihovu autonomiju.“⁴⁴ Ukoliko se poštuje dužnost kao dužnost, spremni smo za moralna djela, kategoričan je Kant. U praktičnom smislu, kantijanac bi, po riječima Normana Bovija, odobrio praksu koja je poznata kao *menadžment otvorene knjige*.⁴⁵ Ona doprinosi ispravljanju

⁴³ Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981, str. 85.

⁴⁴ Boutrajt, Džon, „Kantijanska etika i prava“, u: Orlić, Ranko (prir), *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 73.

⁴⁵ Bovi, Norman, „Kantijanski pristup poslovnoj etici“, u: Orlić, Ranko (prir), *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004. str. 113-114. „Menadžment otvorene knjige znači da se svima zaposlenima daju sve finansijske informacije o kompaniji u redovnim intervalima. S potpunom informacijom i pravom pobudom, zaposleni se ponašaju odgovorno bez potrebe za postojanjem čitavih slojeva nadzora ... Ljudi dobijaju šansu da rade, da preuzmu odgovornost, a ne samo da obavljaju svoj posao ... Nijedan nadzornik ili šef odeljenja ne može da predvidi ili da reši sve ... situacije. Kompanija koja bi zaposlila dovoljno menadžera da reši ovaj problem, bankrotirala bi zbog prevelikih režijskih troškova. Menadžment otvorene knjige postiže da ljudi na poslu rade prave stvari. On ih uči da donose pametne odluke ... jer oni mogu da vide uticaj svojih odluka na relevantne cifre.“ Menadžment otvorene knjige razvio je Džek Stak u *Springfildskoj proizvodnoj kompaniji*, navodi Bovi.

asimetrične informacije koju menadžeri imaju, a to je situacija koja pospješuje zloupotrebu moći i prevare. Preko ove institucije unutar kompanije zaposleni bi, isto tako, imali pristup informaciji o otpuštanju zaposlenih ukoliko se firma suočava sa tim problemom. Prevara bi bila gotovo nemoguća u takvoj konstelaciji odnosa među zaposlenim i nadređenim.

Pošto je Kantova deontološka etika umna, zahtijeva autonomiju ili samoodređenje ili samozakonodavstvo, a u praktičnom smislu, što se odnosi i na svijet poslovanja, pojačava samopoštovanje i pozitivnu slobodu. Jedna od najbitnijih posljedica koja daje potporu pozitivnoj slobodi je „korisno razvijena definicija svrshodnog rada.“ Po Kantovim uvidima, kako navodi Bovi, za svrshodan rad važi sljedeće:

~ da je slobodno izabran i obezbjeđuje prilike radniku da praktikuje autonomiju na poslu;

~ podržava autonomiju i racionalnost ljudskih bića; rad koji umanjuje autonomiju ili potkopava racionalnost je nemoralan;

~ obezbjeđuje platu koja je dovoljna za praktikovanje nezavisnosti i osigurava fizičko blagostanje i zadovoljenje nekih radnikovih potreba;

~ omogućava radniku da razvije racionalne sposobnosti i

~ ne upliće se u radnikov moralni razvoj.⁴⁶

Ovdje se može uočiti da su ovi zahtjevi normativni u smislu da govore kakav svrshodan rad treba da bude. Ne postoji zahtjev po kojem bi radnici kojima se obezbjeđuje svrshodan rad morali sami da ga subjektivno dožive kao svrshodan.

Šopenhauer kritikuje Kantovu podjelu vrlina na pravne vrline i vrline dužnosti, smatrajući da glavna greška ovakve podjele leži u tome što rod koordiniše sa vrstom, jer je pravičnost također vrline. On tvrdi da su pravičnost i čovjekoljublje temeljne vrline zato što iz njih proizilaze i teorijski se daju objasniti

⁴⁶ Isto, str. 115.

sve druge. Pravičnost i čovjekoljublje nalaze svoje korijene u sažaljenju, koje je „neporeciva činjenica ljudske svijesti.“⁴⁷ Načelo pravičnosti, zaključuje ovdje Šopenhauer, oslobođeno je od svekolikih premisa; inače bi ono počivalo na egoizmu, i iz tog načela, kao i iz čovjekoljublja potiču sve vrline.

Ono što, načelno, Ričard M. Her tvrdi u svojoj studiji *Moralno mišljenje*, a tiče se prava, jeste da, na prvom mjestu, moramo praviti razliku između zakonskih i moralnih prava; jer svi veliki sporovi nastaju u slučajevima gdje se zahtijeva neko moralno pravo, a ne zakonsko pravo u strogom smislu. Her naglašava da je potrebno premostiti jaz između opštih pojmova „treba“, „mora“, s jedne, i naizgled užeg pojma „obaveza“, s druge strane. *Obaveze* se mogu nadići, ali ne tako jednostavno kao *dužnosti* izražene riječju „treba“, pa riječ „obaveza“ ima svoje značajno mjesto između riječi „treba“ i „mora“.⁴⁸ Ukoliko su, stoga, pojmovi obaveze i prava nadvladivi i upravljaju *prima facie* principima,⁴⁹ a s druge strane, pojmovima „treba“ i „mora“

⁴⁷ Šopenhauer, Artur, *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003, str. 286-287.

⁴⁸ Her, Ričard M, *Moralno mišljenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 169. Her dalje obrazlaže: „Razumljivo je da unutar opšte oblasti moralnosti, omeđenom upotrebom reči ‘treba’ i ‘mora’ (što ne predstavlja moralnost u cjelini, zato što su reč ‘dobro’ i vrline izostavljeni iz ove slike), postoji jedno manje područje obaveza i prava koji se odlikuju time što se odnose na nekoga lično, i time što su za razliku od reči ‘mora’ nadvladivi, ali ne tako lako kao reč ‘treba’.“

⁴⁹ *Prima facie* principi se u etičkoj teoriji poznati kao moralni principi koje nasljeđujemo, odnosno stičemo kroz moralno vaspitanje, koji pripadaju širem području običajnosti i uživaju gotovo univerzalno rasprostranjenu podršku zdravorazumske ili pozitivne moralnosti. Njihova jezička forma glasi, na primjer: „Uvijek treba govoriti istinu“, „Ne čini preljubu“, „Ne treba kršiti data obećanja“ i sl.

kritičkog mišljenja nijesu nesavladivi, onda se to pokazuje ključem razumijevanja mnogih problema što su vezani za prava, ali i za pravdu. Status prava, dosljedan je Her, ovdje je sličan statusu „formalne“ pravde. Pozivjući se na Dvorkinovo zapažanje da „prava treba shvatiti ozbiljno“ jer se, kroz ispitivanje šta ona jesu i kakav im je status, dolazi do toga da prava predstavljaju veoma bitan element u našem moralnom mišljenju. Ovakvo shvatanje ide u prilog utilitarizmu, koji je sposobniji od intuicionističkih teorija. U prilog tome navodi se tipičan primjer između zahtjeva na prava, kao i slučaja konflikta između prava, koji je u svakom pogledu uporediv sa konfliktom dužnosti. Slijedi primjer:

„Izvesna rasistička organizacija pokušava da rezerviše neku javnu halu za svoj miting, a očigledno je da će, ako se taj miting održi, postojati podsticanje na rasnu mržnju i opasnost od nasilja (ne moramo da se pitamo ko će ga započeti). Javni organi koji upravljaju tom halom, možda uz zalaganje policije, odbijaju da je stave na raspolaganje. Ta rasistička organizacija onda protestuje da je time lišena svog prava na slobodu govora. Javni organi odbijaju da imaju obavezu da zaštite prava manjina koje propovijedaju mržnju prema njima, a javnost ima pravo da bude zaštićena od izbijanja nasilja.“⁵⁰

Predhodno je predstavljen tipičan slučaj konflikta između prava, koji je u svakom pogledu uporediv sa konfliktima dužnosti. Što će reći da u ovoj konfliktnoj situaciji oba prava (i zakonsko i moralno) mogu u principu biti važna. Problem je sledeći: koje bi pravo od njih trebalo da bude nadvladano u nekom pojedinačnom slučaju? U slučaju javnog mitinga, izvjesno je da je pravo na slobodu govora od bitne važnosti; ali i od velike važnosti su i ostala prava koja se s ovim sučeljavaju.

⁵⁰ Isto, str. 171.

I moralna i zakonska prava proizilaze iz ljudskih prava koja se mogu odrediti i u okviru klasične ustavopravne teorije kao „subjektivna javna prava koja posjeduju građani u odnosu na državnu vlast.“⁵¹ Ona su temeljni regulator i pravnog poretka koji bitno određuje legitimitet i legalitet državne vlasti. Na osnovu zapažanja prof. Luisa Henkina, koji prava poistovjećuje sa zahtjevima, Vučinić daje jedinstvenu definiciju prava: „U tom smislu, ljudska prava su elementarni politički i socijalno-ekonomski zahtjevi građana u odnosu na državnu vlast i društvo u cjelini, čije je ostvarivanje preduslov za biološku, političku i kulturnu egzistenciju pojedinca, odnosno za život u uslovima dostojnim čovjeka, njegove humane prirode i dostojanstva.“⁵² Prema njegovim navodima „sama suština ljudskih prava je prirodno-pravna, a ne pozitivistička, jer proizilazi iz prirode čovjeka i prirode odnosa među ljudima, a ne iz volje državne vlasti. Njihovo izvorište su dublje, etičke kategorije, odnosno najviše univerzalno prihvaćene, samoevidentne vrijednosti, oličene u konceptu autonomije i dostojanstva.“⁵³

Aristotel je istakao da su u pravednosti skupljene sve vrline, a da se pravda i nepravda upotrebljavaju višeznačno. On kasnije

⁵¹ Vučinić, Nebojša, „Ljudska prava – pojam i međunarodno-pravna zaštita“, u: *21 priča o demokratiji* (grupa autora), Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005, str. 35. Kao najvažniji mehanizam kontrole i ograničenja zloupotreba državne vlasti, navodi Vučinić, prava se ostvaruju ili krše u okvirima, često neravnopravnih i hijerarhijskih društvenih odnosa između građana i državne vlasti.

⁵² Isto, str. 36.

⁵³ Isto, str. 36. Ovdje nam Vučinić sugerije da je „poštovanje ljudskih prava vrlo bitan uslov normalnog i regularnog funkcionisanja svakog državno-pravnog poretka i društva, faktor od koga u velikoj mjeri zavisi njegov opšti razvoj i napredak. Praksa potvrđuje pravilo da su društva zasnovana na ovakvom konceptu ljudskih prava – ekonomski, socijalno i kulturno najrazvijenija.“

proširuje to svoje gledište i navodi dva različita smisla pravde: zakonski i prirodni smisao; prvi se odnosi na sve ono što je u skladu sa zakonom, odnosno tretira pravdu kao središnju i najvažniju vrlinu koja obuhvata i sve ostale vrijednosti. Dok se nepravda sastoji u prisvajanju nečega nepripadajućeg, a „pravedno je ono što je u skladu sa zakonom i jednakošću.“⁵⁴ Pravda, u suštini izražava princip prema kojem svako treba da dobije odgovarajuću zamjenu za ono što daje (razmjenska ili trgovačka pravda). Osim ovog oblika pravde, kod Aristotela imamo distributivnu i komutativnu pravdu. Međutim, kao jedan bitan oblik pravednosti u užem smislu jeste „onaj koji se ogleda u poravnanjima kod različitih privatnih i poslovnih odnosa među ljudima.“⁵⁵

Pitanje pravednosti često je uočljivije kad je potrebno uravnotežiti konfliktne zahtjeve suprotstavljenih strana. Kad njihovo traženje u društvu naraste, maksimalizuje ono što smatra da je njegovo pravo; upravo je tada potrebno uspostaviti relaciju balansa između prava, pravde i dužnosti. Niče je govorio: „nije-smo najnepravedniji prema onom koji je protiv nas, već prema onom koji nas se ništa ne tiče.“⁵⁶

⁵⁴ Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, S. Karlovcu/Novi Sad, 2003, str. 96.

⁵⁵ Isto, str. 97. Ovaj oblik pravde, kod Aristotela, se opet dijeli u dvije podvrste: „Poslovni odnosi među ljudima su delimično na dobrovoljnoj osnovi, a delimično su nedobrovoljni. *Dobrovoljni* su odnosi, na primer, kupovina, prodaja, uzajmljivanje na interes, zalaganje, ulaganje (depozit), iznajmljivanje (nazivaju se dobrovoljnim jer svi ovi poslovi imaju poreklo u odluci po slobodnoj volji). U *nedobrovoljne* spadaju, s jedne strane, prikriveni (potajni) prestupi, kao krađa, preljuba, pravljenje otrova, podvođenje, zavođenje robova, mučko ubistvo, lažno svedočenje, a, s druge strane, otvorena nasilja, kao fizičko zlostavljanje, okivanje, ubistvo, pljačka, osakaćenje, klevetanje, vređanje.“

⁵⁶ Niče, Fridrih, *Tako je govorio Zaratustra*, Grafos, Beograd, 1982, str. 88.

Ukoliko se razmatra odnos morala i prava, koji se tiču regulisanja ponašanja ljudi, uočava S. Rakas, ukupnost društvenih odnosa mora regulisati neka snaga. Kada počinju da slabe običaji, moralne norme i uticaj javnog mnjenja, koji treba da regulišu nesmetano sprovođenje ustanovljenih pravila ponašanja, onda ulogu preuzima država i sistem normi, a to su pravo i vlast (sud i pravosuđe) koji sprovode sve zakonske norme. Te norme su označene kao *pravno-političke norme*.⁵⁷ Tu se ističe da pravni propisi ne bi trebalo da budu u suprotnosti sa univerzalnim ljudskim vrijednostima (sloboda, jednakost, pravda, ljudsko dostojanstvo, prava i slobode čovjeka, istina, demokratija) koje tako postaju i pravne vrijednosti. Po sadržini pravo i moral se razlikuju, ali imaju i dodirnih tačaka. Najuočljivija razlika prava i morala je u odnosu na *sankciju*. Sankcija za prekršaj moralnih normi, u tom smislu, može biti veoma rigorozna (u prvobitnoj zajednici to je bilo izopštavanje iz društva, protjerivanje iz države). Razlikujući uloge morala i prava, Rakas kaže da moral, prije svega, reguliše međusobne odnose pojedinca i društva, pojedinca i društvenih grupa, kao i samoodnos; dok pravo igra značajnu ulogu između pojedinca i države.

Moralnost zahtijeva slobodu da se preduzmu određeni koraci u odnosu na odabrani cilj. Poznavati razliku između pravednog i nepravednog nije neko dubokoumlje, jer nije teško razumjeti

⁵⁷ Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, 2007, str. 13. Da bi se uočila razlika pravne norme od drugih vrsta norme autorka kaže: „U tom smislu pravna norma je ona norma čije kršenje povlači kaznu koju izriču organi pravosuđa kao zastupnici političke države. Njime (pravom) se regulišu odnosi među ljudima, odnosi u kojima postoji opasnost da dođe do povrede ustanovljenih državnih interesa. Znači, država preko prava, prije svega, reguliše one procese u društvu u kojima dolaze do izražaja klasni sukobi, posebno izraženi u oblasti materijalne proizvodnje i u političkom životu. Pravom se kao skupom propisa rešavaju brojni konflikti koji bi mogli dovesti u pitanje opstanak društva.“

ono što je zakonski propisano. Ali teško je znati kako treba u određenom slučaju primijeniti zakon, iz prostog razloga što se pravda ne temelji u zakonima, već u tome kako se zakon provodi; što će reći, da je moja pravednost nečije tuđe dobro, a ne moje. Ovdje nam može poslužiti primjer govornika koji teži da se dopadne slušaocima, što nas dovodi do zaključka da on postaje zavisan od njihovog prosuđivanja. Govornik tada gubi orijentaciju objektivnih načela kojima određuje svoj cilj. Ukoliko se svesrdno usmjeri da obezbijedi dobro raspoloženje slušalaca, to onda isključuje njegov izvorni cilj – približiti se istini. Sokrat kritikuje retoriku zato što „nepravedan čovjek može ovladati njenim pravilima i onda je upotrijebiti u nepravedne svrhe. Kad bi retorika mogla ljude poučavati pravednosti, onda bi ljudi uz pomoć retorike postajali pravedni i djelovali bi pravedno.“⁵⁸ Mnogi se slažu u tome da formalni princip pravednosti nije dovoljan uslov za postojanje pravednosti. Potrebno je naći materijalni princip distribucije koji bi nas više upućivao na sadržaj pravila, više o mjeri kojom mjerimo, i kojom će nam biti mjereno. Treba vidjeti šta se raspodjeljuje i šta je osnova same raspodjele. Prema Aristotelu postoje tri glavne teorije socijalne pravde: oligarhijska, aristokratska i demokratska teorija. One se sve slažu u predmetu, ili se razlikuju u načinu raspodjele. Oligarhijska teorija djelove dobrobiti dijeli prema bogatstvu, aristokratska prema zaslugama, a demokratska kockom, tj. samom činjenicom da svi pripadamo ljudskom rodu. Nameće se pitanje o jednakosti među ljudima – postoje dva značenja: *faktičko* i *normativno*. U *faktičkom* smislu pitanje glasi: da li možemo na ljude gledati kao na jednake, ili, postoji li neki sadržaj koji svi imaju u istom stepenu i istom obliku? U *normativnom* smislu postavljamo pitanje da li treba sve ljude tretirati kao da su isti. Na pitanje zašto treba biti pravedan, deontolozi

⁵⁸ Platon, *Protagora*, *Gorgija*, 460 a5–c6, Kultura, Beograd, 1968.

kažu da pravda jeste dobro po sebi, kao što su govorenje istine i održavanje obećanja, takođe, dobra po sebi. Utilitaristi na isto pitanje odgovaraju: zato što se preko pravde osigurava dobro i sreća najvećeg broja ljudi. Međutim, i deontolozi i utilitaristi na pravednost gledaju kao na pravo, jer *pravo je konstitutivni uslov ideala*. U tom smislu svako je poštovan u svojoj posebnosti, a niko izvan nje.

Di Džordž naglašava da se o mnogim društvenim problemima i temama poslovne etike govori i raspravlja sa stanovišta prava.⁵⁹ Prema njegovim riječima, moralna prava su značajni, normativni, opravdani zahtjevi ili ovlašćenja. Mnogo prije toga, Aristotel je razlikovao – pravično je bolje od pravednog, iako je ono samo pravedno; i jednom i drugom pripada oznaka „dobro“, ipak je pravično bolje. Njegova suština je „da ispravlja zakon tamo gdje je on zbog svoje uopštenosti nepotpun“.⁶⁰ Pravičan čovjek je, prema njegovom shvatanju, „onaj ko svesno traži i sprovodi pravično i ko u svojim zakonskim potraživanjima ne tjera mak na konac makar i na štetu drugoga, nego je sklon da popusti malo i tamo gdje bi imao zakon na svojoj strani.“⁶¹ Džon Boutrajt za moralna prava kaže da ne zavise od postojanja pravnog sistema. Mi ih moralno posjedujemo bez obzira da li ih pravo izričito priznaje. Moralna prava svoju snagu crpe iz opštijih etičkih pravila i principa.⁶² Stoga, pred čovjekom kao

⁵⁹ Di Džordž, *Poslovna etika*, str. 108.

⁶⁰ Aristotel, *Nikomahova etika*, str. 114.

⁶¹ Isto, str. 115.

⁶² Boutrajt, Džon, „Kantijanska etika i prava“, u Orlić Ranko (prir), *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 83. Svoje gladište Boutrajt dalje potkrepljuje: „Zbog toga, ljudi treba da imaju pravo na slobodu govora čak iako u nekim zemljama ovo pravo nije deo pravnog sistema. Moralna prava ove vrste omogućavaju etičko opravdavanje nekih zakonskih prava i predstavljaju sredstvo za etičko procenjivanje pravnih sistema.

racionalnim bićem, vrijednim poštovanja, stoje opravdani zahtjevi koji imaju svrhu po sebi. Većina teoretičara se slaže da se u pravičnom društvu moralna i zakonska prava u značajnoj mjeri podudaraju. I Di Džordž je stava da se moralna prava temelje u moralu i upućuju nas na shvatanje i primjenu druge verzije kategoričkog imperativa.⁶³ Boutrajt, poput Di Džordža, smatra da prava igraju važnu ulogu u poslovnoj etici, kao i u svim moralnim pitanjima. Kod njega se konkretno govori o odnosima poslodavca i zaposlenih koji imaju svoja prava.⁶⁴ Imati prava pretpostavlja ovlašćenje da postupaš po svome ili da budeš tretiran od drugih na određene načine, a da ne tražiš odobrenje ni od koga ili da zavisiš od dobre volje drugih. Prava nam daju ovlašćenje da od drugih zahtijevamo ili da se uzdrže od miješanja u ono što radimo ili da aktivno doprinose našem blagostanju. U daljem razlikovanju zakonskih i moralnih prava bitno je za zakonska prava istaći da se među pravima stvorenim

Opravdanje, na primer, za uključivanje prava na slobodu govora u Ustav je što je to moralno pravo, a pravni sistem u kome nema prava na slobodu govora je u tom pogledu moralno manjkav.“

⁶³ Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, str. 74. Kantovim riječima predstavljena druga formulacija kategoričkog imperativa glasi: „Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikad samo kao sredstvo.“

⁶⁴ Butrajt, Džon: *Kantijanska etika i prava*, str. 78. Boutrajt ovdje, taj odnos, dalje, objašnjava: „Poslodavci imaju pravo da vode posao kako oni misle da je uputno, da donose odluke o zapošljavanju i napredovanju i da budu zaštićeni od nepoštenih oblika konkurencije. Zaposleni imaju pravo da se organizuju i angažuju u kolektivnom pregovaranju i da budu zaštićeni protiv diskriminacije i rizičnih radnih uslova. Potrošači i javnost takođe imaju prava u takvim stvarima kao što su marketing i oglašavanje, sigurnost proizvoda i zaštita okoline.“

zakonodavnim aktima nalaze mnoga prava koja poslovna preduzeća imaju na osnovu sopstvenog trgovinskog kodeksa, prava zaposlenih da se udružuju u sindikat i da učestvuju u kolektivnom pregovaranju, kao i prava potrošača.

U svojim spisima o distributivnoj pravdi⁶⁵ Džon Rols odbacuje utilitarizam, a pojam dobra poistovjećuje sa pojmom pravde. On se zalaže za dva temeljna principa pravde: prvo govori o tome da svaka osoba treba da ima isto pravo na najekstenzivniju ukupnost temeljnih sloboda, koja se preklapa sa sličnom šemom sloboda za sve, a u drugom se naglašava da društvene i ekonomske nejednakosti treba ujednačiti da istovremeno budu svakom od koristi, kao i da su povezane sa službama i položajima koji su otvoreni za sve.⁶⁶ Pravednost se tiče načela koja određuju raspodjelu bogatstva i moći. S jedne strane, u odnosu na prvi princip – mora se praviti razlika između oblika društvenog sistema koji određuju i obezbjeđuju jednake osnovne slobode; a s druge strane, shodno drugom principu – vidove koji određuju i uočavaju društvene i ekonomske nejednakosti. Rols dalje zapaža „da raspodjela prihoda i bogatstva ne mora biti jednaka, ali mora biti od koristi za svakoga, a da u isto vrijeme položaji vlasti i odgovornosti moraju biti dostupni svima.“⁶⁷ O tome govori i Di Džordž koji razlikujući „moralna, ljudska, građanska i zakonska prava“, kaže da se može govoriti o „posebnim moralnim obavezama koje slede iz naših odnosa, radnji ili položaja.“⁶⁸

⁶⁵ Prema Di Džordžovom shvatanju pojam distributivne pravde (*distributive*) obuhvata raspodjelu povlastica i opterećenja, i obično je izriče država.

⁶⁶ Rols, Džon, *Teorija pravde*, CID, Podgorica, 1998, str. 70-71. Rols dalje obrazlaže: „Ovi principi se primarno primjenjuju na osnovnu strukturu društva, određuju propisivanje prava i dužnosti i uređuju raspodjelu društvenih i ekonomskih dobiti.“

⁶⁷ Isto, str. 71.

⁶⁸ Di Džordž; Isto, str. 110. Di Džordž za ovu relaciju daje primjer:

Sve ovo nas navodi na zaključak da najoštrije moralne nedoumice nastaju kad zahtjevi za poštovanjem prava dođu u sukob s drugim obavezama. Utilitaristi traže oživotvorenje najboljeg rezultata. Deontolozi su na liniji (o)čuvanja ljudskih prava i za poštovanje moralnih pravila. Često se najdublji smisao ljudskog života potvrđuje u moralnim istinama upravo kroz sadejstvo prava i morala. Otuda obaveznost iz koje slijede i prijetnja sankcijama, ali i moral sa savješću što daje moralno-pravnoj svijesti normativni karakter.⁶⁹ Često se potvrđuje u praksi da učesnici u poslovnoj djelatnosti (radnicima, akcionarima, menadžerima i drugima) kojima je uskraćeno pravo u nečemu najčešće nijesu u stanju da priznaju drugima slično pravo ako ne moraju, pa u takvim uslovima nepravda ima tendenciju izjednačavanja sa nužnošću, ali i opasnosti da se izgube kriterijumi vrednovanja. Preko moralne dužnosti se ispoljava poštovanje prema humanumu zajedničkom svim ljudima, a što podrazumijeva procjenu vrijednosti vlastitih postupaka i tuđe aktivnosti. Dužnost iz prinude i

„Predsednik i drugi visoki rukovodioci neke korporacije, na primer, zahvaljujući svom položaju mogu imati pravo na kupovinu izvesnog broja korporacijskih akcija po povoljnoj ceni. Takvo pravo nije dato svakom zaposlenom u korporaciji, niti po rangu niži nameštenici korporacije mogu postavljati opravdane zahteve u tom smislu. Ali ako je politika korporacije da ovo pravo jemči svakom ko zauzima određeni položaj, tad svako ko zauzima taj položaj može zahtevati ovo pravo na osnovu svog moralnog prava na jednak tretman. Nisu sva posebna prava i moralna prava u svakom smislu – jesu samo ona koja se mogu obrazložiti moralnim razlozima.“

⁶⁹ Muratović, E, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, br. 2, 2012, str. 89. Taj normativni karakter je sličan karakteru običajnih i religioznih obaveza. Naime, dok se običajne norme izražavaju ritualima vezanim za neko podneblje, religiozne Božjim zapovjestima, pravne se izražavaju zakonima, a moralne savješću moralnog subjekta i moralnom atmosferom.

dužnost zasnovana na moralnom uvjerenju upućuju na razliku djelovanja iz dužnosti i djelovanja iz sklonosti. Zato se preko refleksije ‘moralno’ treba izdvojiti iz mnoštva nagona kao svojevrsna opštost. Refleksija otkriva objektivne i univerzalne oblike koji obavezuju volju na trezven odnos prema njima, jer sputavaju ljudske nagone u odnosu prema pravu, svojini, društvu i državi da bi ih usmjerili svrsishodnom služenju dobru zajednice, korporacije, preduzeća i sl.

Pravdu donosi nastojanje izazvano dužnošću; ono što su zakoni u legalitetu, to su maksime ili imperativi u moralnosti. U odnosu na povijesnost moralno-normativnih uvida moralni sudovi se temelje na sadržaju koji donose, tj. na sopstvenoj strukturi, iako se od ostalih sudova ne razlikuju ni po obliku ni po funkciji. Za razliku od naučnih stavova moralni se razlikuju po svom logičkom statusu. Naime, na moralne stavove se ne primjenjuje kriterijum istinitosti i neistinitosti, nego upravo vrednosni kriterijum pod kojim se podrazumijevaju: propisani element, lično odobravanje, posljedice djelovanja i standard vrednovanja. Ukoliko pravednost uzimamo kao dobro, ispunjavanje dužnosti obavezuje na pravednost i brigu o drugim. Prevođenje običajnih i moralnih normi u pravne dovelo je da njihova subjektivnost (za)dobije karakter objektivnosti, moralnog trebanja u pravno moranje ili slobodne volje u zakonski ukroćenu volju. Poslovna djelatnost pretpostavlja neke momente kojima pripada pravo izbora. To pravo je najpotpunije u svom reagovanju na date uslove moralne situacije, što i govori o kvalitetu moralnog čina koji umnogome zavisi od dobrog izbora i prave odluke. Zato se moraju (prepo)znati moralni uslovi, moralne pretpostavke i kriterijumi moralnog odlučivanja – potrebno je imati na umu čitav sistem moralnosti. Misaono značenje postojećih vrijednosti moguće je, stoga, aksiomatski stepenovati – ličnost, radnje i postupci. Tako se moralni zahtjevi preko moralnih ideja uzdižu iznad moralnog osjećanja da bi se moralnoj dužnosti obezbijedio neposredan zahvat subjektivno obuhvatajući

pravdu koja je proizvod moralnog trebanja, dok je dužnost pretpostavka za sticanje prava i socijalne slobode. Sve to nas navodi na zaključak da ljudi treba da nastoje stvoriti organizaciju u kojoj moralni akteri razvijaju svoje racionalne i moralne sposobnosti, uključujući i sposobnost da preuzimaju odgovornost.

Primjenu kantijanskog pristupa u poslovnoj etici dao je Norman Bovi, ugrađujući kantijanske principe u „poslovnu firmu kao moralnu zajednicu“, oslanjajući se isključivo na prve dvije formulacije kategoričkog imperativa:

1. Poslovna firma treba da razmotri interese svih koji su u bilo kakvoj vezi s njenom djelatnošću u svim odlukama koje donosi.

2. Firma treba da dozvoli svima na koje utiču njena pravila i politike da učestvuju u određivanju ovih pravila i politika prije njihove primjene.

3. Ne bi trebalo ni u jednoj odluci da se desi da interesi jednog od učesnika u organizacionom životu imaju prioritet.

4. Kad se dogodi da interes jednog skupa učesnika u organizacionom životu mora da se potčini interesima drugog skupa učesnika u organizacionom životu, odluka ne bi smjela da se donese samo na osnovu toga što je broj učesnika u jednom skupu veći od broja učesnika u drugom skupu.

5. Ne može se usvojiti ni jedno pravilo niti praksa koja nije konzistentna s prvim dvijema formulacijama kategoričkog imperativa.

6. Svaka firma koja stvara profit ima ograničenu, ali nepatvorenu, dužnost da čini dobro.

7. Svaka poslovna firma mora da utvrdi procedure koje osiguravaju da u odnosima među svim učesnicima u organizacionom životu vlada pravda.⁷⁰

⁷⁰ Bovi, Norman, „Kantijanski pristup poslovnoj etici“, u Orlić, Ranko (prirednik), *Kant i poslovna etika – hrestomatija*, Mali Nemo, Pančevo, 2004, str. 116-117.

Razmatranjem primjene kategoričkog imperativa uočava se razlika između principa pravičnosti za pojedince (dužnosti vrline) i principa pravednosti za institucije (dužnosti pravde) koji se mogu obezbijediti spoljašnjim sankcijama. Multinacionalne korporacije kao mega agregati interesa ostvaruju najčešće korist ili profit (po svaku cijenu), tako da insistiranje deontologa na čistoći moralnog motiva zaslužuje opravdanje u tretiranju odgovornosti. Džon Rols je slijedeći logiku stvari pronašao podsticaj za razmatranje skupine racionalnih interesa u Kantovoj koncepciji dužnosti pravde. Njegova teorija nastoji da minimalizuje ili zamijeni utilitarizam kao dominantno etičko gledište i da kategorički imperativ kroz načela pravde učini važećim.

Pojmovi korporacijske demokratije i valjanog društva na svjetskoj razini

Baveći se pitanjima makroetike, poslovna etika se bavi i pitanjima koja se odnose na zakonitosti koje vladaju unutar društvenih odnosa, kao i na prirodu društva, te na taj način postaju konstituensi socijalne i političke filozofije.

I pored toga što je rad korporacija danas moguće sagledati u drugačijem svijetlu, i što je u većoj mjeri prisutna javna rasprava o njegovoj budućnosti, Di Džordž konstatuje da smo još uvijek daleko od korporacijske demokratije.

Pored činjenice da radnici u okvirima američkog društva i biznisa posjeduju veliki dio industrije, zahvaljujući penzionim fondovima i polisama osiguranja, većina američkih radnika ne želi da preuzme upravu ili da vodi vlastite korporacije. Di Džordž se prisjeća da je radničko samoupravljanje bilo eksperiment koji je imao izvjesnog uspjeha u bivšoj Jugoslaviji, kao i to da su drugi njegovi oblici uspješno primijenjeni u Švedskoj. U slične svrhe, pokušavalo se sa nekim eksperimentima, kao što je obavještanje zapošljenih o cjelokupnom poslovanju firme i korišćenje

timova umjesto pojedinaca za rad na traci u proizvodnji, što se također, donekle pokazalo uspješnim i o čemu se može razmišljati kao o mogućim modelima budućeg razvoja. Međutim, radnici nijesu sa oduševljenjem gledali na takve i slične prijedloge.⁷¹

Samo se donekle sloboda pojedinca koji stvara proizvode ili uslužne jedinice sa zajedničkim nastojanjima u cilju realizacije određenih poduhvata može smatrati tržišnom demokratijom. U tom smislu, postojanje privatnih korporacija se može doživjeti kao ostvarivanje slobode u ekonomskoj sferi. Ali, kada korporacije postanu giganti čiji je bruto proizvod veliki kao bruto nacionalni proizvod nekih zemalja, onda se nameće pitanje *da li bi one trebalo da podliježu istoj vrsti kontrole kakvu građani imaju nad vladom*. Ovaj argument jeste prihvatljiv ako bi se izjednačila uloga akcionara i građana. Mada se njegova manjkavost ogleda u mogućoj tvrdnji da svaka osoba treba da ima izvjesno pravo odlučivanja o radu velikih korporacija, koje kao takve utiču na živote svih nas.

S obzirom na sve, pomaka u smjeru nekog vida korporacijske demokratije možda i ima, smatra Di Džordž, ali ako i postoje oni su spori i djelimični. Potreba za širim kretanjima u pravcu *korporacijske demokratije* još uvijek ne dopire do svijesti velikog broja ljudi. Ako se uzme primjer američkog iskustva vezanog za korporacije, onda se one mijenjaju sporo i to onda kada se sučeljavaju sa drugačijim izazovima i novim problemima. U

⁷¹ Isto, str. 626. Štaviše: „Radnici čak nijesu ni oduševljeni što sindikalni predstavnici sede u upravnim odborima korporacija pošto smatraju da će njihovi predstavnici tako prihvatiti gledište rukovodstva korporacije, pre nego gledište radnika. Pa ipak uključivanje sindikalnih vođa u upravne odbore korporacija, što se već radi, možda predskazuje kurs koji će se slediti u budućnosti. Većinska zastupljenost spoljnih članova u upravnim odborima već postaje praksa.“

spremnosti korporacija da prihvataju i bolje razumijevaju novi moralni imperativ, leži rješenje za prilagođavanje tom nalogu. Ali tamo gdje još uvijek ima premalo jednoglasja i jasnog povezivanja i usmjeravanja novog naloga, korporacije će sazrijevati zajedno sa tim nalogom sve do onog trenutka kada će neki posmatrač iznijeti pred sud javnosti konstataciju da se biznis promijenio i da je korporacija, na određen način, odgovorila na novi zahtjev.

Savremena društva zasnovana su više na mjerodavnim nadmetanjima nego na planskom povezivanju, pogotovo kad se to odnosi na biznis. Odgovornost u nadležnostima – industrijskim, trgovinskim i privrednim – je od velikog značaja jer podstiče materijalni napredak, ali i u specifičnim oblastima djelovanja. Prema tome, bitno je uočiti da se mjerodavnost koja često izražava egoističke težnje učesnika u poslovanju, a ignoriše potrebe drugih ljudi, ne može prihvatiti kao univerzalna ideologija budućnosti, jer je u perspektivi neetička. Za razliku od mjerodavnosti, zajednički rad u povezanim procesima poslovanja naglašava one humane kvalitete koji se temelje na moralnim postulatima. Biznis se na taj način određuje i okreće ekonomskim i merkatilnim ciljevima, koji se u sferi društvenih fenomena potkradaju i kao želja za površnom društvenom afirmacijom i statusom.

Na tragu takvih uvida, uz svoj koncept poslovne etike Di Džordž nudi, u stvari afirmiše, *mogućnost da se čovjek utemelji kao društveno solidarno biće*, što će reći, da neki u društvenoj solidarnosti, poput Gadamera, prepoznaju način ispoljavanja praktičnog uma.⁷² U moralnom trebanju stoje i moralne obaveze koje se u svijetu međunarodnog poslovanja, pa i poslovanja uopšte, prelamaju kroz različite sfere interesnih relacija. To se

⁷² Gadamer H. G, „Šta je praksa?“ u: *Uslovi društvenog uma*, III program Radio Beograda, leto 1975, str. 148.

reflektuje preko vječite čovjekove potrebe da se zajednički djeluje, jer se samo tako može očuvati ljudski opstanak spram nadolazeće opasnosti od ekološke katastrofe i sve izvjesnije globalne krize. U moralnom diskutabilitetu profit se više ne osuđuje kao lakomost, a korporacije se više ne doživljavaju kao bezlična, bezdušna i nemoralna zdanja. Istinska globalna društvena potreba, kroz nov pristup, govori kako treba misliti o profitu, *u širem kontekstu produktivnosti i društvene odgovornosti*, a same korporacije, kao složene jedinice, mogu najbolje da služe kako svojim namještenicima, tako i društvu u kome djeluju.

Poslovna etika, i po nalogu Di Džordža, postaje sve prepoznatljiviji način da se kroz produktivno i konstruktivno istraživanje osnovnih pravila i prakse biznisa nadiđe fama o nemoralnom biznisu, koja je prisutna u podozrivoj javnosti i kod nekih socijalistički usmjerenih filozofa, kao i među mnogim poslovnim ljudima. Iz ovoga se može naslutiti da se poslovnoj etici nameće kao jedan od prvih zadataka da se sam biznis oslobodi od nekih optužujućih mitova i metafora, koji više zatamnjuju nego što osvjetljavaju sve ono što biznis čini mogućim. Biznis teži sticanju profita, ali on to čini preko pružanja vrijednih dobara i usluga, pružanja poslova i uklapanja u zajednicu.

Kao jedan od bitnih zadataka poslovne etike jeste namjera i težnja da se ostvari dobro i napredno društvo. Poslovanje se pokazuje kao jedan od bitnijih vidova društvenog djelovanja, ne samo kao aktivnosti preko koje se ostvaruju profiti nego i kao područje u čijim se okriljima nužno etički odlučuje i djeluje. Suočavajući se svakodnevno sa moralnim problemima, sa nemoralnim i neetičkim postupanjem i nepravdom, moramo uvidati šta je zrelo za promjene i poboljšanja, šta je presudno u pokretanju ljudi da djeluju u korist a ne na štetu drugih. To traži stvaranje i promociju novih moralnih predstava o nama i drugima. Moralnije društvo i bolji životni standard neće moći da ostvari skupina ljudi iz bilo kojeg domena ljudskih djelatnosti, koji

razvijaju i nude takvo društvo drugima. Moralnost traži djelovanje i pojedinaca i društva kao cjeline.

Govoriti o postojanju valjanog društva može se ukoliko u njegovim osnovnim institucijama vlada pravda, a osim toga, naglašava Di Džordž, takvo društvo mora biti dovoljno bogato. To bogatstvo mora biti tako raspoređeno da osnovne potrebe svih njegovih članova budu zadovoljene i da pored toga imaju dovoljno da mogu uživati u blagodetima života. Pored ovoga, nema neke poželjnije moralne kombinacije drugih dobara u nekom društvu koje je valjano. Društvo socijalne pravde i ekonomske jednakosti može davati određen stepen sigurnosti svojim članovima. U nekom drugom valjanom društvu mogu postojati manje ekonomske slobode, a veći stepen sigurnosti. Ono što se čini bitnim za jedno valjano društvo, prema mišljenju sociologa Ratka R. Božovića, jeste „uspostavljanje jedne *kulture vrednovanja* gdje vidno mjesto treba da zauzme stvaranje uslova za ulogu preduzetničkog duha. Ma koliko oblast ekonomije, prije svega, podliježe činjeničkim iskazima, ona se ipak ne može osloboditi vrijednosnih sudova.“⁷³ Vrijednosti se, smatra on, mogu u objektivisanom obliku uspostaviti kao društvene norme koje svoje uporište imaju u kulturi vrednovanja, pa će na taj način uspostavljena, postati i norma djelovanja i ponašanja koja podrazumijeva izgradnju i njegovanje političke kulture. Napredak društva bitno zavisi od uspostavljanja *kulture vrednovanja* u čemu bitnu ulogu ima afirmacija i realizacija samostvaralačke ljudske prakse.

Valjano društvo gaji i ideale življenja, koji se potvrđuju u mogućnosti izbora vlastitog stila života: da razvija sopstvene sposobnosti, da se opredijeli za vrstu posla ili zanimanja koje mu odgovara više nego neko drugo – sve je to dio onoga što

⁷³ Božović, Ratko R, „Preduzetništvo i kultura vrednovanja“, *LUČA*, XII/1-2 (1995), str. 71.

većina Amerikanaca smatra da bi trebalo da im bude dostupno u takvom društvu.⁷⁴

Svrha poslovne etike danas se ogleda ne samo u podučavanju moralnom razmišljanju i obrazlaganju moralnih dokaza i zaključaka, kao potpore moralnim postupcima, već bi trebalo i da podstiče na razmišljanje ne samo ljude u biznisu i zakonodavstvu već i ljude uopšte – kada se radi o promjenama koje su neophodne da bi se promovisala i unapređivala moralnost. Nemoralno ponašanje postaje svakodnevna pojava sa kojom se suočavamo. Di Džordžova poruka poslovne etike je da uviđamo šta je potrebno mijenjati i poboljšavati, što bi dovelo do veće pravednosti i poštenja i što će motivisati ljude da njihova djelatnost i postupanje budu u korist drugim ljudima. Moralno društvo je proizvod zajedničkih nastojanja i može se ostvariti samo zajedničkim snagama.

Kao glavna aktivnost društva, biznis je i način povezivanja ljudi. Iako se preduzeće može osnivati radi zarade, koja je sredstvo za ostvarivanje cilja, a ne cilj sam po sebi, često se dešava da upravo profit postane cilj. To je onda na štetu ljudi koji bivaju zapostavljeni i ignorisani u procesu poslovanja.

Di Džordžovi prijedlozi, s obzirom na to da etika i moral treba da imaju bitnu ulogu u poslovanju, su sljedeći:

1. Glavna moralna obaveza biznisa u okvirima multinacionalnih korporacija i drugih poslovnih organizacija je da ne nanose štetu nikome na koga utiču svojim djelovanjem;

⁷⁴ Isto, str. 628. Šta bi bilo blizu idealu takvog života, a šta ne, objašnjava Di Džordž iz ugla Amerikanaca: „Država blagostanja, odnosno država koja troši mnogo novca da bi obezbedila da svi njeni građani imaju adekvatan smeštaj, edukaciju, javni transport, zdravstvene usluge itd., nije vrsta društva kakvo Amerikanci žele; a ne žele ni društvo kojim upravljaju džinovske korporacije i koje radi za džinovske korporacije. Odavno se jednaki uslovi više cijene nego jednaki rezultati. Ali šanse moraju zaista biti jednake i date svima.“

2. Rukovodstva poslovnih organizacija transparentno i glasno da priznaju ulogu etike i morala;

3. Biznis mora mijenjati nabolje onaj dio društva koji predstavlja biznis;

4. Biznis je u obavezi da ispravno postupaju prema svojim zaposlenima i mušterijama, što podrazumijeva blagovremenu i odgovarajuću informisanost;

5. Da vodi računa o zagađivanju životnog prostora i okoline;

6. Da obezbjeđuje sigurnost svojih proizvoda u skladu sa tehnološko-tehničkim dostignućima.

Da bi se prevazišao mit o amoralnom biznisu, potrebno je, ističe Di Džordž, proći tri stupnja. Prvi podrazumijeva uočavanje da je to upravo mit. Drugi stupanj se odnosi na jačanje moralne svijesti svih onih koji su uključeni u bilo koji dio poslovanja – menadžeri, zaposleni, akcionari, potrošači ili, jednostavno, svi oni na koje utiče ono što se uopšte događa u biznisu. Treći stepen se ogleda u promjeni struktura koje su (is)konstruisane pod izgovorom da ne teže koristi, iako je cjelokupan biznis okrenut ostvarivanju koristi. Iz toga se može izvesti zaključak, da je u pogledu biznisa i svih njegovih relacija u odnosu na društvo, neophodna percepcija i kroz prizmu novca. Načini zaštite nekog društva od štetnog djelovanja poslovnih organizacija na samo društvo, grupe, pojedince a i šire, proishode, na prvom mjestu od ograničenja i zahtjeva koje društvo nameće biznisu, a koji su često moralne prirode. Naime, neka kompanija može da zanemaruje moralne zahtjeve pojedinaca, ali teško može preći preko moralnih zahtjeva čitavog društva; ne samo što njen rad i opstanak zavisi upravo i od tog društva (ovdje se prije svega misli na praksu multinacionalnih i drugih kompanija, već što će (za)padanje u moralno paradoksalnu situaciju, ukoliko se oglašava o moralne zahtjeve datog društva

dovesti sebe – u poslovnom smislu do paradoksa opravdanosti nečijeg, jednostavno rečeno, postojanja na biznis mapi svijeta. Nerijetko, iz društveno-moralne odgovornosti često proishodi i zakonska odgovornost pojedinaca i poslovnih organizacija. Naravno, to osigurava vladavina prava u demokratski transparentnom djelovanju institucija društva. U zavisnosti od toga u kojoj mjeri djelovanje nekih kompanija ostvaruje uticaj u društvu kao njegov dio (doprinosi, porezi, donacije, ulaganja i sl.), one prevashodno teže ostvarenju usaglašavanja zadatak polja djelovanja. Sklonost biznisa ka zakulisnim nepravdama proizilazi iz željenog zadovoljenja kroz kontinuirano ubiranje profita, preko različitih načina uticaja i jačanja monopola; eskiviranja zakona, što je iz perspektive multinacionalnih korporacija često opravdana pozicija, iz prostog razloga što ne postoji zakonska regulativa za njihov rad na svjetskom nivou, što naglašava i Di Džordž; bliskost sa političkim, finansijskim, diplomatskim i kulturnim establišmentom. Sve to s razlogom upućuje na težinu kršenja društveno-moralnih normi i zabrana, kao i neuvažavanje dostojanstva pojedinca.

Iako se prisustvo nemoralnih struktura ogleda u potrebi za moralnim junacima u biznisu, isto tako se od običnih ljudi, kako uočava Di Džordž, ne može očekivati moralno herojstvo i pored činjenice da se s vremena na vrijeme pojavljuju moralni junaci. Na poslovanje se treba gledati kroz ljude, jer zarada jeste važan ali i ne jedini smisao poslovanja. Prema tome, cilj poslovne etike je, kada je u pitanju izgradnja moralnog društva, da se kroz zajednička osmišljavanja, uz sadejstvo zajedničkih snaga, osmjere ljude u poslovnom djelovanju, ali i zakonodavstvu, na promišljanje i djelovanje čija je svrha promocija moralnosti i unapređenje etičnosti društva, kako onog nacionalnog tako i svjetskog.

Literatura:

- Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2003.

- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.

- Božović, R. Ratko, „Preduzetništvo i kultura vrednovanja“, *Časopis za filozofiju i sociologiju Luča*, broj 1-2, Nikšić, 1995.

- Brodel, Fernan, *Dinamika kapitalizma*, Knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1989.

- Di Džordž, Ričard T, „Istorija poslovne etike“, u: *Poslovna politika*, vol. 35, br. 10, Beograd, 2006.

- Di Džordž, Ričard T, *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.

- Di Džordž, Ričard T, „Odgovornost multinacionalnih kompanija“, u: Dragan Jakovljević (prir), *Etika – Ogledi iz primenjene etike*, Podgorica, 1999.

- Gadamer, Hans G, „Šta je praksa?“ u: *Uslovi društvenog uma*, III program Radio Beograd, leto 1975.

- Harison, Loes E. i Hantington, Samjuel P, *Kultura je važna*, Plato, Beograd, 2004.

- Her, Ričard Mervin, *Moralno mišljenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.

- Jakovljević, Dragan (prir), *Etika – Ogledi iz primijenjene etike*, CID, Podgorica, 1999.

- Kant, Imanuel, *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993.

- Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*

- Krkač, Kristijan (prir), *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, MATE d. o. o./Z ŠEM, Zagreb, 2007.

- Lenz, Dejvid, „U kulturi je gotovo sve razlika“, u: Harison, Lorens E. i Hantington, Samjuel P. (prir), *Kultura je važna*, Plato, Beograd, 2004.
- Makej, Harvi, *Kako plivati sa ajkulama*, Mono & Manana, Beograd, 2005.
- Mur, Džon Edvard, *Principi etike*, Plato, Beograd, 1998.
- Muratović, Esko, „O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja“, *Sociološka LUČA*, Godina VI, br. 2, 2012.
- Muratović, Esko, „Moralni aspekti primjene utilitarizma na poslovnu etiku“, *Almanah*, br. 67-68, Podgorica
- Niče, Fridrih, *Tako je govorio Zaratrustra*, Grafos, Beograd, 1982.
- Orlić, Ranko (prir), *Kant i poslovna etika*, Mali Nemo, Pančevo, 2004.
- Platon, *Protagora, Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968.
- Raz, Džozef, *Etika u javnom domenu*, CID, Podgorica, 2005.
- Rakas, Smilja, *Uvod u poslovnu etiku*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2006.
- Robinson, Džoans, *Ekonomska filozofija*, Istraživačko-izdavački centar Srbije, Beograd, 1981.
- Rols, Džon, *Teorija pravde*, CID, Podgorica, 1998.
- Šopenhauer, Artur, *Dva osnovna problema etike*, Svetovi, Novi Sad, 2003.
- Solomon, Robert S, „Poslovna etika“, u: Piter Singer (prir), *Uvod u etiku*, Sremski Karlovci - Novi Sad, 2004.
- Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša / Svjetlost, Sarajevo, 1984.
- Vogl, Dejvid, „Etika poslovne politike“, u: Dragan Jakovljević (prir), *Etika ogledi iz primenjene etike*, CID, Podgorica, 1999.

- Vučinić, Nebojša, „Ljudska prava – pojam i međunarodno-pravna zaštita“, iz: *21 priča o demokratiji* (grupa autora), Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005.

POEME O JOVU KNJIŽEVNOST DREVNOG BLISKOG ISTOKA

Marko Višić

In his study „Poems about Job“, the author takes the point of view of natural and logical philosophy as well as literary-theoretical and historical analysis of the Poems about Job. The author describes the time of creation of the Sumerian, Acadian, Egyptian and Hebrew Poem, having previously explained the basic characteristics of the Sumerian, Acadian, Old Babylonian, Hebrew and Egyptian literature.

The author pays particular attention to the problem of human suffering and its justifiability through an exhaustive analysis of the concept of sin and impurity.

I Sumersko-akadska (asirsko-vavilonska) hebrejska i egipatska književnost

1. Problem anonimnosti, periodizacije i misaonog jedinstva bliskoistočne književnosti

Istraživači misaonog, time i književnog stvaralaštva narodâ drevnog Bliskog istoka poodavno su uočili¹ da se književna djela drevnih Sumerana, Akadašana, kao i njihovih posljednika

¹ Cf. O. Weber, *Die Litetur der Babylonier und Assyryer*, Leipzig 1907, S. 2; B. Meissner, *Die Babylonisch-Assyrische Literatur*, Potsdam 1927, S. 2.

Asirana i Vavilonjana, te starih Egipćana i Hebreja, ne mogu pobliže odrediti prema autorima i vremenu postanja. To će reći da istoriju stare bliskoistočne književnosti nije moguće napisati po imenima autorâ, niti, bar kad je riječ o sadržaju pojedinih djela, po razdobljima, već jedino po književnim rodovima i vrstama, analizirajući ih u pogledu sadržaja i forme. Ovome su dobar primjer sumersko-akadski mitovi, odnosno predanja o postanju i uređenju kosmosa, kao što su *Lahar i Ašan*; *En-Ki i Nin-mah*; *En-lil i Nin-lil*; *En-Ki i Nin-hursag* itd, ili pak egipatska predanja, odnosno misteriji, kao što su *heliopoljski*, *memfijski*, *hermopoljski* i *tebanski*. Tim se misterijima mogu pridružiti *Tekstovi piramida*, *Tekstovi sarkofaga* i zaupokojni spisi zvani *Knjiga mrtvih*² kojima ne znamo ni ime autora ni vrijeme postanja³, osim da su *Tekstovi piramida* nastali u vrijeme

² Istini za volju drevni Egipćani nisu poznavali ni jedan tako naslovljen spis. Naziv *Knjiga mrtvih* egiptolozi su, kao što je poznato, pozajmili od pljačkaša grobnica i lopova koji su svitke papirusa zatečene uz pokojnika nazivali *Knjiga mrtvog čovjeka*. Tim nazivom, pionir egiptologije Karl Richard Lepsius oslovljava Veliki papirus iz Turina koji prevodi na njemački, dajući mu naslov *Das Todtenbuch der Ägypter*, i godine 1842, objavljuje u Leipzigu.

Ti spisi, međutim, tek negdje početkom tebanskog perioda, od šesnaestoga vijeka prije Hrista, nose naslov *Reu nu pert em rhu*. Ako pak naziv egipatskog donjega svijeta, *Duat*, znači Zora, Jutro, Sutra, onda je izvorni naslov Egipatske knjige mrtvih, koja opisuje putovanje duše umrlog kroz Duat, jedino pravilno prevesti kao *Knjiga izlaženja*, *Knjiga ulaženja*, tačnije *Knjiga rađanja u dan*, to jest rađanja u više sfere duhovnog, pri čemu se misli na oslobađanje od ovozemaljskog i ulaženje u sfere božanskog, o čemu više vidjeti u našoj studiji *Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana*, pisanjoj kao uvod u djelo *Egipatska knjiga mrtvih*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989.

³ U ovome donekle čine izuzetak sumersko-akadski *Ep o Gilgamešu* i sumersko-akadski *Ep o stvaranju (Enuma eliš)*. *Epu o Gilgamešu* bi, s obzirom da u njemu nije riječ o nekom značajnijem istorijskom događaju

Staroga kraljevstva (2650–2220) *Tekstovi sarkofaga* u vrijeme Srednjega kraljevstva (2100–1786) i *Knjiga*, odnosno *Knjige mrtvih* u vrijeme Novoga kraljevstva (1567–1085). Rečeno vrijedi i za staru hebrejsku književnost, u prvom redu za poetska ostvarenja, kao što su *Pjesma nad pjesmama* i *Knjiga o Jovu*.

Uprkos rečenom, moguće je, makar približno, utvrditi vrijeme postanja i cvjetanja kako sumerske, akadске i hebrejske tako i egipatske književnosti uopšte.

Što se tiče sumerske književnosti, prvi književni tekstovi pojavljuju se oko 2600. godine prije našega računanja vremena, ispisani klinastim pismom na glinenim pločicama. Svoj procvat doživljava u vremenu od 2000–1800. godine; u to vrijeme, naime, nastaje većina književnih ostvarenja na sumerskom jeziku, dok su književna djela na akadskom iz toga razdoblja sporadična.

Prodiranjem Semita, konkretno Amorićana sa Zapada i njihovim jačanjem početkom drugoga milenija dolazi do potiskivanja Sumerana sa političke pozornice bliskoistočnih naroda, time i do polaganog gašenja njihova književnog stvaralaštva

drevnih Sumerana, odnosno Akađana i Vavilonjana, već o skupu priča, odnosno legendi o Gilgamešu, tome bliskoističnom Heraklu iz grada Uruka, više odgovarao naslov *Niska o Gilgamešu*, odnosno izvorno *Iškar Gilgameš*, kako ga zapravo i nazivahu drevni Vavilonjani, navodeći autora epa imenom Sineleqe-unninni. Rečeno o *Epu o Gilgamešu* vrijedi i za najznačajnije djelo vjerske književnosti drevne Mesopotamije, za *Ep o stvaranju (Enuma eliš)* iz druge polovine drugoga hiljadugodišta čiji se autor potpisuje kao Kabti-Ilani-Marduk.

Usput dodajmo da je IP Književna zajednica iz Novoga Sada godne 1993, objavila *Ep o Gilgamešu* u prevodu autora ove studije sa njegovim komentarijama i uvodnom studijom, dok je IPC-Istočnik iz Novog Sada god. 1994, objavio *Ep o stvaranju (Enuma eliš)* također u prevodu autora ove studije sa njegovom uvodnom studijom i komentarima.

koje je trajalo od 2600–1600, nastavljajući život u obrednoj književnosti sve do prvoga stoljeća prije Hrista.

Gašenje sumerske književnosti praćeno je procvatom *akadske*, odnosno *vavilonske* književnosti oko 1600. godine čiji počeci sežu do početka drugoga hiljadugodišta. U vremenu od petnaestog do trinaestog vijeka u vavilonskoj književnosti nastupa stagnacija nakon čega u dvanaestom stoljeću dolazi do nove „provale stvaralačkog djelovanja“. U vrijeme ovoga, drugoga, procvata vrši se kanonizacija sumersko-akadske, odnosno njene posljednice, vavilonske književnosti koju su Asirani u potpunosti kooptirali, malo što joj originalnoga dodajući. U kanoniziranoj verziji književnih spisa podjela se vršila prema pločicama, pri čemu je pločica odgovarala jednom pjevanju, a niz pločica knjizi. Dodajmo uzgred da je u kanonskoj verziji isključivo jezik starih izvornika.

Mada je donekle moguće odijeliti sumersku od akadске književnosti u pogledu vremena postanja, to, međutim, nije izvodljivo u pogledu sadržaja pa i same forme, odnosno stila. Može se, naime, zasigurno ustvrditi da one čine jedinstvenu i nerazdvojnu *misaonu cjelinu*, odnosno jedinstvo, upravo u pogledu sadržaja, jer Sumerani, Asirani i Vavilonjani imaju skoro jedinstvenu kulturnu i religijsku osnovu koja je istim duhom nadahnjivala i sumerska i akadška književna djela, uprkos urođenoj sklonosti za ovu ili onu književnu vrstu, odnosno rod.

Što se tiče hebrejske književnosti, tome baštiniku sumersko-akadske, odnosno vavilonske i naročito kanaanske književnosti, najranija književna djela do nas su, za razliku od književnih tvorevina drevnih Sumerana, Akađana, Vavilonjana i Egipćana, doprla u neizvornom, prerađenom obliku u opusu poznatom pod nazivom *Biblija* koji se dijeli na *Stari* i *Novi zavjet*.

Vrijeme postanja pojedinih pjesničkih dijelova *Staroga zavjeta*, kao što su *Mirjamina pjesma* (*Izlazak* 15.1–18); *Mojsijev*

blagoslov (Ponovljeni zakon 33) ili Deborina pjesma (Sudije 5) datira se između dvanaestog i desetoga vijeka prije nove ere.

Uprkos tome što se u tim pjesničkim umotvorevinama osjeća jasan uticaj vavilonske i posebno – kanaansko-ugaritske književnosti, poblizje rečeno epova sačuvanih u gradu-državi Ugaritu na sjeveru Sirije, za njih se ipak može s pravom ustvrditi da su plod hebrejskog pjesničkog genija.

Počeci *pisane* književnosti – nastale iz sadržajno veoma bogate *usmene* književnosti – datiraju se u vrijeme kralja Jošije, što će reći u sedmi vijek prije Hrista, kada dolazi do redakcije djela, kao što su *Jošuina knjiga; Knjiga o Samuelu; Knjiga o kraljevima i Knjiga o sudijama*. Svoj procvat doživljuje u petom vijeku prije nove ere, kada dolazi do redakcije *Knjige o Jovu, Mudrih izreka, Pjesme nad pjesmama, brojnih Psalama, Knjige o Ruti* i ostalih djela uključenih u konačni hebrejski kanonski tekst *Starog zavjeta* potvrđen od hebrejskog rabinskog sinoda u gradu Javne između 90. i 100. godine nove ere.

Kad je, pak, riječ o staroegipatskoj književnosti, najraniji književni spomenici sežu do vremena Staroga kraljevstva. Procvat doživljava u vrijeme Prvoga međustanja (2300–2100) kada nastaju osnovni književni rodovi i vrste koji razvojni vrhunac dosežu u vrijeme Srednjega kraljevstva. U tome razdoblju nastaju klasična djela egipatske književnosti po obilju, vrstama, tematici i tonu.

Nakon ovoga zlatnoga perioda dolazi do postupne stagnacije u Drugome međustanju (1786–1567) da bi u vrijeme Osamnaeste i Devetnaeste dinastije (1567–1200) doživjela svoj vrhunac. U to vrijeme nastaju ne samo spisi nazvani *Knjiga mrtvih* već i brojne himne vrhunske umjetničke vrijednosti, kao što je veličajna *Himna Atonu*, sunčanom disku faraona-reformatora Ekhnatona. Mada ove himne, pisane novoegipatskim jezikom, imaju visoku umjetničku razinu, ipak su i one sastavljane po uzoru na stariju himničku, odnosno hijeratsku poeziju,

pisanu srednjoeipatskim ili klasičnim ili pak staroeipatskim jezikom.

Studiozno istraživanje sumersko-akadske i eipatske književnosti ukazuje da u pogledu tema, time i sadržaja, čine *jedinstvenu misaonu cjelinu*, čemu je uzrok to što su se obje nadahnjivale iz istog, vjerskog izvora, iz njega crpeći i odgovarajuću tematiku zaodjevenu u ruho mita i simbolike. Ništa manje nije značajna ni činjenica da je izvor vjerskim predstavama drevnih Sumerana i Eipćana, bar kad je riječ o glavnim božanstvima, isti, što je sa svoje strane umnogome uticalo na *misaono jedinstvo* obiju književnosti⁴.

2. Rodovi sumersko-akadske, hebrejske i eipatske književnosti i njihove vrste

Sumersko-akadsku i eipatsku književnost u pogledu tema i sadržaja dijelimo na *vjersku i svjetovnu* koje, dalje, s obzirom na način iskazivanja, dijelimo na epsku, lirsku i proznu književnost, odnosno rodove.

Kad je u pitanju *epska* ili *pripovjedna* književnost, čija je glavna odlika opisivanje događaja i crtanje situacija, valja istaći da je malo naroda u starome svijetu čiji se pjesnički genije tako sjajno ovaplotio u ovoj književnoj vrsti kao što je slučaj s drevnim Sumeranima i Akađanima, odnosno Vavilonjanima i Asiranima. Oni, naime, u ruho poezije zaodjenuše *podvige legendarnih junaka* božanskog ili ljudskog porjekla, tako stvarajući mitološke i nacionalne epove, odnosno epske spjevove, kao što su *Enmerkar i gospodar Arate*, najduža sumerska epska bajka; *Gilgameš i Agga od Kiša*, junački ep; dalje, *Spjev o Adapi*, epska priča; *Spjev*, odnosno *Ep o Gilgamešu*, polulegendarnom kralju iz grada Uruka; *Ep o boginji Agušaji*; *Ep o bogu Erri* itd. Potom, u ruho

⁴ O tome up. R.K.G. Temple, *Tajna zvijezde Sirius*, „Stvarnost“, Zagreb, 1978, str. 61–96. (Preveo s engleskog Tomislav Odlešić).

epskog pjesništva zaodjenuli su i svoje *predstave o postanju kosmosa, svijeta bogova i ljudi*, o čemu govore sumerska mitološka predanja, odnosno mitovi *Lahar i Ašnan; Postanje i posvećenje trnokopa; Gilgameš, Enkidu i donji svijet*, te sumersko-akadski *Ep o stvaranju*. On, kao i akadaska, odnosno vavilonska *Poema o potopu* govori ne samo o postanju božanskog roda i o uređenju kosmosa već i o razlozima postanja ljudskoga roda.

Mesopotamljani su, k tome, u ruho epske poezije zaodjenuli i *predanja o uređenju Zemlje i utemeljenju civilizovanog života* na njoj, čemu su posvećena mitološka predanja, to jest mitovi *En-lil i Nin-lil; Podvizi i djela boga Ninurte; En-Ki i Sumer* itd, kao i predstave o *zagrobnom životu*, zaodijevajući ih u ruho mitova i himni, kao što je mit o bogovima donjega svijeta nazvan *Nergal i Ereš-ki-gal* te himna *Silazak boginje Inanne u donji svijet*.

Što se tiče epske ili pripovjedne književnosti drevnih Hebreja, ona, slično egipatskoj, ne poznaje nacionalni, a posebno ne mitološki ep koji bi opisivao podvige čovjeka, odnosno nekog božanstva.

Drevni Hebreji, naime, kao izraziti henoteisti, odnosno monoteisti nisu poznavali mitove u klasičnom obliku, jer oni pretpostavljaju vjeru bar u dva i više božanstava. To što se u *Starom zavjetu*, posebno u *Genezi* ipak susreću mitološki motivi, kao i borba vrhovnoga boga drevnih Hebreja Jahve-a sa Rahabom, Levijatanom, Behemotom i drugim nemanima, ima svoje opravdanje u tome što se time želi istaći uzvišenost, veličina i svemoć vrhovnoga boga.

Dodajmo usput da ideja monoteizma, kao ideja vodilja, provi-
java kroz sve dvadeset i četiri knjige *Staroga zavjeta*, s razlo-
gom što se njome težilo „povezivanju srodnih plemena u širu
političku i državnu zajednicu“, a prikazana je „kroz savez
jedinoga boga sa svojim izabranim narodom“.

Stara hebrejska književnost poznaje, međutim, drugu oblast
epske književnosti, poznaje *bajku i pripovjetku*. Tako u *Knjizi*

Brojeva 22. 21–35, susrećemo bajku o vraču, odnosno proroku Bileamu i njegovoj magarici koja bez božje pomoći, kao od šale tri puta ugleda anđela boga Jahve, a prorok *Bileam* ni jednom! U *Prvoj knjizi o Kraljevima* 3. 16–28, susreće se bajka o pravičnoj i mudroj presudi kralja Solomona dvjema majkama koje su se prepirale o majčinstvo. U istoj *Knjizi*, pogl. 17. 1–16, susrećemo bajku o proroku Iliji i čudesima što ih on čini, dok u *Drugoj knjizi o Kraljevima* 4. 1–44, susrećemo nekoliko bajki o čudesima proroka Elizeja, učenika i zamjenika proroka Ilije.

Od pripovjesti najčuvenija je pripovjest o dvije udovice imenom Ruta i Noemi, sačuvana u *Knjizi o Ruti* u kojoj se govori kako Ruta Moapka nije htjela da napusti svekrvu Noemi koja se – pošto joj muž Elimeleh i dva sina Mahlon i Kiljon umriješe u Moabu, kamo su došli iz *Betlehema* u vrijeme gladnih godina – odlučila vratiti u *Betlehem*. Po povratku u rodni *Betlehem* Noemi se pokaza čovječnom prema snahi Ruti koju uspije udati za rođaka imenom Boas.

Dok *Knjiga o Ruti*, napisana klasičnim hebrejskim jezikom, govori o životu i običajima na selu, istodobno ustajući protiv zabrane sklapanja brakova između Izraelaca i susjednih naroda, dotle pripovjest o Esteri sadržana u *Knjizi o Ester* govori o rodoljublju i časti. Ester i njezin stric Mordekaj pokušavaju spasiti svoj narod od Hamana, doglavnika persijskog kralja Ahašvera (Kserksa) koji nepravedno optuži njihov narod. Da bi naum izvela u djelo Estera se udaje za Ahašvera, stiče njegovo povjerenje i umjesto njezinog naroda strada sam Haman.

Od pripovjesti spomenimo još *Pripovjest o Josifu i njegovoj braći* koja su ga iz zavisti prodala arapskim trgovcima, o čemu se govori o *Genezi* 37; 39–48; 50.

Književnost drevnog Egipta, slično hebrejskoj, ne poznaje onu vrstu epske poezije kakvu poznaje mesopotamska, posebno kad je riječ o nacionalnom i mitološkom epu. Tome valjan razlog može biti činjenica što drevni Egipćani nisu priznavali lično

herojstvo smrtnika, kao i to što njihovo vrhovno božanstvo zvano Neter-Neteru (Počelo-Počelâ) iz koga ostala božanstva emaniraju kao metafizički, kosmički i htonski Neteri, nije bilo tjelesno biće koje se sa ostalim božanstvima upliće u život ljudske zajednice, što je bio slučaj s bogovima starohelenskog panteona, što nam dobro očituje Homerova *Ilijada*, nacionalni ep drevnih Helena koji opisuje jedan od ključnih momenata iz njihove istorije, što i jeste glavna odlika nacionalnog epa.

Nasuprot rečenom, *epske mitove i epsku naraciju* susrećemo u nekoliko vrsta egipatske književnosti, u prvom redu u *Pobjedničkim himnama* sastavljenim u čast pojedinih vladara i njihovih podviga, kao što je slučaj s Pobjedničkom pjesmom faraona Tutmosa Trećeg iz petnaestog vijeka, ili pak s pobjedničkom pjesmom *Bitka kod Kadeša* sastavljenom u čast, doduše hipotetičke pobjede Ramzesa Drugog nad Hettitima u trinaestom stoljeću, u kojoj su neki egiptolozi skloni vidjeti egipatski nacionalni ep⁵.

Ako egipatska književnost nije poznavala ni mitološki ni nacionalni ep, ona je, međutim, prva od svih književnosti staroga svijeta razvila drugu oblast epske ili pripovjedne književnosti – *priču i bajku* u kojima ničim nesputana, pjesnička mašta i dar pripovjedanja dostižu vrhunac, čemu je više razloga. Kao prvo, istraživačima duhovnog i vjerskog blaga staroga Egipta dobro je poznato da se razna kosmogonijska i teogonijska predanja, nastajala u različitim vjerskim centrima, nisu međusobno potirala. Drugim riječima nisu dobila status dogme, odnosno nisu bila utjerana u čvrste kalupe, u svete knjige određene za recitovanje prilikom pojedinih svetkovina, kao što je bio slučaj sa sumersko-

⁵ Nužno je napomenuti da *Pobjedničke pjesme* ustvari pripadaju himničkoj lirskoj poeziji, predstavljajući isključivo dio natpisa što su ih pojedini vladari dali uklesati na zidovima i stubovima hramova, kao što je slučaj u gradovima Karnaku, Tebi itd.

akadskim *Epom o stvaranju* (po prvim riječima nazvan *Enuma eliš*) recitovanim o vavilonskoj Novoj godini. Ako uistinu egipatska kosmogonijska i teogonijska predanja, odnosno teološke priče nisu imale zadatak da strogo, dogmatski izlože svoj predmet, što će reći da nisu imala ni stalan kanonski oblik, a to opet da se mali broj njih razvio u pravi mit. Hoću reći, nije se razvio u istinsko, dramsko i ritualno izlaganje nekoga događaja, neke kultne radnje kakvu susrećemo u *Mitu o Ozirisu i Izidi*.

Gore iznijeto uticalo je da je egipatska, ničim neometana priča, odnosno bajka mogla do maksimuma razviti svoje „unutarnje pripovjedne mogućnosti time i unutrašnje mogućnosti karakterizacije lika“, što je slučaj i s mitološkim pričama drevne Helade u kojima se ista mitološka, odnosno vjerska tema obrađuje na razne načine, a likovi božanstava crtaju po volji.

Gore izloženo lijepo se odrazilo u nekoliko bajki, odnosno pripovjesti, kao što je *Pripovjest o Sinuhe*; *Pripovijest o brodolomcu*, ili pak mitološka legenda *Istrebljenje ljudskoga roda*; *Pripovijest o dva brata*; *Unamunovo putovanje u Fenikiju*; *Bajka o ukletom kraljeviću*; *Legenda o faraonu Khufu* (Keopsu) i *magima* i njima sličnim bajkama i pripovjestima koje su nesumnjivo uticale na razvoj književnih vrsta kod drevnih Hebreja, što je i razumljivo ako se podsjetimo činjenice da su oni nekoliko vjekova proveli u starom Egiptu gdje su se susreli sa visokom egipatskom civilizacijom, odnosno kulturom i dostignućima na polju arhitekture, vajarstva, književnosti i drugih duhovnih postignuća.

Kad smo već kod epske književnosti, uzgred dodajmo da su proizvodi kolektivnog duha u kojima se ogleda najranija slika postanja i opstojnosti univerzuma, svijeta bogova i ljudi i života uopšte, kao što su mitovi i epovi o stvaranju te pripovjesti bajke, basne i priče, ukoliko nisu plod fantazije, osmišljene predstave, izraz čovjekova određenja, stava prema prirodi i društvu. Kao

takvi ti su plodovi duha po svojoj suštini logičke predstave, odnosno razmišljanja i domišljanja o postanju i uređenosti bivstvjućega svijeta, odnosno promišljanja o njegovoj omudrenosti i silama koje ga održavaju.

Oni se, kao plod prirodne, urođene svijesti naroda, iako ih većinom stvaraju obdareniji pojedinci, javljaju u sličnom ruhu u svim krajevima svijeta i prenose se s generacije na generaciju unutar čitave zajednice koja tu duhovnu baštinu obogaćuje i mijenja, pritom zadržavajući jezgro iste, što će reći kolektivni nazor na postanje i uređenost svijeta i života.

Prirodni osnov umnih ostvarenja izraženih u mitovima, epovima, bajkama i pričama jeste osobita duhovnost članova određene zajednice, duhovnost kao posebna struktura, sklop duhovnih sila koji se, kao spoj višesložnih sposobnosti označava i nazivom temperament pod čim se podrazumijeva *zaokruženi životni lik*, hoću reći, način života i svjesnog djelovanja.

Na postanje umnih tvorevina podjednako utiče i rodno mjesto, rodna gruda, odnosno zavičaj kao sklop, skup posebnih prirodnih okolnosti koje karakterišu prostor u kojemu obitava i djeluje neki narod. Baš te okolnosti odlučujuće utiču na razvoj ovakvih i onakvih duševnih osobina koje utiču da ljudi koji borave u takvom prostoru skoro podjednako doživljava prirodnu okolinu, pojave u njoj i samo društvo, odnosno društveni i lični život. To pak utiče da pogled, nazor *na samo postanje* i opstojnost te na krajnji cilj života čovjeka, prirode i samih bogova takve zajednice bude upriličen na toj osnovi i, da bude odraz njezina životna iskustva u datim okolnostima.

Osim toga, mitsko se, i uopšte književno stvaralaštvo – kao idejni, sagledani i idealni, uzorni stavovi nastali pod uticajem doživljenog trenutka koji čini bit mitova i epova, priča i bajki, stavovi primjenjeni na *konkretne prilike života*, kao mišlju i osjećanjima dokučeno objavljenje neke istine, odnosno intuitivno dokučen i misaono opravdan i svrhovit krajnji cilj kojemu

valja svjesno težiti – karakteriše time što to iskustvo dobijeno iz proživljenog trenutka, prvobitnom čovjeku, i nama samima, stoji u svijesti kao odslik doživljenog, ovu u potpunosti obuzimajući. Iz toga doživljenog intuitivnog motrenja rađaju se duhovni pojmovi kao stanovita određenja, odnosno značenja koja dalje vode omudrenosti života. To se značenje bitno razlikuje od umijećem pažljivo konstruisane pouke, što je razumom podjednako primamo i drugima prenosimo⁶.

Kad je, međutim, riječ o strukturi i funkciji epova i mitova, priča i bajki i međudnosa ovih književnih tvorevina, savremeni istraživači su mišljenja da se ove književne vrste međusobno prepliću i prožimaju, nadopunjuju i obogaćuju.

Što se tiče porijekla, u nauci se vjeruje da je izvor mita, koji prema bajci i epu predstavlja određenu metastrukturu, kulturna radnja, odnosno religijski obred. Religija, po mišljenju modernih istraživača ovih književnih vrsta, kao što su Vladimir Prop, P. A. Grincer i drugi, ima izvor u bajci⁷.

Kad je riječ o *lirskoj* poeziji, čije je svojstvo izražavanje osobnih doživljaja, čuvstava i misli, ona se po tematici koju opjeva dijeli na vjersku i svjetovnu.

Vjersku lirsku poeziju bliskoistočnih naroda sačinjavaju *lirske pjesme ispevane u čast određenih božanstava*, kao što su u sumerskoj književnosti: *Dumuzi i Inanna – Ljubav u giparu*, *Dumuzi i Inanna – Ljubavna ekstaza*, *Inanna i kralj – Blagoslov*

⁶ Up. Albert Bazala, *Heziod*, „Matica Hrvatska“, Zagreb 1970, str. 59. i d.

⁷ O funkciji, strukturi mitoloških priča, epova i bajki uporedi: G. Dumézil, *Mythe et épopée* I–III, Paris 1968–1973; Eliade, *Le Mythe de l' éternel retour*, 1949; E. O. James, *Myth and Ritual in the Ancient Near East*, London 1958; P. A. Grincer, *Epos drevnego mira*, Moskva 1972; E. M. Meletinski, *Poetika mita*, „Nolit“, Beograd 1983. (Preveo s ruskog Jovan Janićijević); Vladimir Prop, *Morfologija bajke*, Beograd 1982. (preveo s ruskog Petar Vujičić i drugi.)

za svadbenu noć, i Šu i Tefnut – Vjenčanje u Ombosu, iz egipatske književnosti.

Navedene pjesme, iako je u njima riječ o božanskim bićima, po sadržaju i načinu opisivanja likova umnogome nalikuju na svjetovnu ljubavnu liriku što opjeva senzualnu ljubav dvaju ljudskih bića. Ništa neobično ako prizovemo u pamet činjenicu da su ovakve pjesme imale kulturni, odnosno obredni karakter i bile recitovane u vrijeme smjene godišnjih doba, odnosno u doba proljetnih svetkovina u čast ponovnog buđenja generativnih sila Majke Zemlje, kad se čitava priroda zaodijeva u zeleno ruho; u vrijeme kad su se bogovi smrti, odnosno zime, što ju oličavahu egipatski Seth, kanaansko-ugaritski Moth, sumerski Nergal i žena mu Ereš-ki-gal, povlačili pred bogovima koji oličavahu buđenje i rast vegetacije. Takvi su egipatski bogovi Šu i Tefnut, sumerski Inanna i Dumuzi (u Vavilonu Ištar i Tammuz) ugaritski Anat i Baal-Alijan itd.

Po sebi je jasno da se u tim svetkovinama u najstarija vremena slavio povratak *duha prirode*, odnosno *biljnog duha*, što je uticalo na stvaranje mitova o gore navedenim „bogovima prirode koji umiru i uskrsavaju.“

Himne ispjevane u čast određenih božanstava koje tvore himničku poeziju svakako su veći i značajniji dio vjerske lirske poezije. U himnama, to jest pohvalnim pjesmama, odnosno hvalospjevima, određenom božanstvu stari je Egipćanin, jednako kao i Sumeranin, Vavilonjanin i Asiranin izrazio svoja najdublja i najiskrenija vjerska osjećanja i odnos prema bogu. Mesopotamljanin se, kao i Egipćanin, u tim himnama ne moli bogovima samo da bi mu podarili bolji život već on od bogova traži da osiguraju pravičan društveni poredak, jer su upravo bogovi ti koji sve čuju i vide, a pošto su u njihovim očima ovi dobri i pravedni, oni mogu i hoće da kazne zlo.

Osim toga, u mnogim se himnama osjeća spontani izliv radosti životu i zahvalnost za sve ljepote ovoga svijeta što ih

besmrtno božanstvo udijeli smrtnom čovjeku. U tom se smislu u egipatskoj himničkoj poeziji ističe prelijepa i dražesna *Himna Atonu* faraona Akhenatona, odnosno Amenhotepa Četvrtog iz četrnaestog stoljeća za kojom slijedi *Velika himna Amonu* u kojoj se Amon, odnosno Amon-Ra veliča kao tvorac neba i zemlje, bogova i ljudi; dalje *Himna Amon-Ra-u* u kojoj se Amon-Ra veliča ne samo kao tvorac „bogova, ljudi, životinja i biljaka“, već se, štaviše, opjeva i njegova uspješna borba s Apofisom, odnosno Apepom, iskonskom aždajom koja bogasunce Ra napada svake noći dok plovi podzemnim Nilom gdje se nalazi carstvo umrlih Duat, odnosno Tuat.

Svoju zahvalnost Nilu kao hranitelju drevni je Egipćanin izrazio u lijepoj *Himni Nilu*, dok se u *Himni Ozirisu* opisuje što je ovaj bog učinio za ljudski rod, kao i njegov značaj u staroegipatskom panteonu.

Od *sumerskih* himni bogovima ističu se: *Himna boginji pravde Nan-še*, *Himna Nergalu*, *Himna Ninurti*, *Himna Inanni*, Enheduane kćerke Sargona Velikog te *Hvalospjev En-lilu*.

Među *vavilonskim* himnama bogovima zacijelo je najljepša i najslavnija *Himna Šamašu*, bogu sunca za kojom slijede: *Himna boginji Ištar* te *Himna Marduku* kojima pridružujemo i jedan, više psalam na himnu iz Asirije u čast boga En-lila.

Psalmima se posebno ističe stara *hebrejska* književnost koja u tom pogledu svoj uzor ima u kanaansko-ugaritskoj književnosti u kojoj su *psalmi* bili sastavni dio kulturnog pjesništva. U prilog tome ide činjenica da psalmi spadaju u najstarije književne vrste u *Starom zavjetu*.

Starozavjetni psalmi, koji spadaju u čistu poeziju, po obliku dijele se na *narodne* i *individualne tužbalice*, *hvalospjeve* i *zahvalnice*. *Knjiga psalama* koja obuhvata stotinu i pedeset pjesama izvanredne ljepote vršila je i vrši veliki uticaj na poeziju mnogih naroda.

Stara hebrejska književnost poznaje i *proročku* književnost,

književnu vrstu poznatu i u književnosti drevnog Egipta, Vavilona i donekle Kanaana.

Proročka književnost, od samoga početka u osmom vijeku prije Hrista odlikuje se bogatstvom jezika i stila, maštovitošću opisa i parabolama izrečenim egzaltiranim tonom, zbog čega se i ubraja u „vrhunske domete pjesništva i besjedništva“ u *Starom zavjetu*.

Budući da su se na cijelom Bliskom istoku, sa izuzetkom starih Hebreja, vladari smatrali ne samo sinovima vrhovnog božanstva kao apsolutnog gospodara nebeske i zemaljske, kao odraza nebeske države, već i namjesnicima i sveštenicima njegovim, to se u vjersku lirsku poeziju mogu svrstati i *himne vladarima*, odnosno himne faraonima u Egiptu i *himne kraljevima* u Mesopotamiji u kojima se oni veličaju kao božanstva. Predmet opjevanja tih himni često su podvizi i pobjede vladara, a nerijetko njegove sveštenečke funkcije, tako tvoreći *himničku biografiju*. Takve su, uzmimo, himne u čast faraona Sesotrisa Trećeg ili pak himna u čast kralja Šulgija⁸.

Himne vladarima, koje se mogu razumjeti i kao „svjetovni oblik himni bogovima“, pjevane su prilikom određenog obreda, ustoličenja kralja, posvećenja vladareve statue itd.

Kao što su himne vladarima posredno upućene bogu-zaštitniku samog vladara tako se i *himne-tužaljke*, odnosno tužbalice – mada ispjevane u spomen razaranja nekoga grada ili češće hrama koji je za stanovnike, odnosno vjernike imao presudan značaj – obraćaju mjesnom božanstvu, odnosno božanstvu hrama, zazivajući božanstvo da se vrati i osveti svoj razoreni grad, odnosno hram. Budući da je u arhajskoj Mesopotamiji dolazilo do čestih razaranja i pustošenja gradova (kakvu je sudbinu Egipat doživio u vrijeme provale Hiksa) ti su događaji

⁸ *Himne vladarima*, u kojima se opjevaju njihovi podvizi, slične su ranije navedenim *pobjedničkim pjesmama*.

služili kao stalan izvor inspiracije mesopotamskim pjesnicima, od kojih se jedan još prije tri i po hiljade godina vjeka da su odavno sve pjesničke teme iscrpljene. Među himne-tužaljke svakako idu *Prokletstvo Akada-Ekur je osvećen, Propast Ura*, te pet himni-tužaljki o propasti, odnosno razorenju Jerusalema, godine 587, od strane vavilonskog kralja Nabukodonosora (604-562).

Stil gore navedenih vrsta himni krajnje je jednostavan, jezik jezgrovit, a rečenice kratke i ispunjene sjetom.

Himne-tužaljke i himne bogovima recitovane su uz određene religijske obrede vezane za stanovite svečanosti izvođene uz ples i muziku.

Tako gledajući na stvari, *himnička poezija* bliskoistočnih naroda pokazuje se kao dio umjetničke cjeline koju sačinjavaju dramsko recitovanje, ples, gluma i muzika.

Molitve božanstvima predstavljaju posebnu vrstu vjerske lirске poezije, razlikujući se od himni ne samo širokom lepezom obuhvaćenih predmeta, već i načinom obraćanja božanstvu. U njima, naime, lice, s jedne strane, tuži i kaje se, a s druge, preklinje i moli božanstvo da mu udijeli sreću i pruži pomoć u nevolji. Kako su gotovo sve bile prigodnog karaktera, namijenjene izvođenju određenog magijskog obreda, u ime čega i nose naslov, kao recimo, Bajalica, Inkantacija itd, one, kao i molitve vatri, soli, vodi, to jest magijskim izvorima moći, spadaju u *magijsku književnost* veoma zastupljenu kako u Mesopotamiji tako i u starom Egiptu. Sasvim je na mjestu što drevni Hebreji, kao izraziti monoteisti, ne poznaju ni mitove, odnosno mitološke pripovjesti o pojedinim božanstvima, ni molitve upućene tim božanstvima.

U magijsku književnost nesumnjivo spadaju i *basme*, najstarija i najjednostavnija poezija kako u Mesopotamiji tako i u Egiptu. Basma, koja ide za tim da čaranjem, bajanjem postigne određenu svrhu, koristi žive slike, odnosno poredbe, metafore i sintaksički paralelizam stihova, što sve doprinosi njezinoj izražajnosti i

efektnosti. Susrećemo ih u obredima apotropijskog karaktera, magijskim formulama i liječničkim receptima. Oblik basmi uzimaju i *uspavanke* što ukazuje na starost i sekularnost basmi kao „preživjelih primjeraka svjetovne i narodne poezije“ neovisno od propisanih rituala i dvorskog ceremonijala.

Svjetovnu lirsku poeziju tvore ljubavno pjesništvo i mudrosna književnost.

Ljubavno pjesništvo, u kojemu pjesnik uistinu otvara svoju dušu i pjeva kako mu ljubavna čežnja nalaže, susreće se u lirici drevnog Egipta i starih Hebreja, dok se u književnoj baštini stare Mesopotamije mogu tu i tamo susresti samo blijeđe imitacije.

U tim se pjesmama staroegipatski pjesnik čas tuži, čas raduje; čas se ljuti na voljenu draganu; čas je opet opčaran njenom tjelesnom ljepotom, goreći od pohote za njom; sad je opet prekoračio što je tako jogunasta pa ne haje za njegove ljubavne jade. U drugim pjesmama, opet, svoju draganu podsjeća na cvjetne livade, potoke i šumarke sa pticama koji bijahu svjedoci njihove ljubavi što ju pjesnik opisuje gotovo senzualistički.

Egipatsko ljubavno pjesništvo može se podijeliti na cikluse s obzirom na temu i način prikazivanja ljubljene, odnosno ljubljenog koji se upoređuje sa sokolom i labudom, konjem i gazelom. Isto tako, ono se može podijeliti s obzirom na način prikazivanja *lirskog subjekta* u pjesmi koga mogu zastupati podjednako muškarac i žena, kao i personifikovane biljke.

I hebrejska književnost starine poznaje ljubavnu poeziju sačuvanu u *Starom zavjetu*. Najčuvenije djelo posvećeno ljudskoj ljubavi ne samo u hebrejskoj već i u svjetskoj književnosti svakako je Šir haširim (*Ásma asmâton, Carmen carminun, Pjesma nad pjesmama.*) U pitanju je zbornik ljubavnih i svadbenih pjesama izvanredne ljepote i draži koji je vjekovima vršio i vrši golem uticaj na ljubavnu poeziju širom planete.

Budući da je svojstvo lirske poezije opjevanje ne samo ljubavnih osjećanja već i iznošenje ličnih pogleda i misli o životu

jedinke i čitavog društva, o nepravdi i zlu što snalazi ljude na ovome svijetu, kao i opisivanje zagrobnog života, to se u lirsko pjesništvo s pravom ubraja *mudrosna književnost* koja se dijeli na didaktično (gdje ubrajamo prenja ili nadmetanja) kontemplativno ili refleksivno i introspektivno ili pesimističko pjesništvo.

Didaktično i kontemplativno ili refleksivno pjesništvo, sa filozofijskim ili moralističkim sadržajem, raspravlja o patnjama i stradanjima koja snalaze pojedinca i zajednicu, o čemu govore *tužaljke* i *proročanstva*; o redu i poretku i lijepom ponašanju, što je predmet *pouka* i *savjeta*, *izreka* i *poslovice*, kao i o smislu i svrsi ljudskoga života, o čemu govori misaona, sjetna poezija bliskoistočnih naroda, kao što je *Pjesma harfaša* u staroegipatskoj poeziji ili pak sumerska poema *Čovjek i njegov bog*, ili akadaska poema *Hvaliću Gospoda mudrosti*, kamo ubrajamo i *Knjigu o Jovu iz Biblije*.

Ne bi trebalo zaboraviti da je mudrosna književnost drevnog Bliskog istoka prožeta inicijacijskom, odnosno vjerskom mišlju kojoj je svrha mudrost, jer samo ona vodi sjedinjenju s kosmičkom sviješću.

Budući da je didaktično, kao i kontemplativno pjesništvo bilo namijenjeno ne samo užim, obrazovanim, već i širim slojevima, ono je – za razliku od strogo inicijacijske književnosti koja se odlikuje dubokom simbolikom, što je slučaj s egipatskom *Knjigom mrtvih* i religijsko-filozofijskim epom *Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom* – izloženo na jasan i slikovit način.

Recimo i to da je didaktična književnost drevnih Sumerana, Vavilonjana i Egipćana vršila snažan uticaj na hetitsku, feničku i drevnu hebrejsku književnost. Ova se posebno odlikovala mudrosnom književnošću koju u *Starom zavjetu* sačinjavaju: *Knjiga mudrosti*, *Mudre izreke*, *Knjiga Sirahova*, *Jov*, *Propovjednik*, kojima se dodaje netom navedena *Pjesma nad pjesmama*.

Kao što himne-tužaljke govore o patnjama i stradanjima stanovnika određenog grada što ga je neprijatelj razorio, zbog čega se s pravom ubrajaju u mudrosnu književnost, tako i egipatske *tužaljke* govore o propasti staroga društvenog poretka i morala i o zlu što ga za sobom povlači bezvlađe i anarhija, što je Egipat snašlo nakon pada Staroga kraljevstva, za čim je uslijedio period bezvlašća poznat kao Prvo međustanje (2300-2100). Upravo nam ovo stanje opisuje čuvena tužaljka nazvana *Opomena jednog egipatskog mudraca* i pripisana mudracu Ipuuru (*Ipuveru*.)

Dok mudrac Upu-ur opisuje stvarno stanje što je zadesilo Egipat, dotle nam u *Nefer-rehu*-ovom *proročanstvu* mudrac Nefer-rehu proročanski govori o budućim bunama i razaranjima, pljačkama i gladi, nasilju i bezvlašću, te o gubitku svih moralnih normi, što će u doglednoj budućnosti snaći Egipat i njegove stanovnike. Sudeći prema plastičnom prikazu užasa što ih donose prevrati i bune i ovo djelo je nastalo u vrijeme Prvoga međustanja ili najkasnije u vrijeme Dvanaeste dinastije (1991–1786) mada je smještena u vrijeme Četvrte dinastije (oko 2613–oko 2494).

Kako uzroci društvenih prevrata, buna i revolucija uvijek vuku u daleku prošlost i kako su umniji ljudi u svim kulturnim sredinama mogli nazrijeti buduća stradanja, nikakvo čudo što su svojim savjetima i poukama nastojali preduprijeti takvo stanje. Imajući na umu upravo pravedno vladanje državom i moralno, praktično ponašanje građana u društvu, umniji pojedinci iz učene i dvorske sredine pribjegavaju pisanju *Pouka* i *Savjeta*, čime se odlikuje egipatska književnost, te *izreka* i *poslovice*, što je bila odlika sumerske, vavilonske i hebrejske književnosti.

Da bi *Poukama*, odnosno *Savjetima* osigurali valjanost pripisuju im autorstvo nekoga vladara ili mudraca iz starine. Tako nastaju: *Pouka vladara Akhtija sinu Merikaru*, nastala oko 2000. godine, u kojoj faraon savjetuje sina-nasljednika kako da se

postavi prema podanicima, uzgred ga upoznavajući sa društvenim prilikama u susjednim zemljama. Dalje, *Pouka za Amen-em-opeta*, sina *Ka-nakhtija*, postanjem iz sedmog ili šestog stoljeća prije Hristova rođenja, ispunjena je moralističkim stavom i pozivanjem na red što ga čuva božanstvo i opomenom da je smrtni čovjek u poređenju s bogom ništa. Ova je *Pouka* značajnija od ostalih utoliko što se u njoj našao izvor *Mudrim izrekama* biblijskih *Mudrosnih knjiga*.

Osim toga, značajna je i *Pouka Amen-em-heta Prvog za sina Sesotrisa* u kojoj ubijeni faraon, utemeljitelj Dvanaeste dinastije koja počinje 1991. godine prije Hrista, priča sinu kako su ga pobunjenici zbacili s vlasti, ujedno mu savjetujući da bude oprezan i da nikome ne poklanja vjeru, jer će mu to doći glave.

Od svih je pouka najstarija i najčuvenija *Pouka Ptah-hotepa* (Ptahotepa) nastojnika faraona Izezija iz Pete dinastije (2494–2345) u kojoj ovaj visoki dvorski činovnik i mudrac daje savjete i upute sinu kako da se postavi prema višima i nižima po vlasti; kako da se ophodi prema gospodarar, a kako prema sluzi; kako da se ponaša u porodici, društvu i životu uopšte, dajući mu dragocjena zapažanja o ljudima, onim drskim i onim skromnim, o pretvornim i iskrenim, što je doprinijelo da ova *Pouka* postane uzorom drugim poukama.

Stil, odnosno *jezik* staroegipatskih Pouka je jezgrovit, ugladen i biran, što se može reći i za jezik sumerskih i hebrejskih zbirki izreka (pripisanih državniku i mudracu Solomonu koji djeluje između 970. i 931. godine prije Hrista) izraženih *jedro i epigramskim* književnim jezikom, za razliku od izreka i poslovice drevnih Vavilonjana obučenih u ruho metafore i stiha.

Drugi, možda najznačajniji dio mudrosne književnosti, jeste *kontemplativno* pjesništvo posvećeno pitanjima čovjekova postanja i svrhe življenja na ovome svijetu i u zagrobnom životu.

U toj vrsti pjesništva prastari pjesnici drevnog bliskog istoka u ta, tamom obavijena vremena, postavljaju tako nam bliska

pitanja: što je život, što smrt; što bol i patnja; što radost i veselje; što red i pravda; što anarhija i nepravda; što ljubav i prijateljstvo; što mržnja i neprijateljstvo; što, pak, božanstvo i njegova mjerila pravde; što smrtni čovjek i njegov pogled na ovozemaljsku nepravdu i božanstvo koje počesto jednim okom gleda na ljudske patnje, nepravdu i zločin.

Sumnjajući u božanstvo i njegova mjerila pravde drevni je Mesopotamljanin, jednako kao i Hebrej i Egipćanin, stao sumnjati i u zagrobni život, savjetujući svojem srcu da uživa na ovome svijetu, jer se sa onoga ionako niko nije vratio da nam ma što o njemu kaže.

Navedena pitanja predmet su gore citirane sumerske poeme *Čovjek i njegov bog*, sumerska varijanta pravednog Jova; akadске poeme *Hvaliču Gospoda mudrosti*, akadská varijanta pravednoga Jova; hebrejske poeme *Jov* i *Pjesme harfaša* - najvjerojatnije posebna pjesnička vrsta staroegipatske književnosti kojoj je osnovna tema problem života i smrti na zemlji i zagrobni život.

Prenja ili *nadmetanja* spadaju u didaktičnu poeziju utoliko što se ova vrsta književnosti, u liku određenih lica različitih zvanja, te personifikovanih životinja, metala ili biljaka, dotiče pitanja ljudskog duhovnog i materijalnog napretka, dostignuća i značaja što ga ta dva lica u dijalogu imaju za ljudsku kulturu. Takva su prenja, nadmetanja u sumerskoj književnosti: *Emeš i Enten*; *Inanna odabira zemljoradnika*; *Pronalazak i posvećenje trnokopa*, u akadskoj *Razgovor tamarisa i palme* itd.

Pojava didaktičnog, odnosno kontemplativnog pjesništva jasno ukazuje da su drevni Mesopotamljani i Egipćani pored radosti spoznali i tegobe života, naročito u vrijeme raznih pobuna, razaranja i pustošenja, kada nestaje blagostanja pojedina i čitavog društva, kad dolazi do anarhije i haosa što dovodi do opšte bijede i duhovnog bespuća, time i do očajja i samoubistva. U tim se vremenima čovjek *ne raduje rađanju sunca na istoku, ne privlači ga ovaj beznadni i besciljni život iz koga često*

izlaz traži u smrti. To je vrijeme kad čovjek postaje sve uvjereniji u neispravnost ljudskih pothvata, u prolaznost, u *čovjekovu nemogućnost da dosegne do apsolutnog dobra kao svrhe življenja koja bi ovozemaljski život činila opravdanim.* Upravo ovakva mračna razmišljanja o ovozemaljskom životu u drevnoj Mesopotamiji i Egiptu izrodila su *introspektivno*, u sebe zagledano, odnosno *pesimističko* pjesništvo ispunjeno dubokim sumnjama.

Najbolji primjer ovoga pjesništva u staroegipatskoj književnosti nesumnjivo je religijsko-filosofijski ep *Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom*, nastao oko 2200. godine prije Hrista, upravo u vrijeme Prvoga međustanja obojenog ustancima, pustošenjem i anarhijom, što je uslijedilo nakon pada Staroga kraljevstva u kojemu je drevni Egipćanin isticao puninu života, *ličnu preduzumljivost, akciju i slobodu djelovanja.* Ovome djelu, kao jednom od najveličanstvenijih plodova duhovne kulture čovječanstva, po „pesimističkom“ tonu u književnosti drevne Mesopotamije odgovara dijalog nazvan *Razgovor gospodara i sluge*, nastao u prvom hiljadugodištu prije Hristova rođenja, u vrijeme gašenja mesopotamske civilizacije, u vrijeme kada Mesopotamljanin uistinu vjeruje da u *ovozemljaskom životu nema istinskog dobra poradi kojega bi se isplatilo živjeti.* Iz toga on, kao i Egipćanin iz Prvoga međustanja, izvlači zaključak da je smrt bolja od života i da u njoj treba potražiti izlaz i utočište.

3. *Forma i stil – ocjena umjetničke vrijednosti sumersko-akadske, hebrejske i egipatske epske i lirske poezije*

Što se tiče forme i stila epske i lirske poezije oni se donekle razlikuju u mesopotamskoj i egipatskoj književnosti.

Forma, vanjski oblik *egipatske lirske poezije* pruža sljedeću sliku: pjesma se dijeli na strofe unutar kojih se stihovi mogu podudarati bilo srokom bilo po smislu, ili pak biti jedan dru-

gome sučeljeni, to jest antitetični. Druga se strofa može misaono nastavljati na prvu ili s njom tvoriti antitezu.

Forma *mesopotamske epske i lirske poezije* pruža slijedeći izgled: pjesma, odnosno ep i mitološka priča sastoji se iz stihova od kojih se svaki može dijeliti na dva polustiha; dalje, svaki stih ima određen broj naglasaka, tvoreći zaokruženu rečenicu. Jedan par stihova čini polustrofu, dva para tvori strofu kao zaokruženu misaonu cjelinu.

Posjedovanje strofe sa paralelnom ili antitetičnom ravnotežom misli, čime se posebno ističu mesopotamska poezija i hebrejski psalmi, glavna je odlika poezije gotovo svih naroda drevnog Bliskog istoka: Sumerana, Egipćana i posebno Vavilonjana, Hebreja i Ugarićana.

Osnovna osobina starog hebrejskog pjesništva bila je paralelizam i simetrija stihova. Što se tiče *izraza* u poeziji *Staroga zavjeta*, on je ekspresivan i slikovit, ritam slobodan, dok rimu susrećemo u starijim poetskim ostvarenjima.

Strofa sa paralelnim ili antitetičnim mislima potiče iz najstarijih vremena, a najlakše se raspoznavala i koristila kao stih u epskoj i lirskoj poeziji, mada u tu svrhu jedna i druga koriste i aliteraciju.

Kad je riječ o *stilu* bliskoistočne epske i lirske poezije, valja istaći da se bogatstvo misli sadržanih u najboljim epskim djelima Mesopotamije, te himnama i psalmima drevnih Egipćana, Mesopotamljana i Hebreja, kao i uopšte maštovitost lirske poezije, takmičila s ljepotom jezika, što se posebno osjeća u lirici drevnog Egipta. Staroegipatski lirski pjesnik je, naime, svjesno težio stilskim obilježjima poezije, što će reći upotrebi slabo poznatih riječi i izraza, te metaforičnom i alegorijskom izražavanju. Riječju, težio je biranom i nesvakidašnjem jeziku, što nam lijepo ilustruje *Tužaljka Haheperre-Snuba*, asirska himna, odnosno psalam bogu En-lilu, *Pouka nadstojnika Ptah-hotepa* itd.

Naspram rečenog o formi i stilu, kad smo kod ocjene umjetničke vrijednosti pojedinih književnih rodova i vrsta, to

počesto nije jednostavan posao, čemu je više razloga. S jedne strane, poteškoću stvara koliko često neznatan broj sačuvanih djela određenog književnog žanra, toliko i fragmentarnost tekstova, a s druge, još uvijek nedovoljno poznavanje jezika izvornika. Navedeno posebno vrijedi kad je riječ o jeziku poezije kao proizvodu ljudske uobrazilje, s razlogom što riječi u poetskom tekstu poprimaju preneseno značenje. To je razlog zašto je ponekad teško utvrditi da li pred sobom, misleći na izvorni tekst, imamo prozno ili poetsko djelo, mada često u pogledu sadržaja, nije teško ustanoviti kojem književnom rodu ili vrsti ono pripada. Ovo tim prije što je prelaz iz proze u poeziju, odnosno iz običnog u uzvišeniji način izražavanja u svim književnostima drevnog Bliskog istoka, zbog fleksibilnosti jezika, bio jednostavan.

4. *Poema o pravedniku-patniku i problem ljudske patnje*

Pitanja pravde i nepravde, dobra i zla, grijeha i kazne, te opravdanosti ljudske patnje zaokupljala su čovječanstvo od pamtivjeka.

Kad je riječ o *patnji* i *trpljenju* koje doživljava pravedan čovjek, potom o uzrocima i načinu da se patnja otkloni, na to su pitanje stari narodi drevnog Bliskog istoka davali različite odgovore.

Učeni ljudi i teolozi drevnog *Sumera* ispovijedali su i podržavali naučavanje da su čovjekove nedaće, odnosno patnje posljedica njegova grešnog djelovanja i samih nedjela. Po njihovom istinskom osvjedočenju niko, naime, nije bezgrešan, kao što se to kaže u poemi *Čovjek i njegov bog*:

*Nikada majka bezgrešno ne rodi dijete,
... smrtnika odvajkad bezgrešna ne bi.*

Da bi se čovjek oslobodio patnje kao posljedice grešnog postupanja dužan je da se, po sumerskim teolozima, usrdno moli

bogovima i bude im pokoran da bi mu se oni smilovali i od nje ga oslobodili.

Kod drevnih *Akađana*, kao posljednika drevnih Sumerana, susreće se drugačije poimanje uzroka patnje. U prva dva pjevanja, odnosno tablice epa *Hvaliću Gospoda mudrosti*, pravednik se, naime, pita kako to da ga snalaze tolika zla i nevolje kad je živio u skladu s pravdom i zakonom, klonio se zla, pomagao siromašnima, poštovao bogove? Ne mogavši to pojmiti kod njega se rađa sumnja u ljudska i božanska mjerila pravde i pravičnosti, dobra i zla pa se pita: da li je ono što je za čovjeka moralno dobro i pravedno takvo i za višnje bogove?

Rješenje patnje autor akademskog *Epa*, odnosno akademski teolozi, *mutatis mutandis*, ipak vide u obraćanju bogu koji će ga na kraju osloboditi, što se i desilo akademskom pravednom paćeniku.

Drevni *Hebreji*, slično Sumeranima, u najranijem razdoblju svoje istorije, u vrijeme patrijarha (1850-1500) kada i nastaje usmeno *predanje* o pravednom Jovu, duboko su uvjereni da je čovjekova patnja posljedica njegova grijeha. Upravo u to pravednog Jova žele uvjeriti njegova tri prijatelja - Elifas Temanac, Baldad iz Šuaha i Sofar iz Mineja - dok on uporno tvrdi da je nedužan, negodujući protiv božje samovolje⁹.

U kasnijem razdoblju problem ljudske patnje stari Hebreji i ostali Semiti nastoje riješiti kolektivnom odgovornošću, što će reći da pravedan čovjek trpi zbog nepravednih ljudi u društvu. Protiv takvog poimanja patnje ustaju proroci koji u prvi plan stavljaju ličnu odgovornost, što znači da će svako dobiti po zaslugi.

Problem patnje u *Poemi o Jovu* rješava se autorovim dokazivanjem da je čovjek odveć ništavan prema svemogućem i

⁹ Suprotno gornjem, francuski filosof R. Žirar smatra da Jov pati, jer je *žrtveni jarac, ispaštalac svoje zajednice*, o čemu up. *Stari put grešnika*. Novi sad 1989, str. 10. (Prevela sa francuskog Frida Filipović). Mišljenja smo da je problem patnje u gornjem djelu dosta pojednostavljen i jednostrano prikazan.

sveznajućem Bogu (koga naziva čas Eloh, čas Eljon, čas Šadaj, čas Jahve) da bi mogao razumjeti njegove namjere i put koji svaki čovjek mora proći od rođenja do smrti. Njegovo je da bude beskrajno odan bogu koji ga na kraju neće napustiti, već suprotno, za vjernost obilno nagraditi, što se i desilo biblijskom Jovu.

Kad je riječ o razumijevanju patnje kod starih *Egipćana* izraženom u religijsko-filosofijskom epu *Čovjek umoran od života razgovora sa svojom dušom*, nužno je naglasiti da po njima patnja, individualna ili kolektivna, vodi omudrenosti i istini, što je oličeno u vagi, tome prastarom simbolu ravnoteže života i smrti kao dviju poluga kružnog procesa, vječnog tkanja života u kojemu se smrt, umrli pokazuje samo kao osnova, supstrat za novi život. Proces sličan sazrelom žitu bačenom u crnu zemlju iz kojeg će putem sublimacije nastati novi život, klica koja će stasati u stabljiku, donijeti plod i tako unedogled.

To i jeste razlog zašto se patnikova duša, Ba kao oličenje svijesti, iščuđuje što on priželjkuje smrt kao da je ona nešto sasvim drugo od života.

5. Sastav, sadržaj, vrijeme postanja i jezik Poema o pravednom paćeniku

Sumerska poema *Čovjek i njegov bog* s obzirom na sadržaj dijeli se na četiri dijela. U prvom dijelu – poslije uvoda, stihovi 1–9, u kojemu se govori o tome kako čovjek treba da hvali i slavi Ličnoga boga – od 10. do 20. stiha, pjesnik uvodi bezimenu osobu koja se, skrhana raznim nevoljama i boleštinama, obraća bogu molitvom i plačom, ali ne kao izrazom nerazumnog cmizdrenja, kao što bi to htio uvaženi prof. dr S. N. Kramer¹⁰, već kao izrazom beskrajne odanosti i duboke vjere u svoga boga.

¹⁰ Upr. Samuel Noah Kramer, *Historija počinje u Sumeru*, „Epoha“, Zagreb 1966, str. 127. i d. (Prevela s engleskog Vesna Krmptić).

U drugom, središnjem dijelu, stihovi 26–56, slijedi patnikovo otvaranje duše svojemu bogu i tuženje nad zlostavljanjima što ih neopravdano trpi od svojih bližnjih.

U trećem dijelu, stihovi 57–95, tuži se na zlu sudbinu, dok četvrti dio, stihovi, 96–116, sadrži patnikovu ispovjest grijeha i molbu za otkupljenje od njih. Iz završnih stihova, 124–140, saznajemo da je patnikova molba uslišena, da se bog odazvao molbama i oslobodio ga patnji.

Ep, odnosno *Poemu* postanjem valja situirati na kraj trećega ili na sam početak drugoga milenija prije Hrista. Gornjoj postavci kao valjan razlog može poslužiti činjenica da se dopuna akademskog epa, odnosno epske poeme *Hvaliču Gospoda mudrosti*, na čije je postanje gornja sumerska *Poema* nesumnjivo uticala, smješta u vrijeme prve vavilonske dinastije – između 1900. i 1711. prije nove ere. Ne treba zaboraviti činjenicu da svi rodovi i vrste akadsko-vavilonske književnosti nastaju pod velikim uticajem sumerske književnosti.

Jezik Epa, čija je osnovna odlika jasnoća, jezgrovitost i antitetičnost, jeste klasični sumerski kojim su napisana književna ostvarenja iz epske i lirske poezije kao što su *Lahar i Ašnan*, *En-Ki i Nin-mah*, *Postanje i posvećenje trnokopa*, *Gilgameš*, *Enkidu i donji svijet*, *En-lil i Nin-lil – Rođenje boga Nanne*, *Dumuzi i Inanna – Ljubav u giparu*, *Inanna i kralj – Blagoslov za svadbenu noć* i mnoge druge poeme.

Akadski ep, odnosno poema *Hvaliču Gospoda mudrosti* sastoji se iz četiri pjevanja, odnosno table, od kojih će prvo i drugo biti uzeto u razmatranje i prevedeno, dok se treće i četvrto izostavlja zbog ponavljanja sadržaja iz prva dva pjevanja.

Prvih petnaest stihova predstavljaju hvalospjev bogu Marduku. Nakon toga slijedi prekid do četrdeset i prvoga stiha. Autor *Epa* je u nama izgubljenom dijelu uveo ličnost pravednog paćenika koji ustaje protiv nepravde, zla i nevolja koje su ga snašle, pitajući se kako to da ga snađoše tolika zla i patnje kad

je živio u skladu s pravdom i zakonom, poštovao bogove, molio im se, prinosio im žrtve i ukućane učio čestitom životu (stihovi 10–31, Drugoga pjevanja). Ako pak živi čestitim životom čime je zaslužio da ga napadaju tolike bolesti, muče zlodusi, napuštaju njegov bog i boginja, svjetina ga smatra umrlim, a neprijatelji likuju nad njim (stihovi 50–116. Drugoga pjevanja).

Sumnjajući u vrijednosti života, ljudska i božanska mjerila pravde i pravičnosti naš se pravednik-paćenik rezignirano pita: da li je ono što je za čovjeka moralno dobro i pravedno takvo i za bogove, ili je u očima bogova zlo ono što je u očima ljudi dobro i pravedno (stihovi 32–37. Drugoga pjevanja).

Iz Trećeg i Četvrtog pjevanja vidimo da se patniku smilovao njegov Lični bog, oslobodio ga svih nevolja i odveo pred boga Marduka.

Nema sumnje da je problem pravde i pravičnosti, dobra i zla, patnje i trpljenja u prvim vjekovima drugoga hiljadugodišta prije nove ere u mesopotamskom društvu bio uveliko aktualiziran¹¹.

Prva verzija *Epa*, obuhvatajući prva dva pjevanja koja govore o nedaćama što su snašle pravednoga čovjeka, ali ne i o izbjavljenju od njih, najvjerojatnije je nastala na samome početku drugoga milenijuma, a možda i ranije. Gornjoj pretpostavci ide u prilog činjenica da su u vrijeme Prve vavilonske dinastije, kad dolazi do velike vjerske reforme, teolozi, nezadovoljni pesimističkim svršetkom *Epa*, dodali Treće i Četvrto pjevanje, odnosno tablicu, gdje se govori o tome kako pravedni paćenik ozdravljuje, vraća mu se imovina, poštovanje bližnjih i naklonost boga Marduka.

¹¹ O problemu pravde i pravičnosti, kao temeljnim načelima svakodnevnog života drevnih Mesopotamljana, up. dr. Marko Višić, *Misaoni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije*. Uvodna studija u djelo *Zakonici drevne Mesopotamije*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989, str. 65-66.

Jezik Epa, koji se odlikuje jezgrovitosti, paralelizmom i antitetičnošću, jeste akadski kojim je napisan i herojski *Ep o Gilgamešu*.

Poema o Jovu podijeljena je na četrdeset i dva poglavlja koja se, s obzirom na sadržaj i jezik, dijele na tri glavna dijela: uvod u prozi (1–2. poglavlje) središnji dio koji sačinjavaju dijalozi rasprave u pjesničkom obliku (3–42. poglavlje) i pogovor u prozi.

U *uvodu* se opisuje Jov kao pravedan i pobožan, bogat i sretan paganski rodovski starješina iz zemlje Us koja se smješta u Edom ili u Arabiju.

Satan, više manifestacija Đavola no sam Đavo kao otjelovljeno zlo, što će reći Satan kao kušač, time i desna ruka svoga Tvorca, Višnjega boga, stupa pred Gospoda sa ostalom njegovom djecom, odnosno slugama koje Biblija zove Nefilim. On odriče da je Jov pravedan i pobožan iz čiste vjere i ljubavi prema Višnjemu, tvrdeći da je takav, jer mu bog osigurava zemaljsku sreću, dok bi mu u suprotnom okrenuo leđa i promijenio ponašanje. Bog dopušta Satanu da iskuša njegova slugu Jova kojemu potom umiru djeca, nestaje bogatstva, napuštaju prijatelji i žena, da bi na kraju, obolivši od teške kožne bolesti, bio izbačen iz vlastite kuće. Nato mu se pojavljuju tri prijatelja, polunomadski rodovski poglavari iz Temana, Šuaha i Mineja.

U *središnjem*, glavnom dijelu *Epa*, odnosno *Poeme* smjenjuju se dijalozi između Jova i njegova tri prijatelja koji raspravljaju o grijehu i patnji, odnosno o opravdanosti ljudskog trpljenja. Jovovi prijatelji zastupaju uvriježeno mišljenje da je patnja kazna za grijeh, što će reći da Jov trpi, jer je grešan. Jov se brani tvrdeći da je nedužan pritom izražavajući negodovanje prema, po njegovom uvjerenju, samovoljnom i neodgovornom ponašanju boga prema čovjeku.

Autor *Epa* dijaloge okončava himnom Mudrosti u 28. poglavlju, pitajući se da li je ma ko dosegnuo do njezina dna i

pojmi je u cijelosti. Tom himnom kao da se nagovještava Elihu, nova osoba u dijalogu koja u patnji vidi dublji smisao: *sredstvo pročišćenja i nauk poniznosti* (32–37. poglavlje).

Na problem patnje kao čovjeku nedokučivog sredstva što ga Višnji koristi u svom odnosu prema ljudima autor obraća pažnju kroz Jahve-ovo dokazivanje Jovu svoje mudrosti što se očituje u djelima stvaranja koja Jov ne može shvatiti, a htio bi da pojmi problem patnje koji je, kao djelo božje promisli, kudikamo teže (38, 1–42, 6. poglavlje).

U pogovoru (42, 7–17) Jahve Jovu vraća prijašnje bogatstvo udvostručeno, jer je izdržao kušnju koju mu je naturio.

Nasuprot tome što su „nezavršene vjekovne rasprave o porijeklu, piscu i vremenu nastanka“ ove jedinstvene filozofijske i dramske tvorevine u kojoj su visokim umjetničkim stilom prikazani suprotni pogledi na svijet, njezino se usmeno predanje, odnosno postanje, ipak može smjestiti u vrijeme patrijarha, period u koji se smješta i život njezinog protagoniste, pravednoga Jova. Predanje o njegovoj životnoj drami prenosilo se usmenim i pismenim putem do petoga stoljeća prije našega računanja vremena kada dolazi do prve zvanične redakcije *Knjige o Jovu*.

Na veliku starost *Epa* ukazuje tekst pisan hebrejskim jezikom teškim za razumijevanje. U njemu se, između ostalog, susreću teški jezički obrti, brojna i idejno teško razumljiva mjesta, što umnogome otežava razumijevanje i još više prevođenje na savremene jezike bilo sa hebrejskog bilo iz *Septuaginte*, prevođa *Staroga zavjeta* sa hebrejskog na helenski što su ga u trećem vijeku prije Hrista, po predanju, sačinili sedamdeset hebrejskih prevodilaca. Budući da su prevodili sa svojega maternjeg na svoj govorni jezik *Septuaginta* se često izjednačuje s izvornim tekstom *Biblije*.

Ako se učeni ljudi ne slažu u pogledu porijekla (pripisujući *Knjigu o Jovu* edomskoj tradiciji) vremena postanja i pisca, ono

se svi slažu u pogledu velike umjetničke vrijednosti *Poeme o Jovu* koja je nesumnjivo jedno od najveličanstvenijih plodova ljudskoga duha i kao takva jedno od najpotresnijih djela ne samo u biblijskoj, nego i u svjetskoj književnosti“.

Problemi o kojima raspravlja ova drama ljudskoga života, kao što je problem grijeha i trpljenja, pravde i nepravde, opravdanost ljudske patnje i poslušnost bogu, kao i velika umjetnička snaga izražena kroz jezgrovito, aforističko i slikovito prikazivanje i najdubljih duševnih borbi i sukoba te „vještina u dramskom oblikovanju djelova predanja“, stavljaju *Knjigu o Jovu* u istu ravan sa Homerovom *Ilijadom*, Danteovom *Božanskom komedijom* i Goethe-ovom dramom *Faust*.

Dodajmo usput da *Knjiga o Jovu* obimom, sadržajem i umjetničkom snagom prevazilazi svoje sumerske, odnosno akademske uzore i prethodnike, o čemu je ranije bilo govora.

O sudbini egipatskog religijsko-filosofijskog epa *Čovjek umoran od života razgovora sa svojom dušom* koji je vjerovatno nastao oko 2200. godine prije Hrista, neka bude rečeno toliko da ga je pionir egiptologije Richard Lepsius godine 1843. kao hijeratski papirus napisan hijeroglifskim pismom otkupio iz londonske kolekcije Atanazi i donio u Berlinski muzej gdje je zaveden pod signaturom 3024. Godine 1859. R. Lepsius objavljuje hijeratski tekst papirusa, odnosno *Epa*, ali bez prevoda. Njemački egiptolog Adolf Erman godine 1896. objavljuje hijeroglifsku transkripciju *Epa*, pritom se koristeći hijeratskim izvornikom papirusa. Uz izvorni tekst A. Erman objavljuje i prvi prevod *Epa* pod naslovom *Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele* (Razgovor umornog od života sa svojom dušom).

Ep broji stotinu pedeset i pet redaka. S obzirom na jezik dijeli se na tri dijela: *uvodni* napisan prozom, broji pedeset i dva retka; *središnji* napisan u stihu, broji šezdeset i dva retka i *završni* dio napisan prozom, a broji trideset i šest redaka.

Ep po problematici koju tretira spada u inicijacijsku literaturu drevnog Egipta koja pomoću duboke simbolike izlaže temeljne

i nama gotovo nedokučive sile kosmosa i ljudskoga duha, učeci nas kako da te sile pojмимо, njima zagospodarimo i usmjerimo ih ka uzvišenijem cilju - mudrosti života.

To je ono zbog čega se *Ep*, koji je zahvaljujući sadržaju „četiri pjesme“ iz središnjeg dijela, svrstan u pesimističku literaturu, smatra njezinim antipodom. Njegov sadržaj, intencija i cilj koje-mu teži jeste istinska borba protiv pesimizma. U njemu, naime, (čovjekov) Ba (Duh, Duša) čovjeka očajnog što ovim svijetom haraju tolika zla, odvraća od samoubistva. On mu, kao oličenje misli i mudrosti, vodeći ga kroz mnogobrojna životna iskušenja oličena u fazama borbe njegove *svijesti, nesvijesti, smrti i zore duhovnog* buđenja, osigurava spoznaju i prepoznavanje sebe u tim nedaćama koje su snašle njega i njegove sunarodnike.

Literatura:

- Assmann, J, *Liturgische Lieder an den Sonnengott*, Berlin 1969.
- Bonnet, H, Die Symbolik der Reinigungen im ägyptischen Kult. Objavljeno u *Angelos* I 1925.
- *Cambridge History of the Bible* I-III, Cambridge 1970.
- Đakonov, M. J, *Liričeskaja poezija drevnogo vostoka*, Moskva 1984.
- *Encyclopaedia Judaica*, Jeruzalem 1971.
- Erman, A, *Die Literatur der Aegypter*, Leipzig 1923.
- Erman, A, *Grapow, H, Ägyptisches Handwörterbuch*, Darmstadt 1961.
- Falkenstein, A, - Soden, W, *Summerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich 1953.
- Frankfort, Henri, *Ancient Egyptian Religion*, New York 1961.
- Gordon, Cyrus, *The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations*, New York 1965.
- Graves, R. -Patai, R, *Hebrejski mitovi*, „Naprijed“, Zagreb 1969.
- *Guide to Eastern Literatures*, London 1971.
- Gurney, O.R, *The Hittites*, London 1966.
- Hart, G, *Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London 1986.
- Hornung, E, *Gedanken zur Kunst der Amarnazeit*, Objavljeno u *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, No 97/1971.
- Ivanov, V, *Luna upavšaja s neba. Drevnaja literatura Maloj Azii*, Moskva 1977.
- Lichtheim, M, *Ancient Egyptian Literature* I-II, Berkeley 1976.
- Lurker, M, *Lexikon der Götter und Symbole der alten Ägypter*, Berlin 1987.
- Marshack, Alexander, *The Roots of Civilizations*, London 1972.
- Moscati, Sabatino, *Ancient Semitic Civilizations*, London 1957.

-
- Oppenheim, I.A, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilizations*, Chicago 1977.
 - *Povijest svjetske književnosti*, I, Zagreb 1982.
 - Piankoff, A, *La Création du Disque solaire*, Kairo 1953.
 - Rinaldi, G, *Le litterature antiche del Vicino Oriente*, Firenze-Milano 1968.
 - Röllig, W, *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft; Altorientalische Literaturen*, Wiesbaden 1978.
 - Schott, S, *Altaegyptische Liebeslieder*, Zürich 1950.
 - Scully, Vincent, *The Earth, The Temple and The Gods*, Yale 1962.
 - Seux, J. - M, *Hymnes et prières aux dieux de Babylonie et d'Assyrie*, Paris 1976.
 - Turaev, A. B, *Literatura Vostoka*, Vypusk vtoroj, Peterburg 1920.

CRNOGORSKA VOJNA ELITA U JNA 1943-1992

Srđa Martinović

The price of military profession in the hierarchy of the traditionally warrior society of Montenegro remained high during the Second World War and afterwards. The Yugoslav People's Army was built upon the foundation of the People's Liberation Army and partisan brigades, and it formally seized to exist in 1992. The first military officers were appointed in 1943. In the period 1943-1992 in the Yugoslav People's Army there were 197 Montenegrin generals, 167 of whom fought in the Second World War. The Montenegrin generals received education mainly at the national military training institutions; some of them were educated at prestigious military academies of the Soviet Union, whereas others in the USA, France and Bulgaria.

Tradicija visoke cijene vojnog poziva u vrijednosnoj hijerarhiji tradicionalno ratničkog crnogorskog društva nastavljena je i u periodu Drugog svjetskog rata i nakon njega. Na temeljima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda nastala je Jugoslovenska armija, a ubrzo JNA koja je formalni život okončala u maju 1992. godine. Prvi vojni činovi u Drugom svjetskom ratu počeli su da se dodjeljuju sredinom 1943. godine. Iz Crne Gore u periodu 1943–1992. godine u redovima JNA bilo je 197 generala od čega je njih 167 učesnika Drugog svjetskog rata. Crnogorski generali školovali su se uglavnom u

domaćim vojno-obrazovnim ustanovama, dok je jedan dio njih vojno obrazovanje stekao na prestižnim vojnim akademijama uglavnom SSSR-a, a pojedini od njih i u SAD, Francuskoj i Bugarskoj. Osim što su u ratu bili proslavljeni komandanti, odlkovani su najvećim odlikovanjima, a zauzimali su visoke rukovodne vojne, političke i partijske dužnosti u socijalističkoj Jugoslaviji.

Društvene okolnosti vjekovne borbe protiv različitih osvajača uslovile su da dominantna kategorija crnogorskog društva tokom većeg dijela istorije bude vojna dimenzija. Vojni poziv i uloga vojnog faktora odlučujuće su oblikovali crnogorsko društvo. Iako je Crna Gora nakon 1918. godine izgubila puni oblik državne samostalnosti i dio sopstvenog identiteta, opredijeljenost ka vojnom pozivu kao jednoj od najcjenjenijih društvenih kategorija i dalje je ostala visokokotirana u crnogorskom društvu. Takva percepcija vojnog poziva i uopšte svega što je vezano za vojsku zadržala se i u godinama tokom i nakon Drugog svjetskog rata. Osim visoke pozicije u vrijednosnom sistemu pojedinaca i društva kao kolektiviteta, opšta zapostavljenost crnogorskog etniciteta u periodu 1918–1941. godine imali su za posljedicu da su se Crnogorci većinski opredijelili za revolucionarni i narodnooslobodilački pokret u Drugom svjetskom ratu. Za većinsku opredijeljenost Crnogoraca za ovaj pokret uticalo je nekoliko faktora, među kojima su najvažniji: decenijska marginalizacija između dva svjetska rata kao posljedica gubljenja državnih atributa, vjekovni odnos prema pojmu slobode, nepostojanje alternativnih pokreta u antifašističkoj borbi itd. U takvim okolnostima crnogorski kadrovi su u Drugom svjetskom ratu obavljali najodgovornije dužnosti od komandnih, štabnih do političko-partijskih dužnosti ne samo na teritoriji Crne Gore već i u svim ostalim krajevima Jugoslavije.

U Španskom građanskom ratu 1937–1939

U periodu prije Drugog svjetskog rata značajan broj budućih crnogorskih generala pripadao je SKOJ-u ili KPJ-u. Oni najkativniji sljedovali su odluke i partijske principe do kraja. Kada je u Španiji, 1936. godine, otpočeo građanski front između Frankovih desno-nacionalističkih snaga i legalne vlade sa lijevoorijentisanim snagama. Komunistička internacionalna donijela je odluku da se sa fašističkim snagama treba obračunati u samoj Španiji. U tom cilju iz država sa jakim komunističkim partijama organizovane su internacionalne brigade koje su se uključile u borbu protiv Frankovih falangista. KPJ je pozvala svoje članove i u više manjih grupa ilegalnih putem organizovala njihov put do Španije. Prema raspoloživim podacima u Španskom građanskom ratu učestvovalo je oko 1.700 ljudi sa područja Jugoslavije, a među njima bili su i Crnogorci. Ovaj broj bi bio znatno veći da ondašnje vlasti nijesu razotkrile i spriječile više grupa koje su imale namjeru ići u Španiji. Od kasnijih crnogorskih generala u redovima Španske republikanske armije u periodu od 1937–1939. godine borili su se: Peko Dapčević, Danilo Lekić, Veljko Kovačević, Vladimir Popović, Veljko Vlahović i Ratko Vujović-Čoče. Peko Dapčević se u početku borio u bataljonu „Dimitrov“ 15. Internacionalne brigade, a kasnije u drugim jedinicama. U borbama u Španiji tri put je ranjen, prvo u borbama kod Brunete u blizini Madrida ranjen je u glavu, zatim na frontu kod Ebra ponovo u glavu i treći put 1938. godine u ruku. Prvo je bio borac-puškomitraljezac, a brzo je napredovao od desetara, delegata voda, komesara čete do poručnika Španske republikanske armije. Veljko Kovačević se borio u sastavu Interbrigade Španske republikanske armije prvo kao borac, a zatim kao komandir voda. Prošao je više bojišta u Španiji, a u borbama kod Kasteljana, 14. juna 1938. godine

teško je ranjen. Danilo Lekić je u Španskoj republikanskoj armiji zauzimao više značajnih dužnosti. U početku je bio zamjenik komandanta Baze internacionalnih brigada, pa komandant Podoficirske škole ove baze. Nakon toga, na sopstvenu inicijativu otišao je u jedinicu na front, bio je komesar čete, pa komesar bataljona, a potom i vršilac dužnosti komesara 15. Internacionalne brigade. Učestvovao je u više borbi u Španiji. Vladimir Popović u početku se borio u bataljonu „Dimitrov“ 15. Internacionalne brigade, a potom u 129. Internacionalnoj brigadi. U Španiji je bio sekretar partijske organizacije Jugoslovena u 129. Internacionalnoj brigadi, potom sekretar partijske organizacije grupe internacionalnih brigada. U Španskoj republikanskoj armiji imao je čin kapetana. Ratko Vujović je jedan od prvih dobrovoljaca, borio se u bataljonu „Dimitrov“, potom se borio u 129. internacionalnoj brigadi kao zamjenik komandira voda. Nalazio se u specijalnom divizijskom bataljonu u borbama na Ebru i kod Valensije. Veljko Vlahović je u Španiju došao preko Praga i Pariza, borio se u redovima bataljona „Dimitrov“, u bici na Marami, 14. februara 1937. godine teško je ranjen u nogu. Od posljedica ovog ranjavanja ostao je invalid. Prvo je radio u kadrovskoj sekciji Baze internacionalnih brigada u Albaseteu, a zatim je bio pomoćnik načelnika za kadrove Balkanske internacionalne brigade. Nakon toga je radio u Komesarijatu internacionalnih brigada u Madridu i Barseloni, a zatim u Centru za evakuaciju boraca internacionalnih brigada u S'Agara. U drugoj polovini 1937. godine, neko vrijeme je bio i urednik lista „Dimitrovac“. Posljednja funkcija u Španskoj republikanskoj vojsci bila mu je politički komesar bataljona.

Nakon pobjede Frankovih trupa, internacionalne brigade su prešle u Francusku, a četiri buduća crnogorska generala 1939. godine odvedeni su u koncentracione logore. U koncentracionom logoru Vladimir Popović je bio naročito aktivan, štrajkovao je glađu zbog čega je sankcionisan boravkom u samici.

Uspio je 1939. godine da pobjegne iz logora i prebaci se u Jugoslaviju. Peko Dapčević je 1940. godine uspio da pobjegne iz logora u Francuskoj u Austriju, odakle se 1941. godine prebacio u Jugoslaviju. Po zadatku partije organizovao je bjekstvo i dijela drugih logoraša. Veljko Kovačević je o ovome periodu ostavio vrijedna sjećanja. On je proveo dvije godine u logorima, iz kojih je u proljeće 1941. godine uspio da pobjegne i vrati u Jugoslaviju. Danilo Lekić odigrao je važnu ulogu u organizovanju španskih boraca iz Jugoslavije. Predvodio je grupu navodnih dobrovoljaca za rad u Njemačku po direktivi partije. Na dan napada Njemačke na SSSR, 22. juna 1941. godine, grupa je donijela odluku o bjekstvu, uspostavila vezu sa KPJ i vratila se u Jugoslaviju. Ratko Vujović bio je u logoru Arželes kod Perpinjana. Prijavio se za rad u Njemačkoj. Radio je u jednom rudniku kod Lajpciga do jula 1941. godine kada je uspio da se prebaci u Jugoslaviju. Veljko Vlahović je nakon završetka Španskog građanskog rata prešao u Pariz, od CK KPJ dobio je zadatak da organizuje tehniku i dokumenta za ilegalni i legalni povratak u zemlju jugoslovenskih dobrovoljaca iz Španskog građanskog rata. U Francuskoj je djelovao i kao član Partijskog biroa nekoliko partijskih ćelija u Parizu.

Crnogorski generali u JNA

Visoka cijena vojne karijere u vrijednosnoj hijerarhiji crnogorskog društva zadržala se i u poslijeratnoj Jugoslaviji. Ovoj tradicionalnoj crti crnogorskog društva pogodovalo je i društveno-političko uređenje socijalističke Jugoslavije koja je imala snažan militaristički karakter. U tim poslijeratnim godinama kombinacija tradicionalno vojne dimenzije crnogorskog društva i militarističkog ustrojstva novoformirane države u čijem su stvaranju crnogorski kadrovi učestvovali u visokom procentu imala je za posljedicu i ogroman procenat oficirskog kadra iz

Crne Gore u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Njihov broj bio je naročito velik u samom vrhu vojne elite – među generalima i admiralima. Uvažavajući činjenicu da je prvi generalski čin uveden 1. maja 1943. godine, a da je upravo tada Pero Četković posthumno dobio čin general-majora, onda uzimamo da je on prvi proizvedeni general iz Crne Gore u ovom periodu, a najjeverovatnije i u Jugoslaviji. Odmah iza toga proizveden je i Velimir Terzić. Iste godine u čin generala proizvedeni su Peko Dapčević (20. avgusta), zatim Ivan Milutinović, Mihailo Anđelić itd. Odmah nakon rata 1945. godine jugoslovenska vojska imala je ukupno 72¹ generala, od čega je njih 28² bilo iz Crne Gore, što predstavlja 38,88% generala iz Crne Gore od ukupnog jugoslovenskog generaliteta. Ova brojka zaista predstavlja svojevrsan fenomen crnogorskog društva, koji gotovo da je nemoguće do kraja objasniti na racionalno prihvatljiv način. Veliki procenat Crnogoraca u vojnim, državnim i političkim strukturama nailazio je na snažan otpor i negodovanje predstavnika drugih republika.³ U narednim decenijama ovaj procenat nije nikada bio tako visok kao u prvim poratnim godinama, zbog uvažavanja nacionalnog principa ostalih republika kao sastavnih djelova socijalističke Jugoslavije kroz uvođenje nacionalnog ključa. Princip nacionalnog ključa ogledao se u određivanju obaveznih nacionalnih kvota za generale iz svih republika, što je gotovo odlučujuće uticalo da se ovaj procenat kasnije smanji. Međutim, i pored ograničavajućih faktora procenat generala iz Crne Gore

¹ Na Dan pobjede 9. maja 1945. godine Jugoslovenska vojska nastala iz partizanskog pokreta imala je 72 generala: Matović, Ivan, *Verni otadžbini i pozivu*, Novinsko-izdavački centar „Vojska“, Beograd, 2004, str. 56.

² Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 623.

³ Iz razgovora autora sa admiralom Brankom Mamulom, načelnikom Generalštaba JNA, obavljenim za potrebe izrade monografije.

u jugoslovenskom generalitetu, uzimajući u obzir broj stanovnika, teritorijalnu i ukupnu snagu, bio je i dalje veoma visok. Od ukupno 14 načelnika Generalštaba JNA trojica su bili Crnogorci: Arso Jovanović (1945–1948), Peko Dapčević (1953–1955) i Ljubo Vučković (1955–1961). Ovo je 21,42% ukupnog broja načelnika što predstavlja desetostruko veću brojku od 2,04% učešća populacije Crne Gore u ukupnoj populaciji Jugoslavije. U periodu od kada je prvi put u NOB-u 1. maja 1943. godine uveden čin generala pa do 20. maja 1992. godine kada je prestala da postoji JNA, prema raspoloživim podacima iz Crne Gore u njenom sastavu bilo je 197 general i admiral.⁴ Od 1943. do 1980. godine bilo je 162 generala i admiral, a od 1980. do 1992. godine u čin generala ili admiral JNA proizvedeno je još 35 lica. Od ukupnog broja (197), njih 167 su učesnici Narodnooslobodilačke borbe i rata.

Unapređenja generala iz Crne Gore u periodu 1980-1992

Nakon 1980. godine još nekoliko mlađih učesnika Drugog svjetskog rata iz Crne Gore, koji su bili dugogodišnji pukovnici okačilo je generalske epolette. Među njima su Vladimir Vojvodić, Ilija Nikezić, Gavro Perazić, Tomislav Peruničić i Obrad Vučurović. Kako je gotovo nepoznat broj crnogorskih generala proizvedenih u periodu 1980–1992. godine donosimo njihov poimeničan spisak: Božidar Babić, Vladimir Barović, Božidar Božović, Dimitrije Baucal, Vladimir Vojvodić, Obrad

⁴ Brojke i procenti iznešeni u ovom tekstu nijesu do kraja potvrđeni jer je istraživanje koje sporovdim i dalje u toku. Tek nakon okončanja istraživanja moći ćemo da govorimo o konačnim ciframa. Međutim, očekuje se da navedene brojke neće odstupati ili da će vrlo malo odstupati u odnosu na postojeće. U planu je skoro objavljivanje monografije o vojnoj eliti navedenog perioda (prim. autora).

Vučurović, Ljubomir Domazetović, Dragiša Drljević, Vojislav Đurđevac, Dragutin Đuričković, Krsto Đurović, Nikola Ercegović, Momir Džankić, Đorđije Zvicer, Savo Janković, Đorđije Jauković, Branko Jovanović, Vukoman Joksimović, Gojko Mićović, Ilija Nikezić, Radisav Pajković, Gavro Perazić,⁵ Dragoljub Perišić, Tomislav Peruničić, Drago Pipović, Jovan Popović, Dobrašin Praščević, Radovan Radinović, Vojislav Radović, Mirko Raković, Miraš Stožinić, Pavle Strugar, Vladimir Stojanović, Mićo Šaulić, Tomislav Šipčić.

	Generali JNA iz Crne Gore 1943–1992				
Čin	General-pukovnici	General-potpukovnici	General-majori	Viceadmiral	Kontraadmiral
Broj	40	52	99	2	4
Procenat	20,30%	26,39%	50,25%	1,01%	2,03%
Ukupno	197 ⁶				

⁵ Gavro Perazić je kasnije dobio generalski čin (prim. autora).

⁶ Uključeno je i devet lica koja nijesu rođena u Crnoj Gori, ali su im roditelji iz Crne Gore i sebe smatraju crnogorskim kadrovima. To su: Branko Obradović rođen u Skoplju, Filip Bajković rođen u Kairu, Slavko Marićević rođen u Priboju, Božo Žarković rođen u Đevđeliji, Nikola Kastratović rođen u Skoplju, Ratko Martinović rođen u Banja Luci, Pavle Strugar rođen u Peći, Vojislav Đurđevac rođen u Prištini i Vladimir Barović rođen u Banja Luci. Crnogorska historiografija navedena lica tretira kao crnogorske kadrove te smo se stoga i mi odlučili za takav pristup. Ukoliko izuzmemo ta lica ukupan broj generala iz Crne Gore u JNA u periodu 1943–1992. godine iznosio bi 188 (prim. autora).

Generali – narodni heroji

Više od 25% njih odlikovano je ordenom narodnog heroja i to: Radimir Babić, Filip Bajković, Vojislav Biljanović, Božo Božović, Radimir Božović, Petar Brajović, Savo Burić, Pero Četković, Vladimir Četković, Peko Dapčević, Savo Drljević, Milovan Đilas, Boško Đuričković, Milinko Đurović, Blažo Janković, Danilo Jauković, Savo Joksimović, Blažo Jovanović, Božidar Jovanović, Jovo Kapičić, Milo Kilibarda, Vojno Kovačević, Veljko Kovačević, Ilija Kostić, Božo Lazarević, Danilo Lekić, Đuro Lončarević, Gligorije Mandić, Mirko Matković, Veljko Mićunović, Ivan Milutinović, Dušan Mugoša, Radojica Nenezić, Vojin Nikolić, Mirko Novović, Andrija Pejović, Puniša Perović, Krsto Popivoda, Vladimir Popović, Nikola Popović, Rudolf Primorac, Petar Radević, Velimir Radičević, Vladimir Rolović, Vojo Todorović, Veljko Vlahović, Dimitrije Vojvodić, Ljubo Vučković, Miloš Vučković, Bogdan Vujošević, Ratko Vujović, Radovan Vukanović, Svetozar Vukmanović, Đoko Vukićević, Jovan Vukotić, Veljko Zeković, Živko Živković.

Vojno obrazovanje generala iz Crne Gore

Generali iz Crne Gore, kao i generali iz ostalih republika, prva vojna obrazovanja stekli su u toku rata na kratkim kursevima i obukama najčešće u zemlji, a jedan manji dio od 1944. godine i u inostranstvu, u prvom redu u tadašnjem SSSR-u. Slična situacija bila je i nakon rata. Osim starije generacije generala koji su penzionisani do 1946. godine, za ostale visoke oficire bilo je neophodno da prođu odgovarajuće vojno obrazovanje. Generali JNA pretežno su završavali domaće vojne obrazovne ustanove, prevashodno Višu vojnu akademiju JNA. Jedan dio generala

školorao se u SSSR-u na prestižnim vojnim ustanovama, kakava je bila akademija Vorošilov. Tako su proslavljeni ratni komandanti armija i korpusa poput Peka Dapčevića, Arsa Jovanovića i Radovana Vukanovića završili akademiju Vorošilov. Jedini slučaj od generala JNA iz Crne Gore da je završio akademiju u SAD je general-major Radomir Raško Vukosavović, dok se Đorđije Jauković usavršavao na Vojnoj vazduhoplovnoj akademiji u Parizu.

Školovanje generala i admirala JNA iz Crne Gore		
Ustanova i država	Broj⁷	Procenat od ukupnog broja generala iz Crne Gore
Vojno-obrazovne institucije JNA	140	71,06%
Vojno-obrazovne ustanove SSSR	16	8,12%
Komandno-štabno i ratno usavršavanja – SAD	2	1,01%
Vojne-obrazovne ustanove Kraljevine Jugoslavije	63	31,97%
Vojna akademija Bugarska	1 ⁸	0,52%
Vazduhoplovna akademija Francuska	1	0,52%

⁷ Jedan dio generala završio je više škola (prim. autora).

⁸ Vuko Lepetić je u Sofiji završio Vojnu akademiju kao stipendista kralja Nikole (prim. autora).

Učešće generala u visokoj politici

Poslijeratna Jugoslavija je bila socijalistička zemlja u kojoj je vlast držala KPJ, koja je bila involvirana, preko svojih komiteta i predstavnika, u sve oblike društvenog organizovanju. U takvim okolnostima postojala je uska veza politike, vojske i drugih djelatnosti. Gotovo svi crnogorski generali bili su članovi KPJ, a pored obavljanja različitih visokih vojnih dužnosti vršili su i političke dužnosti kroz članstvo u komitetima i najvišim političkim upravama i organima. Nakon prestanka vojne karijere značajan broj generala angažovao se kroz rad u drugim civilnim državnim institucijama, pretežno u diplomatskoj službi, unutrašnjim poslovima ali i drugim oblastima. Značajnu karijeru u diplomatskoj službi ostvarili su Peko Dapčević, Veljko Mićunović, Danilo Lekić, Vladimir Popović, Vladimir Rolović, Jovo Kapičić. Vojni izaslanici bili su Pero Lalović (Francuska), Vido Šoškić, Radovan Vojvodić (Velika Britanija i Grčka), Niko Jovičević, Miladin Ivanović i Radomir Vukosavović.

Od crnogorskih generala najviše je bilo pravnika, međutim samo manji dio njih posvetio se svojoj primarnoj struci. Vojno-pravnoj struci posvetilo se nekoliko generala od kojih su par njih pokrivali najviše vojno-pravne dužnosti u sudstvu i tužilaštvu. Veljko Žižić je bio glavni vojni tužilac JNA, a Mirko Krdžić bio je predsjednik Vrhovnog vojnog suda. Njih dvojica su uhapšeni nakon odluke da neće da učestuju u suđenju svojih ratnih drugova. Ilija Kostić bio je vojni tužilac JNA i predsjednik Vrhovnog vojnog suda. Ahmed Bajrović je prvo bio vojni tužilac vojne oblasti, zatim zamjenik i vojni tužilac JNA. Bajo Đuranović bio je predsjednik Vojnog suda i vojni tužilac. Ratko Radović je bio predsjednik Vojnog suda u Beogradu, dok je Pejo Raičević bio sudija Vrhovnog vojnog suda.

Osim visokih vojnih dužnosti od načelnika Generalštaba JNA,

političkog komesara JNA, zamjenika komandanata ratne mornarice itd, generali iz Crne Gore zauzimali su i važne državne, partijsko-političke i diplomatske dužnosti. Jedan broj njih bili su kao ministri članovi Saveznog Izvršnog vijeća, članovi najviših partijskih foruma poput Politbiroa i Centralnog komiteta, članovi Predsjedništva, Savjeta federacije, ambasadori, vojni izaslanici u ključnim državama svijeta itd. Jedan dio generala poslijeratnu karijeru nije gradio u vojnoj službi, već u civilnim strukturama poput Milovana Đilasa, Blaža Jovanovića, Voja Biljanovića, Veljka Vlahovića, Jova Kapičića, itd. Ova lica obično su nosila čin generala-majora u rezervi, što bi odgovaralo nekadašnjem činu počanog generala u crnogorskoj vojsci. Iako nakon rata nису obavljali nikakve vojne dužnosti, njihov ugled i uticaj u vojsci bio je ogroman. Vojna elita prožimala je cjelokupno tadašnje društvo, bila je nosilac pored najviših vojnih, i najviših političkih, partijskih i državnih funkcija i položaja. Socijalistička Jugoslavija izašla je iz rata sa gotovo milion vojnika i mnogo je pažnje poklanjala oružanim snagama. Kako je saveznim ustavom bilo predviđeno da su oružane snage garant teritorijalnog integriteta i nezavisnosti, država SFRJ opredjeljivala je značajan dio budžeta za oružane snage, njihovo održavanje, modernizaciju i opremanje. U tom smislu oružane snage i njihovo vojno rukovodstvo kao najveća i najozbiljnija oružana formacija u državi vršila je važnu funkciju vojne bezbjednosti. U takvim okolnostima generali iz Crne Gore nalazeći se na rukovodećim dužnostima u JNA koja je bila nosilac cjelokupne vojne bezbjednosti države, imali su nesporno važnu ulogu u funkcionisanju sistema bezbjednosti tadašnje države. Moćna armija, davala je i svome rukovodećem kadru nesumnjivo veliku moć u državi. Od obrazovanja, iskustva, ali i opredjeljenja nosilaca najviših funkcija u oružanim snagama zavisio je i smjer razvoja i način upotrebe oružanih snaga u osjetljivim momentima odbrane atributa državnosti.

Status i silazak sa istorijske scene

Jedan dio generala koji su rođeni prije 20. vijeka i koji su svoje vojne karijere dominantno gradili u crnogorskoj i kasnije vojsci Kraljevine Jugoslavije, a koji su učestvovali u Drugom svjetkom ratu na strani Narodnooslobodilačke borbe, dobili su među prvima generalske činove. Gotovo isključivo su to bili činovi general-majora. Ova lica penzionisana su ubrzo nakon rata tj. 1946. godine. Od tih lica jedino se u službi zadržao nešto duže Vuko Lepetić, oficir crnogorske, zatim i bugarske vojske, general Vojske Kraljevine Jugoslavije i na kraju general JNA. Vuko Lepetić je jedini predratni general iz Crne Gore koji je bio i general JNA. Osim Lepetića, među oficirima crnogorske vojske su: Savo Čelebić, Veko Bulatović, Mihailo Anđelić, Nikica Knežević. Po rezoluciji Informbiroa 1948. godine stradali su: Arso Jovanović, Branko Petričević, Mirko Krdžić, Đoko Mirašević, Veljko Žižić, dok je Pero Popivoda uspio da emigrira u SSSR. Ostali generali službovali su od jedne do nekoliko decenija. Starija grupa crnogorskih generala učesnika Narodnooslobodilačkog pokreta gotovo sva je penzionisana do sredine 1970-ih godina. Od generala kojima je aktivna služba u JNA prestala u ovom periodu po sili zakona i godina starosti, jedan dio nastavio je da se bavi publicističkim radom, jedan dio je nastavio političko-partijski angažman u civilnim strukturama kao članovi raznih savjeta, komisija itd, dok je jedan dio živio povučeno u porodičnom i prijateljskom okruženju. Većina ovih generala nastavila je da živi u sredinama u kojima su završili svoje karijere, najčešće je to bio Beograd kao sjedište najviših vojnih institucija. Vezani za porodice koje je većina njih stvorila, ostali su da žive u mjestima u kojima su proveli najveći dio svog života. Samo mali broj njih se vratio u rodni kraj. Druga grupa nešto mlađih crnogorskih generala rođenih uglavnom od

1933. do 1955. godine penzionisana je znatno kasnije, najveći dio do 1992–1993. godine kada je i prestala da postoji država kojoj su se zakleli i vojska u kojoj su gradili svoje vojne i životne karijere.

Status	Broj	Procenat ⁹
Oficiri i viši vojni činovnici Vojske Kraljevine Jugoslavije	27 ¹⁰	13,70%
Podoficiri Vojske Kraljevine Jugoslavije	5	2,53%
Rezervni oficiri Vojske Kraljevine Jugoslavije	32+(1) ¹¹	15,73%
Oficiri crnogorske vojske	5	2,53%
Komandni kadar u Španskoj armiji 1937-1939	7	3,55%

Doprinos generala iz Crne Gore kulturnom stvaralaštvu i nauci

Nakon rata i napuštanja vojne službe, značajan broj generala posvetio se zapisivanju sjećanja iz rata i revolucije. Neki su pisali knjige iz ratnih i vojnih vještina, dok se jedan dio posvetio književnom stvaralaštvu. Na ovom polju veoma je značajan njihov doprinos ostavljanju pisane građe za proučavanje perioda u

⁹ Procenat izveden na 197 generala 1943–1992 (prim. autora).

¹⁰ Od 27 ovih lica samo jedan je vojni činovnik u rangu oficira, ostalo su sve oficiri (prim. autora).

¹¹ Branko Perović isključen iz Škole rezervnih oficira iz političkih razloga (prim. autora).

kojem su odigrali ključnu ili važnu ulogu. Zapisivanjem memoara, uspomena o svom životu, učešću u ratu i revoluciji bavili su se: Peko Dapčević, Svetozar Vukmanović, Veljko Kovačević, Veljko Mićunović, Savo Orović, Niko Jovičević, Ljubo Vučković, Ratko Martinović, Vojin Nikolić, Pero Popivoda, Radovan Vukanović, Jovan Vukotić, Jovo Kapičić, Velimir Terzić itd. Peko Dapčević je pored memoara pisao i stručne vojne knjige, objavio je *Značaj i snaga manevara* (1954), *Kako smo vodili rat* (1956), *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR* (1961). Niko Jovičević je objavio monografiju *Od Pete ofanzije do slobode* (1955) i još nekoliko knjiga. Setozar Vukmanović objavio je trotome memoare *Revolucija koja teče*, kao i *Borba za Balkan*, a napisao je i veći broj drugih radova. Naročitu pažnju i danas privlače radovi Milovana Đilasa *Besudana zemlja*, *Crna Gora* itd. Veoma plodan pisac bio je Veljko Kovačević koji je objavio sjećanja i romane: *U rovovima Španije* (1958), zatim *Kapelskih kresova* (1961) po kojoj je snimljena istoimena popularna partizanska serija, zatim *Mlada šuma* (1966), *Gvardija* itd. Milija Stanišić je ostvario najveći domet na polju istraživanja istaknutih kadrova revolucije, ali i u pisanju knjiga ratne i vojne tematike. Objavio je *Starješina u borbi*, *Ratna tehnika i vojno djelo*, *KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije*, *Kadrovi revolucije* itd. Među najpopularnijim objavljenim memoarima su: *Moskovske godine 1956–1958* Veljka Mićunovića, *U rovovima Španije* Veljka Kovačevića, trotomna *Revolucija koja teče* Svetozara Vukmanovića, zatim kasnija izdanja *Goli otoci* Jova Kapičića i *Partizani* Pera Popivode itd. Božo Lazarević objavio je monografiju *Vazduhoplovstvo u NOR 1941–1945*. Branko Obradović objavio je knjige *Vaspitanje i disciplina*, *Noć i noćna djeljstva*, *Protivvazdušna odbrana* i druge. Istaknuti vojni pisac bio je Velimir Terzić čija su najznačajnija djela *Operacija crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu* i *Jugoslavija u Aprilskom ratu*.

Jovan Vukotić napisao je knjige *Druga proleterska divizija, Ustanak u Nikšićkom srezu* itd. Vojin Todorović napisao je zavičajnu knjigu *Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku*. Veljko Vlahović napisao je *Revoluciju i stvaralaštvo*, kao i veliki broj studija i članaka iz oblasti društvenih nauka. Radovan Vukanović napisao je *Ratni put Treće divizije* i *Na ratnoj stazi*. Savo Orović napisao je knjige *Četnici i partizani, Iznenađenja u ratu, Moralno vaspitanje, Ratni dnevnik 1941–45*, a objavio je i više članaka. Ljubo Vučković napisao je *Dalmatinski proletari: Druga dalmatinska proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada* (1968) itd. Zarija Stojović autor je knjige *Burna vremena od 1935. do 1945. godine*¹², a bio je i glavni i odgovorni urednik *Sjećanja prve crnogorske brigade Narodne odbrane*¹³. Savo Joksimović napisao je dvije knjige – *Plime i osjeke* (1971) i *Bataljoni narodnih odbornika* (1975), kao i više tekstova o NOB i revoluciji u beranskom kraju i Crnoj Gori. Milinko Đurović napisao je više tekstova i rasprava s tematikom iz NOR i o radu partijskih organizacija, a bio je urednik zbornika – *Sutjeska, Četrdeset godina KPJ i Peta proleterska*.

Nikola Gažević se bavio uredništvom, bio je glavni urednik „Vojne enciklopedije“, a Radovan Vojvodić je bio njegov zamjenik. Milisav Nikić je bio urednik lista „Narodna armija“ i odgovorni urednik časopisa „Vojno delo“. Radovan Vukanović je bio direktor, pa glavni i odgovorni urednik Službenog lista. Blažo Marković objavio je više radova iz statične kontrole.

Pored zapisivanja memoara i sjećanja jedan broj generala dao je značajan doprinos književnosti. Među njima je svakako najpoznatiji opus Vukašina Mićunovića, Milovana Đilasa, Veljka

¹² Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935–1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996 .

¹³ Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.

Kovačevića itd. Vukašin Mićunović bavio se publicistikom, pisao je romane i bio je plodan pisac. Objavljeni su mu romani *Stvari*¹⁴, *Oko u oko*¹⁵, *Todini u noći* (Naprijed, Zagreb, 1963), *Pretposljednji*¹⁶, *Na dami medaljon*¹⁷ i *Bolovanja*¹⁸. Objavljena mu je i studija *Između kulture i rada*, kao i *Osnovi i zadaci idejne borbe SKJ*¹⁹ i *Između države i udruženog rada*²⁰. Proza mu je prevedena na njemački, italijanski i mađarski jezik. Autor je scenarija za filmove: „Od monarhije do republike“ i „Četrdeset godina borbe“.

Manji broj generala posvetio se akademskoj karijeri i nauci, prenošenju znanja mlađoj generaciji. Tako je Đoko Ivanović doktorirao na Pravnom fakultetu, a objavio je više članaka iz oblasti pozadine i međunarodnog ratnog prava. Branko Kandić je završio Medicinski fakultet, na kojem je doktorirao i specijalizirao neuropsihijatriju. Bio je redovni profesor na VMA. Mitar Piletić je završio Medicinski fakultet, a specijalizirao je hiruriju. Drago Nikolić završio je Visoku školu političkih nauka, doktorirao je političke nauke, a autor je više studija i članaka iz oblasti ideološko-političkog rada, opštenarodne obrane i SKJ. Doktor političkih nauka bio je i Dimitrije Baucal. Svetislav Popović pored vojnih škola završio je i Ekonomski fakultet na kojem je i doktorirao. Borislav Božović bio je univerzitetski profesor i dekan Medicinskog fakulteta.

¹⁴ Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.

¹⁵ Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.

¹⁶ Mićunović, Vukašin, *Pretposljednji*, Nolit, Beograd, 1968.

¹⁷ Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.

¹⁸ Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.

¹⁹ Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.

²⁰ Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.

U ratu su poginuli generali Pero Četković, Ivan Milutinović i Vladimir Četković, nerazriješena je smrt generala Mirka Krdžića 1950. godine, a kao žrtva atentata na funkciji ambasadora u Švedskoj stradao je, 1971. godine, general Vladimir Rolović. Admiral Vladimir Barović okončao je svoj život 1991. godine, a iste godine pod nerazriješenim okolnostima poginuo je i kontraadmiral Krsto Đurović. Veliki dio generala JNA iz Crne Gore koji su bili učesnici Narodnooslobodilačke borbe nije dočekaao 1990. godinu i raspad države koju su stvarali. Njih 20-ak koji su i dočekali vrijeme dezintegracije Jugoslavije bio je u poznim godinama ili oronulog zdravstvenog stanja, jer su pripadali generacijama rođenim između 1908. i 1923. godine. Najveći dio preostalih živih članova generaliteta koji su izrasli iz rata, na izmaku snage i života nijesu se aktivnije uključivali u politička dešavanja nakon 1990. godine, dok su pojedini mlađi generali, proizvedeni u čin nakon 1985. godine, učestvovali u događajima koji su prethodili dezintegraciji SFRJ. Velimir Radičević i Branko Perović još uvijek dobro nose koju godinu preko stote.

U prilogu objavljujemo sažete biografije generala JNA učesnika Drugog svjetskog rata²¹ po abecednom redu.

²¹ Smatramo da biografije crnogorskih generala koji su bili učesnici Drugog svjetskog rata (više od 80%) treba prikazati odvojeno od generala koji su rođeni u kasnijem periodu. (prim. autora).

Mihailo Anđelić, general-major.

Rođen je 21. novembra 1884. godine u Rijeci Mušovića u Kolašinu u porodici Jovana Anđelića. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, potom i četiri razreda gimnazije. Oficirsku školu završio je na Cetinju, u Kraljevini Crnoj Gori. U Prvom balkanskom ratu 1912–13. godine učestvovao je kao komandir čete u Kolašinskoj brigadi. U Prvom svjetskom ratu 1914–16. godine kao kapetan bio je komandant Bojaničkog bataljona koji je bio u sastavu Sandžачke brigade pod komandom komandira Blaža Vrbice. U crnogorskoj vojsci imao je čin kapetana. Za vrijeme austrougarske okupacije po instrukcijama generala Radomira Vešovića radio je na organizovanju otpora. Sredinom 1916. godine interniran je u logor u Mađarskoj, a zatim u logor Karlaštajn u Austriji. Iz internacije se vratio krajem 1918. godine. Stvaranjem Kraljevine SHS, nastavio je službu u vojsci, a penzionisan je 1928. godine u činu potpukovnika. Nakon penzionisanja živio je u svom rodnom kraju. Učesnik je NOP od 1941. godine, bio je komandant Kolašinsko-pečinskog bataljona od njegovog formiranja krajem novembra 1941. do raspadanja 23. februara 1942. godine. Od sredine 1942. godine određen je da djeluje u neprijateljskoj pozadini. Od kraja 1943. godine bio je savjetnik Drugog udarnog korpusa. U čin general-majora proizveden je u septembru 1943. godine. Od aprila 1944. godine član je Inicijativnog odbora osnivačke skupštine Crvenog krsta Crne Gore i njegov predsjednik. Član KPJ postao je u toku rata. Zbog godina službe i života penzionisan je 1946. godine. Umro je 1959. godine i sahranjen u Kolašinu. Sa čitavom porodicom učestvovao je u Drugom svjetskom ratu, u NOP-u su mu poginula tri sina i kćerka, a četvoro dece su nosioci Partizanske spomenice 1941.

Radomir Babić, general potpukovnik.

Rođen je 2. septembra 1909. godine u selu Sige kod Danilovgrada u porodici Sima Babića. Završio je gimnaziju i studije ekonomije. Posle toga bio je državni činovnik u Zagrebu. Vrlo rano je pristupio revolucionarnom omladinskom pokretu. Već 1931. godine postao je član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Aktivno je učestvovao u akcijama koje je organizovala revolucionarna omladina. Godine 1933. postao je član Komunističke partije Jugoslavije. Bio je nakon toga član Sreskog komiteta KPJ i sekretar Pokrajinskog komiteta „Crvene pomoći“ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

U ljeto 1941. godine aktivno je učestvovao u pripremanju i organizovanju oružanog narodnog ustanka u Crnoj Gori. Već u prvim akcijama crnogorskih ustanika bio je komandir čete, zatim komandant bataljona i komandant odreda „Bijeli Pavle“. Kasnije, 1942. godine, postao je politički komesar Pete proleterske crnogorske brigade, potom politički komesar Treće udarne divizije, a onda zamjenik komandanta Druge proleterske divizije. Bio je i komandant Primorske operativne grupe, komandant Pete krajiške divizije i načelnik Štaba Četvrte armije.

Poslije oslobođenja, bio je neko vrijeme načelnik Kabineta Vrhovnog komandanta oružanih snaga FNRJ, a zatim načelnik Ratne škole Više vojne akademije Jugoslovenske narodne armije. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Bio je biran za poslanika Savezne narodne skupštine. Penzionisan je u činu general-potpukovnika JNA. Umro je 1. decembra 1996. godine u Beogradu. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i ostalih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. jula 1953. godine.

Filip Bajković general – major.

Rođen je 20. maja 1910. godine u Kairu u Egiptu, u porodici Jovana Bajkovića. Nedugo zatim sa porodicom je došao u Crnu Goru, a u Građanima kod Cetinja, rodnom selu njegovog oca, završio je osnovnu školu. Zatim se upisao u gimnaziju koju je završio 1929/30. godine u Cetinju. Djetinjstvo je proveo odvojen od oca, koji se poslije Prvog balkanskog rata, u kome je učestvovao kao dobrovoljac, vratio u Kairo, a 1922. godine tamo i umro. Kao srednjoškolac, naročito u starijim razredima gimnazije, aktivno je učestvovao u radu literarne družine „Škerlić“ i bavio se kulturno-umjetničkom i sportskom aktivnošću. U jesen 1930. godine, upisao se na Pravni fakultet u Beogradu. Nekoliko mjeseci kasnije zaposlio se u administraciji časopisa „Misao“, za koji je radio nekoliko godina i uporedo polagao ispite na Pravnom fakultetu. Dolaskom u Beograd prišao je naprednoj studentskoj omladini i uključio se u revolucionarni radnički pokret. Godine 1932. primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije. Dvije godine kasnije upućen je na partijski rad na Karaburmi. U tekstilnoj fabrici „Vlada Ilić“ formirao je partijsku organizaciju i bio biran za sekretara u mjesnom sportskom društvu „Beograd“. Godine 1935, prilikom provale partijske organizacije u zemlji, otkrivena je i organizacija na Karaburmi, uhapšen je i osuđen na godinu dana strogog zatvora, koji je izdržao u Sremskoj Mitrovici i Nišu. Nakon izlaska iz zatvora upućen je na odsluženje vojnog roka, tokom kojeg je položio i dva zaostala ispita na Pravnom fakultetu. Od 1938. do Aprilskog rata 1941. godine, radio je kao advokatski pripravnik u Beogradu, s tim što je 1939. godine ponovo hapšen zbog svoje komunističke djelatnosti.

Napad na Jugoslaviju aprila 1941. godine, zatekao ga je u Beogradu, a kapitulacija jugoslovenske vojske u Crnoj Gori. Kao član Mjesnog komiteta KPJ Bar, učestvovao je u pripremama za ustanak, kao i u samom ustanku u Barskom srezu. U septembru 1941. izabran je za člana Mjesnog (sreskog) komiteta KPJ Cetinje, a mjesec dana kasnije i za člana Biroa Okružnog komiteta KPJ Cetinje. Februara 1942. postao je sekretar Narodnooslobodilačkog odbora za srez Cetinjski, a dva mjeseca kasnije zamjenik političkog komesara Lovčenskog partizanskog odreda. Na toj je dužnosti ostao sve do formiranja Četvrte crnogorske proletherske brigade u kojoj je preuzeo dužnost zamjenika političkog komesara Petog bataljona. Krajem 1942. godine premješten je u Prvu prolethersku brigadu za rukovodioca Politodjela brigade, a u drugoj polovini 1943. godine određen je za instruktora Centralnog komiteta KPJ za partijske škole u jedinicama i na terenu Dalmacije i Bosne. Polovinom 1944. godine stupio je na dužnost u OZN-u za Jugoslaviju. Nešto kasnije, dok su se vodile borbe za oslobođenje Beograda, učestvovao je u organizovanju OZN-e za Vojvodinu.

Nakon oslobođenja nastavio je raditi u OZN-i za Jugoslaviju, u kojoj je 1948. godine dobio čin general-majora i preuzeo dužnost pomoćnika ministra za pitanje kadrova. Aprila 1951. godine, premješten je u Crnu Goru, đe je u međuvremenu do 1963. godine obavljao razne dužnosti: predsjednik Privrednog savjeta, potpredsjednik vlade NR Crne Gore, predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine NR Crne Gore od 16. decembra 1953. do 12. jula 1962. godine, predsjednik Skupštine NR Crne Gore od 12. jula 1962. do 5. maja 1963. godine. U istom periodu, počevši od 1953. godine, bio je zastupnik u Skupštini Crne Gore i Saveznoj narodnoj skupštini i član Politbiroa Centralnog komiteta KP Crne Gore. Od 1963. godine vršio je dužnosti u Beogradu: savezni sekretar za industriju, član Saveznog izvršnog vijeća, potpredsjednik Savezne skupštine član Savjeta federacije od 1970. godine.

Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i ostalih stranih i jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden narodnog oslobođenja, Orden jugoslovenske zastave i dr. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 27. novembra 1953. godine. Umro je 15. februara 1985. godine u Beogradu. Sahranjen je 17. februara u Građanima kod Cetinja.

Ahmed Bajrović, general-major. Rođen je 24. oktobra 1912. godine u Pljevljima u građanskoj porodici Adema Bajrovića. Nižu gimnaziju je završio u Pljevljima, a Veliku medresu u Skoplju. Pravni fakultet u Beogradu završio je 1939. godine. Na fakultetu je pripadao studentskom pokretu. Prije rata službovao je u Pljevljima, Peći, Bitolju i Skoplju. Kao sudski pripravnik radio je u Foči od avgusta do decembra 1941. godine. Učesnik je NOP od 1941. godine, a februara iste godine primljen je u članstvo KPJ. Bajrović decembra 1941. godine stupa u Kalinovički odred, a u januaru 1942. godine prelazi u pljevaljske partizanske jedinice. Na dan formiranja 3. proleterske sandžačke brigade postavljen je za zamjenika komesara čete. Bio je politički komesar Pljevaljskog odreda, zatim od jeseni 1943. godine sekretar gradskog, a od juna 1944. godine sekretar sreskog Narodnooslobodilačkog odbora Pljevalja. Potom je bio sekretar sreskog komiteta KPJ Srbije za Sjenicu i Novi Pazar i član Okružnog komiteta KP Srbije za Novi Pazar. Nakon rata bio je predsjednik Okružnog suda u Novom Pazaru, potom vojni tužilac armije, pa zamjenik i vojni tužilac JNA. Imao je čin general-majora u rezervi. Penzionisan je 1968. godine. General Bajrović je preminuo 1987. godine. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima, Orden Narodne armije (ONA) sa zlatnom zvijezdom i dr.

Mitar Bakić, general-potpukovnik. Rođen je 7. novembra 1908. godine u selu Berislavci kraj Podgorice u porodici Iva Bakića. Gimnaziju je završio u Podgorici, a Pravni fakultet u Beogradu. Bio je aktivista u naprednom studentskom pokretu. Član je KPJ od 1932. godine. Bio je član Centralnog odbora Jedinствene radničke partije Jugoslavije. Zbog revolucionarne djelatnosti više puta je hapšen. Bio je i član Glavnog štaba u oktobru 1941. godine, politički komesar Glavnog štaba u periodu april – jun 1942. godine, ponovo u maju 1943. godine, a zatim od septembra 1943. godine do kraja januara 1944. godine. Član je (tročlane) Vojne komisije CK KPJ. Na V zemaljskoj konferenciji KPJ referent je o partijskom radu u vojsci. Jedan je od organizatora trinaestojulskog ustanka. Oktobra 1941. godine, pokrajinsko rukovodstvo uputilo ga je na referisanje u Vrhovni štab. Ostao je u Užičkoj republici i bio je član Glavnog NO odbora za Srbiju (rukovodio sektorom finansija). Početkom 1942. godine komandant je Komande mjesta u Foči, odakle je u martu upućen u Crnu Goru kao instruktor CK. Prvi je komesar 4 proleterske crnogorske brigade, Druge proleterske divizije i Drugog udarnog korpusa. Od sredine 1944. godine sekretar je Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i šef kabineta maršala Tita. Bio je uz Tita prilikom razgovora sa državnim vrhom SSSR-a u jesen 1944. godine. Odlikovan je Ordenom narodnog heroja, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i dr. Za narodnog heroja proglašen je 20. decembra 1951. godine. Umro je u Beogradu 25. novembra 1960. godine.

Vojislav-Vojo Biljanović, general-major. Rođen je 26. maja 1914. godine na Cetinju u porodici Mihaila Biljanovića. Otac mu je držao kafanu Biljanovića na Cetinju. Osnovnu školu i Gimnaziju završio je na Cetinju. U radnički i omladinski pokret uključuje se kao đak cetinjske gimnazije. Učesnik je u štrajkovima đaka 1932/33. godine i zbog tih aktivnosti isključen je iz sedmog razreda gimnazije, koji je morao da završi u gimnaziji u Kotoru. Član KPJ postao je u maju 1934. godine na Cetinju. Tehnički fakultet je upisao 1934. godine u Zagrebu. Na fakultetu je bio partijski aktivan, postao je sekretar fakultetskog komiteta. Učesnik je brojnih sukoba sa policijom, procesuiran je više puta i zatvaran. Za sekretara Univerzitetskog komiteta i člana Mjesnog komiteta KP Hrvatske u Zagrebu izabran je 1940. godine. Aprilski rat i slom 1941. godine dočekao je u zatvoru u Zagrebu, odakle su ga policijski pripadnici NDH uz pratnju sproveli u Crnu Goru da ga odvedu u neki od crnogorskih zatvora. Na putu prema Crnoj Gori uspijeva da pobjegne iz voza i dolazi na Cetinje. Direktivom partije učestvuje u pripremi ustanka u cetinjskom srezu 1941. godine. U ustanku 13. jula, Biljanović je učestvovao u borbama na Lovćenu. Postavljen je za sekretara Mjesnog komiteta u Baru. Tokom novembra 1941. godine postao je komesar čete u Lovćenskom bataljonu sa kojim je učestvovao u napadu na Pljevlja 1. decembra 1941. godine. Odlukom partije, vraćen je na rad u cetinjski okrug, na mjesto sekretara Mjesnog komiteta u Baru. U maju 1942. godine postavljen je za zamjenika političkog komesara Lovćenskog odreda. Mjesec dana nakon toga, određen je za rad u pozadini. Ubrzo je postavljen za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Cetinje i na ovoj dužnosti ostao do oktobra 1944. godine.

Tokom ovih aktivnosti vodio je borbu sa neprijateljem, boravio u cetinjskim pećinama i kršima, dok je noću odlazio od mjesta do mjesta, organizovao vezu sa gradovima i komitetima. Organizuje propagandni rad, održava vezu sa oslobođenom teritorijom, radi na formiranju oružanih grupa i obnavljanju Lovćenskog odreda. U pozadini radi na organizovanju omladine, stvaranju Narodnog fronta i vlasti. Kao iskusni aktivista postao je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Od oktobra 1944. godine preuzeo je odgovorne dužnosti u OZN u Beogradu. Bio je načelnik uprave u Ministarstvu unutrašnjih poslova Jugoslavije Imao je čin general-majora u rezervi. Nakon rata je bio član Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SK Crne Gore do 1959. godine. Član Centralnog komiteta SK Crne Gore bio je do 1965. godine. Nakon toga, jedno vrijeme je bio potpredsjednik Izvršnog vijeća Crne Gore, pa sekretar Sekretarijata za opštu upravu SIV-a, potom predsjednik Komisije Savezne skupštine za predstavke i pritužbe, dugogodišnji član Politbiroa i dr. Proglašen je za narodnog heroja 27. novembra 1953. godine, nosilac je Partizanske spomenice, a odlikovan je Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem i mnogim drugim visokim odlikovanjima.. Umro je u Beogradu 27. marta 1972. godine.

Vasilije Bošković, general-major. Rođen je 21. februara 1916. godine u Orjoj Luci kod Danilovgrada. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, potom je završio Nižu vojnu školu vojne akademije i upisao Višu školu vojne akademije. Bio je poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Učesnik je NOP od 1941. godine. Član KPJ postao je 1942. godine. Tokom rata je bio komandant Kosovskog odreda, potom komandant artiljerijske brigade i komandant artiljerije 5. divizije. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Unaprijeđen je u čin general-majora. General Bošković bio je načelnik štaba Komande Protivavionske artiljerije JNA, komandant artiljerije armije,

načelnik Školskog centra Protivvazdušne odbrane, a bio je i na raznim dužnostima u Državnom sekretarijatu za narodnu odbranu (DSNO). Aktivna služba u JNA prestala mu je 1972. godine. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima, Orden bratstva i jedinstva (OBJ) sa zlatnim vijencem i dr. Preminuo je 1997. godine.

Borislav Božović, general-major. Rođen je 9. aprila 1913. godine u Stijeni kod Podgorice u porodici činovnika Rista Božovića. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a gimnaziju u Podgorici. Upisao je Medicinski fakultet u Beogradu, koji je završio 1938. godine i radio na njemu kao asistent. Pripadao je revolucionarnom pokretu, a član KPJ je postao 1940. godine. Po slomu Kraljevine Jugoslavije vratio se iz Beograda u rodni kraj. Učesnik je trinaestojulskog ustanka 1941. godine, radio je na organizovanju saniteta. Na dužnosti rukovodioca saniteta bio je u jesen 1941. godine u štabu NO partizanskih odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Učesnik je bitke na Pljevljima kao referent saniteta Crnogorskog odreda za dejstva u Sandžaku. Tokom rata bio je rukovodilac sanitetske službe Glavnog štaba Crne Gore. Potom je bio prvi referent saniteta u Prvoj proleterskoj brigadi, a onda upravnik Centralne bolnice proleterskih brigada. Učesnik je Konferencije rodoljuba na Tjentištu juna 1942. godine, a od novembra iste godine postao je načelnik saniteta Glavnog štaba Hrvatske. Šef je misije NOVJ-a u Italiji u periodu od maja do decembra 1944. godine. Bio je načelnik sanitetskog odjeljenja Glavnog štaba za Srbiju, a onda je postavljen za zamjenika načelnika Sanitetskog odjeljenja Vrhovnog štaba, a obavljao je i druge sanitetske dužnosti. Nakon rata kao general-major bio je na dužnosti u Sanitetskoj upravi JNA do aprila 1949. godine kada je preveden u rezervu. Nakon toga bio je profesor i dekan Medicinskog fakulteta u Beogradu i dr. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnim vijencem, Ordenom partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem i drugima. Preminuo je 1987. godine.

Božo Božović general-pukovnik.

Rođen je 13. jula 1911. godine u selu Rogame kraj Podgorice u porodici Sima Božovića. Završio je Trgovačku akademiju i prije rata bio je državni činovnik. U trinaestojulskom ustanku 1941. godine je komandovao vodom. Godine 1941. pridružio se Komunističkoj partiji Jugoslavije i NOVJ. Tokom rata je bio komandant

Druge proleterske brigade, Prve proleterske brigade i 26. divizije. Komandir je čete u Pljevaljskoj bici. Na istu dužnost je postavljen na dan formiranja Prve proleterske brigade. Komandovao je bataljonom u 4. i 5. neprijateljskoj ofanzivi. Jula 1943. godine imenovan je za komandanta Prve proleterske, a potom je načelnik štaba Šeste ličke divizije. Od marta 1944. godine pa do kraja rata je komandant 26. dalmatinske divizije. Iz rata je izašao u činu general-majora. Nakon rata završio je studije na Vojnoj akademiji Vorošilov u SSSR, bio načelnik Glavnog štaba pozadine, a obavljao je razne dužnosti u Generalštabu JNA. Jedno vrijeme bio je i načelnik štaba armijske oblasti. Penzionisan je 1965. godine u činu general-pukovnika. Umro je 1992. godine u Beogradu. Proglašen je za narodnog heroja 10. jula 1953. godine. Odlikovan je Ordenom za ratne zasluge i Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom narodnog heroja idr.

Luka Božović, general-major.

Rođen je 3. septembra 1918. godine u Plužinama u porodici Blagoja Božovića koja se početkom tridesetih godina preselila u blizinu Foče. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu. Završio je dva razreda gimnazije, a potom je radio kao fizički radnik i privatni namještenik. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije vratio se u svoj rodni kraj. Učesnik je priprema trinaestojulskog ustanka 1941. godine. Božović je, kao borac, učesnik bitke na Pljevljima. Član KPJ postao je u februaru 1942. godine. U toku rata bio je sekretar Narodnooslobodilačkog odbora u Foči od marta do maja 1942. godine. Potom politički komesar čete pa bataljona Prve proleterske brigade, a bio je pomoćnik političkog komesara u Prvoj brigadi koja je formirana u SSSR-u. Od 1944. godine radio je u OZN. Nakon rata završio je Pravni fakultet 1956. godine u Beogradu. Bio je na raznim dužnostima u Gardi JNA, a kao general-major bio je ađutant Vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ i šef obezbjeđenja, potom inspektor u Glavnoj inspekciji narodne odbrane i na drugim dužnostima. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1974. godine. Odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom.

Radomir Božović, general-major.

Rođen je 27. marta 1915. godine u Stijeni kod Podgorice u porodici Pavla Božovića. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a Trgovačku akademiju u Podgorici, nakon čega se zaposlio kao bankarski činovnik. Poznat je bio pod nadimkom Raco. Omladinskom pokretu prišao je veoma rano, kao đak. Završio je Školu rezervnih oficira. Kapitulacija Jugoslavije zatekla ga je u Podgorici, nakon čega je ubrzo počeo da radi na pripremi ustanka. Aktivno je sakupljao oružje, municiju i drugu ratnu opremu iz magacina vojske Kraljevine Jugoslavije. U rodnom selu radi na organizovanju naroda za borbu protiv okupatora. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine u sastavu Stijenske čete. Učesnik je borbi na Trijepču, Doljanskoj Glavici, Jelinom dubu i drugim akcijama. Od početka je pokazao veliku hrabrost i odlučnost. U septembru 1941. godine postao je član KPJ. Kao dobrovoljac bio je u sastavu Crnogorskog odreda koji je novembra 1941. godine krenuo prema Sandžaku. Učesnik je bitke na Pljevljima 1. decembra 1941. godine, kada je uništavao neprijateljske vojnike na Savinom Laktu. Formiranjem Prve proleterske brigade u Rudom, postao je komandir voda u prvoj četi 2. crnogorskog bataljona. Od decembra 1941. do novembra 1942. godine borio se u sastavu svoje čete. Sa grupom oficira, krajem 1942. godine upućen je kao pojačanje slovenačkim jedinicama, koje su još bile nedovoljno snažne. Kada je došao u Sloveniju, postavljen je za komandanta 2. bataljona u Tomšičevoj brigadi. Slovenačkim borcima prenosio je ratno iskustvo. Jedinica kojom je on komandovao, nalazila se u dosta teškoj situaciji odvojena od svoje brigade na padinama iznad Ljubljane, u obruču bjelogardejskih snaga. Ubrzo je sredio svoj

bataljon, uspio napasti bjelogardejska utvrđenja i razbiti njihovu odbranu. Nakon toga sa bataljonom je izvodio mnoge diverzije na pruži Ljubljana – Novo Mesto. Na ovom potezu neprijatelj je imao brojne gubitke, njegov bataljon je uspio uništiti 6 neprijateljskih kompozicija. Sa ostalim jedinicama brigade, tokom februara 1943. godine vodi borbe protiv bjelogardista na Pletarju, Ambrusu i prema Št. Jerneju. Tokom daljih borbi sa svojim bataljonom, uz učešće ostalih jedinica razbio je elitni italijanski bataljon, koji je išao u pomoć okruženim bjelogardejskim jedinicama u Suhoj Krajini. Nakon ovoga postavljen je za zamjenika komandanta brigade Ivan Cankar, a kasnije je postao komandant 12. slovenačke brigade. Tokom borbi od 16–30. novembra njegova brigada uspijeva onemogućiti prodor neprijatelja sa leđa, snagama koje su napadale Novo Mesto. Ubrzo, 1944. godine postavljen je za načelnika štaba 15. divizije, a potom i njenog zamjenika, sa kojom je učestvovao u oslobađanju brojnih mjesta. Nakon rata završio je pješadijsku oficirsku školu u SSSR-u i Višu vojnu akademiju JNA. Bio je komandant divizije, zatim na raznim dužnostima u komandi korpusa i armije, kao i komandant područja. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1967. godine, penzionisan je u činu general-majora. Živio je u Beogradu. Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine, odlikovan OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima i drugim. Preminuo je 2000. godine.

Petar Brajović, general-pukovnik.

Rođen je 29. juna 1915. godine u Rijeci Crnojevića, kod Cetinja u porodici Vida Brajovića. Njegovi roditelji ubrzo su se preselili iz Crne Gore na Kosovo i Metohiju. U Peći je završio osnovnu školu i gimnaziju. U gimnaziji je postao simpatizer radničkog pokreta i učestvovao u štrajkovima i demonstracijama pečkih gimnazijalaca.

Vojnu akademiju upisao je 1937. godine a diplomirao je 1940. godine kada je proizveden u vazduhoplovnog potporučnika.

Nakon Aprilskog rata i kapitulacije, odbio je da ide u Veliku Britaniju sa ostalim oficirima. U ljeto 1941. godine nakon izbijanja ustanka priključio se ustanicima u Peći. Postao je komandant Metohijskog pozadinskog partizanskog odreda. U februaru 1942. godine postao je član KPJ da bi u martu 1942. godine po direktivi KPJ prešao na ilegalan rad u Đakovicu, a kasnije otišao na Šaru i radio na pitanjima vojne organizacije. Početkom 1943. godine postao je komandant Karadačkog odreda, nešto kasnije komandant Šarplaninskog odreda. Poslije kratkog vremena odred se pretvorio u Makedonsko-kosovski odred, koji se preko Šare i Koraba probio u Ljumu. U blokiranoj Peškopeji Brajović je rukovodio odbranom grada i njegovim oslobođenjem. Poslije toga postao je komandant Kosovskih bataljona, a no-vembra 1943. komandant Prve makedonsko-kosovske udarne brigade, koja je učestvovala u nizu borbi kroz Makedoniju, Albaniju i Grčku. Juna 1944. godine, postao je komandant Prve kosovske udarne brigade, septembra komandant Četrdeset osme divizije, a zatim komandant Operativne zone Makedonije. Oktobra iste godine, je postao komandant Šesnaestog korpusa, i na kraju, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju. Istakao se u svim bor-

bama, ali je naročito bio zapažen u borbama kod Kičeva, Debra, Peškopeje, u Grčkoj, u oslobođenju Prilepa. Njegova sposobnost i upornost posebno su došle do izražaja 1944. godine u Februarskom pohodu. Tada je brigada za 14 dana neprekidne borbe probila nekoliko obruča prevalivši preko 300 kilometara. Bio je pismeno pohvaljen od Glavnog štaba NOV i PO Makedonije. Neposredno je rukovodio operacijama za oslobođenje Sjeverne Makedonije i posebno operacijom za oslobođenje Skoplja. U borbi protiv balista, februara 1945. godine, teško je ranjen. Od te rane izgubio je nogu.

Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju JNA. Biran je za narodnog poslanika u Skupštini SR Srbije. Penzionisan je u činu general-pukovnika JNA 1973. Bio je oženjen Sašom Brajović, sa kojom je imao ćerku Ljiljanu i sinove Vidoja i Dragana. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 20. decembra 1951. godine. Umro je 20. novembra 1991. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju.

Petar Brajović, general-major. Rođen je 15. oktobra 1915. godine u Jelenku kod Danilovgrada u porodici Spasoja Brajovića. Kada je završio četiri razreda gimnazije upisao se na Podoficirsku artiljerijsku školu, koju je uspješno završio. Bio je podoficir u Kraljevini Jugoslaviji, u Aprilskom ratu bio je komandir voda u PA bateriji. Nakon aprilskog

sloma preko Šibenika se uspio probiti do rodnog kraja. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao komandir artiljerijskog voda. U NOP odredu „Bijeli Pavle“ od jeseni 1941. godine bio je komandir voda, zamjenik komandira, pa komandir

čete, a u udarnom bataljonu „Bajo Sekulić“ od februara 1942. godine, komandir čete. Član SKOJ postao je u decembru 1941. godine, za člana je kandidovan u julu, a septembra 1942. godine postao je član KPJ. Od 17. juna 1942. godine bio je komandir voda, zatim komandir čete u 3. bataljonu Četvrte proleterske brigade, zatim komandir pratećeg voda štaba brigade. Odlukom Vrhovnog štaba od novembra 1942. godine upućen je na rad u Sloveniju. U decembru 1942. godine bio je komandant bataljona u brigadi Ivan Cankar, kada je teže ranjen, pa sa tog položaja odlazi na liječenje u bolnicu. Zatim je postao komandant bataljona od februara do marta 1942, pa načelnik štaba brigade „Matije Gubec“ od aprila do juna 1943. kada je ponovo teško ranjen i upućen na liječenje. Nakon toga bio je komandat Prve slovenačke artiljerijske brigade i artiljerijske 15. divizije od septembra do novembra. Na tom položaju treći put je ranjen. Načelnik štaba 15. slovenačke divizije bio je krajem 1944, a načelnik štaba 18. slovenačke divizije od januara do marta 1944. godine, što je u tom periodu bila dužnost komandanta operativnog štaba dvije brigade. Komandat 18. divizije bio je od marta do jula 1944. godine, kada je postavljen za načelnik štaba 4. operativne zone Slovenije – Štajerska, Koruška, istočna Gorenjska i Prekomurje. Ovu dužnost obavljao je od jula 1944. godine do kraja rata. Nakon oslobođenja završio je Višu vojnu akademiju JNA. U JNA obavljao je razne dužnosti, bio je načelnik štaba divizije, komandant artiljerije armije, komandant artiljerijskog školskog centra, načelnik artiljerije korpusa i područja. Unaprijeđen je u čin general-majora. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1965. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa srebrnim znacima, OBJ sa zlatnim vijencem i dr.

Vukašin-Vuko Brajović, general-major. Rođen je 27. decembra 1921. godine u Krasovini kod Danilovgrada u porodici Vojina Brajovića. Završio je dva razreda gimnazije, kada je upisao Podoficirsku artiljerijsku školu Vojske Kraljevine Jugoslavije. Kao podoficir učestvovao je u aprilskom ratu na teritoriji Bosne. Nakon sloma, uspio je da se izvuče iz Banja Luke u rodni kraj. Po povratku uključio se u pripremu ustanka. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao borac, desetar i komandir voda u NOP odredu „Bijeli Pavle“, zatim desetar u udarnom bataljonu „Bajo Sekulić“. Od 17. juna 1942. godine bio je desetar, potom komandir voda u 3. bataljonu, zatim komandir baterije. Kao školovani artiljerac obavljao je dužnosti iz svoje struke, bio je zamjenik komandanta artiljerijskog diviziona 2. proleterske divizije, potom komandir čete pratećih oruđa Pete. proleterske crnogorske brigade, komandant artiljerijskog diviziona 2. udarnog korpusa, pa komandir Kursa artiljerijskih oficira Vrhovnog štaba NOV i POJ i šef artiljerijskog odsjeka Vrhovnog štaba. Član KPJ postao je 14. decembra 1942. godine. Brajović je od jula do oktobra 1944. godine bio komandant školskog diviziona Artiljerijskog odjeljenja, zatim šef Odsjeka za organizaciju i popunu u Artiljerijskom odjeljenju od novembra 1944. do sredine januara 1945. godine, kada je upućen na školovanje u SSSR. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju JNA i Ratnu školu JNA. Bio je načelnik artiljerije korpusa, zamjenik načelnika uprave GŠ JNA i dr. Unaprijeđen je u čin general-majora. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1974. godine.²² Nosilac je Partizanske spomenice 1941. Preminuo je 1982. godine.

²² U porodičnom sjećanju sačuvana je jedna interesantna priča. Naime, moj ded Dušan Martinović bio je prijatelj sa Vukom Brajovićem. Jednom prilikom u našem domu u Lovčenskoj ulici na Cetinju general Brajović je bio u posjeti Dušanu i tokom dugih razgovora započela je priča o guslama. Kada je Vuko

Veko Bulatović, general-major.

Rođen je 1. aprila 1884. godine u Liješnju kod Kolašina u porodici Jakše Bulatovića. Bio je oficir crnogorske vojske, poručnik Donjomoračke čete, zatim je kao kapetan crnogorske vojske bio komandant Pečkog bataljona u sastavu Dečanske brigade crnogorske vojske u Peći. Učesnik je balkanskih i Prvog svjetskog rata. U Vojsci

Kraljevine Jugoslavije bio je potpukovnik kao rezervni oficir, a penzionisan je 1930. godine. Učesnik je Drugog svjetskog rata od 1941. godine. Bio je borac drugog bataljona Četvrte proleterske brigade, a kasnije je bio komandant bataljona Komskog odreda. Od maja 1942. godine nalazio se na raznim pozadinskim dužnostima u pozadini i jedinici. U čin general-majora proizveden je 1943. godine. Penzionisan je 1945. godine. Poklonio je svoje imanje kako bi se na njemu izgradila škola u Liješnju. Odlikovan je crnogorskom Zlatnom medaljom za hrabrost, Albanskom spomenicom, Orednom zasluga za narod I stepena, Ordenom bratstva i jedinstva I stepena, Ordenom za hrabrost i drugim domaćim i stranim odlikovanjima. Umro je 25. decembra 1969. godine u Rovcima đe je i sahranjen. Poznat je po svojoj humanosti, a osnovaana je i Fondacija Veka i Anice Bulatović za pomoć siromašnoj deci.

rekao da zna da gusla, Dušan je u nevjerici ispratio njegove riječi, donio porodične gusle stare više od 150 godina i pružio ih Vuku da dokaže svoje umijeće sa riječima da ako bude znao da gusla da će mu pokloniti gusle. Vuko Brajović je uzeo gusle, zaguslao, zapjevao i pokazao da stvarno zna da gusla. Dušan je održao riječ i poklonio generalu Brajoviću stare gusle sa značajnom porodičnom tradicijom (prim. autora).

Savo Burić, general-pukovnik.

Rođen je 11. januara 1915. godine u porodici Mirka Burića u selu Zagreda, kod Cetinja. Na Cetinju je završio gimnaziju u kojoj se i opredijelio za revolucionarni radnički pokret. Studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu na kojem je bio aktivista u naprednom studentskom pokretu. Član je KPJ od 1938. godine. Završio je Školu rezervnih oficira. Nakon Aprilskog rata i okupacije Jugoslavije, 1941. godine, vratio se iz okupiranog Beograda u rodni kraj i tamo aktivno učestvovao u pripremi Trinaestojulskog ustanka. Učestvovao je u pripremama i izvođenju ustanka u opštini Čevo kao član biroa partijskih ćelija. Nakon prvih borbi, istakao se kao hrabar borac, zbog čega je ubrzo postavljen za komandira čete u Lovčenskom partizanskom bataljonu. Na tu dužnost je postavljen prilikom formiranja Prve proleterske brigade. Nakon formiranja Crnogorsko-sandžačkog odreda ušao je u njegov sastav, a 21. decembra 1941. godine je postao komandir čete u Prvom lovčenskom bataljonu Prve proleterske udarne brigade. Uoči odlaska u Sandžak imenovan je za zamjenika komesara Katunskog bataljona. U avgustu 1942. godine je postao komandant Prvog lovčenskog bataljona, početkom juna 1943. godine komandant je Pete proleterske crnogorske brigade, a potom komandant Druge dalmatinske i Četvrtre proleterske crnogorske brigade, a jula 1943. godine komandant Pete proleterske crnogorske udarne brigade, te septembra 1943. godine komandant Druge dalmatinske udarne brigade. Komandant je 3. udarne divizije od sredine 1944. godine pa do kraja rata nakon čega je izašao u čin generala-majora. Prvi oficirski čin – čin potpukovnika, dobio je kada su 1. maja 1943. godine uvedeni činovi u NOVJ. Poslije nekog

vremena postavljen je za komandanta Četvrtе proleterske crnogorske udarne brigade, a u julu 1944. godine za komandanta Treće udarne divizije. Oktobra 1944. je unaprijeđen u čin pukovnika, 22. decembra 1944. u čin general-majora, a čin general-potpukovnika dobio je 1947. godine. Nakon oslobođenja Jugoslavije, nastavio je profesionalnu karijeru u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Završio je Višu vojnu akademiju i obavljao niz odgovornih dužnosti. Za narodnog heroja proglašen je 26. marta 1952. godine. Preminuo je 16. juna 1963. godine u Beogradu i sahranjen u Aleji narodnih heroja na Novom groblju. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden ratne zastave, Orden partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem.

Mirko Burić, general-potpukovnik. Rođen je 16. septembra 1916. godine u Zagredi kod Danilovgrada u oficirskoj porodici Vuka Burića. Gimnaziju je završio u Subotici, a tu je i upisao Pravni fakultet. Na fakultetu je pripadao revolucionarnom pokretu. Jedan je od organizatora ustanka u rodnom kraju 1941. godine. U Lovčenskom

odredu bio je komesar čete, zamjenik komesara bataljona, komesar udarnog bataljona i komesar Lovčenske udarne čete. U članstvo KPJ primljen je avgusta 1941. godine. Od 17. juna 1942. godine bio je komesar čete u 2. bataljonu 4. proleterske brigade. Kao komesar od početka 1943. godine bio je instruktor i član Politodjela 4. dalmatinske brigade, komesar 8. banijske brigade, pa komesar škole za vezu Glavnog štaba Hrvatske i sekretar biroa ćelija prištabskih jedinica Glavnog štaba Hrvatske. Od kraja 1943. godine član Politodjela 13. divizije,

potom rukovodilac Politodjela 32. zagorske divizije, zatim pomoćnik komesara 42. makedonske divizije. Iz rata je izašao kao ratni vojni invalid. Nakon rata završio je Višu vazduhoplovnu vojnu akademiju i Kurs operatike u Ratnoj školi. Bio je na štabnim dužnostima u Komandi Ratnog vazduhoplovstva, bio je pomoćnik komandanta korpusa, potom sekretar komiteta konferencija Saveza komunista u Ratnom vazduhoplovstvu i Protivvazdušnoj odbrani i dr. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika avijacije. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1974. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Orden za vojne zasluge (OVZ) sa velikom zvijezdom i dr.

Savo Čelebić, general-major. Rođen je 24. januara 1879. godine u Štitarima kod Cetinja. Njegov otac Filip bio je perjanik na dvoru kralja Nikole Petrovića, poslanik Crnogorske narodne skupštine i nosilac Zlatne medalje za hrabrost, a majka Savica rođena Vujović. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a Podoficirsku školu na Cetinju. Potom je završio i četvorogodišnju Oficirsku školu 1908. godine na Cetinju kada je proizveden u potporučnika. U poručnika je unaprijeđen 1911. godine, a bio je i komandir Oraško-štinarske čete u Lješanskom bataljonu. Kao poručnik bio je predavač u Podoficirskoj školi na Cetinju. Učesnik je Prvog balkanskog rata 1912–13. godine kao komandant Lješanskog bataljona. U borbama oko Skadra na pravcu Taraboša ranjen je dva puta. Unaprijeđen je u čin kapetana crnogorske vojske novembra 1913. godine. Učesnik je i Drugog balkanskog rata u sastavu Dečanskog odreda crnogorske vojske na Bregalnici, Govedaru i Dulićkim visovima protiv bugarske vojske. Za pokazanu hrabrost predložen je za odlikovanje

Karadorđeva zvezda, ali ga nije nikada dobio zbog nastalih okolnosti. Učesnik je Prvog svjetskog rata 1914–16. godine kao komandir čete i bataljona. Ranjen je u operacijama prema Bosni. Za vrijeme austrougarske okupacije bio je interniran u logor Boldogason u Mađarskoj u periodu 1916-1918. godine. Potpisnik je telegrama saučešća kralju Nikoli povodom smrti njegovog sina knjaza Mirka. Iz zarobljeništva se vratio krajem 1918. godine. Kada je stvorena Kraljevina SHS, uključio se u organizaciju Božićnog ustanka 1919. godine. Nakon neuspjeha ustanka, sa grupom ustanika i oficira prebacio se 17. januara u San Đovani di Medua, odakle je brodom otišao za Italiju. U Gaeti je bio član Komande crnogorske vojske. Sa grupom od 120 oficira i vojnika, jula 1919. godine, vratio se u Crnu Goru sa ciljem podizanja ustanka. Bio je vođa jedne od komitskih grupa. Unaprijeđen je u čin komandira crnogorske vojske od strane crnogorske vojske u emigraciji. Jedan je od sastavljača i potpisnika predstavke, koju su potpisala 42 crnogorska ustanika iz šume 24. septembra 1919. godine. Aktivni je član crnogorske emigracije. Interesantno je da je povodom stradanja komandira Šćepana Mijuškovića napisao pjesmu pod nazivom „Vijenac na grobu Šćepana Mijuškovića“ koja je objavljena u emigrantskom crnogorskom listu „Crnogorski glasnik“ u Detroitu 1925. godine. Iz emigracije se vratio krajem 1925. godine. Ubrzo je postao član Federalističke stranke. Penzionisan je u čin majora. Ulaskom italijanskih trupa u Crnu Goru 1941. godine, od strane crnogorskih federalista organizovan je 12. jula Petrovdanski sabor, na kojem je prema nekim informacijama kao oficir stare crnogorske vojske bio poslanik. Odmah nakon toga prišao je Narodnooslobodilačkom pokretu, u kojem su mu se već nalazili članovi porodice. Tokom rata partizansko rukovodstvo je nekoliko puta bezuspješno pokušalo da preko njegovih prijateljskih veza pridobije za NOP Krsta Popovića. U NOP-u bio je savjetnik u Lovčenskom odredu. U februaru 1942. godine uhvaćen je od strane italijanske vojske na

području planine Stavor. Osuđen je na smrt, ali je odluka preinačena na 30 godina robije i interniran je u Italiju u kojoj je ostao sve do septembra 1943. godine. Po oslobođenju iz zarobljeništva, radio je u Bariju na formiranju Prve prekomorske brigade. Čelebić je iz Italije brodom stigao na Korčulu, a 23. januara 1944. godine došao u Drvar. U Drvaru se susreo sa Josipom Brozom Titom, koji ga je 24. januara proizveo u čin general-majora, šestog po redu. Po povratku u Crnu Goru, postao je član Prezidijuma 14. juna 1944. godine, bio je član Predsjedništva CASNO-a. Po nalogu Tita ponovo je pregovarao sa generalom Popovićem, zbog čega je kasnije i pozvan na odgovornost. U julu 1944. godine izabran je za šefa Odjeljenja za socijalnu politiku i člana Glavnog odbora CASNO-a. Član Glavnog odbora Crvenog krsta Crne Gore i Boke postao je 30. aprila 1944. godine. Od oktobra 1944. godine bio je član komiteta za zdravstvena pitanja. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1946. godine. Umro 21. juna 1955. godine i sahranjen na Cetinju. Sa suprugom Milicom ima sinove – Milovana narodnog heroja, Vladimira, Slobodana i Filipa i ćerke – Dragicu, Zorku, Darinku, Olgu, Bosiljku i Anđeliju.

Petar-Pero Četković, general-major. Rođen je 9. oktobra 1907. godine u selu Ljubotinj kod Cetinja u porodici Toma Četkovića. Završio je šest razreda gimnazije i nižu školu Vojne akademije. Prilikom kapitulacije jugoslovenske vojske imao je čin kapetana I klase, službovao je u Gorskom kotaru, odakle se probio do rodnog kraja. Tu se povezao s članovima Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i aktivno učestvovao u pripremama oružanog ustanka – radio je kao vojni instruktor na obuci omladine. Od prvog dana učestvovao je u

oružanim borbama zajedno sa svojim ocem Tomom koji ga je pratio tokom ratnih dejstava. Na početku Trinaestojulskog ustanaka, bio je borac Ljubotinjskog odreda, a zatim postaje vojni savjetnik. Novembra 1941. godine imenovan je za komandanta Lovćenskog bataljona Crnogorsko-sandžačkog partizanskog odreda. U Pljevaljskoj bici bio je komandant Lovćenskog bataljona, a na dan formiranja 1. proleterske brigade komandant je 1. bataljona kojim je veoma uspješno komandovao devet mjeseci. Od dana formiranja 1. dalmatinske brigade je njen komandant. Prvi je komandant 3. udarne divizije. Član je KPJ od 1942. godine. Bio je komandant divizije od dana formiranja do 24. marta 1943. godine kada je poginuo kod Nevesinja. Lovćenski bataljon je prilikom napada na Pljevlja, 1. decembra 1941. godine, vodio izuzetno teške borbe. Kada je 21. decembra 1941. godine, u Rudom, formirana Prva proleterska udarna brigada postao je komandant njenog Prvog (lovćenskog) bataljona. U Igmanskom maršu, februara 1942. godine, njegov bataljon je, zahvaljujući njegovom vojnom iskustvu, imao najmanje promrzlih boraca. Februara 1942. godine bataljon je pregazio hladnu i brzu rijeku Neretvu i time izbjegao opkoljavanje. Njegova je velika zasluga što su u višednevnim teškim borbama potučene jake nacionalne snage na sektoru Mojkovac-Kolašin. Snažne udarne grupe iz Prve i Druge proleterske brigade kojima je on komandovao 3. jula 1942. godine razbile su nacionalne snage u Dobrom dolu na Durmitoru. Ovaj uspjeh mnogo je pomogao partizanskim snagama da se uspješno povuku iz Crne Gore. Prvi (lovćenski) bataljon se više puta istakao u pohodu proleterskih brigada u Bosansku krajinu, tokom juna i jula 1942. godine i u borbama u ovom području. Među velikim uspjesima u ovom periodu su zauzimanje Konjica, borbe na Cincaru, oslobođenje Livna i dr. Septembra 1942. godine imenovan je za komandanta Prve dalmatinske udarne brigade i sa njom od septembra do novembra 1942. godine postigao vidne uspjehe u borbama kod Sinja, oko Duvna i na prostoru Livno-Sinj. Tokom

1942. godine, zbog svojih zasluga u Narodnooslobodilačkoj borbi primljen je u članstvo Komunističke partije Jugoslavije. Uspjesi u komandovanju i rukovođenju jedinicama, bili su odlučujući za njegovo imenovanje na dužnost komandanta Treće udarne divizije, 9. novembra 1942. godine. Divizija je u novembru i decembru 1942. i početkom januara 1943. godine izvela više velikih poduhvata u dolini rijeka Vrbas i Bosna – borbe za oslobođenje i obranu Jajca, borbe u dolini Vrbasa (sektor Jajce-Travnik), oslobađanje dijela središnje Bosne i dr. Na početku Četvrtne neprijateljske ofanzive, Treća divizija je prebačena u rejon gornjeg toka rijeke Vrbas. Vodila je žestoke borbe za Bugojno i oko Gornjeg Vakufa. Potom je došla borba za Prozor. Ovaj grad, koji su branile jake italijanske snage, bio je glavna prepreka na putu Glavne operativne grupe u dolinu rijeka Rame i Neretve. Zbog toga je Vrhovni komandat NOV i POJ Josip Broz Tito naredio Trećoj diviziji da razbije neprijatelja i grad oslobodi. Uspio je tek drugi napad, grad je oslobođen, a neprijatelj je uz velike gubitke potisnut. To je bio jedan od najvećih uspjeha u borbama na Neretvi. Poslije toga divizija je vodila žestoke borbe u dolini Rame, na Neretvi i za Konjic. Te borbe i protivudar kod Gornjeg Vakufa odlučili su sudbinu ranjenika na Neretvi, razbijanje neprijateljskih snaga i pripremu prodora na istok. U protivofanzivi s Neretve na istok Treća divizija je vodila više žestokih borbi s Italijanima, ustaško-domobranskim i četničkim postrojbama. Prelaz preko Neretve, borbe na Prenju i Veležu i oslobođenje Nevesinja bili su njeni veliki uspjesi. Kao komandant Treće udarne divizije, ranjen je 28. marta 1943. godine kod Nevesinja i ubrzo podlegao ranama. Kada su 1. maja 1943. godine, uvedeni prvi činovi u NOVJ, posmrtno je proizveden u čin general-majora. Ukazom Vrhovnog štaba NOV i POJ, 30. aprila 1943. godine, proglašen je za narodnog heroja. Ukazom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR-a odlikovan je Ordenom otadžbinskog rata prvog stepena.

Vladimir Četković, general-major.

Rođen je 22. avgusta 1911. godine u selu Crnci kod Podgorice u porodici Đura Četkovića. U Somboru je izučio elektromehaničarski zanat. Radio je jedno vrijeme u rudniku Trepča u kojem je bio jedan od organizatora radničkog pokreta. Član je KPJ od 1935. godine. U cilju borbe protiv fašizma 1936. godine otišao je u Španiju da se

bori u sastavu internacionalnih brigada na strani Španske republikanske vojske. U Španskoj republikanskoj vojsci dobio je čin poručnika i bio je komandant diviziona. Nakon završetka rata u Španiji 1939. godine sa grupom boraca prešao je u Francusku u kojoj je uhapšen. U Francuskoj je bio oko dvije godine u koncentracionim logorima, iz kojih je uspio da pobjegne i prebjegne u Njemačku, a krajem juna 1941. godine uspio da se prebaci u Jugoslaviju. Centralni komitet KPJ ga raspoređuje u Liku sa zadatkom da radi na organizovanju ustanka. Prve godine ustanka glavni je vojni rukovodilac u Lici, a potom je bio prvi komandant 8. kordunaške divizije i komandant 8. dalmatinskog korpusa. Komandant je Grupe ličkih odreda od oktobra 1941. godine do novembra 1942. godine, kada je krajem 1941. godine u Lici bilo 3.730 partizana i to je tada bila najača partizanska grupacija u Hrvatskoj i na ovoj dužnosti je teško ranjen. Bio je jedan od šest članova od osnivanja GŠ Hrvatske novembra 1941. godine do 21. oktobra 1944. godine. Bio je komandant korpusa od januara 1944. godine do 21. oktobra 1944. godine kada je poginuo u partizanskom avionu iznad Dinare. Proizveden je u čin generala-majora 01. septembra 1944. godine. Za narodnog heroja proglašen je 13. avgusta 1945. godine.

Peko Dapčević, general-pukovnik.

Rođen je 25. juna 1913. godine u selu Ljubotinj, kod Cetinja u porodici Jovana Dapčevića. Imao je tri brata – Vlada, Draga i Milutina i sestru Danicu. Još kao gimnazijalac na Cetinju učestvovao je u dva štrajka, a kao učenik osmog razreda bio je uhapšen zbog aktivnog učešća u manifestacijama omladine. Nakon završene gimnazije

upisao se na Pravni fakultet u Beogradu i ubrzo, u svojoj dvadesetoj godini, 1933. postao je član Komunističke partije Jugoslavije. Tri godine kasnije vratio se u svoj rodni kraj i kao član Okružnog komiteta KPJ za Cetinje radio je na stvaranju i jačanju partijskih organizacija. U maju 1937. godine odlazi u Španiju, kako bi se u Španskom građanskom ratu borio protiv Frankovih fašističkih snaga. Nakon kraće obuke, kao borac-mitraljezac, bio je u bataljonu „Dimitrov“ 15. internacionalne brigade. Na frontu Brunete kod Madrida ranjen je u glavu. Nakon izlaska iz bolnice postao je politički delegat voda, a ubrzo i politički komesar čete. U borbama je ispoljilo svoje vojničke sposobnosti i postao komandir čete. Na frontu kod Ebra ponovo je ranjen u glavu, a 1938. godine ranjen je treći put u ruku. U borbama (Kinto, Belčite i Katalonija) ispoljio je visoke ratničke sposobnosti. Za kratko vrijeme napredovao je od desetara do poručnika Španske republikanske armije. Kada je februara 1939. godine nakon poraza Španske republikanske armije sa ostalim dobrovoljcima prešao francusku granicu, odveden je u koncentracioni logor u Anželesu. S grupom prijatelja iz Španije, francuska policija ga je zatvorila u tvrđavu Koljure. U logoru je ostao do oktobra 1940. godine. Tada je zajedno sa Fadilom Jahićem-Španacem dobio zadatak da pobjegne iz logora i da organizuje bjekstvo ostalih drugova. U aprilu

1941. godine odlazi na rad u Austriju, odakle je organizovao bjekstvo i prebacivanje drugova u Jugoslaviju, da bi odmah nakon povratka u Jugoslaviju bio uhapšen u Somboru i sproveden za Crnu Goru, ali je uspio da pobjegne sa stanice u Nikšiću. Tu se povezuje sa članovima Mjesnog komiteta KPJ za Nikšić i aktivno učestvuje u pripremama za ustanak.

U prvim danima, Trinaestojulskog ustanka nalazio se na funkciji člana Okružnog komiteta KPJ za Cetinje i komandanta Lovćenskog partizanskog odreda. U borbi na Košćelama (na putu Cetinje – Rijeka Crnojevića) 15. jula 1941. godine, pod njegovom komandom je najprije uništena motorizovana kolona, a zatim i motorizovani bataljon italijanske divizije „Mesina“. Bio je član, a neko vrijeme i zamjenik komandanta, Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru, od njegovog formiranja avgusta 1941. godine. Kao član Glavnog štaba i komandant Lovćenskog partizanskog odreda dao je veliki doprinos stvaranju i učvršćivanju partizanskih jedinica, izvođenju borbenih poduhvata i razvoju Narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori. Za vrijeme krize ustanka na području Kolašina, u zimu i proljeće 1942. godine, kao zamjenik komandanta Glavnog štaba, objedinio je komandu nad partizanskim udarnim bataljonima i odredima na ovoj teritoriji. Ove snage su na Sinjajevini, na području Morača-Kolašin, u Poljima, vodile duge i teške borbe.

Za komandanta Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku Dapčević je postavljen aprila 1942. godine, a maja iste godine imenovan je za člana Vrhovnog štaba NOP i DVJ. Od tada do 10. juna, crnogorske jedinice su pod njegovom komandom vodile izuzetno teške borbe na širem području Crne Gore. Borbe u poljima Kolašinskim, na Sinjajevini i Durmitoru, oko Nikšića, na putu Nikšić-Grahovo i Cetinje-Grahovo spadaju i po angažovanim snagama i po žestini u najteže borbe u Trećoj neprijateljskoj ofanzivi. Prilikom formiranja Četvrte proleterske

crnogorske udarne brigade, 11. juna 1942. godine imenovan je za njenog komandanta. Pod njegovom komandom brigada je učestvovala u pohodu na Bosansku krajinu. Do sredine jula, zauzela je Hadžiće (na pruži Sarajevo-Mostar), Gornji Vakuf i vodila borbe na sektoru Bugojna. U avgustu je izvršila dva snažna napada na jako utvrđeni Kupres i pretrpjela teške gubitke. Poslije ovoga vodila je borbe s jakim Njemačkim snagama na Manjači, zatim je u septembru učestvovala u napadu na Jajce, a potom je učestvovala u žestokim borbama na pravcima Jajce – Donji Vakuf i Jajce – Travnik. U oktobru je učestvovala u oslobođenju Mrkonjić Grada. Kada su 1. novembra 1942. godine formirane prve divizije NOVJ, postavljen je za komandanta Druge proleterske divizije. Od tada do sredine septembra 1943. godine, pod njegovom komandom Druga divizija je učestvovala u najtežim borbama na jugoslovenskom ratištu. Od novembra 1942. do februara 1943. godine divizija je dejstvovala na širem graničnom pojasu između Bosne i Dalmacije. U novembru je razbila neprijateljske snage na sektoru Knin – Bosansko Grahovo, 14. decembra oslobodila Livno, potom napala Kupres, oslobodila Šujicu i Duvno i vodila borbe na pravcu Duvno-Imotski; krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. godine divizija je izvela uspješna ofanzivna dejstva u Cetinjskoj krajini.

U vrijeme bitke na Neretvi Druga divizija je imala veoma važnu ulogu. U februaru je učestvovala u oslobođenju Posušja i Imotskog, prodrla u dolinu Neretve, oslobodila Drežnicu i Jablanicu, i dijelom snaga učestvovala u napadima na Konjic. Glavnina snaga divizije učestvovala je u odbrambenim borbama na pravcu Gornji Vakuf-Prozor i u čuvenom protiv udaru kod Gornjeg Vakufa, a drugi dio snaga je vodio teške odbrambene borbe na Neretvi. Druga proleterska divizija je prva forsirala Neretvu, marta 1943. godine i zadala snažan udar kolaboracionim snagama. Od tada su počela njena ofanzivna dejstva na istok. Glavnina divizije je nastupala pravcem Čičevo –

Glavatičevo – Kalinovik – Foča i učestvovala u više teških borbi i razbijanju snažnih nacionalnih grupacija, a drugi dio snaga je angažovan na borbama u Hercegovini. U saradnji sa Prvom divizijom, Druga divizija je forsirala Drinu, razbila italijansko-četničke snage jačine nekoliko hiljada, i oslobodila sjevernu Crnu Goru, a u saradnji sa Trećom divizijom u borbama na Javorku i Bioču razbila italijansko-četničke snage, takođe jačine nekoliko hiljada. U vrijeme Pete neprijateljske ofanzive Druga divizija je vodila teške borbe sa Prvom njemačkom brdskom divizijom, na sektoru Mojkovca i Kolašina, zatim učestvovala u stvaranju mostobrana na Vučevu i u teškim borbama na Javorku pivskom. U borbama u dolini Sutjeske njene brigade su igrale odlučujuću ulogu u napadima na Košur i u odbrani na Barama. U vrijeme proboja na Zelengori izuzetno značajne su odbrambene borbe na Ljubinom grobu i Košuti, i prodor prema komunikaciji Foča – Kalinovik. Oktobra 1943. godine je postao komandant Drugog udarnog korpusa NOVJ. Pod njegovom komandom korpus je postao jedna od najjačih jedinica NOVJ. U jesen 1943. godine učestvovao je u oslobođenju većeg dijela teritorije Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. Potom je korpus vodio teške borbe u Limsko-drinskoj operaciji. Godine 1943. proizveden je u čin general-majora, 1944. u čin general-potpukovnika. U proljeće 1944. godine njegov Drugi udarni korpus je izveo Mojkovačku operaciju i druge poduhvate za odbranu slobodne teritorije Crne Gore i Sandžaka, a tokom ljeta učestvovao u Andrijevičkoj operaciji. Za komandanta Operativne grupe divizija, imenovan je jula 1944. godine sa kojom je prodro u Srbiju i oslobodio znatnu teritoriju u slivu Južne i Zapadne Morave. Septembra 1944. godine komandovao je Prvom armijskom grupom, koja je izvela operacije za oslobođenje zapadne Srbije i Šumadije i Beogradsku operaciju.

Za komandanta Prve armije JA imenovan je 1. januara 1945. godine. Prva armija je vodila borbe na Sremskom frontu i 12.

aprila izvršila proboj. U završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije armija je oslobodila znatan deo Slavonije i Hrvatske, prodrla u Sloveniju i sa Trećom armijom na sektoru Celje-Maribor razbila i zarobila glavne Njemačke i kolaboracionističke snage, pod komandom generala Aleksandra Lera (jačine oko 300.000 ljudi). Za komandanta Četvrte armije i komandanta Vojne uprave u Istri imenovan je maja 1945. godine. U toku rata bio je član Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i član Predsjedništva Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO).

Od 1946. do 1948. godine završio je Višu vojnu akademiju „Vorošilov“ u Moskvi. Po povratku iz Sovjetskog Saveza do 1953. bio je zamjenik, a od 1953. do 1955. godine načelnik Generalštaba JNA. Nakon demobilisanja 1955. godine bio je član Saveznog izvršnog vijeća, kao sekretar za saobraćaj i veze, od 1955. do 1961. i ambasador u Grčkoj i učesnik velikog broja diplomatskih misija. Bio je potpredsjednik Savezne skupštine. Bio je poslanik Privremene narodne skupštine i Ustavotvorne skupštine DF Jugoslavije, a za poslanika Savezne skupštine i Republičke skupštine SR Crne Gore biran je više puta. Na Sedmom i Osmom kongresu SKJ biran je za člana Centralnog komiteta SKJ. Bio je član Predsjedništva SSRN Jugoslavije, Glavnog odbora SUBNOR-a i Savjeta federacije. Za prvog počasnog građanina Beograda proglašen je oktobra 1945. godine na godišnjicu oslobođenja. U čin general-pukovnika proizveden je 1947. godine. Jedan je od osnivača sportskog društva Partizan iz Beograda. Dobitnik je Nagrade AVNOJ-a. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, Ordena slobode, Ordena junaka socijalističkog rada, kao i više drugih visokih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 22. oktobra 1945. godine.

Autor je knjiga: Rat u Koreji, Beograd 1951; Značaj i snaga manevra, Beograd 1954; Kako smo vodili rat, Beograd 1956; Taktika partizanskih odreda i brigada, Beograd 1961; Male ratne

priče, Beograd 1961; Od Pirineja do Cetinja, Beograd 1981. i Kazivanja o Beogradskoj operaciji Pekova supruga bila je glumica Milena Vrsjakov-Dapčević, sa kojom ima ćerku Milicu i sina Vuka. Umro je 10. februara 1999. godine u Beogradu, i sahranjen je na beogradskom Novom groblju.

Savo Drljević, general-pukovnik. Rođen je 11. jula 1912. u Žircima (Kolašin) u porodici Đura Miraševa, jednog od najstarijih boraca Narodnooslobodilačkog rata u ovom kraju i učesnika Prvog balkanskog i Prvog svjetskog rata. Zajedno sa majkom,

dedom i petoro braće i sestara kao petogodišnjaka austrougarske vlasti su ga sredinom 1917. godine odvele u logor u Vuksan-Lekiće kod Tuzi. Austrougarske vlasti su porodicu Drljević odvele u logor jer se Đuro Mirašev sa četiri svoja brata²³ nalazio u komitama. U logoru Vuksan-Lekići ostao je skoro godinu dana. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a gimnaziju je učio u Kolašinu i Peći²⁴. Kao učenik četvrtog razreda gimnazije u Peći prvi put dolazi u dodir sa komunističkim omladinskim pokretom. Vojni rok u Vojski Kraljevine Jugoslavije služio je u Školi za rezervne oficire koju je uspješno završio kao rezervni oficir, nakon čega se 1933. godine zaposlio u Državnoj željeznici u Batajnici²⁵. Odmah se uključio u rad sindikalnog pokreta, na

²³ Braća Đura Miraševa Drljevića bili su Miljan, Vuko, Milan i Miloš. U ratu su stradali Todor brat Sava Drljevića, stričevi Milan i Vuko i strina Jela.

²⁴ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga prva, Mladost, Beograd, 1975, str. 188.

²⁵ Grupa autora, *Narodni heroji*.

organizovanju kulturnih aktivnosti, organizovanju čitaonice u selu. Učestvovao je u nabavljanju komunističke literature, organizovanju kulturno-zabavnog života itd²⁶. Zbog ovih aktivnosti ali i obavljanja političke propagande pred majske izbore 1935. godine dobio je otkaz iz Državne željeznice. Drugi radni angažman započeo je u Savezu nabavljačkih zadruga državnih službenika u Beogradu. Već naredne godine nastavio je sa učešćem u organizovanju sindikalnog rada u savezu u kojem je radio. U svom preduzeću organizovao je prikupljanje priloga za „Crvenu pomoć“²⁷. Učestvovao je u pripremi sindikalnih akcija-izleta, predavanja i drugih aktivnosti u okviru beogradske podružnice „BOTIČA“ (Sindikalna organizacija bankarskih, osiguravajućih i trgovačkih činovnika) koja je prešla pod uticaj KPJ. Aktivno saraduje u sindikalnoj štampi i podgoričkom listu „Zeta“²⁸. Učesnik je svih demonstracija i akcija koje je organizovala KPJ i „BOTIČA“ protiv postojećeg režima za poboljšanje prava radnika. Postavljen je za člana koordinacionog komiteta za objedinjavanje aktivnosti činovničkih i sindikalnih organizacija „BOTIČA“ i Saveza privatnih namještenika²⁹. Zbog ovih aktivnosti nekoliko puta je hapšen i proganjan od strane policije. Kao rezervni oficir bio je mobilisan 1938, 1939. i 1940. godine. U svom preduzeću krajem 1940. godine organizovao je štrajk i u decembru postao kandidat za člana KPJ³⁰. U aprilskom ratu 1941. godine kao rezervni oficir zalagao se za borbu, bio je protiv dezerterstva. Kada je njegov komandir čete dezertirao, kao zamjenik

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije-Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 242.

komandira preuzeo je rukovođenje četom. Kada je i komandant bataljona napustio jedinicu, sazvao je komandire četa i predložio pružanje otpora i organizovanje izvlačenja kako bi izbjegli zarobljavanje od strane njemačkih jedinica³¹. Na ovom sastanku izabran je za vršioca dužnosti komandanta bataljona. Istakao se kao rukovodilac jedinice u okolini Zaječara u borbi protiv njemačke vojske. Jedino je njegova jedinica pružila otpor njemačkoj vojsci od čitavog njegovog puka. U članstvo KPJ primljen u julu 1941. godine³². Nakon napada njemačkih jedinica na SSSR, prelazi u ilegalu po direktivi KPJ, ali uskoro biva hapšen. U zatvoru je ostao do 17. jula 1941. godine kada je na intervenciju rođaka oslobođen. Odmah se uputio u Crnu Goru, u koju je stigao 20. jula u Tomaševo kada je oslobođeno Bijelo Polje³³. Delegat Centralnog komiteta KPJ na prijedlog Sreskog komiteta postavio ga je za vojnog rukovodioca Bjelopoljskog sreza³⁴. Nakon nekoliko dana postavljen je za komandanta ustaničkog Šahovičkog bataljona, i uključio se u formiranje drugih jedinica. Početkom 1942. godine postavljen je za komandanta Bjelopoljskog partizanskog odreda sa kojim je učestvovao u borbama na Uroševini i oslobođenju Mojkovca 3. marta 1942. godine. U martu 1942. godine postavljen je za komandanta Komskog partizanskog odreda³⁵ (za srezone Kolašin, Berane i Andrijevicu) sa kojim je učestvovao u borbama u aprilu 1942. godine u Gornjoj Morači. Kada je formirana Četvrta (crnogorska) proleterska brigade postavljen je za komandanta Četvrtog bataljona, a nakon borbi na Kupresu postavljen je za komandanta Drugog bataljona koji je bio sastavljen od boraca Drugog i Četvrtog bataljona. Svojom jedinicom komandovao je

³¹ Grupa autora, *Narodni heroji...*

³² Stanišić, Milija, n. d, str. 242.

³³ Grupa autora, *Narodni heroji...*

³⁴ Grupa autora, *Narodni heroji...*

³⁵ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1975, str. 542.

na Kladnju i Kupresu. Za komandanta Četvrtе dalmatinske brigade na Biokovu postavljen je početkom januara 1943. godine. Nakon rasformiranja ove brigade raspoređen je u štab Druge proleterske divizije u kojem je ostao sve do 10. juna 1943. godine kada je postavljen za komandanta Druge dalmatinske brigade. Po naredbi Vrhovnog štaba zajedno sa grupom vojnopolitičkih rukovodilaca i radio-stanicom upućen je u avgustu 1943. godine u Srbiju kada je postavljen za načelnika Glavnog štaba za Srbiju³⁶. Nakon neuspjelog prebacivanja u Toplicu, vraća se u Crnu Goru sa rasporedom u štab Drugog korpusa. Ubrzo je postavljen za načelnika štaba Druge proleterske divizije.³⁷ Za načelnika štaba udarne grupe divizije za prodor ka Srbiji postavljen je sredinom 1944. godine. U operaciji oslobođenja Beograda oktobra 1944. godine bio je načelnik štaba Prve armijske grupe kada je učestvovao u planiranju i organizaciji ove operacije, a potom je bio i načelnik štaba Prve armije. Zbog pobune u Drenici, 8. februara 1945. godine odlučeno je da se na Kosovu i Metohiji zavede vojna uprava. Od februara 1945. godine pa do kraja rata kao pukovnik postavljen je za komandanta operativne grupe divizije i komandanta Vojne uprave za Kosovo i Metohiju³⁸. Nakon rata u septembru 1945. godine postavljen je za načelnika štaba Pete armije, a jedno vrijeme bio je i vršilac dužnosti komandanta Pete armije. Za komandanta pozadine u Ministarstvu narodne odbrane postavljen je u aprilu 1946. godine. U ovom periodu završio je Višu vojnu akademiju nakon čega je postavljen za načelnika artiljerije u Sekretarijatu za narodnu odbranu. U čin general-majora unaprijeđen je 1950. godine. Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine.³⁹ U čin general-pukovnika

³⁶ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, str. 188.

³⁷ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, 542.

³⁸ Isto.

³⁹ Grupa autora, *Srpski biografski rečnik*, str. 421.

unaprijeđen je 1955. godine. Obavljao je dužnost načelnika štaba Prve armije i zamjenika načelnika Više vojne akademije⁴⁰. Sa ove dužnosti penzionisan je 1966. godine⁴¹ na lični zahtjev. Ostala je upamćena „Savova komanda“ po njegovim riječima „ravnaj se po komandantu“⁴² koju je koristio prilikom borbi.

Zasnovao je brak sa suprugom Markom Nacev narodnim herojem iz Kumanova. Umro je 13. januara 1994. u Beogradu (urna je položena u porodičnu grobnicu na Crkvini 23. juna 1994). Njegova bista podignuta je 1998. godine na Trgu boraca u Kolašinu. Između ostalih odlikovan je: Ordenom narodnog heroja, Ordenom partizanske zvijezde⁴³ itd.

⁴⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*.

⁴¹ Grupa autora, *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981, str. 841.

⁴² Kao komandant Drugog bataljona Četvrte proleterske brigade u decembru 1942. godine provlačeći svoj bataljon kroz bodljikavu žicu i bunkere u grad Livno kratko je komandovao „Ravnaj se po komandantu“: Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, str. 189.

⁴³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1975, str. 542.

Neško Dulović, general-major. Rođen je 12. juna 1921. godine u Krnjoj Jeli kod Šavnika u porodici Joksima Dulovića. Prije rata bio je maturant gimnazije. Kao 16-godišnjak je postao član SKOJ 1937. godine, a u KPJ je primljen juna 1941. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao rukovodilac opštinskog

SKOJ-a. Član opštinskog biroa ćelija KPJ i sekretar ćelije KPJ postao je u jesen 1941. Bio je borac Komskog NOP odreda i Prvog omladinskog crnogorskog bataljona i kurir štaba Durmitorskih jedinica. Od 17. juna 1942. godine bio je borac, potom desetar u 4. komskom i 2. bataljonu. Kao desetar ranjen je, potom odlazi na liječenje. Kada se vratio sa liječenja postao je član Komisije za nabavku u intendanturi brigade, zamjenik komesara čete rekonvalescenata, rodoljuba i pozadinskih radnika. Potom je bio intendant brigade, pomoćnik načelnika i načelnik intendanture 2. proleterske divizije, pa načelnik intendanture 13. srpskog korpusa, od septembra do decembra 1944. godine. Potom je krajem 1944. godine bio načelnik ekonomskog odjeljenja Južne operativne grupe i intendanture 2. armije. Ratni je vojni invalid. Završio je Višu intendantsku školu JNA. Nakon rata bio je intendant armije, načelnik Vojnoekonomske akademije i dr. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1976. godine. Unaprijeđen je u čin general-majora. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. Preminuo je 1986. godine.

Drago Đukanović, general-potpukovnik. Rođen je 16. novembra 1914. godine na Čevu od oca Stevana i majke Krstije rođene Velimirović. Stevan je sa porodicom odselio za Škaljare. Završio je Nižu školu Vojne akademije 1934. godine. U Vojsci Kraljevine Jugoslavije bio je poručnik. Od početka ustanka 1941. godine kao poručnik aktivno radi za NOP. Član KPJ je postao 1943. godine. U NOVJ je stupio septembra 1943. godine. Tokom rata bio je načelnik štaba 11. hercegovačke brigade, pomoćnik načelnika štaba 29. hercegovačke divizije i dr. Jedan je od glavnih stratega operacije za oslobođenje Sarajeva. Nakon rata bio je načelnik štaba korpusa, komande pozadine i Intendantske uprave JNA, pomoćnik komandanta pozadine armije i načelnik štaba armijske oblasti. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i Kurs operatike JNA. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika. Odlikovan je Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa zlatnim vijencem i dr. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1972. godine. Nakon penzionisanja živio je u Beogradu, međutim nakon nemira na Kosovu ponovo je aktiviran i službovao je u Prištini. General Đukanović je bio oženjen Grkinjom Jelenom, koja je kao balerina bila sanitetski radnik i imala je čin kapetana. Nijesu imali poroda. Sahranjen je u porodičnoj grobnici u Škaljarima. General Đukanović je bio vezan za svoje rodno mjesto, koje je često posjećivao. Imao je braću Goluba koji je bio ugledni sudija i Iliju ljekara i potpukovnika i sestru Joku.

Bajo Đuranović, general-major. Rođen je 19. maja 1920. godine u selu Podglavica kod Danilovgrada u porodici Jovana Đuranovića. U Podgorici je završio gimnaziju, a studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. Član SKOJ-a je od 1938. godine, kandidovan je za člana KPJ u februaru, a član je postao u avgustu 1941. godine. Bio je aktivista u studentskom pokretu. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka i Pljevaljske bitke. Na dan formiranja

1. proleterske brigade je borac, a potom politički delegat voda, član brigadnog komiteta SKOJ-a i zamjenik komesara čete. Po završetku partijskog kursa pri CK KPJ raspoređen je u 3. krajišku brigadu. Član je politodjela brigade od decembra 1943. godine do septembra 1944. godine. Partijski instruktor CK KPJ u diviziji u periodu mart-april 1944. godine. Politički komesar 1. PA puka VŠ u Beogradu od novembra 1944. godine do kraja marta 1945. godine. Politički komesar 2. PA brigade Ministarstva narodne odbrane u periodu mart-maj 1945. godine. Poslije rata obavljao je više dužnosti, bio je politički komesar divizije, predsjednik Vojnog suda, vojni tužilac JNA i dr. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1976. godine. Preminuo je 1986. godine.

Boško Đuričković, general-pukovnik. Rođen je 19. decembra 1914. godine u Gornjem Zagaraču u porodici Miloša Đuričkovića⁴⁴. Osnovnu školu završio je u rodnom mjestu, a nižu gimnaziju u Danilovgradu. Višu gimnaziju završio je u Podgorici. Kao učenik gimnazije u Podgorici priključio se revolucionarnom omladinskom pokretu⁴⁵. Tokom služenja vojnog roka završio je Školu za rezervne oficire. Na Pravni fakultet u Beogradu otišao je 1937. godine izdržavajući se samostalno.⁴⁶ Kao student ovog fakulteta početkom 1939. godi-

⁴⁴ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 78.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, Mladost, Beograd, 1971, str. 218.

ne⁴⁷ postao je član KPJ. U toku ljeta 1940. godine učestvovao je u radu mjesne konferencije KPJ za Danilovgrad, a prisustvovao je i sastancima Mjesnog komiteta Danilovgrad⁴⁸. Na Pravnom fakultetu jedno vrijeme bio je sekretar partijske grupe⁴⁹. Uoči rata radio je u Centralnoj tehnici KPJ u Beogradu kojom je rukovodio Svetozar Vukmanović-Tempo⁵⁰. Kao rezervni oficir bio je mobilisan i učestvovao je u Aprilskom ratu 1941. godine sa svojom jedinicom u okolini Sarajeva. Nakon sloma vojske uputio se pješke iz Sarajeva u Crnu Goru⁵¹. Uoči ustanka 10. jula 1941. godine izabran je za člana Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu⁵². Sekretar Okružnog komiteta bio je od jula do novembra 1941. godine.⁵³ Učestvovao je u pripremi ustanka 1941. godine kao član Komisije za prikupljanje i sklanjanje oružja⁵⁴ (Vojne komisije⁵⁵) Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru. Kao član Mjesnog komiteta Danilovgrada bio je zadužen za izvođenje akcija iz vojnog domena, a jedno vrijeme bio je i instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru pri Okružnom komitetu Nikšić. Kao delegat Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta u oktobru 1941. godine upućen je u štab

⁴⁷ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 88.

⁴⁸ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, str. 218.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, str. 88.

⁵¹ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, str. 218.

⁵² Isto.

⁵³ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, str. 101.

⁵⁴ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, str. 218.

⁵⁵ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, str. 78.

Durmitorskog odreda. Ubrzo je, polovinom novembra 1941. godine, postavljen za zamjenika političkog komesara novoformiranog Crnogorskog odreda za operacije u oblasti sjevera Crne Gore. Sa ovim odredom učestvovao je u bici na Pljevljima decembra 1941. godine. Nakon rasformiranja ovog odreda postavljen je za političkog komesara novog Crnogorsko-sandžackog odreda. Za političkog komesara Glavnog štaba Sandžaka postavljen je u martu 1942. godine. Ovu dužnost obavljao je do juna 1942. godine kada je postavljen za zamjenika političkog komesara Četvrtre crnogorske brigade. Za političkog komesara Treće proleterske brigade postavljen je u oktobru 1942. godine. Sa ovom brigadom učestvovao je u više borbi, između ostalih i na Neretvi i Sutjesci 1943. godine. Od juna do septembra 1943. godine obavljao je dužnosti u pozadini okupirane teritorije. U tom periodu bio je sekretar KPJ za Nikšić, a zatim je kao delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru bio na dužnosti u Okružnom komitetu KPJ za Cetinje.⁵⁶ Potom je u oktobru 1943. godine postavljen za rukovodioca politodjela Pete crnogorske brigade, a 27. decembra 1943. godine za rukovodioca politodjela Treće divizije. Od avgusta 1944. do aprila 1945. godine bio je komesar Primorske operativne grupe. U aprilu 1945. godine postavljen je za komesara Drugog udarnog korpusa⁵⁷. Od aprila do maja 1945. godine bio je inspektor u Političkom odjeljenju Jugoslovenske vojske⁵⁸. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju i nastavio vojnu karijeru. Nalazio se na dužnosti političkog komesara armije i komesara Sedme vojne oblasti⁵⁹. Potom je bio

⁵⁶ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, str. 218.

⁵⁷ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, str. 457.

⁵⁸ Isto, str. 78.

⁵⁹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Beograd, 1975, str. 612.

pomoćnik komandanta oblasti za pozadinu⁶⁰, komandanta vojnog područja⁶¹ i komandant divizije⁶². Nalazio se i na dužnosti načelnika Vojnoizdavačkog zavoda JNA – Vojno delo⁶³ kao i predsjednika komisije za pisanje istorije NOB-a u Crnoj Gori. Odlikovan je Orednom narodnog heroja (10. jula 1952. godine), Orednom ratne zastave, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem⁶⁴ i drugim visokim odlikovanjima i priznanjima. Bavio se pisanjem sa vojnom i istorijskom tematikom. Objavio je veći broj naučno-publicističkih radova. Između ostalih publikovane su mu knjige *Sjećanje na akcije iz studentskih dana*⁶⁵ i *Sjećanja, razmišljanja, reagovanja*⁶⁶.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, str. 218.

⁶³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, str. 612.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Đuričković, Boško, *Sjećanja na akcije iz studentskih dana*, Centar za marksističko obrazovanje, Nikšić, 1986.

⁶⁶ Đuričković, Boško, *Sjećanja, razmišljanja, reagovanja*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1990.

Jovan Đurović, general-potpukovnik. Rođen je 22. septembra 1917. godine u Begovine kod Danilovgrada u porodici Sekule Đurovića. Gimnaziju je završio u Podgorici, u gimnaziji je i postao član SKOJ-a 1935. godine. Studirao je Pravni fakultet u Beogradu na kojem je pripadao studentskom revolucionarnom pokretu. Završio je i Školu rezervnih oficira. U Aprilskom ratu je učestvovao kao oficir. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao komandir voda, bio je u sastavu odreda „Bijeli Pavle“, a u bataljonu „Bajo Sekulić“ bio je komesar čete. U udarnom Zetskom odredu bio je takođe komesar čete. U članstvo KPJ primljen je u avgustu 1941. godine. Od 17. juna 1942. godine bio je komesar čete u 3. bataljonu, potom komesar 3. bataljona, a kasnije je postao član Politodjela 4. proleterske brigade od maja do novembra 1943. godine. Kada je u novembru 1943. godine formirana 6. crnogorska brigada, postao je njen komesar. Za komesara 51. makedonske divizije postavljen je u jesen 1944. godine, a potom je bio pomoćnik komesara sekretara komiteta divizije 41. makedonske divizije. Nakon rata završio je Višu partijsku školu „Đuro Đaković“ i Višu vojnu akademiju JNA. Obavljao je razne dužnosti, između ostalih i komesar divizije i korpusa, načelnik političkog odjeljenja armijske oblasti. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika. Nosilac Partizanske spomenice 1941, odlikovan je Ordenom ratne zastave i OBJ sa zlatnim vijencem. Aktivna služba u JNA mu je prestala 1973. godine. Preminuo je 2003. godine.

Milinko Đurović, general-pukovnik.

Rođen je, 15. aprila 1910. godine, u selu Zagrad kod Nikšića u porodici Đura Đurovića. Gimnaziju je završio u Nikšiću, a Pravni fakultet u Beogradu, na kojem je diplomirao 1938. godine. Odmah po dolasku na Beogradski univerzitet uključio se u studentski revolucionarni pokret. U toku studija bio je dugo predsjednik Opšte studentske menze i predsjednik Ekonomskog odbora

studenata i član Akcionog odbora studentskih stručnih udruženja. Zbog svojih aktivnosti u borbi za studentska prava, autonomiju Univerziteta kao i bolje uslove studija siromašnih studenata, brzo je došao u red najzapaženijih aktivista Beogradskog univerziteta. U članstvo KPJ primljen je 1936. godine. Zbog učešća u demonstracijama na univerzitetu više puta je hapšen i proganjan. Tokom 1937. godine bio je angažovan u Mjesnom komitetu KPJ u Beogradu, u svojstvu instruktora obilazio je partijske ćelije sastavljene od radnika i objašnjavao pitanja iz teorije marksizma i prakse radničkog pokreta. Nakon što je 1938. godine diplomirao, po partijskom zadatku je ostao u Beogradu. Kako bi imao legalan status u Beogradu, prijavio se kao advokatski pripravnik kod jednog advokata, simpatizera KPJ. U tom periodu bio je angažovan u radu s privatnim namještenicima i u Udruženju advokatskih pripravnika, u kome je 1939. godine formirana partijska ćelija, čiji je sekretar bio sve do hapšenja 1940. godine. Na početku 1938. godine biran je za sekretara Rejonskog komiteta KPJ Savski venac, a u proljeće 1939. godine, na Mjesnoj konferenciji, izabran je za člana Mjesnog komiteta KPJ za Beograd. Na toj dužnosti ostao je do hapšenja, sredinom ljeta 1940. godine. Nakon četrdesetodnevnog zatvora i policijske istrage u beogradskom zatvoru „Glavnjača“ i petomjesečnog istražnog sudskog zatvora na Adi Ciganliji, izveden je pred Državni sud za zaštitu države, ali je

usljed nedostaka dokaza bio oslobođen. Kao član Mjesnog komiteta KPJ za Beograd, bio je u rukovodstvu demonstracija od 14. decembra 1939. godine. Učestvovao je kao delegat na Kongresu antifašističke omladine Evrope u Parizu, na kome je održao referat „O socijalnom položaju studenata, o njihovom organizovanju i borbi za pobošljanje ekonomskog položaja“. Godine 1935. i 1938. godine u vrijeme parlamentarnih izbora, politički je radio u Nikšićkom srezu, kada je pomagao u agitaciji za Udruženu opoziciju. Učestvovao je, 1938. godine, u organizaciji i rukovođenju septembarskih demonstracija u Nikšiću protiv Milana Stojadinovića, zbog čega je u odsustvu bio osuđen na mjesec dana zatvora.

Početak Aprilskog rata, 1941. godine ga je zatekao u Beogradu. Istog dana, po odluci KPJ, s većom grupom komunisti, pješke je krenuo prema Avali. Sve do Lazarevca bezuspješno su se javljali vojnim komandama za dobrovoljce, ali su bili odbijani. Nakon nekoliko dana, stigao je s desetak drugova u Nikšić, u kojem ga je zatekla kapitulacija Jugoslovenske vojske. Nakon okupacije Jugoslavije, ostao je u Crnoj Gori i stavio se na raspolaganje Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku. Po odluci Pokrajinskog komiteta bio je upućen je u Nikšićki srez, kao instruktor u partijskim i vojno-političkim pripremama oružanog ustanka. Polovinom juna 1941. godine, upućen je u Beograd u cilju dobijanja uputstava za rad po liniji Narodne pomoći. U Beograd je stigao 22. juna, i povezao se sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, od koga je, za PK KPJ za Crnu Goru, dobio dva primjerka Proglasa CK KPJ od 22. juna 1941. godine. Kada su jula 1941. godine pri PK KPJ za Crnu Goru formirani Okružni komiteti, imenovan je za člana Okružnog komiteta KPJ za Nikšić, čija je teritorija obuhvatala Nikšićki i Šavnički srez i zapadno područje Boke Kotorske. U toku Trinaestojulskog ustanka radio je na stvaranju ustaničkih jedinica koje su za kratko vrijeme oslobodile čitavu teritoriju

OK KPJ za Nikšić, izuzev uskog primorskog pojasa, grada Nikšića i Vilusa. Poslije sloma ustanka i prodora jakih okupatorskih snaga u Nikšić, Šavnik, Žabljak i Grahovo, krajem jula 1941. godine, radio je na sprječavanju panike među ustaničkim snagama i među narodom. Ovo je rezultiralo ponovnim pokretanjem oružane borbe tokom septembra, a već u oktobru je bio formiran Durmitorski partizanski odred, za čijeg je političkog komesara bio imenovan Milinko. Na Okružnoj izbornoj partijskoj konferenciji KPJ za Nikšić, 15. oktobra 1941. godine, podnio je politički referat. Na toj konferenciji je bio izabran Okružni komitet koji je imao sedam članova. U toku oktobra i novembra 1941. godine ponovo je bila oslobođena skoro čitava teritorija nikšićkog okruga, osim uskog primorskog pojasa, Grahova i Nikšića. Brojno stanje Durmitorskog odreda naglo je raslo, pa je bio podijeljen na Nikšićki i Durmitorski odred. Milinko je tada postao politički komesar Nikšićkog partizanskog odreda. U jesen i zimu 1941/42. godine jedinice nikšićkog odreda su postigle velike uspjehe u borbama oko Nikšića, Grahova i u Boki kotorskoj. Odred je davao stalnu pomoć susjednim i drugim jedinicama u Crnoj Gori, a posebno onima u istočnoj Hercegovini. Kada je počela ozbiljna kriza na području Komskog partizanskog odreda, Milinko je kao iskusan vojni i politički rukovodilac, postavljen za političkog komesara Udarnog bataljona, prve partizanske udarne jedinice u Crnoj Gori. Ovaj bataljon je, za nekoliko dana, energičnim dejstvima potisnuo neprijateljske snage sa teritorije Rovaca i Prekobrđa, i izbio na Štavanj, na pravcu Lijeve Rijeke. Početkom aprila, vraćen je na dužnost političkog komesara Nikšićkog odreda, a krajem mesjeca postavljen je za političkog komesara Durmitorskog odreda. Na ovoj dužnosti ostao je do povlačenja partizanskih snaga s durmitorskog područja i ponovo se vratio u Nikšićki odred. Kada je juna 1942. godine formirana Peta crnogorska brigada, kratko vrijeme je bio zamjenik političkog kome-

sara, a potom član Politodela brigade. U borbama na Tromeđi, i u vrijeme boravka Pete crnogorskse brigade i Hercegovačkog odreda u rejonu donjeg toka Sutjeske, radio je sređivanju jedinica i partijskih organizacija brigade. U vrijeme proboja Pete crnogorske brigade, Hercegovačkog odreda, bolnice i zbjega od Vrbnice do Prozora, dao je znatnu pomoć Štabu brigade i štabovima bataljona. Kao politički komesar Operativne grupe bataljona, imao je značajnu ulogu u prvom oslobođenju Fojnice, septembra 1942. godine. Početkom oktobra iste godine, s Blažom Jovanovićem i grupom od 14 partijskih radnika, CK KPJ ga je uputio na partijski rad u Crnu Goru. Do proljeća 1943. godine, u izuzetno teškim uslovima, radio je ilegalno na nikšićkom području, kao član OK KPJ za Nikšić. Tokom Pete neprijateljske ofanzive imenovan je za rukovodioca Politodela Druge dalmatinske udarne brigade. U jesen 1943. godine imenovan je za rukovodioca Politodela Druge proleterske divizije, a za njenog političkog komesara komesara juna 1944. godine. Na ovoj dužnosti ostao je do oslobođenja Kraljeva. Tada je od CK KPJ imenovan za instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Kada je polovinom januara 1945. godine počela balistička pobuna na Kosovu i Metohiji, bio je upućen tamo kao delegat CK KPJ. Kada je ubijen sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju Miladin Popović, do Izborne konferencije vršio je dužnost sekretara Oblasnog komiteta. Nakon rata, prvo je bio pomoćnik načelnika Političke uprave JA, a od aprila 1947. do 1949. godine politički komesar armije i Sarajevske vojne oblasti. Od 1949. do 1953. godine zamjenik je načelnika Glavne političke uprave JA. Od 1955. do 1965. godine bio je načelnik je Vojno-izdavačkog zavoda. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. U čin general-pukovnika unaprijeđen je 1963, a penzionisan je 1965. godine. Bio je član Opunomoćstva CK KPJ za JNA od njegovog osnivanja do 1953. godine. Na Šestom i Sedmom kongresu SKJ biran je za člana Revizione komisije SKJ.

Napisao je više tekstova i rasprava s tematikom iz NOR i o radu partijskih organizacija. Bio je urednik Zbornika – *Sutjeska, Četrdeset godina KPJ i Peta proleterska*. Dva njegova teksta nagrađena su od Sekretarijata za narodnu odbranu, a kao urednik zbornika sjećanja Sutjeska nagrađen je od Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije. Od 1962. godine bio je predsjednik Redakcije *Istorije Crne Gore*. U dva saziva Skupštine SR Crne Gore bio je narodni poslanik. Umro je 3. decembra 1988. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su – Orden ratne zastave, Orden partizanske zvezde sa zlatnom zvezdom i dr. Ordenom narodnog heroja je odlikovan 13. jula 1952. godine.

Milovan Đilas, general-potpukovnik. Rođen je 4. novembra 1911. godine u selu Podbišće kod Kolašina u porodici Nikole Đilasa oficira crnogorske vojske. Gimnaziju je završio u Bijelom Polju i Beranama đe se u višim razredima počeo baviti književnošću, a početkom tridesetih godina jedan je od protagonista književnog pokreta socijalne literature u Crnoj

Gori. Studirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U velikim studentskim demonstracijama u Beogradu 1931/1932. protiv šestojanuarske diktature kralja Aleksandra bio je jedan od vodećih studenata. Član KPJ postao je 1933. godine. Zbog partijske djelatnosti osuđen na 5 godina robije a odslužio je tri godine koje je izdržao u Sremskoj Mitrovici. Nakon toga je pušten ali je nastavio aktivno revolucionarni rad. Najviše vremena proveo je u ratu na dužnosti rukovodioca agitacije i propagande u CK KPJ i VŠ. Učestvovao je na sastanku Politbiroa CK KPJ 4.

jula 1941. godine kada je određen za opunomoćenog delegata CK za Crnu Goru. Na njega su prenešena vanredna ovlaštenja po partijskoj i vojnoj liniji, s pravom smenjivanja rukovodstva i s pravom kažnjavanja. Kao član Politbiroa, automatski je izabran i za člana Vrhovnog štaba. Odmah je otišao u Crnu Goru i zajedno sa kapetanom Arsom Jovanovićem organizovao ustanak i bio je komandant Privremene Vrhovne komande nacionalnooslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Nakon jenjavanja Trinaestojulskog ustanka i savjetovanja u Stolicama, na njegovo mjesto je upućen Ivan Milutinović, a on je povučen u Vrhovni štab, u kojem je imao zaduženje za propagandni rad i učestvovao u uređivanju lista „Borba“, u oslobođenom Užicu. Optuživan je za zločine koje su partizani počinili u Crnoj Gori na početku rata – „lijeva skretanja“, koja je opisao, ali se i ogradio objašnjenjem da u to vrijeme nije ni bio u Crnoj Gori.. Učestvovao je u organizaciji NOV i PJ-a u Crnoj Gori. Polovinom 1944. upućen je na čelu misije Vrhovnog štaba zajedno sa generalom Velimirom Terzićem u Moskvu, sa zadatakom da kao političar prikaže situaciju u Jugoslaviji. U jesen 1944. je zajedno sa Titom, Kočom Popovićem i Pekom Dapčevićem učestvovao je u razgovorima koji su u Beogradu vođeni sa šefom sovjetske vojne misije u Jugoslaviji, generalom Kornjejevim. Aprila 1945. sa Titom je boravio u Moskvi kada je potpisan ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.

Iz rata je izašao u činu general-lajtnanta i ovaj čin je po završetku rata preimenovan u čin generala-potpukovnika. Vijećnik je Drugog zasijedanja AVNOJ-a. Nakon rata bio je član vlade FNRJ, potpredsjednik SIV-a, predsjednik Narodne skupštine FNRJ i njenog Izvršnog komiteta. Imao je čin general-pukovnika. Bio je nosilac partijske knjižice Br. 4 (iza Tita, Aleksandra Rankovića i Edvarda Kardelja). Godine 1953. objavio je u glavnom partijskom glasilu „Borba“ i teorijskom

časopisu „Nova misao“ niz članaka s liberalističkih pozicija, od kojih je najpoznatiji Anatomija jednoga morala. Ta je njegova kritička publicistička djelatnost doživjela jednoglasnu osudu Trećeg plenuma CK SKJ zbog čega je 1954. godine isključen iz partijskog članstva radi navodne neprijateljske propagande, širenja neistina i povjerljivih podataka. Oduzet mu je Orden narodnog heroja i čin rezervnoga generala. Kaznu zatvora služio je od 1955. do 1966, a nakon nje bio je pod stalnom policijskom prismotrom. Godine 1968. ponovno je dobio pasoš i jedno je vrijeme boravio u SAD-u. Živio je u Beogradu a krajem 1980-ih opet je mogao objavljivati svoje tekstove i knjige u tadašnjoj Jugoslaviji. Krajem proljeća 1992, prema nekim informacijama nezvanično mu je ponuđeno mjesto prvoga predsjednika SRJ, što je on odbio. Po ličnoj želji sahranjen je u rodnom selu Podbišće u Crnoj Gori.

Nikola Gažević, general pukovnik. Rođen je 18. jula 1918. godine u Sotonićima kod Virpazara u porodici Sava Gaževića. Gimnaziju je učio na Cetinju, đe je 1937. godine i primljen u članstvo KPJ, a završio je školske 1938/39. godine. Student je Pravnog fakulteta u Beogradu. Tokom studentskih dana bio je aktivan u studentskom pokretu.

Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kada je zarobljen i interniran u logor u Albaniji. Za Gaževića je napravljen razmjena krajem februara 1942. godine. Zatim je bio komesar čete u Lovčenskom odred. Formiranjem 4. proleterske brigade bio je njen borac, ubrzo zamjenik komesara čete, pa zamjenik političkog komesara i komesar 1. bataljona 4. proleterske brigade.

Partijski kurs Centralnog komiteta KPJ završio je u aprilu 1943. godine. Bio je na partijskim dužnostima sekretara sreskog komiteta KPJ Bar i okružnog komiteta KPJ Boke. Potom je bio član politodjela 3. divizije, rukovodilac politodjela Primorske operativne grupe brigada. Početkom 1945. godine bio je nastavnik, pa zamjenik upravitelja u školi Centralnog komiteta KPJ „Đuro Đaković“, rukovodilac partijsko-političkog kursa pri štabu u Prvoj armiji. Završio je Višu vojnu akademiju i Kurs operatike JNA. Nakon rata bio je načelnik Kadrovske uprave, politički komesar armije i korpusa, pomoćnik komandanta armijske oblasti, načelnik uprave u Generalštabu, glavni urednik Vojne enciklopedije. General Gažević je bio član Opunomoćstva Centralnog komiteta KPJ za JNA. Unaprijeđen je u čin general-pukovnika. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1978. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je Ordenom ratne zastave (ORZ), Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i OBJ sa zlatnim vijencem i dr. Preminuo je 15. jula 2012. godine.

Krsto Grozdanić, general-major.

Rođen je 24. septembra 1921. godine u Podvračama – Šobajići kod Danilovgrada u porodici Vukole Grozdanića. Prije rata završio je tri razreda Učiteljske škole na Cetinju. Grozdanić je član SKOJ od 1939. godine, a KPJ od septembra 1940. godine dva mjeseca je bio kandidat za člana. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, zatim je bio rukovodilac SKOJ u opštini i član Opštinskog biroa ćelija. Od oktobra 1941. godine zamjenik je komesara čete u partizanskim i udarnim jedinicama odreda „Bijeli Pavle“. Bio je borac, zamjenik komesara čete i sekretar bataljonskog biroa ćelija KPJ u Vražegrmskom i

1. udarnom bataljonu „Bajo Sekulić“. Od 17. juna 1942. godine postavljen je za zamjenika komesara čete u 3. bataljonu, potom komesar i zamjenik komesara brigade bolnice 4. proleterske brigade. zatim u Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba, potom u Intendanturi s komorom brigade i komesar brigadne bolnice, pa sekretar okružnog komiteta SKOJ i član Okružnog komiteta KPJ Nikšić od jeseni 1943. i početkom 1944. godine. Grozdanić je potom bio zamjenik komesara 7. omladinske crnogorske brigade „Budo Tomović“. Slušalac je Partijske škole pri Centralnom komitetu KPJ i zamjenik komesara puka za vezu ministarstva narodne odbrane. Na II kongresu USAO-a Crne Gore izabran je u Zemaljski odbor. Krajem rata bio je pomoćnik komesara Puka za vezu u Ministarstvu narodne odbrane. Ratni je vojni invalid. Završio je Višu partijsku školu „Đuro Đaković“ i Višu vojnu akademiju JNA. Nakon rata bio je politički komesar Vojnomedicinske akademije, komandant Generalštaba Narodne odbrane SR Crne Gore. Unaprijeđen je u čin general-majora. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1975. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941.

Periša Grujić, general-major.

Rođen je 12. septembra 1915. godine u Lipovu kod Kolašina u porodici Milisava Grujića. Gimnaziju je završio u Kolašinu i Prizrenu. Nižu školu Vojne akademije završio je u Beogradu. Prije rata bio je potporučnik tenkovskih jedinica Vojske Kraljevine Jugoslavije. Kao oficir učestvovao je u aprilskom ratu. Izbjegao je zarobljeništvo i preko Arandjelovca se probio do Kolašina. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine,

u njemu je bio član Vojnog komiteta Kolašin, potom borac i komandir voda u Komskom odredu, a bio je i učesnik Konferencije rodoljuba na Tjentištu na Sjutjesci. U članstvo KPJ primljen je 1942. godine. Od 17. juna 1942. godine bio je komandir čete u 4. komskom bataljonu i komandant bataljona od oktobra 1942. do aprila 1943. godine, zatim načelnik štaba 2. dalmatinske brigade od maja do juna 1943. godine, pa načelnik štaba 2. i 1. vojvođanske brigade, 16. vojvođanske divizije i načelnik štaba 12. vojvođanskog korpusa. Potom je bio komandant Prve tenkovske brigade i komandant tenkovskih jedinica 4. armije. Završio je Tenkovsku akademiju u SSSR i Višu vojnu akademiju JNA. Nakon rata bio je načelnik Operativnog odjeljenja Prve tenkovske armije, načelnik Tenkovskog školskog centra i načelnik Katedre oklopnih jedinica Centra visokih vojnih škola. Unaprijeđen je u čin general-majora. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1971. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnim vijencem, Ordenom partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem i dr.

Drago Ivanović, general-major. Rođen je, 30. maja 1922. godine, u selu Lalevići kod Danilovgrada u oficirskoj porodici Stanka Ivanovića. Sedam razreda gimnazije završio je u Subotici. Član SKOJ-a postao je 1939. godine, a u KPJ je primljen maja 1942. godine. Prilikom Trinaestojulskog ustanka bio je borac u rodnom kraju. Na dan formiranja Pete proleterske – crnogorske brigade bio je borac, a potom komandir voda. U jesen 1943. godine upućen je u Hercegovinu gdje je naprije kraće vrijeme bio omladinski rukovodilac, a zatim zamjenik komesara bataljona u 10. brigadi. Politički komesar hercegovačkog bataljona Narodne odbrane bio je od kraja septembra do početka decembra 1944. godine. Zamjenik političkog komesara (part. ruk.) 1. bataljona bio je od novembra 1943. godine do kraja septembra 1944. godine. Bio je i vršilac dužno-

sti političkog komesara i politički komesar brigade Narodne odbrane za Hercegovinu od decembra 1944. godine do sredine aprila 1945. godine. Nakon rata obavljao je više funkcija, bio je politički komesar Rječne flotile Jugoslovenske ratne mornarice, zatim načelnik odjeljenja u Generalštabu JNA itd. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1977. godine.

Đoko Ivanović, general-pukovnik. Rođen je 15. aprila 1918. godine u Lalevićima kod Danilovgrada u porodici crnogorskog oficira Stanka Ivanovića.

Njegova porodica je nakon I svjetskog rata kolonizirana u blizinu Subotice. Gimnaziju i Pravni fakultet završio je u Subotici. Kao dobar student, nastavio je dalje obrazovanje, upisao je doktorske studije na Pravnom fakultetu. Tokom školovanja priključio se revolucionarnom studentskom pokretu. Školu rezervnih oficira upisao je u Mariboru, đe ga je zatekao rat 6. aprila 1941. godine. Iz Maribora preko Mrkonjić grada probio se do rodnog mjesta u Crnoj Gori. Tu se uključio u organizaciju ustanka. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao borac, pa sekretar opštinskog i sreskog narodnooslobodilačkog odbora Danilovgrad. Intendantskim poslovima počeo se baviti u odredu „Bijeli Pavle“ kao njegov intendant. Od formiranja Pete proleterske crnogorske brigade bio je njen prvi intendant od juna do novembra 1942. godine, a potom zamjenik komandanta bataljona. Na intendantskim dužnostima proveo je čitav rat, bio je intendant 3. i 17. istočno-bosanske divizije. U članstvo KPJ primljen je u novembru 1942. godine. Obavljao je dužnost šefa Ekonomskog odsjeka, zatim

načelnika intendature 3. korpusa od oktobra 1943. do oktobra 1944. godine. Krajem 1944. godine bio je načelnik za privredu u Vojnoj upravi za Banat, Bačku i Baranju, pa komandant pozadine 3. armije, a obavljao je i druge funkcije. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju JNA. Nalazio se na mjestu načelnika štaba pozadine JNA, bio je načelnik Uprave za saobraćaj u Saveznom sekretarijatu narodne odbrane, zamjenik komandanta 3. oblasti za pozadinu, načelnik Intendantske uprave u Državnom sekretarijatu narodne odbrane. Doktorirao je na Pravnom fakultetu, a bio je inspektor pozadine Glavne inspekcije JNA, zatim predsjednik Savjeta za naučni rad i Savjeta za izdavačku djelatnost u Oružanim snagama. Unaprijeđen je u čin general-pukovnika. Objavio je više članaka iz oblasti pozadine, međunarodnog ratnog prava i snabdjevanja. Nastavio je vojnu i profesionalnu karijeru. Odlikovan je Orednom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, Ordenom za ratne zasluge sa zlatnim vijencem i drugim ratnim i mirnodopskim odlikovanjima.

Miladin Ivanović, general-potpukovnik. Rođen je 27. septembra 1906. godine u Lalevićima kod Danilovgrada u porodici Maša Ivanovića. Osnovnu školu završio je u rodnom kraju, a Učiteljsku školu u Danilovgradu. Kao učitelj službovao je u Vojvodini, Srbiji i Bosni. Završio je Školu rezervnih oficira i bio oficir Vojske Kraljevine Jugoslavije. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1938. godine. Od 1941. godine priključio se Narodnooslobodilačkom pokretu. Tokom rata je bio komandant nekoliko jedinica. Nakon rata završio je Višu vojnu akademiju i postao drugi vojni izaslanik u Čehoslovačkoj. Bio je general-potpukovnik. Odlikovan je Ordenom partizanske zvijezde i Ordenom zasluga za narod. Preminuo je januara 1996. godine.

Radoman Jakić, general-potpukovnik. Rođen je 6. oktobra 1917. godine u Dobra Sela kod Šavnika u porodici Blagoja Jakića. Prije rata bio je student Pravnog fakulteta u Beogradu, član KPJ postao je 1939. godine. Radio je na pripremi ustanaka u svom kraju 1941. godine, bio je komandir čete pa bataljona u Durmitorskom odredu. Od 17. juna 1942.

godine bio je desetar pa komesar čete u 5. bataljonu Četvrtе proletherske brigade. Jakić je potom bio zamjenik komesara bataljona u 8. krajiškoj brigadi, zamjenik komesara 6. krajiške brigade. Potom je pristupio Odjeljenju za zaštitu naroda OZN, kao oficir 5. korpusa. Oficir Jakić je potom bio komesar Prve brigade 3. divizije KNOJ i sa tog položaja upućen je na liječenje. Nakon rata bio je na dužnosti u Upravi bezbjednosti DSNO, načelnik Pravne uprave DSNO i predsjednik Vrhovnog vojnog suda JNA. Pravni fakultet je završio 1959. godine. Unaprijeđen je u čin general-potpukovnika pravne službe. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1975. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, a odlikovan je OBJ sa zlatnim vijencem, Ordenom partizanske zvijezde sa srebrnim vijencem i dr.

Blažo Janković, general-pukovnik.

Rođen je 21. marta 1910. godine u selu Drušići kraj Cetinja u porodici Sava Jankovića. Za revolucionarni radnički pokret opredijelio se kao gimnazijalac, radi čega je bio izvođen pred sud i odstranjivan iz škole. Na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu nastavio je politički rad, pa je 1935. godine primljen za člana

SKOJ-a, a ubrzo i Komunističke partije Jugoslavije. Kao član SKOJ-a i KPJ, sudjelovao je u mnogim demonstracijama i drugim akcijama koje su vodili prokomunistički orijentisani studenti. Zbog takvog rada bio je više puta zatvaran, a jednom je bio i protjeran sa fakulteta sa zabranom prava studiranja u trajanju od dvije godine. Ova kazna mu je kasnije ukinuta. Radio je u ilegalnoj štampariji Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije u Beogradu. Diplomirao je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, a završio je i Školu rezervnih oficira. Nakon povratka u svoj rodni kraj maja 1941. godine, odmah se uključio u pripreme za oružani ustanak... U svom rodnom kraju jedan je od organizatora Trinaestojulskog ustanka 1941. Prvo je bio komandir gerilskog odreda, a u Pljevaljskoj bici, komandir čete. Na dan formiranja Četvrte proleterske crnogorske brigade imenovan je za komandira voda, a zatim je u njoj bio komandir čete, kaman-dant bataljona i komandant brigade. Za vrijeme rata bio je komandant vojne, brigade i divizije. Tokom Trinaestojulskog ustanka bio je komandir Drušićko-prevlaščkog odreda. Kao komandir čete u Pljevaljskoj bici, cijeli je dan u gradu vodio borbu, a krajem dana izveo je četu u polazni položaj. Posebno se istakao pri napadu i zarobljavanju broda „Skenderbeg“ na Skadarskom jezeru početkom 1942. godine. Takođe se istakao u

borbama prilikom povlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore, u borbama za Bugojno, Kupres i Jajce 1942. godine. U Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, na čelu čete ušao je u Tvrđavu u Jablanici, a istakao se i u borbama za Konjic, gdje je bio ranjen. Za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive, istakao se u borbama oko Kolašina i na Sutjesci. Za vrijeme protivofanzive u istočnoj Bosni 1943. godine, istakao se u borbama na Sjetloni i Ozrenu, a kao starješina i borac u borbama oko Kolašina krajem 1943. i u staroj Crnoj Gori početkom 1944. godine. Za vrijeme pohoda Druge divizije u Srbiju 1944. godine istakao se pri pokušaju forsiranja Ibra kod Uvca, na Meloća-brdu, komunikaciji Užice – Kremna, na Maljenu i Povelnu, Jelovoj gori, komunikaciji Prijepolje – Sjenica i u drugim borbama. Kao starješina istakao se i za vrijeme prodora Operativne grupe divizija iz Crne Gore u Srbiju, ljeta 1944. godine, u oslobađanju Brusa, Kuršumlije, Kruševca, forsiranju Zapadne Morave i razbijanju oko 10.000 četnika, te u oslobađanju Trstenika i Kraljeva. Kratko vrijeme bio je i načelnik štaba 2. proleterske divizije od početka decembra 1944. do sredine januara 1945. godine. Komandant je divizije u periodu januar – maj 1945. godine. Kao komandant Sedamnaeste divizije NOVJ istakao se u mnogim poduhvatima u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji, kada je odigrao značajnu ulogu u zarobljavanju njemačkih i kvislinških snaga.

Nakon rata bio je u Jugoslovenskoj narodnoj armiji kao načelnik uprave u Glavnom štabu, pomoćnik načelnika Generalštaba, načelnik inženjerije i načelnik Vojno-povijesnog instituta JNA. Završio je Višu vojnu akademiju i Kurs operatike u JNA. Imao je čin general-pukovnika JNA. Aktivna vojna služba mu je prestala 1965. godine. Obavljao je važne partijske funkcije, bio je: sekretar stanice Generalštaba, sekretar Odbora, član Opuномоćства Centralnog komiteta KPJ u JNA, predsjednik Kontrolne komisije Opuномоćства do 1965. godine. Osim toga je bio i predsjednik i osnivač Jugoslovenskog društva za

puteve, predsjednik Vijeća na Prirodno-matematičkom fakultetu itd. Umro je 4. februara 1996. godine u Beogradu. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, dva Ordena za hrabrost i ostalih jugoslovenskih i stranih odlikovanja, među kojima je bugarski Orden za hrabrost četvrtog reda. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. jula 1953. godine.

Danilo Jauković, general-potpukovnik. Rođen je 19. decembra 1918. godine u selu Bukovica kraj Šavnika u porodici Novaka Jaukovića. Zamjenik političkog komesara bataljona mart – jun 1942. godine. Gimnaziju je završio u Pljevljima i Nikšiću. Kao srednjoškolac opredijelio se za revolucionarni radnički pokret. Član je SKOJ-a od 1937.

godine. U Beogradu je studirao na Pravnom fakultetu i bio aktivista u naprednom studentskom pokretu. Član SKOJ-a postao je 1937. godine, a član KPJ, 1940. godine. Do rata je bio sekretar Sreskog komiteta u Sjenici i član SK u Pljevljima. Bio je jedan od organizatora ustanka u pljevaljskom srezu. Kad su pred napad na Pljevlja 1. decembra 1941. godine traženi dobrovoljci bombaši, iako je imao drugi zadatak, odmah se javio, i predvodio bombaše na italijanske bunkere. Iako je bio ranjen, nastavio je borbu. Juna 1942, bio je postavljen za političkog komesara Petog bataljona Treće proleterske brigade. Maja 1943. godine, u vreme neprijateljske ofanzive na Sutjesci, bio je teško ranjen. Pokosio ga je po nogama rafal iz puškomitraljeza i zadao mu pet teških rana na obje noge, zbog čega je bio smješten u bataljon teških ranjenika u Centralnoj bolnici NOVJ. Kada je 21. avgusta 1944. godine formirana Peta sandžачka udarna brigada,

postavljen je za njenog komandanta. U noći 19. septembra 1944. godine, Peta sandžačka brigada izvršila je napad na Prijepolje. U ovim borbama teško je ranjen iznad lijeve obrve. Da ne bi živ pao neprijatelju u ruke, riješio je da se ubije. Prije nego što je uspio da ispali metak u sebe, onesvijestio se od teške rane. Kad se u ponovno osvijestio, uspio je da stigne do svojih ljudi i opet pao u nesvjest. Nakon punih 14 dana je došao svijesti. Poslije rata se nalazio na odgovornim dužnostima u JNA, a neprekidno je bio i aktivni društveno-politički radnik. Objavio je veći broj naučnih i publicističkih radova iz istorije NOR i vojne teorije. Istovremeno, izučavao je istoriju NOB, završio 3. stepen studija i 1965. godine postao magistar istorijskih nauka. Objavio je više naučnih i publicističkih članaka iz istorije NOR i vojne teorije. Saradivao je u „Vojnoistorijskom glasniku“ (1958–1961) i u monografijama *Prilog u krvi* (1969) i *Treća proleterska sandžačka brigada* (1987). Bio je član Centralnog komiteta SK Crne Gore, delegat u Saveznom vijeću Skupštine SFRJ i član Glavnog odbora Saveza rezervnih vojnih starješina Jugoslavije. Dva puta je bio član konferencije organizacije SKJ u JNA. U JNA je obavljao dužnosti komesara divizije, komandanta vojne škole i komandanta Vojnog područja Titograd. Imao je čin general-potpukovnika JNA. Iznenada je preminuo 9. jula 1977. godine prilikom planinarenja na Žabljaku. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i mnogih jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 13. marta 1945. godine.

Milovan Jegdić, general-major. Rođen je 15. juna 1922. godine u selu Bukovica kraj Šavnika u porodici Save Jegdića. Porodica se preselila u Pljevlja gdje je i završio šest razreda gimnazije. Pripadao je naprednom omladinskom pokretu. Prvoborac je u pljevaljskom kraju od ustaničkih dana 1941. godine. Na dan formiranja Treće proleterske (sandžačke) brigade bio je borac, a potom vodni delegat i zamjenik komesara čete.

Iz obruča bitke na Sutjesci probio se kao ranjenik, a nakon izlječenja u istočnoj Bosni stupio je u 2. vojvođansku brigadu u kojoj je bio zamjenik komesara čete. Član KPJ postao je 1942. godine. Pomoćnik komesara (part ruk) 1. bataljona 4. vojvođanske brigade postao je 1944. godine, a na ovoj dužnosti ostao je do februara 1945. godine. Pomoćnik komesara (part ruk) 3. vojvođanske brigade bio je od marta do maja 1945. godine. Poslije rata završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1973. godine. Umro je 1986. godine.

Savo Joksimović, general-pukovnik. Rođen je 25. marta 1913. godine u selu Buče, kod Berana u porodici Maksima Joksimovića. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, a gimnaziju u Beranama. Nakon mature, 1931. godine je upisao Pravni fakultet u Beogradu. Još kao učesnik gimnazije, priključio se omladinskom revolucionarnom pokretu, a dolaskom

na Beogradski univerzitet aktivno se uključio u studentski revolucionarni pokret. Na univerzitetu je učestvovao u svim političkim akcijama revolucionarnih studenata, zbog čega je više puta hapšen i izvođen pred sud. Vojni rok je odslužio tokom 1934. i 1935. godine u Školi za rezervne oficire u Bileći. Nakon dolaska iz vojske, 1935. godine je primljen u članstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Pored političke aktivnosti na univerzitetu, aktivno je učestvovao u jačanju partijskih organizacija u Beranskom srezu. Početkom 1936. godine je uhapšen, pod sumnjom da je učestvovao u ubistvu žandarmerijskog podnarednika Pantovića, vođe patrole koja je pokušala da

rašćera omladinu sa velikog revolucionarnog posijela u Pešcima. U istražnom zatvoru u Beranama ostao je do maja iste godine, kada je, sudskom presudom, oslobođen optužbe. Nedugo poslije puštanja na slobodu, došlo je do policijske provale u beransku partijsku organizaciju, pa je sa grupom drugova, da ne bih bio uhapšen, morao da emigrira u Albaniju, u grad Berat. Poslije povratka iz Albanije, ponovo je proveo mjesec dana u zatvoru. Tokom 1937. godine se spremao, da na poziv KPJ, ode u Španiju i da se u redovima internacionalnih brigada, bori protiv fašizma. Prilikom polaska, bio je uhapšen na željezničkoj stanici u Beogradu i proveo 15 dana u zatvoru Uprave grada Beograda poznatoj „Glavnjači“, đe ga je isledivao zloglasni policijski agent Đorđe Kosmajac. Od 1938. pa do početka rata, kao apsolvent prava, bavio se profesionalnim političko-revolucionarnim radom, kako na univerzitetu, tako i u rodnom kraju. Kako se za vrijeme boravka u Albaniji, nije odazvao na vojnu vježbu, Vojni sud u Sarajevu ga je početkom 1939. godine osudio na tri mjeseca zatvora i oduzimanje oficirskog čina, a kaznu je izdržao u Beranama. Bio je jedan od učesnika velikih studentskih demonstracija u Beogradu, 14. decembra 1939. godine. Poslije antiratnih demonstracija u Zagrebu, 1940. godine, ponovo je uhapšen, s grupom drugova, i predat Državnom sudu za zaštitu države. Tada je izvjesno vrijeme proveo u zatvoru Uprave grada Beograda „Glavnjači“, a onda je upućen u novosadski zatvor, đe je sa grupom zatvorenika učestvovao u šestodnevnom štrajku glađu, tokom koga su zahtijevani bolji uslovi za političke zatvorenike, nakon čega je bio prebačen u zatvor na Adi Ciganliji, pošto mu je bilo suđeno u Beogradu. Zajedno sa grupom beranskih komunista, bio je optužen da je u demonstracijama 14. decembra 1939. godine, pored ostalog, tukao žandarima, ali je u nedostatku dokaza bio oslobođen.

Za vrijeme Aprilskog rata, 1941. godine, bio je na čelu dobrovoljačkog odreda od oko 80 ljudi, koji je bio formirao

Mjesni komitet KPJ za Berane i sa kojim je pošao na jugoslovensko-italijansko ratište u Albaniji. Poslije okupacije Jugoslavije, aktivno je radio na organizovanju ustanka u Beranskom srezu. Kao član Vojne komisije, organizovao je prikupljanje i čuvanje oružja, radio na formiranju gerilskih odreda, na obučavanju omladine u rukovanju oružjem. U borbama za oslobođenje Berana, od 18. do 20. jula, bio je komandir Bučkog gerilskog odreda. Poslije oslobođenja Berana, bio je imenovan za člana Vojnog komiteta, i u tom svojstvu je učestvovao u organizovanju ustaničkih bataljona i drugih samostalnih jedinica u Beranskom srezu. Na Skupštini narodnih predstavnika sreza beranskog, 21. jula 1941, aktivno je učestvovao u donošenju odluka i formiranju Sreskog narodnog odbora oslobođenja – ovo je bio prvi narodnooslobodilački odbor formiran u Jugoslaviji. Tokom druge polovine 1941. godine bio je izabran za člana Mjesnog komiteta KPJ za Kolašin, a nešto kasnije i za člana Okružnog komiteta KPJ za Kolašin. Tada je imenovan i za političkog komesara Komskog partizanskog odreda, sa kojim je učestvovao u bici na Pljevljima, 1. decembra 1941. godine. U ovoj borbi predvodio je grupu bombaša u jurišu na neprijateljska utvrđenja i bio teško ranjen. Potom je bio na liječenju u partizanskoj bolnici na Žabljaku, a tokom boravka u ovoj bolnici obavljao je dužnost njenog političkog komesara. Početkom marta 1942. godine, nakon oporavka ponovo se vratio u Kolašin. Tada je formiran novi Okružni komitet, a on je bio njegov sekretar. Od kraja juna 1942. do proljeća 1943. godine radio je na organizovanju partizanskih grupa u gornjem Polimlju i Potarju, u svojstvu organizacionog sekretara OK KPJ za Berane. Potom se u proljeće 1943, pred samu Petu neprijateljsku ofanzivu, probio do Vrhovnog štaba NOV i POJ, đe je referisao o političkoj situaciji na njegovom terenu. Tada je dobio zadatak da radi na organizovanju službi bezbjednosti, koje bi trebalo da zaštite narod od okupatorskih i kvinsliških jedinica, ali ga je

početak Pete neprijateljske ofanzive omeo u ovom zadatku. Učestvovao je u formiranju Andrijevičko-beranskog udarnog bataljona i sa njim do jeseni 1943. godine učestvovao u borbama u neprijateljskoj pozadini. Oktobra 1943. je ponovo bio izabran za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Berane i tada je aktivno radio na oslobođenoj teritoriji gornjeg Polimlja na organizovanju narodne vlasti, mobilizaciji novih boraca, stvaranju novih jedinica i dr. Aprila 1944. godine je postao komandant grupe novoformiranih bataljona, sa kojima se borio protiv Njemaca i kvinsliških jedinica – četnika i muslimanske milicije. Septembra 1944. je učestvovao u borbama za oslobođenje Andrijevice i Berana, od Njemaca i četnika, a oktobra 1944 je sa grupom oficira NOV i POJ bio upućen u Sovjetski Savez na školovanje. U Moskvi je završio Višu vojnu akademiju „Vorošilov“.

Nakon povratka u Jugoslaviju, Joksimović je 1946. godine bio upućen u Makedoniju, đe je kao pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Cvetka Uzunovskog, imao zadatak da organizuje razbijanje zaostalih balističkih ostataka. Za vrijeme boravka u Makedoniji, bio je član Gradskog komiteta KPM za Skoplje. U proljeće 1947. godine je upućen u Crnu Goru, đe se kratko vrijeme nalazio na dužnosti ministra pravosuđa, a od oktobra 1947. do septembra 1951. godine na dužnosti ministra unutrašnjih poslova u Vladi NR Crne Gore. Za člana Centralnog komiteta KP Crne Gore, bio je biran na Prvom, oktobra 1948. i Drugom kongresu, oktobra 1954. godine. Bio je biran i za člana Glavnog odbora Socijalističkog radnog naroda Crne Gore i Glavnog odbora Saveza boraca Crne Gore. U profesionalnu vojnu službu u Jugoslovensku narodnu armiju (JNA) prešao je od septembra 1951. godine. Završio je Višu vojnu akademiju JNA i Kurs operatike JNA i obavljao dužnosti pomoćnika komandanta za pozadinu u Skoplju i Zagrebu, načelnika uprave u Komandi pozadine JNA i dr. U čin general-pukovnika unaprijeđen je 1968, a penzionisan je 1973. godine. Napisao je

dve knjige – Plime i oseke (1971) i Bataljoni narodnih odbornika (1975), kao i više tekstova o NOB-u i revoluciji u beranskom kraju i Crnoj Gori. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Orden zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem. Ordenom narodnog heroja je odlikovan 27. novembra 1953. godine. Umro je 19. juna 1980. godine u Beogradu i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju.

Arso Jovanović, general-pukovnik. Rođen je 24. marta 1907. godine u selu Zavala kod Podgorice u vojničkoj porodici Radivoja Jovanovića. Srednju školu završio je u Nikšiću, a Vojnu akademiju je upisao u Beogradu 1924. godine. U klasi je bio zajedno s Velimirom Terzićem i Petrom Četkovićem, kasnije proslavljenim komandantima partizanskih

jedinica. Kao najbolji u ovoj klasi vojnih pitomaca, bio je predložen za nastavak školovanja u Francuskoj, đe su tada slati vojni kadeti. Vojnu akademiju je završio s najvišim ocjenama 1928. godine, a zatim je upisao Višu školu vojne akademije, koju je završio 1934. godine i tada je imao čin poručnika i nastavio je svoje dalje vojno usavršavanje. Dopunski kurs Više škole Vojne akademije je završio 1940. godine. Čin kapetana dobio je 18. januara 1938. godine i tada se nalazio na generalštabnoj pripremi. U čin kapetana prve klase unaprijeđen je 20. decembra 1938. godine. Po ocjeni vojnih stručnjaka, i posebno ministra vojnog Milana Nedića, zbog svojih sposobnosti, kapetan Arso Jovanović je prebačen kao komandant čete u Školu rezervnih

pješadijskih oficira, a potom je postavljen na dužnost komandanta Školskog bataljona u pješadijskoj školi aktivnih oficira. Bilo je to pred sam početak Aprilskog rata, 1941. godine. U međuvremenu se oženio studentkonjom prava u Beogradu, Senkom. Napad na Kraljevinu Jugoslaviju, zatekao ga je na mjestu komandanta Đačkog bataljona. On je bio podređen Drugoj Grupi armija generala Dragoslava Miljkovića. Imao je zadatak da djeluje na pravcu Sarajevo-Travnik. Nakon sloma fronta kod Sarajeva 15. aprila i ulaska njemačke oklopne grupe u grad, vratio se u svoje rodno mjesto, ne želeći da se preda neprijatelju. Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori ga je zatekao u rodnom mjestu gdje je učestvovao kao komandant jedne grupe. Priključio se narodnooslobodilačkom pokretu i postavljen je na mjesto načelnika štaba Narodnooslobodilačkih gerilskih odreda, odnosno Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku. Do decembra se stalno nalazio u Glavnom štabu za Crnu Goru. Komandovao je dijelom odreda u bici za Pljevlja. Nakon neuspješne bitke za Pljevlja, kojom je trebalo povezati slobodnu teritoriju u Sandžaku i Crnoj Gori pozvan je u Vrhovni štab i postavljen 12. decembra za njegovog načelnika. Na ovoj dužnosti ostao je do kraja rata. Stalno se kretao sa Vrhovnim štabom, a bio je i predavač u prvoj partizanskoj oficirskoj školi u Drvaru 1944. godine. Nakon oslobođenja se nalazi na funkciji načelnika Generalštaba Jugoslovenske armije. Školovao se na Višoj vojnoj akademiji „Vorošilov“ u SSSR-u. Po donošenju Rezolucije Informbiroa, stradao je 11. avgusta 1948. godine pod ne sasvim razriješenim okolnostima. Nosilac je nekih od najvećih ruskih ordena – Kutuzova i Suvorova.

Blažo Jovanović, general-major. Rođen je 28. marta 1907. godine u Veljem Brdu kod Podgorice u porodici Miljana Jovanovića. Rano je počeo da radi i zarađuje za školovanje, s obzirom da je njegovo djetinjstvo bilo mučno i puno odricanja. Još kao gimnazijalac, pristupio je radničkom pokretu, a 1924. godine postao je član Komunističke partije Jugoslavije. Ubrzo poslije primanja

u Partiju postaje sekretar partijske ćelije u rodnom mjestu. Nakon završetka gimnazije u Podgorici, odlazi u Beograd, đe prvo upisuje Medicinski, a potom prelazi na Pravni fakultet. Za vrijeme studija aktivno je učestvovao u radu studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu. Poslije zavođenja Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, 1929. godine, kao apsolvant prava, odlazi u Zagreb, đe se zapošljava u Sreskom sudu kao zapisničar. Diplomirao je Pravnom fakultetu u Zagrebu, 1931. godine, i dobio mjesto sudskog pripravnika u Sreskom sudu u Varaždinu đe oživljava partijski rad. Formirao je prve partijske ćelije, a potom i mjesni komitet, čiji je bio sekretar. Njegova partijska djelatnost se kasnije proširila i na okolna mjesta, pa je formiran i Okružni komitet KPJ za Varaždin, a Blažo je bio njegov sekretar tri godine. Uspio je i da uspostavi partijsku vezu sa Zagrebom i Pokrajinskim komitetom KPJ za Hrvatsku. Krajem 1934. godine, premješten je u Okružni sud u Podgorici, ali je ubrzo napustio sudski posao i prešao u advokate. Povremeno se bavio i novinarstvom, bio je politički komentator u više crnogorskih listova: „Ceti“, „Slobodnoj misli“, „Glasu Crne Gore“ i dr. U periodu od 1934. do 1936. godine bio je sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo i Metohiju i član Centralnog komiteta SKOJ-a. Poslije velike

policijske provale u partijsku organizaciju u Crnoj Gori, 1936. godine, došlo je do rascjepa partijske organizacije. Veliki broj komunista je pohapšen, određeni broj je prešao u Albaniju, a ostali su prešli u ilegalu. Aktivno je učestvovao u organizovanju demonstracija na Cetinju, povodom hapšenja komunista, 1936. godine. Kao jedan od glavnih organizatora, uhapšen je i zabranjeno mu je kretanje van Crne Gore na godinu dana. Prelazi u ilegalu i aktivno nastavlja politički rad. Organizator je više štrajkova u Podgorici i Nikšiću. Bio je izabran za predsjednika Radničko-seljačke stranke, preko koje je djelovala tada ilegalna KPJ. Na izborima 1938. godine, dobio je najveći broj glasova za narodnog poslanika podgoričkog sreza, ali je iste noći poslije izbora, skinut s poslaničke liste, zbog komunističkog djelovanja. Godine 1938. na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji izabran je za sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo i Metohiju. Bio je jedan od organizatora Osme pokrajinske konferencije, održane 16. i 19. avgusta 1940. godine u selu Žugića Bare, kod Žabljaka. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj oktobra 1940. godine u Zagrebu, izabran je za člana Centralnog komiteta KPJ. Takođe, tokom 1940. godine bio je slušalac kursa CK KPJ održanog u Zagrebu.

Nakon Aprilskog rata i okupacije Kraljevine Jugoslavije, aktivno je učestvovao u organizovanju ustanka naroda Crne Gore. Učestvovao je na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu, na kome su donešene instrukcije za pokretanje Narodnooslobodilačke borbe. Kao sekretar PK KPJ za Crnu Goru, učestvovao je u radu svih sjednica i savjetovanja Pokrajinskog komiteta, kao i u organizovanju Trinaestojulskog ustanka. Poslije splašnjavanja ustanka u Crnoj Gori i povlačenja partizanskih jedinica i Vrhovnog štaba NOPOJ-a iz Srbije, krajem 1941. godine učestvovao je u sređivanju stanja u partizanskim jedinicama i formiranju Glavnog štaba NOP odreda

Crne Gore i Boke. U tom periodu vršio je nekoliko odgovornih funkcija: bio je organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta, politički komesar Glavnog štaba i komandant Zetskog NOP odreda. Kao komandant Zetskog NOP odreda rukovodio je partizanskom akcijom na Jelinom Dubu, u Bratonožićima, kada je uništeno 40 italijanskih kamiona i zarobljeno više vojnika i oficira. Učestvovao je u pripremi i radu Ostroške skupštine, održane 8. februara 1942. godine u manastiru Ostrog, na kojoj je izabran Glavni narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru, Boku i Sandžak. U martu 1942. godine preuzeo je funkciju zamjenika političkog komesara Glavnog štaba. Juna 1942. godine postavljen je za zamjenika političkog komesara, tek formirane, Pete proleterske (crnogorske) NOU brigade. U septembru 1942. godine dobija specijalni zadatak, od generalnog sekretara KPJ i Vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita, da ide u Albaniju i pomogne albanskim komunistima u organizovanju oružane borbe. S grupom od 15 boraca, početkom oktobra krenuo je iz Prozora za Albaniju đe je proveo osam mjeseci. Pružio je veliku pomoć albanskim komunistima u organizovanju Prve konferencije Komunističke partije Albanije, kao i u organizovanju oružane borbe. Bio je predstavnik KPJ i Kominterne u KP Albanije. Poslije povratka iz Albanije, u proljeće 1943. godine imenovan je za političkog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Bio je član Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja i Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Prvi predsjednik Vlade Narodne Republike Crne Gore postao je aprila 1945. godine i na toj dužnosti ostao je do 1953. godine. Od decembra 1953. do jula 1962. godine bio je predsjednik Narodne skupštine NR Crne Gore. Dužnost sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru obavljao je od 1943. do 1963. godine, a kasnije Komunističke partije Crne Gore. Bio je prvi predsjednik Narodnog fronta, a kasnije Saveza

socijalističkog radnog naroda Crne Gore i prvi predsjednik SUBNOR-a Crne Gore. Od 1940. do 1954. bio je član CK KPJ, a od 1954. do 1969. godine član Izvršnog komiteta CK SKJ. Za poslanika Savezne skupštine je biran od 1945. do 1963, a od 1963. do 1975. godine bio je predsjednik Ustavnog suda Jugoslavije. Učestvovao je na održavanju Prve konferencije evropskih ustavnih sudova i Pete međunarodne konferencije „Evropski mir putem prava“. Jula 1971. godine izabran je u Izvršni komitet Svjetske organizacije pravnikâ „Svetski mir putem prava“, a 1973. godine učestvovao je na konferenciji ove organizacije. Autor je više političkih tekstova, kao i monografije *Aktuelna pitanja Ustavnog suda Jugoslavije*. Imao je čin rezervnog general-majora JNA i bio član Savjeta federacije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i velikog broja stranih i jugoslovenskih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. jula 1953. godine. Umro je 4. februara 1976. godine u Igalu, a sahranjen je u Podgorici.

Božidar Jovanović, general-potpukovnik. Rođen je 16. decembra 1919 . godine u Nikšiću u porodici Danila Jovanovića. Osnovnu i srednju školu je učio je u Vojvodini, Subotici i Nikšiću. Pravni fakultet upisao je 1939. godine u Subotici. Od oktobra 1940. godine do kapitulacije 1941. godine služio je vojni rok u Školi rezervnih oficira u Sarajevu. Za radnički pokret i KPJ opredijelio se još kao gimnazijalac pod uticajem revolucionarne omladine u Nikšiću i Subotici i komunistâ, naprednih studenata sa subotičkog Pravnog fakulteta. Aktivno je radio za interese radničkog pokreta i KP u Bajmoku, Subotici, Nikšiću i Sarajevu.

U aprilu 1941. godine nakon dolaska u Nikšić odmah se uključio u aktivnu borbu protiv okupatora koju je vodila i organizovala KP. Do Trinaestojulskog ustanka radio je pod rukovodstvom partijske organizacije, na jačanju i organizovanju oružane

borbe i otpora među narodom Nikšića. Od jula do decembra 1941. godine bio je zamjenik komandira ilegalne čete u okupiranom Nikšiću. Njegova aktivnost u Nikšiću je doprinijela opasnosti da bude uhapšen od okupatora i domaćih izdajnika, pa je prešao na oslobođenu teritoriju u Nikšićki partizanski odred, na dužnost zamjenika komandira Nikšićke varoške čete. U januaru 1942. godine nekih 20 dana je zamjenik komandira čete u Crnogorskom bataljonu koji se bori u Hercegovini. Sve do formiranja 1. udarnog bataljona u Nikšiću marta 1942. godine, je ponovo u Nikšićkoj varoškoj četi. Januara 1942. godine je kandidovan za člana KPJ, a 2. februara 1942. godine je primljen u članstvo KPJ u partijskoj organizaciji Nikšićke varoške čete. U periodu od marta do juna 1942. godine bio je na dužnosti zamjenika komandira i zamjenika komesara čete u 1. udarnom bataljonu. Teško je ranjen 8. juna 1942. godine i kao ranjenik i komesar bio je u bolnici na Gorenskom, a nakon toga u istočnoj Bosni u selu Vrbnica. Od jula 1942. godine pa do novembra 1943. godine bio je zamjenik komandira i omladinski rukovodilac a potom i komandir čete u 1. i 5. Zijametski bataljonu 5. crnogorske brigade. Od novembra 1943. godine do avgusta 1944. godine je komandant 4. bataljona 5. crnogorske brigade. Od avgusta do oktobra 1944. godine zamjenik je komandanta 9. i 5. crnogorske brigade, a od oktobra 1944. godine pa do kraja rata, komandant 1. bokeljske NO udarne brigade. Tokom rata ranjavan je više puta. Učesnik je u akcijama Nikšićkog odreda u Hercegovini oko Gacka, u okolini Nikšića, na Uzdomiru i Živoj, kao i u borbama Pete proleterske brigade u toku marša od istočne Bosne do Prozora, borbama oko Kupresa, Livna, Jajca, Gornjeg Vakufa, Bugojna, Travnika. Tokom neprijateljske ofanzive učestvovao je u borbama za Ostrožac, Konjic, Nevesinje, Prozor, Gacko oko Nikšića, oko Krnova, na Durmitoru i probouju na Sutjesci. Nakon probouja na Sutjesci uspješno je proveo svoje borbe oko Olova, na Ozrenu i u dolini Krivaje. Sa svojim jedi-

nicama je od oktobra 1943. godine učestvovao u borbama za Banjane, na Ostrogu, na Grahovu i učestvovao u uništavanju četnika Baja Stanišića, kao i u borbama oko Titograda, Danilovgrada i drugima. 1. bokeljska brigada čiji je bio komandant dala je veliki doprinos oslobođenju Crne Gore, u čišćenju teritorije Kosova i Metohije od balističkih i drugih bandi. Učestvovao je u borbama oko Herceg Novog na Ledenicama, u oslobođenju Boke i ostalog Crnogorskog primorja, Grahova.

Nakon rata obavljao je odgovorne dužnosti u JNA. Završio je Višu vojnu akademiju. Bio je načelnik štaba divizije i komandant divizije, vojni izaslanik u Turskoj Izraelu i Francuskoj, načelnik odeljenja u komandi Armije, načelnik štaba vojnog područja i korpusa, nastavnik i rukovodilac u Višoj vojnoj akademiji i Ratnoj školi, kao i načelnik Kabineta saveznog sekretara za narodnu obranu Jugoslavije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i više ratnih i mirnodopskih odlikovanja. Odlikovan je Ordenom partizanske zvijezde i Ordenom zasluga za narod. Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine. Umro je juna 1998. godine.

Vaso Jovanović, general-pukovnik. Rođen je 11. januara 1915. godine u selu Rogami kod Podgorice u porodici Vujađina Jovanovića. Po završetku šest razreda gimnazije u Podgorici, upisao je Nižu školu na Vojnoj akademiji koju je uspješno završio. U Aprilskom ratu 1941. godine učestvovao je kao poručnik. Pripadao je grupaciji progresivno orijentisanih oficira. Učestvovao je u pripremama za

oružanu borbu u rodnom mjestu. Član je KPJ od jula 1941. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka. U ratu je bio komandant bataljona 18. oktobar, zatim zamjenik komandanta 2.

bataljona u Prvoj Proleterskoj brigadi, pa komandant Rogatičkog NOP odreda, načelnik štaba Prve proleterske i Druge proleterske brigade, načelnik štaba i komandant 1. proleterske divizije. Nakon rata bio je komandant armije, načelnik štaba armijske oblasti, načelnik Ratne škole i predsjednik Stalne ispitne komisije za čin pukovnika. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Odlikovan je Ordenom ratne zastave, Ordenom partizanske ziježde sa zlatnom zvijezdom. Aktivna vojna služba prestala mu je 1975. godine. Preminuo je 2013. godine.

Niko Jovićević, general-potpukovnik. Rođen je 5. septembra 1908. godine u Rijeci Crnojevića u porodici Jovana Jovićevića. Gimnaziju je učio u Cetinju, Peći i Leskovcu. Na Pravnom fakultetu u Beogradu je završio četiri semestra. Završio je Školu rezervnih oficira. Sarađivao je u sarajevskim i beogradskim listovima. U Aprilskom ratu 1941. godine bio je ađutant 3. bataljona 31. pješadijskog puka. U rodnom kraju je jedan od organizatora ustanka. Član KPJ postao je 1942. godine, a maja 1942. godine je postavljen za komandanta 3. udarnog bataljona Nikšićkog NOP odreda. Prilikom formiranja Pete proleterske crnogorske brigade bio je ranjenik u njenoj bolnici, a potom komandant 3. bataljona i zamjenik komandanta brigade. Od novembra 1943. godine pa do kraja rata bio je načelnik štaba 3. udarne divizije. Od januara do novembra 1943. godine je zamjenik komandanta brigade, a od decembra 1943. godine do kraja rata je načelnik štaba. Nakon rata bio je komandant divizije, vojni izlasnik u Velikoj Britaniji, zatim načelnik štaba i pomoćnik komandanta armijske oblasti i dr. Objavio je monografiju *Od ofanzive do slobode* (1955) i nekoliko knjiga sa tematikom iz NOR-a. Aktivna vojna služba u JNA prestala mu je 1963. godine. Umro je septembra 1988. godine.

Vojislav-Vojo Jovović, general-potpukovnik. Rođen je 25. marta 1915. godine u selu Kosić kod Danilovgrada u porodici Jovana Jovovića. U Beogradu je završio Elektrotehnički fakultet, i pripadao je naprednom studentskom pokretu. Bio je član uprave studentskog udruženja na svom fakultetu. Završio je i Školu rezervnih oficira. Aktivno je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku u kolašinskom srezu. Od jeseni 1941. godine kandidat je za člana KPJ, da bi u februaru 1942. godine postao i njen član. Učesnik je i Pljevaljske bitke. Prilikom formiranja Prve proleterske brigade bio je njen borac, a zatim vodnik komandir čete, obavještajni oficir bataljona, zamjenik komandanta bataljona. Sredinom 1944. godine postavljen je za šefa Odsjeka za vezu i saobraćaj u štabu 1. proleterskog korpusa, a zatim za šefa Saobraćajnog odsjeka Komande grada Beograda, a potom je bio i pomoćnik komandanta Auto-komande JA od kraja 1944. godine do kraja rata. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1973. godine.

Vladimir Kalezić, general-major. Rođen je 10. februara 1910. godine u Brijestovu kod Danilovgrada u porodici Petra Kalezića, oficira crnogorske vojske i majke Stane, kćerke barjaktara Ilije Dragova Martinovića. Završio je srednju tehničku školu, kao i Školu rezervnih oficira. Prije rata radio je kao građevinski tehničar. Postao je član Komunističke partije Jugoslavije 1934. godine. Prije rata bio je član Sreskog komiteta KPJ u Zrenjaninu i Peći. Učestvovao je 1941. godine u organizovanju Narodnooslobodilačke borbe, u početku na Cetinju. U jesen 1943. godine bio je intendant Lovćenskog odreda. Tokom rata bio je politički komesar više jedinica. Od avgusta 1944. godine do kraja rata bio je politički komesar Prvog bataljona u Prvoj tenkovskoj brigadi. Nakon rata je završio VVA i nastavio sa vojnom karijerom. Bio je politički komesar brigade, a potom i direktor vojno-građevinskog preduzeća itd. Proizveden je u čin

general-majora. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1964. godine. Odlikovan je Ordenom zasluga za narod i Ordenom vojne zastave. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1964. godine.

Branko Kandić, general-major. Rođen je 5. juna 1919. godine u Kolašinu u porodici Ljuba Kandića. Gimnaziju je učio u Bitolju, Danilovgradu i Podgorici. Kao srednjoškolac priključio se revolucionarnom pokretu. Studirao je Medicinski fakultet u Beogradu, na kojem je pripadao studentskom pokretu. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka

1941. godine. Bio je borac odreda „Bijeli Pavle“, a od 17. juna 1942. godine referent saniteta 3. bataljona Četvrte proleterske brigade, zatim zamjenik referenta, a potom i referent brigade od juna 1943. do juna 1944. godine. Član KPJ postao je u januaru 1943. godine. Sredinom 1944. godine upućen je na liječenje u Italiju. Po povratku sa liječenja, krajem rata postavljen za referenta za jedinice pri Generalštabu JA. Nakon rata završio je Medicinski fakultet, doktorirao i specijalizirao neuropsihijatriju. Unaprijeđen je u čin general-majora. General Kandić bio je načelnik odjeljenja, potom Klinike i redovni profesor na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1975. godine. Nosilac je Partizanske spomenice 1941.

Jovo Kapičić, general-major. Rođen je 2. septembra 1919. godine u Gaeti u Italija u kojoj je bila smještena crnogorska vojska u emigraciji, u porodici Mila, oficira i teologa, i majke Anđe, kćerke popa Mila Jovićevića. Porodica se vratila iz emigracije nakon nepune tri godine. Živio je na Cetinju đe je i završio osnovnu školu i pet razreda gimnazije.⁶⁷ U šestom razredu gimnazije bio je

isključen iz škole zbog učešća u štrajku učenika gimnazije kao jedan od organizatora⁶⁸. Kažnjen je isključenjem bez prava na redovno školovanje u srednjim školama. Za polaganje predmeta privatno se pripremao. Šesti, sedmi i osmi razred gimnazije i maturu položio je u kotorskoj gimnaziji. U članstvo SKOJ-a primljen je 1934. godine, a za člana KPJ 1936. godine.⁶⁹ Nakon završetka gimnazije upisao je Medicinski fakultet na Beogradskom univerzitetu. Do 1941. godine završio je četiri semestra Medicinskoj fakulteta⁷⁰. Druge godine studija postaje sekretar partijske organizacije Medicinskog fakulteta, a nešto kasnije sekretar partijskog komiteta Beogradskog univerziteta. Pokušao je da se priključi španskim internacionalnim brigadama ali je akcija odlaska spriječena⁷¹. Učestvovao je u mnogim akcijama i demonstracijama

⁶⁷ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga I, Mladost, Beograd, 1975, str. 343.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 347.

⁷⁰ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, str. 343.

⁷¹ Nikčević, Tamara, *Goli otoci Jova Kapičića*, Vijesti, Podgorica, 2009, str. 22.

koje je organizirala KPJ. Naročito je aktivan bio u demonstracijama 14. decembra 1940. godine i 27. marta 1941. godine. Zbog revolucionarnog rada nekoliko puta je zatvaran. Uoči rata bio je organizacioni sekretar Univerzitetskog partijskog komiteta.⁷² Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije 17. aprila 1941. godine po zadatku KPJ upućen je u Crnu Goru. U julu 1941. godine postao je član Sreskog komiteta KPJ za Cetinje. Na ovoj dužnosti ostao je do septembra 1941. godine.⁷³ Aktivno je radio na organizaciji prikupljanja oružja, formiranju gerilskih grupa, jačanju organizacije KPJ i opštim pripremama za ustanak.

Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, sa grupom članova KPJ i simpatizera, u sastavu Konadžijskog gerilskog odreda u akcijama na četvrtom kilometru puta Cetinje – Budva. Ovaj odred je 17. jula vodio borbu sa italijanskom jedinicom ojačanom tenkovima⁷⁴ na Brajićima iznad Budve. Za političkog komesara Lovćenskog bataljona postavljen je u novembru 1941. godine i sa njim je učestvovao u bici za Pljevlja. Za političkog komesara Prvog crnogorskog (Lovćenskog) bataljona Prve proleterske brigade postavljen je na dan formiranja ove brigade 21. decembra 1941. godine. Kao politički komesar bataljona, u Igmanskom maršu pomagao je u nošenju oružja bataljona, kao i u nošenju iznemoglih i promrzlih boraca. Učestvovao je u borbama na sektoru Mojkovca i Kolašina. U borbi na Durmitoru, 3. juna 1942. godine, među prvima je upao u neprijateljski položaj, što je izazvalo paniku u njihovim redovima i bataljonu omogućilo da bez gubitaka izvrši zadatak. Za ovaj podvig pohvaljen je od Vrhovnog komandanta. Kao bombaš učestvovao je

⁷² Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, str. 347.

⁷³ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1995, str. 125.

⁷⁴ Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, str. 343.

u borbama za Konjic, Livno itd. Na dužnosti političkog komesara bio je do oktobra 1942. godine⁷⁵. Za zamjenika komesara 2. dalmatinske udarne brigade postavljen je u oktobru 1942. godine. Na ovoj dužnosti ostao je do sredine septembra 1943. godine, kada je postavljen za komesara Treće udarne divizije.⁷⁶ Ovu dužnost obavljao je do kraja decembra 1944. godine⁷⁷. U ovom periodu bio je i sekretar partijskog komiteta Druge divizije.⁷⁸ U januaru 1945. godine postavljen je za komesara 12. vojvođanskog korpusa NOVJ. Ovu dužnost obavljao je do marta 1945. godine.⁷⁹ Učestvovao je u borbama na Neretvi, Sutjesci, borbama za oslobođenje i obranu teritorije Crne Gore 1943–44, borbama u završnim operacijama za oslobođenje Crne Gore itd. Nakon rata obavljao je više visokih dužnosti u Ministarstvu unutrašnjih i Ministarstvu inostranih poslova. Obavljao je dužnosti pomoćnika ministra unutrašnjih poslova FNRJ, potom ministra unutrašnjih poslova Crne Gore, zatim ambasadora u Mađarskoj i Švedskoj, kao i pomoćnika sekretara za informacije u Vladi SFRJ. Učestvovao je kao delegat na V, VI, VII i VIII kongresu SKJ. Bio je član Savjeta Federacije i Predsjedništva Savezne konferencije, kao i član Centralnog komiteta SK Crne Gore i Revizione komisije Centralnog komiteta SKJ⁸⁰. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više odlikovanja. Imao je čin

⁷⁵ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, str. 121.

⁷⁶ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, str. 347.

⁷⁷ Stanišić, Milija, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, str. 498.

⁷⁸ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije – Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, str. 347.

⁷⁹ Isto, str. 385.

⁸⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, 1975, Beograd, str. 227.

general-majora u rezervi⁸¹. Narodnim herojem proglašen je 10. jula 1950. godine. Dao je iscrpno svjedočanstvo o svom životu i vremenu u knjizi *Goli otoci Jova Kapičića* objavljenoj 2009. godine. Zasnovaio je brak sa Jelenom kćerkom Jovana Četkovića sa kojom ima dva sina. Umro je 9. decembra 2013. godine u Beogradu u kojem je živio, a sahranjen je na Cetinju po sopstvenoj želji. Odlikovan je Ordenom narodnog heroja, Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom⁸² i drugim odlikovanjima i priznanjima.

Pavle Kapičić, viceadmiral. Rođen je 25. juna 1921. godine u Gaeti u Italiji u kojoj se nalazila crnogorska vojska u emigraciji, u porodici Mila, teologa i oficira crnogorske vojske i majke Anđe rođene Jovičević. Osnovnu školu završio je na Cetinju, nakon čega je upisao cetinjsku gimnaziju. Kao učenik gimnazije na Cetinju primljen je 1938. godine u Savez

komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ)⁸³. Po završetku gimnazije upisao je Tehnički fakultet u Beogradu. Na fakultetu je pripadao komunističkom studentskom pokretu⁸⁴ zbog čega je zatvaran 1941. godine. Učesnik je Trinaestojulskog ustanka 1941.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije-Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOP-u naroda i narodnosti Jugoslavije*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Titograd, 1984, str. 390.

⁸⁴ Isto.

godine. Bio je borac Lovćenskog partizanskog odreda. U Lovćenskom odredu u prvoj polovini 1942. godine bio je komandir voda. Borac Četvrte proleterske (crnogorske) brigade postao je od njenog formiranja. Kasnije je u Četvrtoj proleterskoj brigadi bio komandir voda, a kraće vrijeme i vršilac dužnosti komesara čete.⁸⁵ Na ovim dužnostima je ranjen, nakon čega je kao ranjenik upućen u istočnu Bosnu i postavljen za komesara bolnice 16. divizije. Ovu dužnost obavljao je od avgusta do septembra 1943. godine.⁸⁶ Od septembra 1943. godine do januara 1944. godine bio je zamjenik komandanta Četvrtog bataljona, a potom i komesar 3. bataljona Druge vojvođanske brigade. Za političkog komesara Druge vojvođanske brigade postavljen je početkom marta 1944. godine. Na ovoj dužnosti ostao je do jula 1944. godine, kada je jedno kraće vrijeme bio na dužnosti u štabu korpusa.⁸⁷ Za zamjenika komandanta Pete vojvođanske bigade postavljen je u oktobru 1944. godine, a od kraja oktobra iste godine za njenog komandanta. Na ovoj dužnosti ostao je do kraja rata 1945. godine.⁸⁸ Učesnik je bitaka na Neretvi, Drini, Sutjesci, na Sremskom frontu i drugih koje su vodile njegove jedinice do konačnog oslobođenja zemlje. Član KPJ postao je 1942. godine.⁸⁹ Ranjavan je dva puta. Nakon rata završio je oficirsku školu u Vistrel u SSSR i Višu vojnu pomorsku akademiju JNA.⁹⁰ Obavljao je dužnosti je komandanta divizije, zatim komandanta pomorske zone i načelnika Katedre na Višoj vojnoj pomorskoj akademiji⁹¹. Obavljao je više odgovornih funkcija u Ratnoj mornarici, između

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, str. 394.

⁸⁹ Grupa autora, *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, str. 907.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Beograd, 1975, str. 227.

ostalog od komandanta flotile, pomoćnika komandanta vojnog područja, komandanta sektora⁹², do inspektora u Glavnoj inspekciji JNA.⁹³ U čin kontraadmirala redovno je unaprijeđen 22. decembra 1966. godine,⁹⁴ a u čin viceadmirala redovno 22. decembra 1974. godine⁹⁵. Penzionisan je 1979. godine. Odlikovan je sa više stranih i domaćih odlikovanja, između ostalog, nosilac je Partizanske spomenice 1941, Ordena zasluga za narod sa srebrnim zracima, OBJ sa srebrnim vijencem.⁹⁶ Umro je 8. avgusta 2003. godine, a sahranjen je na Novom groblju na Cetinju.

Nikola Kastratović, general-major. Rođen je 26. avgusta 1926. godine u selu Šekular u porodici Milosava Kastratovića. Školovan je u Prvoj i Drugoj muškoj gimnazije do početka Drugog svjetskog rata morao je da prekine pod jakim pritiskom bugarske okupacije i zbog svog porijekla sa majkom i sestrom otišao je u Kruševac gdje je nastavio školovanje.

U ljeto 1942. godine priključio se Srpskom izbjegličnom domu đe je opet nastavio školovanje. U jesen iste godine priključio se Savezu komunističke omladine Jugoslavije. Radio je ilegalno u SKOJ-u i u jesen 1943. godine hapšen je pet

⁹² Isto.

⁹³ Grupa autora, *Vojni leksikon*, str. 907.

⁹⁴ Ukazom VKOS-a br. 68 od 22. 12. 1966. redovno se unapređuje u čin kontraadmirala.

⁹⁵ Ukazom VKOS-a br. 14–34 od 22. 12. 1974. redovno se unapređuje u čin viceadmirala.

⁹⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Beograd, 1975, str. 227.

puta. U čačanskom zatvoru bio je izložen torturi i mučenju, da bi nakon toga bio prebačen u Beograd đe se nalazio Antikomunistički odsjek. Početkom 1944. godine u Smederevskoj Palanci je radio sa naprednom omladinom sve do rasturanja logora, i odatle je 12. septembra 1944. godine otišao u NOVJ u Kosmajsku brigade, a zatim u Prvu ličku proletersku brigade. Od jeseni 1944. godine do kraja rata je borac i starješina u ovoj brigadi i učesnik u svim borbama u kojima je ova brigada učestvovala u oslobođenju Beograda a zatim i na Sremskom frontu sa probojem, sve do oslobođenja Zagreba u maju 1945. godine. Kao član KPJ učestvovao je u borbenim redovima, vojnik delegat i na kraju politički komesar čete 2. bataljona 1. ličke proleterske brigade, pa 6. ličke proleterske divizije „Nikola Tesla“. Posljednji čin u ratu bio mu je poručnik da bi kasnije bio unaprijeđen u čin kapetana kada je i uveden čin kapetana prve klase. Nakon rata, kada je njegova brigada prebačena u Liku i Dalmaciju u cilju čišćenja terena on je ove aktivnosti vršio do februara 1945. godine, a nakon toga je za potrebe armije upućen na školovanje u Beograd, a to je bio i početak njegovog profesionalnog opredeljenja za službu JNA. Završio je Oficirsku školu kao kapetan u Karlovcu, a potom Višu vojnu akademiju i Ratnu školu koje su ga preporučile za obavljanje raznih dužnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji. Čin general-majora je dobio ukazom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita 22. decembra 1976. godine a u čin generalpotpukovnika proizveden je 1985. godine. Najviše vremena je radio u Školskom centru ABHO i angažovao se pretežno u izučavanju efekata zaštite od oružja za masovno uništavanje.

Milo Kilibarda, general-pukovnik.

Rođen je 14. februara 1913. godine u Velimlju kod Nikšića u porodici Vukote Kilibarde koja ima vojničku tradiciju. Nakon završetka Srednje poljoprivredne škole u Valjevu, pred sam rat sarađivao je sa naprednim pokretom, a naročito sa revolucionarima koji su imali snažan uticaj na njegovo dalje opredjeljenje. U danima kapitulacije Jugoslavije aprila 1941. godine primljen je u KPJ i aktivno učestvuje u pripremama za ustanak, u obrazovanju gerilskih grupa i prikupljanju oružja. Tada i postaje komandir čete u Banjanima. Krajem avgusta 1941. godine postao je sekretar partijske organizacije u Banjanima gdje razvija široku političku aktivnost na objašnjavanju ciljeva borbe. U septembru 1941. godine prilikom formiranja Banjansko-vučedolskog bataljona postavljen je za njegovog komesara, a početkom 1942. godine imenovan je za zamjenika političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu. Naročito se isticao u borbama oko Gacka, Trebinja, Bileće i u Katunskoj nahiji. Prilikom formiranja Pete proleterske brigade postao je komandant njenog 3. bataljona, sa kojim je učestvovao u marš proboju, te u brojnim poduhvatima oko Prozora. Po odluci Vrhovnog štaba krajem 1942. godine upućen je na dužnost u NOV Slovenije gdje je ostao do kraja rata. U Sloveniji je prvo bio načelnik štaba 4. udarne brigade, a ubzo je postavljen za komandanta brigade, gdje je pokazao izuzetnu hrabrost i spretnost u operativnim poslovima. Načelnik štaba 14. udarne divizije postao je u novembru 1943. godine, kada su vođene teške borbe u kojima je ranjen, te je neko vrijeme bio na liječenju. Početkom 1944. godine postao je komandant 4. operativne zove. Nakon liječenja postavljen je za načelnika Glavnog štaba Slovenije i na toj dužnosti je ostao do kraja rata. Nakon

završetka rata obavljao je razne političke i vojne funkcije sve do svog penzionisanja 1. januara 1974. godine u činu general-pukovnika. Završio je Višu vojnu akademiju i Kurs operatike. Bio je i poslanik Narodne skupštine Crne Gore. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i više odlikovanja. Za narodnog heroja proglašen je 21. jula 1953. godine. Poginuo je 15. avgusta 1983. godine u saobraćajnoj nezgodi u Beogradu. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju.

Dorđe Klikovac, general-major. Rođen je 18. oktobra 1917. godine u selu Mahala u porodici Ivana Klikovca. U SKOJ je primljen u podgoričkoj gimnaziji 1937. godine. Studirao je u Beogradu na Medicinskom fakultetu, pripadao je naprednom studentskom pokretu i zbog revolucionarnih djelatnosti je hapšen. Aktivni je učesnik Trinaestojulskog ustanka, a član je KPJ od septembra 1941. godine. Referent je saniteta Zetskog partizanskog bataljona. Jedno vrijeme proveo je italijansko-četničkom zatvoru. U maju 1943. godine stupa u Petu proleter-sku crnogorsku brigadu u kojoj je bio referent saniteta bataljona, a zatim je određen za rad u brigadnom sanitetu. U Italiju je na liječenje upućen sredinom 1944. godine i nekoliko mjeseci je bio sanitetski radnik u bolnicama NOVJ kod Barija. Za referenta saniteta 5. srpske divizije KNOJ-a je postavljen krajem godine kada se vratio u zemlju. Aktivna vojna služba prestala mu je 1972. godine.

Nikola-Nikica Knežević, general-major. Rođen je 1889. godine u Rudancima kod Žabljaka u porodici Vuka Kneževića, komandira crnogorske vojske. Gimnaziju je završio na Cetinju 1908. godine, a potom i Oficirsku školu na Cetinju kada je proizveden u potporučnika crnogorske vojske. U balkanskim ratovima 1912–

13. godine učestvovao je kao oficir u štabovima Crnogorske vojske. U Prvom svjetskom ratu 1914–16. godine bio je komandant bataljona u Donjovasojevičkoj brigadi. Austrougarske vlasti su ga internirale u logor u periodu 1916–18. godine. Službovao je u Vojsci Kraljevine SHS u kojoj je slabo napredovao, tako da je po sopstvenoj molbi penzionisan 1934. godine u činu majora. Aktivan je bio u Odboru Seljačke samopomoći 1937. godine. Živio je na svojim imanjima u Ulcinju i Žabljaku. Reaktiviran je za vrijeme Aprilskog rata u kojem je učestvovao kao komandant bataljona u Skadarskoj operaciji. U toku ustanka 1941. godine radio je na okupljanju grupe boraca u Ulcinju, zatim u Bjelopoljskom srezu. Jedno vrijeme bio je komandant bataljona u Pavinom Polju, zatim je od 1942. godine bio načelnik Bjelopoljskog NOP odreda kada je ranjen u borbama za Šehoviće. Potom se u svom kraju do maja 1943. godine nalazio u ilegali. U čin pukovnika proizveden je 1943. godine. Potom je bio komandant Sandžačkog odreda, zatim je ponovo djelovao u ilegali, nakon čega je postavljen za zamjenika Glavnog štaba za Sandžak do marta 1944. godine. U završnim operacijama od marta do septembra 1944. godine bio je komandant vojnog područja između Tare i Lima. U čin general-majora proizveden je 1944. godine. Od septembra 1944. do marta 1945. godine bio je komandant vojnog područja Sandžak, a potom do jula 1945. godine bio je na komandnim dužnostima u Glavnom štabu Srbije.

Nakon rata bio je načelnik Petog odjeljenja Generalštaba JA, a penzionisan je 1947. godine. Bio je vijećnik AVNOJ-a i poslanik CASNO-a za Bjelopoljski srez. Govorio je francuski i ruski jezik. Preminuo je u Beogradu februara 1973. godine, a sahranjen je u Pavinom Polju.

Velimir Knežević, general-pukovnik. Rođen je 18. januara 1916. godine u selu Vaškovo kraj Pljevalja u porodici Milike Kneževića. Gimnaziju je završio u Pljevljima. Nakon prve godine studija na Pravnom fakultetu u Beogradu završio je Nižu školu Vojne akademije, i ostao u vezi sa svojim drugovima komunistima. Jedan je od organizatora ustanka u pljevaljskom kraju. Bio je komandir gerilskog odreda, zatim prvi komandir Pljevaljske partizanske čete, a potom zamjenik komandanta Kombinovanog crnogorskog bataljona. Od septembra 1941. godine član je KPJ. Prvi je komandant 2. udarnog bataljona Pljevaljskog NOP odreda. Na dan formiranja Treće proleterske sandžačke brigade bio je komandant 5. bataljona. Komandant bataljona je od februara do aprila 1942. godine. Prvi je komandant 10. krajiške divizije. Za komandanta 20. dalmatinske divizije imenovan je na dan njenog formiranja. Pri CK KPJ je završio Viši partijski kurs, a nakon godinu dana postavljen je za načelnika štaba 5. bosanskog korpusa. Na ovoj dužnosti ostao je do aprila 1945. godine. Krajem rata bio je pomoćnik načelnika štaba 2. i 5. armije. Poslije rata bio je načelnik Uprave veza, komandant područja, inspektor i glavni inspektor JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1976. godine. Preminuo je 7. juna 2012. godine.

Živan Knežević, general-major. Rođen je 15. juna 1915. godine u selu Rudanci kod Šavnika u porodici Jovana Kneževića. U Pljevljima je učio gimnaziju gdje se i opredijelio za revolucionarno-radnički pokret. Zbog invaliditeta noge nije služio vojsku. Član je KPJ od maja 1941. godine. U rodnom kraju je jedan od

organizatora ustanka gdje radi u partijskoj tehnicu, a nakon toga na administrativnim poslovima u štabu odreda i u bolnici. U drugoj polovini 1942. godine bio je komesar radionice Vrhovnog štaba u Bosanskoj krajini, a poslije bitke na Sutjesci 1943. godine bio je politički radnik u rodnom kraju. Vijećnik je i zasijedanja ZAVNO Crne Gore i Boke. Na liječenje u Italiju je upućen sredinom 1944. godine a zatim je bio vojni isljednik u štabu Baz NOVJ u Bariju. U ratu je bio komandant mjesta i dr. Krajem rata bio je referent u Komandi pozadine. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1970. godine.

Mirko Krdžić, general-major. Rođen je 19. novembra 1904. godine u Mašnici kod Plava u porodici Jova Krdžića. Gimnaziju je završio u Peći i Beranama u periodu 1918–1924. godine. Nižu školu Vojne akademije u periodu 1924–1927. godine, kada je proizveden u potporučnika i stupio u službu u Vojsci Kraljevine

Jugoslavije. Službovao je kao komandir voda u pješadiji, zatim je od 1932–1934. godine službovao u 55. pješadijskom puku. Kako je kao komandir voda vanredno studirao Pravni fakultet u Beogradu na kome je diplomirao 1932. godine, prešao je 1934. godine u vojno-sudsku struku. Službovao je u Dunavskoj divizijskoj oblasti, a zatim i kao vojni sudija. Doktorski kurs pravnih nauka pohađao je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1935–1937. godine. U čin kapetana 1. klase unaprijeđen je 1939. godine. Za vrijeme Aprilskog rata 1941. godine bio je sudija Prve armije u Dunavskom vojnom sudu u Goraždu. Uspio je da izbjegne zarobljavanje, vratio se u rodno mjesto i uključio se u pripreme za oružani ustanak. U Murinu je organizovao ustanak, postao je

član ustaničke komande u Andrijevičkom srezu u julu 1941. godine. Od kraja decembra 1941. do marta 1942. godine bio je komandant Andrijevačkog partizanskog bataljona. Kao ilegalac uspio je da se održi godinu dana na neprijateljskoj teritoriji. Zarobljen je od strane italijanske vojske ali je uspio da pobjegne. U članstvo KPJ primljen je 1943. godine. Od septembra 1943. godine bio je komandant Komskog odreda. Bio je zamjenik vijećnika na Drugom zasijedanju AVNOJ-a, a u julu 1944. godine izabran je za člana Predsjedništva CASNO-a i Crnogorske narodne skupštine. U prvoj polovini 1944. godine bio je predsjednik Vojnog suda Drugog udarnog korpusa, a u drugoj polovini iste godine postavljen je za sudiju Višeg vojnog suda Vrhovnog štaba. Obavljao je i dužnost načelnika Glavnog štaba za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Kraj rata dočekaio je u Generalštabu JA kao načelnik Odjeljenja za vezu sa stranim vojnim misijama. Nakon rata bio je od 1945. godine narodni poslanik Ustavotvorne skupštine za FNRJ za srez Andrijevića i Kolašin. Radio je kao načelnik Sudskog odjeljenja Ministarstva narodne odbrane i sekretar Savezne kontrolne komisije. Od 1946. godine predsjednik je Vojnog vijeća FNRJ pa Vrhovnog vojnog suda. Tokom sukoba sa Informbiroom 1948. godine odbio je da sudi ratnim drugovima u političkim procesima, zbog čega je 1949. godine uhapšen, lišen čina i isključen iz KPJ. U toku istražnog postupka umro je 12. novembra 1950. godine u Beogradu pod nerazriješenim okolnostima (prema zvaničnoj verziji preminuo je od posljedica šećerne bolesti). Sahranjen je u Beogradu. Zasnovaio je brak sa Verom, kćerkom direktora Državne trgovačke akademije u Nišu, sa kojom je imao sina Jovicu i kćerku Oliveru. Prilikom bombardovanja 6. aprila 1941. godine poginula mu je supruga i oboje dece. Odlikovan Ordenom Sv. Save V reda (1939), Spomenicom 1941, Ordenom zasluga za narod itd.

Milisav Koljenšić, general-major. Rođen je 18. juna 1906. godine u selu Sretnja kod Danilovgrada u porodici Milovana Koljenšića. U Nikšiću je učio gimnaziju, a u Beogradu Pravni fakultet. Zbog teške materijalne situacije prešao je u službenike. Nakon kapitulacije 1941. godine vratio se u rodni kraj. Aktivno je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku. U septembru 1941. godine postao je član KPJ. Učestvovao je u Pljevaljskoj bici. Prilikom formiranja Prve proleterske brigade bio je borac. Promrzao i ranjen je na Igmanskom maršu i upućen u Centralnu bolnicu. Krajem 1942. godine bio je kraće vrijeme pomoćnik komandanta mjesta u Ključu, a početkom 1943. godine bio je politički radnik u Mrkonjiću. Od septembra do oktobra 1943. godine bio je zamjenik komandanta mjesta Gornji Vakuf, zatim politički komesar komande Vojnog područja Jajce krajem 1943. godine i početkom 1944. godine, a istovremeno i član Okružnog komiteta KPJ Jajce. Politički komesar Regrutnog centra Livanjskog vojnog područja postao je u martu 1945. godine, a potom je krajem rata bio politički komesar Komande vojnog područja Sarajevo. Krajem rata obavljao je dužnost načelnika Školskog centra bezbjednosti i dr. Poslije rata bio je načelnik odeljenja u Personalnoj upravi SSNO i načelnik odeljenja KOS u armiji. Odlikovan je OBJ sa zlatnim vijence, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i dr. Umro je u Beogradu 1963. godine.

Vlado Koljenšić, general-major. Rođen je 16. juna 1911. godine u selu Sretnja kod Danilovgrada u porodici Lazara Koljenšića. Gimnaziju je učio u Nikšiću, a Pravni fakultet u Beogradu. Završio je i Školu rezervnih oficira. Pripadao je naprednom studentskom pokretu, a član KPJ postao je od juna 1941. godine. Aktivno je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku. Tokom 1941. godine bio je komesar čete, pa zamjenik komandanta bataljona u Nikšićkom NOP odredu i komesar čete

u Komskom odredu. Na dan formiranja Pete proleterske crnogorske brigade bio je njen borac, a nakon toga bio je u krajiškim jedinicama šef obavještajnog centra brigade i divizije. Od oktobra 1942. godine do februara 1943. godine bio je pomoćnik komandanta Komande mjesta Glamoč. Nakon rata nalazio se na raznim dužnostima u DSNO. Završio je Višu vojnu akademiju JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1968. godine.

Ilija Kostić, general-potporučnik. Rođen je 05. jula 1911. godine u selu Rvaši Donji kraj Cetinja u porodici Filipa Kostića. Nakon pogibije oca na Skadru sa majkom i bratom imao je teško djetinjstvo. Osnovnu školu je završio u Rvašima, a gimnaziju 1932. godine u Podgorici. Upisao je Pravni fakultet u Beogradu i uključio se u studentski pokret. U Školu rezervnih oficira odlazi u

decembru 1933. godine, nakon čega se vraća u Beograd i nastavlja vanredno da studira. Već kao gimnazijalac u Podgorici prišao je naprednom omladinskom pokretu i zbog učešća u studentskim demonstracijama u aprilu 1936. godine bio je 18 dana u zatvoru u Beogradu, a za vrijeme Belvederskih događaja iste godine ranjen mu je brat Velimir. Juna 1940. godine je i pored velikih teškoća uspio da diplomira na Pravnom fakultetu, da bi po završetku rata doktorirao na istom fakultetu. Kao rezervni potporučnik aprila 1941. godine pozvan je u rezervu i otišao u rat. Zarobljen je sa više desetina hiljada vojnika i oko 800 oficira i sproveden u Beograd u logor. Preobučen u civilno odijelo uspio je da pobjegne i našao se u okupiranom Beogradu. U septembru 1940. godine je postao član KPJ. Nakon bjekstva iz zarobljeničkog logora dobija zadatak da ide u Crnu Goru. Aprila 1941. godine našao se u rodnom selu u Rvaše, nakon čega se

odmah povezuje sa partijskom ćelijom i partijskim rukovodstvom opštine Rijeka Crnojevića, gdje kao jedan od rukovodećih partijskih kadrova aktivno učestvuje na pripremi ustanka. Tokom Trinaestojulskog ustanka 1941. godine kao politički delegat gerilske grupe sela Rvaši stupa u oružanu borbu protiv okupatora. Učestvovao je u više akcija na putu Podgorica – Rijeka Crnojevića – Cetinje. U oktobru 1941. godine kada je formiran bataljon „Carev Laz“ postavljen je za zamjenika komandanta bataljona. Kao zamjenik političkog komesara 3. čete Lovćenskog bataljona učestvovao je u borbi za Pljevlja 1. decembra 1941. godine, kada je jurušajući na čelu kolone teško ranjen. Izgubio je lijevu ruku, te je kao teški ranjenik prebačen u partizansku bolnicu na Žabljaku. U februaru odlazi na teren Lovćenskog partizanskog odreda i nastavlja rad kao član Okružnog komiteta KPJ za Cetinje. Bio je politički komesar bolnice Vrhovnog štaba i na toj dužnosti je ostao do avgusta kada je postavljen za zamjenika političkog komesara 3. krajiškog odreda. Od 5. avgusta 1942. godine do 13. maja 1944. godine obavljao je dužnosti od partijskog rukovodioca odreda i sekretara OK KPJ do člana Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku Krajinu. Za načelnika II odjeljenja OZN-a Bosne i Hercegovine postavljen je 13. maja 1944. godine i na ovoj dužnosti je ostao do kraja rata, dajući veliki doprinos u eliminisanju neprijateljskih ostataka. Nakon rata obavljao je odgovorne dužnosti u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, partijskom rukovodstvu, društveno političkim organizacijama. Od 1945. godine bio je zamjenik ministra unutrašnjih poslova BiH, načelnik odjeljenja bezbjednosti VI armijske oblasti, zamjenik načelnika OZN-a za NA, vojni tužilac JNA, predsjednik Vrhovnog vojnog suda sa koje dužnosti je i penzionisan 31. decembra 1969. godine. Više godina je bio sekretar Komiteta SKJ, član Opunomoćstva CK KPJ za JNA, član gradskog komiteta KPJ Beograd. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine i više domaćih i stranih

odlikovanja. Aktivna vojna služba prestala mu je 1969. godine. Za narodnog heroja proglašen je 27. decembra 1953. godine. Preminuo je 1992. godine.

Blažo Kovačević, general-major. Rođen je 12. aprila 1919. godine u selu Grahovo kod Nikšića u porodici Petra Kovačevića. Završio je Nižu školu Vojne akademije, kao i izviđačku i pilotsku školu. Rano se opredijelio za revolucionarni radnički pokret. Od 1939. godine postao je član KPJ i bio je sekretar oficirske ćelije KPJ u Zagrebu, koja je u to vrijeme jedina partijska organizacija u jugoslovenskoj vojsci. Imao je čin vazduhoplovnog kapetana II klase. U Aprilskom ratu zarobljen je i interniran je u logor Osnabruk, i od prvog dana ropstva pa sve do oslobođenja bio je član logorskog komiteta KPJ. Komandant 423. jurišnog puka bio je od aprila do maja 1945. godine. Nakon rata bio je načelnik škole i Katedre Više vojne vazduhoplovne akademije. Završio je Vazduhoplovnu akademiju u SSSR. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1964. godine. Preminuo je 1991. godine.

Milan Kovačević, general-potpukovnik. Rođen je 12. marta 1921. godine u selu Crkvica kod Nikšića. Član KPJ i učesnik Narodnooslobodilačkog pokreta od je 1941. godine. U ratu je bio pomoćnik političkog komesara brigade, pomoćnik političkog komesara operativne zone, član Glavnog štaba NOV Srbije i dr. Nakon rata obavljao je više dužnosti, među kojima načelnik štaba korpusa, zatim je bio republički sekretar za Narodnu odbranu SR Srbije, pomoćnik komandanta armije, inspektor u Glavnoj inspekciji JNA. Završio je Višu vojnu akademiju i Ratnu školu JNA. Aktivna služba u JNA prestala mu je 1979. godine.

Veljko Kovačević, general-pukovnik. Rođen je 19. decembra 1912. godine u Grahovu kod Nikšića u bratstvu koje je u II svjetskom ratu dalo veliki broj heroja i rukovodilaca. Rano je ostao bez oca koji je poginuo kao borac 1914 g. u Prvom svjetskom ratu. Osnovnu školu završio je u rodnom Grahovu, prvi razred gimnazije upisao je sa zakašnjenjem u

Đakovici, a ostala tri razreda gimnazije završio je u Nikšiću. Nakon toga završio je Učiteljsku školu na Cetinju 1937. g. kada se prvi put susreo s revolucionarnim pokretom. Njegova želja bila je da postane pilot ili glumac ali život ga je doveo u Zagreb đe je upisao Filozofski fakultet na smjeru Filozofija. Kao dobrovoljac odlazi u Španiju u kojoj se vodio rat između falangista koji su izvršili vojni udar i preuzeli vlast na čelu s Franciskom Frankom podržani i vojno i politički od strane nacističke Njemačke i fašističke Italije, s jedne strane, i s druge strane, onih republikanskih snaga koje su se borile za Republiku, slobodu i pravdu protiv Frankovih apsolutista. Učestvovao je na strani republikanaca od 1937 g. prvo kao borac u bataljonu „Đuro Đaković“, a zatim je proizveden u narednika Španske republikanske vojske. Bio je teško ranjen u borbama kod Kasteljana 14. jula 1938. g. kada i zvanično postaje član partije. U Španiji ostaje do kraja rata 1939. godine, nakon čega se povlači sa svojim drugovima borcima u Francusku, đe su zatvoreni februara 1940. g. u koncentracioni logor u San Siprijenu. Pripadnici Interbrigadsa često su premješteni iz logora u logor. Prošao je još kroz logore Girsu, Verneta, a iz logora Kamp de Mila u blizini Marselja bez ikakvih dokumenata bježi s grupom boraca iz Jugoslavije. Dolazi do Pariza, zatim do Ratenova kod Berlina

nakon čega je krajem jula 1941. uspio doći u Zagreb. Po odluci Centralnog komiteta KPJ ostaje u Hrvatskoj. Bio je jedan od organizatora ustanka u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru. Bio je komandant Prvog primorsko-goranskog partizanskog odreda od oktobra 1941. do 4. maja 1942. s kojim je prošao brojne teške borbe i bio ranjen. Od 4. maja 1942. do 22. aprila 1943. g. bio je komandant Pete operativne zone Hrvatske pod čijom se kontrolom nalazila oblast Gorskog kotara, Istre i Hrvatskog primorja, a istovremeno je bio i član Okružnog komiteta KPJ za ovo područje kao i član Glavnog štaba Hrvatske. Dužnost komandanta 13. primorsko-goranske divizije obavljao je od 22. aprila 1943. do maja 1944. kada je prekomandovan za komandanta 40. slavonske divizije u Slavoniji, dok je u decembru 1944. g. odlukom Vrhovnog štaba unaprijeđen u čin general-majora i postavljen za komandanta Šestog udarnog korpusa Slavonije na kojoj je dužnosti 15. jula 1945. g. teško ranjen kod Našica. Nakon toga bio je zamjenik komandanta Pete tenkofske armije. Na tom položaju učestvuje u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

Poslije rata kao čovjek s ogromnim zaslugama obavljao je niz odgovornih funkcija. Od 1945. do 1949. g. biran je za narodnog poslanika za kotar Ogulin dva puta, a na Osmom kongresu KPJ biran je za člana Centralnog komiteta KPJ do Devetog kongresa. Završio je Višu vojnu akademiju od 1950–1952. Potom je 1952. g. postavljen za komandanta VII armijske oblasti do 1956, a nakon toga za komandanta III armijske oblasti. Od 1959. g. bio je pomoćnik državnog sekretara za narodnu odbranu kada je i unaprijeđen u čin general-potpukovnika. Na ovoj dužnosti ostaje sve do 1968. g. kad je penzionisan kao general-pukovnik. Za narodnog heroja je proglašen 20. decembra 1951. godine. Nosilac je Partizanske

spomenice 1941. kao i niza drugih stranih i jugoslovenskih odlikovanja. Još tokom svojih prvih školskih dana Veljko se interesuje za književnost, što će se kasnije odraziti na njegov izuzetno bogati književni rad. Nakon završetka vojne karijere postavljen je za člana Savjeta federacije. Živio je u Beogradu, bio je dopisnik brojnih listova i časopisa kao i član Udruženja književnika Srbije od 1962. godine. Jedna od poznatijih knjiga mu je romansirana hronika *U rovovima Španije*. Zasnovao je brak sa suprugom Ines sa kojom je imao tri kćerke Nadu, Biljanu i Jelenu. Preminuo je 1995. godine u Beogradu, a sahranjen je u Aleji velikana.

Vojo Kovačević general-pukovnik.

Rođen je 16. oktobra 1912. godine u Grahovu kod Nikšića u porodici oficira Petra Kovačevića. Bio je deseto dete u porodici. Nakon završetka osnovne škole, zbog teškog materijalnog stanja, nije odmah krenuo u gimnaziju. Četiri razreda gimnazije završio je u Trebinju, a peti u Kotoru. Sa porodicom se, 1931.

godine, seli u Beograd, đe kao đak šestog razreda gimnazije počinje da učestvuje u radu đачke literarne družine „Vuk Karadžić“. Čitao je marksističku literaturu i legalne partijske listove „Lenjinist“ i „Udarnik“. Kasnije je počeo da saraduje u ilegalnom srednjoškolskom časopisu „Iskra“. Prilikom policijske provale štamparije, uhapšen je krajem aprila 1933. godine i isključen iz svih beogradskih gimnazija. Ipak uspijeva da završi sedmi razred u Zemunu, a osmi i maturu u

Negotinu. Na Tehnički fakultet u Beogradu upisuje se na jesen 1934. godine i iste te godine postaje član Komunističke partije Jugoslavije. Aprila 1937. godine drugi put je uhapšen i 15 dana je proveo u pritvoru. Kao student Tehničkog fakulteta, aktivno se uključuje u rad partijske organizacije. U jesen 1937. godine rukovodi fakultetskom ćelijom i ulazi u univerzitetsko rukovodstvo KPJ, u kome ostaje do kraja 1939. godine. Na odsluženje vojnog roka u Gospić odlazi u decembru 1939. godine. Kapitulacija jugoslovenske vojske ga zatiče na frontu.

Vraća se u rodni kraj i odmah se uključuje u pripreme za ustanak. Od jula do oktobra 1941. godine boravio je u graničnom pojasu Crne Gore i Hercegovine. Mjesni komitet KPJ za Grahovo ga u svojstvu člana OK KPJ za Nikšić upućuje za instruktora u Boku Kotorsku, đe do marta 1942. godine radi u Mjesnom komitetu Herceg Novog. Nakon povlačenja partizanskih snaga u Bosnu, juna 1942. godine, ostaje na terenu i šest mjeseci radi u izuzetno teškim uslovima. Početkom decembra sa bratom Vasilijem kreće prema slobodnoj teritoriji zapadne Bosne i nakon teškog puta, stižu u oslobođeno Livno, a 19. decembra nastavljaju, preko Bosanskog Petrovca, za Bihać. U Vrhovnom štabu referišu o situaciji u Crnoj Gori i prilikama u krajevima kroz koje su prošli. Tu sa svojim bratom Vasilijem prisustvuje Prvom kongresu USAOJ-a, kao delegat Crne Gore. Početkom februara 1943. godine, Vojo postaje rukovodilac politodjela Druge dalmatinske udarne brigade, a prvih dana maja 1943. godine odlazi za rukovodioca politodjela Desete hercegovačke brigade. Prilikom formiranja 29. hercegovačke divizije, novembra 1943. godine, postavljen je za rukovodioca Politodjela, a avgusta 1944. godine za političkog komesara divizije. Kao

rukovodilac Politodjela divizije, krajem marta 1944. godine, poslat je u Vrhovni štab NOV i POJ, zbog referisanja o vojnim i partijskim pitanjima u Hercegovini. Vrhovnom štabu i Centralnom komitetu KPJ predaje izvještaje Oblasnog komiteta, štaba i partijskog komiteta divizije, kao i izvještaje Drugog udarnog korpusa. Do Vrhovnog štaba, koji se tada nalazio u zapadnoj Bosni, putovao je s četom od 30-tak boraca, 27 dana. Sredinom maja, prilikom povratka u Hercegovinu, koji je takođe trajao 27 dana, vodio je niz borbi sa četnicima i Njemcima. Sa grupom boraca iz 29. hercegovačke divizije početkom decembra 1944. godine, upućen je u Beograd. Postavljen je za političkog komesara Glavnog štaba NOV i PO Srbije. Kada je, početkom maja 1945. godine, naredbom Vrhovnog komandanta maršala Tita, od nekih jedinica iz Srbije i Makedonije formirana Peta armija, postavljen je za političkog komesara, a Slavko Rodić za komandanta.

Na dužnosti političkog komesara Pete armije, odnosno Pete armijske oblasti bio je do septembra 1953. godine. Od 1953. do 1955. godine pohađao je Višu vojnu akademiju. Od 1955. do 1965. godine bio je načelnik Tehničke uprave JNA. Od 1965. do 1970. godine predsjednik Kontrolne komisije SKJ u JNA. Od 1970. do 1974. godine bio je član Stalnog djela Konferencije SKJ u JNA. Godine 1947. unaprijeđen je u čin general-majora, 1950. u čin general-potpukovnika, a 1961. u čin general-pukovnika. Van Jugoslovenske narodne armije djelovao je u raznim društveno-političkim organizacijama. Bio je poslanik Skupštine NR Crne Gore. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i više jugoslovenskih i stranih odlikovanja. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 10. jula 1952. godine. Čitava njegova porodica je učestvovala u

Narodnooslobodilačkoj borbi. Od sedmorice braće trojica (Vojo, Vasilije i Mirko) su proglašena narodnim herojima. Umro je 29. septembra 1997. godine i sahranjen je u Aleji narodnih heroja na Novom groblju u Beogradu.

(nastavlja se)

S

7 focus

7 On the constitutional identity of Montenegro
Predrag Zenović

35 The legal nature and axiology of the institute of loyalty to the Montenegrin state
Čedomir Bogićević

45 Montenegro in the European Union
Bojan Jovanović

59 prism

59 To whom does Rumija belong?
František Šistek

101 On the non-real ethnical divisions in the Balkans
Danilo Radojević

117 law

117 Case law as a legislative source
Milija Rašović

173 linguistics

173 Dialects of the Montenegrin littoral
Adnan Čirgić

191 Understanding of language in Plato
Dragiša Damjanović

243 literature

243 De(con)struction of a myth in Borislav Pekić's "Time of Miracles"
Milan Marković

T

N

E

T

N

O

C

music 275

Orlando di Lasso and the **275**
composition of Camillo
Besalio's sonnet
Savo Marković

history 289

Montenegro and the Albanian **289**
leaders (1910–1912)
Milan Šćekić

Social circumstances in Zeta **307**
in the time of the Principality/
/Kingdom of Montenegro
Ivan Tepavčević

The role of Petar Pešić in the capit- **333**
ulation of the Montenegrin army
Slobodan Jovanović

anniversaries 347

Blažo Jovanović – the person who **347**
marked one period of history
Radoje Pajović

theatre 359

Reading associations in the **359**
cultural milieu of the
Principality of Montenegro
Luka I. Milunović

cinematography 395

Psychopathic characters on the **395**
cinema and television screen
Žarko Martinović

SUMMER 2017

S
T
N
E
T
N
O
C

421 **geography**

421 Geographic position and natural characteristics of the Montenegrin part of the Lim Basin
Marijan Premović

429 **tourism**

429 Adventure mountain tourism in Montenegro
Milan Gašović

459 **ethics**

459 Di George's ethical relativism and business ethics
Esko Muratović

509 **ancient civilisations**

509 Poems about Job / Literature of the Ancient Middle East
Marko Višić

543 **army**

543 Montenegrin military elite in the Yugoslav People's Army 1943–1992 (part 1)
Srđa Martinović
